Наукове Товариство ім. Шевченка

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Словникова частина

9

Головний редактор

проф. д-р Володимир Кубійович

Видавництво „Молоде Життя“

Shevchenko Scientific Society, Inc.

ENCYCLOPEDIA OF UKRAINE

in 2 Volumes

Responsible Editor Prof. Volodymyr Kubijovyč, Ph. D.

Volume II/9

Paris — New York
1980

Printed by „LOGOS“ G.m.b.H., Munich

Тимофеєв Валентин (* 1927), музикознавець родом з Одеси, там закінчив консерваторію (1951) і пізніше був у ній викладачем (до 1958); з 1964 гол. ред. репертуарно-ред. колеґії з музики при Мін-ві культури УРСР. Монографії: «Бела Руденко» (1964), «Укр. фортепіяновий концерт» (1968); нарис «Вокальна музика» (1962).

Тимофеєв Володимир (1858—1923), хемік родом з Полтави; проф. Харківського Ун-ту і Київ. Політехн. Ін-ту. Праці Т. присвячені дослідженню розчинности неорганічних і органічних речовин у неводних розчинах залежно від температури.

Тимофеєвський Олександер (* 1887), патофізіолог і онколог, родом з Москви, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), д. чл. Академії Мед. Наук СССР (з 1947). У 1934—54 працював на Україні; 1934—41 завідував відділом Харківського Рентґеноонкологічного Ін-ту; 1941—55 — Ін-ту Клінічної фізіології АН УРСР та Ін-ту експериментальної біології та патології ім. акад. О. Богомольця у Києві. Автор понад 100 праць, присвячених гол. ч. питанням експериментальної гематології та онкології.

Тимофіївка (Phleum L.), рід одно- або багаторічних зіллястих рослин родини зернівців, добрі кормові трави. Відомо понад 15 видів, на Україні — 9. Ростуть на луках, гірських полонинах, у степах, на кам'янистих схилах, піскуватих місцях тощо. Однією з найкращих багаторічних сіножатніх і пасовищних кормових є Т. лучна (Ph. pratense L.), яка відзначається високими кормовими якостями, а також зимостійкістю й холодостійкістю; поширена у нечорноземній смузі; врожайність — 35—75 центнерів сіна з га; найпоширеніший ґатунок Люлинецька 1. Ін. види: Т. альпійська (Ph. alpinum L.) — в Карпатах; Т. гірська Ph. montanum C. Koch) — у Карпатах і в Криму; Т. степ. [Ph. phleoides (L) Karsten] на степах, сухих луках.

Тимофій (Тихон) Щербацький (1698—1767), правос. діяч з Трипілля, вихованець Києво-Могилянської Академії, ігумен Видубецького, архимандрит Михайлівського й Києво-Печерського манастирів; з 1748 київ. митр. Домагання Т. повернути київ. митрополії права і привілеї не знайшли зрозуміння Святійшого Синоду в Петербурзі, і 1757 Т. призначено моск. митр., яким він залишався до смерти.

Тимофій Петрович (Т. П., Т. Т.), ґравер на дереві першої пол. 17 в. Ілюстрації для вид. Києво-Печерської Лаври «Бесіди Іоанна Златоуста на Діянія св. апостолів» (1624) у ренесансовому стилі.

Тимофій Шретер (1901—62), діяч Поль. Автокефальної Церкви, родом з Волині (батько — нім. колоніст); закінчив Правос. Богословський Відділ Варшавського Ун-ту. Ставши свящ., виявив себе прихильником польонізації Правос. Церкви і був у чині майора деканом військ. округи у Любліні; за протекцією поль. кіл, отримав (1938) єпископську хіротонію (вікарій люблінський), 1939—44 перебував як настоятель у Яблочинському манастирі; у Людовій Польщі — архиєп. білостоцький, з 1959 — митр. варшавський і всієї Польщі.

Тимохін Володимир (* 1929), співак — драматичний тенор родом з с. Дмитрівки (Кіровоградська обл.); учився в Одеській і Московській консерваторіях, з 1956 соліст Київ. Театру Опери й Балету. Партії: Льоенґрін (в однойменній опері Р. Ваґнера), Рудольф («Богема» Дж. Пуччіні) та ін.

Тимошенко Володимир (25. 4. 1885 — 15. 8. 1965), визначний укр. економіст (зокрема сіль. госп-ва), нар. у с. Шпотівці на Чернігівщині, брат Степана Т. і Сергія Т.; д. чл. НТШ й УВАН. По закінченні Ін-ту Комунікацій та екон. відділу Політехніки в Петербурзі (1911) працював у Мін-ві Шляхів та Хліборобства. 1917 переїхав на Україну і був екон. консультантом укр. урядів та керівником Ін-ту екон. коньюнктури при УАН; 1919 екон. радник укр. дипломатичної місії на мирову конференцію в Парижі. На еміґрації у Відні і (з 1922) у Празі проф. УГА та УВУ. Одержавши стипендію Рокефеллера, Т. поїхав 1926 на студії до ЗДА (докторат екон. наук у Корнельському Ун-ті), де з 1928 й залишився. До 1934 викладав екон. науки в Мічиґанському Ун-ті, 1934—36 був наук. дорадником сіль. госп-ва у вашінґтонському мін-ві. 1936—50 — проф. Стемфордського Ун-ту, одночасно працював у його Ін-ті Харчування. Помер в Менло Парк (Каліфорнія).

В. Тимошенко

Гол. ділянкою наук. зацікавлення Т. було сіль. госп-во та с.-г. політика (світовий ринок, геогр. розміщення с.-г. культур, питання ринкових операцій та їх реґляментація, впливи коньюнктурних циклів тощо), а також економіка СССР з урахуванням укр. проблематики. Т. автор 50 більших наук. праць, з них найважливіші: «Картелі і трести: модерні форми орг-ції пром-сти» (1923), «Світове господарство» (1924; обидві літографоване вид.); „Ukraine und Russland in Ihren gegenseitigen wirtschaftli-

chen Beziehungen" („Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin", 1928); „Danub Basin as a producer and exporter of wheat" (1930); „Agricultural Russia and the wheat problem" (1932); „Soviet agricultural reorganization and the bread-grain situation" (1937); „Variability in wheat yields and outputs", 1—2 (1942—43); „The Soviet sugar industry and its postwar restoration" (1951); „Soviet agricultural politics and the nationalities problem" (1956).

Тимошенко Олександер (1909—73), архітект, нар. у Києві, син Сергія Т. По закінченні Празької Політехніки жив у Луцькому. З 1938 працював за фахом у Варшаві, Берліні, Празі, Бельгії і (з 1947) у ЗДА — гол. у Нью-Йорку, Сан-Франсіско і (з 1965) у Вашінґтоні. Керував будовою низки хмаросягів у Нью-Йорку (у фірмі Карсон, Ландін та Шов, 1957—62 її співвласник), архітектурно оформив станції вашінґтонського метрополітену. Т. — чл. засновник *Т-ва Укр. Інженерів Америки* (1953–54 його гол.). Ст. з питань укр. архітектури та житлового будівництва. Т. був прихильником створення в укр. будівництві модерного стилю з використанням укр. елементів.

О. Тимошенко

Тимошенко Петро (* 1920), мовознавець-україніст, доц. Київ. Ун-ту. Джерельні праці про історію укр. мови, лексикографію, лексикологію, правопис і фонетику. Упорядкував «Хрестоматію матеріялів з історії укр. літ. мови», 2 тт. (1959—61).

Тимошенко Семен (1895—1970), сов. військ. діяч, нар. в с. Фурманівці (тепер Одеської обл.) в сел. родині, маршал СССР (1940); закінчив вищі військ. акад. курси (1922) і курси командирів-єдиноначальників при Військ.-Політ. Академії (1930). Під час гром. війни командував полком, кінною бриґадою і дивізією; пізніше на різних військ. посадах, у 1935—37 командував Харківською військ. округою, з 1938 — Київ. особливою військ. округою, у вересні 1939 — військами Укр. фронту, що окупували Зах. Україну. З травня 1940 до липня 1941 — наркром оборони СССР; під час другої світової війни заступник наркома оборони СССР, головнокомандувач військ Зах. і Півд.-зах. напрямів, представник Ставки Верховного головнокомандування. По війні командувач ряду військ. округ; з 1960 ген. інспектор Мін-ва Оборони.

Тимошенко Сергій (5. 2. 1881 — 6. 7. 1950), архітект і суспільно-політ. діяч, нар. в с. Базилівці на Чернігівщині, брат Володимира і Степана. Як студент Ін-ту Цивільних Інж. у Петербурзі був діячем Укр. Студентської Громади і чл. Півн. Комітету *РУП* (згодом УСДРП). По закінченні ін-ту працював за фахом у Ковелі, Києві (будинки Юркевича та Лаврентієва в укр. стилі) й Харкові (також будинки в укр. стилі Попова, Бойка, проєкти міст-садів). З поч. революції 1917 губ. комісар Харківщини і чл. Центр. Ради; 1919—20 — мін. шляхів у кабінетах І. *Мазепи*, В. *Прокоповича* і А. *Лівицького;* учасник Другого зимового походу. 1922—23 у Львові (церкви на передмістях Львова — Клепарові, Левандівці, манастир Студитів у Зарваниці та ін.), 1924—29 проф. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах і Укр. Студії Пластичного Мистецтва в Празі. 1930—39 у Луцькому, гол. архітект для с.-г. будівництва на Волині (серед ін. проєкти зразкових хуторів), діяч *Волинського Укр. Об'єднання* (з 1935 його гол. і посол до поль. сойму, 1938—39 — до Сенату) і Укр. Правос. Церкви (між ін. перший гол. *Т-ва ім. Петра Могили*), 1940—43 у Любліні, згодом у Німеччині, і з 1946 у ЗДА, де й помер.

С. Тимошенко

З численних проєктів, які створив Т., здійснено бл. 400 будов. Прагнучи відродження укр. стилю, Т. базувався на спадщині укр. мистецтва, зокрема на мурованій архітектурі укр. барокко.

Тимошенко Степан (23. 12. 1878 — 29. 5. 1972), визначний учений у ділянці пружности, будів. механіки й опору матеріялів, нар. в с. Шпотівці на Чернігівщині в родині землеміра; брат Володимира і Сергія Т. Закінчив Ін-т Інженерів шляхів у Петербурзі (1901), 1903—06 викладав у ньому, 1906—11 і 1917–20 –проф. Київ. Політехн. Ін-ту (1911 звільнений розпорядженням мін. через антирежимні погляди), 1912—17 проф. Ін-ту Інженерів шляхів та Політехн. і Електротехн. ін-тів у Петербурзі. 1918 Т. співзасновник Укр. АН у Києві та її д. чл. (1919—20 дир. її Ін-ту Техн. Механіки). 1920 Т. еміґрував до Юґославії, де був проф. Заґребського Політехн. Ін-ту; 1922 переїхав до ЗДА, і був наук. консультантом

С. Тимошенко

компанії Вестінґгауз (1923—27), з 1927 проф. Мічіґанського, 1936—43 Стемфордського ун-тів. Помер у Вупперталі (Зах. Німеччина).

Т. — світової слави теоретик, практик і педагог, автор високошкільних підручників, перекладених на різні мови. Бл. 150 наук. праць, серед яких фундаментальні з галузі опору матеріялів: «Курс сопротивления материалов» (1911; кільканадцять вид. перекладені ін. мовами), „Festigkeitsprobleme in Maschinenbau" (1928), „Strength of Materials" I, II (1930 і ряд ін. вид.), „History of Strength Materials" (1953); з будів. механіки: «Скорочений курс будів. механіки» (1918), «Курс статики споруд», ч. 1 (1931), „Theory of Structure" (1945; у співпраці з D. H. Young), „Engineering Mechanics" (1951; у співпраці з D. H. Young); з теорії пружности і коливань в інженерській справі: «Курс теории упругости», ч. 1—2 (1914—16), „Vibration Problems in Engineering" (1928 і 1937), «Прикладная теория упругости» (1931), «Расчет упругих арок» (1933), „Theory of elasticity" (1934 і 1951, у співавторстві з J. N. Goodier); з теорії стійкости пружних систем: „Stabilitätsprobleme der Elastizität" (1928), „Theory of Elastic stability" (1936), „Theory of Plates and Shells" (1940), «Устройчивость упругих систем» (1955). У 75-ліття Т. перевидано його гол. праці в „Collected Papers of S. Timoshenko" (1953).

Т. чл. численних академій і наук. т-в: УАН (1918), НТШ (1923), УВАН (1947), почесний чл. Т-ва Укр. Інж. Америки (1953); серед неукр.: чл. Академій Наук: Амер. Нац., Англ. Королівської, Італ., СССР, Поль. інж. наук; почесний чл. Амер. Т-ва інж. механіків, Спілки швайцарських інж., чл. Інтернаціональної Асоціяції мостів та ін. Почесні докторати низки високих шкіл; нагороди і медалі ряду держав. *Р. М.*

Тимошенко-Полевська Людмила, див. *Полевська-Тимошенко* Людмила (1893—1975).

Тимцюрак Володимир (* 1889), гром. діяч родом з Калущини (Галичина), правник. Сотник УГА (начальник заг. відділу в Держ. Секретаріяті Військ. Справ, адьютант Є. *Петрушевича*, чл. військ. місії УНР до поль. уряду у Варшаві), гром. діяч у Станиславові, Любліні (1940—41 представник УЦК у Люблінському дистрикті), Ґраці (1945—49) і Чікаґо.

Тимчасова Комісія для розгляду давніх актів у Києві, див. *Київська Археографічна Комісія.*

Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд України, другий сов. уряд України, створений у кін. листопада 1918 в Курську для політ. завуалювання інтервенції Сов. Росії проти УНР і Директорії. Т. Р.-С. У. У. очолював Ю. *П'ятаков*, до складу його входили здебільша неукраїнці. 3. 1. 1919 сов. військо зайняло Харків, куди й перейшов цей уряд. 25. 1. 1919 Т. Р.-С. У. У. ухвалив об'єднання України з РСФСР «на засадах сов. федерації», а 29. 1. 1919 його перейменовано на *Раду Народних Комісарів України.* Згідно з постановою 3 Всеукр. З'їзду Рад 7. 3. 1919 Т. Р.-С. У. У. був перейменований на Робітничо-Селянський Уряд Укр. РСР.

Тимчасовий Уряд (Временное Правительство), рос. уряд від лютневої (березневої) революції [2 (15). 3. 1917] до больш. перевороту [25. 10. (7. 11.) 1917], складений з чл. *конституційно-демократичної, соціялістів-революціонерів* і соціял-демократичної партій. Т. У. намагався втримати єдність Рос. Імперії, перетвореної на дем. республіку, був за продовження війни з Центр. Державами, виступав проти сепаратистичних прагнень нерос. народів, визнаючи їм щонайбільше культ.-нац. автономію. Противниками Т. У. були большевики, які через Ради робітничих і солдатських депутатів намагалися встановити свою владу. Т. У. встановлював в усій державі, у тому ч. й на Україні, обрані місц. земськими зборами і рев. комітетами губ. (і пов.) виконавчі комітети на чолі з губ. комісарами; до складу місц. адміністрації на Україні обрано значне число українців; Ген.-губернатором Галичини й Буковини був призначений Д. *Дорошенко*, губернатором Галичини — І. *Красковський*, Буковини — О. *Лотоцький.* На Україні існувало двовладдя (намагання Рад робітничих і солдатських депутатів виявити себе як третій чинник не мали успіхів). Т. У. очолював кн. Г. Львов (до кін. липня), згодом А. *Керенський.* Спершу Т. У. ставився неґативно до домагань *Укр. Центр. Ради* нац.-територіяльної автономії України, але після проголошення *І Універсалу УЦР* і створення Ген. Секретаріяту УЦР мін. Т. У. (А. Керенський, М. *Терещенко*, І. *Церетеллі)* прибули 11. 7. 1917 до Києва для переговорів, в наслідок яких вони визнали УЦР і Ген. Секретаріят як крайовий орган України (представником України при Т. У. призначено П. *Стебницького*), а УЦР, визнаючи Т. У., обіцяла не робити таємних кроків для одностороннього здійснення автономії та поповнити свій склад і Ген. Секретаріят представниками нац. меншостей України. Це домовлення оформив II Універсал УЦР. Т. У., не погоджуючися з «Статутом Вищого Управління України», що його видала Укр. Центр. Рада, видав від себе «Інструкцію» (17. 8. 1917), якою обмежував права УЦР і Ген. Секретаріяту, але й сам не дотримувався цієї «Інструкції», і робив перешкоди УЦР і Ген. Секретаріятові в орг-ції влади на Україні. Серед чл. Т. У. прихиль-

ніше до укр. домагань ставився грузин І. Церетеллі, неґативно — кадети; мін. українець М. Терещенко не виявляв особливих симпатій до укр. справи.

Після жовтневого перевороту 1917 адміністративний апарат на Україні, призначений Т. У., перестав цілковито діяти і вся влада перейшла до Укр. Центр. Ради та її адміністрації. *Р. М.*

Тимченко (псевд. Богун) Євген (1866—1948), мовознавець-україніст і перекладач родом з Полтави; д. чл. НТШ і Укр. Наук. Т-ва в Києві, чл.-кор. АН СССР (з 1929); чл. Київ. Старої Громади. 1918—32 проф. Київ. Ун-ту й ІНО, з 1918 гол. Постійної Комісії для складання іст. словника укр. мови УАН. По 1932, зазнавши урядових репресій (1937 засланий) не був друкований (щойно 1948 з'явилася посмертно його ст. «Одна діялектна особливість вживання морфеми *ся*»). Гол. мовознавчі праці: «Русско-малорусский словарь» (2 тт., 1897—99), «Укр. граматика» (1907, 1917, 1918), «Програма до збирання діялектичних одмін укр. мови» (1910, у співпраці з К. *Михальчуком*), «Функции генетива в южнорусской языковой области» (1913), «Вказівки, як записувати діялектичні матеріяли на укр. язиковім обширі» (1925), «Льокатив в укр. мові» (1925), «Номінатив і датив в укр. мові» (1925), «Вокатив і інструменталь в укр. мові» (1926), «Акузатив в укр. мові» (1928), «Курс історії укр. язика. Вступ і фонетика» (1927, 1930). У питаннях сучасної літ. мови Т. був найтиповішим представником архаїзаторсько-етногр. школи, що орієнтувалася на самобутність розвитку мови в дусі відповідно пересіяних діялектних записів, а в історії мови — молодограматиком. Виступав проти гіпотези про прасхідньослов. мову («Слов'янська одність і становище укр. мови в слов. родині», ж. «Україна», 1924). Твором життя Т. був «Іст. словник укр. язика» (14—18 ст.). Т. склав його прототип на поч. 20 в. і він мав бути виданий як додаток до «Словаря укр. мови» Б. *Грінченка* (1907—09), але перший т. (А—Ж) в дуже поширеній версії при співпраці Е. Волошина, К. Лазаревської та Г. Петренка вийшов щойно 1930—32. Розгром укр. культури в УССР припинив працю над словником, черговий випуск був знищений у друкарні. Картки для дальших випусків зберігаються в Ін-ті Мовознавства в Києві. Т. перекладав карельсько-фінський і естонський нар. епос: «Калевала» (1901), «Калевіпоеґ» (частково) і з франц. мови (Мопасан, Метерлінк, Гюґо). *Б. С.*

Тимченко Йосип (1852—1924), механік-винахідник родом з с. Окопу (Харківщина), працював механіком у Новорос. Ун-ті в Одесі. Т. винайшов ряд конструкцій метеорологічних приладів, стрибковий механізм для переривчастої зміни кінокадрів (1893) тощо.

Тимченко Марфа (* 1922), майстер декоративного розпису, родом з с. Петриківки (Дніпропетровська обл.), учениця Т. *Пати* та Київ. школи майстрів нар. творчости; з 1953 мистець порцеляни на Київ. експериментальному керамікохудожньому зав. Для розписів Т. (стінопис, дерев'яні вироби і порцеляна) характеристична компактна композиція з рослинністю і птахами.

М. Тимченко

Тимчук Віктор (* 1936), письм. родом з Вінничини; друкується з 1958. Зб. оп. «Окраєць синього неба», «День білих каштанів» (1973).

Тимчук Роман (* 1909), актор і режисер, родом з Галичини. На сцені з 1930, серед ін. у театрах «Заграва» (1931—32), ім. І. Тобілевича (1933—36), в театрі Й. *Стадника* (1937—38), Станиславівському (1941—42) та Укр. Карп. у Дрогобичі (1942—43); з 1947 в Ансамблі Укр. Акторів під орудою В. *Блавацького* (в Реґенсбурзі); з 1949 у ЗДА. Ставив «Мину Мазайла» (М. Куліша), «Украдене щастя» (І. Франка), оперу М. Аркаса «Катерина» та численні побутові п'єси.

Р. Тимчук

Тим'як Марія (* 1889), нар. майстер мист. кераміки, родом з м. Косова (Галичина). Створює ориґінальний побутовий посуд (миски, глечики), вазочки, фігурки баранів і оздоблює їх геометричним орнаментом. Вироби Т. зберігаються в музеях Києва і Львова.

Типик, з грец. *Типікон,* кн. зразків, зб. церк. приписів (рубрик), як відправляти поодинокі нічнодневні богослужeння у тому чи тому випадку. Богослужeння у Сх. Церкві відбуваються у різних циклах, які між собою переплітаються, з чого виникають різноманітні комбінації відправ. Т. збирає в одне всі можливі комбінації і подає точні вказівки, як у тому чи тому випадку «уставно» (звідси *Устав*), тобто зразково відправляти те чи те богослуження.

На Україні від часів св. Теодосія Печерського († 1074) уживався т. зв. С т у д и т с ь к и й Т. (від царгородського ма-

настиря св. Теодора Студита, а від 15 в. його замінив Єрусалимський Т. (з Лаври св. Сави б. Єрусалиму). Рукописні Т. мають назву Устав або «Око церковноє». Т. спершу друкувався окремими частинами, в кін. богослужбових кн. (т. зв. Маркові глави), а далі появився окремою відбиткою скорочено у Почаєві 1766. Повний Т. п. н. «Устав Церковного Пѣнія» появився там само (1780). На Зах. Укр. Землях систематичний виклад Т. видав Я. *Досковський* у Перемишлі (1852, дальші вид. 1870, 1903) та О. Микита в Ужгороді (1890, 1901). Найкращий з усіх укр. Т. «Типік Церкве Руско-Католіческія» І. *Дольницького* (1899). За його вказівками виходять щорічні церк. устави, що їх звич. друкують окремою відбиткою або в календарях.

о. *М. В.*

Типографські євангелія, ч. 7 (давніше ч. 6, 12 в., 252 подвійні стор.) і ч. 6 (давніше ч. 5, 13 в., 228 подвійних стор.), рукописи з кол. Типографської Бібліотеки Святішого Синоду в Москві (тепер у Третьяковській ґалерії і в Центр. Держ. Архіві давніх актів у Москві), переписані з болг. ориґіналу на Україні, ймовірно в Києві. Мову описав і видав фраґменти тексту О. *Соболевський* у «Очерках из истории русского языка», 1884 (відбитка з київ. «Университетских известий»).

Типчак, типчина, див. *Костриця.*

Тирaспіль (VII—10), м. респ. підпорядкування і р. ц. Молд. РСР, положене на лівому березі Дністра, пристань; 139 000 меш. (1979; 1926 — 29 700, 1939 — 38 000, 1959 — 63 000, 1970 — 105 000). Т. заснував 1793 А. Суворов як фортецю на місці кол. молд. поселення Суклеї; з 1806 пов. м. Херсонської губ. 1924—40 у складі Молд. Автономної ССР (з 1929 її гол. м.), згодом Молд. ССР. 1926 українці в Т. становили 11,9% всього населення (росіяни —54,8, молдавани 1,4, жиди — 29,4), у Тираспільському р-ні — 19,5% (росіяни — 32,8, молдавани — 26,0, жиди — 10,2, болгари — 9,0). Т. є одним з екон. і культ. центрів Молд. ССР. Розвинена харч. пром-сть (консервна, винно-коньячна тощо), зав.: склотарний, електричних машин, електроапаратний й ін. Пед. ін-т, технікуми: харч. пром-сти, плодо-овочевий, мед. школа, драматичний театр.

Тирлич (Gentiana L.), рід одно- і багаторічних зіллястих півкущів родини тирличкуватих. Відомо бл. 300 видів, поширених перев. в поміркованих широтах земної кулі, у т. ч. на Україні — 16, зокрема Т. звич. (G. preumonanthe L.), Т. вирізаний (G. excisa Presl.), Т. карпатський (G. carpatica Wettst.), Т. жовтий (G. lutea L.) та ін. Корені і кореневища Т. жовтого використовують у медицині (для збудження апетиту) і в коньяково-горілчаному виробництві.

Тирса, див. *Ковила.*

Тис (справжнє прізвище Крохмалюк) Юрій (* 1904), письм., журналіст, історик, за фахом інж., нар. у Кракові. Закінчив Високу Техн. Школу у Відні (1928), був старшиною штабу 1 УД УНА. На еміґрації в Німеччині, Арґентіні і в ЗДА; співзасновник Спілки Укр. Науковців, Мистців і Літераторів у Буенос-Айресі, гол. Ін-ту Укр. Культури і ред. (з 1962) його ж. *«Терем».* Повісті «Під Львовом плуг відпочивав» (1937), «Життя іншої людини» (1958), «Звідун з Чигирина» і «На світанку» (1961), фантастична повість «К-7» (1964), низка оп., зокрема зб. «Симфонія землі» (1951), драма «Не плач, Рахіле» (1952); іст. праці «Бої Хмельницького» (1954), „La Batalla de Poltava“ (1960), „Guerra y Libertad“ (1961), „UPA Warfare in Ukraine“ (1972); ст. в укр., есп. й англомовній пресі.

Тис ягідний, або негній-дерево (Taxus baccata L.), хвойне вічнозелене дерево родини тисових, 10—20 м висоти. Тіньовитривалий, деревина з чорнобурою серцевиною, важка, міцна, стійка проти гниття, добре полірується; використовують у мебльовій пром-сті, машинобудуванні, підводному будівництві тощо. Т. природно росте у Криму, в культурі і в садах по всій Україні. У давнину тисові ліси були поширені в Карпатах і на Передкарпатті (сліди в топоніміці — Тисів, Тисьмениця тощо); тепер залишилися лише невеликі острівці, серед них тисовий резерват (206 га) в Коломийському лісгоспі у с. Верхньому (кол. *Княждвір).*

Тиса, найбільша ліва притока Дунаю, довж. 966 км, сточище — 153 000 км²; тече на території УССР (на Закарпатті на довж. 223 км), Угорщини й Юґославії; на незначному відтинку становить кордон УССР з Румунією. У сточищі Т. положене майже все Закарпаття (за винятком півн.-зах. окраїн Пряшівщини) — понад 15 000 км² (у тому ч. понад 3 000 км² — Пряшівщина). Т. утворюється на півн. від *Рахова* злиттям Чорної (довж. 50 км, сточище 574 км²; перетинає Полонинський Бескид) і Білої (34 км, сточище — 466 км²; пливе на межі Чорногори і Гуцульських Альп) Т. До В. Бичкова Т. має типово гірський характер: спад річища понад 4,5 м/км, швидкість течії — 3 м/сек., долина вузька, пересічна шир. річища 50 м. Нижче Т. тече у широтному напрямі здовж півд. краю Мармароської котловини; шир. долини 8—10 км, шир. річища 50—100 м, його спад зменшується до 1,8, швидкість течії до 2 м/сек. Нижче Хусту Т. проривається через Вулканічні Карпати, утворюючи мальовничі «Хустські ворота», і виходить на Потиську низовину та набуває рис спокійної рівнинної р.; шир. заплави 10—12 км.

Основне живлення Т. снігове і дощове; весняні і літні повені. Т. замерзає лише нижче Виноградова. Використовується до сплаву. Більші притоки: *Тересва, Тербля, Ріка, Боржава,* Бодроґ (з *Ляторицею, Ужем* і *Лаборцем),* Горнад (з *Топлею).*

Тисовський Василь (1851—1919), гал. педагог, батько Олександра Т., учитель Акад. гімназії у Львові (1878—84), згодом дир. гімназії в Самборі; співр. *«Діла»* і ред. *«Зорі»* (1890—91).

Тисовський (псевд. Дрот) Олександер (9. 8. 1886 — 29. 3. 1968), нар. в с. Бикові (Галичина); педагог, основоположник й організатор *Пласту,* біолог, д. чл. НТШ (з 1927), учитель природознавства в Акад. гімназії (1911—39), проф. Укр. Таємного Ун-ту (1920—24), Укр. Держ. Ун-ту ім. І. Франка (1939—41) та вищих аґрономічних курсів (1941—43) у Львові; з 1944 на еміґрації у Відні, де й помер. Вважаючи, що школа навчає, але не виховує, Т. опрацював виховну систему Пласту як орг-ції молоді «для всебічного і патріотичного самовиховання», метою якої є гармонійно розвинена людина й повноцінний громадянин. Основним елементом у вихованні молоді, за Т., є ігри та шляхетне змагання за найкраще виконання свого обов'язку; гол. увагу він покладав на самовиховання, при допоміжній ролі виховника в Пласті. Праці з зоології і ботаніки укр. та нім. мовами; «Пласт (скавтінґ для юнаків) в укр. школах» (у звіті Акад. гімназії 1912—13), «Пласт» (1913). «Життя в Пласті» (1921, основна праця Т.; 2 доповнене вид. 1961, 3 — 1969), ст. на виховні теми.

О. Тисовський

Література: Данилів Т. Основоположник Пласту — до 80-річчя д-ра Олександра Тисовського, Мюнхен 1966.

Тиссаровський Єремія (світське ім'я Євстафій; † 1641), церк. діяч, з 1607 правос. еп. львівський, висвячений сучавським митр. Анастасієм. З 1610 Т. був 10 рр. єдиним правос. еп. у Речі Посполитій; 1633 брав участь у хіротонії Петра Могили; мав титул екзарха константинопільського патріярха.

Тисяк Василь (1899—1967), співак — ліричний тенор родом з Долини (Галичина), учився у Львові, Варшаві, Празі й Міляні. Лавреат конкурсу співаків у Відні (1932). З 1933 співак Варшавської Опери, 1941—44 перший тенор Львівського Оперного Театру. Кращі ролі: Фавст (в одноіменній опері Ш. Ґуно), Каварадоссі («Тоска» Дж. Пуччіні), Хозе («Кармен» Ж. Бізе), Радамес («Аїда» Дж. Верді) На еміґрації в Парижі (з 1946), виступав у Барсельоні і Мадріді (1948). З 1950 у Канаді, де й помер.

В. Тисяк

Тисяцький, вищий земський урядовець у княжій Русі-Україні, намісник кн., очолював військ. ополчення — *тисячу* і виконував функції суд. і поліційного характеру, пізніше (11—13 в.) Т. став виборним урядовцем.

Тисяча, ополчення в Київ. Русі, на чолі якого стояла довірена особа кн. — *тисяцький.* Також найвища одиниця адміністративно-військ. поділу, що покривалася з землею-краєм (див. *Десятковий лад*).

Тиська культура, неолітична культура (4 тисячоліття до Хр.), поширена на Закарпатті і в сусідній частині Угорщини, виявлена у другій пол. 19 в. в околиці Мукачева. Поселення з прямокутніми житлами розташовувались над берегами рік. При розкопах знайдено вироби з кременю й каменю, невеликі горщики з прямими стінками й миски, посуд для збереження зерна, чаші на ніжках, ковші, а також статуетки людини. Посуд часто оздоблений врізним орнаментом у вигляді фігур, меандру або наліпними шишечками. Знаряддя праці: молоти, тесаки й сокири. Заняття людности: хліборобство, скотарство, рибальство, мисливство. Померлих ховали скорченими у невеликих могильниках.

Тисьмениця, р. на Передкарпатті, бере поч. на Високому Бескиді; права притока Бистриці Тисьменицької (сточище Дністра); довж. 49 км, сточище — 650 км.² У пониззі Т. збудовано Тисьменицьку осушувальну систему (заг. площа 10 300 га, довж. осушувальної мережі понад 300 км).

Тисьмениця (V—5), с. м. т. Івано-Франківського р-ну, Івано-Франківської обл., положена в Станиславівській улоговині над р. Вороною; 7 000 меш. (1970), хутрове виробниче об'єднання, деревообробна пром-сть. Т. відома з пол. 12 в., 1449 дістала маґдебурзьке право і була досить значним

Дерев'яна церква в Тисьмениці (18 в.)

ремісничо-торг. центром на Передкарпатті. У 19 в. занепала, гол. через конкуренцію сусіднього Станиславова (у сер. 19 в. нараховувала 6 000 меш.); характер ремісничий (відомий центр кушнірства) і с.-г. Архітектурна пам'ятка — дерев'яна церква з 18 ст.

Тит, київ. ґравер на дереві поч. 18 в. Працював для вид. Києво-Печерської Лаври між 1706—09; 5 великих ґравюр в «Акафістах», і 24 дрібніші в «Акафісті Успінню» з сюжетами з життя Богоматері і ґравюра св. Миколая. Т. до своїх творів впровадив мотиви київ. пейзажу.

Титанові руди, гірські породи, з яких екон. доцільно та технологічно можливо видобувати метал титан (Т.), один з важливіших конструкційних та стратегічних металів, що являє собою базу для багатьох спецстопів. З уваги на його тугість та відпорність на корозію, він використовується для будови літаків, космічних кораблів, складної хем. апаратури та нуклеарної техніки; завдяки заміні сталі на Т. вага, напр., літаків значно зменшується і тому їхня ефективність значно збільшується.

На Україні, одній з нечисленних країн світу видобутку Т. р., її поклади відкрили на поч. 1950-их рр. і невдовзі почалася його експлуатація. Т. р. поширені на Україні у межах Укр. кристалічного масиву, особливо на сх. Волині (Іршанське родовище) та центр. Придніпров'ї (Самотканське — найбільше з усіх і Стреминогорське). Укр. Т. р. належать до екзогенних мінералів, представлених здебільша ільменітом ($Fe\ Ti\ O_3$) і рутилем (Ti O) та його відмінами: аризонітом та лейкоксеном.

Т и т а н о в у (тит.) п р о м — с т ь розпочато на Україні 1956 на Дніпровському тит.-магнієвому зав. у Запоріжжі, на якому рафінують ільменіти, збагачені на Іршанському і Леменівському гірничо-збагачувальному комбінатах. Основним видом його продукції є тит. губка, на одну т якої зуживається 1,4 т магнію, 4,2 т очищеного тетрахлориду Т. та 20 000 квт-год.; значна кількість її експортується до ЗДА та деяких зах.-евр. країн. З уваги на високу ціну Т., продукція цього зав. є відносно прибуткова; при ньому діє досл. ін-т. Деякі тит. сплави продукує Світловодський зав. чистих металів та Дніпровський зав. твердих стопів — обидва на Кіровоградщині. Через токсичні умови праці переробка Т. р. відбувається у дуже складних умовах.

На базі тит. мінералів продукують також ін. важливі вироби: тит. білила, абразиви, лаки, тугоплавне скло, штучні рубіни та сапфіри; зокрема на новому підприємстві — Крим. зав. (в півн. Криму) двоокису Т.

Література: М а ш к а р а І., В а д и м о в М. Створення сировинної бази титанової пром-сти на Україні. Геол. журнал, 1957, ч. 3; Ц ы м б а л С., П о л к а н о в Ю. Минералогия титано-циркониевых россыпей Украины. К. 1975.

С. Процюк

Титаренко Надія (* 1903), акторка родом з Київщини; по закінченні театральної студії Л. *Курбаса* (1922) працювала до 1934 в театрі *«Березіль»*, пізніше в Харківському (згодом Львівському) Театрі юного глядача. Кращі ролі: Дездемона («Отелло» В. Шекспіра), Мотронька, Параска («Комуна в степах», «97» М. Куліша), Зося («Сава Чалий» І. Карпенка-Карого) та ін.

Титаренко Сергій (* 1889—?), видавець і журналіст, родом з Ічні на Чернігівщині. Співр. і секретар ред. пед. ж. *«Світло»* (1910—14), і *«Вільної Укр. Школи»* (1917—19), співзасновник в-ва *«Криниця»* (1912—14 і 1917—20), завідувач київ. відділу Держ. В-ва України, гол. ред. в-ва *«Книгоспілка»* (1924—27), чл. правління в-ва *«Слово»* (1922—26). Т. автор кн. для дітей: «Дитяча розвага», букваря «Сонечко» (1918), читанки «Наша стежка» і численних ст. Був ув'язнений — 1919 і вдруге 1929 у справі СВУ: Дальша доля не відома.

Титла Богдан (* 1928), маляр-пейзажист і графік, родом з Підгайців (Галичина), з 1950 у ЗДА. Книжкова графіка (ілюстрації, оформлення кн., шрифти), плякати, акварелі. Індивідуальні виставки в Нью-Йорку (1964, 1978), Вашінґтоні (1973), Філядельфії (1974), Пассейку (1975), Торонто (1979); учасник виставок ОМУА.

Титла Галина (* 1935), маляр-іконописець у ЗДА, дружина Богдана Т.; спеціялізувалася в іконографії і темперовій техніці у студії П. *Холодного* молодшого. Ікони Т. є в укр. церквах ЗДА; учасниця виставок ОМУА.

Титло, або титла (з грец. τίτλος — «напис»), надрядковий знак скорочення. У давній *кирилиці* Т. ставилось особливо над назвами божественних осіб, спершу з уваги на письмове табу (напр., $\widetilde{\text{БЪ}}$ = БОГЪ), а потім просто для скорочення і обов'язково над буквами з числовим значенням (напр., $\tilde{a}$ = 1) за візант. зразком. Т. могло також покривати надрядкові букви.

Титов Микола (1929—67), поет і прозаїк родом з Сумщини; почав друкуватися 1949. Зб. поезій «У нас попереду життя» (1957), «У краю донецькім» (1961), оп. і вірші «Медоцвіт» (1968), кн. гумористичних оп. «Вівсяна діста» (1964).

Тифи, група інфекційних захворювань, викликуваних різними збудниками: висипний тиф, поворотний, черевний і па-

ратифи. Назва цих захворювань походить від грец. — тифос, тобто дим, туман, чад, бо вони перебігають з гарячкою і затьмареною свідомістю.

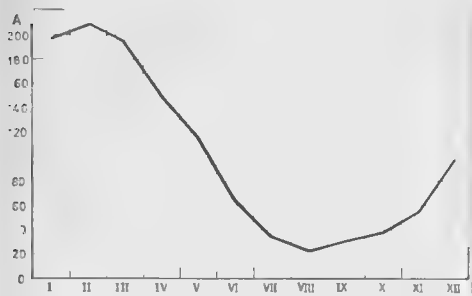
Висипний тиф (Typhus exanthematicus), синоніми: голодний, військ., іст., евр. Т.; викликається риккетсіями Провачека, які передаються від хворих до здорових гол. вошами, а іноді блохами і кліщами. Хвороба відома здавна, але в самостійну нозологічну одиницю її виділив 1856 Ґрізенґер. На Україні В. т. був ендемічним захворюванням, яке час від часу залежно від різних обставин (голод, війни) набувало характеру епідемій. А що Україна лежала на півд.-зах. периферії кол. Рос. Імперії, вона за воєн, що їх провадила Росія на Зах., завжди перша підпадала під загрозу епідемічних вибухів В. т. Даних про захворювання В. т. на Україні за часів поль-рос. воєн та за швед. війни на Полтавщині (1709) немає, відомо лише, що тифозні захворювання були так у військах держав, які між собою воювали, як і серед цивільного населення, яке перебувало в місцях військ. подій та поблизу від них. На поч. 19 в. В. т. був поширений в наполеонівській армії, яка розповсюдила його по всій Европі та занесла й на Україну. Значні епідемії В. т. спалахували на Україні за Крим. кампанії (1854—56), рос.-тур. війни (1877—78) і в рр. голоду в Европі (1846—49, 1865—70 і 1881—88). Особливо важка була епідемія за Крим. кампанії, коли у півд. і зах. арміях на В. т. захворіло 79 533 солдатів, з них померло 15 571. За тур.-рос. війни захворіло 48 011, померло 16 587. Серед цивільного населення ч. захворювань на В. т. на Наддніпрянській Україні відповідали приблизно сер. показникам по всій кол. Рос. Імперії і становили за рр. (число захворювань на 10 000 меш.): 1881—85 — 5,4; 1886—90 — 5,5; 1891—95 — 8,5; 1896—1900 — 3,5; 1900—05 — 4,5; 1906—10 — 6,8; 1911—13 — 7,0.

Поширення В. т. по окремих укр. губ. було різне: на Київщині випадків В. т. у 1911—13 було від 1,0 до 3,9 на 10 000 меш., у Криму й Таврії — 4,0—6,9, на Катеринославщині, Чернігівщині, Поділлі, Харківщині та Херсонщині до 10,0 і більше. На Зах. Укр. Землях В. т. особливо на селі, був ендемічним захворюванням. Найбільше розповсюджений він був у горах, зокрема на Гуцульщині, там була і найвища смертність від цієї хвороби: 1933 26% від ч. хворих. У першу світову війну Рос. Імперія вступила з досить високими показниками захворювань на В. т. Так, 1914 ч. захворювань в армії дорівнювало 11,3 на 10 000, а 1915 — 22,3. З зах. фронту на Україну весь час просочувалися захворювання через біженців з прифронтової смуги, хворих, поранених і полонених. 1916 сер. показник захворювань по Рос. Імперії збільшився до 8,3 на 10 000 меш. На Україні він був значно вищий. Після революції 1917 цей показник зріс до 21,9. Громадянська війна та заг. руїна 1919—20 викликала важку епідемію В. т. Ч. захворювань за ці роки зросло до бл. 340 на 10 000 меш. (на всі роди Т. бл. 500). Фактично епідемія Т. була значно більша, ніж це подають офіц. сов. джерела. Вона зокрема лютувала на Поділлі і зах. Правобережжі, опанованих укр. арміями. На висипний, поворотний і черевний Т. хворіло на цій території взимку 1919—20 бл. пол. цивільного населення і до 90% вояків і старшин Укр. Гал. Армії, бл. 25 000 з них померло. Епідемія Т. спричинила катастрофу УГА, значне ослаблення Армії УНР і заломання укр. фронту. 1921 захворювання на В. т. знизилося до 158,9. Починаючи з 1923, в наслідок стабілізації життя і піднесення добробуту воно пішло далі на зниження. 1923 воно становило 18,4, 1924 — 9,4, 1925 — 5,2, 1926 — 3,8, 1927 — 2,8, 1928 — 2,1, 1933 — 1,5 на 10 000 меш. Зниження захворювань на В. т. на Україні, завдяки кращій орг-ції боротьби з ним (1928 функціонувало 40 міжрайонових санітарно-епідеміологічних станцій — перших в СССР), відбувалося скоріше, ніж в ін. сов. респ., але показники його далі були різні: 1928 на Катеринославщині, в Криму, на Харківщині, Херсонщині і Таврії нижче 0,9, а по ін. місцевостях коливався від 1,0 до 3,9. У 1930-их рр. на Україні були в основному спорадичні захворювання, які іноді перетворювалися на значні епідемічні вибухи. Таке саме становище було й за другої світової війни. Під час нім. окупації в різних частинах України були окремі, але незначні епідемічні вибухи В. т. Спостережено, що найбільше захворювань на В. т. за віком припадало на осіб віком від 15 до 40—50 рр. Серед чоловіків захворювання були частіші, ніж серед жінок. Смертність від В. т. не однакова для різних вікових груп: вона зростає з віком, але в молодших групах (до 10 рр.) вона вища, ніж у найближчих старших групах. Напр., в Одесі 1919—20 вона досягала серед грудних дітей 21,7%, дітей від 1—4 р. — 4,0%, а від 5 до 9 р. — 1,5%. Серед чоловіків смертність була завжди вища, ніж серед жінок. Найбільші ч. захворювань припадають на зимові та перші весняні місяці. Видно це з діяграми, яка представляє середньоденне ч. захворювань за місяць до середньоденних захворювань за рік (УССР в 1926—28; див. стор. 3213 угорі).

Тепер В. т. на Україні практично ліквідований, спостерігаються лише поодинокі захворювання, які епідемічних вибухів не викликають.

Поворотний тиф (Typhus recurrens), синоніми: епідемічний поворотний

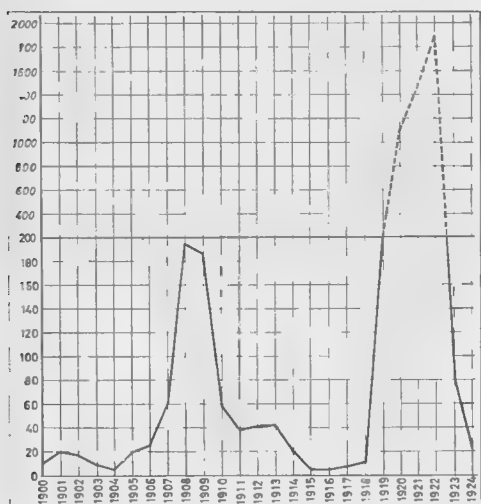
спірохетоз, поворотна гарячка. Викликається спірохетою, яку відкрив К. Обермайєр 1868. Передається від хворої лю-

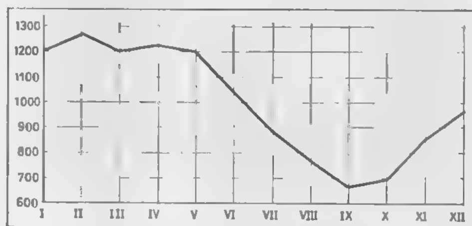
дини на здорову вошима і кліщами (на Україні лише вошима). Хвороба існує здавна, але в самостійну нозологічну одиницю була виділена лише в сер. 19 в. Точна реєстрація захворювань на П. т. на Україні провадиться з 1901. Окремі значні епідемічні вибухи в Галичині і на Буковині спостерігалися 1847—48, а також 1879 і 1907. У Сх. Україні в 19 в. і на поч. 20 в. великих вибухів П. т. не було, за винятком епідемії в Одесі 1863—64. Тоді ж були епідемічні вибухи П. т. в Криму (Симферопіль, Ялта). Сер. захворювальність за рік на 10 000: 1901—05 — 1,4; 1906—10 — 9,5; 1911—15 — 2,7; 1916—20 — 29,1; 1921—25 — 69,6; 1926—27 — 0,3.

Як видно, ч. захворювань на П. т. зростало за рос.-японської, першої світової й особливо громадянської війни, коли побут був дезорганізований, мед. і гігієнічне обслуговування населення було недостатнє, не вистачало харч. продуктів, постійно переміщалися цивільні й військ. контингенти тощо.

В наступній діяграмі наведені ч. захворювань на П. т. на 100 000 меш. на Центр. і Сх. Землях по роках з 1900 до 1924.

У 1925—27 захворювання на П. т. знизилися до 2—5 випадків на 100 000 меш. За наступних років П. т. з'являвся лише в поодиноких випадках і по 1940 зник зовсім. За другої світової війни знову були поодинокі випадки і невеличкі вибухи захворювань на П. т. Тепер на території всієї України ці захворювання не реєструються. В Зах. Україні, як і в Польщі, захворювальність на П. т. була значно вища, ніж в Сх. Україні, і досягла вершка 1922, коли в Польщі на 100 000 меш. хворіло 1 488 і вмирало 29 осіб, а на Волині хворіло 349 і вмирало 10 осіб. У Криму П. т. давав такі показники на 100 000 меш.: 1913 — 20; 1924 —31; 1925 — 31; 1926 — 33 і 1927 — 30. За місяцями середньоденні захворювання на П. т. розподілялися на Центр. і Сх. Землях, за даними 1902—14, так:

З діяграми видно, що максимум захворювань припадає на зимово-весінній період, а мінімум на літньо-осінній. Територіяльні відміни на 1922: на Харківщині, Одещині, Полтавщині і Катеринославщині на 100 000 меш. хворіло 2 000 і більше осіб; на Київщині, Чернігівщині і в Криму — від 1 000 до 1 500, а на Волині і Поділлі від 500 до 1 000. П. т. на Україні завжди мав епідемічний характер, тобто зникав майже зовсім, а в період епідемій давав велику кількість захворювань.

Смертність від П. т. коливалася на Україні від 25 до 6%. За спостереженнями, зробленими в Одесі, вона на 100 000 меш. давала такі показники: 1901—05 — 2,1; 1906—10 — 8,8; 1911—15 — 2,8; 1916—20 — 39,8; 1921—25 — 68,4; 1926—27 — 0.

З цих даних видно, що смертність тим більша, чим сильніша епідемія. За другої світової війни великих епідемічних вибухів П. т. не було і смертність на Україні й всьому СССР становила 0,55—1,48%. Серед чоловіків вона була на Україні, як і по ін. країнах, значно вища (майже в два рази), ніж серед жінок, і збільшувалася з підвищенням віку.

Черевний (Typhus abdominalis) і паратифус (paratyphus abdominalis) належать до групи гострих кишкових інфекційних захворювань, які за етіологією, клі-

нічним перебігом та епідеміологічними особливостями мають багато спільного.

Ч. т. викликає сальмонеля, яку відкрив Еберт 1880. Хвороба існує здавна, але в окрему нозологічну одиницю була виділена лише 1920. Вона передається або через контакти здорових людей з хворими або через заражену сальмонелями тифу воду і харч. продукти. Велику ролю в розповсюдженні Ч. т. відограють мухи і комунальна невпорядкованість населених місць. Контактні захворювання на Ч. т. на Україні постійно виявлялися у формі спорадичних випадків. Великих вибухів вони не давали, а водні і харч. епідемії були завжди значні. У 19 в. статистики інфекційних захворювань на Україні не було, але відомо, що епідемії Ч. т. на її території виникали і відбувалися рівнобіжно з епідеміями висипного тифу, тобто залежно від голоду, війн, революцій, соц. злиднів. Великі епідемії Ч. т. були на Україні наприкін. першої світової війни і набули найбільшого поширення за часів громадянської війни 1920, коли ч. хворих доходило до 63 на 10 000 меш. Особливо висока захворювальність була серед червоноармійців (до 11%). Того ж року була запроваджена масова вакцінація проти Ч. т. у Червоній армії і частково серед цивільного населення. Це дозволило знизити захворювальність серед червоноармійців за один рік до 6,79%. Починаючи з 1922, ч. захворювань на Ч. т. пішло на зниження, однак лишалося на досить високому рівні: 1924 на Україні показники захворювань становили 14,3 на 10 000 меш., 1925 — 12,3, 1926 — 8,4. Показники захворювань в м. були значно вищі, ніж на с. Чоловіки хворіли дещо частіше, ніж жінки. За віком найчастіше хворіла група осіб 15—19 рр., а в старших і молодших групах спостерігалося поступове зниження захворювань мірою віддалення від цієї вікової групи.

Смертність від Ч. т. по 79 м. України з заг. кількістю населення 3 460 000 осіб, становила на 100 000 населення у 1925 — 16,9, у 1926 — 15,3. По найбільших м. України вона розподілялася так (на 100 000 меш.): Харків — 1925 — 31,4, 1926 — 18,1; Дніпропетровське — відповідно 19,0 і 22,3; Київ — 14,0 і 8,5, Полтава — 11,0 і 12,0; Одеса — 5,1 і 7,0. У Зах. Україні (Львів з околицями) ці показники коливалися від 3,1 до 8,0 на 100 000 меш. Найбільша смертність спостерігалася серед хворих на Ч. т. у осіб понад 50 р. (до 25%), найменша — у дітей від 1 до 14 р. (5%). Вікова група від 15 до 49 р. давала смертність від 7 до 9%. Серед чоловіків смертність була трохи вища, ніж серед жінок. У 1930-их рр. Ч. т. був ендемічний по всій Україні. Великих епідемій не було, але спорадичні захворювання спостерігалися завжди. В окремих с. і невеликих м. іноді виникали епідемічні вибухи, значно частіше за другої світової війни. Тепер Ч. т. на Україні ще трапляється в спорадичній формі.

П а р а т и ф и, як і Ч. т., викликають сальмонелі. З клінічного й епідеміологічного погляду вони мають з Ч. т. багато спільного. Сезонність їх співпадає з сезонністю Ч. т., так само як і розподіл захворювань. Сальмонелі паратифів зустрічаються у трьох різних серелогічних формах: паратиф А (відкрив Гвін 1896), паратиф В (відкрили Ашар і Бансод 1896) і паратиф С (відкрив Нойкірх у Туреччині за війни 1914—18). Раніше на Україні частіше зустрічався паратиф В. Тепер трапляються паратифи А і В і досить рідко паратиф С. Про захворювання паратифами в минулому даних майже немає. Очевидно, ці захворювання реєструвалися найчастіше як Ч. т. Відомо лише, що в кол. Київ. губ. 1896 була досить велика епідемія паратифу. Гадають, що вона виникла в наслідок зараження населення сальмонелями паратифу С. Паратифозні епідемії на Україні були поширені за першої світової і особливо громадянської війни. Вони становили в групі тифозно-паратифозних захворювань по окремих місцях від 20 до 40%. У великих м. цей відсоток був нижчий, ніж на с. і в невеликих м. Тепер ч. паратифозних захворювань становить до ч. черевотифозних в сер. 10%. Вони трапляються на Україні нині лише як спорадичні, частіше серед чоловіків, ніж серед жінок. За віком 50% хворих мають від 11 до 25 рр. Смертність коливається від 1 до 2,5%.

Література: Одесский сборник по сыпному тифу, под редакцией Д. Заболотного (та ін.). Выпуск 1—2. О. 1920—21; З а б о л о т н и й Д. Висипний тиф. Х. 1931; Р у ч к о в с ь к и й С., З ю к о в А. Кишкові інфекції. К. 1936; Б р а у д е И. Возвратный тиф. К. 1946; П а д а л к а Б. Брюшной тиф. К. 1947; З ю к о в А. Гостра інфекційна хвороба та геленіптози людини. К. 1947; В а л ь д м а н А. Паратифозная инфекция. Л. 1955; К о л е с н і к о в а Н. Черевний тиф. К. 1962; Руководство по инфекционным болезням. М. 1977.

Г. Шульц

Тихенко Сергій (* 1896), правник, проф. Київ. Ун-ту, фахівець з карного права і криміналістики, з 1947 завідувач катедри карного права, 1947—52 — чл. Верховного Суду УРСР, працював при складанні Кримінального Кодексу УРСР 1960. Праці з суд. експертизи і криміналістики: «Судово-графічна експертиза рукописних текстів» (1945), «Борьба с хищением социалистической собственности ...» (1959), підручник «Советское уголовное право» та ін. Ред. правничої серії «Вісника Київ. Ун-ту».

Тихий Іван (* 1927), маляр родом з с. Савинців (Харківська обл.); закінчив Київ. Художній Ін-т, з 1964 викладач

у ньому. Працює в галузі станкового малярства: «Щасливий батько» (1951), «Материнство» (1957), «Лелеки» (1960), «На Тарасовій горі» (1963), «Жменя землі» (1967), «В Смольний» (1970).

Тихий Наум (* 1920), поет і прозаїк родом з Житомирщини. По війні працював у в-ві «Радянський письменник» і в редакції «Літ. Газети». Зб. поезій: «Розмова з друзями» (1947), «Листи з гуртожитку» (1949), «Будівничі» (1952), «З усіх доріг» (1968), «Цілую хліб твій» (1972); романи «В дорогу виходь на світанні» (1959), «Рахунок за сонцем» (1970); нариси тощо.

Тихий Олексій (* 1927), мовознавець і учитель родом з Донеччини, закінчив філос. фак. Моск. Ун-ту. За протест проти придушення угор. повстання 1956, засуджений Донецьким судом у 1957 на 7 рр. таборів і 5 рр. позбавлення гром. прав. Звільнений з мордовських таборів у 1964, не міг дістати роботи за фахом, працював вантажником, слюсарем, пожежником. У 1976 став чл. Укр. гром. групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Заарештований удруге в лютому 1977 і засуджений 30 червня на 10 рр. таборів і 5 рр. заслання. Автор самвидавних праць «Мова народу — народ», есеїв «Роздуми про укр. мову і культуру в Донецькій обл.» і «Думи про рідний Донецький край», що стали, побіч участи у Гельсінкській групі, причиною обвинувачення в «антисов. пропаґанді». Готував словник слів-покручів в укр. мові.

Тиховський Павло (1866—1938), літературознавець і бібліограф, наук. співр. Катедри літератури при Харківському Ін-ті Нар. Освіти, родом з Волині. Досліджував рукописну спадщину укр. письм. 19 в. Відкрив і опублікував рукописи О. *Навроцького*. Опрацював бібліографію укр. Міцкевічіяни «Адам Міцкевіч в укр. перекладах» (у Наук. Зб. Харківської н.-д. катедри історії, X. 1924, т. 1).

Тиховський Ювеналій (1882—1919), педагог і літ. критик; співр. ж. «КСт.», «Волынские епархиальные ведомости» та ін. Праці про «Слово о полку Ігоревім», нар. пісні, київ. літописи, з іст. манастирів й ін.

Тихомандрицький Матвій (1844—1921), математик родом з Києва; закінчив Петербурзький Ун-т, 1879—83 працював у ньому, 1885—1904 — проф. Харківського Ун-ту. Праці Т. стосуються вищої альгебри, теорії еліптичних функцій, абелевих інтеґралів, теорії ймовірностей.

Тихомель, Тихомль, Тихомля, літописний город, положений на *Погоринні*, яке було предметом суперечок між Волинню і Галичиною; згадується вперше 1152 під час війни київ.-волинського кн. *Ізяслава Мстиславича* з гал. кн. *Володимирком* Володаревичем. Археологічні залишки Т.: городище з матеріялами 11—12 вв. поблизу с. Т. Білогірського р-ну Хмельницької обл.

Тихонівці, духовенство і вірні Рос. Правос. Церкви, прихильники моск. патріярха Тихона (1917—1925). Т. залишилися вірними церк. канонам, не приймали нововведень ін. церк. течій (одруження ієрархів, новий календар й ін.), протиставилися протицерк. акції сов. уряду. Після ув'язнення патріярх Тихон 1923 склав заяву льояльности до сов. влади, що спричинило зменшення утисків його церкви, а тим самим послаблення протеґованих владою нових церк. течій. Поступово термін Т. перестав вживатися, а церква Т., ціною цілковитого підпорядкування світській владі, стала гол. церквою в СССР. На Україні Т. були прихильниками зверхности моск. патріярха над укр. церквою. До Т. належало не тільки рос. чи зросійщене духовенство, але й консервативне укр., яке не погоджувалося з далекосяжними реформами УАПЦ 1921.

Тихонович Йосип, лікар першої пол. 19 в. родом з Києва; по закінченні мед. фак. Моск. Ун-ту перебував на військ. службі; у 1839—48 — лікар у Кременчуці та Лубнях. Автор двотомової праці, присвяченої охороні здоров'я вагітних, породіль та новонароджених (1825).

Тихоріцьк (VIII—21), м. (з 1926) крайового підпорядкування Краснодарського краю РСФСР, положений на Кубанській низовині, р. ц., зал. вузол; 62 000 меш. 1975 (1926 — 19 100, 1939 — 37 000). Машинобудів. і металообробна (зав. транспортового, хем. і торг. устаткування), харч. (консервний зав.) пром-сть. Технікум зал. транспорту. 1926 українці становили у Т. 19,5%, у Тихоріцькому р-ні — 37,9% усього населення.

Тихорський Єпифаній († 1731), церк.-осв. діяч; архимандрит Ніженського Благовіщенського манастиря, з 1722 єп. білгородський. 1722 заснував у Білгороді духовну школу, на базі якої 1726 відкрив у Харкові колеґію з богословським курсом.

Тихорський Хома (1733—1814), лікар, почесний акад. Петербурзької АН (з 1798), походив з коз. родини на Полтавщині. Навчався в Київ. Могилянській Академії, потім при Петербурзькому адміралтійському шпиталі (1759), де залишився викладачем; 1765 при Лейденському Ун-ті захистив докторську дисертацію (про причини подагри). 1768—78 — викладач шпитальних шкіл у Петербурзі; 1779—99 — чл. Мед. Колеґії, а зго-

дом Мед. Ради. Автор посібника з суд. медицини. Його учнями були: С. *Андрієвський*, Д. *Самойлович*, Я. *Саполович* та ін. відомі лікарі.

Тичина Павло (27. 1. 1891—16. 9. 1967), найвидатніший укр. поет 20 в., відзначений найвищими сов. нагородами і багатьма орденами, д. чл. АН УРСР (з 1929), депутат (з 1938) і в останні рр. життя гол. Верховної Ради УРСР, з 1946 депутат Верховної Ради СССР, дир. Ін-ту Літератури АН УРСР (1936—39) і 1941—43, мін. освіти УРСР (1943—48); але одночасно й контрольований, твори його не видані повністю й досі, а частково й заборонені. Нар. Т. в с. Пісках на Чернігівщині в родині дяка. Учився в Чернігівській бурсі (1900—07) і там само в Духовній семінарії (1907—13), мусівши по смерті батька (1906) заробляти на життя співаком у Троїцькому хорі м. Чернігова. 1906 позначені й перші вірші Т., писані почасти під впливом О. *Олеся* й М. *Вороного*. Значний вплив на формування Т.-поета мало його знайомство з М. *Коцюбинським*, літ. «суботи» якого він відвідував з 1911. Перший вірш Т. датований 1906 («Синє небо закрилося»), перший друкований — 1912 («Ви знаєте, як липа шелестить», «ЛНВ»). З 1913 Т. вчився в Київ. Комерційному Ін-ті, одночасно працюючи в газ. «*Рада*» і ж. «*Світло*», пізніше працював у Чернігівському земстві. Події 1917 застали Т. в Києві, де він серед ін. працював помічником хормайстра в Театрі М. Садовського.

П. Тичина

Почавши поетичну творчість уже за чернігівського періоду, Т. в атмосфері Києва першого року держ. відродження України довершив першу свою кн. поезій «Соняшні клярнети» (1918), в якій він дав своєрідну укр. версію символізму як світового стилю, створив власний поетичний стиль, який заслуговує і власної назви. — «клярнетизм», наміченої самим Т. в назві зб. і програмової в ній поезії. Перебуваючи в центрі подій, Т. знайшов у собі силу написати кн, перейняту гармонією універсального світлоритму. Саме тому, що він стояв понад партійними ідеологіями, йому вдалося дати в «Соняшних клярнетах» чи не єдиний автентичний і безсмертний естетичний вислів відродження своєї країни.

Перемога рос.-больш. Жовтневої революції й окупація України проявилася ком. терором, руїною, голодом і протиставними їм нар. повстаннями. За цих обставин Т. далі зберігав свою позицію незалежного поета в наступних кн.: «Замість сонетів і октав» (1920), «В космічному оркестрі» (1921); тоді ж починає твір свого життя поему (чи віршовану трагедію) «Сковорода» («Шляхи Мистецтва», 1923, ч. 5). У першій пол. 20-их рр. Україна стає конституційно суверенним чл. СССР, а Т. — провідним укр. сов. поетом: зб. «Плуг» (1920) і з присвятою М. *Хвильовому* «Вітер з України» (1924). У 1923 він переїздить до Харкова, входить до літ. орг-ції «*Гарт*», а в 1927 — до *ВАПЛІТЕ*, що під проводом М. Хвильового вела перед у відсічі великодерж. шовінізмові ЦК ВКП(б). За приналежність до цієї орг-ції і твір «Чистила мати картоплю» Т. гостро критикували, обвинувачуючи його в «буржуазному націоналізмі». Рішуче відкинувши ці обвинувачення, Т. на деякий час замовк, а на ворожі чутки про ніби «кінець» його відповідав: «. . . для них кінець, а для мене тільки початок. Я стільки нового зараз знаю (не вичитаного, ні!), що, може вчетверо окріп» (з листа до М. *Могилянського*).

В умовах тотального антиукр. терору, розстрілу одних і самогубства ін. письм. Т. в низці «партійно витриманих» кн. поезій капітулює перед насильством. Такими моторошно майстерними стали зб. «Чернігів» (1931) й особливо поезія «Партія веде», надрукована в газ. «Правда» (21. 11. 1933) та одноіменна зб. (1934), що стала символом упокорення укр. літератури сталінізмові. За ними появилася низка ін. зб. з вишуканими назвами в дусі апології сталінізму: «Чуття єдиної родини», «Пісня молодости» (1938), «Сталь і ніжність» (1941). Кожна з них являє собою наче б демонстративний розстріл клярнетичного поетичного стилю Т. Абстрактно-експресіоністична майстерність цих зб. вражає перевагою ударних, ніби безоглядно наступальних ямбів у дусі гострих імперативів сталінської ген. лінії партії.

Друга світова війна наче б ще посилила партійну «витриманість» зб. Т. з патріотично-оборонною тематикою: «Ми йдемо на бій» (1941), «Перемагать і жить!», «Тебе ми знищим — чорт з тобою» (1942), «День настане» (1943). Попри працю на держ. посадах (вже від кін. війни мін. освіти, а пізніше гол. Верховної Ради УРСР), яка забирала багато часу, Т. видав низку поетичних зб. і за повоєнного часу: «Живи, живи, красуйся!», «І рости, і діяти» (1949), «Могутність нам дана» (1953), «На Переяславській Раді» (1954), «Ми свідомість людства» (1957), «Дружбою ми здружені» (1958), «До молоді мій чистий го-

юсь» (1959), «Батьківщині могутній», Зростай, пречудовий світе» (1960), «Комунізму далі видні» (1961), «Тополі арфи нуть» (1963), «Вірші» (1968) та ін.

Т. не повірив у хрущовську десталінізацію і, лишившися далі на позиціях сталінізму, не відгукнувся на літ. відродження 50-их — поч. 60-их рр., навіть виступив з осудом шестидесятників. Тим самим його поезія передсмертного півторадесятиліття (з мотивами величі партії, «дружби народів», звеличенням нового вождя Хрущова, «героїнь соц. праці» колгоспних ланкових тощо) навіть в обставинах посилення брежневського терору по смерті Хрущова звучала вже явним анахронізмом і далі більше скидалася на автопародіювання. Разом з тим, на відміну від багатьох ін. його сучасників, творчо згаслих і здеґрадованих на версифікаторів славословія деспотизму, Т. в окремих творчих спалахах засвідчив живучість свого таланту, про що свідчать такі речі, як поема «Похорон друга» (1942), окремі фраґменти з посмертної зб. «В серці у моїм» (1970) і передусім філос. поему «Сковорода», що залишилася у фраґментах.

У заг. підсумку творчість Т. становить високе досягнення укр. поезії 20 в. У ній знаходить свій вияв органічна синтеза двох великих світових стилів — символізму 20 в. і барокко 17 в. З символізму в клярнетизмі Т. відчуваються найвищі досягнення евр. поезії у чудодійному стопі з ірраціональними глибинами укр. нар. лірики. З елементів стилю барокко перегукуються в клярнетизмі прагнення всеохопности, трагедійне відчуття т. зв. «останніх речей» (що на межі життя і смерти), гра антитез і параболь, асиндетонічна будова поетичної мови тощо. З причини панівного терору в теперішній УССР повна публікація поетичного дорібку Т. і всебічне вивчення його творчости лишається справою майбутнього.

Література: Меженко (Іванів) Ю. Ст. про «Сонячні клярнети» в ж. Книгар 1919 і Музагет 1919 та про ін. кн. Т. у зб. Ґроно 1920; Піковський А. Vita nova. К. 1919; Зеров М. Укр. письменство в 1918 р. ЛНВ, ч. III. К. 1919; Майфет Г. Матеріяли до характеристики творів П. Тичини. Х. 1926; Лейтес А. Ренесанс укр. літератури. Х. 1926; Юринець В. Павло Тичина. Х. 1928; Лейтес А. і Яшек М. Десять років укр. літератури (1917—27), т. I. Х. 1928; Лавріненко Ю. Творчість Павла Тичини. Х. 1930; Бойко І. Павло Тичина. Бібліографічний покажчик. К. 1951; Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Париж 1959; Барка В. Хліборобський Орфей, або Клярнетизм. Нью-Йорк 1961; Білецький О. Збірник праць у п'яти томах, т. 3. К. 1966; Новиченко Л. Поезія і революція. К. 1968; Співець нового світу. Спогади про Тичину. К. 1971; Родко М. Укр. поезія перших пожовтневих років. К. 1971; Лавріненко Ю. На шляхах клярнетизму. Нью-Йорк 1977; Овчаренко М. Духова криза П. Тичини. «Дзвони», чч. 1—4. Рим—Дітройт—Чікаґо 1978—79.

Р. М.

Тишевський Іван (1760 — бл. 1820), лікар та мед. діяч, нар. на Україні в шляхетській родині. Вчився у Київ. Могилянській Академії, закінчив школу при Петербурзькому шпиталі (1785). 1785—91 — військ. лікар, 1792—04 — лікар Катеринославського намісництва, з 1797 — міськ. лікар у Полтаві, де збудував й утримував також власну лікарню. Праці Т. присвячені питанням хірургії та отруєння ріжками.

Тишинська Евстахія (1872—1944), гал. гром. діячка, за фахом учителька. У 1920—30-их рр. співзасновниця і перша гол. Т-ва домашніх помічниць і робітниць *«Будучність»* у Львові; діяльна в жін. секції *Кат. Акції* (гол.).

Тишкевич Михайло (7. 4. 1857 — 3. 8. 1930), граф, дипломат, публіцист, мистець і меценат; нар. у с. Андрушівці Київ. губ., походив з укр.-лит. маґнат. роду, пізніше спольщеного; батько Т. Станислав був уманським маршалком. По закінченні Академії Мистецтв у Петербурзі й поглибленні мист. студій на Заході Т. повернувся до маєтку і присвятився госп-ву та гром. праці серед селян. Тоді ж повернувся до українства і заявив про це в київ. «Раді». Одночасно віддався політиці, публіцистиці й філантропії. 1888 встановив фундацію, т. зв. Михайлову премію для Т-ва *«Просвіти»* у Львові за найкращий літ. твір з минулого України, допомагав укр. і поль. мистцям та письм. З нагоди 100-літнього ювілею Тараса Шевченка (1914) дав 20 000 карб. *Укр. Наук. Т-ву в Києві* (був його почесним чл.). До 1914 заснував кілька т-в (Związek Katolicki, Союз землевласників, Partia Krajowa), в яких підтримував укр. тенденції; обороняв укр. вимоги в рос. і поль. газ. 1917 став гол. Союзу Українців-католиків у Києві.

М. Тишкевич

Під час першої світової війни жив у Льозанні (Швайцарія) і там розвинув жваву діяльність в укр. справі: ст. в зах. пресі, листування з впливовими політиками і держ. діячами Антанти, пропаґував ідеї укр. самостійности, допомагав тижневикові «L'Ukraine» (ред. В. *Степанківський)*; був гол. Укр.-Лит. Т-ва та спричинився до заснування інформаційного т-ва «*Ucraina*». У лютому 1919 уряд УНР призначив Т. гол. диплома-

тичного представництва при Ватикані, потім укр. місії при мировій Конференції в Парижі. В наслідок розходжень з урядом УНР вийшов з місії. З 1920 жив у маєтку свого сина в Жиданові б. Познаня (Польща), де й помер.

Т. видав «Documents relatifs à l'Histoire de l'Ukraine (1569—1764)», I—II. «Cartes de l'Ukraine» (1919), «Ukraine face au Congrès» (1919), «Уривки з спогадів» (ЛНВ, 1928, 1929).

Тищенко Микола (* 1893), історик-архівіст родом з Полтавщини, вихованець Київ. Ун-ту, наук. співр. Центр. Архіву Давніх Актів у Києві й ВУАН, дослідник екон. історії України 18 в. (зокрема зовн. торгівлі). Гол. праці: «Нарис історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у 18 ст.» («Іст.-Геогр. Збірник», II, 1928), «Нариси історії зовн. торгівлі Стародубщини в 18 ст.» («ЗІФВ ВУАН», т. 26, 1931), «Шовківництво в Києві та на Київщині в 18 та першій пол. 19 ст.» («Іст.-Геогр. Збірник», II, 1928), «Гуральне право та право шинкувати горілкою на Лівобережній Україні до кін. 18 ст.» («Праці Комісії іст. укр. права», III, 1927); ст. з історії архівної справи на Україні тощо. По війні працював у Кам'янці Подільському й опублікував в «Укр. Іст. Журн.» (1963) ст. «Про участь Лівобережної України в зовн. торгівлі Росії у 18 ст.»; дальша доля невідома.

Тищенко (псевд. Сірий) Юрій (1880—1953), видавець, книгар, публіцист і письм., нар. в Бердянському пов. Таврійської губ. 1907—18 у Києві провадив справи *Укр. Вид. Спілки*, НТШ, ЛНВ та газ. «*Село*» (1909—11) і «Засів» (1911—12); завідував книгарнями НТШ у Києві, Харкові й Катеринославі; редаґував і видавав книжечки у в-ві «*Лан*» (1909—14), з В. Винниченком і Л. Юркевичем заснував в-во «Дзвін», був співзасновником в-в «Укр. Учитель» (1917—19 видавало ж. «Світло») й «Укр. Школа». За браком паперу на Україні Т. переніс 1919 в-ва «Дзвін» й «Укр. Школа» до Відня, де видав і перевіз на Україну 11 вагонів укр. підручників, якими користувалися в нар. школах ще до 1925. З 1920-их рр. у Чехо-Словаччині; мав в-во і книгарні в Ужгороді, Перечині й у Празі. З 1949 у ЗДА; видавав кн. для дітей і заклав спілку Ю. Тищенко та А. Білоус, яка видала «Твори Лесі Українки» у 12 тт. Разом Т. видав бл. 200 назв кн.; він також — автор оп., популярних кн. тощо.

Ю. Тищенко

Тищинський Олександер (1835—96), гром.-політ. діяч і журналіст родом з Чернігівщини. Бувши студентом, брав активну участь у *Харківському таємному Т-ві* (1856—60); автор протирежимних ст. «Голос з села», співавтор маніфеста «Заклик до українців» (1860); пізніше діяч укр. громади в Чернігові, гол. пов. земської управи. Співр. «*Основи*», «*Чернігівського листка*», львівських «*Зорі*» і «*Дзвінка*».

О. Тищинський

Тілло Олексій (1839—99), рос. географ, картограф і геодезист родом з Києва; ген.-ляйтенант (з 1894). Склав гіпсометричну карту Евр. Росії (вид. 1890 і 1896), на якій уперше досконало відображено рельєф, уточнено довж. гол. рік Евр. Росії; праці з магнетизму (серед ін. Харківщини й Курщини) й кліматології Сх. Европи.

Тімм Василь (Ґеорґ-Вільгельм, 1820—95), маляр і графік, за походженням лотиш. Учився в Петербурзькій Академії Художеств, 1855 акад. Брав участь (серед ін. і з Т. Шевченком) в ілюструванні зб. «Наши, списанные с натуры» (1841—42); 1851—62 видавав й ілюстрував «Русский Художественный Листок», в якому вмістив ряд власних літографій на укр. теми: «Золоті ворота в Києві», «Пам'ятник кн. Володимирові», «Пам'ятник хрищення Руси на березі Дніпра», «Аскольдова могила» та ін.; портрети Т. Шевченка та ін. мистців. З 1867 жив перев. в Німеччині.

Тінкель Франц (1879—?), підполк. УГА, німець з походження; активний старшина австр. армії, командир 36 піхотного полку в Коломиї; з 1. 11. 1918 на службі ЗУНР. Командир *Коломийської (2) бриґади УГА* на фронті під Львовом; спричинився до перемоги над 3 поль. дивізією піхоти Леґіонів у бою під Підгайцями (12. 6. 1919). Через важку хворобу у сер. червня 1919 залишив службу в УГА.

Тінський Михайло (* 1896), актор героїчного пляну і режисер. З 1919 в Київ. Театрі ім. Шевченка в ролях Вайнгольда («Ткачі» Ґ. Гавптмана), Хлестакова («Ревізор» М. Гоголя), Лукаша («Лісова пісня» Лесі Українки); 1926 в Одеському

М. Тінський

тавив «97» М. Куліша, «Фея гіркого мигдалю» І. Кочерги, «Над» В. Винниченка), 1927 у Дніпропетровському укр. драматичному театрі.

Тіра, Тірас, давньогрец. м.-держава на правому березі лиману р. Тірас (сучасна назва Дністер), на території теперішнього м. *Білгорода-Дністровського.* Засноване в 6 в. до Хр. переселенцями з м. Мілета. 4—3 в. — часи найбільшого розквіту економіки (хліборобство і виноградарство, ремесло, рибальство, торгівля з населенням Придністров'я) й культури Т.; вона карбувала й власну монету. У сер. 1 в. до Хр. Т. зруйнували ґети. З поч. 2 в. по Хр. Т. підпала під зверхність Риму і її значення відновилося. У другій пол. 3 в. зазнала навали ґотів і занепала. Археологічні розкопи Т. ведуться з поч. 20 в.

Тірас, давньогрец. назва р. *Дністра.*

Тірітака, старогрец. м. *Боспорського царства,* положене на півд. від *Пантікапею* (сучасна Керч); виникла у другій пол. 6 в. до Хр. як невелика торг.-хліборобська реміснича оселя. Більшого розквіту зазнала у 1—3 вв. по Хр. (рибозасолювальна пром-сть, виноробство). Т. зруйнували гуни у 4. в. по Хр. Розкопи (В. Гайдукевич) роблено 1932—52. На місці Т. тепер оселя Аршинцево.

Тіссеран (Tisserant) Євгеній (1884—1972), кат. церк. діяч французького роду, кардинал (з 1936) і декан кардинальської колеґії (з 1951), префект Ватиканської бібліотеки (з 1957); науковець-орієнталіст, чл. Франц. Академії (з 1961), префект Конґреґації для Сх. Церкви (1936—59), Т. два рази (1947, 1950) відвідав укр. кат. церк. осередки Америки і Канади наслідком чого було створено укр.-кат. митрополії в Канаді (1956) і ЗДА (1958). Завдяки Т. постали також нові укр. кат. вікаріяти та екзархати в Австралії, Півд. Америці і Зах. Европі. Через архиєп. І. Бучка Т. передав чимало фондів на укр. церк., наук. та гуманітарні установи, у тому ч. допоміг заснувати наук. осередок НТШ у Сарселі (Франція) та утворив укр. Малу Папську Семінарію в Люрі, згодом у Римі. Провадив сх. лінію щодо обряду і церк. права, перестерігаючи перед латинізацією. Т. бажав зберегти і розбудувати Укр. Кат. Церкву у вільному світі як продовження нищеної Церкви в УС СР і з певною місією на Сході.

Кард. Є. Тіссеран

Тітов Федір (1864—1922), історик церкви, протоієрей, проф. Київ. Духовної Академії, ред. «Киевских Епархиальных Ведомостей» (з 1890-их рр.); праці з історії укр. Церкви 17—18 вв., Київ. Академії, вищої освіти, друкарства тощо, серед ін.: «Очерки из истории Киевской Духовной Академии», 1898), «Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве 17—18 вв.», 3 тт. (1905—16), «Типография Киево-Печерской Лавры» (1918), «Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI—XVIII вв.» (1924); «Стара вища освіта в Київ. Україні» (1924). Т. видав «Акты по истории заграничных монастырей Киевской епархии XVII—XVIII вв.» (1905) та «Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение III (1796—1869)», т. 1—V (1910—15).

Тіхий (Tichý) Франтішек (псевд. Zdeněk Broman; 1886—1968), чес. й укр. письм., філолог-україніст, педагог родом з Чехії. 1922 як дир. Колеґіяльної Гімназії в Пряшеві уперше завів навчання укр. мови, того ж року видав перший зб. поезій О. *Духновича;* 1923 ред. першого на Закарпатті укр. щоденника «Русин» (Ужгород). У 1930-их рр. Т. переїхав до Праги; у 1950—60-их рр. брав участь у культ.-наук. діяльності пряшівських українців, видав «Povĕsti z Podkarpatské Rusi» (1930). Т. автор монографії «Vývoj současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi» (1938) і багатьох ст. про закарп. діячів, пам'ятки письменства, фолкльор і мову бачванських русинів, укр. літературу, укр.-чес. і укр.-словацькі зв'язки, низки українознавчих ст. у чес. енциклопедії «Ottův slovník naučný nové doby». Т. перекладав на чес. мову твори Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, І. Даниловича-Коритнянського тощо; зредаґував довідник «Praktická učebnice ukr. jazyka» (1939).

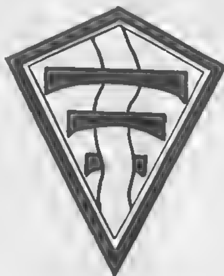

Ф. Тіхий

Тіц Михайло (1898—1978), композитор і муз. педагог. нар. у Петербурзі, закінчив Харківський Муз.-Драматичний Ін-т (1924) і викладав у ньому; з 1935 — проф. Харківської Консерваторії. Опери «Перекоп» (1939), «Гайдамаки» (1940—41, у співавторстві з Ю. *Мейтусом* і В. *Рибальченком);* твори для фортепіяна з оркестрою (Поема-концерт, 1946), камерна

М. Тіц

трилогія: «Драматична поема», «Лірична поема» та «Героїчна поема» (1937—40); 2 сонати, 5 сонатин, поліфонічна сюїта (1956) для фортепіяна; 2 струнні квартети (1949, 1956); хори, сольоспіви, обробки нар. пісень, музика до драматичних вистав. Підручна дітература: посібник гармонії (1953), «Про тематику і композиційну структуру муз. творів» (1958—59), «Про сучасні проблеми теорії музики» (1976).

«Ті, що греблі рвуть», перший курінь старших пластунок і сеньйорок, створений у Львові 1927 для виховної праці в юнацтві, пізніше і в новацтві *Пласту* (зокрема в таборах на Соколі, в Космачі-Брустурах). 1945 курінь спричинився до відновлення Пласту на еміґрації, забезпечивши кадри керівниць і виховниць (Школа Булавних); 1950 поширив свою діяльність на акцію допомоги укр. науці й культурі (зокрема розпочав «Акцію Сарсель») і родинам репресованих. Ч. чл. 105 (1978); курінні: Д. Герасимович, С. Мойсеович, Г. Коренець, Л. Волинець; керівні чл.: К. Паліїв, М. Чиж, О. Джиджора, Т. Горохович, О. Кузьмович, Г. Герасимович, Д. Даревич, Г. Гірняк, Д. Горбачевська. Неперіодичне вид. «Вістовик».

Тканини мистецькі, ткані вироби (ручні і машинові), що відзначаються орнаментальним оформленням, грою кольорів і мист. виконанням, один з видів декоративного ужиткового мистецтва, яке відогравало важливу ролю в побуті укр. народу.

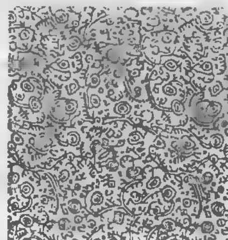
На Україні виробництво Т. м., разом з вишивкою належить до найдавніших та найпоширеніших нар. мистецтв, що мають призначення прикрашати одяг, предмети хатнього вжитку та оформлення інтер'єру. У різних етногр. зонах, а то й окремих селах, Т. м. мають льокальні відміни в способі орнаментальної композиції, кольористики і навіть у техніці виконання. Нар. ткачі виробляли різні ґатунки взористих полотен з конопель чи льону на сорочки, хустки, найтонші полотна на головні убори (білі намітки, «убруси», «рантухи» тощо). Узори Т. м. створюються різним переплетом ниток («окружки», «сосонки», «коропова луска»), що дає декоративні ефекти. З вовни ткали плахти, запаски, спідниці, опинки, пояси, крайки тощо. Одягові тканини декорувалися тканими, вибиваними або вишиваними взорами. Для інтер'єрів хат ткалися різнорідні декоративно-ужиткові взористі тканини. З льону і конопель — рушники, покривала, верети, рядна, а з вовни — покривала, коци, коври, ліжники, полавники, килимці, килими тощо.

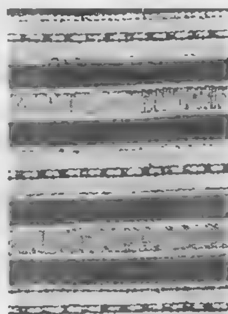
Намітка (с. Зарожани, Чернівецька обл., кін. 19 в.)

Вибивна тканина — полотно, покрите монохронним або 2—3 кольоровим геометр. чи рослинним узором, відбиваним фарбою при допомозі різьбленого валка, служила для жін. і чоловічого одягу, пошивок, скатерок тощо.

Поряд домашнього виробництва від 14 в. постали цехи, до яких належали також ткачі. У цехах дбали про підвищення техн. та мист. якости ткацьких виробів і сумлінне виконання замовлень. Більше спеціялізовані мист. тканини продукували держ., поміщицькі та маґнатські мануфактури (напр., мануфактура С. Конєцпольського в Бродах з 1641), а на Лівобережній Україні також мануфактури коз. старшини. Вони виробляли на замовлення Т. м. для палаців, панських дворів, церков з імпортованої сировини (шовк, золотиста пряжа), а згодом і виготовляли в мануфактурах пряжу для виробу декораційних макат, заслін, поясів тощо. Найбільший розквіт мануфактури припадає на другу пол. 17 в., весь 18 в. і на першу пол. 19 в.; з того часу походять шедеври музейної вартости. Власники мануфактур іноді спроваджували мистців-ткачів з Туреччини, Вірменії, Персії, які застосовували орієнтальні узори «на перські зразки», звідси пішла назва «персіярня». У Львові була в 17 в. фабрика шовкових і золотистих тканин Еммануїла з Корфу (Корфинського), з мануфактурної майстерні якого вийшло чимало ткачів, що розповсюджували техніку пишних тканин. Протягом 18 в. постали багаті мануфактури,

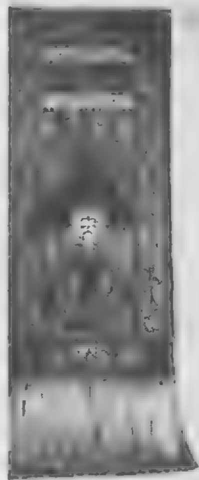

Вибійчана тканина (м. Яворів Львівської обл., поч. 20 в.)

«Писана» верета (Зах. Поділля, кін. 19 в.)

які виробляли Т. м., в Холмі, Бучачі, Бродах, Сокалі, Меджибожі, Станиславові та ін. м. У Станиславові працював Лев Манжарський, згодом організатор славетної «персіярні» в Слуцьку на Білорусі. Багатий асортимент і високу мист. якість мали тканини з фабрики К. Розумовського в Батурині, яка виробляла квітчасті тканини типу шпалер для інтер'єрів його палаців у Батурині, Глухові та Козельці і кольорові вовняні сукна на одяг козаків з особистої охорони гетьмана. Починаючи з 50-их рр. 17 в., на Україні посилено розвивалося й кустарне мист. текстильне виробництво. Одним з найбільших осередків укр. нар. мист. ткацтва стало м. *Кролевець*, де вславилася родина ткачів-мистців Оболенських.

Слуцький золотистий пояс

На зовн. ринку мали попит укр. коштовні одягові тканини, золототкані макати тощо, а чужинецькі купці називали їх «руськими тканинами». З сер. 19 в. ткацьке виробництво почало занепадати. Щоб урятувати його від занепаду і піднести його техн. і мист. рівень, земства почали відкривати ткацькі школи (*Дігтярі*, Шиловичі й ін.) й відділи в техн-пром. школах.

У 20 в. продовжувано спроби відродження продукції Т. м. ручного й на вдосконалених верстатах. 1920 в Києві створено школу укр. нар. майстрів, перетворену на Київ. держ. школу прикладного мистецтва, яка згуртувала багатьох видатних нар. мистців для дослідів над нар. традиціями та вихованням молодого покоління свідомих мистців. Найвизначніші осередки мист. ткацтва на Україні: м. Богуслав (Київ. обл.), Кролевець (Сумська обл.), с. Дігтярі (Черкаська обл.), Решетилівка і с. Великі Сорочинці (Полтавська обл.), Косів (Івано-Франківська обл.), Глиняни (Львівська обл.) та ін. По другій світовій війні мист. осередки об'єднано в мист.-пром. артілях. На Гуцульщині, Буковині й на Закарпатті, крім пром. артілей, збереглося ще домашнє ткацтво для задоволення власних потреб. Кадри ткачів готують технікуми, а школи прикладного мистецтва й відділи мист. текстилю в ін-тах прикладного і декоративного мистецтва в Києві, Харкові і Львові готують мистців-проєктантів, які, базуючися на нар. традиціях, з різним успіхом працюють над створенням форм Т. м.

Див. ще ЕУ 1, стор. 288—301 (Ткацтво і вишивкарство).

Література: Гнатюк В. Ткацтво у Сх. Галичині. Л. 1900; Січинський В. Ткацтво, текстильна пром-сть. Нариси історії укр. пром-сти. Л. 1936; Альбом: Укр. Нар. Мистецтво — Декоративні тканини. К. 1956; Жоголь Л. Ткани Дарницы (Декоративное искусство СССР). М. 1959; Манучарова Н. Укр. нар. мистецтво. К. 1960; Толочко П. Укр. плахтове ткацтво. ж. Нар. творчість та етнографія, ч. 2, К. 1962; Веліготська Н. Окраса інтер'єра. ж. Мистецтво, ч. 4. К. 1966; Жоголь Л. Тканини в інтер'єрі. К. 1968; Сидорович С. Художня тканина зах. обл. УРСР. К. 1979.

В. Годис

Ткач Дмитро (* 1912), письм. родом з Полтавщини; до війни і перші рр. по війні працював у ред. криворізької газ. «Червоний гірник», потім у дніпропетровській газ. «Зоря», заступник гол. ред. журн. «Дніпро», гол. ред. в-ва «Молодь», дир. в-ва дитячої літератури «Веселка». Зб. оп. і повість «Плем'я дужих» (1948), повісті «Небезпечна зона» (1958), «Чорне сальто» (1962), романи «Плем'я дужих» (1957), «Арена» (1960). зб. прози «Спокійне море» (1974), оп. й повісті для дітей.

Ткач Михайло (* 1932), поет і кіносценарист родом з Буковини. Закінчив вищі літ. курси при Літ. Ін-ті ім. М. Ґорького в Москві, працював у Комітеті кінематографії при Раді Мін. УССР. Друкується з 1950. Зб. поезій: «Йдемо на верховини» (1956), «На перевалі» (1957), «Житній вінок» (1961), «На смерекових вітрах» (1965), «Пристрасть» (1968). «Повернення» (1974). Сценарії фільму-опери «Наймичка», художнього фільму «Серед літа», документальних фільмів «Леся Українка» і «Радянська Україна» та ін. Т. автор низки популярних пісень («Марічка», «Ясені») та ін.

Ткаченко Борис (1899—?), мовознавець-україніст, учень Л. Булаховського й О. Синявського, викладач Харківського Ін-ту Нар. Освіти, співупорядник «Укр. правопису» 1928; співавтор «Заг. курсу укр. мови» (разом з М. *Йогансеном*, кілька вид. у 1920-их рр.), «Практичного рос.-укр. словника» (у співавторстві з М. Йогансеном, К. *Німчиновим*, М. *Наконечним*, 1926), автор «Нарису укр. стилістики» (без дати, 1920-і рр.) і ст. з лексикології і діялектологічної морфології, зокрема про м'яку відміну прикметників. Перекладав красне письменство з чужих мов. Т. заслано 1937; загинув на засланні (офіц. 1940).

Ткаченко Валентина (1920—70), поетка родом з Чернігівщини; вчилася в Київ. Ун-ті, за другої світової війни працювала інструктором ЦК ЛКСМУ на радіостанції ім. Т. Шевченка, по війні в респ. радіокомітеті і в-ві «Молодь». Зб. поезій: «Зелена сторона» (1940), «Просто-

рами України» (1943), «Дівоча лірика» (1946), «Маму дуже я люблю» (1949), «Весняні вітри» (1950), «Майбутнє кличе», «Окрилена молодість» (1952), «Побачення» (1955), «Лірика» (1956), «Не минає молодість» (1966), «Сад мого літа» (1968) та ін.; твори для дітей, публіцистика.

Ткаченко Іван (* 1892), літературознавець; у 1920-их рр. викладач історії укр. літератури в Ін-ті Нар. Освіти і наук. співр. Ін-ту Літератури ім. Шевченка в Харкові; дослідник творчости П. Мирного, упорядник й автор вступної ст. до його «Творів» (1928). У 1930-их рр. заарештований, дальша доля невідома.

Ткаченко Микола (1893—1965), історик. нар. у м. Тальному; закінчив Київ. Ун-т, співр. ВУАН і АН УРСР; дослідник соц.-екон. історії України 17—18 в. та шевченкознавець. Важливіші праці: «Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст.» (1931), «Літопис життя і творчости Т. Г. Шевченка» (1961), співавтор колективної праці «Історія Києва» (1959—60). один з упорядників 6-томного «Повного зібрання творів Т. Шевченка» (1961).

Ткаченко Михайло (1860—1916), маляр пейзажист і мариніст родом з Харкова; учився у Д. *Безперчого*, в Петербурзькій Академії Мистецтв і в Парижі в Академії Кормона (1888—92). Оселившися в Парижі, щороку приїжджав на Україну, де й помер. У паризьких ґалеріях виставляв картини на укр. теми; персональна виставка 1909. Серед творів «Краєвид Харківщини», «Сільське кладовище» (1887), «Зустріч рос. і франц. ескадр у Кронштадті» (1893), «Захід сонця на морі» (1901), «Прибій на морі» (1902—06), «Весна» (1906). Твори Т. зберігаються в музеях Харкова, Львова, Парижу, Льєжу, Тульону.

М. Ткаченко

Ткаченко Михайло (1879—1920), політ. діяч, адвокат родом з Стародубщини, чл. *РУП* (1902—04), згодом *Спілки* і *УСДРП*. 1917 чл. Укр. Центр. і Малої Ради (від УСДРП), ген. секретар, згодом мін. — з листопада 1917 до березня 1918 суд. справ, далі до квітня 1918 — мін. внутр. справ УНР. Після розколу УСДРП (січень 1919) очолював ліву «незалежну» фракцію, яка 1920 перейменувалася на Укр. Ком. Партію. Помер у Москві.

Ткаченко Нінель (* 1928), співачка, лірико-драматичне сопрано, родом з Харкова. З 1958 співала в Оперній Студії Київ. Консерваторії, з 1960 — солістка Театру Опери й Балету у Львові, з 1962 — у Менську. Партії: Леонора («Трубадур» Дж. Верді), Тоска («Тоска» Дж. Пуччіні), Тетяна («Євгеній Онєгін» П. Чайковського) та ін.

Ткаченко Олег, мовознавець, гол. Укр. Термінологічної Комісії АН УРСР. Ст. з укр. *етимології, лексикології* та *словотвору*, історії поль. мови, лужицької мови, заг. мовознавства. «Нарис історії з'ясувальних сполучників у поль. літ. мові» (1954).

Ткаченко-Галашко Петро (1878—1918), кобзар родом з с. Синявок на Чернігівщині, учень Т. *Пархоменка;* виконував думи «Брат і сестра», «Удова», «Плач невольників», пісні на слова Т. Шевченка, іст. і жартівливі нар. пісні.

Ткачук Василь, письм.-самоук, сел. походження, родом з Галичини. Оп. та мініятюрні новелі друкував у ж. «Назустріч» (1934—36 («Весна», «Набуток», «Близнюки») та в газ. 1930-их рр. Окремі зб. «Золоті дзвінки» і «Сині чічки». На творах Т., що здебільша написані підкарп. говором, помітний великий вплив В. Стефаника.

Ткачук Діонисій Дмитро (1867—1944), церк. діяч (василіянин) родом з с. Княгинина б. Станиславова; довголітній учитель новіціяту в чернечому житті і проф. філософії та теології; у 1931 обраний першим гол. настоятелем (архимандритом) Чину з осідком у Римі.

Ткачук Іван (1891—1948), письм. родом з Станиславівщини. За першої світової війни був в австр. армії, попав у рос. полон, а з 1917 пристав до большевиків і лишився в УССР. З 1929 був на газетній роботі. Т. один з організаторів спілки письм. «*Зах. Україна*». По закінченні другої світової війни переїхав до Львова, де й помер. Зб. оп.: «Помста» (1927), «Смерекові шуми» (1929), «Безробітний», «Українці за океаном» (1930), «Над Збручем», «Страйк» (1931), «За Кавказьким хребтом» (1932), «На вкраденій землі» (1935), «На Верховині» (1955).

Ткачук Лук'ян (* 1902), геолог, літолог, нар. в с. Немиринцях на Житомирщині, д. чл. АН УРСР (з 1972); працював в Ін-ті Геології і Геохемії горючих копалин, з 1968 завідувач відділу Ін-ту Геохемії і фізики мінералів АН УРСР. Основний напрям наук. досліджень — вивчення речевого складу, структурно-текстурних особливостей, петрографічних відмін в породах магматичних і металоморфічних комплексів Укр. кристалічного масиву, а також осадових і осадово-вулканогенних формацій (перев. Карпат). Т. один з основоположників літології осадових порід на Україні.

Ткачук Ольга (* 1913), письм. і журналістка родом з Житомирщини, за фахом педагог. Друкується з 1954. Роман «Назустріч волі» (1955), повість «Переорані межі» (1973), зб. оп. «Мати» (1960), «Стежки життя» (1967).

Тлумач, див. *Товмач.*

Тмутороканське князівство, давньоруське князівство на Таманському піво. з центром у м. *Тмуторокані;* на думку більшости істориків, воно увійшло до складу Київ. держави у першій пол. 10 в. Вперше згадується в літописі під 988, коли Володимир В. передав Т. к. своєму синові *Мстиславові.* Після переможної війни з братом Ярославом Мудрим у 1024 Мстислав одержав разом з Чернігівським і Т. к. Це об'єднання тривало формально аж до кін. існування Т. к. Приналежність до Київ. держави спричинила зміцнення руського елементу в Т. к. Для Київ. держави Т. к. являло собою не лише міцний стратегічний пункт, а й важливу торг. колонію та вікно на Близький Сх.

По смерті кн. Мстислава (1036), Т. к. опинилося у складі об'єднаної держави Ярослава Мудрого, а по його смерті (1054) перейшло до його сина, чернігівського кн Святослава, який посадив на Т. престол свого сина Гліба. 1064 Т. к. захопив кн.-ізгой Ростислав Володимирович, внук Ярослава Мудрого, і правив ним з недовгою перервою до 1067, коли греки, боячись зростання Т. к., отруїли Ростислава. До Тмуторокані повернувся Гліб Святославич, який правив Т. к. у 1068. Пізніше дійшло до боротьби за Т. к. між синами чернігівського кн. Святослава Ярославича — Романом і Олегом та Всеволодом і Із'яславом Ярославичами, в яку втручалися половці, хозари і греки. 1079 Романа вбили половці, а його брат Олег попав у полон до хозарів, які його передали грекам. 1083 Олег повернувся і вдруге оволодів з допомогою грец. війська Т. к., але, здобувши 1094 батьківську спадщину Чернігів, вже не повернувся до Тмуторокані. Після 1094 Т. к. не згадується. У зв'язку з міжусобною боротьбою князів за нього і посилленням тиску половців Т. к. втратило зв'язок з ін. укр. землями. Деякі історики припускають, що Т. к. існувало ще — спершу під зверхністю половців, пізніше Візантії — до 13 в., коли його остаточно знищили татари.

Література: Насонов А. Тмуторокань в истории Восточной Европы X века. Исторические записки, выпуск 6, 1940; Stokes A. Tmutarakan. Slavonic and East European Review, т. 38, Лондон 1960; Litavrin G. A propos de Tmutorokan. Byzantion ч. 35, 1965; Чубатий М. Історія християнства на Руси-Україні, т. I, Рим 1965; Swoboda W. Tmutorokań. Słownik starożytności słowiańskich, т. 6. Вроцлав—В. 1977.

М. Ждан

Тмутороканський камінь, мармурова плита, відкрита 1792 на Таманському піво., на місці кол. м. *Тмуторокані,* з написом: «В лето 6576 индикта 6 Глеб князь мерил море по леду от Тмутороканя до Корчева 14 000 сажен» Т. к. є цінною епіграфічною пам'яткою Тмутороканського князівства з часів панування кн. Гліба Святославича. З 1851 зберігається в Ермітажі (Ленінград).

Кам'яна ікона св. Гліба (11 ст.)

Тмуторокань, Тмутаракань, староруське м., положене на Таманському піво. на місці кол. грец. колонії *Гермонасси* (заснованої у 6 в. до Хр.) і теперішньої *Таманської станиці* (Кубань). Найдавнішу згадку про Т. (назва Таматарха) подає список єпископств візант. патріярхату з першої пол. 8 в. У 9 в. Т. з усім Таманським піво. належала хозарам. Після розгрому хозарів 965 кн. Святославом Ігоревичем Т. стала центром *Тмутороканського князівства* у складі Київ. держави, важливим торг. городом з морським портом. За посередництвом Т. підтримувалися політ. й екон. зв'язки України-Руси з Візантією і Півн. Кавказом. Меш. Т. (адиґе-касоги, греки, алани, русини, вірмени) займалися рибальством, виноградарством, ремеслами, торгівлею. Археологічні розкопи (1930—31 — А. Міллер, 1952—55 Б. Рибаков) виявили, що в 10 в. Т. була оточена оборонним муром, збудованим з сушеної на сонці цегли, мала бруковані каменем вулиці і площі. З важливіших будівель збереглися залишки фундаментів церкви Богородиці, яку 1023, за розповіддю літопису («Повість временних літ»), поставив Мстислав Володимирович на подяку за перемогу над ханом касогів *Редедею.* У 1061—74 б. Т. жив, у заснованому ним манастирі, літописець *Никон.* Коли половці опанували причорноморські степи, Т. залишалася ще деякий час столицею удільного руського князівства, але втратила зв'язок з ін. землями України-Руси; останній раз згадується в «Слові о полку Ігореві». Далі Т. підпала під впливи половців, пізніше перейшла під владу Візантії, в сер. 13 в. під панування Золотої Орди (п. н. Матрики); уже в стані занепаду у 15 в. була ґенуезькою колонією, у кін. 15 в. зруйнована турками і татарами.

У 8 в. Т. мала єпископство, що підлягало митрополії в Доросі в Криму, піднесене у другій пол. 10 в. до архиєпи-

скопства в рамках юрисдикції Константинопільського патріярха. У житті архиепископства відогравало важливу ролю руське духовенство. Деякі історики (М. Чубатий) приписують Таманській церкві гол. ролю в християнізації Руси-України перед створенням київ. митрополії.

Література: Див. Тмутороканське князівство.

Тня, р. на сх. Волині, права притока Случі (сточище Дніпра); довж. 76 км, сточище — 1 030 км². Перев. ширина річища 5—10 м, у пониззі — 20—25 м.

Тобілевич Іван, див. *Карпенко-Карий* Іван.

Тобілевич Микола, див. *Садовський* Микола.

Тобілевич Панас, див. *Саксаганський* Панас.

Тобілевич (уроджена Дитківська) Софія (1860—1953), акторка характерного пляну, перекладач, дружина І. *Карпенка-Карого,* нар. у с. Новоселиці на сх. Поділлі. З 1880 працювала в аматорському хорі М. *Лисенка* та М. *Старицького,* згодом у трупі М. *Кропивницького,* в *Т-ві Укр. Акторів,* у *Театрі М. Садовського* в Києві, за сов. часів у *Театрі ім. І. Франка* і *Театрі ім. Т. Шевченка* в Києві і на ґастролях з Садовським та Саксаганським (1928—30); 1935 зійшла зі сцени. Кращі ролі Т.: баба Бушля, Тетяна, пані Качинська («Чумаки», «Суєта», «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого), Лимериха («Лимерівна» П. Мирного) та ін. Переклади з поль.: «Зачароване коло» Л. Риделя, «Верховинці» Ю. Коженьовського, «У липневу ніч» Б. Ґорчинського; з франц.: «Весілля Фіґаро» П. Бомарше. Автор спогадів: «Життя Івана Тобілевича» (ЛНВ, 1913), «Корифеї укр. театру» (1947), «Мої стежки і зустрічі» (1957) та ін.

С. Тобілевич

Тобілевич-Кресан Марія (1887—1957), письм.-перекладач і театральний діяч, дочка І. *Карпенка-Карого,* організатор і драматург лялькового театру в Києві. Допомагала П. *Саксаганському* в літ. праці; підготувала до друку спогади своєї матері С. Тобілевич «Мої стежки і зустрічі» (1957).

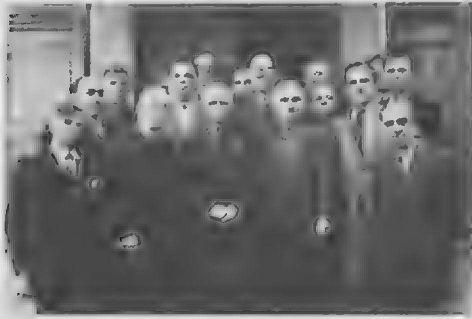
Тобілевичі, родина визначних театральних діячів другої пол. 19 — першої пол. 20 в. Брати Т. відомі під псевд.: Іван *Карпенко-Карий* — драматург і актор; Микола *Садовський* і Панас *Саксаганський* — актори, режисери і керівники театральних труп; їх сестра Марія *Садовська-Барілотті* — акторка, співачка; дружина І. Карпенка-Карого — Софія *Тобілевич,* акторка, перекладач і автор спогадів.

Тобін (Tobien) Евальд (1811—60), історик старо-руського права, нім. походження, проф. Дорпатського Ун-ту. Праці про «Руську Правду»: «Die Prawda Russkaja und die ältesten Tractate Russlands» (1844), про судоустрій на Русі, криваву пімсту та ін.

Товариства грамотности (Общества грамотности), гром.-просвітні орг-ції, які діяли в Рос. Імперії в другій пол. 19 в. і на поч. 20 в. (до 1917) для поширення грамотности і заг. освіти серед широких мас населення. Їх заходами відкривано *недільні школи* (заг. і проф.), організовано бібліотеки-читальні, влаштовувано читання і лекції, літ.-муз. вечори, видавано популярну літературу тощо. Діяли гол. у містах, з часом поширили свою діяльність (досить слабо) і на села. На Україні найстарішим Т. г. було Харківське (Харківське Т-во для поширення в народі грамотности), засноване 1869, яке зосередило свою діяльність гол. на видаванні популярних кн. для народу, але тільки нечисленні кн. були укр. мовою. Більше для ширення укр. кн. й укр. слова робило Київ. Т. г., засноване 1882, яке видавало й укр. літературу, зокрема твори Т. Шевченка, а збудований ним 1902 Нар. Дім давав пристановище для укр. театру, укр. викладів і пізніше для «Просвіти», що стало приводом до заборони Київ Т. г. (останній гол. В. *Науменко*). Київ. Т. г. провадило деяку роботу й на всьому Правобережжі. Подібний до Т. г. характер мали створені у 1890-их рр. Т-ва поширення нар. освіти в Катеринославській губ і Полтавське т-во сприяння нар. освіті, а в 1900-их рр. осв. т-во у Волинській губ. Всі ці Т. г. й ін. осв. т-ва діяли гол. в м. і для поширення укр. освіти мало спричинилися; це завдання з 1905 почали виконувати на Центр. і Сх. Землях *«Просвіти».*

Товариство б. Вояків Армії УНР у Франції, комбатантська орг-ція, заснована 1927 в Парижі для плекання традицій збройної боротьби за укр. державність. 1939 Т-во мало 22 філії в укр. скупченнях у Франції (після 1945 — 12) і бл. 1 000 чл. Т-во провадить культ.-осв. та зовн.-інформативну діяльність (до 1939 разом з *Ген. Радою Союзу Укр. Еміґраційних Орг-цій у Франції*), співпрацює з офіц. франц. і укр. федераціями комбатантів. 1961 Т-во розкололося на два одноіменні т-ва, які 1977 знову об'єдналися. Серед ін. діячів Т-ва: ген. О. *Удовиченко* (довголітній гол.), полк. П. Вержбицький, сотн. В. Недайкаша, майор П. Василів, полк. М. Панасюк, хорун-

жий М. *Ковальський*, сотн. В. Калініченко. У 1928—29 Т-во видавало ж. «Військ. Справа», згодом «Бюлетень».

Кол. вояки Армії УНР у Франції і гості перед домом у Парижі (1957). 1 ряд зліва: хор. В. Лазаркевич, ген. О. Удовиченко, ген. М. Омелянович-Павленко, пор. Р. Голіян, сот. Ю. Сальський, М. Ковальський; 2 ряд: о. О. Новицький, хор. А. Грищин, сот. С. Созонтів, полк. П. Закусило, сот. В. Недайкаша, сот. І. Хмелюк, підхор. П. Недайкаша, підполк. Григораш, пор. П. Номич

Товариство Вакаційних Осель, т-во у Львові під патронатом митр. А. Шептицького; 1905—39 організувало для дітей у віці 7—14 рр. літні відпочинкові оселі у Миловані Товмацького пов і в Коршеві Коломийського пов. З осель щороку користалося понад 200 дітей. Гол. т-ва О. *Бачинська;* довголітні чл. управи — Й. *Паньківська,* М. Ліщинська, М. Заячківська.

Товариство Вояків Армії УНР, комбатантська орг-ція в Польщі, заснована 1924 у м. Каліші після ліквідації таборів інтернованих вояків і старшин Армії УНР у Польщі і переходу їх на статус політ. еміґрантів; співпрацювало з Військ. мінвом екзильного уряду УНР. Мета т-ва — збереження вояцьких кадрів Армії УНР та матеріяльна, правна і моральна допомога своїм чл Осідком Т-ва був Каліш, згодом Варшава. Т-во вело культ.-осв. працю, видавало «Бюлетень», мало 4 філії. Довгий час гол. Т-ва був ген. П. *Шандрук;* 1939 діяльність Т-ва припинила нім. окупаційна влада.

Товариство вчителів вищих шкіл ім. Г. Сковороди, орг-ція укр. середньошкільних учителів на Буковині з осідком у Чернівцях (1908—14); нараховувала 80 чл. (1913); разом з *Учительською Громадою* у Львові видавало пед. ж. «*Наша Школа*». Гол. т-ва: І. *Прийма*, А. *Артимович*, В. *Кміцикевич*, М. *Кордуба*.

Товариство діячів образотворчого мистецтва на Підкарпатській Русі («Т-во дѣятелей зображаючих искуств на Подкарпатской Руси»), засноване 1931 в Ужгороді; гол. А. Ерделій, чл. т-ва були всі кращі малярі Закарпаття (Й. *Бокшай*, А. *Борецький,* А. Добош, Є. Кондратович й ін.), у тому ч. і неукраїнці; всіх бл. 40. Т-во влаштовувало щорічні виставки. У 1939 назву замінено на «Союз подкарпатских художников».

Товариство для розвою руської штуки, перша в Галичині укр. орг-ція, заснована 1898, що мала дбати про розвиток «руської штуки взагалі, а зосібна малярства, різьбарства і золотарства», а також про заробіток чл., влаштування мист. виставок тощо. Т-во очолювала Надзірна рада (гол. В. *Нагірний)* і дирекція (дир. Ю. *Панкевич*). У виставках т-ва брали участь також ремісники. Учасники-мистці першої виставки 1899: Ю. Панкевич, І. Труш, А. Пилиховський, О. *Скруток*, К. *Устиянович;* другої (1900), крім названих, О. *Новаківський*, О. *Курилас*, Т. *Копистинський*, А. *Манастирський*, М. *Івасюк*, Є. *Турбацький*, Я. *Пстрак*, О. Косановський, різьбар А. Кавка та ін.; третьої (1903, п. н. Виставка руських шкіців): Курило, О. Курилас, Т. Копистинський, А. Манастирський, Ю. Панкевич, Є. Турбацький, Сенюта. Т-во невдовзі занепало і мистці заклали 1904 *Т-во прихильників укр. науки, літератури і штуки.*

Товариство дослідників Волині (Общество исследователей Волыни), т-во краєзнавчого характеру, діяло в Житомирі у 1900—17. Видавало «Труды» (13 тт., 1902—15), в яких містилися праці і матеріяли гол. з географії, геології (перев. П. *Тутковського)*, ботаніки і метеорології Волині.

Товариство дослідників Кубані («Общество любителей изучения Кубанской области»), т-во краєзнавчого характеру; діяло 1896—1917 в Катеринодарі. Видавало «Известия» (6 тт., 1899—1913), в яких містило праці з природознавства, історії, етнології й статистики Кубані.

Товариство дослідників української історії, письменства і мови в Ленінграді, див. *Ленінградське Товариство дослідників української історії, письменства та мови.*

Товариство Економістів при Всеукраїнській Академії Наук, засноване 1919 з метою вивчення історії та наявного стану нар. госп-ва України; гол. К. *Воблий*, заступник — Г. *Кривченко*, наук. секретар А. Лапогонов; 135 чл. (на сер. 1920-их рр.). Т-во поділялося на кілька секцій; своїх видань не мало. На поч. 1930-их рр. ліквідоване.

Товариство заохочування мистецтв (Общество поощрения художеств), філантропічне т-во любителів мистецтва в Петербурзі (1821—1929). засноване дворянами-меценатами. Т-во влаштовувало виставки, конкурси, дбало про збут творів Подавало матеріяльну допомогу на студії за кордоном й ін. потреби, з

якої користалися й укр. мистці: Т. *Шевченко*, І. *Сошенко*, А. *Мокрицький*, Г. Лапченко, П. Борисполець, К. *Трутовський*, С. *Васильківський*, М. *Самокиша*. Т-во видавало ж. «Искусство и художественная промышленность» і серію «Художественные сокровища России»; з 1857 утримувало в Петербурзі рисувальну школу.

Товариство З'єднаних Слов'ян, таємна рев. орг-ція, заснована на поч. 1823 у Звягелі (Новограді-Волинському) офіцерами братами П. і А. *Борисовими* і поль. революціонером Ю. Люблинським. Т.З.С. гуртувало кількадесят чл., перев. офіцерів молодших ранґів частин, які були розташовані на Волині й Київщині, а також місц. нижчих урядовців. Більшість чл. були українці: П. і А. Борисови, І. *Горбачевський*, Я. Андрієвич, П. Громницький, Я. *Драгоманов*, М. Лісовський, І. *Сухинів* та ін. Керівником Т-ва був Петро Борисов, а ідеологами Ю. Люблинський та І. Горбачевський.

Основним завданням Т.З.С. було визволення слов'ян з-під чужої влади, ліквідація монархічного устрою, примирення між слов. народами і створення федеративного союзу слов. респ. з дем. ладом, кожна з яких мала самостійно організувати свою законодавчу й виконавчу владу. До цього союзу мали входити росіяни (до них зараховувано також українців і білорусів), поляки, угорці (слов'яни на Угорщині), богемці, хорвати, дальматинці, серби і моравці. Соц. програма Т.З.С. передбачала звільнення селян з кріпацтва, рівність усіх громадян, зменшення клясових різниць тощо. Т.З.С. вважало за потрібне підготувати до революції весь народ, а не лише військо.

Ідеологічні засади і політ. програма Т.З.С. були зформульовані у присязі і катехизисі (17 правил). У вересні 1825 Т.З.С. об'єдналося з *Півд. Т-вом* (декабристів), зберігаючи свою програму й окрему управу. Під час повстання *Чернігівського полку* в Трилісах на Київщині (10—15. 1. 1826) чл. Т.З.С. були найактивнішими його учасниками. Більшість з них були заслані на каторгу в Сибір. Ідеї Т.З.С. мали вплив на *Кирило-Методіївське Братство*.

Література: Записки и письма И. И. Горбачевского. М. 1925; Б а г а л і й Д. Повстання декабристів на Україні. Х. 1926; Н е ч к и н а М. Общество соединенных славян. М.—Л. 1927; L u c i a n i G Société des Slaves Unis (1823—25). Bordo 1963.

Товариство «Знання» Української РСР, респ. філія заг.-союзного т-ва «Знание», засноване 1947 п. н. «Т-во для поширення політ. і наук. знань Укр. РСР», від 1963 під теперішньою назвою; відділи існують у всіх респ., обл., р-нах та м. і с. В УССР т-во «З.» мало в 1977 670 000 чл., серед них низку учених і викладачів вузів. Гол. «З.» є звич. чл.-кор. АН УРСР (1968 — М. Сиваченко, з 1972 — І. Конділенко). Т-во веде 21 стаціонарний лекторій, 10 плянетаріїв та Будинок наук.-техн. пропаґанди в Києві. Видає місячник «Наука і суспільство» (до 1966 — «Наука і Життя»), «Людина і світ» (1960—64 «Войовничий атеїст»), «Трибуна лектора», щорічник «Наука і культура» та серії популярних брошур. Завданням т-ва є, крім поширювання техн. знань, ідеологічно-пропаґандивна робота, виховання населення в дусі програми КПСС.

Товариство ім. митр. Петра Могили, засноване 1931 в Луцькому з метою ширення рел. освіти і правос. свідомости на засадах соборноправности давньої Укр. Церкви. Вид.: «*За соборність*» (ред. І. Власовський), рел. місячник для народу «Шлях» (ред. Є. Богуславський), переклади на живу укр. мову: «Чини Требника», «Літургія св. Йоана Золотоустого», «Малий Октоїх», «Акафісти», «Малий Богогласник», «Молитовник» і ін. Гол. т-ва були: Сергій *Тимошенко* і Михайло Ханенко; ген. секретарями — І. *Власовський* і Є. *Богуславський*. Т-во припинило свою діяльність з сов. окупацією Волині 1939.

Товариство ім. Шевченка, див. *Наукове Товариство ім. Шевченка*.

Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном, див. *Товариство «Україна»*.

Товариство наукових викладів ім. Петра Могили, засноване 1908 у Львові з метою ширення знання з усіх ділянок життя; діяло в Галичині до 1939; мало сім філій (Львів, Перемишль, Рогатин, Самбір, Сокаль, Станиславів, Тернопіль). Лише за перші 4 рр. існування воно влаштувало понад 400 наук. і наук.-популярних викладів, та допомагало в популяризації знань міщанським т-вам («*Зоря*», «Міщанське братство», «*Сила*», «Львів — Русь»); у співпраці з «Просвітою» влаштовувало на подобу нар. ун-тів курси нар. освіти. Засновником і першим гол. Т. н. в. П. М. був О. *Колесса*, далі очолювали його В. *Щурат*, В. *Кучер*, І. *Свєнціцький*, Д. *Лукіянович*.

З 1929 найактивніша Львівська філія стала за ініціятивою С. *Охримовича* леґальною формою діяльности *Союзу Укр. Націоналістичної Молоді*. За головування А. *Фіґоля* вона спричинилася для поширення культу бою під *Крутами*, а за В. *Янева* зактивізувала культ.-осв. роботу в «Просвітах» і ремісничих т-вах. З жінок були активніші: З. Кравців, С. Мойсеович, А. Чемеринська.

Товариство Об'єднання Українських Канадців (ТОУК), орг-ція українців у Канаді, постала 1943 на базі Укр. Т-ва До-

помоги Батьківщині, заснованого в липні 1941. Обидва т-ва були наступниками гроком. *Т-ва Укр. Робітничий Фармерський Дім* (ТУРФДім), ліквідованого кан. владою 1940. ТОУК організаційно слабший від ТУРФДім і не має молодшого доросту; тепер діє невелике ч. його активних філій. Осідком централі ТОУК були Вінніпеґ і Торонто, тепер Торонто. Пресові органи: «Укр. життя» (з 1941, Торонто) й «Укр. Слово» (1943, Вінніпеґ), з яких постав у 1965 тижневик «Життя і Слово» в Торонто, який безкритично інформує про життя в СССР; там само видається тижневик «Ukrainian Canadian» (1947), який присвячує більше уваги культ. справам кан. українців. ТОУК, користуючися мережею т. зв. роб. домів, бібліотек, оселею в Палермо (б. Торонто), веде ще деяку культ.-осв. діяльність (хори, театральні гуртки тощо). У системі ТОУК діють торг.-книжкові підприємства «Укр. Книга» та літунські аґентства «Ґловб Тур», пов'язані з сов. зовн.-торг. установами. ТОУК очолює Крайовий Виконавчий Комітет, який обирається що два роки на крайових з'їздах.

Товариство опіки над українськими еміґрантами, засноване у Львові 1925 для допомоги й зв'язку з еміґрантами з рідних земель; видавало часопис «Укр. еміґрант». Т-во мало (до поч. 1930-их рр.) свої бюра в Тернополі, Станиславові і Самборі та низку гуртків у Галичині. Гол. Т-ва весь час був М. *Заячківський.* По зменшенні еміґрації у 1930-их рр. діяльність Т-ва послабла; 1939 т-во перестало існувати.

Товариство Опіки над українськими переселенцями ім. св. Рафаїла в Канаді, організоване на поч. 1925 з метою допомогти укр. переселенцям до Канади. Централя т-ва у Вінніпезі мала понад 20 місц. комітетів і бл. сотні зв'язкових. Діяльність т-ва: інформації в справах подорожі, вибір землі на поселення, посередництво у праці; правні поради і клопотання в кан. установах; в-во популярних альманахів, бюлетенів і листівок з найпотрібнішими інформаціями для нових переселенців (гол. для початкуючих фармерів); зв'язок з укр. орг-ціями в Европі, гол. з *Т-вом опіки над укр. еміґрантами у Львові.* Гол. діячі т-ва: К *Продан* (референт у мін-ві рільництва провінції Манітоба), І. *Боберський,* о Й. *Жан,* Д. Ільчишин (секретар т-ва і ред. альманахів), лікар Л. Гезновський, адвокат С. Савула та ін. Гол. період діяльности т-ва припадає на 1925—31 (у 1930-их рр., коли обмежено іміґрацію до Канади, праця його занепала).

Товариство охорони воєнних могил, т-во для опіки над могилами укр. вояків, полеглих у першій світовій та визвольних війнах (1914—20); діяло у Львові 1927—39, мало 32 філії в Галичині. Т-во подбало про облицювання могил і встановлення на них кам'яних хрестів УГА; про могили дбали перев. пластуни. Перший гол. Т-ва — Б. Янів.

Товариство письменників і журналістів ім. Івана Франка (ТОПІЖ), проф. орг-ція у Львові у 1925—39; об'єднувало бл. 60 чл. і кандидатів. Від 1933 влаштовувало конкурси і призначало нагороди за найкращі літ. твори року. Т-во очолювали: А. *Чайковський,* В. *Стефаник,* В. *Щурат,* Б. *Лепкий,* Р. *Купчинський* (з 1934).

Товариство південно-російських художників, об'єднання мистців, що жили на півдні України; діяло в Одесі в 1890—1922 рр.; влаштовувало щорічні загальні та індивідуальні виставки своїх чл. Чл.-засновниками були також укр. мистці: К. *Костанді* (з 1902 гол.), М. *Кузнецов,* Г. *Ладиженський,* М. *Скадовський,* М. *Кравченко,* Б. *Едуардс* і рос. О. Попов, О. Розмаріцин; ін. чл.: І. *Айвазовський,* Ю. *Бершадський,* Є. *Буковецький,* П. *Волокидин,* Г. Головко, С. *Кишинівський,* Д. *Крайнєв,* П. *Левченко,* П. *Нілус,* О. Мартинович. У 1919 — на поч. 1920 дехто з мистців еміґрував за кордон і з смертю К. Костанді т-во перестало існувати.

Література: Афанасьєв В. Товариство Південно-російських художників. К. 1961.

Товариство Плекання Рідної Мови, засноване 1954 у Вінніпезі. Видає річник «*Слово на сторожі*», присвячений культурі укр. мови. Гол. т-ва і ред. річника Я. *Рудницький.*

Товариство Прихильників Освіти, засноване у Львові з ініціятиви НТШ для допомоги потребуючим укр. студентам високих шкіл, діяло 1927—34 (до закриття його поль. владою). Т-во опікувалося Акад. домом у Львові, допомагало їдальні, видавало позики і допомагало студентам тощо. Гол. В. *Децикевич,* з 1933 — О. *Кульчицький.*

Товариство Прихильників Української Культури (ТПУК) у Бразілії (Курітіба), засноване на заг. конґресі українців 1947 як установа для справ укр. культури, інформації та репрезентації. Керівництво ТПУК перебрали оо. Василіяни. Після виходу з ТПУК Хліборобсько-Освітнього Союзу й орг-ції Укр.-Бразілійського Комітету, ТПУК обмежилося культ.—осв. працею в гол. міськ. осередках і деяких колоніях. У 1950—61 ТПУК видавало місячник «Boletim Informativo», 1951—61 мало щотижневі радіопересилання. З виїздом активніших укр. елементів до Півн. Америки (1960

—65) діяльність ТПУК значно послабла; 1975 воно мало 4 філії (3 в естаді Парана і 1 в естаді Ґранде-до-Сул). Очолювали т-во о. М. Іванів, о. М. Камінський, О. Ділай, Р. Кульчицький, М. *Гец.*

Товариство прихильників української науки, літератури і штуки, діяло у Львові у 1904—14, засноване з ініціятиви М. *Грушевського* й І. *Труша.* Т-во об'єднувало науковців, письм. і мистців з усіх укр. земель та популяризувало їхні твори. 1905 влаштувало Всеукр. виставку штуки й промислу у Львові. Накладом Т-ва вийшло кілька книжок. Т-во очолював М. Грушевський, секретарі І. Труш і М. *Мочульський.*

Товариство російсько-малоросійських артистів під керівництвом П. К. Саксаганського, офіц. назва укр. пересувної трупи 1890—1909, перев. з вихіднів з трупи М. *Садовського,* під керівництвом П. *Саксаганського* (режисера) та І. *Карпенка-Карого* (адміністратора і драматурга трупи). Трупа кілька разів міняла назву, 1907—09 — Т-во укр. артистів під орудою П. К. Саксаганського. У 1900—03 трупа об'єднувала всіх корифеїв (крім М. Старицького). У репертуарі всі п'єси І. Карпенка-Карого, «Лимерівна» П. Мирного, «Украдене щастя» І. Франка, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Богдан Хмельницький», «Чорноморці» і «Тарас Бульба» (за М. Гоголем) М. Старицького, «Мазепа» К. Мирославського та ін. Зокрема добре були поставлені хори вистав (з 30—45 осіб, дириґент — В. Малина) Трупа відзначалася дисципліною, підпорядкованістю режисерові; виступала в більших м. України і за її межами: у Петербурзі (1890), на Поволжі (1895), в Криму (1899), Варшаві (1903), Менську і Смоленську (1908), Кишиневі та Ростові над Доном. Трупа припинила діяльність невдовзі по смерті І. Карпенка-Карого.

Товариство руських церковних громад у Сполучених Державах і Канаді, засноване 30. 12. 1901 на з'їзді в Шамокіні (Пенсільванія) об'єднання гр.-кат. свящ і церк. громад (15) з метою керувати церк. життям і змагатися за гр.-кат. єпископат. На чолі Т. були *Духовна Рада,* що складалася з 6 свящ. (гол. І. *Констанкевич)* і Гол. Рада (3 свящ. і 3 миряни). З'їзд у Гаррісбурґу в березні 1902 домагався автономії «Руської Церкви» від римо-кат. амер. єпископів. Т-во проіснувало до номінації єп. С. С. *Ортинського;* закарп. свящ. до т-ва не належали.

Товариство св. Андрея, т-во свящ. львівської архиєпархії, засноване 1930 (затверджене митр. А. Шептицьким 1931). Влаштовувало реколекції для своїх чл. і місії для народу; видавало церк. устав, і душпастирський календар тощо. Гол. т-ва був весь час о Юліян *Дзерович.* Перестало існувати 1939.

Товариство св. апостола Павла у Львові, засноване 1897 з метою влаштовувати реколекції для свящ. і поширювати релігійність у народі. Т-во випустило бл. 50 книжечок рел. та іст. і літ. змісту (в «Рел.-Просвітній Бібліотеці для Народу»); для еміґрантів видавало «Листки св. Рафаїла», якийсь час було видавцем ж. *«Нива»;* вело кампанію проти примусового целібату свящ. у Станиславівській і Перемиській епархіях. Ліквідоване 1925 за внесення до Ліґи Націй скарги проти переслідувань укр. свящ. поль. владою. Гол. т-ва були серед ін.: Л. *Туркевич,* Є. *Гузар,* Д. *Лопатинський* (з 1922)

Товариство св. Йоана Христителя (Общество св. Йоанна Хрестителя), осв.-допомогове т-во, засноване О. *Духновичем* у Пряшеві в 1862 з метою допомоги бідним студентам, а також селянам або и цілим громадам (позички). Спілка мала понад 400 чл. Гол. був А. *Добрянський,* а ініціятор т-ва О. Духнович також керував бурсою св. Йоана (з 1863). Пряшівський єп. Й. *Ґаґанець* активно допомагав т-ву. У кін. 1860-их рр., коли закарп. суспільний центр перенісся до Ужгороду, воно припинило діяльність (див. *Общество св. Василія Великого).*

Товариство св. Рафаїла для охорони руських еміґрантів з Галичини і Буковини, діяло у Львові 1907—14 як філія заг.-австр. Т-ва ім. св. Рафаїла з завданням допомагати еміґрантам і підтримувати з ними зв'язок. Діяльність була поширена на всі країни укр. еміґрації; з 1911 т-во видавало порадник «Еміґрант». Гол. діячі: о. Н. *Будка* і М. *Заячківський.* З 1914 діяльність т-ва припинилася. З 1925 подібні завдання виконувало *Т-во Опіки над українськими еміґрантами.*

Товариство сільського господарства Південної Росії (Общество сельского хозяйства Южной России), одне з перших с.-г. т-в у Рос. Імперії і перше на Україні, засноване 1828 заходами кн. М. *Воронцова* з осідком в Одесі; терен діяльности: Херсонська, Катеринославська, Таврійська і Басарабська губ. Т-во дбало про розвиток усіх галузів сіль. госп-ва (зокрема садівництва і виноградництва та вівчарства), про лісорозведення і меліорацію (серед ін. про закладання артезіянських колодязів); ширило с.-г. освіту, в дослідницькій праці звертало увагу зокрема на ґрунтознавство, влаштовувало с.-г. виставки тощо. Видавало «Листки», пізніше «Записки». По революції 1917 перестало існувати.

Товариство спільної обробки землі (ТСОЗ), одна з форм *колективізації* сіль. госп-ва. ТСОЗ-и організувалися на

добровільній базі для спільної обробки землі, яку селяни усуспільнювали, але залишали в приватній власності реманент (однак спільно ним користувалися), хату, присадибну площу та свійських тварин. Діяли ТСОЗ-и на підставі статуту 1924, який передбачав розподіл прибутків між чл. ТСОЗ відповідно до кількости зданої землі, вложеної праці та засобів виробництва, часом кількости чл. родини. Частина прибутку призначалася на придбання ременанту. На Україні, як і в усьому СССР, ТСОЗ-и існували на поч. сов. періоду. Проте, хоч уряд заохочував до їх орг-ції й підтримував їх фінансово, 1923—24 вони становили лише 2,5% всіх колгоспів УССР, 1925—26 — 43,3%, 1928 вже 73,8%, але ледве 1,3% всіх сел. госп-в. За т. зв. суцільної колективізації основною формою колгоспу стала с.-г. артіль і ТСОЗ-и перестали існувати.

Товариство Сприяння Українській Науці (Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der ukrainischen Wissenschaften), засноване 1962 в Мюнхені об'єднання трьох укр. наук. установ (*УВУ, НТШ, УТГІ*) для координації праці й зв'язку з нім. колами; гол. Р. *Єндик*, Д. *Пеленський*, Г. Васькович. Управі помагає Наук. Рада, складена з укр. і нім. дослідників (гол. О. *Кульчицький*, з 1978 — В. *Янів*). Здобуття допомоги належить до компетенцій Кураторії, в якій є представники нім. федерального і баварського уряду; куратори: R. Lüder, J. Maurer, В. Янів, H. Singbartl. Річник Т-ва «Mitteilungen» містить, крім наук. причинків з українїстики, славістики, сходознавства та совєтології, матеріял до історії об'єднаних т-в (ред.: Р. Єндик, Г. Васькович).

Товариства тверезости, див. *Протиалькогольний рух.*

Товариство «Україна», т-во культ. зв'язків з українцями за кордоном, утворене 1. 10. 1960 в Києві на базі респ. відділу сов. Комітету «За повернення на Батьківщину». За статутом, воно складається з колективного (підприємства, гром. установи, «творчі спілки» тощо) й індивідуального членства; серед останнього є чимало видатних діячів літератури й мистецтва. Формально Т. «У.» має завдання: ... «зміцнювати культ. зв'язки з українцями за кордоном, всебічно знайомити їх з творчою діяльністю укр. народу на рідній землі та життям трудящих Радянського Союзу». Т. «У». влаштовує в Києві, Львові й ін. м. УССР зустрічі з закордонними укр. туристами, курси укр. мови для кан. учителів, висилає спорадично делеґації, мист. ансамблі й окремих виконавців за кордон, кінофільми, платівки тощо. Фактично ця діяльність розрахована на підтримку просов., т. зв. «проґресистських» орг-цій за кордоном і ширення розкладу й провокацій серед патріотичної укр. еміґрації, яку діячі Т. «У», плямують як «зрадників» сов. батьківщини, «буржуазних націоналістів» тощо. Цю ролю виконують зокрема й періодичні органи т-ва «Вісті з України» і «News from Ukraine», а також політ. памфлети й брошурки, що видаються в Києві, але призначені виключно для закордону й неприступні для населення УССР. Пов'язання т-ва з КҐБ офіц. не згадується, але фактично воно працює під контролем КҐБ і виконує його завдання. Очолювали Т. «У.» спершу Л. *Ревуцький*, після нього Ю. *Смолич* (до 1975, в останні рр. — почесний гол.), з 1975 О. *Підсуха*, з поч. 1979 В. Бровченко. *Р. М.*

Товариство Український Робітничо-Фармерський Дім (ТУРФДім), орг-ція українців у Канаді, постала в березні 1918 у Вінніпезі (коли кан. влада ліквідувала Укр. Соц. Партію в Канаді), до 1925 п. н. Стоваришення Укр. Робітничий Дім (СУРД). Статутово це було культ.-осв. т-во, керівництво якого орієнтувалося на УССР. ТУРФДім мало 116 чоловічих, 50 жін., 55 молодіжних відділів, 75 самодіяльних оркестр і драматичних гуртків, 60 бібліотек; воно видавало газ.: «*Укр. Робітничі Вісті*», місячник «*Голос Робітниці*» (1924 змінено назву на «*Робітниця*»), тижневик «*Фармерське Життя*», ж. «Світ Молоді», згодом щоденник «Нар. Газета». З поч. репресій у 1930-их рр. на Україні цей рух почав втрачати впливи, зокрема коли Д. *Лобай* засудив терор і політ. ситуацію на Україні. Тоді значна частина впливового членства (Т. Кульчицький, Т. *Кобзей*, С. Хвалібога, М. Змійовський, І. Зелез) та низів створила на противагу до ТУРФДім *Укр. Робітниче Фармерське Осв. Т-во* (УРФОТ). У червні 1940 ТУРФДім ліквідувала кан. влада, але вже в липні 1941 замість нього постало *Т-во Об'єднаних Укр. Канадців* (ТОУК).

Товариство Українських Акторів, проф. театральна трупа, організована і очолена І. *Мар'яненком,* з участю М. *Заньковецької*, П. *Саксаганського*, Л. *Ліницької*, М *Петлішенка*, С. *Бутовського;* з молодших акторів Б. *Романицького* та ін. Т.У.А. працювало 1915—16 у Києві; виступало і в Єлисаветграді та Одесі. Репертуар складався з побутових п'єс.

Товариство Українських Інженерів Америки (ТУІА), засноване 1949; 1978 бл. 900 чл., об'єднаних у 12 відділах по більших м. (стейтах) ЗДА. Гол. управа в Нью-Йорку, з 1979 осідок її екзекутиви у Філядельфії. Гол. завдання ТУІА — гуртування укр. інженерів ЗДА, під-

вищення їх проф. кваліфікації, зокрема засобами орг-ції наук. з'їздів, конференцій і семінарів. При ТУІА діють також осередки вивчення техніки і промсти України та техн. укр. термінології. ТУІА видає з 1950 квартальник «Вісті Укр. Інженерів» (ред. Р. Вовчук, К. Туркало, С. Процюк), «Бюлетень ТУІА» (з 1960-их pp.; тричі на рік) й окремі техн. публікації («Словник вибраних термінів», нариси з історії укр. інж. руху тощо). У співпраці з Укр. Техн. Т-вом Канади ТУІА влаштовує міжкраєві з'їзди укр. інженерів (дотепер 6). Перший гол. В. Богачевський, згодом М. Лепкалюк, В. Рижевський, П. Шох, О. Тимошенко й ін.; з 1976 — Ю. Гончаренко.

Товариство українських інженерів у Празі, проф. орг-ція, яка діяла у 1930—39 й об'єднувала понад 150 чл. (1938) — інж. різних фахів. Серед керівних діячів були: А. Галька, В. Доманицький, П. Стецьків, М. Главич, О. Дольний та ін.

Товариство Українських Кооператорів (ТУК), засноване 13. 6. 1936 у Львові при Ревізійному Союзі Укр. Кооператив; об'єднувало практиків і дослідників кооп. руху; 1937 2 285 чл. Гол. Ю. *Павликовський,* секретар — А. *Жук.* Т-во влаштувало три кооп. свята у Львові (1936, 1937, 1938) з низкою наук. доповідів та виставкою кооп. літератури; 1938 випустило перший довгометражний кооп. фільм «До добра і краси» (сценарій Р. *Купчинського* і В. *Софронова-Левицького,* режисер Ю. Дорош, гол. актори А. Поліщук і М. Сафіян). З приходом сов. влади (1939) Т-во припинило свою діяльність.

Товариство Українських Письменників і Журналістів, літ. і журналістична орг-ція на Закарпатті з осідком в Ужгороді (1930—38) та Хусті (1938—39). Об'єднувало всіх закарп. письм. укр. напряму; керівні чл.: В. *Ґренджа-Донський, Зореслав* (о. С. Соболь), о. Д. *Попович,* А. Ворон, Ю. *Боршош-Кумятський* та ін.; почесний чл. о. А. *Волошин.* Т.У.П. і Ж. видало ряд творів і два альманахи.

Товариство Українських Поступовців (ТУП), таємна понадпартійна політ. і гром. орг-ція українців в Рос. Імперії, постала 1908 з ініціятиви чл. кол. *Укр. Дем.-Радикальної Партії* для координації укр. нац. руху і його оборони перед посиленим наступом рос. уряду і рос. націоналізму в добу реакції після розв'язання 2 Держ. Думи (червень 1907). До ТУП належали, крім дем.-радикалів, частина соц. демократів і безпартійних. ТУП очолювала обирана на щорічних з'їздах рада, до якої входили М. *Грушевський,* Є. *Чикаленко,* І. *Шраг,* С. *Єфремов,* П. *Стебницький,* С. *Петлюра,* В. *Винниченко,* Н. *Григоріїв,* Ф. *Матушевський,* Д. *Дорошенко,* В. *Прокопович,* А. *В'язлов,* Ф. *Штейнґель,* Л. *Старицька-Черняхівська* й ін. Централя ТУП перебувала в Києві (тут було кілька її філій — «громад») і координувала працю «громад ТУП» на Україні (бл. 60), а також у Петербурзі (2 громади) і Москві. ТУП мало за гол. мету обороняти здобуті надбання українства і домагатися нових. Як мінімальну програму поставлено українізацію нар. шкільництва, навчання укр. мови, літератури й історії в сер. і вищих школах України, допущення укр. мови в гром. установах, суді й церкві. Політ. плятформою ТУП була вимога автономії України та визнання принципів конституційного парляментаризму. ТУП до 1917 керувало властиво всім укр. рухом на Наддніпрянщині; серед ін. координувало працю «Просвіт», різних культ.-осв. клюбів, тісно співпрацювало з Укр. Наук. Т-вом у Києві; йому належала Укр. книгарня в Києві (кол. в-во «КСт.»). Неофіц. органами ТУП були в Києві щоденник «Рада» й ж. «Украинская Жизнь» у Москві.

ТУП (зокрема його громади в Петербурзі) підтримувало добрі взаємини з опозицією в III і IV Думах, особливо з лідерами *Конституційно-Дем. Партії* (П. *Мілюковим,* Н. Некрасовим) та групою автономістів-федералістів (В. *Обнінським),* які визнавали за українцями право на нац.-культ. розвиток, а також з рос. вченими О. *Шахматовим,* Ф. *Коршем* та С. *Мельґуновим.*

У вересні 1914 ТУП зайняло невтральну позицію щодо війни та воюючих сторін (одночасно неґативно оцінюючи пророс. декларацію «Украинской Жизни»), у листопаді 1914 поставилося з застереженням до діяльности *Союзу Визволення України.* У кін. 1914 почалися серед чл. ТУП арешти (насамперед заарештовано М. Грушевського). У грудні 1914 ТУП видало декларацію «Наша позиція», яка висловлювалася «за дем. автономію України, ґарантовану також федерацією рівноправних народів»; у січні 1917 позитивно відгукнулося на мирові заходи през. Вілсона, висловлюючи «волю укр. народу до самостійного розвитку».

Після лютневої (березневої) революції ТУП скликало 17. 3. 1917 у Києві нараду представників укр. орг-цій і партій, на якій засновано *Укр. Центр. Раду.* Останній з'їзд ТУП у Києві 7. 4. 1917 ухвалив змагатися леґальними шляхами за здійснення автономії України й перейменувалося на Союз Укр. Автономістів-Федералістів, який у червні 1917

перетворено на *Укр. Партію Соціялістів-Федералістів.*

Література: Дорошенко В. Українство в Росії. Відень 1917; Дорошенко Д. Історія України 1917—23, т. І, Ужгород 1932 (2 вид. Нью-Йорк 1954). *А. Жуковський*

Товариство Українських Правників, при Всеукр. Академії Наук у Києві, засноване 1921 для вивчення права і наук. популяризації правничих знань. Чл. Т.У.П. (1921—28 від 35 до 70) діяли в різних комісіях і секціях ВУАН. Гол. Т.У.П. були: О. Левицький, О. Гуляєв, О. *Малиновський*, секретар — В. *Язловський*. В кін. 1920-их рр. Т.У.П. ліквідовано.

Товариство Українських Правників у Львові, засноване 1909 як Т-во укр.-руських правників з обширом діяльности в Галичині. Т.У.П. об'єднувало чл. різних правничих професій (у тому ч. і з наук. зацікавленнями) з метою організованого вияву правників у гром. житті. Ініціятор і перший гол. С. *Дністрянський;* між двома світовими війнами найдовше були гол. В. *Децикевич* і З. *Лукавецький*. Т.У.П. видавало до першої світової війни *«Правничий Вісник»*, а в 1914 скликало правничий з'їзд у Львові. Чл. Т.У.П. співпрацювали з *Союзом Укр. Адвокатів*, гол. у вид. ж. *«Життя і Право»*. З приходом сов. влади у 1939 Т.У.П. було ліквідоване.

Товариство Українських Правників у Нью-Йорку, орг-ція правників-еміґрантів по другій світовій війні; засноване 1949 з членством з різних міст ЗДА, а з 1955 і з-поза ЗДА Перший гол. Л. *Ганкевич*, згодом довгий час Б. Дзерович, з 1976 — В. Савчак. Т-во видає неперіодично зб. «Правничий Вісник» (1955, 1963 і 1973); співпрацює в Конференції укр. акад. проф. орг-цій.

Товариство Українських Професіоналістів і підприємців, див. *Федерація Українських Професіоналістів і Підприємців.*

Товариство Української Кооперації (ТУК), постало 1957 в Нью-Йорку як централя укр. кооператив у ЗДА. ТУК було ініціятором і співорганізатором кількох кооп. з'їздів і нарад у Канаді й ЗДА. З ініціятиви ТУК 1973 постала *Укр. Світова Кооперативна Рада*. 1974 ТУК переіменовано на Централю Укр. Кооператив Америки, яка 1979 об'єднувала 32 кооперативи (з 42 000 чл.), що мали 137 млн дол. оборотних фондів. З 1959 спільно з Об'єднанням Українців Америки *«Самопоміч»* ТУК видає ж. *«Наш Світ»*. Першим гол. ТУК був І. Шепарович, з 1966 — О. Плешкевич, з 1978 Р. Мицик (гол. екзекутиви — В. Пушкар, Д. Григорчук). Осідок ТУК — Нью-Йорк, з 1966 — Чікаґо.

Товариство Української Студіюючої Молоді ім. М. Міхновського (ТУСМ), студентська ідеологічна націоналістична орг-ція, заснована в Зах. Німеччині на з'їзді в Ляйпґаймі (грудень 1949) з чл. і прихильників ЗЧ ОУН. Спершу осідок Гол. Управи був у Мюнхені, з 1955 в Півн. Америці. Гол.: Г. Васькович, М. Кравчук, В. Будзяк, Б. Кульчицький, Б. Футала, А. Лозинський. У більших скупченнях укр. еміґрації діють місц. осередки ТУСМ, а в ЗДА і Канаді також крайові управи. У рр. найінтенсивнішої праці ТУСМ нараховувало 300—350 чл. У 1970 засновано з кол. чл.-студентів Сеньйорат ТУСМ, який очолювали М. Богатюк, К. Савчук, М. Сосновський. Крайові управи разом з управою Сеньйорату творять Світову управу ТУСМ. ТУСМ влаштовує студійні конференції на ідеологічні й політ. теми; видавало неперіодично ж. «Фенікс», «Інформаційний бюлетень» (1950—64), місц. бюлетені та «Сторінки ТУСМ» в укр. газ.

Товариство художників імени К. К. Костанді, об'єднання мистців-реалістів та аматорів мистецтва, в основному кол. чл. *Т-ва південно-російських художників*, що стояли на позиціях передвижництва; діяло в Одесі 1922—29. Серед ін. чл. Є. *Буковецький*, П. Васильєв, П. *Волокидин*, В. Заузе, Л. *Крайнєв*, О. *Шовкуненко*.

Товариство Червоного Хреста Укр. РСР, т. зв. добровільна гром. орг-ція, що має завдання сприяти зміцненню та охороні здоров'я населення, подавати допомогу населенню, що потерпіло від війни або стихійного лиха. Т-во провадить санітарно-гігієнічну пропаґанду санітарного активу та масову санітарно-оборонну пропаґанду серед населення тощо. Т.Ч.Х. УРСР об'єднує обл., міські та районні, а на базі сіль. дільничих лікарень і дільничі комітети, разом бл. 80 000 первинних орг-цій з 18 млн чл., серед них є понад 2 млн санітарних активістів. Т.Ч.Х. УРСР входить до Союзу т-в Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СССР, який є чл. міжнар. орг-ції Червоного Хреста. До сер. 1920-их рр. Т.Ч.Х. УРСР мало назву Укр. Червоний Хрест, що постав 1918 під час укр. державности; див. *Український Червоний Хрест* (там й історія Т.Ч.Х. УРСР).

Товариство Шкільної Освіти (Т-во розповсюдження шкільної освіти на Україні), засноване укр. учительством у березні 1917 в Києві з метою орг-ції укр. шкільництва. На чолі Т-ва була Рада Т-ва, його перший гол. І. *Стешенко*. Т.Ш.О. організувало (5—6. 4. 1917) перший всеукр. з'їзд учителів, першу укр. гімназію у Києві, створило низку практичних курсів українознавства для учите-

лів, опрацювало плян т. зв. єдиної школи, видавало шкільні підручники, допомагало в створенні укр. термінології та в орг-ції Ген. Секретаріяту Укр. Центр. Ради, який очолив І. Стешенко. Вдруге Т.Ш.О. відограло визначну ролю у другій пол. 1919 під час окупації України Добровольчою Армією, коли воно взяло на себе керівництво всім (тоді приватним) шкільництвом, оборону його перед владою і матеріяльне забезпечення (з добровільних пожертв укр. громадянства і зокрема укр. кооперації).

Товариський суд, суд. орган т-в і орг-цій, призначений вирішувати внутр.-орг. справи між їх членами.

Сов. політ. система ввела Т. с. як форму «участи громадян у самоуправлінні». Вперше уряд РСФСР видав декрет «Про роб. дисциплінарні суди» (14. 11. 1919), але вони незабаром перестали діяти, коли правосуддя стало виключно компетенцією держ. суд. органів. Однак, з популяризацією т. зв. «соц. демократії» та «всенар. держави» у 1950—60-их рр. відновлено Т. с. як виборний гром. орган. 2. 3. 1959 сов. уряд і партія спільною постановою створили Т. с., а реґулювання цих справ передали законодавству республік («Положення про Т. с.» затвердила Президія Верховної Ради УРСР 15. 8. 1961). Т. с. творяться на підприємствах, в установах, колгоспах, школах, при будинкоуправліннях, в сіль. населених пунктах тощо. Заг. збори колективу обирають 5—12 осіб до Т. с. на 2 рр. Суд діє в складі не менше 3 осіб при вільній участі колективу, чл. якого можуть ставити питання. До компетенції Т. с. належать спірні майнові справи до 50 карб., суперечки про порушення дисципліни праці, незначне пошкодження спільного інвентаря, порушення гром. порядку, хуліганство, дрібна крадіжка, спекуляція тощо. Справу можуть завести добровільно сторони, керівництво підприємств, установ, міліція чи нар. дружина, органи прокуратури й суду. Т. с. виносить гром. осуд (догану), зобов'язує винного до відшкодування потерпілому, може накладати кару до певної суми, пропонувати адміністративні заходи й кримінальне покарання. Про свою діяльність Т. с. звітує перед зборами колективу, які можуть замінити чл. Т. с. достроково. Чл. Т. с. не платні, а діють за принципом «гром. навантаження». Т. с. не належать до системи держ. правосуддя, тому не має апеляції. Проте суд. виконавці можуть бути притягнені до виконання рішень Т. с. *В. М.*

Товкач Костянтин (1883—?), політ. і церк. діяч родом з Полтавщини; закінчив Полтавську Духовну Семінарію і правничий фак. Харківського Ун-ту. Чл. ТУП і УПСФ, до 1917 мировий суддя на Полтавщині. З 1920 свящ. УАПЦ, засуджений на процесі СВУ на 5 рр. ув'язнення; відбував кару в Ярославському політ. ізоляторі, дальша доля невідома.

Товмач, урядова штучна назва Т л у м а ч (V—5), м. на гал. Покутті, р. ц. Івано-Франківської обл., положений за 25 км на сх. від Івано-Франківського (автобусне сполучення), в якому працює частина населення Т.; 5 100 меш. (1971). Харч. пром-сть, с.-г. технікум бухгальтерського обліку. Т. вперше згаданий 1212, 1448 дістав маґдебурзьке право. З сер. 19 в. до 1939 пов. м.

Товмачів Григорій, див. *Піддубний* Григорій.

Товста могила, скитський курган 4 в. до Хр. б. м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл.; досліджена 1971 Б. Мозолевським. Під насипом (висота 8,6 м, діяметр 70 м) виявлено два поховання (одне пограбоване) скитських вельмож з слугами й кіньми, зброю, металевий і глиняний посуд і понад 600 золотих прикрас. Особливо цінні — меч у золотом окутій піхві, золота пектораль — золота

Золота пектораль з Товстої могили (4 в. до Хр.)

нагрудна прикраса (1150 г), оздоблена майстерними скульптурними зображеннями сцен з життя скитів і з боротьби звірів. Т. м. важливе джерело з історії скитського суспільства. Знахідки зберігаються в Музеї іст. цінностей УР СР (Київ).

Товсте (V—6), с. м. т. Заліщицького р-ну Тернопільської обл., положене на зах. Поділлі, над р. Тупієм; 5 000 меш. (1970). Харч. пром-сть, гіпсовий зав., цегельня; школа механізації сіль. госп-ва (з 1963). Перша згадка про Т. 1449, 1571 воно дістало маґдебурзьке право і мало частково торг. характер (ярмарки).

Товстоліс Дмитро (1877—1939), вчений у галузі лісівництва родом з Чернігова; закінчив Петербурзький Ліс. Ін-т. З 1925 проф. катедри ліс. таксації в Київ. С.—Г., пізніше Лісогосп. ін-тах. Праці з питань лісівництва, таксації і теорії приросту дерев та лісостанів. Гол. праця: «Дослід вивчення рубанок в ліс. госп-ві» (1930).

Товстоліс Микола (1872—?), правник родом з Чернігівщини, чл. Рос. Сенату, за гетьмана П. Скоропадського — Держ. Сенату; у 1920-их рр. проф. Київ. Ін-ту Нар. Госп-ва, співр. Комісії звичаєвого права при ВУАН. Праці з історії укр. права та про окремі інститути звичаєвого права: «Розуміння застави в звичаєвому праві України» (1926), «Нарис спадково-правних стосунків с. Прохорів»» (1928) та ін. 1934 засланий.

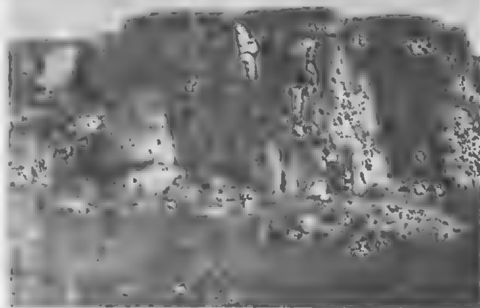
Товстоніс Виталій (1883—1936), прозаїк і драматург родом з Єлисаветградщини Перше оп. «Гематоген» надрукував 1908 в газ. «Рада»; за сов. часу друкувався в газ. «Голос труда», «Більшовик Полтавщини», «Червоне село», у журн. «Плуг», «Плужанин», «Життя й революція», був чл. літ. орг-ції *«Плуг»*. Окремі кн. п'єс: «Товариш Прилітайко», «Містерія», «Нова ревізія» (1917), «День правди», «Жінка з голосом», «Круча» «Містерія (Все як було)» (1918), «На перелазі» (1925), «Бувший перший на все общество», «Майка», «Скибині діти», «Смерть Тараса Бульби» (1926), «За друзі своя» (1927); повісті «Любі бродяги» (1927), «Незвичайні пригоди бурсаків» (1929), «У світ» (1930). На поч. 1930-их рр. репресований, обставини смерти не з'ясовані.

В. Товстоніс

Товстюк Корній (* 1922), вчений у ділянці напівпровідникового матеріалознавства, родом з с. Новоселівки Чернівецької обл., чл.-кор. АН УРСР (з 1978). 1972—77 заступник дир. Ін-ту напівпровідників АН УРСР, з 1977 заступник дир. Чернівецького відділу Ін-ту математики АН УРСР.

Товт Николай (1833 —82), церк. діяч на Закарпатті. Богословські студії у Будапешті й Відні, висвячений 1857, 1872—75 — проф. Будапештського Ун-ту. З 1876 — пряшівський єп., підтримував нар. освіту і церк. шкільництво, 1880 заснував епархіяльну семінарію у Пряшеві.

Товтри, Медобори, сильно розчленовані, скелясті вапнякові пасма, які простягаються в центр. частині Подільської височини на довж. понад 200 км від Підкаменя на березі Поділля на півн. зах. через Збараж—Скалат—Кам'янець Подільський до Стефанівців над Прутом в Молдавії на півд. сх. Т. являють собою залишки вапнякових рифів,

Товтри бл. Вікна (Скалатщина). Назарова скеля

створених у прибережній частині міоценового (сарматського) м. і складаються з основного (шир. бл. 5 км) і бічних пасм та ізольованих горбів. Їхня абсолютна висота 350—400 м (найвища 430); над майже рівним довкіллям вони підносяться виразно на 50—65 (інколи і 100) м. Півд.-зах. схил крутий, півн.-сх. пологий. Т. мають мальовничий краєвид, часто гострі (білого і сірого кольору) скелі, провали (найкращий провал Збруча), карстові явища. Вершки і схили Т. вкриті перев. багатими фльористичним складом лісами: дуб, бук, граб, ліщина, дика груша, черешня; чимало медоносів («медові гори»); на місці вирубаних лісів часті невгіддя.

Тодоров Михайло (* 1915), маляр родом з Одещини; учився в Ін-ті ім. Рєпіна в Ленінграді. Пейзажі («Ранок» 1965—67; «У горах Криму» 1969), тематичні картини («В парку культури ім. Шевченка» 1964; «На байдарках» 1967, «Вічний вогонь» 1970).

Токаревський Макарій († 1678), преподобний мученик, ігумен Успенського манастиря у Каневі; убитий турками при нападі на Канів.

Токаревський Михайло (1884—?), кооп. і політ.-гром. діяч (чл. УСДРП) на Полтавщині; з 1915 — чл. правління Полтавських споживчих т-в, 1917—18 — гол. Полтавської Губ. Земської Управи. 1926—29 — завідувач Кооп. Музею при *Вукопспілці* в Києві, пізніше в Харкові. Кілька разів зааreш-

М. Токаревський

тований большевиками; з 1943 доля Т. невідома.

Токаржевський-Карашевич Ян (1885—1954), політ. і дипломатичний діяч з старого шляхетського роду, історик-геральдист, нар. у с. Чабанівці, Ушицького пов. (сх. Поділля); почесний лицар Мальтійського Ордену. По закінченні ун-ту у Фрібурзі (Швайцарія) жив у родинному с. і брав участь у земській праці. 1918—21 на укр. дипломатичній службі: радник укр. посольства у Відні й Царгороді (серпень 1919 — березень 1920), згодом (до кін. 1921) посол у Царгороді; 1922 у Тарнові — товариш мін., пізніше керівник мін-ва закордонних справ екзильного уряду УНР. З 1924 в Парижі, де заснував франц. Т-во українознавства і був гол. ради Міжнар. Геральдичного Ін-ту. З 1936 в Римі, з 1948 в Лондоні. Ст. з укр. історії, геральдики і літератури укр. і чужими мовами.

Я. Токаржевський-Карашевич

Токмак, назва верхньої течії р. *Молочної.*

Токмак, м. Запор. обл.; до 1962 — назва *Великий Токмак.*

Толвинський Микола (1857—1924), архітект в Одесі, з 1917 проф. Політехніки у Варшаві. За проєктом Т. побудовано в Одесі низку гром. споруд: університетську бібліотеку, будинки мед. фак., магнетно-метеорологічну обсерваторію, купальні на Куяльнику, школи тощо.

Толвінський (Tołwiński) Костянтин (1877—1961), поль. геолог, 1919—39 дир. Карпатського Геол. Нафтового Ін-ту в Бориславі, д. чл. Академії Наук Польщі. Досліджував геол. будову Сх. Карпат та нафтові й газові родовища Передкарпаття. «Geologia polskich Karpat Wschodnich od Borysławia do Prutu» (1927).

Толкачов Зіновій (* 1903), маляр-монументаліст і графік, родом з Білорусі; учився у Москві і Київ. Художньому Ін-ті (у Ф. *Кричевського).* Портрети ком. діячів і письм., малюнки до творів Шолом Алейхема, серії літографій з протинім. боротьби; ілюстрації до кн. М. Островського «Як гартувалася сталь» (1935), п'єси О. Корнійчука «Правда» (1939), Марка Вовчка «Два сини» (1950), Б. Брехта «Матінка Кураж та її діти» (1965); портрети, плякати, сатиричні рисунки в ж. «Перець».

Толковая Палея, твір старої ц.-слов. літератури, місце і час (10—13 в.) постання якого сумнівні; виклад Старого Завіту, полемічно спрямований проти старожид. релігії, доведений до царя Давида з використанням староболг. «Шестоднева» і коментарів до Біблії. Т. П. мала вплив на оригінальну літературу Київ. Руси, зокрема як одно з джерел «Повісти временних літ».

Толок Володимир (* 1926), фізик родом з Умані, чл.-кор. АН УРСР (з 1972); з 1952 працює в Харківському Фізико-Техн. Ін-ті АН УРСР (заступник дир.). Наук. праці в ділянці фізики і техніки прискорювачів, фізики плазми і керівної термоядерної синтези.

Толока́, давня форма сел. взаємодопомоги, зокрема у виконанні термінових робіт, що вимагали більшої кількости осіб (збирання врожаю, вирубування лісу, спорудження будинків); іноді Т. стосували до гром. робіт (будування церков, шкіл, читалень, доріг). У Т. односельчани брали участь добровільно; особа, на користь якої працювали, звич. частувала робітників. Т. закінчувалася танками і співами. В умовах панщини Т. застосовувалася як додаткова робоча повинність кріпаків. Її ліквідовано в Рос. Імперії 1847—48; проте Т., як інститут звичаєвого права і добровільної самодопомоги селян, протривала далі.

Толопко (псевд. М. Пільний) Леон (* 1902), журналіст, письм., нар. у Нью-Йорку. У 1908 виїхав з батьками до Галичини. По закінченні Львівської Учительської Семінарії учителював у зах. Польщі. У 1927 повернувся до ЗДА; з 1930-их рр. активний в укр. ком. орг-ціях; співред. проком. газ. «Укр. Щоденні Вісті», з 1956 ред. газ. «Укр. Вісті». Т. автор низки віршів та оп., друкованих у згаданих газ., і п'єс «Реп'ях», «Щасливі», «Амер. будні» та ін., написаних у пропаґандивно-аґітаційному тоні.

Толочинов Микола (1838—1908), відомий акушер-гінеколог родом з м. Стародуба (Чернігівщина); вчився на мед. фак. Київ. Ун-ту та в Петербурзькій мед.-хірургічній академії. З 1870 працював на Україні: доц. катедри акушерства та гінекології Київ. Ун-ту (до 1885), проф. (1885—1902) Харківського Ун-ту, 1902—08 дир. земського пологового будинку в Харкові. Праці з питань асептики і антисептики в акушерстві, механізму родів, позаматкової вагітности тощо.

Толочко Віктор (* 1922), маляр родом з Мелітополя; закінчив Харківський Художній Ін-т; живе і працює в Донецькому. Тематичні картини, пейзажі, натюрморти. Праці: «Місячна ніч у Криму», «Тиша», «Пісня», «Чайки», «Херсонес», «Осінній натюрморт» та ін.

Толпиго Кирило (* 1916), фізик родом з Києва, чл.-кор. АН УРСР (з 1965); по

закінченні Київ. Ун-ту (1939) працює у ньому, з 1966 завідує теоретичним відділом Донецького Фізико-Техн. Ін-ту АН УРСР. Автор понад 100 праць з теорії твердого тіла, зокрема з динамічної теорії зонних і льокальних станів електронів у кристалах, поляронів і екситонів, теорії кінетичних явищ у напівпровідниках тощо.

Толстой Дмитро (1823—89), рос. держ. діяч, з 1865 обер-прокурор синоду, 1866—80 — мін. нар. освіти, згодом — внутр. справ, през. АН; один з найреакційніших міністрів. Т. був ворогом укр. руху, брав участь у підготові *Емського указу* (1876); 1884 видав додаткове розпорядження про нагляд над укр. театральними трупами й українофілами.

Толстой Олексій (1817—75), рос. письм.; нар. у Петербурзі, дитячі роки провів на Чернігівщині. Крім ін. творів, ліричні поезії на укр. теми. Т. клопотався за полегшення долі Т. Шевченка на засланні і сприяв його визволенню.

Толстой Федір (1783—1873), граф, рос. медальєр, різьбар і маляр. Як віцепрез. Рос. Академії Мистецтв, брав активну участь у викупі Т. Шевченка з кріпацтва й клопотався ним на засланні. Шевченко виґравірував портрет Т. (1860).

Толстяков Павло (1880—1938), композитор і хормайстер Маріїнського (з 1912), Харківського (1921—33) й Одеського (з 1933) оперових театрів. Хорові композиції («Пісня кузні»), твори для фортепіяна, обробка 20 укр. нар. пісень. Музика до кінофільмів («Коліївщина» та ін.).

Толубинський Всеволод (* 1904), родом з с. Тартак, тепер Вінницької обл.), вчений у галузі теплоенерґетики, д. чл. АН УРСР (з 1964). По закінченні Київ. Політехн. Ін-ту працював у ньому (у 1938—41 і 1944—64 завідував катедрою котельних установок), 1939—60 одночасно завідувач відділу Ін-ту Теплоенерґетики АН Укр. РСР, з 1963 — дир. Ін-ту Техн. Теплофізики АН УРСР. Основні праці з питань теплообміну та гідродинаміки, теорії та конструкції топок, випарників і пароґенераторів, спалювання і комплексного використання палива тощо.

В. Толубинський

Тольба Веніямин (* 1909), дириґент і педагог, родом з Харкова, там закінчив Муз.-Театральний Ін-т (1932) і пізніше працював у ньому до 1941. Викладач (з 1944) і проф. (з 1962) Київ. Консерваторії. 1941—50 і 1953—60 — дириґент Київ. Театру Опери і Балету ім. Т. Шевченка.

Томаківка, р. на *Запор. гряді,* права притока Дніпра; впадає в Кахівське водосховище. Довж. 51 км, сточище 1 015 км²; перев. ширина річища від 3 м у верхів'ї до 15 м у нижній течії.

Томаківка (VI—15), с. м. т. на Причорноморській низовині над р. Томаківкою, р. ц. Дніпропетровської обл. 5 400 меш. (1966). Цегельно-черепичний зав., харч. пром-сть. Заснована у 18 в.

Томаківська Січ, укріплення запор. козаків на о. Томаківці на Дніпрі, ймовірно з 1540 до 1593, коли її зруйнували татари. Тепер о. Томаківка залитий водами Кахівського водосховища.

Томари, старшинський рід грец. походження. Іван (Ян) Томара, «гречин», багатий переяславський купець, був «військ. індуктором» у 1660-их рр. Сини Івана — Степан і Василь служили гетьманськими дворянами в І. *Самойловича:* Степан († 1715) був сотником домонтовським (1689) і полк. переяславським (1706—15), Василь († 1726) сотником вибельським (1704—15) і чернігівським полковим суддею (1715—26). Правнуком Степана був Василь Т. (1746—1819), рос. дипломат, учень і друг Г. *Сковороди* (збереглася частина їхнього листування), приятель В. *Капніста,* визначний масон. У 18—19 вв. Т. були великими дідичами на Полтавщині й Катеринославщині; деякі з них посідали високі посади на Україні і в Росії, серед ін. Лев Т. (* 1839) був київ. губернатором, а пізніше сенатором. *О. О.*

Томасевич Степан (1859—1932), гал. маляр і карикатурист, нар. у Збаражі. Вчився малярства у церк. маляра в Збаражі, згодом у Краківській Школі красних мистецтв. Малював портрети і жанрові картини («Ой, не ходи, Грицю ...», «Гагілки», «Сільська наука», «Квашення капусти») та іст. («Візія князя», «Напад татар на церкву»); у 1890-их рр. Т. разом з К. *Устияновичем* розписував церкву в с. Бутинах б. Жовкви. Крім того, малював декорації для театру «Руської Бесіди»; був карикатуристом ж. «Страхопуд».

Томашгород (II—8), с. м. т. на Волинському Поліссі Рокитнівського р-ну Рівенської обл.; 3 000 меш. (1966). Підприємства будів. матеріялів (ґранітні кар'єри, щебінкові зав.).

Томашевич Кипріян († бл. 1699), ґравер, війт і суддя в Кам'янці Подільському; 1672 виконав плян Кам'янця Подільського.

Томашевський Сергій (1854—1919), дермато-венеролог родом з м. Кролівця (Чернігівщина). Закінчив Петербурзьку Мед.-хірургічну Академію (1876), з 1883 працював у Києві як ординатор, 1898—1916 — проф. Київ. Ун-ту. Т. — один з організаторів жін. мед. відділу

при Вищих Жін. Курсах у Києві (1907), який 1913 перетворено на Жін. Мед. Ін-т, що його він очолив Т. засновник Київ. дерматологічного та сифілідологічного т-ва (1900) і його гол. до 1916. Праці Т. присвячені гол. ч. питанням етіології, патогенези та лікуванню сифілісу.

Т. Томашевський

Томашевський Тома (1884—1969), видавець і журналіст, за фахом друкар; нар. в с. Стецевій Снятинського пов. (Галичина), з 1900 в Канаді. Співвидавець і співред. низки ґаз.: у Мондері «Поступ» (1915–17); й Едмонтоні: «Наш Поступ» (1922–29), «Фармерський Голос» (1932—33), «Укр. Піонір» (з 1955) та ін.

Томашів (сучасна назва Т. Люблінський — Tomaszów Lubelski; III—4), м. на півд. Холмщині, на краю Розточчя над р. Солокією; тепер пов. м. Люблінського воєводства в Польщі; 10 700 меш. (1965). Т. лежав на укр.—поль. етнічному пограниччі. 1931 на 10 400 меш. українці становили 680 (6,3%), жиди — 54,3%, поляки — 38,1%. Ч. (в тис.) і відсоток українців у Томашівському пов: 1905 — 50,6 (43,6%), 1908 — 42,1 (33,8%), 1921 — 23,3 (23,8%), 1931 — 32,5 (26,8%). 1946—47 українців вивезено.

Томашівський Степан (9. 1. 1875, Купновичі, пов. Рудки — 21. 12. 1930, Краків), історик, публіцист і політик, д. чл. НТШ (з 1899), закінчив Львівський Ун-т (учень М. *Грушевського* й Л. Фінкеля). 1900—10 вчителював у гімназіях Бережан і Львова, з 1910 — доц. історії Австрії у Львівському Ун-ті. 1914—18 чл. *Бойової Управи* Укр. Січ. Стрільців, 1919 — радник делеґації ЗУНР на мировій конференції в Парижі, 1920 — гол. її дипломатичної місії в Лондоні; 1921—25 — у Берліні, 1926 вчителював у Львові, з 1928 доц. історії України у Краківському Ун-ті.

С. Томашівський

Наук. діяльність Т. була найбільше пов'язана з НТШ, у вид. якого він умістив більшість своїх наук. праць; був ред. ЗНТШ (116—124 тт.) і урядуючим гол. НТШ у 1913—15. Наук. досліди Т. присвячені гол. Хмельниччині й Мазепинській добі. Т. виконав велику роботу в архівах Львова, Кракова, Відня, Будапешту і Ватикану. Важливіші археографічні публікації: «Акти про народні рухи й руські соймики у Галичині 1648—51 рр.» («Жерела до історії України-Руси», т. IV—VI, 1898—1902—1913); «Ватиканські матеріяли до історії України, т. І. Донесення римських нунціїв про Україну 1648—1657» (там же, т. XVI, 1919); матеріяли з поль. і австр. архівів до історії мазепинської доби (в ЗНТШ). На перших працях Т. позначився вплив Грушевського: «Матеріяли до історії Хмельниччини», ЗНТШ, т. 14, 1896; «Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.», ЗНТШ, т. 23—24, 1898, лежали ще в площині народницьких ідей тогочасної історіографії. Дальші студії Т., зокрема присвячені Мазепинській добі, поставили перед ним проблему державницького чинника в укр. іст. процесі («Словацький висланник на Україні 1708—09», «Наук. Збірник, присвячений М. Грушевському», 1906; «Угорщина і Польща на поч. 18 ст.», ЗНТШ, т. 83—86, 1908; «Із записок Каролінців про 1708—09 р.», ЗНТШ, т. 92, 1909; «Листи Петра В. до А. М. Сєнявського», там же; «Мазепа і австр. політика», там же; «Причинки до історії Мазепинщини», Л., 1910 та ін.). Вплив нових ідей позначився також на пізніших студіях Т. з історії Хмельниччини («Один момент під Зборовом 1649 р.», ЗНТШ, т. 107—108, 1913; «Між Пилявцями і Замостям», «Жерела до історії України-Руси» VI, 1913; «До історії перелому Хмельниччини». «Ювілейний Збірник ВУАН на пошану Д. Багалія», К. 1927). Але щойно досліди в царині укр. середньовіччя дали змогу Т. ширше розгорнути картину укр. іст. процесу й забезпечили йому, поряд з В. Липинським, провідне місце в укр. державницькій історіографії. 1919 вийшла у Львові праця Т. «Укр. історія. Старинні і середні віки», в якій він дав державницьку синтезу історії України княжої й лит.-поль. доби. Характерною особливістю концепції Т. було те, що він виділяв ролю зах.-укр. земель, взажаючи Гал.-Волинську державу першою нац. укр. державою. Цей перехід Т. з народницьких позицій на позиції державницькі поглиблював ідейно-політ. (зокрема на гал. ґрунті) й особисті розходження між ним і Грушевським, що врешті призвело до розриву між ними (виступи Т. в пресі, опозиція Т в рамках НТШ 1913).

Праці Т. з історії укр. державности були тісно пов'язані з його студіями над історією Укр. Церкви. Т. мав на увазі дати ширшу працю й збирав для неї матеріяли, але встиг підготувати лише дві більші наук. ст.: «Предтеча Ізидора, Петро Акерович, незнаний митр. руський (1241—1245)». «Записки Чина Св. Василія

З.», т. II, 1927, і «Вступ до історії Церкви на Україні» (там же, т. IV, 1932).

Важливе значення мають досліди Т. над Закарпаттям, зокрема «Етнографічна карта Угор. Руси» (1910), видана Рос. Академією Наук, де вперше наук. представлено складні етногр. відносини Закарпаття. Т. приділяв значну увагу публіцистиці, гол. у 1920-их рр. Він був ред. «Укр. Слова» і «Літопису політики, письменства й мистецтва» (Берлін, 1924) й «Політики» (Л. 1925—26), був співр. «ЛНВ» та «Нової Зорі» (підтримував її консервативний напрям) тощо. Окремими вид. вийшла його зб.: «Під колесами історії». (Берлін, 1922), «Про ідеї, героїв і політику» (Л. 1929); «Десять літ укр. питання в Польщі» (Л. 1929).

Список гол. праць Т. подав І. Крип'якевич у ЗНТШ, т. 151, Л. 1931.

О. Оглоблин

Томашпіль (V—9), с. м. т. на сх. Поділлі над р. Русавою, р. ц. Вінницької обл., 2 100 меш. (1970). Цукроварня, підприємства легкої пром-сти.

Томенко Григорій (* 1915), маляр родом з Харківщини; вчився в Харківському Художньому Ін-ті. Тематичні картини: «Майбутні хлібороби» (1960), «Громадою обух сталить» (1961), «Улюблені вірші» (1965), «Травневий ранок» (1970), «Веселка» (1974). Індивідуальна виставка в Харкові 1966. 1975 вийшов альбом репродукцій Т. зі вступом О. Фадеєвої.

Томилін Сергій (1877—1952), гігієніст, сан. статистик та історик медицини, родом з м. Сувалок (нині в Польщі); по закінченні мед. фак. Моск. Ун-ту (1901) земський. потім військ. лікар. 1919—30 — завідувач статистичного відділу Нар. Комісаріяту Охорони Здоров'я УРСР; 1924—34 зав. катедри соц. гігієни Харківського Мед. Ін-ту; 1934—38 — наук. співр. Київ. Ін-ту демографії та санітарної статистики АН УРСР; 1932—52 наук. співр. Укр. н.-д. бюра санітарної статистики. Автор понад 100 праць, присвячених вивченню стану населення України, питанням поширення венеричних хвороб, дитячої смертности, соц. мед. профілактиці тощо; у т. ч. низка монографій та посібників для сіль. лікарів. Гол. з них: «Спроба санітарного опису України» (1928), «Венеричні хвороби в округових м. України у 1927 р.» (1928), «Аборти на Україні» (1928, у співавторстві з М. Шрейдером), «Соц. гігієнічна оцінка дитячої смертности» (1930), «Соц.-мед. профілактика» (1931) тощо.

Томм Елеонора (* 1915), співачка — меццо-сопрано, нар. у Петрограді, естон. походження. Закінчила Київ. Консерваторію (1949, у клясі Д. Євтушенка), відтоді солістка Київ. Театру Опери і Балету. Гол. партії: Соломія («Богдан Хмельницький» К. Данькевича), Кончаківна («Кн. Ігор» О. Бородіна), Азусена, Ульріка («Трубадур», «Баль маскарад» Дж. Верді), Ортруда («Льоенґрін» Р. Вагнера) та ін.

Томса Володимир (1830—95), чес. фізіолог, родом з Праги, закінчив мед. фак. Празького Ун-ту (1854). 1864—84 проф. фізіології Київ. Ун-ту. Праці Т. присвячені вивченню іннервації кровоносних судин і питанням фізіології симпатичної нервової системи. У 1883—84 видав у Києві підручник з фізіології та курс лекцій.

Томсон Олександер (Thomson, 1860—1935), мовознавець родом з Естонії. 1897—1932 проф. Одеського Ун-ту, в якому організував перший на Україні кабінет експериментальної фонетики (перед 1917); чл. *Всеукр. Наук. Асоціяції Сходознавства* в Харкові. Праці з заг. мовознавства, санскриту, вірменської мови, слов. мов. Серед них ст. з описової й іст. укр. фонетики (укр. і нім. мовами, 1927—29, про розвиток первісних о, *е* та приголосних перед *е, и*).

Томськ, м. в зах. Сибіру, положене над р. Томом, обл. центр РСФСР; 421 000 меш. (1979; 1897 — 52, 1926 — 92, 1939 — 145, 1959 — 249, 1970 — 339); важливий екон. і культ. центр. Т. заснований 1604, в 1804—1924 губ. м., з кін. 19 в. гол. культ. центр Сибіру (3 вищі школи, з 1888 найстарший в Сибіру ун-т). Невелика укр. колонія; до 1917 укр. студенти мали свою громаду (1908 — 40 чл.). Після березневої революції 1917 Т. один з осередків укр. життя в Сибіру (див. *Сибір):* діяла Укр. Окружна Рада, постала укр. військ. формація, появлявся двотижневик «Укр. Слово». 1926 в Т. жило 1 200 українців, 1970 — 9 000.

Томчаній Михайло (1914—75), письм. родом з с. Горяни б. Ужгороду; друкуватися почав з 1934. Зб. оп. «Шовкова трава» (1950), «Оповідання» (1955), «На кордоні» (1962); повісті «Наша сім'я» (1953), «Терезка» (1957), «Готель „Солома"» (1960), оп. і повість «Скрипка — його молодість» (1968), романи «Жменяки» (1964), «Тихе містечко» (1969), «Брати» (1972) та ін. Численними прозовими творами Т. вніс в укр. літературу тематику з сіль і міськ. життя Закарпаття. У ранній творчості мав нахил до імпресіонізму, за сов. часу перейшов на соц. реалізм. Перекладав з угор. й чес. на укр.

М. Томчаній

Тонконіг, (Poa L.), рід багато-, рідше однорічних рослин родини зернівців. Бл.

200 видів, поширених у помірних і холодних зонах земної кулі. Багато Т. — цінні кормові трави. На Україні понад 20 видів; з них найбільше значення мають Т. лучний (P. pratensis L.), Т. звичайний (P. trivialis L.) і Т. болотяний (P. palustris L.) — усі багаторічні кореневищні низові зернівці, що їх охоче їдять тварини. Поширені на Поліссі і в Лісостепу.

Тонюки, батько Яків (1903—58), син Василь (* 1928) та учень Дмитро (* 1924). нар. майстрі декоративного різьблення на дереві в с. Річка (Гуцульщина). Декоративні тарілки, скриньки, рами, альбоми, барильця, кубки, іноді з інкрустацією та випалюванням. Праці Т. відомі на Україні і за кордоном; зберігаються в музеях Києва, Львова, Івано-Франківського, Коломиї.

Топаз, мінерал з кляси силікатів Al_2 [SiO_4] $(F, OH)_2$. Прозорий без кольору або жовтий, інколи блакитний, рожевий, зелений тощо; твердість 8, питома вага 3, 5—3, 6. Здебільша зустрічається у вигляді кристалів. Т. — дорогоцінний камінь другої кляси. Його родовища на Україні належать до найвідоміших у світі. Вони поширені в Кристалічному масиві на півн.-сх. Волині і пов'язані з пеґматитовими жилами. Укр. Т. перев. рожеві і блакитні з високими ювелірними якостями; вага від кількох г до кількох кг. Унікальні кристали Т. знайдено в Володарсько-Волинському родовищі вагою 68 кг (1952) і геологами Іршанського гірничо-збагачувального комбінату — 117 кг.

Топачевський Вадим (* 1930), зоолог родом з Черкас, син Олександра Т., чл.-кор. АН УРСР (з 1978); співр. Ін-ту Зоології АН УРСР, з 1973 його дир. Основні праці з теріології (систематика, філогенія, зоогеографія викопних і сучасних ссавців) та палеонтології (мікропалеотеріологія); автор огляду хохулевих та сліпаків у світовій фавні, праці про пізнєпліоценових комахоїдів і гризунів в Україні.

Топачевський Олександер (1897—1975), ботанік і гідробіолог, нар. на хуторі Бобрівка, Таращанського пов.; чл.-кор. (з 1961) і д. чл. АН УРСР (з 1971). 1935 — 41 і 1944—59 викладач Київ Ун-ту (з 1959 — проф.), з 1959 — дир. Ін-ту Гідробіології АН УРСР, з 1964 — гол. Укр. Гідробіол. Т-ва. Праці з питань морфології, систематики і філогенії водоростей, а також з заг. питань гідробіології; останній час працював у галузі санітарної і техн. гідробіології, розробляючи питання біол. режиму штучних водоймищ та поліпшення якости води. Посібник з альгології «Короткий визначник прісноводних водоростей УРСР» (1955).

О. Топачевський

Топля, Тепла, р. на Сх. Словаччині, притока Ондави; довж. 130 км, сточище 1 506 км.² Її верхів'я заселяють українці (див. карту на 2 396 стор.).

Тополя (Populus), рід деревних листопадних рослин, родини вербуватих, заввишки 18—45 м і більше; швидкорослі світлолюбні дерева, деякі живуть по 120 —150 рр. Відомо бл. 150 видів, на Україні — 11. Найпоширеніші: Т. тремтяча або *осика* (P. tremula L.), Т. чорна або *осокір* (P. nigra L.), Т. біла (P. alba L.), Т. пірамідальна (P. pyramidalis Moench), Т. дельтолиста або канадська (P. deltoides Marsch.), Т. бальзамічна (P. balsamifera L.). Т. широко використовують в озелененні міст та в полезахисних лісонасадженнях, деякі вирощують як декоративні. Деревина м'яка, легка, біла, її використовують у паперовому, сірниковому та фанерному виробництвах, у будівництві, для виготовлення штучного шовку.

Тополя Кирило, письм. першої пол. 19 в. Біографічних відомостей про Т. немає. Правдоподібно він походив з Правобережжя і жив на Київщині. Залишив дві п'єси «Чари» (1837) і «Чур-чепуха» (1844), написані з добрим знанням укр. побуту і фолкльору, зокрема «Чари» побудовані на тих самих мотивах, що й «Не ходи, Грицю, на вечорниці» В. Александрова, «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького, «Маруся Чураївна» В. Самійленка, «У неділю рано зілля копала» О. Кобилянської.

Топольницький Василь (1893–1978), гром. діяч і піонер укр. кооперації в Канаді родом з с. Серафинець Городенського пов. (Галичина); у Канаді з 1927, з 1929 у Вінніпезі, де організував кооперативи «Калина» і «Карпатія». Т. діяч *Укр. Стрілецької Громади,* 1946—48 співред. «Нового Шляху»; чл. дирекцій Союзу Кредитових Спілок та Кооп. Громади; ред. кооп. часопису «Самопоміч», автор брошур «Кооп крамниця» (у співавторстві з І. Боберським), «Де поміч для нас» і ст. на кооп. теми.

В. Топольницький

Топольницький Генрік (1864—1920), композитор родом з Золочева (Галичина); хорові твори на слова Т. Шевченка («Ху-

гина», «Перебендя» «В своїй хаті», «Три шляхи»), М. Шашкевича, П. Грабовського, Я. Щоголева та ін.; в'язанки нар. пісень, твори для фортепіяна.

Топонімія (інакше топоніміка, топономастика), галузь *ономастики*, що вивчає місц. назви (топоніми).

З уваги на розташування України на шляху мандрівок народів вона являє собою важливе поле дослідів над назвами річок та ін. вод (гідронімів), які завдяки більшій консервативності відбивають історію нашарувань народів краще, ніж ін. топоніми. Початковою стадією вивчення гідронімії є нагромадження матеріялу. Сировий матеріял дають каталоги і словники річок: П. Маштаков «Список рек Днепровского бассейна» (1913), «Список рек бассейнов Днестра и Буга (Южного)» (1917), «Список рек Донского бассейна» (1934); Г. Швець, Н. Дрозд, С. Левченко «Каталог річок України» (1957, дуже зросійщений); «Wörterbuch der russischen Gewässernamen» за ред. М *Фасмера* (1960—73), до якого включено й укр. назви. Наук. вивчення гідронімії фахівцями-мовознавцями почалося по другій світовій війні. Ін-т мовознавства АН УРСР готував «Гідронімічний атлас України» від 1960. Укр. річкові назви досліджували зокрема: Я. Розвадовський («Studia nad nazwami wód słowiańskich», 1948), О. Стрижак («Назви річок Полтавщини», 1963, «Назви річок Запоріжжя і Херсонщини. Нижньонаддніпровське Лівобережжя», 1967), О. Трубачов («Названия рек Правобережной Украины», 1968), Я. Ріґер («Nazwy wodne dorzecza Sanu», 1969) та ін. З Дніпром пов'язане досліджування назв його порогів, починаючи від записів у Костянтина Багрянорідного (сер. 10 в.).

Більше, ніж гідроніми, ороніми (назви гір) та ін. фізіографічні назви, підлягають політ. маніпуляції і культ. модам назви поселень (ойконіми), напр., на них позначилось російщення від 18 в. у формах: 1) накидання рос. назв — як «Катеринослав» на честь Катерини II замість давнього «Половиця» (потім «Дніпропетровськ» на честь Г. Петровського); 2) запроваджування рос. структур, напр., наростка -*ськ*, який давно завмер у питомо укр. топонімічному словотворі; 3) на півдні України рос. клясицистична мода на геллєнізацію в кін. 18 в. залишила такі назви, як «Евпаторія» замість «Козлів», Херсон і т. п. Про сов. добу див. Яр Славутич «The Russianization of Ukr. place-names» («Proceedings of the 9th Internat. Congress of Onom. Sciences», 1969). Спеціяльних опрацювань ойконімії обмаль. Сировий матеріял дає довідник «Укр. РСР. Адміністративно-територіяльний поділ» (найновіший на 1. 1. 1972).

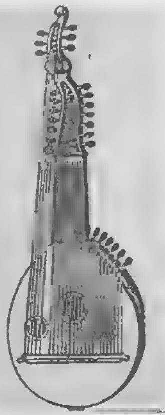
Краще представлені студії над всією Т.: В. Чубенко «Географические названия на территории Донецкого кряжа» (1939), Я. Б. *Рудницький* «Nazwy geograficzne Bojkowszczyzny» (1939 і 1962), З. *Штібер* «Toponomastyka Łemkowszczyzny» (1948—49), С. *Грабец* «Nazwy geograficzne Huculszczyzny» (1950), А. де Вінценц «La toponymie des Carpates du Nord» (1959), Ю. Карпенко «Топоніміка гірських р-нів Чернівецької обл.» (1964), «Т. Буковини» (1973), «Т. півн.-сх. Одещини» (1975), С. Вархол. «Nazwy miast Lubelszczyzny» (1964, поль. і укр. назви); Е. Павловський «Nazwy miejscowe Sądecczyzny» (1965—75, поль. і укр.); А. Єремія «Нуме де локалитэць» (1970, молд., укр. і тур. назви Молдавії); В. Прохоров, «Вся Воронежская земля. Краткий историко-топонимический словарь» (1953, рос. і укр.); М. Кондратюк «Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostocczyzny» (1965—75, укр., білор. і поль.). Серед реґіональних досліджень є присвячені мікротопонімії (назвам урочищ): О. Петров «Karpatoruské pomístní názvy z pol. XIX. a poč. XX. st.» (1929); М. Лесів «Terenowe nazwy własne Lubelszczyzny» (1972, поль. і укр.). Для досліджень над мовним субстратом укр. Т. цінна праця «Iranische Ortsnamen in Südrußland — Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven», I. (1923) М. Фасмера; до Т. Київ. Руси Е. Барсова — «Географический словарь русской земли IX-XIV ст.» (1865) і «Очерки русской исторической географии. География Начальной (Несторовой) летописи» (друге вид., 1885); до укр. Т. в Америці «Укр. назви в ЗСА та ін. праці з назвознавства й іст.-літ. дослідження» А. Власенко-Бойцун (1977). До міжмовних топонімічних конкорданцій можуть служити словники: Я. Рудницький «Укр. місц. назви. Укр.-нім. та нім.-укр. показник важніших місц. назм» (1942); А. Кара-Моско, М. Токарський «Рос.-укр. словник геогр. назв» (1953), В. Нежнипапа «Укр.-рос. словник геогр. назв Укр. РСР» (1964, 1971), Л. Деже «Конкорданция русских (украинских, словацких, румынских) и венгерских названий» (Закарпаття) в його «Очерках по истории закарпатских говоров» (1967).

Заг. джерелами матеріялу до укр. Т. є: «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» (1880-1914), М. Янко «Топонімічний словник-довідник Укр. РСР» (1973; дилетантський, але подає дещо про зміни назв) і «Russisches geographisches Namenbuch» за ред. М. Фасмера і Г. Броєра (1962, укр. матеріял змішаний з рос.). Довідником різних, не тільки укр. геогр. назв є «Словник геогр. назв» М. Боднарського (1955, 1959, адаптований з рос.). Дослідження

над словотвором укр. Т. вели Я. Рудницький (наростки *-ище, -исько*, 1935), Г. Сафаревічова (*-щина* = поль. *-izna*, *-szczyzna*, 1956), *І. Ковалик* (*-иця*, 1960), І. Муромцев (словотвір гідронімів Дінця, 1966), А. Корепанова (словотвір гідронімів дол. Десни, 1969), С. Роспонд (*-ськ*, 1969), Е. Отін (*-оват-*, *-еньк-*, 1973) та ін. Підручниками заг. топонімічних знань є «Геогр. назви» Б. Безвенґлінського (1938) і «Топоніміка в школі» С. Бабишина (1962). Чимало праць про укр. Т. публікується в серії *«Onomastica»*, заснованій у Вінніпезі Я. Рудницьким 1951. АН УРСР видає спорадичні зб. ст. за ред. К. Цілуйка, частково або повністю присвячені проблемам Т.: «Питання Т. та ономастики» 1962, «Укр. діялектологія і ономастика», 1964, «Територіяльні діялекти і власні назви», 1965, «Питання ономастики», 1965, «Питання гідроніміки», 1971, «Питання ономастики Півд. України», 1974, а також хронікальні «Повідомлення Укр. ономастичної комісії» (від 1966).

Б. Струмінський

Торбан, нар. струнний щипковий муз. інструмент (30—40 струн), близький до бандури, від якої різниться додатковою голівкою для низьких басових струн. Поширений з першої пол. 18 до кін. 19 в. на Україні, в Польщі і Росії, як «панська бандура». Поміж укр. торбаністів відомі І. Кошовий з Полтави, придворний музикант В. *Ржевуського* — Г. *Відорт*, його син Каєтан (придворний торбаніст Санґушків) і внук Ф. Відорт.

Торбан

«Торбан», співоче й муз. т-во у Львові (1870-71), засноване А. *Вахнянином*, з завданням створити муз. орг-цію, що поєднувала б проф. навчання співаків з концертовою діяльністю. При т-ві діяв муз.-осв. гурток. Чл. т-ва виступали з концертами у Львові й на провінції.

«Торбан», муз. накладня у Львові, діяла під керівництвом о. Д. *Роздольського* (1891-1901) і Ярославенка (1905-39). Її накладом вийшло бл. 350 більших і менших муз. творів, перев. гал. композиторів.

Торгівля УССР, одна з найважливіших галузів нар. госп-ва, просування товарів і деяких форм обслуговування через купівлю-продаж від виробництва до споживача. Обсяг Т. зростає з розвитком спеціялізації виробництва і зростанням нац. доходу. В УССР частка Т. (разом з заготівлями, матеріяльно-техн. постачанням та ін.) зросла в нац. доході з 6,6% у 1956 до 12,6% в 1975. Уся Т. поділяється на внутр. (оптову і роздрібну Т., гром. харчування, побутове обслуговування) і зовн.

О п т о в а (опт.), або гуртова, Т. ділиться на Т. засобами виробництва (в більшості підлягає союзно-респ. гол. управлінню при Раді Мін-ів УССР з матеріяльно-техн. постачання), сіль.-госп. продуктами (підлягає союзно-респ. мін-ву сіль. госп-ва заготівель) і товарами нар. споживання (здебільша підпорядковується союзно-респ. мін-ву Т.). Сов. опт. Т. має мало спільного з заг. прийнятим поняттям Т. на Зах. Вона відбувається за центр. виготовленим пляном, у якому докладно визначений продавець і покупець, специфікація і ціна товару, час трансакції тощо. Гроші в цьому процесі відограють виключно розрахункову ролю. Опт. Т. є важливим знаряддям в екон. політиці СССР. Вона призначена на те, щоб насамперед забезпечити важливі для держави галузі оборонної та важкої пром-сти і щойно в останню чергу населення продуктами споживання. Завданням опт. Т. с.-г. продуктами і сировиною є по змозі найбільша заготівля цих продуктів від колгоспів. До сер. 1950-их рр. ціни за них були номінальні, так що держава стягала данину з сіль. госп-ва на індустріялізацію країни (див. *Заготівлі с.-г. продуктів*). Опт. Т. товарами нар. споживання спрямована на забезпечення передусім місцевостей та р-нів, важливих для режиму з уваги на потреби місц. верхівки, стратегічне положення та закордонних туристів. Об'єм опт. Т. на Україні дорівнював 1970 — 91 млрд карб. (1960 — 41,8), з чого на Т. засобами виробництва припадало 59,4%, с.-г. продуктами 11,0%, товарами нар. споживання 29,6%.

У р о з д р і б н і й (розд.) Т. покупець має звич. можливість вибору продукту того чи ін. підприємства, але ціни (крім колгоспної Т., де вони визначаються стихійно ринком) встановлюють держ. установи. Підприємства можуть бути держ. (звич. обслуговують міста і підлягають союзно-респ. мін-ву торгівлі, але також ін. мін-вам й орг-ціям) і кооп., які обслуговують перев. села (підлягають *Укоопспілці*). У 1977 на міськ. товарооборот припадало 80,6%, на сіль. – 19,4% (1950 — 76% і 24%), подібне співвідношення було й у всьому СССР; разом з колгоспною Т. — 64 — 36 (відповідно в 1950 — 57 і 43%). Попри зменшення колгоспної розд. Т. на колгоспних ринках України (1968 було їх 2 200) продано у 1975 — 15,3%

з всього обороту продовольчих продуктів (в усьому СССР — 6,8%). Ціни на розд. продукти (зокрема непродовольчі) звич. включають податок з обороту, що робить їх значно вищими від коштів продукції (докладніше див. стор. 2 127). Від кін. 1950-их рр. на продовольчі продукти встановлено ціни, нижчі від собівартости. Тому що держава не відважується ні підвищити ціни на ці продукти, ні знизити заготівельні ціни (з уваги на реакцію з боку консументів у першому випадку і колгоспників у другому), вона мусить субсидіювати сіль. госп-во (див. докладніше стор. 2 831—32).

Війна знищила у великій мірі підприємства розд. Т. на Україні. Їх відбудова (1950 — 88% стану на 1940) повільніша, ніж важливіших для держави екон. секторів; до 1947 діяла карткова система, заведена з поч. війни. Розвиток розд. Т. видно з таблиці:

	1940	1950	1960	1970	1977
Товарооборот (у млн карб.)	2 817	4 941	11 987	24 582	36 296
Кількість підприємств (у тис.)	92,1	81,5	121,8	148,2	146,8
Кількість працівників (у тис.)	—	215	399	716	840

Зростання товарообороту в УССР майже таке саме, що у всьому СССР. Не зазнала істотних змін структура товарообороту розд. Т.: на продовольчі товари припадало 1976 51%, на непродовольчі — 49% (1950 — 52% і 48%). Товарооборот на особу населення збільшився з 409 карб. у 1965 до 582 у 1970 і 782 у 1977; він нижчий на Україні, ніж у всьому СССР (зокрема по с.). 1977 з товарообороту в розд. Т. припадало на держ. Т. 69%; на кооп. — 31%; на міськ. — 80%, на сіль. 20% (щоправда, на села припадало 46% усіх підприємств розд. Т., але їх товарооборот був незначний). І нині майже пол. сіль. населення купує у міськ. крамницях (при чому витрата часу на кожний закуп становить пересічно 11,5 год.). 1977 на 146 800 підприємств розд. Т. припадало 114 300 на крамниці, 32 500 на кіоски; працівники цих підприємств становили 4,4% всіх працюючих в УССР. Продуктивність розд. Т. України була трохи краща, ніж у всьому СССР, частково з уваги на більше поширене самообслуговування: в УССР у 69% (177 з 185 універмагів) держ. підприємств України, в усьому СССР — лише 31%. Кооп. крамниці слабше устатковані, ніж держ.: напр., лише 60% з них мали холодники (у держ. крамницях 90%). З уваги на надмірну централізацію управління розд. Т. функціонує незадовільно, не лише порівняно з Зах., але навіть з соц. країнами Европи. Постачання продуктами є нереґулярне як у різні пори року, так і в різних р-нах (зокрема по с. і менших м.), приміщення — примітивні, непривітна обслуга, великі черги.

Гром. харчування (Г.х.) поєднує функції виробництва та продажу продуктів харчування і організує їх споживання на підприємствах (фабрики-кухні, їдальні, ресторани, чайні, закусочні, кафе, буфети тощо). Воно здійснює до певної міри і перерозподіл нац. доходу у формі безплатного або пільгового постачання харчами до різних інституцій (гуртожитки тощо). Розвиток Г.х. в УССР видно з табл.:

Роки	1928	1940	1960	1970	1977
Кількість підприємств (у тис.)	3,4	18,7	26,1	47,7	54,7
Ч. місць (у тис.)	—	555	806	2 042	3 075
Оборот в млн карб.	9	386	1 360	2 966	4 114
Випуск продукції в млн страв	—	1 604	2 842	4 724*	
Кількість працівників (у тис.)			187	384	465

* 1967 р.

75% підприємств було держ., 25% кооп.; 68% працювало по м., 32% по с. На 100 місць було 26% по пром. підприємствах, 29% по школах, 22% по ін. підприємствах, 23% припадало на самостійні заклади.

За свідченням туристів та інформацією преси, Г.х. на Україні стоїть на низькому рівні: вибір страв обмежений, обслуга груба, приміщення незадовільні, великі черги.

Побутове обслуговування населення (П.о.н.) має завдання задоволяти потреби населення продукцією і відновленням предметів споживання та обслуговувати побутові потреби. Воно включає різні ділянки: від будови й ремонту індивідуальних будинків і меблів до фотографічного діла тощо. По цілковитій воєнній руїні П.о.н. відновилося у повоєнні роки. Ч. підприємств зросло з

31 900 у 1960 до 55 700 у 1977, у них працювало 466 600 осіб (2,4% всіх працюючих України); 1/3 їх діє по с., решта — по м. Вартість П.о.н. на особу міськ. населення — 41,7, сіль. — 16 карб. Найпоширенішими є підприємства ремонту та пошиття одягу (21,7%) і взуття (12,7%), ремонту побутових машин (12,5%) і перукарні (15,3%). Їх працею керує тепер респ. мін-во побутового обслуговування. Праця цієї галузі — незадовільна: нереґулярне і несвоєчасне виконання послуг, низька якість, великі реґіональні різниці. Не дивне, що на Україні, як і в усьому СССР, широко розвинулося нелеґальне приватне обслуговування населення. Щоправда, ціни у ньому значно вищі від офіц., проте обслуга краща. Звич. матеріяли для цієї приватної обслуги перев. крадені з держ. підприємств.

Зовн. Т. України означає не тільки екон. зв'язки з країнами за кордонами СССР, але й з ін. респ. СССР. Офіц. статистика про зовн. т. є дуже обмежена і стосується перев. 1960-их рр. Про зовн. т. України до 1960-их рр. див. *Зовнішня торгівля.*

Розвиток зовн. Т. України посилився за повоєнні роки скоріше від зростання нац. доходу, з уваги на більший територіяльний розподіл праці та екон. інтеґрацію СССР, також через поширення участи СССР в екон. житті всього світу, зокрема країн соц. бльоку. Про це свідчить зростання ввозу до УССР вантажів зал. та водним транспортом з 204,9 у 1950 до 1 000,9 млн т у 1975, а вивозу з 323,8 до 1020,2 млн т.

У зовн. Т. всього СССР частка України коливається за повоєнних рр. між 20-25%; вона неоднакова для різних продуктів (напр., весь горючий газ, що його експортує СССР, іде з України, понад 9/10 залізної руди, майже 4/5 електроенерґії, 3/4 чавуну і вугільних комбайнів, 1/3 метал. устаткування та 1/4 дизелів і дизельних ґенераторів). Україна експортувала до 90 країн світу, а імпортувала з 70. З усього зовн. товарообороту бл. 70% припадало на евр. соц. країни. Для них ввіз деяких продуктів з України мав вирішальне значення. Напр., чорна металюрґія всіх цих країн працює перев. на укр. залізній та манґановій рудах. Угорщина, Румунія і Болгарія покривають майже весь свій попит на вугілля і кокс з України; їх хем. пром-сть залежить у великій мірі від імпорту укр. горючого газу. Україна з'єднана з електромережею «Мир» і постачає цим країнам електроенерґію. Україна одержує від цих країн перев. машини та устаткування: з Сх. Німеччини для цілого ряду галузів пром-сти, з Чехо-Словаччини та Польщі для харч. пром-сти та транспорту, з Болгарії тютюн, цемент та електроприладдя. У 1959—68 Україна імпортувала, в більшості з цих країн, повне устаткування для 350 пром. підприємств. Товарооборот України був найбільший з Чехо-Словаччиною, далі з Сх. Німеччиною, Польщею та Угорщиною. З позасоціялістичних країн найінтенсивніші зв'язки Україна має з Зах. Европою (бл. 13% зовн. Т.), до яких експортується гол. кам'яне вугілля, руди та збіжжя. До країн, що розвиваються, укр. експорт (9%) іде у вигляді машин та устаткування для підприємств, будову яких фінансує СССР; Україна брала участь у побудові 400 таких підприємств. З капіталістичних країн Україна імпортує гол. машини й устаткування. Позитивний балянс зовн. Т. України 1966 становив 3 008 млн карб. (7,5% нац. доходу України), у тому ч. 2 383 млн припадало на товарооборот з рештою СССР, а 625 млн з ін. країнами.

Зовн. Т. України є інтеґральною частиною екон. пляну СССР; його метою є не підвищення добробуту її населення, а здійснення певних політ. і стратегічних цілей Москви. Тому зовн. Т. не будується на принципах екон. доцільности: деякі продукти, які належало б використовувати ощадно (напр., донецьке вугілля) експортується, а імпортуються такі, що їх можна було б продукувати на Україні (напр., текстиль). Також екон. не виправданий напрям зовн. Т. України: він мав би бути спрямований на півд. та зах. з уваги на низькі транспортні кошти через Чорне м. та Дунай, однак, з уваги на імперські інтереси, він здебільша скеровується на півн. і сх., хоч зал. транспорт коштує відносно дорого. Через інституцію держ. монополії зовн. Т. в СССР продукти України на експорт скуповуються за оптовими цінами, а імпортовані продаються за відносно вищі ціни; різницю привласнює собі держава. Також позитивне сальдо зовн. Т. України лишається в диспозиції центр. влади в Москві. Фонди з обох джерел зуживаються на фінансування імпорту, звич., технологічно складніших продуктів, які здебільша ідуть на розбудову неукр. територій СССР. Т.ч., зовн. Т. є одним з важливих знарядь екон. експлуатації України Москвою.

Зовн. Т. України підпорядкована союзному мін-ву зовн. Т. в Москві; на Україні діє його уповноважений при Раді Мін. УССР (з 1958 її чл.).

Література: Вовко Д. Україна в міжнар. екон. зв'язках СРСР. К. 1966; Україна на міжнар. арені. К. 1968; Супрун В. і Вовко Д. Екон. основи співробітництва з країнами-чл. РЕВ. К. 1971; Bandera V. External and Intraunion Trade and Capital Transfers, in The Ukraine within the USSR; Нью-Йорк. 1977.

І. Коропецький

Торговельне представництво, торгпредство, держ. орган СССР, який відстоює за кордоном його інтереси, що випливають з держ. монополії зовн. торгівлі. До обов'язків Т.п. належить представництво інтересів СССР з питань зовн. торгівлі в країні його перебування; воно реґулює і контролює зовн. торг. діяльність орг-цій, допущених до зовн. торг. операцій. Крім того, Т.п. має завдання вивчення торг. коньюнктури країни свого перебування й інформувати про це Мін-во зовн торгівлі СССР. Т. п. входить до складу повноважних представництв СССР і користується всіма правами дипломатичного корпусу. На поч. 20-их рр. УССР мала свої Т.п. у 9 евр. державах; вони підлягали Укрзовнішторгові, що був автономним органом союзного мін-ва зовн. торгівлі. По його ліквідації були скасовані й укр. Т.п.

Торговицька конфедерація (Konfederacja Targowicka), змова поль. маґнатів з К. Браніцьким, С. Щ. Потоцьким і С. Ржевуським на чолі (всі з Правобережжя) проти реформ Чотирирічного сойму і Конституції 3 травня в Речі Посполитій; проголошена 14. 5. 1792 в пограничному м-ку Торговиці (тепер с. Кіровоградської обл.), а фактично створена 27. 4. 1792 під патронатом Катерини II. Разом з цим рос. війська вторгнулися на територію Польщі, що призвело до поль.-рос. війни. Приєднання до Т.к. поль. короля *Станислава Авґуста Понятовського* спричинило поширення Т.к. на всю Польщу і другий поділ Польщі (1793).

«Торговля і Промисл», двотижневик, орган *Союзу Укр. Купців і Промисловців*, виходив у Львові з 1. 10. 1934 до 15. 8. 1939 (118 чч.); наклад 2 500-4 000 прим.; мав «Волинську Сторінку» і стор. для ремісників. Гол. ред. В. *Несторович;* серед ін. співр.: С. *Баран*, С. *Біляк*, Т. Глинський, М. *Дерев'янко*, В. *Островський*, Д. Конюх, Ю. Крохмалюк, А. *Мілянич*, Я. Скопляк та ін.

Торез (до 1964 — Чистякове; V—19), м. обл. підпорядкування Донецької обл., положене в сх. частині Донбасу; 97 000 меш. (1978). Т. заснований у 1770-их рр. як слобода п. н. Олексіївка (з 1840 — Олексієве-Леонове, з 1870-их рр. назва Чистякове), яка входила до складу Міюської (потім — Таганрізької) округи Обл. Війська Донського. Поч. кам'яновугільної промсти у Т. припадає на 1860-і рр., її значне зростання на 1900-і і пізніше на 1930-і рр. Ч. меш. у тис.: 1897 — 2,1, 1917 — 9 (з найближчими оселями — 26), 1959 — 92. Т. став м. 1932. Видобуток кам'яного вугілля, електро-техн., ремонтно-механічний, залізобетонного шахтного кріплення зав.; харч. пром-сть. Заг.-техн. фак. Донецького Політехн. Ін-ту, гірничий технікум, мед. школа.

Торисин, псевд. Діонісія Зубрицького (1895—1949), гр.-кат. свящ., осв. діяч і поет на Пряшівщині укр. нар. напряму. Ліричні поезії й оп. в періодичних закарп. вид., розвідки про А. *Духновича*, О. *Павловича*, маляра *Змія-Миклошича*, І. *Невицьку* в ж. «Підкарп. Русь» та ін.

Торки, літописна назва тюркських племен огузів (узів), які в кін. 9 — на поч. 10 в. кочували в степах на півн. від Аральського та Каспійського м. аж до дельти Волги. Вже в кін. 10 в. окремі групи Т. почали переходити на Приозів'я. У поході Володимира В. на волзьких болгарів у 985 Т. брали участь як союзники. У сер. 11 в. більші орди Т. під натиском *половців* перекочували на чорноморські степи, витиснувши звідти *печенігів* на зах. 1054 Т. напали на Переяславщину, але були розбиті військом переяславського кн. *Всеволода Ярославича* і вдруге 1060 спільними силами кн. Із'яслава київ., Всеволода переяславського, Святослава чернігівського та Всеслава полоцького. Після цього одна частина Т. переселилася на Балкани, а друга, за дозволом укр. кн., оселилася в басейні р. Росі та Росави (центр. город Торчеськ) і на півд. Переяславщині. Т. там змішалися з рештками печенігів і *берендеїв*, отримавши назву «чорних клобуків». Обов'язком Т. було охороняти півд. кордони Руси від наскоків половців, але також брати участь у воєнних походах кн. Під час навали хана Батия на Україну 1240, зокрема під час облоги Києва, згинула велика частина Т., багато їх татари переселили над Волгу, а решта асимілювалася з місц. населенням. Т. залишили по собі чимало слідів у топоніміці України: річки Торець і Торч, Торський шлях здовж р. Тетліги; села — Торець, Торки, Торків, Торецьке, Торчин.

М. Ждан

Торонський Олексій (1838—99), гал. педагог і гром. діяч, гр.-кат. свящ., катехит у гімназіях, автор підручників для навчання літератури і релігії у сер. школах; співред. *«Русского Сіону»* (1874—79 і 1883); ст. в «Газ. Шкôльній». «Мирі», «Неділі», «Ділі» та ін.; повість з життя лемків «Ганця» (1862), оп., переклади з поль. і нім. мов.

Торонто, найбільше м. Канади, положене на півн.-зах. побережжі оз. Онтаріо, столиця провінції Онтаріо, найбільший пром., торг. і фінансовий центр Канади, великий комунікаційний вузол; важливий наук., культ., рел. і мист. осередок; найважливіше укр. скупчення в Канаді і, поруч з Нью-Йорком, Вінніпеґом і Едмонтоном, в укр. діяспорі поза

СССР; 2,63 млн меш., у тому ч., за переписом 1978 60 800 (2,3%) українців.

Порівняно з Зах. Канадою, українці почали селитися в Т. пізно (з 1903). Це були гол. самітні чоловіки й жінки, які знаходили працю на залізниці й будовах, у домашній обслузі тощо. Розвиток пром-сти і попит на робітну силу притягав до Т. укр. сіль. населення з Зах. Канади, а ще більше — еміґрантів з Европи після першої, а особливо після другої світової війни. За переписом населення ч. українців Т. зростало з значним прискоренням від 1950-их рр. (у тис.): 1911 — 0,1, 1921 — 1,2, 1931 — 5,1, 1941 — 12,3, 1951 — 30,4, 1961 — 46,8, 1971 — 60,8, приблизні дані на 1978 — 80. (Ч. українців за першими переписами надто занижені, бо більшість подавала себе за австрійців, галичан, русинів, росіян, буковинців, волиняків або поляків). У 1971 серед українців Т. уродженці Канади становили 65%, Европи — 34%. За перших десятиріч українці оселилися гол. у центр., а потім у півд.-зах. частині м., згодом переходили до кращих дільниць, гол. на зах. та півн. і навіть поза межі самого Т. 1971 32 800 (54%) осіб укр. походження визнавало за рідну мову укр., 25 900 (42,7%) — англ., 1 200 (3,3%) — ін. Мовній асиміляції підпадають гол. українці, народжені в Канаді, більше жінки, ніж чоловіки. За віровизнанням українці Т. спочатку були майже однорідно гр.-кат., пізніше зайшли істотні зміни і перепис 1971 засвідчує такий стан (у тис. і %): укр.-кат. — 23,6 (37,8%), українці гр.-правос. — 11,7 (19,2%), римо-кат. — 8,5 (14%), з'єднані протестанти — 5,5 (9,1%); англікани — 3,3 (6,2%), пресвітеріяни — 1,2 (1,9%), баптисти — 1,0 (1,8%), ін. і невизначені — 6,1 (10%). Гол. чинники, що впливають на мовну і рел. асиміляцію — чуже оточення, школи і мішані подружжя.

Соц. структура укр. громадян Т. зазнала значних змін. За перших рр. поселення це були перев. некваліфіковані, низько оплачувані робітники. Щойно за першої світової війни витворилася верства кваліфікованого робітництва, ремісників, дрібних підприємців. Серед еміґрації з Европи по першій світовій війні до Т. прийшла значна кількість кол. вояків укр. армій, серед них чимало осіб з сер. і навіть вищою фаховою освітою, а з кан. ун-тів вийшли перші укр. професіоналісти. Багато з них включилося в різні ділянки культ. і госп. життя. З 1971 соц. склад українців Т. майже дорівнює соц. складові всього населення м. Приблизно 30% українців працюють на пром. підприємствах, 25% у різних галузях обслуги, 14% у торг. закладах, 7% на транспорті, 6% в адміністрації, 4% в будівництві; решта (14%) в ін. галузях. По другій світовій війні зросла група укр професіоналістів, яка у 1978 нараховувала понад 200 адвокатів, понад 100 лікарів, бл. 50 дентистів, понад 200 інженерів, кілька сот учителів, бібліотекарів тощо, але українців відносно мало серед висококшкільної професури, фінансистів, держ. службовців.

Великим здобутком українців Т. в госп. ділянці є 16 кредитових спілок з мільйоновими оборотами (найстарша з 1944), найбагатша з них Українська Кредитова Спілка при філії УНО в Т., також банкове підприємство Community Trust Co, пром. й торг. підприємства, десятки готелів, сотні крамниць тощо. Дуже активний Клюб Укр. Професіоналістів і Підприємців (заснований 1935; бл. 500 чл.) об'єднує канадців укр. походження без уваги на партійні й рел. переконання; мета його — сприяти розвиткові й зміцненню укр. культ. й екон. надбань.

Найраніше українці Т. організували церк. життя і шкільництво. У 1906 постала перша гр.-кат. парафія, а в 1913 побудовано (у зах. частині м.) першу гр.-кат. церкву св. Йосафата (теперішня катедра). У 1978 українці католики мали в Т. 11 парафій. З 1948 Т. стало осередком укр. кат. епархії Сх. Канади, яка має в Т. власне в-во з друкарнею і видає тижневик «Наша Мета». Василіяни обслуговують дві парафії, мають сер. школу з інтернатом для хлопців, друкарню і в-во (місячник «Світло» та «Beacon»). Редемптористи обслуговують парафію св. Евха-

Церква Пресв. Евхаристії (арх. Р. Жук)

ристії, Сестри Служебниці мають у Т. свій провінціяльний дім і здебільша працюють у шкільництві. При парафіях зосереджується значна частина укр. гром. життя («рідні школи» і курси українознавства, хори, мист. клюби, кредитові кооперативи тощо). Укр. Гр.-Правос. Церква створила свою першу церк. громаду 1931, перший церк. будинок набула 1938, 1948 відкрила катедру св. Володимира. 1978 в Т. діють 4 укр. гр.-правос. громади. З 1953 Т. є осередком Укр. Гр.-Правос. епархії Сх. Канади. Ін-т св.

Володимира має гуртожиток для студентів, бібліотеку і музей. Укр. протестанти мають 5 церков і видають 3 періодичні журн.: «Євангельський ранок», «Євангельська Правда» і «Євангелист».

Церква св. Петра і Павла в Скарборуґ (арх. Р. Думин, 1979)

Організоване укр. життя поступово зростало і по другій світовій війні своєю динамікою випередило дотеперішню «укр. столицю» в Канаді — Вінніпеґ. До перших світських орг-цій належала Читальня ім. Т. Шевченка (з 1917; пізніше переіменована на Укр. Нар. Дім); 1924 прихильники гетьманського руху організували Союз Гетьманців-Державників, 1928 кол. ветерани укр. армій — Укр. Стрілецьку Громаду, навколо якої постали: Укр. Нац. Об'єднання (УНО), Орг-ція Українок Канади (ОУК), Молоді Укр. Націоналісти (з 1960-их рр. — Молодь Укр. Нац. Об'єднання — МУНО). При деяких укр. кат. церквах діють відділи Братства Українців Католиків Канади (БУК), Ліґи Укр. Кат. Жінок (ЛУКЖ) і Укр. Кат. Юнацтво (УКЮ). Православні гуртуються в Т-ві Укр. Самостійників (ТУС), Союзі Українок Канади (СУК) і Союзі Укр. Молоді Канади(СУМК), діяльність яких координує Союз Укр. Самостійників (СУС).

Укр. еміґрація, що прибула з Европи по другій світовій війні, частково влилася в наявні орг-ції, частково перенесла на кан. ґрунт орг-ції з Европи чи творила нові: Ліґу Визволення України (ЛВУ), Спілку Укр. Молоді (СУМ), Пласт, Об'єднання Дем. Укр. Молоді (ОДУМ), Спортове Т-во «Україна», а також різні ветеранські (Союз бувших Укр. Вояків в Канаді, Укр. Відділ Канадського Леґіону, Братство кол. Вояків 1-ої Укр. Дивізії УНА та ін.) і проф. (Відділ Укр. Лікарського Т-ва в Канаді, Укр. Письменників «Слово», Т-во Укр. Інженерів Канади, Об'єднання Укр. Педагогів Канади, Клюб Укр. Професіоналістів і Підприємців) та ін. Т. є осідком централей майже всіх новозаснованих у Канаді т-в і перенесених до нього раніше створених орг-цій в ін. м. (Гол. Управа Укр. Стрілецької Громади, Крайоза Екзекутива УНО тощо). Тут також міститься канцелярія Світового Секретаріяту Конґресу Вільних Українців (з 1973), відділ Суспільної Служби Українців Канади і для українців старшого віку пансіон ім. І. Франка (2 доми). Поза рамками укр. життя в Т. стоять комуністи, у 1930-их рр. дуже активна і бойова група п. н. Т-во Укр. Робітничо-Фармерський Дім (ТУРФДім), яка по другій світовій війні змінила назву на Т-во Об'єднання Укр. Канадців (ТОУК). Завдяки повоєнній іміґрації українців вона втратила своє значення, але все ще має свій власний дім і в-во.

Шкільництво Т. організоване в системі т. зв. «рідних шкіл» (1978 їх було 18), в яких навчають дітей укр. мови, релігії та різних українознавчих предметів і середньошкільних 4—5-річних курсів українознавства (9), першими з яких були курси ім. Г. Сковороди (1951—78 під керівництвом Олександри Копач). Навчання відбувається здебільша увечорі й у суботу. Фінансують шкільництво церкви та світські орг-ції, зокрема Укр. Нац. Об'єднання, Ліґа Визволення України, Відділ Комітету Українців Канади та ін. При укр. кат. церквах св. Йосафата (з 1961) і св. Димитрія діють цілоденні кат. школи (1—8 кляси), в яких крім ін. предметів, навчають також укр. мови і релігії. У навчальному 1969—70 р. в початкових «рідних школах» було 104 вчителі і 2 160 учнів, а на середньошкільних курсах українознавства — 47 учителів і 1 099 учнів. Є також дитячі садки. Укр. мови навчають і в кількох кан. сер. школах та в Йорському Ун-ті. У Торонтському Ун-ті з 1950-их рр. існують курси укр. мови, літератури та культури, а 1979 р. засновано окрему катедру укр. студій, фундовану частково Федерацією Укр. Професіоналістів і Підприємців; діє філія Кан. Ін-ту Укр. Студій в Едмонтоні. В обох ун-тах Т. є також Укр. Студентські Клюби (бл. 500 чл.). Діють — Наукове Т-во ім. Т. Шевченка (з 1950), укр. бібліотеки, найстарша з них в Укр. Нар. Домі, а найбільша в Укр. Нац. Об'єднанні, а також Укр. Дослідно-інформаційна бібліотека «Україніка» СУМ-у, Ін-ту св. Володимира та ін. Торонтський Ун-т має одну з найбільших в Півн. Америці колекцію україніки. З 1950 Т. є осідком Патронату НТШ-Сарсель, який збирає фонди на вид. «Енциклопедії Українознавства». Т. є найважливішим укр. видавничим центром Канади. Тут є бл. 10 в-в, 5 друкарень, 3 книгарні тощо; виходять тижневики: «Вільне Слово», «Гомін України», «Наша Мета», «Новий Шлях», ком. «Життя і Слово» (з 1965); двотижневик «Батьківщина», 5 місячників, двомісячник «Вісті Комбатанта», квартальник «Пластовий шлях», кілька укр. періодиків англ. мовою тощо. З ін. засобів інформації є 4 укр. радіопрограми, у тому ч. 2 щоденні: «Пісня України» і «Прометей» та україномовні тижневі телевізійні програми. Муз. життя зосереджується навколо Ін-ту ім. М. Лисенка і т-ва «Укр. Муз. Фестиваль», який щороку влаштовує фестивалі і має своє

муз. в-во. При укр. орг-ціях і парафіях діють ансамблі бандуристів, вокально-муз. й танцювальні групи та драматичні гуртки. З 1953 діє театральний ансамбль «Заграва», з 1978 Укр.-Кан. Оперне Т-во. З ініціятиви українців Л. і З. Коссарів у Т. засновано Провінційну Раду Нар. Мистецтва «Ontario Folks Art Council», яка щороку влаштовує в червні фестивалі нац. груп п. н. «Каравана», в яких беруть участь українці (5 павільйонів). Виступи мист. ансамблів відбуваються також щорічно на Всекан. Нац. Виставці (CNE). Там таки влаштовуються й мист. виставки. Крім того, в Т. є ґалерії укр. образотворчого мистецтва «Фокус» та «Канадсько-Укр. Мист. Фундація» і ґалерія при Ін-ті св. Володимира. В Т. жив і творив один з найвизначніших кан. образотворчих мистців укр. походження Василь Курилик (1927—77). У палаці «Каса Лома» є (з 1969) відділ укр. культури з постійною виставкою і кількома музейними зб., гол. з нар. мистецтва. З архітектурних споруд у Т. помітні церква Пресв. Евхаристії в укр. модерному стилі (проєкт Р. Жука, малювання М. Левицького), церква св. Миколая з поліхромією у традиційному візант. стилі (мистець І. Дикий) і церква св. Володимира з мальовилами М. Дмитренка. У гол. парку (High Park) стоїть пам'ятник Лесі Українки (М. Черешньовського).

Пам'ятник Лесі Українки (скульптор М. Черешньовський)

Література: Николяк Д. Короткий іст. нарис Укр. Нар. Дому в Торонто, з нагоди 25-літньої праці Т-ва. Торонто 1953; Кузня юних душ: 10-річчя Курсів Українознавства ім. Ю. Липи. Комітет Батьків. 1966; Марунчак М. Історія українців Канади, т. 1. Вінніпеґ 1968; До Ваших послуг; ювілейне видання з нагоди 25-річчя існування Укр. Кредитової Спілки в Торонто, 1944—69, ред. В. Верига. Торонто 1970; Gregorovich A. Ukrainian Toronto; A guide and directory to Ukrainian Arts and cultural Groups. Торонто 1973; Відгомін віків; Альманах Курсів Українознавства ім. Г. Сковороди, ред. І. Лучків. Торонто 1978; Відділ УСҐ в Торонто. Онтаріо, у зб. За честь, за славу, за народ, ред. З. Книш. Торонто 1978.

І. Тесля, В. Верига

Торфова промисловість, складова частина паливної пром-сти на базі торфових родовищ. Найважливіші з них на Україні: Ірдинське (Черкаська обл.), Бучанське (Київ.), Замгалайське (Чернігівська), Шосткинське (Сумська) і Радехівське (Львівська). Торф використовується як сировина для хем. пром-сти, будів. матеріялів і як органічне добриво, але найбільше застосування має в побутовому опаленні, особливо в півн.-зах. р-нах України, бідних на ін. роди палива. Розвиток Т.п. на Україні почався до революції. Видобуток паливного торфу такий (у тис. т): 1940 — 3 544, 1950 — 2 928, 1960 — 4 644, 1970 — 4 084, 1975 — 4 143. У паливному балансі України торф становить лише 0,7%. Для збільшення транспортабельности торфу його переробляють на брикети. На Україні брикетні зав. побудовано у 1950-их рр. на Житомирщині (Бучманський зав.) та Сумщині (Мнівський та Шосткинський зав.). У 1960-их рр. постали ще такі зав.: Озерянський (Житомирська обл.), Змаглайський (Чернігівщина) та Стоянівський (Львівщина). Продукція торфобрикетів зросла з 75 000 у 1958 до бл. 800 000 у сер. 1970-их рр. З уваги на те, що Т.п. працює перев. для індивідуального споживання, на розвиток її не звертають належної уваги, і пляни видобутку торфу хронічно не виконуються (у 1970-их рр. вони виконувалися пересічно на 50%).

Література: Краснiковський Г. Топливна пром-сть України. К. 1960; Брадіс Є., Бачуріна Р. Розміщення та особливості торфових покладів Укр. РСР, у кн. Комплексне використання паливних енерґетичних ресурсів України. К. 1965.

С. Процюк

Торчин (III—5), с. м. т. Луцького р-ну Волинської обл.; 5 400 меш. (1966). Зав. будів. матеріялів, харч. пром-сть, краєзнавчий музей.

Тоцька Ніна, мовознавець-україніст з спеціялізацією на експериментальній фонетиці, доц. Київ. Ун-ту. Праця «Голосні фонеми укр. літ. мови» (1973), підручники укр. мови для вищих шкіл, ст. з укр. фонетики й синтакси.

Тоцький Іван (1896—1957), співак-бас родом з Могилева; соліст Харківської (1925—27), Одеської (1924—41 і 1946—51) та Ленінградської (1943—45) опер. Кращі партії: Тарас Бульба (в одноіменній опері М. Лисенка), Чуб («Ніч перед Різдвом» М. Римського Корсакова), Карась («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Дон-Базіліо («Севільський цирульник» Дж. А. Россіні) та ін.

Точило М., псевд. *Колянківського* Миколи.

«Точило», ілюстрований місячник гумору й сатири; виходив з перервами у

Вінніпезі 1930—43, деякий час з англомовною стор.; видавець і ред. С. *Дорощук.*

Тошківка (V—19), с. м. т. Ворошиловградської обл., підпорядковане Первомайській міськраді, положене поблизу р. Дінця; 7 800 меш. (1966). Кам'яновугільні шахти, підприємства легкої пром-сти.

Травестія, один з видів гумористичної поезії, в якому твір серйозного або й героїчного змісту «перелицьовується» на комічний. Клясичний приклад Т. в укр. літературі — «Енеїда» І. *Котляревського,* в основу якої покладена героїчна поема Верґілія, героїв якої (з богами включно) І. Котляревський переодягнув в укр. нац. одяг і гумористично зобразив на тлі укр. побуту. До Т. вдавалися також послідовники І. Котляревського (К. *Думитрашко).* На Україні Т. відограла ролю в процесі відродження кін. 18 — поч. 19 в., позначеного переходом літератури на нар. мову.

Трав'янка, чекан (Saxicola), рід комахоїдних птахів ряду горобиних, родини дроздових. Довж. 12—20 см, вага 14—20 г. На Україні 2 види: Т. лугова (S. rubetra L.), повсюдний гніздовий птах, і Т. чорноголова (S. torquata L.), гніздовий птах на Прикарпатті та (рідкісний) у зах. обл.

Трагедія, один з видів драми, в основі якого лежить особливо напружений, непримиренний конфлікт, що найчастіше закінчується загибеллю героя, який опиняється перед нездоланними перешкодами. В укр. літературі типово трагедійні образи й ситуації є в п'єсах багатьох письм., зокрема в І. *Франка,* М. *Кропивницького.* Виразно трагедійними «Оборона Буші» М. *Старицького,* «Сава Чалий» І. *Карпенка-Карого,* драматичні поеми Лесі *Українки.* За сов. часу трагедійний характер мають «97» і «Патетична соната» М. *Куліша,* «Фавст і смерть» О. *Левади.* Жанром оптимістичної трагедії називають «Загибель ескадри» О. *Корнійчука.*

Тракторобудування, галузь *машинобудування,* яка продукує для застосування у сіль., ліс. та водному госп-ві, будівництві та вантажно-розвантажувальних роботах різні види тракторів (Тр.), тракторні та комбайнові двигуни, вузли, аґреґати, запасні частини та деталі до них. За допомогою Тр. можна механізувати багато робіт; це стосується зокрема сіль. госп-ва, в якому наслідком зростання продуктивности праці частина працівників може відходити в пром-сть.

Продукція невеликого ч. Тр. колісного типу марки «Запорожець» почалася на Україні на зав. у Великому Токмаку вже 1923, масова продукція — щойно з побудовою 1931 тракторного зав. ім. Серго Орджонікідзе в Харкові (побудованого так, щоб на випадок війни його можна було переставити на продукцію танків). До 1954 продуковано на Україні перев. Тр. типу СХТЗ, які замінено моделями АТ-54, Т-75 та Т-74; від 1971 переважає модель Т-150 (потужність 150 к.с., швидкість до 15 км/год.), який витримує порівняння з Тр. на Зах. Зростання продукції Тр. на Україні у 1928—77 видно з табл. (у тис. штук, у дужках % до всього СССР):

1928	1934	1937	1940	1950	1960	1970	1977
0,2(15)	40,9(26)	10,6(21)*	10,4(33)	22,6(19)	88,0(34)	147,5(32)	141,3(25)

* Зменшення з уваги на перехід до будови більших моделів.

Значну частину продукованих на Україні Тр. вивозять до ін. р-нів СССР та поза його кордони.

У 1970-их рр. 22 зав. на Україні продукували Тр. або частини до них. Центром Т. є Харків (зав.: Тракторний ім. С. Орджонікідзе, моторобудів. зав. тракторних самохідних шасі «Серп і Молот», зав. тракторних двигунів, зав. «Поршень» та ін.); ін. зав. є у Вінниці, Кіровограді, Києві.

Трамвайний транспорт, вид міськ. електротранспорту, на Україні до сер. 1950-их рр. основний вид *Міського транспорту,* тепер один з 4 гол.: 1976 на перевіз пасажирів у міськ. транспорті трамваями (Т.) припадало 21,0%, автобусами (у внутр. міськ. транспорті) 50,6%, тролейбусами 24,9%, метрополітеном 3,5% (у % у 1970: 26,7, 48,5, 22,9, 1,9; у 1965: 38,7, 40,0, 20,1, 1,2; у 1940: 96,2, 1,8, 2,0, 0).

На Україні перший електричний Т. (і перший у Рос. Імперії) почав діяти у Києві 1892 (на лінії Поділ-Хрещатик, довж. 1,5 км), у Львові 1894 (його попередником був кінний Т. з 1888), 1898 у Катеринославі й Севастополі, 1899 у Житомирі; 1914 вже 14 м. мали Т. т., і він поступово витиснув «конку». Розвиток Т. т. в м. УССР видно з табл. (ч. на 1914 і 1928 приблизні) (див. табл. на стор. 3248).

До сер. 1950-их рр. ч. пасажирів у Т. т. зростало значно сильніше, ніж збільшення ч. трамвайних вагонів, тому Т. завжди переповнені. З 1960-их рр. Т. т. не зростає, а то й зменшується, але порівняно з Зах. Европою відограє ще досить велику ролю. На відмирання Т. т. впливає невелика його швидкість — сер. 15 км/год., у деяких центр. р-нах міст ледве 7—8. *В. К.*

	1914	1928	1940	1960	1965	1970	1978
Ч. міст з трамваями	14	15	26	26	26	25	25
Одиночна протяжність трамвайної колії в км	604	714	1 300	1 509	1 685	1 869	2 006
Кількість трамвайних вагонів	1 084	1 156	2 423	3 789	4 944	5 285	5 072
Перевезено пасажирів у млн	222	242	1 489	1 721	1 913	1 785	1 823

Транзитивні дієслова, інакше — перехідні, що виражають дію, спрямовану на якийсь предмет, виражений у реченні прямим додатком, іменною частиною мови у знахідному відмінку (напр., читаю книжку). Іноді додають до властивих перехідних («прямо перехідних») ще «непрямо перехідні» дієслова, такі, що керують у значенні об'єкта дії ін. відмінком, ніж знахідний, або поєднуються з додатком за посередництвом прийменника (напр., цікавлюся книжкою, дивлюся на книжку). Транзитивність в укр. дієслові виключає рефлексивність (уживання постфікса -ся) і навпаки. Т. дієслова як правило можуть творити пасивний дієприкметник і пасив взагалі.

Транквіліон Кирило, див. Кирило *Ставровецький.*

Трансільванія, див. *Семигород.*

Транскрипція, наук. система запису мови, що вживається в мовознавстві і має на меті послідовно відбити звуковий склад мови, чого часто не робить звич. ортографічна система.

Фонологічна (або фонематична) Т. записує фонеми (див. «ЕУ І», стор. 329—30). Для цієї Т. укр. мови пристосовують укр. абетку, але без літер *ї, є, я, ю, щ;* замість *в* може вживатися *ў* (див. «ЕУ І», табл. на стор. 327—28). Ідеально кожна фонема мала б передаватися однією літерою; тому м'які *ть, дь* ... також пишуть як *т', д'* ..., а *дз, дж* позначають спеціяльними ліґатурами. Також широко вживається Т. латинськими літерами (за порядком колонок згаданих табл.): *i e y u o a, p b m ŭ(v) f v t d s z c dz l n š ž č dž r t' d' s' z' c' l' r' n' j k g x(ch)* (*dz* і *dž* теж часто позначають спеціяльними ліґатурами). Напр., *суди, сюди,* що передаватимуться як *судú, с'удú, шчо,* або *sudý, s'udý, ščo.*

Фонетична Т. має призначення передати вимову якнайточніше, застосовуючи різноманітні додаткові знаки: напр., ненаголошене *е, и* — як [*е^{и}*] чи [*и^{е}*]: [*не^{и}су*], і варіянти фонеми [*в*]: [*v, w*] [*voда/woда*] (де *v, w* подібні до англ. *v, w*), напівм'яке [в'] [в'ін]; [ä] варіянт /а/, як у [*с'äд' сядь*]; довгота звука позначається [:] і наголос [ʻ], напр., [*роз:уʻти*] /*роззути*/. (Фонологічну Т. часто подають між скісними дужками / /, а фонетичну Т. — між квадратовими [ ]). Кількість знаків може бути більша чи менша, і Т. відповідно буде точніша чи спрощена. На основі латинських літер з додатковими знаками побудовано міжнар. фонетичний алфавит для фонетичної та фонологічної Т. всіх мов, який одначе майже ніколи не використовується в укр. мовознавстві.

Рідше вживана морфологічна Т. (позначувана { } або < >) використовується, щоб виділити морфеми (див. «ЕУ І», стор. 332), іґноруючи ті чергування звуків, що відбуваються автоматично, напр., основа слова *палець* — *пальця* транслітерується як <пал'≠ц'—>, бо *е* з'являється автоматично, коли після *ц'* нема голосного, а пом'якшення *л* зникає автоматично перед *е*.

Для написання в іншомовних вид. латинськими літерами укр. слів вживається міжнар. наук. система Т., або правильніше, *транслітерації,* що складається з відповідників до укр. літер (а не фонем; за порядком укр. абетки): *a b v h g d e je ž z y j i ji k l m n o p r s t u f x(ch) c č š šč ju ja '(ъ);* укр. апостроф інколи передається в цій системі подвійним апострофом чи лапками: ". Міжнар. система застосована в мовознавчих розділах англомовного вид. ЕУ і в майже всіх мовознавчих і частині літературознавчих, іст. та ін. вид. всіма зах. мовами. Мінусом цієї системи є незвичність для зах. читача форми літер *ž, š, č* і вимови деяких ін. (напр., *j* для англ. чи франц. читача асоціюється з /*дж*/ або /*ж*/, а не з /*й*/; тому існують ще «популярні» або «літ.» системи, що вживаються часто в не-мовознавчих вид. Так, англомовне вид. ЕУ в ін. розділах вживає системи, що відрізняється від міжнар. такими літерами: *zh* (ж), *ï* (ї), *kh* (х), *ts* (ц), *ch* (ч), *sh* (ш), *shch* (щ); на поч. слова *ye* (є), *y* (й), *yu* (ю), *ya* (я), а в сер. та кін. слова відповідно *ie, i, iu, ia.* Конґресова Бібліотека (ЗДА) вживає *ie, iu, ia* (з «дашками») та *ĭ* («коротке») також і на поч. слів, тоді як у багатьох вид. для ширшого читача та у деяких акад. вид. *ye, y, yu, ya* вживається у всіх позиціях. Хиби «популярних» систем — у певному браку однозначности (*y* = и, й, або *i* = і, й; *zh*

зг, ж; напр. *zhadaty* може бути *згадати* або *жадати*). «Популярна» транслітерація в ін. зах. мовах має відповідні специфічні риси, напр., у франц. *ou* (у), *j* (ж), *tch* (ч), *ch* (ш), *chtch* (щ); у нім. *sh* (ж), *ch* (х), *z* (ц), *s* (з), *ss* (с), *tsch* (ч), *sch* (ш), *schtsch* (щ), *je* (є), *j* (й), *ju* (ю), *ja* (я).

Передача іншомовних слів укр. абеткою має елементи як транслітерації, так і дуже сильні елементи фонологічної Т.: напр., есп. *Juan* = *Хуан;* якщо ж Т. вібувається через посередництво третьої мови, це може спричинити неповідовність та перекручення; напр., есп. *Juan* через франц. (і рос.) = *Жуан;* в УССР через рос. мову запозичено поль. *Gierek* = *Герек* (замість *Ґєрек),* або з протилежною помилкою тим самим шляхом з серб. Београд (з твердим б) = Белград.

Література: The Principles of the International Phonetic Association. Лондон 1949; Сучасна укр. літ. мова. Вступ. Фонетика. К. 1969; Journal of the International Phonetic Association. Лондон 1971.

В. Свобода

Транслітерація, механічна передача одного письма засобами ін. при другорядній ролі звукової точности (напр., укр. *ряд* транслітерується славістичною латинкою як *rjad,* хоч ніякої йоти нема тут у вимові). Цим Т. відрізняється від *транскрипції,* що має на меті точну фонетичну або фонологічну передачу звуків. Найкраща Т. така, яка дозволяє легко вернутися у потребі до оригінальної системи письма. Укр. *кирилиця* транслітерується у славістичній практиці латинкою з застосуванням чес. діякритичних значків (*č, š, ž,* апостроф для пом'якшення) і зрівняння х = ch. У літ. бібліотечній і телеграфічній практиці існують різні нац. системи Т. укр. кирилиці з використанням нац. правописів (напр., система Конґресової Бібліотеки ЗДА). Заг.-прийнятої Т. ін. систем письма укр. кирилицею покищо не існує (правописи 1928—29 і 1933—46 реґулюють лише асиміляцію чужомовних слів укр. мовою, а не Т.), що унеможливлює, напр., екон. писання укр. наук. праць тільки однією абеткою.

Б. С.

Трансністрія, адміністративно-політ. одиниця на півд. зах. України, яку німці на підставі договору в Бендерах (30. 8. 1941) віддали під тимчасову рум. цивільну управу. Т. (таку назву вживали рум. історики з поч. 20 в. для земель на сх. від Дністра) охоплювала територію (бл. 40 000 км² з 2,2 млн меш.) між Дністром і Богом до р. Лядової і Рову на півн. і поділялася на 13 пов. і 65 р-нів. Губернатором Т. призначено Ґ. Алексіяну з осідком в Одесі (спершу в Тираспολі); він підлягав «Військ.-цивільному кабінетові для управління Басарабією, Буковиною і Т.» при Раді мін. Румунії. Адміністрація Т. була обсаджена вихідцями з Румунії. Спеціяльні комісії «румунізації й колонізації» румунізували наддністрянські пов., а офіц. вживаними мовами були рум., рос. й нім. При кін. 1941 з Басарабії й Буковини до Т. переселено бл. 110 000 жидів, де багато з них і загинуло; а в квітні 1943 з Рибницького до Очаківського пов. евакуйовано 3 000 українців. У школах (1943 було 1 300 чотириклясних і 700 семиклясних, низка сер.) навчання відбувалося укр., а також рум. (10%), рос. і нім. мовами. В Одесі діяли високі школи, зокрема ун-т з рос. мовою навчання. Укр. культ. діяльність була заборонена. Спершу рум. адміністрація зберігала колгоспи й радгоспи, а з березня 1942 колгоспи перетворено на «трудові общини», що поділялися на бриґади з 20—30 родин, які були зобов'язані обробляти по 200—400 га землі. Пром. і торг. підприємства були віддані в користування рум. урядовцям або держ. кооперативам. На церк. відтинку румуни передали правос. населення під опіку рум. патріярхату в Букарешті, який вислав до Одеси «Рум. правос. місію Т.» з рум. свящ. Її очолював спершу архимандрит Ю. Скрібан, потім митр. Вісаріон Пую (1942) і єп. Антін Ніка (1943). Діяли також місц. правос. свящ. УАПЦ, «тихонівці» й «обновленці». Усього було 300—400 церков (з 617 свящ.) і 12 манастирів.

З наближенням фронту на поч. 1944 Т. передано рум., згодом нім. військ. управі. У березні 1944 Т. зайняли сов. війська.

А. Жуковський

Транспорт УССР 1950—77 (про Т. до 1950 див. «ЕУ І», стор. 1096—1100). Т. важливий сектор нар. госп-ва, який в економіці України становить 12—13% всіх коштів продукції, а в таких галузях, як нафтопереробна, вугільна чи хем., доходить до 27—35%. Т. поділяється на залізничий, річковий, морський, автомобільний, повітряний, трубопровідний і міський пасажирський. 1977 обіг сектора Т. (включно з сектором зв'язку) обчислювано (у сов. обчисленнях без пасажирського Т.) на 4,1 млрд карб. (5,6% усього нар. доходу УССР, 1956 — 3,1%). 1975 на Т. працювало 1,7 млн осіб (10,8%). Частка України в заг.-союзній продукції Т. 1975 становила 16,1%, ч. працюючих — 18,5%.

Наступні табл. дають заг. уявлення про розвиток гол. галузів Т. за останні 25 рр. порівняно з 1940. Довж. комунікаційних ліній (у тис. км; у дужках % до всього СССР):

	1940	1950	1960	1977
залізничі лінії	20,1 (18,9)	20,2	21,1	22,3 (16,0)
судноплавні річки	3,2 (2,9)	4,8	4,8	4,7 (3,2)
биті шляхи з твердим покриттям	29,3 (20,4)	33,5	47,4	124,4 (17,1)

Зростання мережі шляхів з твердим покриттям пов'язане з зростанням автомобільного Т. Проте з уваги на прискорений екон. розвиток ін. р-нів СССР (зокрема азійської його частини) частка України пропорційно до ч. населення нижча від сер. для СССР, але дуже висока пропорційно до її території (ледве 2,7% всього СССР). Крім залізниць заг. користування, багато підприємств й екон. орг-цій України мають свої зал. шляхи: 1977 — 23 400 (1950 — 11 800) км з вантажообігом 15,4 млрд т/км. Значно більше від зростання мережі шляхів було зростання вантажо- і пасажирообігу. Вантажообіг (млрд т/км) України (у дужках його частка в СССР):

Вид Т.	1940	1950	1960	1977
залізничий	71,9 (17,1)	85,0	216,4	471,4 (14,2)
річковий	1,1 (3,0)	1,1	4,1	10,1 (4,4)
морський	4,3 (17,2)	7,7	30,7	180,2 (23,3)
автомобільний	1,7 (18,8)	3,6	17,7	63,9 (17,1)
повітряний	0,001 (5,0)	0,011	0,044	0,3 (10,7)

Питома вага вантажообігу різних галузів Т. УССР зазнала таких змін (у дужках % України до всього СССР):

Вид Т.	1940	1950	1960	1977
залізничий	91,0 (85,8)	87,8	85,3	65,1 (70,7)
річковий	1,4 (7,3)	1,1	1,5	1,3 (4,9)
морський	5,4 (5,0)	7,5	8,3	24,8 (16,4)
автомобільний	2,1 (1,8)	3,5	4,8	8,7 (7,9)
повітряний	0,1 (0,1)	0,1	0,1	0,1 (0,1)
	100,0 (100,0)	100,0	100,0	100,0 (100,0)

На ближчі відстані переважає автомобільний вантажообіг. Якщо брати до уваги лише перевіз вантажів, не зважаючи на відстані, він зазнав таких змін (у млн т):

Вид Т.	1940	1960	1977
залізничий	366,6	986,8	2007,9
річковий	4,6	12,8	47,1
автомобільний	187,2	1677,9	4350,7

Пасажирообіг (млрд пасажирських км) зазнав за 1940—75 таких змін (у дужках % України до всього СССР):

	1940	1950	1960	1977
залізничий	16,4 (16,3)	12,8	25,4	53,4 (15,9)
річковий	0,36 (9,4)	0,18	0,31	0,51 (9,6)
морський (млрд пасажиромиль)	—	—	0,25	0,81 (28,5)
автомобільний	0,28 (8,3)	0,39	10,0	75,2 (21,8)
повітряний	0,01 (7,0)	0,1	0,67	11,9 (9,3)

Питома вага окремих галузів Т. в пасажирообігу України:

Вид Т.	1940	1950	1960	1977
залізничий	96,1	94,9	69,3	37,6
автомобільний	1,7	2,9	27,2	53,1
морський	—	—	0,7	0,4
річковий	2,1	1,4	0,9	0,5
повітряний	0,1	0,8	1,9	8,4
	100,0	100,0	100,0	100,0

Попри дальше зростання зал. пасажирообігу, з сер. 1960-их рр. порівняно з автомобільним він зійшов на другий плян. Особливо швидко зростає перевіз пасажирів автобусами (гол. на короткі відстані): 1977 — 7484,2 млн (1940 — 29,4), відповідно залізницею: 512 і 243 млн. Крім того, бл. 8% всього пасажирообігу України припадає на пасажирообіг легковими автомобілями. Найшвидше зростає повітряний пасажирський Т.: перевіз пасажирів зріс за 1940-77 рр. з 34 000 до 11,2 млн.

Залізничий Т. Праця зал. Т. стала ефективнішою завдяки різним технологічним удосконаленням: на 1977 електризовано 31% зал. мережі України (1950 — 1%), збільшено довж. паралельних ліній (за останні 10 рр. на 1 230 км); 1970 — 54% вантажів перевезено електричною тягою, 43% — тепловозами. Для перевезення вантажів вживають перев. чотири-, шести- й восьмивісні вагони, спеціялізовані вагони та модерні електровози типу ВЛ 8, ВЛ 60 та ВЛ 80. Для пасажирських перевезень в ужитку є електровози ВЛ 60 П. Зріс також заг. рівень автоматизації й механізації зал. Т. Вантажний зал. Т. України порівняно з амер. повільніший і перевозить менше вантажів на вагон, але завдяки інтенсивнішому уживанню вагонів та паровозів — продуктивніший.

З усіх перевезених на Україні вантажів 1977 28,4% припадало на кам'яне вугілля (1965 — 31,0%), 23,4% (19,9%) на мінеральні будів. матеріяли, 13,1% (13,2%) на різні руди, 6,0% (4,4%) на нафту і нафтові продукти, 2,6% (2,9%) на збіжжя. Докладніше про зал. Т. за 1950-і рр. див. «ЕУ» 2», стор. 732—34.

1971 на зал. Т. працювало 74 000 осіб, тобто понад 1/4 усіх працюючих на транспорті і 2,6% у всьому нар. госп-ві (1940 — 5,4%).

Автомобільний Т. (авт. Т.) розвинувся на Україні швидко по другій світовій війні; його розвиток відбувався рівнобіжно з зростанням автомобільної пром-сти (див. *Транспортна пром-сть*). Хоч довж. всіх автомобільних шляхів зменшилася в УССР з 270 800 км у 1940 до 165 300 км у 1977 (деякі шляхи перестали бути маґістральними завдяки ефективнішому розміщенню нових шляхів з твердим покриттям), довж. шляхів з твердим покриттям збільшилася з 29 300 до 116 700 км у 1975; з них ледве 20 км (Київ—Бориспіль) припадає на 4-колійні автостради. Важливішими маґістралями є шляхи: Київ—Москва, Москва—Харків—Симферопіль, Київ—Харків—Ростов, Київ—Рівне—Львів, Київ—Дніпропетровське—Донецьке, Ленінград—Київ—Одеса, Житомир—Кам'янець Подільський, Львів—Чернівці; на Кубані (Краснодарський край) є 10 900 км автомобільних шляхів з твердим покриттям, з них найважливіші: Ростов—Армавір (Грозний), Ростов—Краснодар—Новоросійське, Анапа—Новоросійське—Сочі. Авт. Т. важливий зокрема для перевезення вантажів і пасажирів на короткі відстані. Він перевозить утроє більше вантажів порівняно з ін. родами Т., але лише 9,3% всього вантажообігу України. Уже на кін. 1960-их рр. пасажирським авт. Т. були сполучені всі обл. та районні центри і 9 300 колгоспів та радгоспів. Реґулярні пасажирські перевезення автобусами функціонують (на 1977) у 390 м. та с. м. т., таксомоторами в 457 ін. місцевостях. На кін. 1960-их рр. діяло 14 350 маршрутів авт. Т. з бл. 150 000 працівників.

Авт. Т. заг. вжитку підпорядкований респ. мін-ву будови і використання шляхів, решта — різним підприємствам й екон. орг-ціям. Досліди в ділянці авт. Т. провадить Держ. автомобільно-дорожній н.-д. ін-т у Києві з філіялами у Дніпропетровському, Одесі, Львові і Симферополі.

Повітряний Т. (пов. Т.) зазнав також великого розвитку за повоєнних рр. За цей час закладено багато повітряних ліній та побудовано нові аеропорти й реконструйовано низку досі діючих. Тепер усі обл. та багато районних центрів мають повітряне сполучення. Київ (Бориспіль), Львів й Одеса є міжнар. аеропортами. Реґулярне повітряне сполучення встановлене між укр. повітряними портами й Беоґрадом, Будапештом, Букарештом, Варшавою, Берліном, Прагою, Софією, Варною, Віднем, Франкфуртом над Майном, Парижем та багатьма м. СССР. Переважає перевезення пасажирів на короткі відстані. Для сер. ліній користуються літаками типу ТУ—124, ТУ—134, ТУ—154 (пересічно на 40—50 місць, швидкість 800—900 км/год.); для далеких — ТУ—114 або ІЛ—62 з дещо більшою швидкістю. До найбільших належить літак АН—22 «Антей» (на 720 пасажирів або 80 т вантажу, швидкість 740 км/год.). 1975 повітряна фльота України виконала авіохем. роботи в сіль. і ліс. госп-ві на 16,7 млн га. Роботою пов. Т. на Україні керує Укр. Управління цивільної авіяції, найбільше з усіх реґіональних управлінь СССР, підпорядковане союзному мін-ву в Москві. Докладніше див. *Авіяція* (Доповнення).

Міський Т. включає метрополітени, трамваї, тролейбуси та внутрішньоміські автобуси. Метрополітени є в Києві (20,3 км) і Харкові (9,8 км). 1977 вони перевезли 340,0 млн пасажирів. *Трамваями* забезпечені 25 м. (довж. лінії 2 008 км; 1 837 млн пасажирів), *тролейбусами* 37 м. (2 888 км і 2 267 млн пасажирів), автобуса-

ми перевезено 4 467 млн пасажирів. Див. також *Міський транспорт*.

Морський Т., див. *Озівське м.* і *Чорне м.*

Річковий Т., див. стор. 2 530—32 та *Дніпро*. Трубопровідний Т., див. окремо.

Література: Hunter H. Soviet Transportation Policy. Кембрідж 1957; Соловей Д. Колоніяльна політика ЦК КПСС у світлі цифрових даних про транспорт і зв'язок України, ж. Вільна Україна, ч. 22 Детройт 1959; Хачатуров Г. Транспортная система СССР. М. 1960; Довгаль М., Грибников С. Автомобильные дороги Украины и их развитие в семилетке. К. 1960; Саранцев П. География путей сообщения СССР. М. 1962; Яшник М. Железнодорожный транспорт Украины за 50 лет. К. 1968; Автомобильный транспорт и дорожное хозяйство Украинской ССР. К. 1968; Ляховецкий М. Крила Украины. К. 1971; Столбовой В. Транспорт Украинской ССР. К. 1971; Зотов Д. Транспорт на пороге десятой пятилетки. М. 1975; Проблемы развития транспорта Украинской ССР. К. 1977. *І. Коропецький* і *Р. М.*

Транспортне машинобудування, важлива ділянка машинобудування, яка охоплює галузі: зал. машинобудування, суднобудування, автомобільну та авіяційну пром-сть. Останні розвинулися щойно по другій світовій війні.

Зал. машинобудування охоплює ділянки: *Вагонобудівництва* і *Вагоноремонтні майстерні, Паротягобудування* і *Тепловозобудування*. З них на Україні найкраще було розвинене паротягобудування; 1957 його замінило тепловозобудування. Тепер продукуються маґістральні тепловози (зав. у Харкові та Ворошиловграді), електровози, різні вантажні вагони (зав. в Дніпродзержинському, Крюкові, Кадіївці), вагони-цистерни (зав. у Жданові) натомість не будують пасажирських вагонів. Між 1965 і 1977 продукція тепловозів зросла на Україні з 25 до 1 278 штук (95,1% продукції СССР), а вантажних маґістральних вагонів з 9 700 у 1937 до 17 600 у 1940 і 37 865 у 1977 (52,7% продукції ССС).

Суднобудування репрезентоване на Україні великими верфами в Миколаєві, Севастополі, Керчі (танкери) та Києві (кораблі річкової фльоти).

Автомобільна пром-сть. Тепер продукуються різні типи автомобілів: вантажні, легкові, автобуси. Осередки автомобільної пром-сти: Львів (зав. автонавантажувачів з 1948 і автобусний з 1957), Кременчук (з 1959; великовантажні автомобілі), Запоріжжя (з 1960); малолітражні автомобілі «Запорожець»), Луцьке (з 1967; вантажно-пасажирські автомобілі), Одеса (причепи до вантажних автомобілів); мотоциклети виробляють у Києві й Харкові. Виробництво автомобілів зазнавало таких змін (у дужках % до всього СССР):

	1948	1960	1970	1978
Автомобілі	1 771	7 492 (1,4)	115 667 (12,6)	203 571 (9,5)
у тому ч. вантажні й автобуси	1 771	6 955 (1,3)	28 791 (5,0)	43 514 (5,2)
легкові	—	537 (0,4)	86,876 (25,2)	160 057 (12,2)

Авіяційна пром-сть. Найбільші авіяційні зав. є в Києві й б. Харкова. Київ. зав. (Київ. авіяційне об'єднання) випускає літаки від малого «Пчілка» до гіганта «Антей» (Ан—22); найбільшими серіями будують Ан—29, Ан—24 та найновіший Ан-28 (ці моделі виходили з конструкторського бюра О. Антонова). Харківський зав. (Харківське авіяційне об'єднання) будує особливо потужні літаки типу Ту—124 та Ту—134 А, а також військ. літаки. 1954—55 він випустив перший реактивний пасажирський літак у світі. Виключно військ. літаки продукує зав. у Таганрозі. На Україні існує велика мережа підсобних зав. і фабрик, що випускають різні деталі літаків та електричне устаткування, а також озброєння літаків. Велике значення в авіяційній пром-сті України відограє Запорізький зав. авіяційних двигунів (конструктори П. Швецов, О. Івченко, В. Климов, С. Ізотов, П. Шевченко, А. Люлька та ін.), Інші серії пасажирських і транспортних літаків, що їх виробляють на Україні: Ан—2, Ан—24, Ан—26, Ан—30, Ту—104, Ту—124, Ту—109; турбоґвинтових та турбовентиляційних двигунів Аі—20, Аі—24, Аі—25 конструкції О. Івченка та його бюра.

С. Процюк

Траутфеттер Ернст-Рудольф (1809—89), ботанік нім. походження, нар. в Мітаві (тепер Латвійської ССР), чл.-кор. Петербурзької АН (з 1837). Працював у Дорпаті, Петербурзі й Києві, де був 1839—59 проф. ун-ту (з 1847 ректором) і дир. Університетського Ботан. Саду (1841—52). Серед ін. праці про рослинність Київщини, Поділля, Херсонщини та Басарабії.

Трахтемирівське городище, городище 6 в. до Хр., розташоване на правому березі Дніпра поблизу с. Трахтемирова на півн. від м. Канева; досліджене 1964—68. Залишки жител, екон. ям, побутового і госп. знаряддя. Населення Т. г. займалося хліборобством, скотарством і ремеслом. Знахідки грец. посуду свідчать про зв'язки з грец. містами Півн. Причорномор'я.

Грахтемирівський манастир, Зарубський манастир, положений б. м-ка Тратемирова і с. Зарубинців (тепер с. Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.). ас заснування невідомий; привілеєм оль. короля С. Баторія 1578 Т. м. став шпиталем-притулком для поранених і тарих реєстрових козаків. Зруйнований оль. відділами у 1660-их рр. під час оль.-коз. війни. Запоріжжя вважало Т. своїм шпиталем «для старинных, зуожилых і ранами скалеченых козаков».

Трахтєров Володимир (1884—1975), учений правник-криміналіст родом з Донеччини, проф. Харківського Юридичного н-ту, завідувач катедри карного права. Праці про карну відповідальність психічно неповноцінних, юридичні і медичні критерії неосудности тощо. Брав участь у працях над Кримінальним Кодексом УРСР 1922, 1927 і 1960.

Трацевський Михайло (1896—?), демограф і статистик родом з Білорусі; проф. Київ. Ін-ту Нар. Госп-ва і співр. Демографічного Ін-ту АН УРСР. Праці з теоретичної статистики та демографії України. 1937 заарештований, дальша доля невідома.

Траянові вали, нар. назва старовинних земляних валів, що збереглися на території Поділля, Басарабії і Добруджі. Частково споруджені римлянами в кін. 1 – на поч. 2 в. за імператора Траяна, коли вони просувалися на півн. сх. У 3—4 вв. місц. слов. племена використовували ці вали проти римлян. Частину Т. в. збудували згодом анти. У сер. Придніпров'ї подібні споруди мають назву *Змієвих валів*.

Требник, церк. кн., яка містить богослуження і моління, що виконуються для окремих осіб чи груп (треби) і не пов'язані з св. місцями (церква, престол) а церк. календарем (свята, обходи). Т. вживається для чинів хрищення, миропомазання, покаяння, шлюбу, висвячень і різних треб (похорон, освячення дому) та містить пасхалію й ін. Як конечна богослужбова кн., Т. був перекладений у 9 в. з гр. мови на ц.-слов. В укр. церкві авторитетний Т., опрацьований і виданий заходами митр. П. Могили (1646), який мав чини не відомі в ін. сх. церквах: на відкриття мощів, посвячення манастирів тощо.

Титульна стор. «Требника» П. Могили (1646) з зображенням 7 таїнств

Трегубов Єлисей (1849—1920), гром.-культ. і пед. діяч (учитель Колеґії П. Ґалаґана в Києві, пізніше інспектор ін-ту для дівчат у Керчі), чл. Київ. Старої Громади; співр. ж. «КСт.». З 1918 брав участь у роботі УАН.

Трегубова Валентина (* 1926), скульптор малих форм, родом з Київщини; закінчила Львівський Ін-т прикладного та декоративного мистецтва. Працює перев. в порцеляні. Бере мотиви укр. фолкльору та сюжети літ. творів: «Укр. весілля» (1960), «Рушничок», «Кобзарі», «Наймичка» (усі 1973), «Куди їдеш, Явтуше» (1965), «Наталка Полтавка» (1966); у майоліці «Одарка і Карась» (1970) та ін.

Трембецький (Trembecki) Станислав (1739?—1812), поль. поет, представник клясицизму і рококо, придворний поет поль. короля Станислава Понятовського; з 1802 жив на Поділлі в Гранові, а згодом при дворі поль. маґната С. Щенсного-Потоцького в Тульчині, де й помер. Одним з найкращих творів Т. (високо ціненим А. Міцкевічем) була поема «Zofiówka» (1806, франц. переклад 1814), в якому Т. оспівав красу парку Потоцьких «*Софіївки*».

Трембіта, нар. духовий дульцевий муз. інструмент, рід дерев'яної труби, обгорнутої березовою корою без вентилів і клапанів. Довж. до 3 м, діяметр (30 мм) збільшується у розтрубі; у вузький кінець Т. вставляється рогове або металеве дульце (пищик). Висота звукового ряду Т. залежить від її величини. Мелодію виконують перев. у верхньому реґістрі. Т. поширена у сх. частині Укр. Карпат, зокрема на Гуцульщині. Вона виконує ролю інформатора про різні події на селі (колядників, що наближаються, весілля, смерть, похорон) відповідною кличкою, чи сумною тужливою мелодією. На Т. виконують також вівчарські награвання. Часом гру Т. включають до оркестри.

Трембіта

«Трембіта», в-во і книгарня З. Куриловича в Коломиї 1922—29. Видавало популярні кн. для народу, літературу для молоді і дітей; п'єси і нар. календарі.

«Трембіта», Держ. заслужена (з 1951) хорова капеля УРСР, хоровий мішаний ансамбль, створений у Львові 1940 на базі чоловічого хору Д. *Котка*. Перший мист. керівник і дириґент Д. Котко, згодом П. Гончаров, П. *Сорока*, М. *Колесса* (1947), з 1948 — П. *Муравський*, з 1965 — В. Пекар. В репертуарі, крім укр. нар. пісень і фолкльору (також ін. слов. наро-

дів), монументальні твори Л. Бетговена («Хор-фантазія»), Й. Гайдна (ораторія «Пори року»), М. Лисенка («Радуйся, ниво неполитая»), С. Людкевича (кантати-симфонії «Кавказ» і «Заповіт»), В. А. Моцарта («Реквієм»), Л. Ревуцького (поема «Хустина»), Д. Шостаковича («Пісня про ліси») та ін.

Трентон, м. на півн. сх. ЗДА в стейті Нью-Джерсі; 237 000 меш. (1977), у тому ч. бл. 6 400 укр. походження, укр. кат. (850 вірних) і укр. правос. (800) церкви, карпаторуські парафії (бл. 4 000).

Треньов Константин (1876—1945), рос. письм. родом з Харківщини; 1907—31 жив на Україні; з того часу низка оп. на сел. теми, цикл нарисів «На Украине» (1916), в яких змальоване життя і побут укр. народу. В укр. театрах ставлять драми Т. «Любов Ярова» (1927) і «На березі Неви» (1937).

Трест, найбільш централізована форма госп. монополії, в якій всі об'єднані підприємства втрачають свою виробничу та комерційну самостійність і підпорядковуються єдиному управлінню. Т. значно розвинені на Заході, і їх діяльність контролюється держ. законами (антимонопольне законодавство). Порівняно з ін. формами *монополії (картелями, синдикатами),* які на Україні постали вже в останній чверті 19 в., Т. і концерни не розвинулися у повній формі, не досягнувши тогочасного рівня концентрації пром. виробництва в Зах. Европі і ЗДА.

За НЕП, в 1922—23, в УРСР відбулося трестування і синдикування пром-сти, при тому частково ліквідовано гол. управління, а територіяльно пов'язані групи підприємств з метою здешевлення продукції та впровадження більш раціональних виробничих процесів об'єднано в Т. Процес створення Т. як юридичних одиниць не відбувався систематично в усіх галузях пром-сти і був остаточно завершений законом ВЦИК і СНК СССР 10. 4. 1923. На Україні порівняно з ін. респ. Т. розвинулися найшвидше: у жовтні 1921 організовано Т. «Південсталь», що об'єднував три великі метал. зав.: Макіївський, Юзівський і Петровський (згодом йому підпорядковано ще 19 менших) з рядом вугільних шахт і коксовими підприємствами; у вугільній пром-сті створено великий Т. «Донбасвугілля», у рудній — «Південнорудний Т.» (ПРТ), зав. важкого машинобудування були об'єднані в Півд. машинобудів. Т (ПМТ), а с.-г. машинобудування — у двох Т.: «Півд. Сільмаштрест» з центром у Запоріжжі й «Укртрестсільмаш» у Харкові. З ін. Т. більшими були «Хемвугілля», «Укрпапіртрест», «Шкіртрест Правобережжя», «Донбасцемент», «Донбаскераміка», «Маслотрест», «Тютюнтрест», «Махортрест», «Цукротрест», «Електротрест», «Текстильтрест», «Спиртотрест «Скловода», «Коксобензол» і «Укрборошномельтрест». Всього за НЕП на Україні нараховувано 36 місц. і 24 респ. Т., але їх адміністративне підпорядкування не було точно визначене. Номінально Т. були підпорядковані Укр. Раді Нар. Госпва (УРНГ), але починаючи з 1925, деякі адміністративні обов'язки перебрав також Держплян УРСР. Боротьба за Т. між Держпляном УРСР, гол. управліннями ВРНГ та всесоюзними наркоматами призвела у 1929—30 до поступової ліквідації більшости Т. на Україні, а з ліквідацією ВРНГ 1932 Т. та синдикати були роздрібнені й перестали існувати. Окремі підприємства підпорядковано безпосередньо наркоматам.

У зв'язку з реформами Хрущова та запровадженням системи раднаргоспів Т. в СССР і УССР з поч. 1960 відродилися, але вже тільки як виробничо-адміністративні об'єднання, що виконували ролю проміжної ланки між гол. управлінням мін-в та підприємствами, виконуючи допоміжні функції координації виробничих плянів. У такій зміненій формі Т. проіснували до сер. 1970-их рр. у різних галузях пром-сти (у вугільній «Антрацит», «Червоноградвугілля», у марганцевій «Никопольмарганець»; у будів. «Головхарківбуд», «Полтаваспецбуд», у деревообробній «Львівдеревпром» та ін.). У березні 1973 здійснено в СССР реформу органів управління пром. підприємств з поступовою ліквідацією Т. і заміною їх виробничими об'єднаннями союзного і респ. підпорядкування. Сучасні пром. об'єднання, на відміну від кол. Т. є госп. комплексами з правами юридичної особи, що несуть повну адміністративну відповідальність за діяльність підпорядкованих їм підприємств або й груп льокальних об'єднань. До таких об'єднань респ. підпорядкування на Україні належать львівське об'єднання скляної пром-сти «Райдуга», об'єднання шкіряної пром-сти «Проґрес» й ін. *С. Процюк*

Третинний період, див. *Геологія України.*

«Третій відділ» («Третье отделение собственной его императорского величества канцелярии»), орган політ. розшуку і слідства в Рос. Імперії, заснований за Миколи І (1826) з метою боротьби проти рев. і опозиційних рухів та орг-цій, нагляду за слідством у політ. справах, над політ. тюрмами тощо. У віданні «Т. в.» до 1865 була також цензура. Виконавчим органом «Т. в.» був окремий корпус жандармів, створений 1827. Серед ін. «Т. в.» керував арештами і слідством у справі *Кирило-Методіївського Братства,* зокрема Т. *Шевченка.* Ліквідований 1880, а його функції передано створеному при

[м]ін-ві внутр. справ департаментові поліції.

Третій Корпус УГА, утворено в січні-лютому 1919 з бойових груп «Щирець», «Рудки», «Крукеничі», «Глибока», «Старий Самбір», «Лютовиська». По реорг-ції УГА до Т. К. входили *Стрийська* (7), *Самбірська* (8), *Гірська* (1) бриґади й бойові групи «*Крукевичі*» і «Глибока». На поль. фронті Т. К. УГА обороняв бойову лінію на просторі 178 км від Тісної в Карпатах до Оброшина під Львовом; боєвий стан — 15 000 багнетів і шабель і 24 батерії гармат. У червні реорганізовано Т. К. УГА і до нього увійшли бриґади: Коломийська (2), Самбірська (8), Стрийська (11) і 14, а також новозформовані: 12 і Кінна (1). Під час Чортківської офензиви Т. К. УГА нараховував 7 000 багнетів і шабель і 13 батерій гармат. На Наддніпрянщині 2 і 8 бриґади і Кінна (1) увійшли до Армійської Групи ген. А. *Кравса,* 11 бриґада — до групи полк. О. *Удовиченка,* а 14 була залогою Вінниці до свого відходу на фронт проти Добрармії.

У Галичині осідок Т. К. був у м. Стрию. Командири корпусу: полк. Г. *Коссак,* ген. М. *Ґембачів* та полк. А. Кравс; начальниками штабу підполк. Й. *Папп де Яноші,* підполк. К. *Долежаль,* отаман Р. *Якверт* й отаман В. *Льобковіц.*

У ЧУГА Т. К. був переформований у Стрілецьку (3) бриґаду; бойовий стан на 1. 3. 1920 — 413 старшин і 3 067 вояків; командир сотн. Осип *Станимір,* а начальник штабу — отаман В. Льобковіц; 6. 4. 1920 з бриґади вибули частини з'єднань, які покинули ЧУГА і пішли на обєднання з Армією УНР у Першому зимовому поході. *Л. Ш.*

«Третій Рим», політ.-ідеологічна доктрина 16—17 вв., за якою Моск. царство було спадкоємцем двох іст. Римів — Старого й Нового (Візантії): коли перший Рим упав під навалою германців (476), а Візантія була завойована турками — мусулманами (1453), їхня роля перейшла до Москви — «Т. Р.», останньої підпори правос. християнства на землі. «Два убо Рима падоша, а третій стоит, а четвертому не быти» — цю формулу розвинув у своїх «посланіях» до В. кн. Івана III Васильовича (1504—05), і В. кн. Василія Івановича (1510—11) ігумен Псковського Єлеазарського манастиря, Філотей.

Генеза теорії «Т. Р.» ще не досліджена, але вона значно давнішого походження і пережила довгу й складну еволюцію. Початки її пов'язані з історією другого Болг. царства, яке претендувало на ролю спадкоємця Визант. Імперії. Духовні особи балканського походження занесли цю ідею до Сх. Европи: через Україну до Новгорода і Пскова, де вона знайшла придатний ґрунт, а згодом з відповідними змінами була засвоєна на Московщині. Концепція Філотея в її остаточному оформленні («Москва — Т. Р., а четвертому не бути») стає в сер. 16 в., за царювання Івана IV Ґрозного, популярною в колах моск. уряду й Церкви. Моск. книжники того часу, під керівництвом митр. Макарія, пов'язували особу царя не тільки з Візантією, але й зі старим Римом (походження моск. династії «від Авґуста цісаря»). Теорія «Т. Р.» була повторена в акті утворення Моск. патріярхату («Уложенная Грамота» 1589). Занедбана під час Смути поч. 17 в., вона відродилася за царя Олексія Михайловича й патріярха Нікона, зокрема по приєднанні України 1654, і, хоч не стала офіц. урядовою доктриною, мала великий вплив на політику Моск. держави й Церкви і здобула собі широку популярність у другій пол. 17 в., від вищих сфер уряду й Церкви до опозиційних кіл населення, зокрема серед т. зв. роскольників — *старообрядців* (писання М. Добриніна-Пустосвята, «Соловецька чолобитна» тощо). Тим самим вона стала основою й дороговказом нац. ідеології й імперіялістичної політики Росії на майбутнє. Впливи й відгуки теорії «Т. Р.» були помітні в рос. літературі й публіцистиці 18—19 вв.

Література: Малинин В. Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания. К. 1901; Schreder H. Moskau das Dritte Rom. Гамбурґ 1929; II вид. Дармштадт 1957; Оглоблин О. Московська теорія III Риму в XVI—XVII ст. Мюнхен 1951; Полонська-Василенко Н. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX століч. Мюнхен 1952; Medlin W. Moskow and East Rome. Женева 1952; Лурье Я. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV — начала XVI века. М.—Л. 1960. *О. Оглоблин*

Третя бриґада УГА, див *Бережанська бриґада УГА.*

Третя Залізна Стрілецька дивізія Армії УНР, зформована в червні 1919 з загону полк. М. Шаповала, куренів полк. В. Ольшевського і П. Шандрука та Буковинського куреня сотн. О. Кантемира. До складу дивізії входили 3 піші полки, 1 кінний, легкий гарматний полк Січ. Стрільців та техн. і тилові частини; командир полк. О. *Удовиченко,* його заступником був полк. В. *Ольшевський;* стан (сер. серпня): 2 200 багнетів, 150 шабель, 16 гармат і 88 кулеметів. Противником дивізії була півд. група дивізій 12 сов. армії, що під командуванням Йони *Якіра* безуспішно намагалася, попри значну перевагу, відбити Вапнярський зал. вузол і Жмеринку та вдарити по тилах укр. війська, що наступало на Київ; за витривалість у цих боях дивізія здобула офіц. назву «Залізна». У боях проти Добрармії Т.З.С.д. після перших успіхів була в кін. 1919 розбита.

Після поразки Добрармії ген. О. Удовиченко з різних частин відновив Т.З.С.д. в околицях Могилева; у травні 1920 вона нараховувала 278 старшин, 1 815 багнетів, 308 шабель, 80 кулеметів і 9 гармат та ділилася на 3 бриґади й Кінний Донський коз. полк полк. Фролова.

На поль.-укр. фронті проти Червоної армії Т.З.С.д. була на правому фланзі. Разом з армією УНР відступила до Галичини, поза р. Дністер, у серпні повернулася на Україну і в наслідок успішної мобілізації нараховувала до 5 000 вояків, але через брак зброї в бойовому стані — лише понад 2 000. Після останніх боїв з сов. військом в р-ні Нової Ушиці, під тиском переважаючих сил ворога, перейшла за р. Збруч.

Література: Удовиченко О. Третя Залізна Дивізія. Матеріяли до історії Війська Укр. Нар. Республіки. Рік 1919. Нью-Йорк 1971.

Л. Ш.

Третяк Василь (* 1926), співак-драматичний тенор родом з с. Комарівки (Курська обл.), закінчив Харківську Консерваторію (1958), з 1962 соліст Київ. Театру Опери і Балету. Гол. партії: Василь («Милана» Г. Майбороди), Радамес («Аїда» Дж. Верді), Хозе («Кармен» Ж. Бізе).

Третяк Іван (* 1923), сов. військ. діяч, ген. армії (1976), родом з Малої Попівки Хорольського р-ну Полтавської обл.: закінчив Військ. Академію Генштабу. З 1967 командуючий військом Білор., з 1976 Далеко-сх. воєнних округ, тепер на відповідальних командних постах в Сов. Армії.

Третяк (Tretiak) Юзеф (1841—1923), поль. літературознавець і історик нар. у с. Малих Бискупичах (Зах. Волинь) в родині з дрібної шляхти укр. походження. Закінчив Київ. і Львівський ун-ти, викладав у сер. школах у Львові і Кракові; з 1891 — викладач Яґайлонського Ун-ту в Кракові; 1894—1911 — проф. історії укр. (руської) літератури; чл. Поль. АН (з 1888). Праці про А. Міцкевіча, Ю. Словацького, Б. Залеського («Bohdan Zaleski», т. 1—3, 1911—14; в ній чимало укр. матеріялу), нарис «Dawna poezja ruska» (1918); ін. праці з деяким укр. змістом: «Piotr Skarga w dziejach literatury Unii Brzeskiej» (1912), «Historia wojny chocimskiej» (1921).

Третяків Олександер (1896—1940), маляр родом з Ніжена; з 1920 на еміґрації. Студіював у Краківській Академії Мистецтв, з 1926 в Парижі; портрети, краєвиди, реставраційні роботи. Учасник паризьких сальонів.

Третяков Роберт (* 1936), укр. поет рос. походження, нар. в Пермі (РСФСР) в родині військовослужбовця; з 1944 живе на Україні, по закінченні Київ. Ун-ту працював у редакціях харківських газ., тепер зав. відділом поезії журн. «Прапор». Т. дебютував у пресі як поет і журналіст 1955. Зб. поезій: «Зоряність» (1961), «Палітра» (1965), «Портрети» (1967), «Меридіяни крізь серце» (1975). Характером своєї творчости Т. належав у 1950—60-их рр. до гурту шестидесятників.

Третьяков Дмитро (1878—1950), зоологморфолог, д. чл. АН УРСР (з 1929), родом з Ярославської губ. (РСФСР). На Україні з 1912 — проф. ун-ту в Одесі (до 1941), 1941–44 працював в Ін-ті Зообіології АН УРСР в Уфі, 1944—50 — в Ін-ті Зоології АН УРСР (1944—48 його дир.), одночасно (1944—48) проф. Київ. Ун-ту. Понад 100 праць з питань гістології, порівняльної анатомії та філогенетики. Основні праці Т. стосуються досліджень будови кісткової та сполучної тканини, кровоносної та нервової системи круглоротих і риб, будови органів чуття, філогенії та систематики риб.

Д. Третьяков

Трещаківський Лев (1810—74), гал. піом. діяч, гр.-кат. свящ., діяч *Гол. Руської Ради*, чл. *«Гал.-Руської Матиці»*, 1861—66 посол до гал. сойму; ст. в «Зорі Гал.» та ін. газ.; автор першого укр. підручника пасічництва («Наука о пчоловолстві», 1855).

Трибратні могили, кургани Ічбаба, три великі могили в Криму, на півд. від Керчі; досліджені 1966—67. Поховання вельмож Боспорської держави 4 в. до Хр. Чимало золотих і срібних та ін. прикрас грец. посуду, рештки дерев'яного лука і стріл, залізних наконечників, списів тощо.

«Трибуна», непартійний щоденник політ. і суспільно-гром. життя, виходив у Києві з сер. грудня 1918 до 3. 2. 1919 (наклад — 7—15 000), з паралельним рос.-мовним вид. «Столичный голос» (5—7 000). Видавець — Захар Біський, гол. ред. О. *Саліковський;* серед співр. були С. Єфремов, О. Ковалевський, С. Петлюра, В. Садовський, Л. Старицька-Черняхівська, П. Стебницький, Н. Суровцева. «Т.» мала добре організовану мережу кореспондентів і на свій час була одним з кращих щоденників.

«Трибуна України», неперіодичне вид. УПК у Варшаві 1923, фактично неофіц. орган УНР на еміґрації; ред. О. *Саліковський.*

Трибунал, назва спеціяльних судів у деяких країнах, напр., адміністративний, конституційний, військ. В РСФСР й УССР існували *рев. трибунали* (1917—22) та в СССР діє тепер військ. Т., що судить військ. службовців і військо-

возобов'язаних за службові злочини, а також за шпигунство (Положення про військ. Т. від 25. 12. 1958).

Іст. Т. називано шляхетські апеляційні суди в Польщі і Лит. В. Князівстві, т. зв. трибунальські суди, дія яких поширювалася і на укр. землі: *Т. коронний*, Т. Гол. Лит., *Т. Луцький* і Т. Люблінський.

Трибунал коронний, найвища апеляційна інстанція для шляхетських судів у Польщі, утворена вальним соймом у Варшаві 1578; обмежив королівську юрисдикцію та розглядав апеляції від ґродських, земських і підкоморських судів. Т. к. складався з 27 суддів (депутатів), обираних шляхетськими воєводськими соймиками на 1 рік. Коли однією стороною справи перед Т. к. були духовні особи, в розправі брали участь на рівній основі 6 духовних суддів, що їх обирали капітули, і 6 світських. На тому ж соймі 1578 утворено для укр. земель *Трибунал Луцький*, а 1581 — для Литви Трибунал Головний Лит. Т. к. збирався окремо для В. Польщі у Пйотркові і Познані, а для Малої — у Любліні й Львові. Від 1764 створено окремий Т. к. для Малої Польщі в Любліні.

Трибунал Луцький, утворений на вальному соймі у Варшаві 1578, найвищий апеляційний суд для Брацлавського, Волинського і Київ. воєводств; організований на зразок *Трибуналу коронного* у складі 13 суддів (депутатів), обираних на шляхетських соймиках (5 від Волинського і по 4 від Брацлавського та Київ. воєводств). Розглядав апеляції на ухвали від земських, ґродських і підкоморських судів на підставі *Лит. Статуту* 1566. Судочинство велося укр. мовою, але проти цього виступила поль. шляхта і кат. духовенство, в наслідок чого Т. Л. приєднано до Т. коронного 1589, який розглядав апеляційні справи також укр. воєводств на сесіях у Любліні. Ліквідація Т. Л. була чималим обмеженням автономного ладу укр. земель під Польщею.

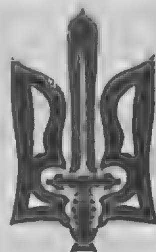
Тригла, морський півень (Trigla L.), риба родини триглових, ряду окунеподібних; довж. до 75 см, вага до 5,5 кг. Живиться безхребетними та дрібною рибою. У Чорному м. 3 види: Т. звичайна (T. lucerna L.) та рідкі: морська зозуля, або Т. піні (T. pini) і Т. сіра (T. gurnandus). Пром. риба.

Тризна Йосиф († 1655 або 1656), церк. діяч, письм., вихованець Києво-Могилянської Колеґії; 1640—47 — ігумен Віленського Святодухівського, з 1647 — архимандрит Києво-Печерського манастиря. Не присягнув на Переяславську умову 1654; брав участь у редаґуванні «Києво-Печерського патерика», написав передмову до «Служебника» (1653).

Тризуб, укр. нац. знамено у формі золотого Т. на синьому полі; у минулому — герб кн. Рюриковичів і Київ. Держави. Про походження і значення Т. (символ держ. влади, церк. чи військ. емблема, геральдичний знак, монограма, геометричний орнамент тощо) існують різні теорії, але жадна не дає задовільного пояснення. Найстаріші археологічні знахідки Т. на укр. території сягають 1 в. по Хр. Правдоподібно він був знаком влади, символом племени, яке пізніше стало складовою частиною укр. народу. З княжої доби збереглися Т. на золотих і срібних монетах кн. Володимира В. (980—1015), який, мабуть, успадкував цей родинно-держ. знак від своїх предків. Далі Т. став спадковим геральдичним знаменом для нащадків Володимира В. — Святополка I Окаянного (1015—19), Ярослава Мудрого (1019—54) й ін. і, як двозуб, Із'яслава Ярославича (1054—78), Святополка II Із'яславича (1093—1113), гал. кн. Льва I Даниловича (1264—1301) й ін. Крім монет, знак Т. знайдено на цеглах Десятинної церкви в Києві (986—996), на плитках Успенської церкви у Володимирі Волинському (1160), на цеглах і каменях ін. церков, замків, палаців, на посуді, зброї, перснях, медальйонах, печатках, рукописах. Поширений по всіх князівствах Київ. Держави протягом кількох ст., Т. зазнавав змін включно з переходом до двозуба, але зберігав свою первісну Володимирову структуру. Серед ін. змін клясичного Володимирового Т. можна назвати додавання хреста на одне з рамен чи збоку, півмісяця, орнаментальних прикрас тощо. Досі віднайдено бл. 200 відмін Т. Його використовувано також як символічний і рел. знак в укр. фолкльорі і церк. геральдиці. Хоч Т. окремі панівні роди вживали як своє родинно-династичне знамено аж до 15 в., але вже з 12 в., його почав заміняти герб з св. архистратигом Михаїлом.

Великий герб УНР, прийнятий Центр. Радою 1918

Тризуб з мечем

По відродженні укр. держави в 1917 Мала Рада (12. 2. 1918 у Коростені), а згодом і Центр. Рада (22. 3. 1918), на пропозицію М. Грушевського, прийняли Володимирів Т. за держ. знамено УНР як великий і малий герб у відповідному орнаментальному обрамуванні. Автором проєктів був В. Кричевський. Тоді ж (22. 3.

1918) схвалено велику й малу печатки УНР зі знаком Т. Він фіґурував на держ. кредитових білетах (банкнотах) УНР, згодом Укр. Держави (автори проєктів Ю. Нарбут, О. Красовський, І. Модзалевський, В. Кричевський й ін.). Як герб Укр. Держави Т. залишився за гетьманату (1918), а далі й за Директорії. Емблемою укр. чорноморської фльоти (закон від 18. 7. 1918) був Т. з хрестом угорі. 15. 3. 1939 Сойм Карп. України теж визнав Т. з хрестом за держ. герб. Націоналістичні середовища вживають Т., в якому сер. зуб замінений мечем, деякі укр. католики і гетьманці Т. з хрестом.

Література: Грушевський М. Укр. герб. Нар. Воля. К. 1917; Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про держ. герб України. ж. Наше минуле, ч. 1. К. 1918; Пастернак О. Пояснення герба В. Київ. кн. Володимира В. Ужгород 1934; Скотинський Г. Укр. герб і прапор. Л. 1935; Рыбаков Б. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв., ж. Советская Археология, ч. 6. М.—П. 1940; Андрусяк М. Тризуб. Мюнхен 1947; Міллер М. Матеріяли до питання про тризуб, ж. Рід та знамено, ч. 1—IV. Франкфурт 1947; Січинський В. Укр. тризуб і прапор. Вінніпеґ 1953.

А. Жуковський

«Тризуб», гром.-політ. і літ.-мист. тижневик у Парижі (1925—40), орган УНР, заснований з ініціятиви С. *Петлюри*, гол. ред. В. *Прокопович*, 1940 — О. Шульгин. Під час процесу Шварцбарта (1926—27) вийшло 10 чч. «Надзвичайного щоденного видання» (суд. бюлетені). У 1938—39 «Т.» містив систематичні додатки: «Наша жінка на чужині» (ред. З. *Мірна*), «Трибуна молодих» (ред. Б. *Ольхівський*), «Пласт на чужині» (ред. С. Нечай), «Наші діти на чужині» (ред. С. *Сірополко*). «Т.» широко насвітлював політ. і культ. процеси, що відбувалися на підсов. Україні й на еміґрації, та інформував про стан укр. справи на міжнар. форумі. Серед численних співр. «Т.» були: В. *Садовський*, О. і Р. *Шульгини*, М. *Єреміїв*, О. *Лотоцький* (Observator), Я. *Токаржевський-Карашевич*, М. *Лівицький*, В. *Сальський*, О. *Удовиченко*, В. *Соловій*, В. Солонар, К. *Мацієвич*, Є. *Ґловінський*, С. Нечай, Д. *Піснячевський*, А. *Яковлів*, М. *Славінський*, Г. *Лазаревський*, Б. Лисянський, Д. *Дорошенко*, В. *Заїкин*, С. *Наріжний*, Ю. *Горліс-Горський*, М. *Ковальський* та ін.

Тризубець (Triglochin L.), рід багаторічних зіллястих рослин родини тризубцевих. Відомо 13 видів, поширених майже по всій земній кулі. На Україні два види: Т. болотяний (T. palustre L.) і Т. морський (T. maritima L.), поширені на вологих луках, вогких солончаках, болотах, по берегах водойм тощо. Т. добре поїдають тварини, проте у великих кількостях вони можуть викликати отруєння. Насіння використовують як корм для свійських птахів.

Трикотажна промисловість, галузь *текстильної пром-сти*, яка виробляє з вовняної та бавовняної пряжі і з штучних волокон різноманітні плетені вироби: трикотажне (трик.) полотно, панчохи, шкарпетки, рукавички, верхній трикотаж і білизну. На Україні почали продукувати трик. вироби в малій кількості кустарним способом на поч. 20 в. Перші трик. фабрики постали 1915 в Полтаві та Харкові на базі устаткування фабрик, евакуйованих з Польщі. Напередодні другої світової війни підприємства цих міст і Києва випускали понад 4/5 всіх трик. виробів, фабрики Харкова і Полтави понад 3/4 всього виробництва панчішно-шкарпеткових виробів УССР. Полтавська прядильна фабрика постачала трик. підприємствам бавовняну пряжу. Рукавички випускали зав. в Бердичеві, Житомирі, Полтаві та Прилуці.

У 1941—44 підприємства Т. п. зазнали майже цілковитого знищення. Згодом Т. п. була відбудована і поширена. Побудовано нові великі зав.: у Харкові, Миколаєві, Житомирі, Львові, Одесі, Симферополі, Теодосії, Чернівцях, Івано-Франківському, Прилуці, Донецькому, Дніпропетровському, Луганському та ін. На поч. 1970-их рр. на Україні працювало 60 трик. підприємств.

Гол. центри Т. п.: Харків, Київ (Київ. трик. фабрика ім. Рози Люксембурґ, заснована 1927, Київ. трик. фабрика «Киянка» — з 1957), Одеса, Львів, Чернівці, Житомир, Миколаїв, Червоноград, Мукачів; за межами УССР, але на укр. етнічній території: Берестя, Пинське.

Зростання продукції Т. п. видно з табл. (в дужках % до Т. п. всього СССР):

	1950	1960	1970	1977
Панчішно-шкарпеткові вироби (млн пар)	79,5 (16,2)	212,9 (22,1)	282,7 (21,1)	336,2 (21,5)
Трикотажна білизна (млн штук)	30,4 (23,8)	106,9 (22,6)	147,0 (18,1)	205,4 (19,8)
Верхній трикотаж (млн штук)	12,0 (20,4)	21,8 (19,5)	71,0 (17,1)	77,9 (16,4)

Трилiський Олекса (сер 1890-их рр. — сер. 1930-их рр.), діяч боротьбістської партії, з 1920 чл. КП(б)У, аґроном. Наприкін. 1920-их рр. гол. Одеського Окрвиконкому, потім заступник наркома зем. справ УССР, згодом гол. Вінницького обл-

виконкому. Розстріляний у сер. 1930-их рр.

Трильовський Кирило (5. 5. 1864—16. 10. 1941), гром.-політ. діяч, основоположник і один з керівників *Укр. Радикальної Партії*, творець січ. руху, адвокат (у Коломиї і Гвіздці), журналіст і видавець, походив з священичої родини з с. Богутина Золочівського пов. (Галичина). 1900 Т. заснував у с. Заваллі (Снятинщина) перше руханкове пожежне т-во *«Січ»*, згодом дальші, що й викликало невдалі намагання австр.-поль. адміністрації з намісником А. *Потоцьким* на чолі заборонити січ. рух (серед ін. процес і вирок Т. за явну держ. зраду, скасований апеляційним судом у Відні); з 1908 Т. гол. Гол. Січ. Комітету, з 1912 — ген. отаман об'єднання «Січей» — Укр. Січ. Комітету, при якому 1913 засновано парамілітарну організацію Укр. Січ. Стрільців. Як організатор «Січей» («січ. батько»), Т. спричинився до поширення, а то й пробудження нац. свідомости сел. мас, зокрема на Покутті. У 1907—18 посол до австр. парляменту, з 1913 також до гал. сойму; у парляменті вніс бл. 1 000 інтерпеляцій, під час обструкції укр. послів виголосив 10-годинну промову. По вибуху війни 1914 — гол. *Бойової Управи УСС* і чл. *Заг. Укр. Ради*, 1918 — Укр. Нац. Ради ЗУНР. 1919 заснував Січ. Комітет у Вінниці, 1920 кілька «Січей» на Закарпатті, пізніше у Відні, де був серед ін. чл. Кодифікаційної Комісії в уряді ЗУНР. По поверненні з еміґрації 1927 у політ. житті участи не брав і був адвокатом у Гвіздці (Покуття); помер у Коломиї. Т. під своїм прізвищем і псевд. Клим Обух опублікував багато ст. і січ. пісень, видав низку брошур, січ. співаників тощо; редаґував місячник *«Зоря»* і двотижневик *«Хлопська Правда»*, календарі «Запорожець», «Отаман» й ін.; був довголітнім кореспондентом газ. *«Свобода»* і *«Нар. Слово»* у ЗДА.

К. Трильовський

Триндик Федь, псевдонім *Гірного* Василя.

Трипалий мартин (Rissa tridactyla L.), птах ряду мартиноподібних; довж. 36—46 см, вага 305—600 г. На Україні рідкий, осінній залітний птах.

Трипільська Єлисавета (1883—1958), скульптор родом з Опішні (Полтавщина), студіювала в Петербурзі і Парижі. У творчості Т. переважає укр. тематика: «Селянин», «Водяник» (1904—09), «Цокотуха» (1910), «Засоромилась», «Дядько Кривоніс», «Паніматка» (всі 1911), «Билиночка», «Жартує» (1916—17), «На Ярмарку» (1918, майоліка). Т. працювала також у ділянці кераміки. З 1920-их рр. жила за межами України; померла в Баку.

Трипільська культура, археологічна культура часів неоліту та енеоліту; назва походить від с. Трипілля на Київщині, де В. *Хвойка* вперше (1898) виявив і дослідив пам'ятки цієї культури. Творцями Т. к. були примітивно-хліборобські і скотарські племена, що просунулися з Передньої Азії і далі посувалися з Балкан та Подунав'я на схід. Пам'ятки її дослідники поділяють на три етапи: ранній (4 500—3 500), сер. (3 500—2750) і пізній (2 750—2 000 рр. до Хр.).

Ранній етап. У IV тисячолітті до Хр. племена Т. к. розселювалися в басейні Дністра і Бога, де дослідники виявили багато ранньотрипільських поселень. За цього періоду вони ташувалися здебільша по низьких місцях б. рік, але виявлено також поселення, розміщені на підвищених плято. Житла будували у вигляді заглиблених землянок або напівземлянок, підлогу і вогнище або печі з припічком зміцнювали глиною; стіни споруджували з плоту, обмазаного глиною. На ранньому етапі розвитку Т. к. з'являються також наземні прямокутної форми будівлі на стовпах

Матеріяли типу П'янишкове (1, 2, 4, 5, 14) і Щербанівка (3, 6—13) з середнього етапу трипільської культури: 1 — Попудня; 2 4, 5, 14 — П'янишкове; 3, 6, 7, 10—13 — Верем'я; 8 — Коломийщина; 9 — Гребені

з обмазаними глиною дерев'яними плетеними стінами, що мали, можливо, солом'яну покрівлю. У поселеннях, розташованих на підвищених плято, плян жител наближався до форми кола.

Основою госп-ва за цього періоду було примітивне хліборобство і скотарство, але продуктивність його була низька, і тому полювання, рибальство і збиральництво мали важливе значення. Сіяли пшеницю двох сортів, ячмінь і просо. Землю обробляли з допомогою мотик, зроблених з рогу оленя або з кістки та з палиць-копалок з загостреними кінцями. Урожай збирали з допомогою кістяних серпів з кремінним лезом. Зерно розтирали кам'яними зернотерками. У матріярхально-родових поселеннях Т. к. хліборобську працю виконувала жінка. Вона стояла на чолі госп-ва, ліпила посуд, виробляла пряжу, одяг тощо і відогравала в суспільному житті значну ролю. Чоловіки полювали, стерегли худобу, виробляли знаряддя з кременю, кісток та каменю. У тваринництві перше місце належало великій рогатій худобі, на другому були свині, вівці, кози. Для поповнення м'ясної їжі за цієї доби мало велике значення полювання на оленя, дику свиню та козулю. Значного розвитку досягли ганчарні вироби. Глиняний посуд різноманітної форми ліпили руками: великі посудини грушкової форми для зерна, різної форми горщики, миски, ложки, друшляки, біноклеподібний посуд. З глини ліпили жін. статуетки, модельки житла, намисто, амулети. Поверхню посуду вкривали заглибленим орнаментом у вигляді стрічок з двох паралельних ліній, що утворювали спіральні форми орнаменту. Таким орнаментом вкривали також більшість статуеток. Статуетки, модельки жител та амулети мали ритуальне призначення і були пов'язані з хліборобським культом родючости. З культом добробуту, родючости були також пов'язані поховання, виявлені в житлах (Лука Врублевецька, Солончани). У поселеннях з наземними житлами ранньотрипільського періоду з'являється також посуд різних форм вкритий поліхромним спіральним орнаментом білого, червоного та чорного кольору (с. Кадіївці, Бавки, Кудринці, Незвиська, Фридрівці на Дністрі).

Серед досліджених ранньотрипільських поселень виявлено, хоч дуже рідко, різні вироби з міді, перев. прикраси: браслети, кільця, гачки тощо, а в поселенні б. с. Корбуни в Молдавії знайдено великий скарб мідних речей, перев. прикрас.

На сер. етапі розвитку племена Т. к. посідали величезні простори Лісостепу від сх. Трансільванії на зах. до Дніпра на сх. Вони розселилися в р-ні сточищ Верхнього і Сер. Дністра, Прута, Серета, Півд. Побожжя та Правобережжя Дніпра. Поселення цього періоду значно більші розміром (що свідчить про збільшення кількости населення) і розташовані на підвищених плято б. річок та струмків. Наземні житла в них будовані по колу або овалу. Житла в пляні мали форму видовженого прямокутника й будувалися на фундаменті з розколотого дерева, покладеного впоперек, на нього накладався товстий шар або кілька шарів глини, згодом обпаленої. Плетені дерев'яні стіни на стовпах і перегородки в середині житла обмазували глиною, з глини будували печі на дерев'яному каркасі, припічки, лежанки коло печі. З глини робили ритуальні жертовники в житлах, круглі або у формі хреста (с. Коломийщина, Володимирівка). Разом зі збільшенням населення збільшувалася посівна площа мотичного хліборобства. Скотарство було розвинене більше, ніж раніше, але полювання далі мало допоміжне значення. Знаряддя праці вироблялося з кременю, каменю та кісток тварин, мотики для обробки землі з рогу оленя. У поселеннях виявлено клиновидної форми топірці з міді. Високого рівня досягло ганчарство. Характеристичним для цього періоду став монохромний спіральний орнамент, нанесений чорною фарбою на жовтувато-червонуватому тлі посуду різних форм, ліпленого руками. Типові великі грушовидні та кратероподібні посудини для збереження зерна, миски, горщики, біконічні посудини та ін. (сс. Володимирівка, Сушківка, Попудня, Шипинці); також з глини виробляли культові схематизовані жін. статуетки, фігурки тварин, модельки жител. Суспільний лад племен Т. к. за цього періоду лишався далі матріярхально-родовим. До сер. доби Т. к. відносять поселення, що їх виявив В. Хвойка б. с. Трипілля, Верем'я, Щербанівка та ін.

За пізнього періоду Т. к. значно поширилася територія, заселена трипільцями: на землі сх. Волині, сточища рр. Случі й Горині, обидва береги Київ. Подніпров'я та степи півн.-зах. Причорномор'я, де трипільці стикалися з носіями ін. культур. Значно зросло значення скотарства. Скотарство напівкочового характеру складалося перев. з дрібної рогатої худоби (вівці, кози). Помітного значення набув кінь (Усатове). За цього періоду складається патріярхальний лад. Під впливом контактів з племенами ін. культур, коли в сер. III та на поч. II тисячоліття до Хр. степ. зону, півд. р-ни Лісостепу Сх. Европи та Дніпровського басейну займали скотарські племена т. зв. ямної культури, що посувалися

степів Поволжя та Подоння в пошуках нових пасовищ, у культурі пізньотрипільських племен зникає багато рис, характеристичних для Т. к. попереднього часу. Змінюється характер житлобудівництва, зникає спіральна орнаментація в мотивах розпису посуду і типові трипільські його форми, натомість з'являється новий тип посуду, орнаментованого відтисками шнура, схематизується антропоморфна пластика. З'являється новий тип поховання в ямах з насипом та без насипу з кам'яною обкладкою навкруги і витворюється обряд поховання, подібний обрядові сусідніх патріярхальних племен ямної культури. Усатівські племена зах. р-нів Півн. Причорномор'я та нижнього Подністров'я (сс. Усатове, Галеркани, Борисівка, Маяки та ін.) були асимільовані носіями ямної культури. Іст. доля ін. пізньотрипільських племен була різна; зміни в їх культурі Сер. і Гор. Подністров'я пов'язані з появою на цій території племен культури кулястих амфор (сер. бронза).

Література: Хвойко В. Каменный век Среднего Поднепровья. Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве. I. К. 1901; Трипільська культура. т. I, АН УРСР, Ін-т Археології. К. 1940; Пассек Т. Периодизация трипольских поселений. МИА, н. 10. М.—П. 1949; Бибиков С. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре. МИА н. 38. М.—П. 1953; Черниш К. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Сер. Дністрі. АН УРСР, Ін-т Археології. К. 1959; Пастернак Я. Археологія України. Торонто 1961; Пассек Т. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья, МИА, н. 84. М. 1961; Бібіков С. Трипільська культура. Археологія Укр. РСР, т. I. К. 1971; Захарук Ю. Пізній етап трипільської культури. Археологія Укр. РСР, т. I. К. 1971.

Н. Кордиш-Головко

Трипільський Андрій (* 1912), літературознавець і мистецтвознавець родом з Полтавщини. Друкується з 1930, спочатку як прозаїк; по війні працює в ділянці заг. естетики, літературознавства, мистецтвознавства і критики. Праці в дусі ортодоксального соцреалізму: «Більшовицька партійність — основа соціялістичної естетики» (1948), «Образ героя нашого часу в радянській літературі» (1949), «Драматургія О. Корнійчука», «Олександер Корнійчук» (1950), «Проблеми соц. естетики» (1954), «Про красу мистецтва» (1959), «Ленінська філософія мистецтва» (1970) та ін.

Тритон, іриця (Triturus), рід хвостатих земноводних, родини саламандрових; довж. тулупа до 9 см. Існує 9 видів, у тому ч. на Україні 4: Т. звич. (T. vulgaris L.), повсюдний; Т. гребенястий (T. cristatus Laur), перев на Поліссі та в Лісостепу; Т. карп (T. montandoni Boul); Т. гірський (T. alpestris Laur) — рідкий. Корисні (живляться комахами). Деяких Т. використовують для лябораторних дослідів.

Трищетинник (Trisetum Pers.), рід злілястих багато-, рідше однорічних рослин родини зернівців. Бл. 60 видів, поширених перев. в помірних і полярних обл. півн. півкулі. На Україні 6 видів (з них 4 — в Карпатах), з поміж яких Т. сибірський (T. sibiricum Rupr.) і Т. лучний (T. pratense Pers.) цінні кормові рослини.

Тріль Михайло (1905—55), сокільський і тіловиховний діяч у Галичині, родом зі Львова; у 1925-39 чл. Гол. Управи *«Сокола-Батька»;* автор численних складанок руханкових вправ, виконуваних на сокільських виступах, та методичних підручників для інструкторів фізкультури. Помер у ЗДА.

Трінклер Микола (1859—1925), хірург, нар. в Петербурзі, закінчив мед. фак. Харківського Ун-ту (1883). З 1905 проф. цього ж ун-ту, з 1921 Харківського Мед. Ін-ту. Т. один з перших почав впроваджувати в хірургічну практику асептичні методи лікування, запропонував власну методу дренування шлуночків гол. мозку, ввів у практику рентґенотерапію онкологічних хворих. Праці з питань онкології, нейрохірургії, лікування ран, сифілітичного ураження внутр. органів, гематології тощо; посібник «Основи сучасного лікування ран» (1926).

М. Трінклер

Тріодь (грец. тріодіон — трипіснець), богослужбова кн. для перед- і повеликодного часу церк. календаря. Є дві Т., пісна, у якій вміщені пісні перев. покаянного змісту, пристосовані до В. посту, здебільша у формі трьох пісень; і цвітна, що охоплює служби пасхальні з страсним тижнем, Великоднем, Зеленими Святами і з Неділею Усіх Св. Обидві Т. належать до слов. першодруків (Швайпольт Фіоль у Кракові, 1491). Їх часто друковано (у Києві 1627, 1631, 1640 і пізніше у Львові 1642 та ін.). Текст укр. Т. 17—18 вв. дещо відрізняється від тексту рос. Т.

Тріянонський договір, мирний договір, укладений 4. 6. 1920 між союзними державами Антанти у першій світовій війні та Угорщиною. Остання погодилася на значні обмеження та втрату територій, серед ін. Закарпаття і Словаччини на користь Чехо-Словаччини. У 1920-30-их рр. угор. ревізіоністичні кола домагалися скасування Т. д. і повернення втрачених земель до «В. Угорщини». Територіяльні пункти Т. д. підтверджено *Паризькими мировими договорами 1947.*

Тріясовий період, див. *Геологія України.*

Троїсті музики, нар. інструментальний ансамбль у складі скрипки, басолі (баса), бубна (в центр. обл.), або скрипки, цимбалів, бубна (у зах. обл.). Вперше згадуються на Україні в кін. 17 — та поч. 18 в. Т. м. відігравали важливу ролю у побуті укр. села: на нар. святах, весіллях, ярмарках тощо. Виконували перев. танцювальні і пісенні мелодії.

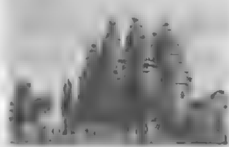
Троїсті музики

Троїцьке (кол. Кальнівка; IV—19), с. м. т. в півн.-зах. частині Ворошиловградської обл., р. ц.; 6 400 меш. (1968). Харч. пром-сть. Засноване 1827-30.

Троїцьке-Харцизьке (VI—19), с. м. т. Донецької обл., підпорядковане Харцизькій міськраді, положене в півд.-сх. Донбасі, над р. Кринкою; 10 300 меш. (1967). Видобуток кам'яного вугілля і вапняку.

Троїцький Іван (1854—1923), лікар-педіятр родом з Чернігівщини, син свящ. Закінчив мед. фак. Київ. Ун-ту (1878); 1885—1902 — приват-доц. цього ж ун-ту, згодом проф. Харківського Ун-ту, з 1920 — Катеринославського Мед. Ін-ту. Праці Т. присвячені проблемам теоретичної і практичної педіятрії, фармакології, дитячої та шкільної гігієни і фіз культури, історії медицини тощо. Найвідоміші з них: «Курс лекций о болезнях детского возраста» (1887, 1888-89), «Учение о детских болезнях» (1908), «Гигиена детского возраста» (1912) та ін. Засновник т-в дитячих лікарів у Києві (1900) й у Харкові (1906), а також першого у Києві зразкового нар. дитячого садка та Спілки боротьби з дитячою смертністю у Харкові (1906); один з організаторів першого міжнар. конґресу педіятрів у Парижі (1912).

Троїцький собор у Новомосковському, кол. запор. м. — Новоселиці, споруджений у 1772—81 нар. майстром Я. *Погребняком.* Фундаторами Т. с. були старшини (кошовий І. Чепіга, А. Головатий), козаки-січовики, соборний староста М. Петренко й ін. Будівля являє собою дев'ятибанну симетричну композицію, з найвищою банею посередині (бл. 65 м.), чотирма дещо нижчими на чотири сторони світу і чотирма ще нижчими між ними. Т. с. 1830 ремонтовано, в 1887 перескладано «по старому образцу», але з деякими змінами. Конструктивно і композиційно Т. с. є винятковим мист. твором дерев'яної архітектури України.

Троїцький собор у Новомосковському (1772)

Література: П. Г. Запорожский храм в Номосковске. КСт., 1888, ч. 1—3; Нариси історії архітектури Укр. РСР. К. 1957.

Троїцько-Іллінський манастир, чоловічий правос. манастир у Чернігові, у мальовничій околиці на Болдиних Горах, заснований бл. 1069 *Антонієм Печерським.* Зруйнований 1239 татарами, відбудований 1649 коштом чернігівського полк. С. *Пободайла;* з другої пол. 17 в. був катедрою чернігівських архиєп. 1679 у манастир переведено Новгород-Сіверську друкарню. З ініціятиви архиєп. Лазаря *Барановича*, коштом чернігівського полк. Василя *Дунин-Борковського*, за допомогою також гетьмана І. Мазепи, збудовано у 1679—89 (остаточно 1695) величавий собор св. Тройці, і відтоді манастир називався Троїцько-Іллінським. 1786 манастир закрито і перетворено на архиєрейський дім. За сов. влади манастир як церк. осередок був ліквідований. З будівель збереглися: Іллінська церква (друга пол. 12 в.), Троїцький собор (твір архітекта Івана *Баптисти*), трапезна (1677—79) і дзвіниця (1775). Недалеко Троїцького собору, на Болдиній Горі, могили Л. Глібова і М. Коцюбинського.

Плян Троїцько-Іллінського манастиря у Чернігові. 1 — Свято-Троїцький собор; 2 — трапезна; 3 — дзвіниця; 4 — келії; 5 — господарський корпус; 6 — башти; 7 — настоятельський корпус

Свято-Троїцький собор Троїцького манастиря в Чернігові (1679—89)

Тролейбусний транспорт, безрейковий наземний вуличний електричний транспорт, з 1950-их рр. один з основних видів міськ. транспорту в УССР. Перший тролейбус почав діяти на Україні 1935 у Києві (у Москві 1933), 1940 Т. т. мали 4 міста УССР, 1978 — 38, який перевозить впродовж року 2 320 млн пасажирів, або 27% пасажирів всього міськ. транспорту (1940 — 2,0%, 1965 — 26,7%, 1970 — 22,9%) і 51,4% міськ. електротранспорту (1940 — 2,0% 1965 — 33,7%, 1970 — 44,5%). У 1959-61 відкрито першу міжміську тролейбусну лінію від Симферо-

ля до Алушти та Ялти (84 км). Розвиток Т. т. в м. УССР видно з табл, (для порівняння див. розвиток трамвайного транспорту — стор. 3247).

	1940	1965	1970	1978
Ч. міст з тролейбусами	4	20	30	38
Одиночна протяжність тролейбусних ліній	39	1 241	2 032	2 983
Кількість пасажирських тролейбусів	86	2 509	4 016	5 932
Перевезено пасажирів в млн за рік	30	1 002	1 536	2 320

Тронько Петро (* 1915), сов. політ. діяч, історик, закінчив Академію суспільних наук при ЦК КПСС (1951); був на комсомольській і партійній роботі (в Київ. обл. орг-ції і ЦК КПУ), 1961—78 — заступник гол. Ради Мін. УССР, кілька разів депутат Верховної Ради УССР; д. чл. АН УРСР (з 1978). З 1967 — гол. правління Укр. Т-ва охорони пам'ятників історії та культури, гол. ред. колеґії «Історії міст і сіл Укр. РСР». Спогади з війни і ряд популярно-аґітаційних брошур.

Тропар (з грец. тропос — наспів), богослужбова пісня, що оспівує зміст свята, чи складова частина *канону*, що наслідує укладом та мелодією перший вірш (ірмос). Т. містяться у богослужбових кн. і лише винятково друкуються окремо. Багато Т. скомпоновано на Україні для прославлення місц. св., напр., Т. кн. Ользі («Крилома богоразумія вперивши ум...») чи кн. Володимирові («Уподобившися купцу ищущу доброго бисера...»).

Тропінін Василь (1776—1857), визначний рос. маляр, представник клясицизму; до 1823 — кріпак. Вчився у Петербурзькій Академії Мистецтв, з 1824 — акад. У 1804-23 жив на Україні в с. Кукавці (сх. Поділля), у свого поміщика графа І. Моркова і там виконав низку портретів укр. селян («Дівчина з Поділля», «Портрет селянки», «Хлопчик з топірцем», «Портрет Устима Кармелюка»), побутові картини («Весілля в Кукавці»), ікони тощо. З 1824 жив у Москві.

Тропотянка, нар. парний (8 або більше пар) танок з фігурами. Муз. розмір 2/4. Основний рух — похитування корпусом і головою при змінах положення рук і ніг. Виконується жваво, темпераментно. Поширений у зах. обл. України (Закарпаття).

Тростянець (III—15), м., положене на Сер. височині, над р. Боромлею, р. ц. Сумської обл.; 20 700 меш. (1975). Т. заснували у сер. 17 в. козаки, які переселилися з Правобережжя на Слобідську Україну. 1877 в Т. збудовано цукроварню (на поч. 20 в. бл. 800 робітників), 1910 Т. мав бл. 8 000 меш., 1926 — 8 700 (українці становили 94%). З 1939 Т. — місто. У Т. машино-будів. устаткування для цукрової пром-сти, електро-техн. зав.; цукровий і деревообробний комбінати, фабрика шоколяди.

Тростянець (V—10), с. м. т. на сх. Поділлі, р. ц. Вінницької обл.; 6 700 меш. (1970). Харч. пром-сть.

«Тростянець», дендрологічний парк Центр. респ. ботан. саду АН УРСР, розташований на території Бережівської сільради Ічнянського р-ну Чернігівської

Тростянецький дендрологічний парк

обл. Площа — бл. 200 га. «Т.» — визначний твір укр. садово-паркового будівництва. Засновником «Т.» був власник І. Скоропадський (1805-87), який розбудові парку присвятив усе своє життя (там він і похований). Будову «Т.» розпочато 1834 на майже безлісній рівнині, захищеній від вітру балці Боговщина. Спочатку насаджувано місц. породи дерев — сосну, ялину, березу, дуб, королівську тополю, з 1840 також екзотичні. З 1858 у сх. частині «Т.» почали творити штучні гори (т. зв. Швайцарію), заввишки до 20-30 м, які засаджено шпильковими лісами. Мальовничість «Т.» збільшено будовою ставів («Великого» й ін., тепер заг. їх площа 10,5 га). Роботи ведено під керівництвом фахових садівників, серед ін. (у 1857-66) ученого садів-

ника К. Шлінгофа. З 1890-их р. вже більших робіт в «Т.» не було. У 1920-их рр. «Т.» передано у відання радгоспу «Т.», 1940 (після його оголошення держ. заповідником) Гол. управлінню заповідниками при Раді Мін. УРСР, з 1951 — АН УРСР. Тепер у «Т.» росте понад 400 видів і форм дерев та кущів, у тому ч. бл. 75 шпилькових (серед них рідкісні — смерека Фразера, смерека каліфорнійська, ялина канадська, туя велетенська та ін.) і велика колекція листяних (зокрема дубів — понад 15 видів, кленів — понад 20, лип — 9). Навколо парку простягаються лісозахисні смуги — площа бл. 350 га. У «Т.» ведеться н.-д. робота з акліматизації та інтродукції цінних дерев в умовах лісостеп. смуги.

Тростянецьке вчительне євангеліє, зб. євангельських проповідів, переписаних свящ. Григорієм Бориславським у 60-их рр. 16 в. зі зразка, що виник бл. 1560. З с. Тростянця, де воно зберігалося від 1605, Т. в. є. попало до Бібліотеки гр.-кат. капітули у Перемишлі; 1929—31 його описав і частково видав Я. Янув («Prace Filologiczne»). Мова Т. в. є. близька до нар. зах.-гал.

Тростянецький Арон (* 1914), літературознавець родом з м. Златополя на Єлисаветградщині (тепер Кіровоградська обл.) ; закінчив Київ. Пед. Ін-т й аспірантуру при ньому (1941); працював на ред. роботі (1938-47), з 1947 в Ін-ті Літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. Пише укр. і рос. мовами. Серед ін. праці про В. Маяковського, кн. «Крила романтики» (1962), «Шляхом боротьби і шукань» (1968). Т. співавтор і ред. «Нарису історії укр. радянської літератури» (1954), двотомової «Історії укр. радянської літератури» (1956), «Історії укр. радянської літератури» (1964), співавтор «Історії укр. літератури» у 8 т. (1967-71) та ін.

Тростяниця, р. на Житомирському Поліссі, права притока Ірші (сточище Дніпра); довж. 62 км, сточище 698 км², пересічна ширина річища у сер. течії 10 м.

Трофимович Теофан († 1736— чи 37), письм. і вчений; закінчив Києво-Могилянську Академію і з 1727 викладав у ній піїтику. Залишив латинський підручник поетики. Імовірний автор іст. драми «Милость Божія . . .» з прославленням Б. Хмельницького.

Трохименко Карпо (1885—1979), маляр, нар. у с. Сущанах на Київщині; вчився у київ. та моск. мист. школах і Петербурзькій Академії Мистецтв (1910-16; учень М. *Самокиші*). 1918 працював у Києві в Комісії охорони пам'яток старовини і мистецтва, згодом на культ.-осв. роботі на провінції, з 1926 знову в Києві; чл. і секретар АХЧУ (1928-31). З 1933 Т. викладав у Київ. Художньому Ін-ті (проф. батального та іст. малярства). Як заступник гол. Мист. ради Мін-ва Нар. Освіти дбав про мист. виховання дітей і влаштування виставок дитячої творчости; 1969 — лавреат Держ. премії УРСР ім. Т. Шевченка. Т. працював у різних жанрах: розписи церков (у Полтаві на Шведській могилі), батальні сцени («Допит полонених угорських гусарів», 1915-16; «Вечеря козаків на позиціях» 1917), акварельні етюди моря і серія акварель «Революція на селі» (1926), пейзажі (Кавказу, Наддніпров'я, Чернігівщини), олійні картини («Кадри Дніпробуду», 1937, «На будівництві Київ. ГЕС», 1963, «Останнє проміння», 1967); портрети (М. Стельмаха, О. Фоміна, М. Вериківського), численні картини присвячені Т. Шевченкові, Г. Сковороді, дітям («Зима на селі»), натюрморти. Т. експонуються з 1918; персональна виставка в Києві 1968.

К. Трохименко

Література: Мусієнко П. К. Д. Трохименко. К. 1946; Врона І. К. Д. Трохименко. Нарис про життя та творчість. К. 1957; Нар. художник УРСР Карпо Трохименко. Каталог. К. 1968.

Трохименко Клим (1898—1979), маляр-примітивіст родом з с. Пекарщини на Житомирщині. З 1920-их рр. жив у Львові як купець і колекціонер. На еміґрації з 1943 у Німеччині і з 1950 у ЗДА (Філядельфія). Малювати почав на 45 р. життя. Його картини відзначаються упрощеними, часто ареальними формами і буйними пастозно накладеними фарбами. Т. влаштовував індивідуальні і брав участь у збірних виставках, серед ін. у Музеї Вейн Стейт Ун-ту в Детройті (1960), у Нью-Йорку, Торонто (ґалерія «Фокус», 1972), Мюнхені (1971). Твори є в численних колекціях Америки й Европи.

К. Трохименко

Трохименко М., мовознавець-україніст в УССР у 1920-их — на поч. 1930-их рр., співр. *Ін-ту Мовознавства* УАН. Співавтор підручника «Робоча книжка укр. мови», 2 чч. (1927-28 разом з К. *Буйним*) і «Словника чужомовних слів» (1932, у співавторстві з І. *Бойковим*, О. *Ізю*...

...ми і Г. Калишевським); ст. про помилки в термінологічних словниках (1931). Після арешту у 1930-их рр. дальша доля невідома.

Трохимовський Михайло (бл. 1730–1815), лікар, нар. на Україні у дворянській родині; навчався у Київ. Могилянській Академії. По закінченні школи при Петербурзькому Ген. шпиталі (1763) — на військ. службі; з 1782 лікар Миргородського пов. Успішно застосував гідротерапію; склав опис рослин Криму (1772). Окрему працю присвятив питанню про жін. безплідність (1813).

Троценко Віктор (* 1888), архітект родом з Сумщини. Працював перев. у галузі житлового будівництва з урахуванням особливостей нар. архітектури: житлові будинки на Донбасі і Криворіжжі, павільйон «Україна» на першій Всерос. С.-Г. виставці в Москві (1923); забудова роб. селища Харківського паровозобудів. зав. (1924), у співавторстві з В. Пушкарьовим Червонозаводський театр у Харкові (1931–38) та ін. Ст. у ж. «Архітектура Радянської України»; спільно з С. *Таранушенком* кн. «Хата по Єлисаветинському провулку в Харкові» (1921), «Старі хати Харкова» (1922).

В. Троценко

Троцький (справжнє прізвище Бронштейн) Лев (1879-1940), політ. діяч і літератор, нар. на Херсонщині в родині колоніста, орендаря великого зем. маєтку. Рев. діяльність почав з 1896—97. У справі Півд.-рос. роб. союзу був заарештований і засланий на Сибір (1898). 1902 втік за кордон, де брав участь у газ. «Искра» і співробітничав з Леніном; за революції 1905 повернувся в Росію і був спільно з А. Парвусом організатором Совєта роб. депутатів у Петербурзі, а потім і його гол. 1913 Т. очолив ліву групу Рос. Соц. Дем. Роб. Партії «міжрайонців», яка влітку 1917 увійшла до больш. партії. 1917 його обрано чл. ЦК больш. партії і гол. Петербурзького воєнно-рев. комітету, який керував жовтневим переворотом. Як нар. комісар закордонних справ Т. підписав *Берестейський мир*, хоч у цьому питанні розходився з Леніном, висунувши гасло — «війни не вести, миру не підписувати». 1918—25 — нар. комісар воєнно-морських справ, організатор перемог Червоної армії над білими генералами і усіма ворогами сов. влади. Вважаючи себе лівішим від Леніна, Т. часто розходився з ним, але співробітничав з меншовиками, потім знову повернувся до больш. партії, а по смерті Леніна очолив т. зв. троцькістську опозицію, до якої пізніше приєдналися всі ліві течії в большевизмі. Після організації публічної троцькістської демонстрації 7. 11. 1927 виключений з партії і засланий до Алма-Ати, а 1929 видалений з СССР. За кордоном організував IV Інтернаціонал, який об'єднував ліві течії в комунізмі (троцькізм); видавав у Парижі «Бюллетень оппозиции» і керував з-за кордону троцькістським підпіллям в СССР. Забитий больш. аґентом у Мехіко.

Т. був визначним теоретиком марксизму, талановитим публіцистом і блискучим оратором. З Леніном, який вважав його найвидатнішою постаттю в ЦК РКП(б), Т. розходився в питаннях оцінки ролі селянства, а звідси й характеру пролет. революції. Селянство, за Т., як дрібновласницька кляса, засадничо вороже соціялізмові і не може бути союзником пролетаріяту; тому революція в Росії може перемогти лише за умови, що вона буде перманентна, тобто відразу перекинеться на Захід. Виходячи з цього, Т. у 1923 відстоював воєнний похід на Европу. Розпочату в кін. 1920-х рр. індустріялізацію Т. пропонував фінансувати коштом посиленого оподаткування заможного селянства, але рішуче заперечував сталінську колективізацію. Цю концепцію Т. пізніше, застосовуючи суцільну колективізацію й прискорену індустріялізацію, перехопив Й. Сталін. Але в 20-их рр. їх розходження, зокрема в питанні побудови соціялізму в одній країні (можливість якої Т. заперечував) і в питанні колективізації набрали гострого конфлікту, в якому, спираючися на розбудований ним партійний апарат і цілковитий затиск середпартійної демократії, переміг Сталін, який протягом десятиліття по видаленні Т. з СССР винищив і всіх його послідовників.

Т. боровся проти самостійної УНР як «буржуазної держави», але разом з ЦК РКП(б) не протиставляв їй самостійної Сов. України, а лише підлеглу Москві УССР.

Опинившися за кордоном, Т. виступив з низкою ст. на оборону самостійности УССР.

До другої світової війни троцькізм на Заході мав незначний вплив, гол. в колах лівої інтеліґенції, але в 1960-их рр. відродився в активізації крайньо лівих течій ком. руху в різних частинах світу.

І. Майстренко

Троцький Микола (1883—1971), журналіст і публіцист (псевд. М. Данько, М. Брадович), родом з Луцького на Волині. Чл. РУП-УСДРП; переслідуваний рос. владою, переїхав 1909 за кордон. 1914—18 у Відні — чл. *Союзу Визволення України* та співр. його вид., 1918-22 — секре-

гар посольства УНР; співр. численних укр. (серед ін. «Діла») і чужомовних газ.; 1931 ред. нім. місячника «Die Völkerbrücke». Згодом у Женеві (Швайцарія) співр. Укр. Інформаційного Бюра, з 1950-их рр. щоденника «*Америка*», «Вісника ООЧСУ», «Шляху Перемоги» та ін. Низка публіцистичних праць, серед ін.: «Як прийшло в Росії до революції» і «Литовці» (1917); «Die Nation in Sowjetketten» (1932), «Der Staat ohne Nation» (1952), «Ідея і чин» (1958); повість «На Москву» (1951).

Трощенко Валерій (* 1929), вчений у галузі механіки, родом з Смоленщини, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), заступник дир. Ін-ту проблем міцности АН УРСР. Праці з питань міцности матеріялів при високих температурах і конструктивних елементів при повторно-змінному навантаженні в умовах нормальних і низьких температур.

Трощинський Дмитро (1749—1829), рос. держ. діяч і меценат укр. культури, вихованець Київ. Академії, з 1774 — при штабі ген. кн. М. Рєпніна, 1775—76 його секретар (як рос. посла в Константинополі), 1779 разом з ним брав участь у Тешенському Конґресі. Як правитель канцелярії графа О. *Безбородька* (з 1784) здобув собі впливове становище при царському дворі; 1793 — статс-секретар Катерини II і пізніше Павла I й Олександра I; за Павла I — сенатор і гол. Поштового Управління імперії. 1800 був звільнений з усіх посад і взяв участь у змові проти Павла I; після перевороту 1801 був поновлений на всіх посадах і призначений чл. Держ. Ради. 1802—06 — мін. уділів, а в 1814—17 — юстиції; 1812—14 полтавський губ. маршал шляхетства. 1817, маючи великі володіння на Полтавщині, Київщині, Поділлі й Вороніжчині (понад 70 000 десятин), подався до димісії. Останні роки Т. прожив у своєму миргородському маєтку с. Кибинцях, який став тоді визначним осередком укр. нац.-політ. й культ. руху (сучасники називали його «Укр. Атенами»), лідером якого він був. Т. був близьким приятелем і однодумцем багатьох укр. автономістів, зокрема В. *Капніста*, П. *Коропчевського*, М. *Миклашевського* та ін. Т. був щедрим меценатом укр. культури: науки (Я. *Маркович*, В. *Ломиковський*), літератури (В. *Капніст*, Василь *Гоголь* та ін.), театру (В. Гоголь), малярства (В. *Боровиковський*), музики (А. *Ведель*). Через свого приятеля Осипа Каменецького Т. був одним з ініціяторів першого вид. «Енеїди» І. Котляревського (1798). У Кибинцях Т. мав домашній театр, яким від 1812 керував з допомогою В. Капніста В. *Гоголь (Яновський)*.

Новітні досліди стверджують, що Т. був лідером конспіративного кола укр. автономістів кін. 18 — поч. 19 вв., мав зв'язки в колах військ. опозиції (через свого родича ген. П. Білуху-Кохановського, братів Ф. і В. *Лукашевичів* та ін., які брали участь у т. зв. Смоленській змові 1798) і надавав великого значення орг-ції укр. військ. сили (коз. проєкт В. Капніста 1788, коз. ополчення на Лівобережній Україні 1812). *О. Оглоблин*

Трощинський Степан († 1709), родич гетьмана Мазепи, військ. товариш (1693), гетьманський дворянин і господар Гадяцького замку (1690—97), гадяцький полковий обозний (1697-1704) і полк. (1704-08). Виконував різні дипломатичні доручення Мазепи (серед ін. посольство до Січі 1693); під час укр.-моск. війни 1708 був зі своїм полком на Правобережжі й не міг приєднатися до Мазепи. Заарештований рос. урядом у кін. 1708 як родич і прибічник Мазепи, помер в ув'язненні у Києві.

Трощинські, шляхетсько-старшинський рід з Білоцерківщини, який з кін. 17 в. переселився на Лівобережжя. Василь Трощинський (Трущинський) був серед «шляхти пов. Білоцерківського», яка 1654 присягала на вірність моск. цареві. Його нащадок (син або внук) Степан Т. полк. гадяцький († 1709; див.); правнук Степана — Дмитро Т. (див.); небіж Дмитра — Андрій Андрійович Т. (1774—1852), рос. ген. і укр. патріот, був родичем М. *Гоголя*. У другій пол. 19 в. рід Т. занепав.

Троян, поганський бог у давніх слов'ян, також і в Київ. Руси. Згадується в літ. пам'ятках давнього письменства: в «Хожденії Богородиці по муках» та в «Слові о полку Ігореві». За серб. казками Т. уявляли в образі людини з трьома головами та з звірячими вухами.

Троян Іван, мовознавець-україніст у 1920-их рр., співр. Н.-Д. Катедри Мовознавства ім. О. Потебні при Харківському Ін-ті Нар. Освіти. Співавтор «Загальноприступного курсу укр. мови» (1928-29) і «Підвищеного курсу укр. мови» (1929, 1931), ст. з укр. фонології (1928—29). Після арешту у 1930-их рр. дальша доля невідома.

Троян Корнило (1885—1959), гром.-політ. діяч родом з с. Сидорова Гусятинського пов. (Галичина), адвокат у Ходорові (1924-39). У 1917-20 вів осв. працю серед укр. полонених у Туркестані, куди попав як австр. полонений; після повернення з полону діяч «Заграви» й УНДО (чл. президії), організатор Бібрківщини й Ходорівщини, 1928-30 — сенатор і 1935-38 посол до поль. сойму; на еміґрації в Австрії, Німеччині і (з 1950) у ЗДА. Помер у Нью-Йорку.

Троянда (Rosa L.), культ. форма рослин роду роза родини трояндових (ди

ярослі — див. *Шипшина*), кущі до 2 м заввишки. Відомо бл. 6 000 ґатунків, що їх одержано в наслідок гібридизації й відбору. Т. є дуже цінні у декоративному садівництві, їх також розводять і для одержання етерової олії; з пелюсток деяких Т. варять конфітури і готують напій. Т. розводять майже у всіх країнах. На Україні велику колекцію Т. зібрано в *Никитському* (Ялта) й Одеському ботанічних садах та в *Ботанічному саду АН УРСР* (Київ). На Україні поширені декоративні сорти Т.: ремонтантні (Никитська рожева, Українка, Катерина, Фрау Карл Дружкі, Ульріх Бруннер), чайно-гібридні (Веснянка, Наталка, Червона Україна, Фрейбурґ 2), пернеціянські (Вільгельм Кордес, Кабардинка, Віль де Парі), поліянтові (Зоя Космодем'янська, Ґлорія Мунді, Кучерява), чайні (Артек, Маруся, Переможець, Батьківщина), виткі (Рубін, Ексцельза, Нью-Давн, Біла Дороті) та ін. Етероолійна Т. представлена двома видами: Т. дамаською і Т. франц. Урожайність квіток Т. 50 центнерів з га, площа насаджень в УССР бл. 2 000 га (в усьому СССР бл. 4 600), гол. в Кримській, Запор. і Одеській обл.; на Кубані гол. на Чорноморському побережжі.

«Троянські діяння», один з ранніх зразків перекладної повісти в літературі Київ. Руси, уміщені в хроніках Малали і Манасії. За змістом «Т. д.» — один з варіянтів опису Троянської війни.

Труба Іван (1878 — ?), гром. і політ. діяч родом з Катеринославщини, інж.-технолог. Вчився у Петербурзі; 1902 за рев. роботу засланий до Сибіру. 1917 організатор «Просвіт» і комісар нар. освіти Катеринославщини; автор шкільних хрестоматій («Стежка додому»). На еміґрації лектор Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах.

Трубачов (Трубачев) Олег (* 1930), рос. мовознавець-славіст, родом з Сталінграду, чл.-кор. АН СССР (з 1972). Основні праці (з багатим укр. матеріялом) з слов. етимології: «История славянских терминов родства» (1959), «Происхождение названий домашних животных в славянских языках» (1960), «Ремесленная терминология в славянских языках» (1966); і сх.-слов. ономастики, зокрема «Названия рек Правобережной Украины. Словообразование, этимология, этническиe интерпретации» (1968).

Трубецкой Ніколай (1890—1938), кн., рос. філолог і культурфілософ родом з Москви; з 1922 проф. славістики у Віденському Ун-ті, співзасновник Празького Мовознавчого Гуртка і рос. ідеологічно-політ. течії *евразійства.* Т. автор клясичної праці «Grundzüge der Phonologie» (1939, з багатьма укр. прикладами); з ін. праць «Vorlesungen über die altrussische Literatur» (1925—28), де староукр. письменство змішане з середньорос.); «Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit» («Zeitschr. für slav. Philologie», 1925 — непереконливе датування розпаду сх.-слов. «мовної єдности» 1164-1282); «Общеславянский элемент в русской культуре» (зб. «К проблеме русского самопознания», 1927 — серед ін. про приналежність новоукр. літ. мови до чес.-поль. традиції після розриву з власною ц.-слов.); «К укр. проблеме» («Евразийский временник», 1927 — згода на укр. культуру лише як «індивідуацію» спільноруської для нижчих потреб); «Ответ Д. И. Дорошенку» («Евразийская хроника», 1928 — пом'якшення попередньої позиції допущенням укр. мовокультури для вищих потреб, але з орієнтацією на рос. термінологію), «N. V. Gogol» («Radio Wien», 1928).

Трубіж, Трубайло, р. на Придніпровській низовині, ліва притока Дніпра, вливається в Канівське водоймище; довж. 113 км, сточище — 4 700 км². Долина Т. широка, нечітко виявлена, річище, крім гирлової ділянки, каналізоване. Основне живлення снігове. Замерзає у грудні, скресає у березні. Найбільша притока — Недра (ліва), довж. — 61 км, сточище 890 км². У заплаві Т. збудовано *Трубізьку осушувально-зволожувальну систему* (заг. площа 33 400 га).

Трубізька осушувально-зволожувальна система, гідромеліоративна система, споруджена в заплавинах р. Трубежа і його приток Карані та Недри. Осушення земель Трубежа розпочато 1909, докорінно реконструйовано Т. о.-з. с. в 1954-61 рр. Заг. площа осушених земель становить 33 400 га, на яких вирощують овочеві та кормові культури.

Трублаїні (справжнє прізвище Трублаєвський) Микола (1907-41), письм. і журналіст родом з с. Вільшанки на Поділлі (тепер Вінницька обл.). У 1920-их рр. працював кореспондентом газ. «Вісті ВУЦВК», брав участь в експедиціях в Арктику (1930 і 1932), останні рр. перед війною був дир. Харківської філії в-ва «Радянський письм.». Загинув на фронті. Т. автор популярних серед молоді подорожніх нарисів й оп., пригодницьких повістей і романів. Зокрема нариси й оп. «До арктики через тропіки», «Людина поспішає на північ», «Тепла осінь 1930» (1931), «Бій за переправу», «На морі» (1932), «Курсом норд-ост» (1933) та ін.;

М. Трублаїні

романи й повісті: «Лахтак» (1935), «Шхуна Колюмб» (1937), «Мандрівники» (1938). По другій світовій війні вийшло два вид. «Творів» Т.: у 3 т. (1949—50) і в 4 т. (1955—56).

Трубопровідний транспорт, найекономічніший вид транспортування нафти, нафтопродуктів і газу з місць видобутку та виробництва до р-нів їх уживання і переробки. Маґістральні нафтопроводи і газопроводи транспортують ці продукти на великі відстані по найкоротшій лінії з найменшими втратами.

На Україні перший маґістральний газопровід (і перший в СССР) збудовано 1929 на відтинку Дашава-Львів (діяметр 150 мм), удруге в 1940 (діяметр 300 мм) на довж. 70 км. 1946 його продовжено до Києва (на той час найдовший газопровід в Европі); у 1951 (через Брянськ) до Москви (довж. — Дашава — Москва 1530 км), згодом побудовано з Дашави до Менську і через Вільну до Риги. З введенням в експлуатацію *Шебелинського родовища газу* в 1956 збудовано кілька газопроводів: Шебелинка — Харків, Шебелинка — Дніпропетровське — Кривий Ріг — Одеса — Кишинів; Шебелинка — Білгород — Брянськ (там він з'єднаний з газопроводом Дашава-Москва); Шебелинка — Полтава — Київ; Шебелинка — Острогозьке (на території УССР — 120 км), з'єднаний з маґістралею Краснодарський край — Москва — Ленінград; Шебелинка — Слов'янське — Ворошиловград та кілька відніг. Ін. газопроводи: Глібовка — Симферопіль — Джанкой (у Криму) — Херсон; на Передкарпатті: Угерське – Івано-Франківське — Чернівці та Рудки — Дроздовичі — Польща; Рудки — Менськ — Вільна — Рига; Дашава — Долина — Ужгород з продовженням до Словаччини й Угорщини. Від газопроводів Краснодарський край — Москва і Ставропіль — Москва споруджено відноги до низки міст Донбасу. У кін. 1960-их рр. побудовано газопровід Єфремівка — Київ — Кам'янка Бузька та Диканька — Кривий Ріг.

На 1970 довж. самих лише маґістральних газопроводів в УССР становила 10 900 км (1950 — 984), числа для СССР: 67 500 (2 300) км. Розбудова газопроводів триває далі, і їх довж. в УССР 1977 становила бл. 100 000 км (в СССР 111 700).

Пізніше і слабше розвинувся на Україні нафтопровідний транспорт. У 1950-их рр. збудовано кілька коротких нафтопроводів: Долина — Дрогобич (60 км), Гнідинівське родовище — Прилука (40 км) й ін. На Півн. Кавказі з давніше вже спорудженого нафтопроводу Михачкале — Армавір — Трудова проведено нафтопровід до Чаплиного на Донбасі. До Одеси доходив нафтопровід з нафтового басейну в Плоешті (Румунія). У 1960-63 проведено на території УССР відтинок трансевр. нафтопроводу «Дружба», що простягається з Уфи на Уралі і з Казані до сер. Европи двома мережами — через Ужгород до Угорщини і Чехословаччини та через Берестя до Польщі і Сх. Німеччини; довж. на території УССР — 680 км.

Перший потужний нафтопровід на території УССР побудовано щойно в другій пол. 1960-их рр.: Гнідинці — Кременчук; у 1970-их рр.: Кременчук — Херсон (340 км), Тихоріцьке (на півн. Кавказі) — Лисичанське (510 км) і нафтопродуктоводи: Кременчук — Лубні — Київ; Кременчук — Черкаси.

Дані про нафтопроводи в УССР видно з табл. (у дужках % до всього СССР):

	1965	1970	1975	1977
Довжина в км	58	453	1 244	1 691 (2,6)
Вантажообіг у млн Гкм	65	1 074	4 314	5 921 (0,6)
Перепомповано нафти у млн т	1 104	6 126	10 209	15 605 (0,6)

Література: Бреннер М. Экономика нефтяной и газовой промышленности СССР. М. 1968; Гальперин Б. Развитие и перспективы транспорта газа по магистральным трубопроводам. М. 1968; Трубопроводный траспорт 1968—69. М. 1970; Столбовой В. Транспорт Украинской ССР. К. 1971; Ибрагимов Г. Трубопроводный транспорт сегодня и завтра. М. 1976; Проблемы развития транспорта Украинской ССР. К. 1977.

Б. Винар

Трувор, напівлеґендарний кн. давньої Руси, брат *Рюрика* і Синеуса. За «Повістю Временних Літ» Т. у 862 зайняв город Ізборськ на півд. від Чудського оз., княжив там два роки до своєї смерти. Після нього Ізборськ зайняв Рюрик.

«Труд», жін. пром. кооператива (до 19! Жіноча Спілка Промислова), для влаштування кравецьких майстерень і навчання кравецтва; діяла у Львові 1900-39 і 1941-44. «Т.» мав власний будинок, майстерні суконь і білизни, утримував бурсу, влаштовував курси, а з 1929 мав трирічну Жін. реміснчу школу (дир. О. *Залізняк*). Подібні жін. кооперативи діяли в 11 м. Галичини (1927 вони відбули з'їзд у Львові). До 1914 Надзірну Раду очолювала Г. *Шухевич*, по ній Є. *Макарушка*.

«Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край», тт. 1—7, К. 1872—78, цінний наук. зб. етногр. і фолкльорних матеріялів з укр. етногр. земель у Рос. Імперії (нар. пісні, казки, загадки, звичаї, вірування, нар. календар та 2 тт. ст.). Це наслідки праці експедицій які відбулися 1869-70 з доручення Рос. Геогр. Т-ва, під керівництвом П. *Чубинського* (він також і ред. «Трудов...»); його праця відзначена золотими медалями Рос. Геогр. Т-ва (1873) і Міжнар. геогр. конґресу в Парижі (1875) та Уварівською премією Петербурзької АН (1879). Див. також ЕУ 1, стор. 189.

«Труды Киевской Духовной Академии», наук. місячник, ж. Київ. Духовної Академії, виходив у 1860-1917. Крім наук.-богословських та іст.-літ. дослідів, «Т. К. Д. А.» приділяли багато уваги історії церкви, рел. течій і богословської думки на Україні, містили праці відомих учених, між ними: С. *Ґолубєва*, М. *Петрова*, Ф. *Тітова*, Ф. *Терновсъкого*. П. *Успенсъкого*. Ред. були ректори і проф. академії: архимандрит Філарет Філаретов, А. Олесницький, В. Певницький та ін.

«Трудова група» («Трудовики», ліберально-демократичне угруповання у *Державній Думі* Росії, до якого належали селяни і поступова інтеліґенція. Створена 1906, «Т. г.» проіснувала до березневої революції 1917. Більшість депутатів з України належала до «Т. г.»: у першій Думі 28 на 44, у другій спочатку 40 на 47. Потім українці виділилися в самостійну фракцію, що ослабило «Т. г.».

Трудова Партія, див. *Українська Трудова Партія.*

«Трудова Україна», неперіодичний орган ЦК Укр. Партії Соц.-Революціонерів, виходив у Празі 1932—39 як продовження «Вісника УПСР». Ред. «Т. У.» Н. *Григоріїв* і П. *Богацький.*

Трудова школа, так називали від запровадження сов. системи освіти на Україні заг. початкову й неповну сер. школу (т. зв. *семирічку)* — на означення, що школа взагалі готує до трудової діяльности, хоч трудового виховання спершу взагалі не було. Дискусії про трудове виховання розпочалися з другої пол. 20-их рр., а перші спроби його застосування — разом з колективізацією й індустріялізацією поч. 30-их рр.; тоді ж воно конкретизувалося в термінології *політехнічна освіта,* трудове виховання тощо.

Трудове право, сукупність норм, що реґулюють трудові (т.) правовідносини працівників тобто питання робочого часу, відпочинку, заробітної платні, тарифів, охорони праці, праці жінок і молоді, роб. організацій (профспілок), т. конфліктів, соц. страхування тощо.

За античної доби т. правовідносини вважалися відносинами речевого права: робітник був рабом, власністю свого пана. Сліди цього подибуємо ще за середньовіччя, також і на Україні 9—11 вв. (див. *Невільництво на Україні).* За февдалізму рабовласницькі правовідносини перетворилися на особисту залежність робітників від пана (дідича). Це були часи *панщини й кріпацтва* на Україні від 15 в. до їх скасування (1848 під Австрією і 1861 під Росією).

З бурхливим розвитком пром-сти 19 в. т. правовідносини набрали характеру зобов'язань, реґульованих цивільним правом. Робітник продає підприємцеві свою працю за певну винагороду. Праця стає товаром. Тому, що ці відносини ставлять працедавця в становище сильнішого, почався період грубого використовування робочої сили. У Зах. і Сер. Европі, серед ін. і в Австрії, щойно в кін. 19 в. *професійні спілки* визнано законними орг-ціями для охорони інтересів праці. У Рос. Імперії профспілковий рух розвивався дуже кволо і був загальмований урядовими репресіями після революції 1905.

По першій світовій війні поширився погляд, що людська праця не є товаром, а певною суспільною цінністю, й тому не може бути предметом цивільного права, і відтоді почалося повільне виділення Т. п. з цивільного. У 20-их рр. в Чехо-Словаччині, Румунії й Польщі запроваджено 8-годинний робочий день. Для контролю над умовами праці створено окремі держ. органи (у Польщі інспекцію праці як орган мін-ва праці і суспільної опіки), появилися закони про охорону праці жінок і молоді (у Польщі з 1924), про відпустки в пром-сті й торгівлі (закон 1922), про колективні трудові договори тощо. 1928 у Польщі видано декрет про держ. суди праці з участю «лавників», запрошуваних з-поміж робітників і підприємців. Введено закони про соц. забезпечення (див. *Соціяльне забезпечення* і *Страхування).* Всі ці поліпшення мали незначне застосування на укр. землях під Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією, бо пром-сть у них не була розвинена, а в нечисленних пром. і торг. підприємствах укр. робітників майже не було. Натомість для великого ч. с.-г. робітників охорона праці майже не існувала.

В СССР витворилася ін. система т. взаємин і Т. п. Держава стала єдиним власником засобів виробництва і на зміну т. відносин між приватним підприємцем і робітником встановилися т. відносини між робітником і державою, яка може диктувати робітникам умови праці. Сов. ідеологія витворила фікцію, ніби держ. власність є ідентична з «всенар.» і кожний громадянин є співвлас-

ником держ. маина. Ця фікція замаскована тим, що працедавцем (цей термін в СССР скреслено з офіц. термінології) вважається не сама держава, а держ., кооп. й уявно гром. підприємства, орг-ції й установи. Т. п. вважається сукупністю норм, які реґулюють суспільні відносини робітників і службовців у процесі їхньої праці на підприємствах, в орг-ціях і установах. А що ці останні не є власниками, то працедавцями є фактично урядові особи (адміністрація), тобто також службовці, але вищого ступеня, що очолюють дане підприємство чи організацію, від сваволі яких Т. п. має боронити працівників.

Від 1922 на Україні діяв «Кодекс законів про працю УССР», що був майже дослівним перекладом аналогічного Кодексу РСФСР. Цей кодекс реґулював тільки важливіші т. правовідносини: деталі були реґульовані різними інструкціями відповідних мін-в. З 1970 діють «Основи законодавства СССР і союзних республік про працю», на основі яких в УССР з 1972 чинний новий «Кодекс законів про працю УССР».

В СССР, за принципом — «хто не працює, той не їсть», праця вважається моральним обов'язком кожного працездатного сов. громадянина. Хто відмовляється від праці і намагається проживати з нелеґальних прибутків, того вважають дармоїдом («тунеядцем») і стосують репресії, до заслання включно. Обов'язок громадян працювати поєднується з їх «правом на працю», тобто з можливістю виконувати ту чи ін. працю за певною спеціяльністю і кваліфікацією й одержувати за це відповідну винагороду. Кожний робітник і службовець зобов'язаний дотримувати дисципліни праці, що реґулюється «правилами внутр. трудового розпорядку», які виробляє адміністрація на основі заг.-союзних «Типових правил внутр. трудового розпорядку» (останнє вид. 1972), що є каталогом обов'язків робітників і службовців; їх права з'ясовані в «Кодексі законів про працю».

Заробітна платня залежить від виконання обов'язкових норм праці, які встановлюються з урахуванням досягнутого рівня техніки. наук. орг-ції праці й досвіду праці. Ці норми змінні, їх постійно переглядають. Галузеві норми встановлюють мін-ва; вони беруть участь також в опрацюванні міжгалузевих норм і нормативів праці, які пізніше конкретизує адміністрація підприємств з формальною участю профспілок.

Оплата праці залежить від системи держ. нормативів (тарифна система), на основі яких визначається заробітна платня працівників залежно від складности виконуваних робіт, значення тієї іншої галузі виробництва, розміщення підприємства (в азійській частині СССР і на півн. оплата праці вища ніж, напр., на Україні), кваліфікації працівника тощо. Тарифна система реґулює окремо оплату праці робітників і керівних інженерно-техн. працівників і службовців. Робітники й службовці не мають ніякого впливу на встановлення т. норм і тарифів заробітної платні. Мінімальна платня в СССР на сер. 1970-их рр. — 60 карб., пересічна в усьому СССР — 145 карб, а в УССР дещо нижча. Між найвище і найнижче оплачуваними працівниками існує велика різниця (див *Заробітна платня*).

Звільнення з праці може наступити у випадках, виразно передбачуваних законом, за формальною згодою профспілкового комітету підприємства чи орг-ції. Тому що офіц. безробіття в СССР немає, немає й допомоги для безробітних. При припиненні т. договору з причин, передбачених законом, або у висліді порушення адміністрацією законодавства про працю, чи т. договору, працівникам виплачується тільки т. зв вихідна допомога в розмірі двотижневого сер. заробітку.

Т. конфлікти, що виникають між робітниками чи службовцями, з одного боку, й адміністрацією — з другого, щодо питань, пов'язаних з застосуванням Т. п., розглядають: 1) спеціяльні комісії, що утворюються на підприємствах і в орг-ціях з рівної кількости представників профспілкових комітетів й адміністрації; 2) профспілкові комітети; 3) нар. суди (за «Положенням про порядок розгляду трудових спорів СССР», 1974). Т. спори керівних осіб розглядають відповідні вищі органи. Т. спори щодо норм праці і тариф не дозволені; ці питання вирішують відповідні центр. держ. органи. Страйки вважаються кримінальним злочином.

Профспілки, від 1919 опановані партією («школа комунізму»), формально вважаються гром. орг-ціями, а насправді являють собою частину держ. апарату, призначеного не так охороняти права робітників перед адміністрацією, як дбати про виконання плянів, через що ця охорона стає часто фіктивною. Творення ін. профспілок заборонено законом. Членство у профспілках добровільне. Тому що воно дає робітникам певні матеріяльні користі (напр., у випадку хвороби нечлени отримують тільки 50% допомоги для членів), майже всі робітники і службовці є чл. профспілки. Участь працівників в управлінні підприємства має тільки формальне значення. Через централізацію плянового госп-ва і керівну ролю бюрократії т. зв. виробничі наради на підприємствах, що ними ке-

дують профспілкові комітети, є дорадчими органами адміністрації перев. у питаннях кращого виконування плянів.

Т. законодавство для робітників і службовців не має застосування у колгоспах, бо, згідно з статутом колгоспів, чл. їх є співвласниками колгоспного майна; через це «Кодекс законів про працю» до них не стосується. Ні суди, ні прокуратура не мають права втручатися у внутр. т. відносини в колгоспах. Праця в них оплачувалася довгий час за системою трудоднів і не мала ніякої правової охорони. Щойно з другої пол. 1960-их рр. систему трудоднів замінено грошовою оплатою, як у радгоспах (див. *Колгоспи*».

В основному існує вільний вибір місця праці; робітники і службовці мають право розірвати т. договір, повідомивши про це адміністрацію за 2 тижні наперед. З цієї засади існують винятки (примусова праця): колгоспники прикріплені до колгоспів і можуть вийти з них тільки за дозволом органів місцевої влади. В СССР стосують на держ. підприємствах працю в'язнів (за Сталіна в таборах примусової праці перебувало бл. 10 млн в'язнів). Окремим указом 1940 проголошено «мобілізацію» молоді у віці 14—17 рр. для вишколу в ремісничих училищах, де елемент примусу відогравав поважну ролю; випускники високих і сер. фахових шкіл по закінченні їх зобов'язані відпрацювати 3 роки за призначенням відповідного мін-ва.

Література: Смирнов О. Природа и сущность права на труд в СССР. 1964; Александров А. (ред.). Советское государство и профсоюзы. 1965; Молодцов, Сойфер. Стабильность трудовых правоотношений. 1968; Советское трудовое право. М. 1971; Кодекс законів про працю Укр. РСР. Наук.-практичний коментар. К. 1977. *А. Білинський*

Трудовий Конґрес 1919, також Конґрес Трудового Народу України, заг.-держ. законодавчий орган, скликаний Директорією УНР. Директорія в порозумінні з представниками політ. партій (на нараді на поч. грудня 1918 у Вінниці), щоб ефективніше боротися з большевиками, які почали засновувати по містах свої совєти, ухвалила покласти в основу побудови влади т. зв. «трудовий» принцип. На підставі «трудової» системи влада в пов. і губ. мала належати радам робітників, селян і трудової інтеліґенції без участи поміщиків і капіталістів, а в центрі — Т. К. «Інструкція для виборів на Конґрес Трудового Народу України» 5. 1. 1919 визначила 593 депутати від селян, робітників і трудової інтеліґенції, а також від поштовиків і залізничників: 528 депутатів — від УНР і 65 від ЗУНР. Вибори проведено не на всій території УНР. Перша і єдина сесія Т. К. відбулася 23—28. 1. 1919 в присутності бл. 300 депутатів, у тому ч. і делеґації Нац. Ради ЗУНР. Конґресом керувала президія: гол. С. Вітик (соц.-дем. з Галичини), Д. Одрина (соц.-рев.), Т. Старух (від бльоку гал. партій), а секретарями були: С. Бачинський (соц.-рев., сел. спілка), В. Золочанський (соц.-дем.), І. Біск (рос. соц.-дем.), Л. Гаврилюк (рос. соц.-рев.), Воропай (соц.-сам.). Т. К. відбувся в Київ. Оперному Театрі. Він затвердив проголошений 22. 1. 1919 акт з'єднання УНР і ЗУНР, передав до наступної сесії найвищу владу в руки Директорії, доповнивши її представником ЗУНР, ухвалив принцип заг. виборчого права для творення майбутнього укр. парляменту й місц. репрезентативних органів. Т. К., з уваги на воєнні події, закінчив свої праці передчасно, створивши 6 комісій, які так само не провадили систематичної праці.

Трудові армії, з'єднання Червоної Армії, які при кін. громадянської війни у 1920—22 частково використовувано на роботах при відбудові пром-сти. На Україні спільною постановою Ради Нар. Комісарів РСФСР та Всеукр. Рев. Комітету від 21. 1. 1920 Т. а. були оформлені з частин Півд.-Зах. фронту; вони працювали в основному на відбудові Донбасу: зал. транспорту, пром. закладів та видобутку вугілля, заготівлі харчів тощо, але були зобов'язані зберегти свою боєздатність. З уваги на наступ армії Вранґеля з Криму і поляків з зах. більшість частин Т. а. повернулася на фронти воєнних дій. У березні 1921 Т. а. були підпорядковані Раді Праці, а в кінці того ж р. ліквідовані.

Трудові ресурси, працездатне населення (дійсне і потенціяльне) на території країни, адміністративної територіяльної одиниці або підприємства. Воно, поряд з наявними природними ресурсами і засобами виробництва, є складовою частиною продуктивних сил суспільства. Ч. і структура Т. р. безпосередньо пов'язані з чисельністю населення, його зростанням та віковою структурою, а екон. ефективність їх з такими чинниками, як наявне законодавство (див. *Трудове право*), підготова і розподіл кваліфікованих кадрів, продуктивність праці (див. *Праця*), заробітна платня, географ. розміщення, життєвий рівень населення, міґраційні та урбанізаційні процеси тощо.

Згідно з сов. законодавством до Т. р. належить населення від 16 до 59 рр. для чоловіків і від 16 до 54 рр. для жінок (за винятком тих, що служать в армії і непрацездатних матерів з 4-ма й більше дітьми), а також особи за межами працездатного віку, які з тих чи тих причин працюють (в СССР це на $^4/_5$ особи пенсійного віку та на $^1/_5$ підлітки, що працюють перев. в колгоспах і радгоспах).

Кількість працездатного населення (потенціяльного за віком) в УССР в млн і у % до всього населення (у дужках у всьому СССР) для окремих рр. така:

	1939	1959	1970	1975
млн	23,1	24,9	26,2	28,1
у %	57,0 (53,6)	59,4 (57,4)	55,5 (54,0)	57,5 (56,3)

Частка Т. р. на Україні на 1970 р. становила серед чоловіків 59,5%, серед жінок — 52,5% (відповідні ч. для СССР 1970 — 57,6 і 51,1%). Для порівняння — відсоток Т. р. до всього населення даної країни становив у 1975 для ЗДА 44,2 (чоловіків 56,6% і жінок 32,7%), для Зах. Німеччини — 45,3 (60,0% і 31,7%), для Франції — 42,2 (55,6% і 29,3%), Англії — 46,2 (60,0% і 33,1%). Невисокий життєвий рівень населення УССР і СССР порівняно з країнами Заходу зумовлює потребу більшої участи жінок у праці поза домом, а порівняно низька продуктивність праці в СССР впливає на високі показники Т. р. порівняно зі згаданими країнами.

Важливим показником внутр. структури є розподіл працездатного населення УССР у виробничій і невиробничій галузях нар. госп-ва (без студентів, у дужках показники для всього СССР; у %):

	1965	1970	1976
Всього в нар. госп-ві	100 (100)	100 (100)	100 (100)
У галузях матеріяльного виробництва	82,9 (79,8)	79,9 (77,1)	77,8 (75,4)
У тому ч. робітники і службовці	47,3 (55,9)	52,7 (59,0)	56,2 (60,8)
Колгоспники	33,0 (20,9)	25,8 (16,2)	20,1 (12,7)
Присадибне сіль. госп-во	2,5 (2,9)	1,4 (1,9)	1,5 (1,9)
У невиробничих галузях	17,1 (20,2)	20,1 (22,9)	22,2 (24,6)

Т. ч, Т. р. на Україні порівняно з усім СССР, значно більше сконцентровані у сіль. госп-ві та слабше — у невиробничих галузях.

На території України Т. р. не є рівномірно розподілені і раціонально використовувані. У зах. областях, у зв'язку з слабо розвиненим пром. виробництвом трудомістких галузів, є зайві Т. р. у р-нах концентрації пром. виробництва (Півд.-зах. Україна і Донецько-Придніпровський екон. р-н) вони в основному зосереджені по містах, і відчувається помітна недостача робочої сили. Попри те, що за останні рр. помітно посилився процес переміщення частини Т. р. з зах. до півд. обл. (Кримської, Миколаївської, Херсонської), одночасно триває наплив на Україну робітництва з рос. пром. р-нів (що збільшує русифікаційний процес найважливіших пром. осередків України). Окремим явищем є сезонова міґрація (організована і неорганізована) насамперед сіль. населення зах. областей УССР. Бл. 40% сезонових робітників виїжджає звідти на заробітки до Дніпропетровської, Кіровоградської, Полтавської і Харківської обл.; деякі й до РСФСР. Вони працюють перев. у сіль. госп-ві, на будовах та в ін. низько оплачуваних галузях виробництва.

Певним показником культ.-осв рівня Т. р. є співвідношення між ч. осіб, зайнятих фізичною і розумовою працею. За переписами населення 1959 і 1970 рр., число першої категорії становило 17 370 і 17 603 тис. осіб, другої — 3 488 і 5 668 тис. осіб На Україні помітне підвищення освіти працездатного населення, що і впливає на покращення продуктивности праці. Зростання кількости фахівців, зайнятих у нар. госп-ві з вищою і сер. освітою в УССР видно з табл. (у тис.):

Роки	УССР	УССР у % до СССР
1941	513	21,3
1965	2 333	19,3
1970	3 269	19,4
1975	4 397	19,3

Література: Вопросы труда в СССР. М. 1958; Экономика Советской Украины 1945—1975 гг. К. 1975; Резервы роста производительности труда в народном хозяйстве Украинской ССР. К. 1975; Давидов С. Численность и структура занятых в народном хозяйстве. М. 1976; Пивоваров Ю. Современная урбанизация. М. 1976; Демографическое развитие Украинской ССР. К. 1977; Заставный Ф. Территориально-производственные комплекси. К. 1979.

Б. Винар

Трудодень, форма оплати праці в колгоспах СССР, введена у 1930-31 під час примусової *колективізації* сіль. госп-ва. Т. обраховували за виконання різних категорій праці (їх було від 7 до 9): колгоспникові, який виконав денну норму найпростішої праці, записувано 0,5 Т., за працю 9 категорії — 4,5 Т. Вартість Т. в колгоспах встановлювалася в кін. с.-г. року, коли суму продуктів і грошей, які залишилися для розподілу в колгоспі ділили на число Т. усіх колгоспників за

рік, а кожний колгоспник одержував відповідно до числа відроблених Т. Оплата праці за допомогою Т. була однією з метод експлуатації колгоспників для фінансування індустріялізації. Перед розподілом заробітку на Т. колгосп мусів продати державі призначену норму продукції за ціну, яка до сер. 1950-их рр. була значно нижча від собівартости, оплатити податки державі і послуги МТС (до 1958) та залишити певну кількість продуктів як резервний і насінневий фонди. Скільки залишилось до розподілу, ніколи не було відоме заздалегідь. Для колгоспника не було жадного зв'язку між його працею протягом року й оплатою Т., наслідком чого була дуже низька продуктивність праці в колгоспному госп-ві.

У другій пол. 1950-их рр. розпочинається перехід на грошову оплату праці в колгоспах. Це вимагало посиленого постачання с. продовольчими і пром. продуктами, яке помітно й збільшилося при кін. 1950-их — на поч. 1960-их рр. Врешті, постанова ЦК КПСС і Ради Мін. СССР від 15. 5. 1966 «Про підвищення матеріяльної заінтересованости колгоспників у розвитку гром. виробництва» рекомендувала колгоспам замінити оплату праці в Т. ґарантованою грошевою оплатою, наслідком чого система Т. вийшла з ужитку.

«Трудосоюз», Всеукр. Союз Виробничих Кооператив, централя для виробничої (пром.) кооперації України, заснована влітку 1919 в Одесі заходами С. *Бородаєвського*, який був першим гол. «Т.». «Т.» мав також право вести банкові і пром.-торг. операції. Діяльність «Т.» припинила сов. окупація.

Трускавець (IV—4), м. (з 1948) обл. підпорядкування Львівської обл., бальнеологічний курорт всесоюзного значення, положений б. підніжжя Високого Бескиду на території Дрогобицько-Бориславського пром. р-ну; 20 100 меш. (1975; 1931 — 3 000, 1963 — 12 000). Т. діє як курорт з 1827; відтоді відкрито нові мінеральні джерела і введено нові методи лікування. Сильне зростання кількости хворих (щороку в тис.): на поч. 20 в. 2-3, у 1930-их — бл. 15, у 1970 — 150-200. 26 мінеральних джерел (14 з них використовують і до пиття); води: хлоридно-натрієві, хлоридно-сульфатнонатрієві, сірководневі; найвідоміше джерело «Нафтуся» (гідрокарбонатно-кальцієво-магнієва слабо мінералізована вода з високим вмістом органічних речовин) використовується для пиття і розливу до пляшок. Лікування урологічних захворювань (зокрема, нирковокам'яна хвороба), захворювань печінки, жовчних шляхів, порушення обміну речовин.

Новий лікувальний корпус у Трускавці

Трутовський Василь (бл. 1740 — бл. 1810), співак-гусляр, збирач та гармонізатор укр. нар. пісень, композитор родом з Іванівської слободи (нині Білгородська обл.). З 1761 придворний співак і «камергуслист» при дворі Катерини II в Петербурзі. Т. автор першого в Росії муз.-фолкльорного зб. «Собрание русских простых песен с нотами» (ч. 1-4, 1776-95), до якого були включені також укр. нар. пісні, та фортепіянових варіяцій на теми нар. пісень.

Трутовський Костянтин (1826—93), маляр і графік, нар. у Курську, вихований у родинному маєтку в с. Попівці на Харківщині, 1845-49 учився в Петербурзькій Академії Мистецтв, з 1860 — акад.; належав до панівного в другій пол. 19 в. реалістично-акад. напрямку. Численні жанрово-ілюстративні олії, акварелі з укр. тематики: «Жінка з полотном біля струмка», «Колядники на Україні» (1864), «Білять полотно» (1874), «Шевченко-кобзар над Дніпром» (1875), «На кладці», «Покинена», «Дівчина з снопами», «Сорочинський ярмарок», «Весільний викуп» (1881); рисунки: «Пан і козачок», «П'яний поміщик», «Шевченко в козачках»; автолітографії: «Бандурист» і «Лірник» (1860); ілюстрації до творів Марка Вовчка — «Сестра», «Чумак» (1860), Т. Шевченка — «Наймичка», «Гайдамаки» (1886), «Невольник» (1887); повістей М. Гоголя — «Вечори на хуторі поблизу Диканьки», «Страшна помста» (1874), «Сорочинський ярмарок» і «Вечір під Івана Купала» (1876), до байок І. Крилова та ін. Брав участь у видаваній Л. *Жемчужніковим* «Живописній Україні» (1861—62). Т. часто впадав у модний за його доби етнографізм, проте деякі його твори не позбавлені соц. гостроти. Творчість Т. свого часу користувалася великою популярністю і мала вплив на наступну ґенерацію мистців: С. *Васильківського*

К. Трутовський (автопортрет)

ківського, І. *Іжакевича*, М. *Пимоненка*. О. *Сластіона* та ін.

Література: Артюхова А. Трутовський. X. 1931; Міляєва Л. К. О. Трутовський. К. 1955; Лашкул З. К. О. Трутовський. Життя і творчість. К. 1974.

С. Г.

Трух Григорій Андрій (1894—1959), церк. діяч, свящ.-василіянин (з 1926), родом з с. Гірнього б. Стрия (Галичина); 1914—19 в УСС і в Гал. Армії. Як свящ. діяв у Галичині, на Холмщині і (з 1932) в ЗДА й Канаді. Автор низки кн. і брошур: «Життя Святих», 4 тт. (1952—70), «Марія. Життя Пресв. Богородиці» (1945), «Світила Христ. Сходу» (1968), «Укр. мова. Граматика укр. літ. мови» (1947) та ін.; ред. ж. «*Світло*» (1943—46). Помер в Ґрімсбі б. Торонто.

о. Г. Трух

Труханів острів, о. на Дніпрі, положений проти центр. частини Києва між гол. річищем Дніпра на зах. і його відногою Чорториєм на сх.; площа бл. 450 га. У сер. 19 в. на Т. о. з'явилися перші будинки, у 1880-их рр. постала робітнича оселя. Після її знищення під час другої світової війни Т. о. перетворено на місце відпочинку. Тут тепер великі пляжі, водні станції, спортові споруди, Дніпровський гідропарк, ресторани, будинки відпочинку тощо. Т. о. добре озеленений; він сполучений з набережною правого берега Дніпра пішоходним мостом.

Труш Іван (17. 1. 1869 — 22. 3. 1941), визначний маляр імпресіоніст, майстер пейзажу і портретист, мист. критик і організатор мист. життя в Галичині; нар. у с. Висоцькому Бродівського пов. 1891—97 вчився у Краківській Школі Мистецтв (серед ін. у клясі Л. Вичулковського і Я. Station-Станіславського), у Відні (1894) і Мюнхені (1897 у А. Ашбе); під час студій у Кракові приятелював з В. *Стефаником*. З 1898 у Львові, де включився в укр. мист. і гром. життя, зблизився з І. *Франком* і зв'язався з *Наук. Т-вом ім. Шевченка*, для якого виконував різні мист. роботи (зокрема портрети). З ініціятиви НТШ виїжджав на Наддніпрянщину, де встановив контакт з мистцями та культ. діячами. Т. відбув мист. подорожі до Криму (1901—04), Італії (1902, 1908), Єгипту і Палестини (1912), Т. ініціював і організував перші мист. проф. т-ва в Галичині: *Товариство для розвою руської штуки* (1898) та його три виставки, *Товариство прихильників укр. літератури і штуки* (1905) і його першу «Виставку укр. артистів», в якій взяли участь також київ. мистці. 1905 видавав (з С. *Людкевичем*) перший укр. мист. ж. «*Артистичний Вісник*». Він виголошував прилюдні лекції з мистецтва і літератури, виступав як критик і публіцист на стор. «*Будучности*», «*Літ.-Наук. Вісника*», «*Молодої України*», «Артистичного Вісника», «Діла», «Ukrainische Rundschau» (його ст. зібрані в кн. «Труш про мистецтво і літературу», К. 1958).

І. Труш

Т. один з визначніших укр. мистців-імпресіоністів, вельми своєрідний кольорист. Своєю творчістю він розпочав відродження гал. малярства. Т. насамперед інтимний маляр-лірик. В численній мист. спадщині Т. (понад 6 000) до пейзажних шедеврів належать: «Захід сонця в лісі» (1904), «Самітна сосна», «Полукіпки під лісом» (1919), «В обіймах снігу» (1925), «Копиці сіна», «Місячна ніч над морем» (1925), цикли «Життя пнів» (1929), «Луки і поля», «Квіти», «Сосни», «Хмари», «Дніпро під Києвом» (1910); краєвиди Криму, Венеції, Єгипту, Палестини. Т. малював також пейзажі з архітектурними мотивами («Михайлівський собор», «Андріївська церква» в Києві, «Могила Т. Шевченка», «Єгипетський храм» тощо). Мазок картин Т. соковитий, кольорит спершу живий, у пізніших картинах стонований. Т. дав також чимало жанрових картин («Гагілки», «Гуцулка з дитиною», «Трембітарі», «Прачки», «Гуцулки біля церкви», «Араби в дорозі», «Арабські жінки»), які відзначаються лаконізмом мист. мови і простотою композиції. Т. створив ґалерію психологічних, акад. типу портретів (Аріядни з Драгоманових, дружини мистця, кардинала С. Сембратовича, І. Франка, В. Стефаника, Лесі Українки, П. Житецького, М. Драгоманова, М. Лисенка, автопортрет та ін.).

Перша виставка Т. відбулася у Львові 1899, і відтоді він часто виступав з індивідуальними виставками та брав участь у збірних виставках укр. і поль. мистців у Львові, Києві, Полтаві, Кракові, Познані, Варшаві, а також у Лондоні, Відні, Софії. Велика ретроспективна виставка його творів відбулася посмертно у Львові 1941. Найбільші колекції творів Т. зберігаються у Львівському Музеї Укр. Мистецтва й у його дочки Ади Т. у будинку, де жив мистець.

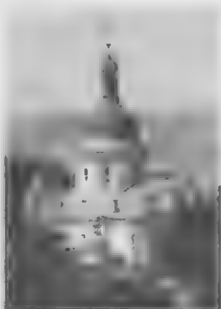
Література: Франко І. Малюнки І. Труша. ЛНВ. т. 9. Л. 1900; Мочульський М. Іван Труш. Артистичний Вісник, ч. 3. Л. 1905; Хмурий В. Іван Труш. X. 1931; Каталог посмертної виставки (з ст. В. Ласовського). Л. 1941; Горняткевич Д. Іван Труш. Краківські Вісті, ч. 59, 60. Кр. 1943; Островський Г. І. І. Труш. Нарис про життя і творчість. К. 1955; Нановський Я. Іван

Груш. К. 1967; Костюк С. Іван Іванович Груш. Бібліографічний показчик. Л. 1969.

С. Гординський

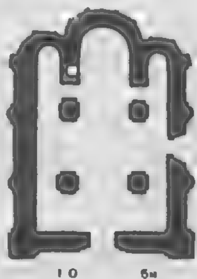
Трясило Тарас, див. *Федорович* Тарас.

Трясучка (Briza L.), рід одно- і багаторічних зіллястих рослин родини зернівців. Бл. 20 видів, поширених в Европі, Півн. Африці й Півд. Америці. На Україні — 2, з них більше поширена Т. сер. (B. media L.), росте на луках, узліссях, ліс. галявинах, її добре їсть худоба.

Трьохсвятительська церква в Києві (1183)

Трьохсвятительська церква (спершу св. Василія) у Києві; збудував її на Ярославовому «В. дворі» кн. Святослав Всеволодович 1183. Чотиристовпний хрестовокупольний храм з фасадами, розчленованими пілястрами з півколонами, характеристична споруда київ. архітектурної школи другої пол. 12 в. Реставрована бл. 1640 за Петра Могили; при другій реставрації за митр. Варлаама Ясинського набрала бароккового стилю. Знищена большевиками 1935—36.

Плян Трьохсвятительської церкви в Києві (1183)

Туапсе (IX—20), м. крайового підпорядкування і р. ц. Краснодарського краю РСФСР положене на *Чорноморському Кавказькому березі*, порт на Чорному м., вузол автомобільних шляхів; 61 000 меш. (1975; 1895 — 1 400, 1926 — 12 000, 1939 — 30 000, 1959 — 37 000). Т. виникло як поселення навколо рос. військ. укріплення Веляминівського (засноване 1838); з 1871 — посад Веляминівський, з 1896 — міськ. селище Т. і центр округи в чорноморській губ. На зростання Т. вплинула будова залізниці Армавір – Т. (1912) і заснування порту; з 1916 Т. — місто; з 1937 — у Краснодарському краї. Частково знищене війною 1942-43. У Т. розвинена нафтопереробна (нафта доходить нафтопроводами з Майкопу і Грозного), машинобудів., судноремонтна, харч. пром-сть; зав.: механічний і залізобетонових виробів. Морський гідрометеорологічний технікум, пед. училище; краєзнавчий музей. В р-ні Т. — приморські курорти. 1926 українці в Т. становили 17%, в Туапсинському р-ні — 32,2% (росіяни — 37,4%, вірмени — 12,6%, греки — 6,8%). Туапсинський морський порт — один з більших на Чорному м. щодо експорту нафтопродуктів (1975 — понад 10 млн т).

Туберкульоза, див. *Доповнення.*

Тувім (Tuwim) Юліян (1894—1953), поль. поет і перекладач. Нар. в Лодзі. Учився у Варшавському Ун-ті. Багато уваги приділяв формальним шуканням і словотворчості. Переклади з франц., рос. й ін. з укр. – «Слово о полку Ігореві» М. Рильського. На укр. Т. переклали К. Поліщук, Ю. Шкрумеляк, М. Рильський, Д. Павличко, М. Лукаш, Г. Кочур, Є. Дроб'язко та ін. Зб. творів «Dzieła», т. I—V, 1955—64.

Тугай-Бей, перекопський тат. мурза, який за наказом крим. хана *Іслам-Гірея III* з 6-тисячним загоном кінноти допомагав у 1648 Б. Хмельницькому у битвах проти поляків під *Жовтими Водами* і *Корсунем.*

Туган-Барановський Михайло (20. 1. 1865 — 21. 1. 1919), визначний економіст, один з найкращих знавців коньюнктурних екон. циклів, автор численних праць про теорію вартости, розподілу суспільного доходу, історію госп. розвитку та кооп. основ госп. діяльности. Нар. у с. Солоному на Харківщині у дворянській родині; рід Т.-Б. по батьківській лінії походить з тат. поселенців 14 в. на Литві (повне прізвище Туган-Мірза-Барановський), мати—українка з Полтавщини. Т.-Б. закінчив природничо-матем. і правничо-екон. фак. Харківського Ун-ту і доповнював студії в Англії (1892). 1890 у ж. «Юридический Вестник» опублікував першу наук. працю «Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причина их ценности», в якій виступив з критикою теорій трудової вартости та граничної корисности. Вивчаючи екон. теорії, Т.-Б. опублікував біографічні нариси: «Прудон, его жизнь и деятельность» (1891) та «Д. С. Милль, его жизнь и учено-литературная деятельность» (1892). 1894 опублікував відому працю «Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь», за яку здобув у Моск. Ун-ті ступінь маґістра політ. економії. 1895 Т.-Б. вступив до Вільного Екон. Т-ва (гол. з 1896) і брав активну участь на цьому форумі в екон. дискусіях народників і марксистів. Разом з П. Струве Т.-Б. став визначнішим прихильни-

М. Туган-Барановський

ком т. зв. леґального марксизму і в 1890-их рр. надрукував низку ст., нерідко полемічного характеру. З 1895 Т.-Б. — приват-доц. політ. економії в Петербурзькому Ун-ті, 1899 звільнений за «вільнодумство», 1898 появилася його праця «Русская фабрика в прошлом и настоящем», в якій подана синтеза капіталістичного розвитку в Росії і критика поглядів народників та слов'янофілів на ролю соц.-екон. інституцій, зокрема дрібного пром. виробництва. За цю працю Т.-Б. здобув докторат Моск. Ун-ту. 1901-05 він перебував на Полтавщині і брав деяку участь в укр. суспільному житті, зокрема в Полтавському земстві. З 1905 вдруге приват-доц. Петербурзького Ун-ту, одночасно проф. екон. фак. Петербурзького Політехн. і Комерційного ін-тів; також приватного ун-ту Шанявського у Москві (катедра кооперації). З 1901 Т.-Б. цілком відмовився від попередніх поглядів і припинив співпрацю з представниками популярного тоді в Росії «леґального марксизму». За цього другого періоду діяльности Т.-Б. схилявся до поглядів неокантіянців й опублікував багато теоретичних й іст. праць, в яких складні явища суспільно-екон. життя пов'язував з ідеалами соц. справедливости, що найвиразніше віддзеркалене в його працях з кооперативізму. До найважливіших праць цього періоду належать: «Очерки по истории политической экономии» (1901-2, в ж. «Нар. Богатство») — перша праця про історію екон. доктрин у Рос. Імперії; поширене вид. «Очерки по новейшей истории политической экономии» 1903; 3 вид. 1915, того ж р. також нім. мовою), «Основы политической экономии», дуже популярний високошкільний підручник (1 вид. 1907, 5-те 1924; укр. переклад 1919), «Теоретические основы марксизма» (1905, також нім. мовою), «Subjectivismus und Objectivismus in der Wertlehre» (1907), «Социальная теория общественного распределения» (1910; нім. мовою 1913), «Социально-экономические идеалы нашего времени» (1913), »Социальные основы кооперации» (1916, 3 вид. 1919; у тому ж р. також скор. укр. вид. «Кооперація, її природа і мета»), «Бумажные деньги и металл» (1917), «О кооперативном идеале» (1918), «Вплив ідей політ. економії на природознавство та філософію» («Записки ВУАН», 1923) та ін. 1906 Т.-Б. — гол. ред. ж. «Вестник Кооперации», у 1910-их рр. — популярного серійного вид. «Новые идеи в экономике» (5 випусків). Перед першою світовою війною Т.-Б. співпрацював з М. Грушевським й ін. укр. ученими над підготовою енциклопедичного довідника «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914—16, 2 тт.), третій т. якого, зредаґований Т.-Б. і присвячений нар. госп-ву України, не появився.

Влітку 1917 Т.-Б. повернувся на Україну і як чл. УПСФ (доти був кадетом) брав активну участь в укр. гром. і держ. житті; недовгий час (вересень-грудень 1917) був ген. секретарем фінансів, але найбільше уваги присвятив кооп. справам. Т.-Б. відстоював створення власної укр. валюти; опублікував ст. про усамостійнення укр. кооп. руху, редаґував ж. «Укр. Кооперація» та очолював Укр. Т-во Економістів, брав участь у створенні УАН і в заснуванні Укр. Держ. Ун-ту в Києві. Помер несподівано в потязі по дорозі до Парижу, куди їхав у складі укр. дипломатичної місії; похований в Одесі.

Наук. спадщина Т.-Б. становить бл. 140 більших праць, які заторкують майже всі ділянки екон. науки. Найбільше значення має його теорія періодичних криз, вивченню яких він присвятив низку праць, що появилися і в перекладах на нім. та французьку мови і здобули йому світове ім'я. Менше популярна його дуалістична теорія вартости, яка базується на критиці трудових теорій Д. Рікардо і К. Маркса та теорії граничної корисности австр. екон. школи. Т.-Б. багато уваги присвятив кооперативізмові, і працями в цій ділянці він належить до ч. найвидатніших теоретиків кооп. руху у Сх. Европі.

Сов. автори, цитуючи полемічні писання В. Леніна проти теорій Т.-Б., називають його буржуазним економістом й активним діячем контрреволюції на Україні.

Література: Diel K. Dr. Michael Tugan-Baranowskys theoretische Grundlagen des Marxismus. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, т. XXXI. Єна 1906; Bernstein E. Tugan-Baranowsky als Sozialist. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, т. XXVIII 1909; Дмитриев В. Новый русский трактат по теории политической экономии. Русская Мысль, кн. XI. 1909; Курский Л. Теория рынка и промышленных кризисовь М. И. Туган-Барановскаго. М. 1916; Птуха М. Туган-Барановский как экономист. Кооперативная Зоря, чч. 4—5. К. 1919; Кондратиефф Н. Михаил Иванович Туган-Барановский. П. 1923; Голдман М. Туган-Барановщина: к критике буржуазной политической экономии. П. 1926; Gerschenkron A. Die Genossenschaftstheorie Tugan-Baranowskis. Vierteljahrschrift für Genossenschaften, ч. 3—4. 1929—30; Gotz W. Zum ökonomischen System Tugan-Baranowsky. Рига 1930; Wytanowicz E. M. I. Tuhan-Baranowski: teoretyk-ekonomista, historyk kapitalizmu, socjolog, twórca teoretycznych podstaw idei spółdzielczej. Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych, т. I. Л. 1931; Мицюк О. Наукова діяльність політико-економіста М. І. Туган-Барановського. Л. 1931; Moisseev M. L'évolution d'une doctrine. La theorie des crises de Tougan-Baranovsky et la conception moderne des crises économiques. Revue d'histoire économique et sociale. т. XX. Париж 1932; Tschebotareff V. Untersuchungen über die Krisentheorie von Michael von Tugan-Baranowsky. Вюрцбурґ 1936; Timoshenko V. M. I. Tugan-Baranovsky and Western European Economic Thought. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.A. т. 3, ч. 9. Нью-Йорк 1954; Kowal L. M. I.

uhan-Baranowsky, His Political Teaching, Scientific and Cooperative Activity in Ukraine, 1917—1919. НЗ УТГІ. Мюнхен 1968—69; Качор А. М. І. Туган-Барановський. Вінніпеґ 1969; Kowal L. The Market and Business Cycle Theories of M. I. Tugan-Baranovsky. Revista Internazionale di Scienze Economiche e Commerciali, т. 20, ч. 4. Падова 1973.
Б. Винар

Тудор (справжнє прізвище Олексюк) Степан (1892—1941), письм., публіцист і ком. діяч у Галичині. Нар. в с. Поникві на Львівщині. За першої світової війни, бувши вояком австр. армії, попав у рос. полон і до 1923 жив на сов. Україні. Повернувшись до Галичини, закінчив Львівський Ун-т (1926) і став активним діячем ком. руху. Один з організаторів літ. групи «*Горно*» і ред. ж. «*Вікна*». У 1939 Т. привітав сов. окупацію Зах. України, став чл. правління Львівського відділу Спілки письм. України, керівником Львівської філії Ін-ту Літератури АН УРСР тощо. Друкуватися Т. почав 1925; кн. прози: зб. «Народження» (1929), повість Молочне божевілля» (1930) і високо цінована в сов. літературознавстві сатирична повість-памфлет «День отця Сойки» (1932-41), спрямована проти кат. духівництва і нац. руху в Галичині. Крім того, поезії, літ.-критичні, філософічні й публіцистичні ст. в ком. пресі.

С. Тудор

Тукальський-Нелюбович Йосиф, див. *Йосиф Нелюбович-Тукальський.*

«Тук-тук», ілюстрований місячник для дітей молодшого віку, орган Центр. бюра ком. дитячого руху та Наркомосвіти; виходив у Харкові 1929-35. 1935 «Т.-т.» об'єднано з ж. «*Жовтеня*».

Тулевітрів-Лисенко Василь (* 1886), поет родом з Никополя (Півд. Україна); по першій світовій війні на еміграції в Европі, ЗДА і Канаді. На Україні писав поезії рос. мовою, в Канаді — укр. зб. поезій «Думи і пісні» (1939), п'єси «Така її доля» (1940), «Веселе і щасливе життя» (1944).

Тулов Михайло (1814—82), педагог і письм.; по закінченні Київ. Ун-ту проф. *Ніженського Ліцею*, дир. Немирівської гімназії, помічник куратора Київ. шкільної округи; співр. ж. «Основа» (псевд. Лінейкин). Праці на мовні («О малорусском правописании», 1880) і пед. теми. Т. автор шкільних підручників і напівбелетристичного нарису «Гимназическая переписка» (в «Основі» 1861, закінчений у ж. «Вестник Европы» 1881).

Тулуб Зінаїда (1890—1964), письм. родом з Києва, дочка П. *Тулуба*. Закінчила Вищі Жін. Курси у Києві (1913) і по захисті дисертації була залишена при Київ. Ун-ті для підготови до професури. Літ. діяльність почала рос. мовою: перша її повість «На перепутье» була надрукована у ж. «Вестник Европы» (1916). За сов. часу перейшла на укр. мову. У 20-их рр. працювала лектором у військ. частинах, завідувала літ. частиною Київ. Фотокомітету. У 1947—55 рр. була на засланні в Півн. Казахстані. По реабілітації повернулася до Києва, де й померла. Найвизначніший твір Т. — іст. роман-дилогія «Людолови» (1934—37, у перероб леному вигляді перевиданий 1958), в якому на багатому іст. матеріялі відтворено життя укр. народу поч. 17 в. за гетьмана П. Сагайдачного, з типовим переяскравленням «клясової боротьби» і «клясової солідарности» й з неґацією національного. Крім того роман з життя Т. Шевченка на засланні. «В степу безкраїм за Уралом» (1964), п'єси, сценарії тощо.

З. Тулуб

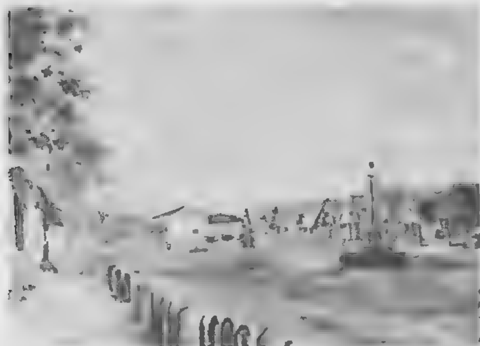
Тулуб Павло (1862—1923), журналіст, поет і гром. діяч, батько З. *Тулуб*. Перекладав поезії Т. Шевченка рос. мовою, друковані 1904—08 у ж. «Вестник Европы». Його переклади, заборонені царською цензурою, увійшли до зб. «Запретный Кобзарь» (1918).

П. Тулуб

Тульча (VIII—9), пов. м. і порт в півн. Добруджі (Румунія) над дол. Дунаєм; 49 200 меш. (1974): гол. рибальська база Румунії, харч. пром-сть. У Тульчанському пов. (у якому живуть всі українці *Добруджі*) є бл. 20 сіл, що в них мешкають українці — бл. 26 000 або 10% всього населення.

Тульчин (V—9), м. на Сх. Поділлі, положене над р Сільницею, р. ц. Вінницької обл.; 14 600 меш. (1975). Т. вперше згадується 1607 п. н. Нестервар як фортеця для захисту від татар, з 1649 недовгий час сотенне м-ко Брацлавського полку, з 1667 Т. знову відійшов до Речі Посполитої. 1787 дістав маґдебурзьке право, 1792 був резиденцією *Торговицької конфедерації*. З 1793 Т. у складі Рос. Імперії, недовгий час пов. м., з 1804 заштатне м-ко Подільської губ. 1818 у Т. створено Тульчинську управу «Союзу благоденства», яка 1823 стала керівним

центром *Півд. Т-ва Декабристів*. 1859 у Т. було 11 200, 1897 — 23 900 меш., згодом Т. через віддалення від залізниці занепав. 1919—20 часті бої Армії УНР з большевиками. 1923—30 окружне м. УССР; 1926 — 17 400 меш. (48% українців, 44% жидів); характер м. ремісничо-торг. Нині у Т. — харч. пром-сть, швейна й взуттєва фабрики. Ветер. технікум; краєзнавчий музей (заснований 1923). 1909—21 у Т. жив композитор М. *Леонтович*.

Старий Тульчин (кін. 19 в.)

Тульчинська Віра (*1907), мікробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1948), родом з Казані, закінчила Казанський Ветер. Ін-т (1929). З 1947 на Україні: проф. Одеського С.-Г. Ін-ту, з 1952 — Одеського Ун-ту. Праці Т. присвячені мікробіології та імунології бруцельози і туберкульози, бактеріофагії, вірусології, дослідженню біол.-активних речовин (антибіотики і вітаміни).

Туманський Федір (1757—1810), історик, етнограф і гром. діяч, вихованець Кеніґсберзького Ун-ту, чл. Королівського Пруського Нім. Т-ва. Закінчивши студії, Т. повернувся на Україну, де дістав звання бунчукового товариша, 1778-79, «по выбору всея Малороссии», організував «Топографічний опис» Гетьманщини й склав детальні анкети-програми для збирання іст.-геогр., екон., етногр., а також природознавчих й антропологічних відомостей. З цим проєктом Т. були пов'язані топографічні описи намісництв кол. Гетьманщини 1780-их рр. (праці Д. Пащенка, О. Шафонського, П. Симоновського та ін.). Обраний 1779 чл.-кор. Петербурзької АН, Т. розгорнув широкі пляни культ.-наук. праці на Україні. Наприкін. 1779 — на поч. 1780 р. він висунув проєкт Академічної Книгарні в Глухові, який був здійснений, і цікавий «План о заведении в Малороссии... Академического Собрания», свого роду зародку Укр. АН (цей проєкт не був здійснений). Тоді ж Т. мав намір написати «полную историю Малороссии», у зв'язку з чим звертався до Петербурзької АН з проханням вислати йому до Глухова відповідні архівні джерела та ін. матеріяли. Але Академія поставилася до цього проєкту скептично, і він не був реалізований. Після ліквідації Гетьманщини Т. розвинув широку наук. й літ.-вид. діяльність у Петербурзі: 10 т. «Собрания разных записок и сочинений о Петре Великом», вид. низки журн., зокрема «Российского Магазина» (1792-94), в якому уміщено чимало важливіших матеріялів до історії України, серед дих Літопис Граб'янки. Ці праці й публікації здобули Т. поважне ім'я в наук. світі. 1801 Т. вийшов у відставку й оселився на своєму хуторі к. Глухова, але й далі брав участь у літ.-публіцистичній діяльності укр. патріотів Лівобережжя («Записка на оборону дворянських прав укр. шляхетства»). Похований у Глухові. *О. О.*

Туманські старшинсько-дворянський рід, мабуть, правобережного походження. На Лівобережжі перші покоління Т. були священиками. **Григорій Тимофієвич Т.** був протопопом у м. Басані, Переяславського полку (1730—50). З синів Григорія Т. — Василь (бл. 1719—1809) був останнім ген. писарем (з 1762), чл. Малоросійської Колеґії (з 1764), віцегубернатором Новгородсіверського намісництва (1782—85); Осип (1731—бл. 1798) був чл. Ген. Суду (1781—82), а згодом гол. Новгородсіверської Палати Карного Суду (1783—95); Іван (1740 — після 1798) був оберсекретарем Сенату в Петербурзі (до 1777), чл. Малоросійської Колеґії (1777—82), гол. Київ. Палати Цивільного Суду (1791—96). Він був письм. і перекладач з нім. і франц. мов. З унуків Григорія Т. — Михайло й Іван Васильовичі були вихованцями Кеніґсберзького Ун-ту; Михайло був чл. Малоросійської Колеґії (1778—82), упорядковував архів Колеґії й збирав Матеріяли до історії України (зокрема твори С. Лукомського). Син Осипа Т. Федір (1757—1810), також вихованець Кеніґсберзького Ун-ту (див.). Рід Т. у 19 в. дав низку держ. і військ. діячів, літераторів: рос. поети Василь Іванович Т. (1800—60) і Федір Антонович Т. (1801—53), ген. консул у Белграді; вчений орієнталіст Олександер Григорович Т. (1861—1920) та ін. Т. були великими дідичами й земськими діячами Чернігівщини й Полтавщини. *О. О.*

Тунець звичайний, тунець блакитний (Thunnus thunnus L.), риба родини тунцевих, ряду окунеподібних; довж. до 3 м, вага до 600 кг і більше. Поширений у тропічних і частково в помірних водах; на Україні в Чорному й Озівському м. Теплолюбна, зграйна, пелагічна риба, відбуває далекі міґрації; на весні підходить у прибережну зону. Нереститься у червні—липні; живиться дрібною рибою. Цінна пром. риба.

Тупий, невелика група Вулканічних українських Карпат, положена між р. Боржавою на півн. і Тисою на півд.; з зах. до неї прилягає смуга вулканічного підгір'я, зі сх. — *Мармароська котловина*, найвищий верх Тупий (878 м).

Туптало Димитрій Ростовський св. (грудень 1651—28. 10. 1709), світське ім'я Данило, церк. діяч і вчений письм., нар. в родині коз. сотника Сави Т. в м. Макарові на Київщині. Вчився у Київ.-Братській Колеґії (1662—65), після постригу (1668) жив у Києво-Кирилівському манастирі, понад 30 рр. був проповідником і ігуменом в укр. (Густинському, Чернігівському, Батуринському, Києво-Печерській Лаврі) і недовгий час білор. (у Вільні й Слуцьку) манастирях. 1701 Петро I призначив Т. митр. Тобольську; 1702 з уваги на слабе здоров'я Т. був переведений до Ростова, де жив і працював до кін. життя. 1757 був канонізований. Першим друкованим твором Т. є «Руно орошенное» (1680), зб. оп. про чудеса від Богородиці Чернігівського Троїцько-Іллінського манастиря (7 вид. до 1702). Гол. капітальним твором Т. є 4-томовий зб. життя святих «Четьи-Минеи» — Читані Мінеї (перше вид. 1689—1705; у 18 в. — 10 вид.), що забрали Т. 20 рр. життя (1684—1705) — найвидатніший твір укр. агіографії 17—18 вв. Т. автор проповідей (в деяких критикує реформи Петра I): «Проповіди святителя Димитрия, митр. ростовського, на украинском наречии», серед ін. на роковини смерти Іннокентія Ґізеля (1909); полемічних творів, спрямованих проти розколу («Розыск о раскольничеcкой брынской вере» (1709) — 7 вид.; серед богословських творів «Зерцало православного исповедания» (1805), 2 вид.; іст. творів: «Летопись иже во святых... от начала миробытия до Рождества Христова» (1784), 3 вид.; «Діаріюш, каталог, киевских митрополитов»; духовних драм: «Комедія на Рождество Христово» і «Успение Богородицы» та ін. Мова богословських праць — ц.-слов. з українізмами, проповідей — близька до нар. Т. — типовий представник бароккового стилю. Творчість Т. здобула широку популярність, вона мала вплив на творчість Квітки-Основ'яненка; його житійними повістями зачитувалися Т. Шевченко, О. Пушкін, О. Герцен, М. Лєсков.

Св. Д. Туптало-Ростовський

Література: Шляпкин И. Св. Димитрій Ростовський и его время (1651—1709). П. 1891; Попов М. Святитель Д. Ростовский и его труды (1709—1909). П. 1910; Хрестоматія давньої української літератури (Доба феодалізму). Упорядкував О. Білецький. К. 1952; митр. Іларіон (Огієнко). Св. Димитрій Туптало. Вінніпеґ 1960.

Тур, первісний дикий бик, назва вимерлих диких представників роду бик (Bos), поширених в Европі, центр. і півд.-зах. Азії, півн. Африці. Найвідоміший Т. евр. (B. taurus primigenius Bojanus = B. primigenius), предок бика свійського. На Україні населяв степи, лісостепи, мішані ліси і був мисливською твариною; вимер у 17 в (у сер. 17 в. Т. спостерігав на Україні Боплян). Про поширення Т. на Україні свідчать численні геогр. назви, як також згадки у пам'ятках нар. творчости.

Тур Никифор († 1599), києво-печерський архимандрит (з 1593) з укр. шляхетського роду. На Берестейському церк. соборі 1596 виступав проти ієрархів, що поєдналися з Римом. Його заходами Києво-печерський манастир не перейшов на унію (всупереч натискам уніятського митр. М. *Рогози*, який у цьому мав підтримку поль. короля) і зберіг манастирські маєтки.

Турбаба Дмитро (1863—1933), хемік родом з Катеринослава; по закінченні Харківського Ун-ту працював у ньому (1885—1900), 1900—20 — проф. Томського Технологічного Ін-ту, з 1923 — Симферопільського Ун-ту. Основні праці з теорії розчинів (зокрема водних розчинів мурашиної і оцетової кислот) і каталізи.

Турбів (IV—9), с. м. т. Липовецького р-ну Вінницької обл., положене на Сх. Поділлі над р. Десною; 6 500 меш. (1970). Цукровий комбінат (заснований 1847, продукція цукру у т: 1912-13 — 51 000, 1965 — 364 000); зав.: каоліновий, склоробний і машино-будів.

Турґенєв Іван (1818—83), рос. письм., нар. в м. Орлі у поміщицькій родині. Закінчив Петербурзький Ун-т (1837). Багато рр. жив за кордоном і мав широкі літ. зв'язки в зах., зокрема паризьких колах. Проза Т. — «Записки охотника» (1847—52), романи «Рудин» (1856), «Дворянское гнездо» (1859), «Накануне» (1860), «Дым» (1867), повість «Вешние воды» (1872) й ін. — у рос. клясиці стали зразком досконалої літ. мови. У романі «Отцы и дети» (1862) Т. відтворив активізацію різночинної інтеліґенції й зародження нігілізму в рос суспільстві. Прихильний до укр. культури, Т. познайомився з Т. *Шевченком*, коли той повернувся з заслання, і часто зустрічався з ним, написав «Воспоминание о Шевченке» («Собрание сочинений», т. 10, 1962); приятелював з Марком *Вовчком* (див. Гнатюк М., «І. С. Турґенєв і укр. дожовтнева література», 1968).

Туреччина й Україна. Т. — країна на Близькому Сході, на піво. Малої Азії (97% території) і Балканському піво., оточена Чорним, Егейським і Середзем-

ним м., межує з СССР, Іраном, Сирією, Грецією і Болгарією. Площа 780 000 км² і 38,5 млн (1975) населення.

Т. півд. сусід України (через Чорне м.); упродовж вв. територія Т. (до 1923 Османської або Оттоманської Імперії) зазнавала змін, а за деяких періодів Т. безпосередньо межувала з Україною чи навіть володіла частиною укр. земель, а тур. васальні держ. формації: Крим. ханат (див. *Татари*), *Молдавія*, *Семигород* — упродовж вв. були півд. і півд.-зах. сусідами України. Т. відогравала значну ролю в іст. минулому укр. народу: в боротьбі з тур.-тат. інвазією (тат постійними нападами) зформувалося укр. *Козацтво*, особливо *Запоріжжя*. За Коз.-Гетьманської держави (17—18 вв.) гетьмани подекуди намагалися використати допомогу Т. для зрівноваження політ. ситуації у Сх. і Сер. Европі, зокрема супроти великодерж. прагнень Польщі й Московщини (Росії). У 18—19 вв. з ослабленням коз.-гетьманської держави і втратою укр. автономії, українці брали активну участь у рос.-тур. війнах (у складі рос. армій) і чимало спричинилися до визволення півд. слов'ян на Балканах. На підставі Берестейської угоди 1918, Т. визнала укр. державу і встановила дипломатичні зв'язки з укр. урядом. На поч. сов. періоду Т. втримувала екон. і культ. зв'язки з УССР.

Д о 1 6 4 8 . Кочові тур. племена тюрківогузів з'явилися у Малій Азії в 11 в. Створений сельджуківською династією султанат розпався при кін. 13 в. на півсамостійні князівства. Одне з них (розташоване в півн.-зах. частині Малої Азії) бей Осман (1258—1324) перетворив 1282 на самостійний емірат, який став осереддям майбутньої Османської (Оттоманської) імперії. Скориставшися занепадом Візантії, османи підкорили в 14—15 вв. Малу Азію, Балканські країни, захопили Константинопіль (1453), перетворивши його на свою столицю Стамбул; на поч. 16 в. підбили Валахію, Молдавію (в складі якої була Буковина), Закавказзя і країни Близького Сходу. Почавши з 1470-их рр., Т. почала опановувати півн. побережжя Чорного м.: 1475 захопила італ. колонії на півд. Криму (Теодосію — Каффу, Балаклаву, Судак, Керч), в наслідок чого Крим. ханат визнав 1478 зверхність Т.; далі турки створили свої військ. бази в Білгороді—Аккермані (1484), Кілії (1484), Очакові (1480-і рр.), Ізмаїлі (поч. 16 в.). Забезпечені тур. протекцією, татари самі чи спільно з турками протягом двох ст. нападали на укр. землі, спустошуючи оселі, грабуючи населення та забираючи в ясир велике ч. укр. людности, яку продавали в Криму й Т. Стамбул був одним з гол. ринків укр. невільників. Укр. бранки іноді відогравали політ. ролю в житті Т.: відома Роксоляна (Настя Лісовська, 1505—61), що була жінкою тур. султана Сулеймана I і матір'ю Селіма II, мала вплив на політику Т. Тяжка доля невільників та боротьба з турками і татарами відбилися в укр. нар. творчості, у думах й іст. піснях.

Перший тур. напад на Зах. Україну відбувся в 1498—99, як відплата за втручання короля Яна Ольбрахта в тур.-молд. справи. Тоді турки пограбували Поділля і Галичину, дійшовши аж до Перемишля. Після орг-ції *Запор. Січі* в сер. 16 в. укр. козаки чинили організований опір тур.-тат. аґресії.

З другої пол. 16 в. козаки почали влаштовувати відплатні морські походи на тур.-тат. володіння на півд. України: Очаків (1589), Аккерман (1594, 1601), Кілію (1602, 1606), Ізмаїл (1609, 1621), Каффу (1616). Скориставшися з ослаблення Т. війнами з Австрією і Венецією, козаки на поч. 17 в. організували великі походи проти тур. міст. Запорожці здобули Варну (1604), Трапезунд (Трабзон, 1614, 1625), Синоп (1614), кілька разів нападали на Стамбул (1615, 1620 і тричі 1624), викликаючи паніку серед тур. населення. Ці морські походи козаків на Туреччину мали широкий відгомін у Зах. Европі.

Вважаючи основним завданням козаччини боротьбу з мусулманським світом, гетьман П. Сагайдачний став чл. Християнської міліції і пробував організувати антиоттоманську коаліцію. Коли султан Осман II рушив на Польщу, король Жиґмонт III був змушений прохати коз. допомоги, і перемогу під *Хотином* (1621) вирішили 40-тисячна коз. армія та досвідчений провід гетьмана П. Сагайдачного. Наступ Оттоманської Імперії був стриманий. Гетьман Михайло *Дорошенко* (1625—28) і Тарас *Федорович* (1630) продовжували антитур. політику й уславилися морськими походами.

Відносини України з Т. за доби Козаччини (16—17вв.) і Гетьманщини (17—18 вв.) були досить складні й подекуди суперечливі. З одного боку, тур. аґресія в Европі, яка тривала до кін. 17 в., примушувала Козаччину чинити опір тур. зазіханням на укр. землі Речі Посполитої й руїнницьким нападам татар (зокрема крим.) на Україну. Тим самим Козаччина ставала заборолом христ. Европи від навали мусулманського світу і вважала це за свою іст. місію. Ця концепція й створена нею традиція, особливо популярна в кін. 16 і в першій пол. 17 в. (відгуки її були й пізніше), мала на меті радикальне вирішення чорноморської проблеми й тому вимагала активної укр. політики на цьому терені. Так виникла ідея об'єднання всіх сил правос. Сходу (антитеза кат. Священній Лізі) для повалення Оттоманської Імперії, визволення її правос. на-

родностей, ліквідації тур.-тат. володінь на півдні України для виходу її через Чорне м. на широкі шляхи нац. й міжнар. економіки і політики. Протягом всього дорев. (до 1648) періоду зовн. політика Козаччини орієнтувалася традиційно на участь України в антитур. коаліції зах. чи сх.-евр. держав (укр.-моск. походи кн. Дмитра Вишневецького, посольство Еріха Ляссоти від цісаря Рудольфа II на Запоріжжя 1594, політика гетьмана П. Сагайдачного, сухопутні походи козаків на Молдавію, їх морські походи на Крим і Т., участь Козаччини в антитур. плянах короля Володислава IV тощо). Ця ідея й її традиція імпонувала укр. політ. і церк. діячам 17 в., зокрема Богданові й Тимошеві Хмельницьким, Петрові Дорошенкові (в останні роки його гетьманування), Іванові Мазепі (в перший період гетьманування — до 1700), І. Ґалятовському та ін. сучасникам. Відгуки її знаходимо у екзильного гетьмана Пилипа Орлика.

Але поруч з цією ідеєю в укр. політиці, особливо після 1648, існувала, а іноді переважала протилежна концепція, з якої розпочалася нова лінія укр. політики щодо Т. Вона висувала наперед союз України з Т. й Кримом (або тільки з однією з цих держав), на противагу плянам і зусиллям Польщі й Московщини — опанувати Україну чи поділити між собою укр. землі. Смертельна боротьба проти Речі Посполитої за існування і поширення молодої укр. держави конче вимагали союзу її з Т. й Кримом — або пізніше з Москвою. Це було директивою зовн. політики Б. Хмельницького після укладення поль.-моск. угоди Адама Киселя 1647, скерованої проти Криму. Шукаючи союзника проти Польщі, Б. Хмельницький укладав договір (наприкін. 1647 — на поч. 1648) з Кримом, який допоміг йому розпочати переможну війну. Укр. дипломатична місія на чолі з кропивнянським полк. Пилипом Джалалієм у червні 1648 уклала в Стамбулі союз з Т., на підставі якого Україна була визнана суверенною державою, а Крим. ханові заборонено плюндрувати укр. землі. Згодом була підписана морська конвенція тур. султана з Військом Запор., яка реґулювала торг. взаємини між Т. й Україною. Але до укр.-тур. союзу вороже поставився Крим, і з приходом султана Мехмеда IV перемогла концепція тат. хана Іслям-Ґірея III, якому Порта доручила опікуватися «півн. (укр.) справами». Щойно 1650 відновилися переговори з Т., яка запропонувала протекторат над Україною, що мала стати васальною державою Оттоманської Імперії, на подобу Молдавії та Валахії. Не зважаючи на опозицію укр. шляхти (А. Кисіль) і вищого духовенства (Сильвестр Косів), Б. Хмельницький на поч. 1651 визнав тур. протекцію. Однак, спроба Б. Хмельницького утворити укр.-молд. союз під протекторатом Оттоманської Імперії в 1652—53 не була реалізована, одним з наслідків чого був союз України з Москвою. Але, хоч Переяславська угода 1654 формально заборонила зносини з Т. (т. 5 договору, укладеного в Москві у березні 1654), вони не припинилися, і укр.-тур. союз був відновлений 1655.

Ці союзні зв'язки і зносини з Т. залишилися традиційною лінією укр. політики й надалі. З тими чи тими відмінами, визначеними змінами міжнар.-політ. коньюнктури на Сході Европи, майже всі наступники Б. Хмельницького в критичні моменти існування Коз.-Гетьманської держави продовжували цю традицію. Гетьман І. Виговський (1659), кол. гетьман Павло Тетеря (1670), гетьман П. Дорошенко й кол. гетьман Ю. Хмельницький, особливо після Андрусівської угоди 1667, яка поділила Україну на поль. й моск. частини, орієнтувалися на допомогу й союз з Т. Гетьман Брюховецький, зриваючи з Москвою 1668, вислав делеґацію на чолі з лубенським полк. Григорієм Гамалією (кол. посланцем Виговського до султана) для переговорів у справі тур. протекції над Україною. Місія була вдала, але загибель Брюховецького унедійснила його заходи.

Укр.-тур. союз був оформлений за гетьмана П. Дорошенка, який прагнув відновити державу Б. Хмельницького і поширити її на зах.-укр. землі. 1667 він розпочав переговори з Т., які завершилися 1668 угодою про військ.-політ. союз України з Т. Султан погодився взяти Україну під тур. протекцію, при чому Україна зберігала повну автономію, вільний вибір гетьмана, звільнення від данини й діставала військ. допомогу для об'єднання всіх укр. земель під владою Війська Запор. Цей договір був схвалений Корсунською Радою в березні 1669. Україна Дорошенка взяла участь як союзник Т. у переможній війні з Польщею, але Бучацький договір 5. 10. 1672, за яким Польща зрікалася Поділля на користь Т., а Брацлавщини й Київщини на користь Дорошенка, був порушенням укр.-тур. угоди 1668 й початком краху туркофільської політики Дорошенка.

Капітуляція Дорошенка 1676 відкрила шлях для нової комбінації тур.-укр. порозуміння. Т. проголосила Юрія Хмельницького, який перед тим пробув 6 рр. в ув'язненні в Стамбулі, «кн. Малоросійської України і гетьманом Війська Запор.» (1677—81) й уклала з ним договір, подібний до договору з Дорошенком. Поразка Ю. Хмельницького після т. зв. Чигиринських походів 1677—78 і невдача

його наступника, призначеного Т., молд. господаря Ґ. Дуки (1681—82), завершилася Бахчесарайським миром Т. з Москвою 13. 1. 1681, а поразка Т. під Віднем 1683 припинила аґресивну політику Т. на території Сх. Европи й України.

Обидві політ. концепції — антитур. й туркофільська — в різних комбінаціях характеризують укр. політику щодо Т. за гетьманів І. Мазепи й Пилипа Орлика. За першого періоду свого гетьманування (до 1700) Мазепа виступав, як речник антитур. політики, Україна брала активну участь у Священній Лізі, і сам Мазепа керував успішними військ. діями проти тур. фортець на дол. Дніпрі. Але за другого періоду (після 1701) Мазепа шукав порозуміння з Т. й її допомоги у боротьбі проти Москви та її панування на Україні. Полтавська поразка 1709 перекреслила спроби широкої антимоск. коаліції, й Мазепа та К. Гордієнко з частиною їх війська знайшли притулок на землях Оттоманської Імперії. Гетьман П. Орлик разом з тур.-тат. військом брав участь у військ. акціях на Правобережній Україні перед Прутським походом 1711. Він уклав союзний договір України з Кримом 1711 й намагався відновити союз з Т. в 1712. Т. визнала владу Орлика на Правобережжі, але не дала йому належної допомоги, і Правобережжя залишилося під Польщею. З 1722 Орлик був інтернований у Салоніках і до кін. свого життя (1742) жив у володіннях Оттоманської Імперії, марно сподіваючися допомоги Т. своїм політ. плянам на Україні. Це відбилося й на його антитур. (властиво, антимусулманській) ідеології, побудованій на старих укр. традиціях 16—17 вв. і підсиленій власним досвідом екзильного гетьмана. Це були останні намагання самостійної укр. політики щодо Т.

18—20 вв. У 18 в. Гетьманщина і Запоріжжя мусіли брати участь у війнах Росії з Т. 1735—39, 1768—74, 1787—91, які спричинили витиснення Оттоманської Імперії з Півдня України. 1774 звільнено трикутник у нижньому межиріччі Дніпро—Бог, а Крим. ханство здобуло незалежність від Т. (*Кучук-Кайнарджійський мирний договір*). Після знищення Запор. Січі (1775) частина запорожців подалася до Т. (в півн. Добруджі), де заснувала *Задунайську Січ*, що як організована військ. одиниця проіснувала до 1828. У 1783 Росія анектувала Крим. ханство, а 1791 *Ханську Україну* між дол. Богом і Дністром (Яський договір). Після ліквідації тур.-тат. володінь на півн. від Чорного м. Т. перестала бути сусідою України.

У 1774 Австрія, з нагоди рос.-тур. війни, захопила Буковину, яка доти входила до складу Молдавії і перебувала під зверхністю Т. понад $2^1/_2$ ст.

У 19 в. тривали далі рос.-тур. війни: 1806—12 (рос. захоплення Басарабії), 1828—29, 1853—56 (*Кримська війна*), 1877—78, в яких українці брали участь по боці Росії, сприяючи визволенню поневолених балканських народів. Під впливом поль. еміґрантів, на чолі з кн. А. Чарторийським, були спроби організувати, за допомогою Т., протирос. рух. У сер. 19 в. туркофільську політику провадив Михайло *Чайковський*, учасник поль. повстання 1831, який з 1848 перебував у Стамбулі, прийнявши тур. підданство й іслям та змінивши своє прізвище на Садик-Паша. Він переконав тур. уряд у доцільності створення в складі тур. армії коз. формацій («султанські козаки») з укр. поселенців у півн. Добруджі, які взяли участь у Крим. війні. Ці полки існували до 1861.

Укр. добровольці брали участь у боротьбі півд. слов'ян (сербів і болгар) проти тур. панування в 1875—77, а населення України зібрало чималі фонди й організувало мед. допомогу.

Під час першої світової війни Т. воювала по боці Центр. Держав проти Рос. Імперії. В листопаді 1914 мін. внутр. справ Т. Талаат-бей прийняв делеґацію *Союзу Визволення України* (СВУ) й обіцяв підтримку укр. самостійницьким змаганням. У Стамбулі діяло представництво СВУ, очолене М. Меленевським, яке видавало летючки для тур. вояків («Asker») та інформативну публікацію «Ukrayna, Rusya, Türkiye, Magâlemer mecmu'asi» (1915).

На весні 1916 рос. військо, в якому велику частину становили українці, захопило сх. Анатолію з центром у Трапезунді (Трабзоні) і до 1918 тримало її у своїх руках. Після березневої революції 1917 у Трапезунді організовано Укр. Громаду, яка видавала «Вісті Укр. Громади м. Трапезунду» за ред. Г. Хименка. У вересні 1917 Центр. Рада призначила М. Свідерського комісаром Трапезундського р-ну, який підготовляв українізацію військ. частин, а в жовтні 1917 організовано Військ. З'їзд у Трапезунді. Але на поч. 1918 рос. військо евакуювало Трапезунд і всі українці виїхали на Україну.

Т. делеґація у складі В. везиря Талаат-Паші, мін. закордонних справ Агмед Мессімі-бея, Ібрагім Гаккі-Паші, ген. Агмед Іцует-Паші, разом з Центр. Державами підписала 9. 2. 1918 *Берестейський мир*, визнаючи УНР як незалежну і суверенну державу; цей договір Т. ратифікувала 22. 8. 1918. Україна і Т. обмінялися посольствами: послом у Стамбулі за Гетьманату був М. Суковкін (1918), за Директорії О. Лотоцький (1919—20) й Я.

Токаржевський (1920—21), а радниками посольства — Л. Кобилянський і В. Мурський (згодом до 1935 представник екзильного уряду УНР в Т.). За гетьманату гол. тур. посольства в Києві був Ахмед Мухтар-бей. 1919 в Стамбулі видано інформативну публікацію «Ukrayna ve Türkiye», а в 1930 В. Мурський видав працю «Ukrayna ve istiklâl müca hedeler».

На поч. існування УССР (2. 1. 1922) укладено угоду про політ., торг., культ. зв'язки й «про дружбу та братерство» з Т., але сов. Україна не мала в Т. постійної дипломатичної репрезентації, і ці зв'язки 1923 були замінені всесоюзними.

В УССР справами тур. культ. в Харкові з 1926 цікавилася Всеукр. Наук. Асоціяція Сходознавства, яка видавала в 1927—31 ж. *«Східній Світ»* (останнє ч. «Червоний Схід»). Вона утримувала контакти з Т. У 1928—29 укр. делеґація (О. Гладстерн, П. Тичина, В. Зуммер, О. Самойлович) їздила до Т. Після 1945 в Стамбулі існувала Укр. Громада в Т., яку очолював сотник М. Забілло.

Тур.-укр. культ. зв'язки були незначні. З укр. боку це були спроби ознайомити тур. світ з укр. політ. і культ. проблемами: вид. СВУ, укр. дипломатичних представників, переклади і переспіви з тур. літератури, ст. про тур. фолкльор і нар. творчість: М. Драгоманов «Турецкие анекдоты в украинской словесности» («КСт.», 1886); І. Франко «Вірша про тур.-рос. війну 1787—91» (ЗНТШ, т. 64); Т. Грунін «Тур. мова. Елементарна граматика та новий альфабет» (Х. 1930); А. Кримський «Переклади тур. нар. творчости і тур. пісень» (ж. «Народ», Л. 1890); П. Тичина — переклад поезій Махмеда Еміна, переклади тур. літ. творів Х. Едіба, Н. Хікмета, Якуба Кадрі, Рефіка Халіда, Омера Сейфейддіна, Суад Дервіша, О. Ханчерліоглу й ін.; зб. «Оп. тур. письменників» (К. 1955). Менше появилося тур. мовою з укр. літератури: твори Т. Шевченка в перекладі А. Кримського, Хікмет Назима; П. Тичини в ж. «Milliyet» (1928) та ін.

У Києві до 1931 під керівництвом А. Кримського працювала Тюркологічна комісія при УАН, яка видала «Історію Туреччини», «Історію Туреччини та її письменства», «Вступ до історії Туреччини», «Тюрки, їх мова і література» тощо. Укр. тюркологи тодішнього й пізнішого часу: В. Дубровський, Є. Завалинський, О. Самойлович, Х. Надель, О. Ганучець, Л. Биковський, О. Пріцак. З укр. мистців працював якийсь час у Т. — О. Гриценко («Два роки в Константинополі», франц. вид. 1930, укр. 1961).

Література: Костомаров Н. Богдан Хмельницкий, данник Оттоманской Порты. Собрание сочинений, кн. V. П. 1905; Застирець І. Мазепинці в Туреччині. З паперів Садик-Паші (Чайковського). ж. Україна, II. К. 1914; Stübe R. Die Ukraine und ihre Beziehungen zum Osmanischen Reich. Vol. II, Serie: Länder und Völker der Türkei. Ляйпціґ 1915; Кримський А. Історія Туреччини. К. 1924; Кобилянський Л. Укр. посольство в Туреччині, ж. Нова Україна, червень-липень 1925; Крип'якевич І. Остафій Астаматій (Остаматенко), укр. посол в Туреччині 1670-их рр., ж. Україна, ч. 6. К. 1928; Rypka J. Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit B. Chmelnicki. Z dėjin Východni Europy a Slovanstva. Прага 1928; Дубровський В. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст., ж. Східній Світ, ч. 5. Х. 1928; Всеукр. Наук. Асоціяція Сходознавства. Україна та Туреччина. ж. Східній Світ, чч. 7—8. Х. 1929; Dorošenko D. — Rypka J. Hetjman Petr Dorošenko a jeho turecká politika. Časopis Národniho Musea. Прага 1933; Dorošenko D. — Rypka J. Polsko, Ukrajina, Krym a Vysoká Porta v prvni pol. XVII st. Čas. Národniho Musea. Прага 1936; Konopczyński W. Polska a Turcja (1683—1792). В. 1936; Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672—1742). Праці Укр. Наук. Ін-ту. т. XLII. В. 1938; Крип'якевич І. Відвічна вісь України. ж. Сьогочасне й минуле, 1. Л. 1939; Лотоцький О. Сторінки минулого. ч. 4. В Царгороді. Б. 1939; Смирнов Н. Россия и Турция в XVI—XVII веках, тт. I—II. М. 1946; Пріцак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648, ЗНТШ, т. 156. Мюнхен 1948; Мельникова Т. Борьба России с Турцией в 1730-ых гг. и Украина. Ученые Записки Института Славяноведения. т. I. М. 1948; Алекберли М. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков. Саратов 1951; Pritsak O. Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648), ж. Oriens, Vol. VI, ч. 2. Ляйден 1953; Смирнов Н. Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в XVII—XVIII вв. Воссоединение Украины с Россией 1654—1954. М. 1954; Грушевський М. Історія України-Руси, тт. VII—IX. Нью-Йорк 1956—57; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. ЗНТШ, т. 170. Нью-Йорк—Париж—Торонто 1960; Апанович О. Запор. Січ у боротьбі проти тур.-тат. аґресії. К. 1961; Надель Х. Культ. взаємини двох народів (укр. і тур.). ж. Всесвіт, ч. 1. 1963; Назарко І. Роля козаків у протитур. кампанії під Віднем 1683 р. в насвітленні ватиканських документів. Наук. записки УТГІ, ч. XIX. Мюнхен 1969; Лемерсье-Келькеже Ш. Лит. кондотьер XVI в. — кн. Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным Оттоманских архивов. Франко-русские экономические связи. М.—Париж 1970; Wynar L. and Subtelny O. Habsburgs and Zaporozhian Cossacks. The Diary of Erich Lassota von Steblau. 1594. 1975: Waugh D. C. On the Origins of the Correspondence between the Sultan and the Cossacks. Recensija, Vol. I, No. 2. Кембрідж, Мас. 1971; Bartl P. Der Kosakenstaat und das Osmanische Reich im 17 und in der ersten Hälfte des 18 Jahrhunderts. Südostforschungen. XXXIII. 1974; Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина. ж. Укр. Історик, чч. 3—4 (47—48). Нью-Йорк—Торонто—Мюнхен 1975.

А. Жуковський, О. Оглоблин

Туризм, туристика, вид активного відпочинку у формі вимаршів (мандрівництво) або виїздів поза місце постійного перебування, поєднаних з розвагами, пізнаванням природного оточення рідного краю чи ін. країн, їхніх архітектурних і мист. пам'яток, участю в різних улаштуваннях рел., культ., спортового чи ін. характеру. Мандрівки пішки чи з допомогою різних засобів пересування суходо-

лом і водними шляхами належать до Т. в широкому значенні слова. З розповсюдженням у 20 в. комунікаційних засобів і збільшенням моторизації та зростанням добробуту Т. став одним з гол. елементів відпочинку і важливим фактором життя з суспільного, госп. і культ. погляду.

До 1914 Т. на Україні був мало розповсюджений. До перших спроб належить студентська екскурсія 1876 у Крим (під проводом проф. Новоросійського Ун-ту М. Головінського), мандрівки студентів високих шкіл у Галичині у 1880-их рр. (сполучені з доповідями, концертами тощо; учасником їх був І. Франко, який для мандрівників написав вірш «Сонце по небі колує»), заснування Гуртка любителів природи, гірського спорту і кримських гір у 1880-их рр. у Ялті, Кримського гірського клюбу у 1890-их рр. (з осідком в Одесі і філіями в Ялті, Севастополі, Кишиневі й ін. м.). Ширшу діяльність виявляло на Правобережжі Рос. Т-во туристів і Поль. Т-во Краєзнавче, а в Галичині Поль. Т-во Татшанське. Там таки у 1900-их рр. активну туристичну (тур.) діяльність виявляло тіловиховне т-во «*Сокіл*», яке заснувало тур. (під проводом К. Ґутковського) і вельосипедну (гол. Я. Бінцковський) секції.

Інтенсивніший тур. рух поширився і набрав організованіших форм з 1920-их рр. 1924 у Львові засновано мандрівно-краєзнавче т-во «*Плай*» з філіями в ін. м., що влаштовували прогулянки по Львову, Карпатах (на горі Плісце «Плай» мав свою тур. станцію) тощо. Широкі маси молоді охоплював мандрівками *Пласт* і *Карп. Лещетарсъкий Клюб.*

Значно сильніше (зокрема в Карпатах) був розвинений поль. тур. рух (на Закарпатті — чес.). По больш. окупації Зах. України 1939 всі спортові т-ва, у тому ч. й тур., були змушені припинити свою діяльність.

В УССР Т. перейшов кілька етапів орг. форм. У 1920-их рр., поряд згаданого вже Рос. Т-ва Туристів, організовано Т-во Радянський Турист (Радтур) при Нар. Комісаріяті РСФСР та його Укр. відділ — Укртура, а пізніше у 1928 — Т-во Пролет. Туризму (ТПТ), об'єднані 1930 у Всесоюзне добровільне т-во пролет. Т. та екскурсій (ТПТЕ). 1936 його ліквідовано, а Т. й альпінізм підпорядковано фізкультурним і профспілковим орг-ціям. Створене при Всесоюзній Центр. Раді Проф. Спілок (ВЦРПС) Тур.-Екскурсійне Управління (ТЕУ) ВЦРПС керувало Т. у профспілках. Воно диспонувало 150 будинками туристів, але на Україні їх було мало і вони не задовольняли потреб туристів. По другій світовій війні постановою ВЦРПС (1962) створено в СССР Центр. Раду Т. як єдиний орган, що керує орг-цією Т. і здійснює ідеологічний нагляд над радами Т. всіх респ. У 1969 ЦК КПСС, Рада Мін. СССР і ВЦРПС ухвалили постанову «Про заходи для дальшого розвитку Т. та екскурсій у країні», у якій партія та уряд розглядають тур.-екскурсійну справу як один з засобів ком. виховання; ці постанови обов'язкові й для УССР. Згідно з ними керівництво Т. та екскурсіями в УССР належить органові Укрпрофради — Респ. раді в справах Т. та екскурсій. Тепер устійнено бл. 2 300 екскурсій з визначеними маршрутами і відповідною політ.-виховною програмою, про дотримання якої дбають бл. 1 700 постійних і 3 000 тимчасово працюючих екскурсоводів. Респ. Раді підпорядковані обл. ради в справах Т. та екскурсій, яким підлягають тур. бази, готелі, кемпінґи тощо. У 1976 діяли 84 тур. бази з філіями і притулками, 11 тур. автомоторових баз тощо. Уся т. зв. матеріяльна база Т. на Україні може одночасно прийняти й обслужити бл. 60 000 мандрівників. Для дітей створено дитячі тур. бази та шкільні табори з спеціяльно вишколеним керівництвом для орг-ції політ. виховання. З метою популяризації Т. введено масовий значок «Турист СРСР» III, II і I ступенів. В уніфікованій спортовій клясифікації «пішоходні подорожі» мають 5 категорій складности: від найпростіших до походів, за виконання яких можна одержати звання «Кандидата в майстрі спорту» чи «Майстра спорту СРСР».

Великою популярністю в колах туристів користуються Карпати, Закарпаття, Буковина, Крим, береги Дніпра (гол. в р-ні могили Т. Шевченка б. м. Канева), а також і культ. центри з іст. й мист. пам'ятками: Київ, Львів, Харків, Одеса та ін. З різних засобів пересування для Т. найменше поширені автотур. подорожі, бо не скрізь вистачає місць у кемпінґах і автотурбазах, бракує автомайстерень і запасних частин. З 1965 практикуються рейси по Дніпру, далекі морські й річкові подорожі, тур. подорожі по Чорному й Озівському м. Для Т. використовують і залізниці: тур. потяги рухаються вночі, а вдень стоять на станціях, поки туристи оглядають місто. Існують ще т. зв. маршрути відпочинку дводенні подорожі (автобусом, літаком, потягом, пароплавом тощо), які починаються у п'ятницю увечорі або в суботу ранком і закінчуються в неділю увечорі чи в понеділок уранці. У Карпатах і на Закарпатті поширений узимку лещетарський Т.

Подорожами закордонних туристів в УССР, як і в усьому СССР, керує Всесоюзне держ. т-во Інтурист з осідком у Москві й уповноваженим у Києві. Воно устійнює усю тур. діяльність з закордоном і тур. фірмами та орг-ціями, складає маршрути чужинців по території СССР (пересування закордонних туристів обмежене: переїхавши кордон, вони перебувають під постійним доглядом органів КҐБ). Інтурист диспонує готелями, кемпінґами

тощо, які не завжди відповідають стандартові зах. Т. Чимало українців, що живуть у діяспорі, відвідує щорічно УССР. Це групові і рідше індивідуальні подорожі. Виїзди полагоджують філії Інтуриста та тур. бюра укр. підприємців.

Література: Будзиновський А. Туристика. Л. 1909; Погребецький М. Туризм та подорожі. К.-Л. 1948; Туристические маршруты по Украине. К. 1957; Тимчишин Я. та ін. Подорожі по Львівщині. Л. 1967; Хвостенко С. Туризм на Україні. К. 1976.

Е. Жарський

Турин Роман (1900—79), маляр, родом з Снятина (Галичина); студіював у Краківській Академії Мистецтв (1921—25, у В. Яроцького і Ю. Панкевича) та в Парижі (1925—27). Портрети: А. Труш-Драгоманової (1946), Ф. Колесси (1947), В. Стефаника (1948), В. Щурата (1950) та ін.; натюрморти, пейзажі. Т. збирав і популяризував твори *Никифора* Дровняка з Криниці. Автор документальних фільмів — «Гуцульські фраґменти» та про спортивне життя Зах. України (1933—35). Жив і працював у Львові.

Р. Турин

Турів (I—8), с. м. т. на сх. Поліссі, пристань на правому березі Прип'яті, в Житковицькому р-ні Гомельської обл. БССР, положене на укр.-білор. етногр. пограниччі. Т. старий княжий город на землі дреговичів; з кін. 10 в. центр *Турово-Пинського князівства* та епархії (у 12 в. тут був єп. *Кирило Турівський*). З кін. 13 в. належав до В. Лит. Князівства (з сер. 15 до сер. 16 в. Т. володіли кн. Острозькі), недовгий час входив до складу держави гетьмана Б. Хмельницького, з 1793 м-ко Мозирського пов. Менської губ. Рос. Імперії, 1918—20 — у складі Укр. Держави.

Турівське євангеліє, уривки ц.-слов. рукописного євангелія-апракосу (10 подвійних стор.), переписаного в 11 в., правдоподібно на Україні. Т. є. належало на поч. 16 в. церкві Преображення в *Турові* над Прип'яттю. Містить дві вкладні *грамоти* кн. Костянтина *Острозького* (1508 і 1513), власника Турова, з зем. наданнями для свящ. Т. є. видав І. Срезневський (фотографічно) у 1876. Зберігається в Бібліотеці АН Лит. ССР.

Турівський Кирило, див. *Кирило* Турівський.

Турійське (II—5), с. м. т., положене на Волинському Поліссі над р. Турією, р. ц. 3 400 мешк. (1966); харч. пром-сть.

Турія, р. на Зах. Волині, права притока Прип'яті; довж. 184 км, сточище — 2 900 км². Бере поч. на Волинській височині, пізніше перетинає Полісся; долина широка, заболочена, ширина річища 3—4 м у верхів'ї, до 5—10 м у пониззі. Замерзає у грудні, скресає в кін. березня. Над Т. — м. *Ковель, Турійське.*

Турка (IV—4), м., положене в Карпатах (у Високому Бескиді), над р. Стриєм, р. ц. Львівської обл.; 7 000 меш (1972); харч. і ліс. пром-сть. Т. вперше згадується на поч. 15 в., 1730 одержала маґдебурзьке право, у 1856—1939 пов. м.

Туркало Кость (21. 8. 1892 — 17. 10. 1979), нар. у с. Немиринці, Проскурівського пов., гром.-політ. діяч, інж.-хемік. Член Укр. Центр. Ради (1917—18), наук. співр. ВУАН і ред. техн. відділу Ін-ту Укр. Наук. Мови (1922—29); кілька разів заарештовуваний сов. владою, на процесі СВУ (1930) засуджений на 3 р. суворої ізоляції (умовно). З 1943 на еміґрації, з 1949 у ЗДА. Співавтор (з В. Фаворським) «Словника техн. термінології комунального госпва» (1928); автобіографічні нариси «Тортури» (1963), «Спогади» (1978); ст. на мовні, політ. і гром. теми (серед ін. про Спілку Визволення України).

К. Туркало

Туркало Ярослав (* 1924), лікар (хірург) і письм. родом з Києва, тепер у ЗДА; син Костя Т. Репортажі з подорожів (зокрема по Близькому Сходу), «Нарис з Історії Вселенських Соборів 325—787 рр.» (1974).

Туркевич Лев (1901—61), диріґент родом з Бродів (Галичина); учився в Муз. Ін-ті ім. М. Лисенка і консерваторії у Львові, в Муз. Академії у Відні і Віденському Ун-ті. У 1920-их рр. диріґував хорами «Боян» і «Бандурист» у Львові. 1929—41 — диріґент опер у Бидґощі, Варшаві й Познані. 1941—44 муз. керівник Оперного Театру в Львові і диріґент симфонічних концертів. На еміґрації 1945 організував хор «Ватра»», з яким концертував у Швайцарії, Австрії, Німеччині. З 1950 в Канаді (в Едмонтоні й Торонто), диріґував хорами, симфонічними концертами, операми. Гармонізував і аранжував численні нар. пісні та ін. твори.

Л. Туркевич

Туркевич-Лукіянович Стефанія (1898—1977), композитор і муз. педагог, студію-

вала у Львові, Відні і Празі. Учителька муз. шкіл у Львові, 1939—41 доц. Львівської Держ. Консерваторії; з 1944 в Англії. Твори: опера «Мавка» (на основі «Лісової пісні» Лесі Українки), 4 симфонії, 2 симфонічні поеми, 5 сюїт, твори для струнних ансамблів (тріо, квартет, квінтет), варіяції, ґротеск для фортепіяна, сольоспіви, Служба Божа, твори для дітей тощо.

Туркевич-Мартинець Ірина (* 1904), співачка, ліричне сопрано, солістка Львівського Оперного Театру. З 1950 в Канаді, де виступала з концертами.

Туркестан, іст.-геогр. край у Середній і Центр. Азії, заселений тюркськими народами; поділявся на Сх. або Китайський і Зах. Т., який входив до складу Рос. Імперії. На території Зах. Т. 1867 створено Туркестанське ген.-губернаторство, з 1886 перетворене на Туркестанський край та залежні від Росії Бухарське і Хівінське ханства. По революції 1917 і громадянській війні народам Т. не вдалося стати самостійними, і Т. увійшов до складу СССР —до 1924 як Туркестанська Автономна ССР, пізніше як сов. республіки: Таджицька, Туркменська, Узбецька та Киргизька; півн. частина Т. увійшла до складу Казахстану. Назву Т. замінено назвою Сер. Азія. Про українців у Т. див.: *Киргизька ССР, Таджикістан, Туркменістан, Узбекістан.*

Туркмени, основне населення Туркменістану (див.), в якому їх ч. становить 1 417 000 осіб (1970); вони живуть також в ін. частинах СССР (108 000; зокрема в Узбекістані і Таджикістані), Ірані (бл. 350 000), Афганістані (300 000), араб. країнах (150 000) і Туреччині (80 000); заг. ч. бл. 4 млн. Мовно Т. належать до тюркської групи, за віровизнанням — до мусулман-суннітів. Укр.-туркменські (турк.) зв'язки виявляються майже виключно в перекладах літ. творів. Турк. мовою видаються твори Т. Шевченка, І. Франка і сучасних укр. письм. (переклади К. Сейтлієва, Р. Сеїдова, Б. Солтанніязова, К. Курбансахатова та ін.). У перекладах укр. мовою (П. Тичини, В. Сосюри, М. Рильського та ін.) поширені твори найвидатнішого турк. поета Махтумкулі, а також Х. Ісмаїлова, Б. Солтанніязова, Р. Алієва й ін. Крім обміну творчими колективами між Україною й Туркменською ССР, 1971 відбувся на Україні Тиждень турк. літератури, 1972 — Дні укр. літератури й мистецтва в Туркменістані.

Туркменістан, Туркменська ССР, сов. соц. союзна респ. у півд.-зах. частині сов. Сер. Азії (Туркестані); 488 100 км², 2 759 000 меш. (1979; 1970 — 2 159 000, у тому ч. — у тис. — 1 417 туркменів, 313 росіян, 180 узбеків, 68 казахів, 36 татар, 35 українців). Столиця Т. Ашхабад. У минулому Т. належав до різних держ. формацій; у 16—17 вв. частина входила до Бухарського і Хівінського ханств, частина підлягала Іранові; у 1880-их рр. Т. окупувала Росія; 1917—21 він був тереном боротьби народів Туркестану з сов. окупантами; з 1921 — область у складі Туркестанської АССР; з 1924 — союзна республіка.

За переписом 1926 в Т. жило 6 781 українців (4 927 чоловіків і 1 854 жінок); 1959 — 20 955 (1,4% всього населення); 1970 — 35 398 (1,6%), у тому ч. 29 486 у м., 5 912 у с.; у гол. м. Ашхабаді українці становили 10 994 (4,3% всього населення). 64,9% українців вважали укр. мову за рідну, крім того, 8% вільно нею володіли.

Турковичі (III—4), с. Грубешівського пов. на Холмщині (нині Польща, Люблінське воєводство), над р. Гучвою, недалеко від стародавнього города *Червеня.* У Т. існував манастир, поч. якого, за переказом, пов'язаний з чудом. Під час перевозу образа Божої Матері з Белза до Ченстохови(бл. 1378) подібний образ з'явився й у Т. Побудований на цьому місці манастир був 1749 скасований. Від нього залишилася лише невелика дерев'яна церква на честь Покрови Божої Матері зі згаданим чудотворним образом. 1901 манастир відновлено як правос. жін. з учительською семінарією для дівчат, притулком для 200 сиріт, лікарнею, рільничою школою та ін.; з цих закладів вийшло чимало місц. інтеліґенції. 1918 поль. уряд закрив манастир, велику соборну церкву розвалено, а ін. перероблено на склад і костьол та засипано шановану в народі криницю. На частково збереженому цвинтарі заходами епархіяльної влади 1928 збудовано дерев'яну церкву, що стала місцем щорічних прощ з Холмщини й Волині. 1938 поль. влада розвалила і цю церкву, а свящ. і черниць вивезла.

Турковицька Мати Божа

Турнепс, кормова ріпа (Brassica campestris L. var. rapa), дворічна кормова рослина родини хрестоцвітих. Вирощують заради м'ясистих коренеплодів майже в усіх хліборобських р-нах земної кулі, гол. в нечорноземній смузі, у тому ч. й на Україні. Врожайність до 70—80 т з га; поширений ґатунок — Волинський ранній круглий.

Турово-Пинське князівство (у новішій історіографії Турівське князівство), кня-

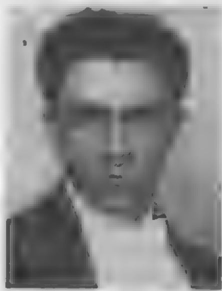
зівство у 10—13 вв., положене в центр. частині *Полісся;* півн., більша частина лежала на території, заселеній *дреговичами,* менша, півд.-сх. — *деревлянами.* Праліси і багна забезпечували меш. Т.-П. к. від наїздів півд. кочовиків. Основою прожитку було хліборобство, полювання, рибальство та бджільництво; через Т.-П. к. проходили важливі торг. шляхи: водний і сухопутний з Києва до Польщі та сухопутний з Києва на Литву і до балтицьких країн, що спричинилося до екон. і політ. значення Т.-П. к. (зокрема у стосунках з Польщею і Литвою). Найдавніші, згадувані літописцем городи: *Турів* (980) і *Пинськe* (1097). За *Володимира В.* Т.-П. к. увійшло до складу Київ. держави (вже з кін. 9 в. було під її впливом), першим намісником його став син Володимира Святополк. Щойно 1157 Юрій Ярославич, нащадок Святополка II, зайняв Турів і відокремив т. ч. Т.-П. к. від Києва. За його синів дійшло до поділу Т.-П. к. на уділи з гол. м. у Турові (Святополк), *Дубровиці* (Іван) та Пинському (Ярополк). У другій чверті 13 в., за Данила Романовича, ці князівства підпали під вплив Галицько-Волинської держави, який тривав частково і після нападу татар на Україну в 1240, коли вони попали під владу Золотої Орди. Користуючися з незгод у Золотій Орді та вигасання Гал.-Волинської династії Романовичів, у сер. 14 в. Т.-П. к. опанувала Литва.

М. Ж.

Туровський Михайло (* 1933), графік родом з Києва; вчився в Київ. Художньому Ін-ті й творчих майстернях Академії Мистецтв (у М. *Дерегуса*). Книжкова графіка, серед ін. у 1966—69 рр. ілюстрації до творів В. Стефаника, І. Франка та ін.

Турок звичайний (Carpodacus erythrinus Pallas), птах ряду горобиних, родини в'юркових, завбільшки з горобця; гніздовий птах Полісся і півн. Лісостепу.

Турське озеро (II—5), долинне оз. на півд.-зах. Поліссі, між Бугом і гор. Прип'яттю; площа — 13,0 км², глибина до 2,6 м. Т. о. сполучене Турським і Оріхівським каналом з *Дніпрово-Бузьким каналом,* якому постачає свою воду.

Є. Турула

Турула Євген (1882—1951), диригент, педагог і композитор, укр.-кат. свящ., 1914—18 співр. Союзу Визволення України й організатор хорів у таборі полонених укр. вояків у Фрайштадті, 1920—23 у Берліні. З 1923 у Канаді. Організатор хору «Канада», керівник муз. школи у Вінніпезі (понад 20 рр.). Збірки укладу Т. п. н. «Україна» виходили у в-ві Укр. Накладня в 1920-их рр. («Колядки і щедрівки», «Танкові пісні», «Співи і думи», «Укр. воєнні пісні», «Укр. танці і чабарашки») і в Канаді («Пісня старого мельника» і «Canada over all»).

Турухтан, коловодник-брижач (Philomachus pugnax L.), птах ряду сивкоподібних родини сивкових, дещо менший від голуба, з досить довгими ногами й дзьобом. На Україні гніздиться спорадично в межах Полісся і в долині Дніпра до Канева на півд.; цінний мисливський птах.

Турчак Степан (* 1938), диригент родом з с. Мацьковичів під Перемишлем. Закінчив Львівську Консерваторію ім. М. Лисенка (у клясі М. *Колесси);* 1960—62 диригент Львівського Держ. Акад. Театру Опери та Балету ім. І. Франка, 1963—66 — гол. диригент Держ. Симфонічної Оркестри УРСР, з 1967 — диригент Київ. Театру Опери і Балету.

Турчанинов Микола (1796—1863), ботанік родом з с. Никитовка Бирючинського пов. (Півн. Слобожанщина). По закінченні Харківського Ун-ту (1814) працював у Петербурзі, з 1828 в Іркутську, з 1847 у Харкові, де опрацьовував свій гербарій (понад 50 000 аркушів), який зберігається в Ін-ті Ботаніки АН УРСР. Т. описав понад 100 нових родів і понад 1 000 нових видів рослин з Рос. Імперії, Сх. Азії, Австралії, Півд. Америки тощо.

Турчанінов Петро (1779—1856), церк. композитор, нар. у Петербурзі, з 1787 жив у Києві і Харкові, 1794—1801 вихованець і учень А. *Веделя.* З сер. 1801 диригент церк. хору в Севську (з 1803 свящ.), 1809 у Петербурзі диригент хорів при різних церквах, 1827—41 учитель співу у придворній капелі. Під впливом Веделя і укр. музики Т. гармонізував давні церк. мелодії, гол. ірмолойні співи, впроваджуючи старі київ. напіви. Т. автор церк. творів (повна зб. 5 тт. за ред. А. Кастальського, М. 1905—06). Його автобіографія («Протоиерей Петръ Ивановичъ Турчаниновъ», П. 1863) цінне джерело для біографії А. Веделя.

Література: Соневицький І. Артем Ведель і його муз. спадщина. Нью-Йорк 1966.

Турченко Юрій (* 1923), мистецтвознавець родом з с. Жуків (Полтавщина). Закінчив Київ. Ун-т (1950); з 1969 проф. Праці: «М. І. Мурашко» (1956), «Київ. рисувальна школа» (1956), «Питання художньої освіти» (1959), «Портрети укр. кобзарів О. Сластіона» (1961), «Укр. радянський естамп» (1962), «Укр. естамп» (1964); у співпраці з В. Касіяном: «Укр. радянська графіка» (1957) й «Укр. до-

жовтнева реалістична графіка» (1961). Брав участь як ред. і автор у підготові збірних праць: 6-томова «Історія Укр. Мистецтва» (1966—70), «Укр. мистецтвознавство» (1969—74), співред. «Словника художників України» (1973), ст. про образотворче мистецтво в «Історії Києва» (1—2. К. 1960—61), «Історії АН УРСР», «Історії мистецтва народів СРСР» (9-томне рос. вид.), «Історії міст і сіл України», УРЕ й ін. 1974 Т. був відряджений на працю в системі Юнеско в Парижі на дир. музейних справ; у жовтні 1979, не погоджуючись з дискримінацією укр. мистецтва на Україні, попрохав азилю у франц. уряду й залишився на Заході.

Ю. Турченко

Турчиновський Ілля (* 1695, дата смерти невідома), письм., нар. у м-ку Березані на Полтавщині в родині сотника. Учився в місц. школі, потім у Києво-Могилянській Академії, якої не закінчив. З 1710 мандрував по Україні й Білорусі, був писарем, учителем, співаком, актором, дяком, реґентом, з 1718 — свящ. у Березані. Залишив автобіографію, що є одним з кращих зразків прози свого часу, типової для творчости мандрованих дяків. Опублікована в «КСт.» (т. XI, 1885), передрукована в «Хрестоматії давньої укр. літератури» О. Білецького.

Турчинська Агата (1903—72), поетка і прозаїк, нар. в Куликові на Львівщині в родині ремісника, з 1915 жила в Києві, закінчила Київ. Ін-т Нар. Освіти (1926), належала до літ. орг-ції *«Західня Україна»*. Друкуватися почала з 1923. Зб. оп. для дітей «Найстарший» (1928), дитяча п'єса «Весною» (1929), повість «Смок» (1930), кн. віршів і поем «Ізвори» (1929), «Урожай» (1939), «Привіт, Галичино!» (1940), «Дитинство поета» (1941), «Тарасова гора» (1942), «Марічка» (1945), «Пісня про дружбу» (1946), кн. для дітей «Зернятко» (1947), повість «Зорі на Верховині» (1949), роман «Друг мій Ашхабад» (1955, перероблене вид. 1963); зб. поезій «Дорогі заповіти» (1958), «Земле моя, зоре моя» (1961), «Поліття» (1965), «Бузькове зілля» (1966); лібретто опери «Милана» (1955) композитора Г. Майбороди.

Турчинюк Василь (1864–1939), нар. різьбар, мебляр і будівничий з с. Лугу, Богородчанського пов. (Галичина). Виготовляв іконостаси та інтер'єри для церков на Гуцульщині (у Яблониці і Ворохті) і на Передкарпатті (у Стримбі, Майдані Горішньому, Лузі), оздоблені різьбленням, барельєфами та круглою скульптурою.

Туряниця Іван (1901—55), закарп. ком. діяч, у 1940—44 в СССР, старшина *Чехословацької бриґади;* у 1944—45 очолював рух за приєднання Закарпаття до УССР; гол. *Нар. Ради Закарп. України* і секретар обкому КПУ.

Турянський Іван (1889—1966), гром.-політ. діяч Коломийщини (Галичина) у 1920—30-их рр., замолоду активний співучасник боротьби за укр. ун-т у Львові. На еміґрації в Німеччині і (з 1949) у ЗДА.

Турянський Осип (22. 2. 1880, с. Оглядів, Радехівського пов., Галичина — 28. 3. 1933, Львів), письм. і літ. критик (псевд. І. Думка), учитель сер. шкіл Галичини. Дебютував 1908 новелями в альманаху віденської «Січі»; психологічна повість-поема про переживання за світової війни «Поза межами болю» (1921; одночасно нім. переклад); повісті «Дума пралісу» (1922), «Син землі» (1933); зб. оп. «Боротьба за великість», комедія «Раби» (1927); літ.-критичні нариси.

О. Турянський

Турянський Роман (справжнє прізвище Кузьма; 1896—1940?), ком. діяч і публіцист, нар. в с. Стріївці Збаразького пов. (Галичина). З 1919 діяч КП(б)У, 1921—24 на партійній роботі на Правобережжі, з 1924 діяч КПЗУ, її теоретик і ред. її органу *«Наша Правда»*, з 1926 представник КПЗУ в поль. секції Комінтерну. Разом з К. *Максимовичем* і О. *Кріликом* стояв на позиціях укр. комунізму і солідаризувався з групою О. *Шумського*, за що 1928 разом з ним виключений з КПЗУ. 1932 на виклик Комінтерну переїхав до Москви. 1933 заарештований; дальша доля невідома (сов. джерела подають дату смерти 16. 7. 1940).

Р. Турянський

Тустановичі, кол. с. в Дрогобицькому пов. (Галичина), населення якого швидко зростало завдяки збільшенню видобутку нафти (1900 — 4 300 меш., 1921 — 13 300). У 1920-их рр. Т. об'єднано з сусіднім *Бориславом.*

Тустановський, див. *Зизаній Лаврентій.*

Тутковський Микола (1857—1913), композитор, піаніст-віртуоз, педагог і муз. діяч, родом з селища Липовець (нині

Вінницька обл.); 1883—1900 мав власну муз. школу в Києві за програмою консерваторії (поміж її проф. були М. *Лисенко*, В. *Пухальський*). Т. автор творів для симфонічної оркестри, фортепіяна, скрипки, віольончелі й хору; опери «Буйний вітер»; підручника з гармонії.

Тутковський Павло (1. 3. 1858, Липовець, тепер селище Вінницької обл. — 3. 6. 1930, Київ), визначний укр. природознавець і педагог, один з основоположників геології й географії України, д. чл. Укр. (з 1919) і Білор. (з 1928) Академій Наук та НТШ (з 1923). 1881 закінчив Київ. Ун-т, 1884—95 консерватор мінералогічного та геол. кабінетів цього ун-ту, 1896—1904 викладач в сер. школах Києва, 1904—13 інспектор та дир. нар. шкіл на Волині; 1913 — приват-доц., з 1914 проф. Київ. Ун-ту. Т. брав активну участь у підготовних працях до створення УАН; один з перших її д. чл., з 1919 гол. фізико-матем. відділу, з 1924 керівник н.-д. катедри геології УАН (згодом Ін-ту Геол. Наук) і один з організаторів її геол. музею, гол. Комісії для вивчення природних багатств України.

П. Тутковський

Наук. праці Т. (понад 300) присвячені геології й географії, а також палеонтології, петрографії, мінералогії, ґрунтознавству, гідрогеології тощо. Монографічні праці стосуються гол. Волині й Полісся, зокрема «Краткий географический очерк истории центрального и южного Полесья» (1910); «Зональность ландшафтов и почв в Волынской губернии» («Почвоведение», 1910, ч. 3); «Словечано-Овруцький кряж та узбережжя ріки Словечни» (1923). Чимало праць Т. присвячені палеогеографії четвертинного періоду; він розвинув учення про материкове зледеніння антропогену та про зв'язок стадій зледеніння з епохами укр. лесу й довів його еолове походження: «К вопросу о способе образования лесса» («Землеведение», 1899, кн. 1—2); «До питань про вік поверхів лесу та похованих ґрунтів України» («Праці Укр. Н.-Д. Геол. Ін-ту», 1931, т. 4). Т. один з основоположників мікропалеонтологічного дослідження осадових гірських порід, автор клясичних праць про надми «Ископаемые пустыни северного полушария» («Землеведение», 1909, кн. 1—4). 1895 Т. висунув пропозицію артезійського водопостачання Києва. Синтетичний характер мають праці Т. «Природна районізація України» (1922) і клясична на той час праця «Краєвиди України в зв'язку з природою та людністю» (1924). Т. дав перший укр. мовою довідник «Загальне землезнавство» (1927), перший «Словник геол. термінології» (1923); він автор ст. про географію як науку і з дидактики географії; також з економіки, зокрема сіль. госп-ва України; автор низки ст. з географії України в «Енциклопедичному Словнику Брокгавза і Єфрона». Т. був видатним популяризатором геології й географії України.

Література: Акад. Павло Тутковський. Автобіографія. К. 1929; Сно О. Бібліографічний спис друкованих праць акад. П. А. Тутковського у кн.: Збірник пам'яті акад. Павла Аполлоновича Тутковського, т. 1, К. 1932; Каптаренко-Чорноусова О. К. Академік Павло Аполлонович Тутковський. Геол. журнал. 1958, т. 18, випуск 1. *В. К.*

Тухоля, пов. м. на Помор'ї в Польщі (Бидґоське воєводство), 9 200 мешк. (1966). 1920 поль. військ. табір інтернованих для 700 старшин і 500 вояків ЧУГА, які перейшли на весні 1920 з Червоної Армії на поль. бік для спільної боротьби з большевиками, але їх поляки підступно роззброїли. Влітку 1920 до Т. привезено ген. М. *Тарнавського* і старшин УГА, що їх поляки заарештували у Львові. Частина старшин утекла з табору до сусідньої Німеччини і перейшла до Укр. бриґади в *Німецькому Яблонному* (Чехія), частину їх звільнено, так що взимку 1921 табір в Т. перестав існувати.

Тучапський Макарій, єп., див. *Макарій* Тучапський.

Тучапський Павло (1869—1922), політ. діяч родом з Таращанського пов. на Київщині, прихильник М. Драгоманова, співзасновник *Рос. Соц.-Дем. Роб. Партії* (делеґат І з'їзду РСДРП 1898 від Київ. Союзу боротьби за визволення роб. кляси), з 1904 діяч й ідеолог Укр. Соціял-Дем. Спілки (див. *Спілка*), в якій виступав проти автономії України («К вопросу об автономии Украины» у «Вестник Жизни», 1906); 1921—22 бібліотекар ВУАН у Києві. Ст. про М. Драгоманова («Нац. погляди Драгоманова», «Україна», 1926, кн. 2—3), спогади «Из пережитого» (1923).

П. Тучапський

Тушканчик звичайний, або великий (Allactaga jaculus), див. *Заєць земляний.*

Туя (Thuja), рід вічнозелених хвойних дерев і кущів родини кипарисових. Відомо 5 видів, поширених у Сх. Азії і Півн. Америці. На Україні вирощують як декоративні 4 види, найчастіше Т. зах. (T. occidentalis L.) до 20 м заввишки. Вона морозостійка, добре витримує задим-

лення і стриження; деревина легка, стійка проти гниття. Культивують у ботан. садах і парках майже по всій Україні.

Тхір [Mustella (Putorius L.)], ссавець роду хижаків, родини куницевих; довж. до 46 см, хвіст до 16 см. Цінний хутровий звір. На Україні 2 види: Т. звич., ліс. або темний [M. (P) putorius L.] і Т. степ. [M. (P) eversmanni Lesson], дуже корисний (винищує шкідливих гризунів); тепер під охороною.

Тшинецька культура, археологічна культура сер. періоду бронзового віку, поширена в сер. смузі Польщі (від р. Варти на заході) і на Україні (від Бугу на зах., до Десни на сх. і від Прип'яті на півн. до півд. Волині). Назва від с. Тшинця (Trzciniec) на Люблінщині. Основні зайняття носіїв Т. к. скотарство і хліборобство, а також полювання і рибальство. Житла — землянки і наземні споруди. Пам'ятники поховань: могили з обрядами трупоспалення і трупопокладення; також колективні поховання. Знахідки: численні керамічні вироби (серед ін. посуд з рожевуватою підлискованою поверхнею, здебільша оздоблений), крем'яні серпи, скребки, наконечники стріл, підробки з кости і бронзи. Т. к. існувала з 16 до сер. 12 в. до Хр.

Тюленєв Микола (1889—1969), вчений у галузі аґромеліорації, чл.-кор. АН УРСР (з 1948), родом з с. Ганнівки (нині Криворізького р-ну Дніпропетровської обл.). По закінченні Київ. Політехн. Ін-ту працював на різних посадах, найдовше в Укр. Н.-Д. Ін-ті гідротехніки і меліорації та в Ін-ті Фізіології рослин і аґрохемії АН УРСР. Понад 200 праць з питань с.-г. освоєння осушених торфово-болотяних ґрунтів.

М. Тюленєв

Тюлень білочеревий, або монах (Monachus monachus Hermann), морський ссавець родини тюленевих, ряду плавоніжців, довж. тіла до 275 см, вага бл. 300 кг, часом більше. На Україні зустрічається зрідка в Чорному м. (винищений задля шкури, товщу, м'яса).

Тюлька звичайна (Clupeonella delicatula Nordmann), риба родини оселедцевих; довж. тіла до 110 мм, вага до 9 г. Поширена в опріснених водах Чорного і Озівського морів, на весні у великій кількості заходить у пониззя Дніпра, Бога, Дністра, дельту Дунаю. Цінна пром. риба.

Тюльпан (Tulipa L.), рід багаторічних цибулястих трав'янистих рослин родини лілеюватих. Відомо понад 140 видів, поширених в Европі й Азії; на Україні бл. 10. Ростуть у степах на вапнякових і крейдяних відслоненнях, на сухих кам'янистих схилах тощо. Культ. Т. гібридного походження поширені в декоративному садівництві.

Тюменева Галина (* 1908), музикознавець і педагог родом з Полтави; закінчила Харківський Муз.-Драматичний Ін-т (1936); з 1936 викладач, з 1947 доц. Харківської Консерваторії. Музикознавчі праці перев. на теми рос.-укр. муз. взаємин («Взаємні зв'язки рос. та укр. муз. культур», 1954; «Чайковський і Україна», 1955; «Гоголь і музика», 1966).

Тюркізми, *етранжизми,* запозичені з тюркських мов. Т. приходили в укр. мову гол. ч. у 10—18 вв. у наслідок прямого сусідства, торг., політ. та культ. зв'язків або рідше через посередництво ін. мов (рос., поль. та ін.). Деякі Т. можуть також бути етранжизмами (*іранізмами,* арабізмами, *грецизмами* й ін.) в самій тюркській мові, безпосередньо з якої вони потрапили до укр. мови. Укр. мова була посередником у ширенні Т. до зах.-слов. мов. Перші праукр.-тюркські стосунки сягають ще спільнослов. часів, коли у 6 в. сер.-азійська тюркська держава доходила до Озівського чи Чорного м., а в 7—8 вв. з'являються в степах України тюркські племена, що входили до племінних об'єднань болгарів та хозарів (пор. ЕУ 1, стор. 407—8); можливо, з тих часів походять Т. *каган* (князь), *багатир, сан* (високе звання), *сабля* (шабля) і також суфікс *-чий* для творення назв осіб за їхньою діяльністю, як *кънигъчий, кърмьчий.* З 9 в. Київ. Русь перебувала у постійних зв'язках з Хозарським каганатом, що тоді, мабуть, доходив до Дніпра, а в 9—11 вв. з *печенігами,* що кочували в степах від Дону до Дунаю, торками чи «чорними клобуками», а особливо в 11—13 вв. з *половцями,* і від них, а найпевніше від цих останніх, зайшли засвідчені в «Слові о полку Ігореві» та літописах Т.: *булат* і *харалуг* (криця), *женьчуг* (перло), *курган* (фортеця), *шатро, япончица* (пізніше *опанча*), *клобук* (пізніше *ковпак*), *товар, кощій* (бранець), *чага* (бранка), *тлумач, лошадь* (пізніше *лоша*), *борсук, яруга, євшан, бур'ян.* Багато Т. прийшло з тат. навалою 13—14 вв.: *козак, ватага, сарай* (спочатку «палати», «дім»), *чардак, базар, харч, башлик, калита, бариш, чай, бугай, карий* та ін., але найбільше за коз. часів, 15–18 вв., від Крим. Ханства та Туреччини в різних ділянках життя: скотарство: *чабан, отара, табун, аркан, торба, кабан, лоша, буланий, чалий, гайда;* степ. життя: *байрак, комиш, лиман, туман, беркут, сарана, гарба, курінь;* городництво: *баштан, гарбуз, кавун, тютюн;* військо: *кіш, табір,*

осавул, бунчук, чайка (човен), *са(га)йдак;* одяг: *габа, кунтуш, кобеняк, шаравари, штани, очкур, сап'ян, чоботи, постоли, тасьма, серпанок* (вуаль); торгівля, промисел, побут та ін.: *чумак, аршин, могорич, майдан, чавун, казан, килим, тапчан, локша* (локшина), *кав'яр, кава, кобза, люлька, гайдамака, харциз, канчук, кайдани, чума;* також деякі фразеологізми, напр., *калька, батьки* (в сенсі «батько й мати»), пор. тур. ebevèyn (те саме) двоїна від eb («батько»). Багато Т. є в топономії степ. України (*Кременчук, Інгул, Ізюм, Самара* та ін.). Т. звич. характеризуються гармонією голосних (самі передні або самі задні голосні в слові), браком групи приголосних на поч. слова і, здебільша, кінцевим наголосом. Не виключена можливість тюркських впливів на фонетичний розвиток укр. мови, особливо в проявах двоскладової гармонії голосних (найдавніше в т. зв. повноголоссі, напр., *мороз* із *морзъ*, пізніше в зміні о > а перед наголошеним *а*, напр., *гарáзд* із *горазд*–; в уканні — вимова *кожух* як *кужух* та ін), але певности щодо цього нема.

Література: Макарушка О. Словар укр. виразів, перейнятих з мов тюркських. ЗНТШ, т. 5, 1895, кн. 1; Дмитриев Н. О тюркских элементах русского словаря. Лексиграфический сборник, III, М. 1958; Кримський А. Про тюркські впливи в мовах слов. та евр. Твори, т. 4, стор. 574—83. К. 1974; Баскаков Н. Тюркизмы в восточнославянских языках. М. 1974.

В. Свобода

Тюрма, в'язниця, один з видів кари позбавлення волі, у конкретному розумінні установа і приміщення, устатковане з цією метою. З княжої доби докладніших відомостей про форми ув'язнення немає. Місцем ув'язнення для вищих верств людности був т. зв. «поруб», до якого саджали політ. в'язнів (князів-противників, змовників-бояр тощо); в окремих манастирських приміщеннях ув'язнювали «церк. людей» і злочинців проти релігії. За всілякі ін. провини тримали в різних місцях під вартою. Пізніше місцем ув'язнення звичайно були ратуші, в яких були спеціяльні «турми» (від нім. der Turm — вежа). У джерелах згадуються також і замкові «турми». Ув'язнених називали також колодниками, бо їх часто тримали в колодках (кайданах). Церк. суди тримали винних у «куні», тобто заковували в залізну скобу з замками, прикріплену до зовн. стіни дзвіниці або церкви. По с. винних тримали під вартою в коморах, хлівах або в приміщеннях, спеціяльно на це призначених. За Гетьманщини були Т. в полкових містах, в яких в'язні перебували перев. під слідством. Гол. формами покарання були грошові й тілесні кари і страта. На підставі суд. рішення також забивали в колодки, приковували до гармати, іноді віддавали на відробітки до манастиря. Ув'язнення застосовувалося рідко (за переховування злодіїв, перелюбство, відмову повернути вкрадене, а також за неправдиву апеляцію). Строк ув'язнення, залежно від провини, тривав від 12 тижнів до 2 рр.

У Рос. Імперії до сер. 17 в. ув'язнених тримали лише під слідством у підземеллях, льохах і т. зв. «застінках». З 1649 Т. почали застосовувати як додатковий засіб покарання. У царських Т. аж до реформи сер. 19 в. панували жахливі умови. Ще у 18 в. уряд не давав жадних засобів на утримання в'язнів, часом їх випускали на жебри, і були випадки смерти з голоду. Заг. ч. Т., каторжних, кріпосних, манастирських, досягало 20 000. У 19 в. позбавлення волі стає гол. мірою покарання. На укр. землях під Австрією при кожному суді були Т., в яких тримали також в'язнів під слідством. Ця система поволі прищепилася і в Росії, хоч тут широко було практиковане заслання і каторжні роботи. Щойно в другій пол. 19 в. розпочато реформи. 1879 ухвалено закон про тюремне управління й реорг-цію Т. за різними категоріями. Тоді ж розпочато плянову розбудову тюремних приміщень. 1890 ухвалено закон про перебування під вартою, а 1909 — про виховнопоправні заклади для неповнолітніх. У 19—20 вв. кожне м. в Росії мало тюремний будинок, часто не один; вони називалися різно: Т., острог, тюремний замок. У Києві була велика Лук'янівська Т. і менша на Бібіковському бульварі, у Харкові Т. на Холодній горі. Політ. в'язнів за царського часу тримали у 18 — перщій пол. 19 в. в льохах Києво-Печерської Лаври, а пізніше в Київ. фортеці (зокрема в т. зв. «Косому Капонірі»). На укр. землях під Австрією тюремні справи реґулював закон 1873 про кримінальне злочинство, а також різні правила. Під Польщею були збережені рос. й австр. системи, доповнені окремими законодавчими актами. Ці закони реґулювали питання відбуття кари позбавлення волі, тюремної адміністрації, праці в'язнів тощо. Спеціяльних Т. для політ-в'язнів у Польщі не було, так що українці, засуджені за антидерж. діяльність, відбували ув'язнення у Т. в корінній Польщі (Вісніч, Вронки, Равіч, Сєрадз, Св. Кжиж). Найбільша Т. загального типу була у Львові «Бриґідки», і через неї перейшли тисячі укр. політ. в'язнів. 1934 створено в Польщі конц.-табір у *Березі Картузькій.*

В СССР основною формою позбавлення волі стали *концентраційні табори* (звичайно п. н. поправно-трудових ко-

лоній). Але політ. терор набрав такого масового характеру, що не тільки кол. царські Т. були так переповнені, що в одиночних чи призначених на 2—4 особи камерах міщено по кільканадцять в'язнів, а під Т. пристосовувано й будови ін. призначення. Тюремний тип покарання відзначається певною ізоляцією, максимальним обмеженням прав в'язнів (обмеження, а то й заборона побачень, заборона набувати додаткові харчі і предмети першої потреби, обмеження листування тощо). У 1920—50-их рр. з політ. мотивів масово ув'язнювано без жадних законних чи суд. формальностей і чинено жорстокі розправи до фізичних знущань включно: відомі жорстокі масові розстріли у Вінниці 1937—38 (див. *Вінницький злочин*), у Львові, Дрогобичі, Тернополі, Дубному й ін. м. перед відступом сов. армії в 1941 і багато ін. З другої пол. 1950-их рр. ув'язнення в Т. відбувається формально тільки на підставі суд. вироку, але фактично й тепер порушення норм законности стосовно політ. в'язнів лишається типовою ознакою сов. пенітенціярної системи. Про це свідчать ув'язнення й суди над діячами укр. опору 1960—70-их рр. Політ. в'язнів як правило приміщують в Т. усуміш з кримінальними в'язнями, що робиться з політ. метою: щоб приховати рух опору і назовні твердити, ніби в ув'язненні перебувають лише кримінальні злочинці. Боротьба ув'язнених діячів опору за статус політв'язня покищо не дала помітних наслідків. У 1960—70-их рр., як і раніше, сов. уряд ув'язнював укр. політ. в'язнів у Т. (як і концентраційних таборах) за межами УССР (відома Владимірська Т.), що література Самвидаву оцінює як повний брак суверенности республіки, яка позбавлена навіть права вирішувати справи своїх в'язнів.

Режим Т. за останні роки реґулюють «Основи виправно-трудового законодавства СССР» (1969) і «Виправно-трудовий кодекс УРСР» (1971). Статистичні дані про заг. кількість в'язнів і поділ їх на кримінальних і політ. не відомі, бо вважаються держ. таємницею.

Див також *Пенітенціярна система, Політичні в'язні.* *А. Білинський*

Тютюн (Nicotiana), рід однорічних і багаторічних рослин родини пасльонуватих; відомо понад 70 видів. У культурі велике значення мають два — *махорка* (N. rustica L.) і Т. справжній (N. tabacum L.), однорічні рослини, обидві поширені на Україні. Т. (особливо його листки) містять алькальоїди, серед ін. нікотин (1—3%), органічні кислоти, етерову олію тощо. З Т. виготовляють вироби для куріння (цигарки, сиґарети, сиґари, тютюн для куріння, люльковий), нюхальний Т. і Т. для жування; з відходів одержують цитринову кислоту, препарати для боротьби з шкідниками сіль. госп-ва тощо.

Куріння Т. було принесене з Америки до Европи у другій пол. 16 в., на Україну — з кін. 16 в., а з поч. 17 в. Т. (перев. прості сорти) почали вирощувати в коз. і сел. госп-вах. 1717 з указу Петра I збудовано в Охтирці (Харківщина) першу на Україні (і в Рос. Імперії) тютюнову фабрику, що мала плянтації кращих сортів Т. (50 га). Площа під Т. і махоркою постійно зростала: з 550 га у 1727 до 22 000 га у 1860. Це були перев. плянтації великих землевласників, але Т. плекали також на своїх садибах селяни, козаки, купці. 1911 посівна площа Т. в 9 укр. губ. зросла до 28 490 га (у тому ч. 13 870 на Полтавщині і 13 440 на Чернігівщині); 1913 зменшилася до 24 700 га (у тому ч. 8 600 припадало на Т., 16 100 на махорку), що становило 44% площі під Т. у Рос. Імперії. З України культура Т. поширилася на Крим і Басарабію, а в другій пол. 19 в. на Кубань і чорноморське узбережжя Кавказу. Тютюнництво приносило державі великі прибутки: у Рос. Імперії з допомогою акцизу, в Австро-Угорщині — тютюнової монополії.

У 1920—30-их рр. посівні площі під Т. і махоркою значно зросли. З 1950-их рр. площа під Т. не зазнала більших змін, натомість зменшилася площа під махоркою (її перестали курити). Зміни посівної площі в УССР видно з табл. (у тис. га):

	1913	1940	1950	1960	1970
тютюн	8,6	22,3	21,1	25,6	24,8
махорка	16,1	39,5	35,9	16,7	2,2

У 1950-их рр. площа Т. в УССР становила до 30% заг.-союзної, тепер бл. 17%. Валовий збір Т. в УССР становив 1970 23 тис. т, махорки — 2,3; урожай 9,3 і 10,6 центнерів з га.

Основні посівні площі Т. розміщені на Поділлі (зокрема в Тернопільській і Хмельницькій обл., на Покутті, у Криму і на Закарпатті, а також на Кубані й чорноморському узбережжі Кавказу. На Україні поширені сорти Т.: Переможець 83, Гостролист Б 2747, Дюбек 44 та ін. Питання селекції і аґротехніки Т. досліджують Укр. дослідна станція з тютюну і махорки у Мельниці Подільській (Борщівського р-ну Тернопільської обл., створена 1959) і Тютюну і махорки Ін-т (Всесоюзний н.-д. Ін-т ім. А. Макогона Мінва сіль. госп-ва СССР) у Краснодарі (заснований 1923).

Див. також *Тютюново-махоркова промсть.*

Література: Сігал А. Тютюни України К. 1962.

Р. М.

Тютюнник Василь (1882—1919), військ. діяч, полк. ген. штабу Армії УНР. За Центр. Ради й гетьманату працював в оперативному відділі Генштабу; в Армії УНР був першим помічником начальника штабу Дійової Армії УНР, а потім її головнокомандуючим і начальником штабу. Помер у Рівному від тифу.

В. Тютюнник

Тютюнник Григір (* 1931), письм. родом з Полтавщини, брат Григорія Т. Закінчив Харківський Ун-т (1962), працював учителем, у редакції «Літ. України» і в сценарній майстерні Київ. кіностудії ім. О. Довженка. Друкується з 1961. Зб. оп. і новель «Зав'язь» (1966), «Батьківські пороги» (1972), «Крайнебо» (1975); оп. для дітей «Ласочка» (1970), «Лісова сторожка» (1971), «Степова казка» (1973), повість і оп. «Деревій» (1969). Серед прозаїків свого покоління Т. вирізняється кольоритним зображенням побуту сучасного села, своєрідною мовою і соковитим гумором.

Тютюнник Григорій (1920—61), письм., нар. у с. Шилівці на Полтавщині, в сел. родині. У 1946 закінчив Харківський Ун-т і працював учителем укр. мови і літератури на Львівщині. Перші поезії надрукував 1937, з 1950 перейшов на прозу: зб. оп. «Зорані межі» (1951), повість «Хмарка сонця не заступить» (1956). Найзначніший твір Т. — роман «Вир» (1960) про життя укр. села за передвоєнного часу і за другої світової війни, посмертно нагороджений Шевченківською премією (1963). Зокрема перша частина є найкращим у сов. літературі відтворенням похмурого колгоспного побуту і сваволі сіль. адміністрації.

Г. Тютюнник

Тютюнник Юрко (1891—1929), укр. військ. діяч, родом з с. Будище (Сумщина), ген.-хор. армії УНР. У рос. армії поручник, 1917 учасник укр. військ. руху (організатор «Першого Симферопільського полку ім. Гетьмана Дорошенка», співорганізатор Звенигородського коша Вільного Козацтва), чл. Укр. Центр. Ради; начальник Київ. рев. комітету у протигетьманському повстанні; з лютого 1919 начальник штабу отамана М. *Григорієва* під час його боротьби проти десанту Антанти на Херсонщині й Одещині. Після невдачі повстання Григорієва проти большевиків Т. пробився на поч. лютого 1919 з частиною його повстанців через больш. фронт до армії УНР на Поділлі; з цієї частини (1730 бійців) створено 12 Партизанську дивізію армії УНР, яка разом з 5 Київською дивізією становила Київську групу під проводом Т.; 6. 12. 1919 — 5. 5. 1920 Т. брав участь у I Зимовому поході як помічник ген. М. *Омеляновича-Павленка* на чолі *Київської* (Стрілецької) *дивізії*, з якою воював проти большевиків до осени 1920. Після інтернування в Польщі Т. очолив Повстанський Штаб у Львові, який підготовляв II Зимовий похід (див. *Зимові походи*), що закінчився трагедією під *Базаром*. За нез'ясованих обставин у кін. 1923 Т. виїхав до УССР, де спочатку викладав у *Школі червоних старшин* і працював у ВУФКУ сценаристом (сценарій фільму «Звенигора», спільно з М. *Йогансеном*). Розстріляний з поч. посилення больш. терору на Україні.

Ю. Тютюнник

Т. автор низки спогадів (під псевд. Г. Юртик), друкованих у Літ-Наук. Віснику і «Заграві», політ.-військ. нарисів «Зимовий похід 1919—1920 рр.», Коломия 1923; памфлету «З поляками проти України», Х. 1924; політ.-військ. нарису «Революційна стихія», Львів 1937.

Тютюново-махоркова промисловість, галузь харч. пром-сти, що виготовляє тютюнові (тют.) і махоркові вироби (цигарки, сиґарети, цигарковий тютюн, махорку). На Україні (і в Рос. Імперії) першу тют. фабрику (держ. мануфактуру) збудовано з указу Петра I в Охтирці на Харківщині (вона існувала до 1766). За дореформної доби тютюн і махорку переробляли на Наддніпрянщині перев. безпосередньо на плянтаціях або вивозили на переробку до Росії чи Голляндії. Пізніше постала низка невеликих тют. фабрик; 1865 їх було на Україні 109. У другій пол. 19 в. Т.-м. п. почала зростати; на поч. 20 в. було створено в Рос. Імперії і на Україні кілька акціонерних тют. т-в, 1913 виникло монопольне об'єднання, яке концентрувало бл. 75% виробництва цигарок. На Україні (9 губ.) діяло 1913 — 109 т.-м. фабрик, на яких працювало бл. 6 000 робітників. Вони виробляли 3,1 млрд цигарок (12% всієї продукції Рос. Імперії). 1911 у 8 укр. губ. вироблено 1883 т махорки і 194 т тютюну. Махоркове виробництво зосереджувалося на дрібних підприємствах у місцях продук-

ції махорки; тют. — перев. по більших м. (Одеса, Київ, Кременчук, Теодосія). Україна переробляла не тільки свій, а й привозний тютюн, зокрема кращі сорти з ін. р-нів. Частину продукції укр. фабрик вивозили до ін. р-нів Рос. Імперії, навіть за її кордони: а одночасно частину продукції махорки і далі вивозили у сирому вигляді до Росії.

У 1920—30-их рр. на Україні відбулася значна концентрація Т.-м. п.; 1940 в УССР діяло лише 15 тют. фабрик. Вони виробляли перев. цигарки, продукція яких збільшилася у 1940 до 22,3 млрд штук.

Тепер на Україні діє 10 тют. фабрик (найбільші з них Львівська, Київ., Черкаська, Прилуцька й Харківська), 10 тют.-ферментаційних зав. (найбільші — Жмеринський, Симферопільський, Берегівський і Борщагівський) та 39 заготівельних баз тют. й махоркової сировини; на Кубані є тют. комбінат у Краснодарі. 1978 в УССР вироблено 77,1 млрд цигарок і сиґарет, що становить 20% загальносоюзного виробництва. *Р. М.*

Т.-м. п. у Галичині. По приєднанні Галичини до Австрії 1778 введено тют. монополію, а 1784 цісар Йосиф II видав тют. патент. Тоді збудовано велику тют. фабрику у Винниках б. Львова, у Монастириськах (1797), у сер. 19 в. в Ягольниці, згодом у Заболотові й Борщеві. Вони переробляли місц. й імпортовану сировину. Розвиток Т.-м. п. корисно вплинув на добробут місц. населення, але й спричинив наплив чужинців (гол. поляків). Прибутки з продажу тют. виробів постійно зростали: з 34 млн корон у 1848 до 340 млн у 1913. На тют. фабриках працювало 1913 3 962 робітників (у тому ч. у Винниках — 1 536). Усі фабрики діяли й у 1930—40-их рр.; тепер у Винниках діє тют. фабрика, у 4 ін. місцевостях — тют.-ферментаційні зав.

Література: Гапоненко В. Основні фонди тют. пром-сти УРСР та їх використання, ж. Харч. пром-сть. К. 1970, ч. 9. *М. Влох*

Тяглі селяни, на Україні різні групи залежних селян, що платили данину й виконували натуральні повинності власною тягловою худобою й с.-г. знаряддям. За інвентарними правилами 1847—48 на Правобережній Україні сел. двір мав обов'язок 3-денної праці з *тяглом* на тиждень. Сел. реформа 1861 скасувала цей обов'язок.

Тягло, на Україні до скасування панщини заг. назва для всіх податків державі та панщизняних повинностей на користь пана, які були обов'язковими для сел. двору. Назва походить від того, що частково ці робочі повинності роблено за допомогою тяглової худоби; назва Т. подекуди перейшла на сел. двір.

Тягнигоре (справжнє прізвище Сідлецький) Дмитро († 1945), правос. свящ. родом з Київщини; старшина Армії УНР; на еміграції в Польщі, на Кубі й у ЗДА (1924—30). У 1931 на доручення архиєп. *Теодоровича* виїхав до Бразілії для орг-ції УАПЦеркви; у гром. діяльності відомий з орг-ції у т. зв. «Молодому Козацтві». Помер у колонії Ірасема (Ірапутан).

Тягно Борис (1904—64), режисер школи Л. *Курбаса*, нар. у Харкові; закінчив Муз.-Драматичний Ін-т ім. М. Лисенка в Києві (1923). Працював актором і режисером у «*Березолі*» (1922—29), де поставив «Жакерію» П. Меріме (1925), «Король бавиться» В. Гюґо (1927), «Бронепоїзд 14—69» В. Іванова (1928). Згодом мист. керівник Харківського Театру Роб. Молоді (1932—37), Дніпропетровського Укр. Драматичного Театру ім. Т. Шевченка (1938—40), Одеського Укр. Драматичного Театру Революції (1944—47) та гол. режисер Львівського Укр. Драматичного Театру ім. М. Заньковецької (1948—62). До цікавіших вистав Т. повоєнного часу належать «Дванадцята ніч» (1946) і «Гамлет» (1957) В. Шекспіра, «Сон кн. Святослава» І. Франка (1955) і «Фавст і смерть» О. Левади (1960). Крім того, фільми «Охоронець музею» (1930) і «Фата морґана» за М. Коцюбинським (1931).

Б. Тягно

Тясмин, р. на Придніпровській височині, права притока Дніпра (впадає в Кременчуцьке водосховище); довж. 164 км, сточище — 4 570 км², перев. ширина долини 1—4 км, річища — 5—20 м. Основне живлення снігове. Над Т. – м. *Кам'янка, Сміла, Чигирин.*

Тясминське городище, залишки укріпленого поселення часів *чорнолiської культури* (8 — першої пол. 7 в. до Хр.) на високому правому березі р. Тясмину (притока Дніпра), поблизу с. В. Андрусівки Світловодського р-ну Кіровоградської обл. Т. г. досліджуване 1956—57. Складалося з укріплення круглої форми діяметром 60 м, яке було оточене валом і ровом.

Тячів (VI—4), м., р. ц. Закарп. обл., положене в Мармароській котловині на правому березі Тиси; 8 500 меш. (1971). У Т. — металозав. і харч. пром-сть (серед ін. плодоконсервний зав.), фабрика мист. виробів. У документах Т. вперше згадується з сер. 13 в. В околицях Т. розвинуте садівництво, зокрема вирощування яблук.

У

Убідь, р. в півн. частині Придніпровської низовини, права притока Десни; довж. 97 км, сточище — 1 310 км². Сер. шир. долини 2,5—3 км, річища 10—20 м.

Уборть, р. на зах. Поліссі, права притока Прип'яті; довж. 292 км, сточище — 5 820 км², сер. шир. річища 10—20 м, найбільша 40 м; течія повільна. Основне живлення снігове та дощове. Сплавна. Найбільші притоки — Перга (67 км) та Свидовець (58 км).

Уваров Микола (1861—1942), маляр і графік родом з Богодухова на Харківщині. Мист. освіту здобув у Харківській Рисувальній Школі та Петербурзькій Академії Художеств (1882—90). Брав участь у оздобленні будинку Полтавського Земства (1903—08), серед ін. разом з С. *Васильківським* намалював картину «Вибори полк. Пушкаря». У. автор портретів Т. Шевченка, І. Франка, М. Лисенка, Д. Багалія, С. Васильківського та ін. і низки графічних творів. Працював музейним реставратором у Харкові.

Уваров Олексій (1828—84), граф, рос. археолог, внук гетьмана Розумовського, організував археологічні з'їзди (сім з них відбулися на Україні). Розкопував Херсонес, Ольвію та багато могил на Україні; У. автор кн. «Исследования древностей Южной России и берегов Черного моря» (1—2, 1851—56).

Увиванець, нар. масовий парний танець, в якому танцюристи показують свою вправність, в'юнкість. Темп У. швидкий, муз. розмір 2/4. Поширений на Зах. Україні.

УГА, див. *Українська Галицька Армія.*

Углицький Павло, композитор, див. *Печеніга-Углицький* Павло.

Угля, с. в Мармароській котловині, Тячівського р-ну Закарп. обл.; в околицях родовища низькоякісної соли та мармуру. В У. існував з 14 в. манастир, у якому перебував у 1730-их рр. останній закарп. правос. єп. *Досите́й* Теодорович. 1788 манастир зруйновано.

Угнів (III—4), м. Сокальського пов. Львівської обл., положене на Надбужанській котловині, над р. Солокією; 2 100 меш. (1970). Уперше згадується 1360, у сер. 15 в. дістало маґдебурзьке право; з давніх часів розвинена шевська кустарна пром-сть (занепала у 19 в.).

Угнівська бриґада УГА, див. *Дев'ята Белзька бриґада УГА.*

Уголька, Угольський буковий заповідник, карп. ліс. заповідник для охорони унікальних букових пралісів і тису, положений на Закарпатті, на півд. схилах полонини Менчул (1 487 м) та *Красної* (1 568 м), створений постановою Ради Міністрів УРСР 1964. Площа 4 724 га.

Угорська Русь, заг. назва для укр. земель в Угорщині до 1919; вживалася в укр., рос. та ін. наук.-популярній літературі з кін. 18 в.; в кін. 19—до поч. 20 в. також вживано визначення — Угорська Україна, але рідше. З 1920 офіц. назва — *Підкарп. Русь.* Від назви У. Р. виникла і широко розповсюджена етнічна назва населення — угрорусини.

Угорці, також мадяри (Magyarok — модьорок), народ з фіно-угор. групи, основне населення Угорщини (98% з 10,6 млн у 1977); живуть також як меншість у Румунії (1,6 млн), Юґославії (0,5 млн), Чехо-Словаччині (0,4 млн), СССР (160 000), Австрії й ін. країнах Зах. Европи та Півн. і Півд. Америки й Австралії, разом 13,5 млн. Розмовляють угор. мовою, зближеною до фінської й естонської мов; за віровизнанням католики (68%; у тому ч. 3% гр.-католики) і протестанти (25%, перев. кальвіністи).

У. прибули на територію сучасної Угорщини в кін. 9 в. з первісної батьківщини між Волгою й Уралом через півд.-укр. степи; на недовгий час утворили в міжріччі між Богом, Дністром, Серетом і Прутом союз семи угор. племен. Витиснені звідти печенігами й болгарами, подалися в 895—96 під проводом Арпада через Карпати до Панонії. Тут підкорили собі місц. населення, гол. слов. (воно згодом асимілювалося), прийняли християнство й створили сильну централізовану державу *Угорщину,* до якої належали й укр. землі на півд. від Карпат — *Закарпаття.*

У 1970 в межах УССР жило 158 000 угорців, у тому ч. в Закарп. обл. 152 000 (15,6% усього населення). На Закарпатті У. заселюють у більшості Берегівський р-н, становлять пол. населення Виноградівського і меншу частину Ужгородського та Мукачівського р-нів; деяке ч. їх живе в Тячівському, Хустському і Рахівському р-нах.

Мовні, суспільні і культ. взаємини між У. й українцями тривали століттями, наслідком чого багато українців, гол. міщан та інтеліґенції зугорщилися; зворотне явище траплялося рідко. Попри зміну прізвищ на угор. у 19—20 вв. зустрічаємо ще й тепер серед У. чимало укр. прізвищ. Співжиття У. й українців призвело до мовно-культ. впливів; до угор. мови увійшло багато слов. елементів, у тому ч. й українізмів, і навпаки (див. *Угризми*). До найдавніших угор. запозичень належать слова суспільної орг-ції: király —

король, ispán — начальник (пан), szabad — свобідний, család — родина (челядь), órosz — двірський слуга (також русин, руський), szolga — слуга, а з церк. термінології: barát — чернець (брат), kereszt — хрест, Karácsony — Різдво (карачун), szombat — субота і т. п. Укр. побут, фольклор, матеріяльна й духова культура, пісня й музика, танці, зокрема на півд. Закарпатті, виявляють також угор. впливи, а в угор. культурі суміжних обл. є укр. елементи.

Нині угор. меншість в УССР належить до етнічно найстійкіших нац. груп; тільки 2% У. подали ін. рідну мову, в тому ч. 1% укр.; такий самий відсоток українців у Закарп. обл. подає угор. мову за рідну. У. користуються досить широкими культ. правами в освіті, засобах комунікації, вид. діяльності тощо. В Закарп. обл. виходять 2 обл. газ. угор. мовою: «Kárpáti Igaz Szó» («Правдиве карп. слово») і «Kárpátontuli Ifjúság» («Закарп. молодь») та районні газ. в Берегові «Vörös Zászló» («Червоний прапор») й Ужгороді. У 1970-их рр. діяли 140 шкіл з угор. мовою навчання, у тому ч. 15 сер. У м. Береговому вистави Нар. театру відбуваються угор. мовою. В Ужгородському Унті на філол. фак. є відділ угор. мови. В-во «Карпати» випускає кн. угор. мовою для місц. шкіл й річні календарі та переклади з укр. літератури для Угорщини. Серед діячів Ком. Партії Закарп. України у 1920—30-их рр. було чимало місц. У. (див. ще *Угорщина*, там і література).

В. Маркусь

о. М. Угорчак

Угорчак Микола (псевд. Погідний; *1901), дитячий письм., нар. в Тисьмениці (Галичина), свящ. у Галичині й ЗДА (з 1948). Друкується з 1931; казки й оп. для дітей, з нар. побуту, на рел. теми; зб. проповідів.

Угорщина (Magyarország), сер.-сх.-евр. країна в Дунайському басейні, півд.-зах. сусід України (спільний кордон з УССР 105 км); заселена тепер *угорцями*, у минулому багатонац. держава, в якій жили й українці (див. *Закарпаття*). Площа 93 030 км², населення 10 625 000 (1977); площа так званої великої У. до її поділу 1919 — 324 900 км², населення — 20 890 000 (1910). Столиця Будапешт. У. — у минулому монархія, з 1946 Угор. Нар. Респ. з режимом сов. типу у сфері сов. бльоку.

У. й Україна. Під час своєї мандрівки до теперішньої батьківщини угорці, згідно з «Повістю временних літ», увійшли в 9 в. в контакт з укр. племенами; частина їх стояла табором б. Києва, звідси назва Угорське урочище. На території нинішньої У. кочові угорці застали серед ін. і слов. населення, а в півн.-зах. Панонії В.-Моравську Державу, яку перемогли у 906. Півн.-сх. частина У., рідко заселена слов.-укр. людністю (теперішнє Закарпаття), в кін. 9 — на поч. 11 в. була в сфері впливів Київ. Руси, але по смерті Володимира В. угор. король Стефан І (1000—38) закріпив своє володіння по Карпати.

Взаємини У. з Києвом у 11—13 вв. були назагал дружні, чому сприяли, крім торг. зв'язків, ще й династичні посвояччення Арпадовичів з Рюриковичами: дочка Володимира, Предслава, була дружиною короля Володислава Лисого. Сини Володислава перебували у Києві, звідки один з них, *Андрій І*, одружений з дочкою Ярослава Мудрого Анастасією-Аґмундою, був запрошений на угор. престол. За його і його сина Соломона (1063—74) володіння зросли укр. впливи при королівському дворі й у культ.-рел. житті У. (зокрема в поширенні сх. обряду). Дочка Володимира Мономаха Євфимія була дружиною короля *Коломана І*, завойовника Хорватії і Далмації, який втручався також у міжусобиці укр. князів. Їх син Борис перебував у Києві і був кандидатом на угор. престол, але переміг Ґейза II, що одружився з Єфросинією, дочкою київ. кн. Мстислава.

Гал. вітка укр. кн. також підтримувала дружні взаємини з У. або й боролася проти поширення угор. впливів на зах.-укр. князівства. Володимирко Володаревич боровся з угорцями, а Ярослав Осмомисл уклав союз з У. За Володимира II Ярославича угор. король Бела III (1172—96) захопив 1188 Галич і проголосив себе королем Галичини. У боротьбі з укр. князями Бела мусів врешті поступитися. Роман Мстиславич у своїх заходах об'єднати Гал. і Волинське князівства спирався на союз з королем *Андрієм II* (1205—35). Дружина Романа, Ганна, намагаючися зберегти князівство для синів, піддалася під протекторат Андрія, який увів угор. залогу до Галича й, оголосивши себе «королем Галичини і Володимерії», малолітнього Данила Романовича тримав у своєму дворі, а гал. престол хотів здобути для своїх синів. Один з них, *Коломан II*, був коронований гал. королем (1215—21) на основі поль.-угор. угоди в Спишу 1214, але його й угор. залогу вигнав з Галича Мстислав Удатний.

Перша пол. 13 в. була виповнена дальшою боротьбою за гал. престол. Угор. королі у цій боротьбі (Андрій II, Бела IV, 1235—70) то підтримували Романовичів, то протеґували ін. князів чи діяли у зго-

ді з поль. володарями, а також висували власні претенсії, при чому довший час користувалися підтримкою гал. бояр. Навіть коли гал. престол остаточно посів Данило після перемоги над угорцями (б. Ярослава 1245) і з цим погодився Бела IV (його дочка була одружена з ін. претендентом на Галич, Ростиславом Михайловичем), угор. король ще користувався титулом «короля Галичини і Володимерії». 1247 Бела IV віддав дочку Констанцію за Данилового сина Лева І, який згодом поширив свої впливи на Закарпаття (Мукачівська домінія; це посідання збереглося майже на півст.), а його внуки Андрій і Лев були навіть кандидатами однієї шляхетської партії на угор. престол проти Карла Роберта, але без успіху. Король Людовік В. з династії Анжу (1342—82) відновив претенсії і боротьбу за Гал.-Волинську державу з поль. королем і 1370 одержав Галичину, Холмщину і Крем'янеччину, тепер уже також як король Польщі, правлячи ними спершу через Володислава Опольського, а потім через своїх намісників з угор. воєвод. У 1387 остаточно ці землі перебрала Польща.

Понад столітнє змагання У. і частково володіння Галичиною та суміжними укр. землями дало у 18 в., за розподілу Польщі 1772, правний арґумент Австрії домагатися Галичини. Австр. імператори тоді успадкували титул угор. королів «rex Galiciae et Lodomeriae».

Ці події визначали й екон. та культ. взаємини між Україною і У. В У. бували укр. купці, а на Русь ввозилися з У. коштовні металеві вироби й коні. Зах. культ. впливи на Русь ішли також частково через У.

Після упадку укр. держави в кін. 14 в. й у вислідi пізнішого поділу У. на довший час припиняються укр.-угор. зв'язки. Щойно в 17 в. відновлюються взаємини між укр. козацтвом, згодом Коз. державою та автономною угор. державою на частині кол. Корони св. Стефана, *Семигородом*. Під впливом і контролем останнього опинилися переважно укр. землі Закарпаття, населення якого брало участь у низці угор. повстань та семигородсько-австр. воєн. У дальшому укр.-угор. зв'язки визначало безпосереднє чи посереднє (за австр. абсолютизму) панування У. над укр. *Закарпаттям*, де культ., рел. і госп. впливи набрали форм тиску У. на укр. населення і його асиміляції.

Поза Закарпаттям у 18—19 вв. укр.-угор. зв'язки були мінімальні. Угор. нац. рух, бувши протиавстр., а водночас і ворожий до нац. меншостей (у тому ч. й до закарп. українців), не викликав прихильности серед українців, і сам не мав симпатій до укр. змагань. Натомість зросла солідарність і співпраця між угор. і поль. рухами, зокрема в 1848—49, коли українці — одні примусово в рос. армії І. Паскевича, ін. напівдобровільно в Нац. Ґвардії — опинилися в протирев. таборі. Так само не мали користи українці з австро-угор. порозуміння 1867 й утворення двоєдиної монархії. Шовіністична політика У. на Закарпатті та поль.-угор. дружба ще більше наставляли українців до підтримки Відня, а декого — до орієнтації на Москву.

Двічі у 20 в. під час світових воєн перебували угор. армії на укр. землях у війні з Росією чи СССР і важкими репресіями залишили по собі погану пам'ять серед населення. За першої світової війни деяку укр. пропаґанду в У. вів Союз Визволення України й кілька угор. діячів підтримували ідею незалежної України, очевидно, без Закарпаття; у Будапешті видавався ж. «Ukrájna» (ред. Г. Стрипський). У 1919—20 в Будапешті перебували укр. дипломатичні місії: УНР (гол. М. Галаган) і ЗУНР (гол. Я. Біберович). Уряд ЗУНР торгував з респ. урядом У., гол. експортував нафту, у закарп. справах формально робив враження невтрального, але фактично підтримував рух за приєднання до України.

За ком. режиму в У. (березень—серпень 1919) для укр. полонених й інтернованих видавалася газ. «Червона Україна». Сов. Росія і сов. укр. уряд намагалися прийти з допомогою урядові Б. Куна, але цій акції перешкодили армія УНР й УГА, а також протибольш. повстання отамана М. Григорієва. По придушенні ком. режиму в У. деякі угор. комуністи перебували на еміґрації в УССР.

Попри антибольш. наставлення У. між двома світовими війнами, тут, мабуть, через традиційні упередження, перебувало дуже мале ч. укр. політ. еміґрантів. Натомість після 1919 в У. залишилися зугорщені або проугорськи наставлені закарп. інтеліґенти, які спершу навіть мали свою політ. орг-цію з метою античехо-словацької ірриденти. З-поміж закарп. учених діяли тут між двома світовими війнами історик А. Годинка, славісти О. Бонкало і Г. Стрипський.

На еміґрації по 1945 деякі укр. політ. середовища співпрацювали з угорцями, а ген. Ф. Фаркаш очолював Раду *АБН;* угор. публіцисти містили ст. в укр. пресі.

Взаємини між У. й УССР по 1945. 23. 6. 1941 У. оголосила війну СССР по боці Німеччини і вислала свою армію через Карпати на сов. фронт. Короткий час у півд.-сх. Галичині була угор. окупаційна адміністрація. Гол. угор. сили (2 армія) були розгромлені у 1943 б. Воронежа. Відступаючи у квітні 1944 через контрольовану УПА територію в

Карпатах, угор. командування уклало з укр. повстанцями угоду про невтральність і допомогу.

У 1944—45 У. захопили сов. війська 3 і 4 укр. фронтів і було укладене перемир'я з СССР. Нові сов.-угор. взаємини випливали з воєнної поразки У. та її становища під контролем сов. окупаційної влади. Зокрема вона відступила Закарпаття (Підкарп. Русь) на користь УССР, що визнав міжнар. Паризький мировий договір 10. 2. 1947. Згідно з цим договором, У. виплатила 200 млн долярів відшкодувань СССР. На підставі сов.-угор. угод 1945 і 1948 угор. екон. життя було тісно пов'язане з сов. економікою і ринком, а вступ У. до *Ради Екон. Взаємодопомоги* 1949 остаточно закріпив цей стан.

У 1960-их рр. 25% угор. продукції йшло до СССР. УССР одержувала паровози, обладнання зв'язку, лікарське приладдя, текстиль, взуття, племінну худобу і харч. продукти. УССР експортувала до У. вугілля, кокс, електроенерґію, дерево. Майже 100% сов. експорту вугілля, коксу і зал. руди до У. вивозилося з України, 81% електроенерґії, 80% манґану, 58% прокату чорних металів. Крім того, УССР вивозить до У. с.-г. машини й заводське обладнання. Електроенерґія до У. йде через систему «Мир» (підстанція в Мукачеві), нафта — нафтопроводом «Дружба» (угор. траса відкрита 1962), природний газ — газопроводом «Братство». Основний товарообмін між У. і СССР відбувається через заліз. станцію в Чопі на угор.-укр.-чехо-словацькому кордоні. Частина достав перевозиться також по Дунаю.

Культ. угор.-укр. зв'язки. До помітних подій цих зв'язків належить перебування в сер. 18 в. Г. Сковороди, а в 1837 поява в Будині «Русалки Дністрової» М. Шашкевича. Літ. зв'язки у 19—20 вв. були мінімальні й існували гол. завдяки закарп. діячам (Ю. Жаткович, Г. Стрипський), що перекладали на угор. мову деякі твори укр. письм.; вже перед першою світовою війною почалися укр. переклади угор. авторів (твори Ш. Петефі, Я. Араня, К. Міксата, М. Йокая й ін.). Між першими перекладачами з угор. були П. Грабовський та М. Черемшина. В УССР по 1920 появлялися твори ком. письм.: Мате Залки, Е. Мадараса, Б. Іллеша (повісті з закарп. життя «Тиса палає», «Карп. рапсодія»). Перекладали в УССР В. Сосюра і Л. Первомайський, який також написав цикл поезій «Угор. рапсодія» (1936). Поза тим існували інтенсивні культ. угор.-укр. закарп. зв'язки, гол. в 1939—44.

Щойно по 1945 почалися тісніші заг.-укр. зв'язки з У. У Будапешті відкрито катедру укр. мови, почалася систематичніша наук. співпраця. Київ. Ун-т встановив зв'язки з Дебреценським, а Ужгородський з Сеґедським Ун-том і Ньїредьгазьким Пед. Ін-том. Є наук. обмін і співпраця між ін-тами АН УРСР та відповідними угор. установами. Д. Радо належить до кращих україністів У., який є також перекладачем з укр. літератури, а укр. проблематику досліджує історик Й. Перейні. Твори укр. письм. перекладали: Ш. Вереш (двотомник Т. Шевченка), А. Гідаш (вибрані твори М. Коцюбинського), Є. Ґріґаші («Вершники» Ю. Яновського), Ж. Раб (трилогія М. Стельмаха). Ш. Каріґ (І. Франка, О. Довженка) й ін. Низку перекладів з угор. літератури здійснили закарп. письм.: Ю. Шкробинець (антологія «Угор. арфа», 1970), С. Панько, І. Чендей, М. Томчаній й ін., а також Л. Первомайський і М. Лукаш («Трагедія людини» І. Мадача). У 1972 ж. «Alföld» (Дебрецен) присвятив 2 випуски укр. літературі, зокрема новітній.

У 1950—60-их рр. пожвавилися мист. і театральні зв'язки. Укр. театри, муз. і танцювальні ансамблі УССР, солісти опер побували в У., а угорські театри ґастролювали в УССР. У 1960 в Будапешті відбувся Тиждень укр. культури, а в 1965 — Дні укр. культури в Угор. Нар. Респ.; у 1959 і 1965 відбулися Дні угор. культури на Україні. Деяке ч. угор. студентів вчиться у вузах України (1968 — 240 осіб), але значно менше українців в угор. ун-тах. Окремої уваги надається співпраці між деякими обл.: Закарп. — Соболч-Сатмарська, Львівська — Баранья, між р-нами, містами, заводами тощо.

Відбувається обмін мист. виставками. В Ужгородській картинній ґалерії є чимало угор. творів, серед ін. і найбільшого угор. мистця, уродженця Закарпаття, М. Мункачі-Ліби, Ш. Голлоші (його учнем був Ю. Нарбут). У деяких творах композитора Ф. Ліста використані мотиви укр. нар. пісень, зокрема в симфонічній поемі «Мазепа»; Б. Барток збирав й опрацьовував укр. нар. мелодії.

Українці в У. На території нинішньої У. живе тепер мінімальне ч. українців (3 000; 1960), здебільша це є закарп. українці, які 1945 залишилися у межах У. Вони живуть розпорошено і як етнічна спільнота не мають жадного організованого життя. Є в У. і залишки етнічних островів з мовно-побутовими і культ. слідами кол. укр. поселень, які тепер майже повністю асимілювалися, але ще у 18—19 вв. виявляли виразний укр. етнічний характер. За новішими іст.-демографічними дослідженнями, ці укр. поселення виникли в 17—18 вв. як результат просування українців і словаків на півд., зокрема на Угор. Рівнину

після тур. спустошення цих обл. Деякі закарп. учасники протиавстр. повстання куруців по їх поразці залишилися на угор. землях. Це були укр. острови серед угор. більшости, хоч у деяких селах українці переважали, але порівняно до всього населення стосовних жуп (комітатів) вони не становили понад 4—5%. Згідно з переписами, у першій пол. 19 в. всіх укр. або мішаних сіл було ще понад 50 з ч. бл. 30 000 українців. Точніше, на території сучасної У. у комітатах Боршодському, Абауй, Земплинському, Сатмарському і Березькому було у 1836—40 рр.: 21 укр., 28 укр.-угор., 2 укр.-словацькі, 2 укр.-угор.-словацькі і 1 укр.-угор.-нім. с. Кількість гр.-католиків у цих комітатах була значно більша, що свідчить не лише про поступову асиміляцію українців, але й про те, що гр.-католиками були також угорці, серби, греки, а гол. в Сатмарському комітаті румуни. Найдалі на півд. висуненим поселенням українців було м. Маков у півд.-сх. У. на рум. кордоні, що було своєрідним перехідним пунктом поселення закарп. українців у Бачці (тепер Юґославія).

Процес асиміляції посилили угор. культ. тиск з сер. 19 в. і заходи мадяризації Гр.-Кат. Церкви, гол. по заснуванні *Гайдудорозької епархії*. Ці етнічні острови зазнали чималого удару по 1918, коли вони були цілковито ізольовані від Закарпаття, а для гр.-католиків Боршодського комітату засновано адміністратуру в Мішкольці. Введення угор. мови до літургії призвело до остаточної асиміляції. Тепер тільки старші люди у деяких селах ще розуміють укр. мову. Проте залишки побутової культури, фолкльору, а навіть деяких церк. звичаїв збереглися, й укр. прізвища нагадують далі про походження людей. У 1960-их рр. Е. Балецький з Будапештського Ун-ту дослідив говірку с. Комлошка комітату Абауй. У сер. 1970-их рр. відвідав і описав укр. оселі в У. єп. Йоаким Сеґедій з Заґребу, знайшовши в них і тепер чимало слідів українськости.

Література: Новик С. Політ. партії Угорщини. Відень 1918; Грушевський М. Історія України-Руси, тт. 1—10, 2 вид. Нью-Йорк 1954—58; АН УРСР. Ін-т Історії. Укр.-угор. іст. зв'язки. К. 1964; Rado Gy. Szomszédunk-Ukrajna. Будапешт 1969; Русин О. Розвиток і зміцнення радянсько-угор. екон. співробітництва, 1945—1969. Л. 1970; АН УРСР, Ін-т Історії Укр. РСР у радянсько-угор. співробітництві, 1945—1970. К. 1972; Ковач А. Українски (руски) острова у северно-восточной части нешей Мадярскей у XVIII—XIX вику. ж. Нова Думка, чч. 7, 8, Вуковар 1974; Сеґедій Й. Христ. календар на 1978. Руський Керестур 1977.

В. Маркусь

Угризми, етранжизми, запозичені з угор. мови, що належить до фіно-угор. галузі урало-алтайських мов. Угорці з'явилися на сх.-слов. землях між 884—898, але з того часу У. в укр. мові не збереглися; коли ж угорці поселилися на теперішній своїй території (896) і згодом (правдоподібно в 11 в.) захопили укр. землі на півд. від Карпат, впродовж наступних вв., гол. в 16 в., чимало У. потрапило до мови закарп. українців. Окремі У. поширилися на деякі ін., гол. зах., діялекти укр. мови, а також і (нечисленні) в літ. мову, напр., *ґазда* (закарп. з 13 в.); *барда* (теж *бартка, балта*) (сокира) (13—14 в.), *леґінь, ґанч* (поширене також ґанджа), *чижми* (чоботи), *пугар* (16 в.); львівське *батяр* (18 в., з угор. betyár). Деякі з них могли бути запозичені літ. мовою недавно і незалежно від закарп. діялектів, напр., *гусар* (закарп. з 15 в.), *чардаш, паприка, гайдук* (19 в.), *ґуляш*. Величезна більшість У., однак, не вийшла за межі закарп., гол. півд.-зах., діялектів, напр., *марга* (майно, худоба), *орсаґ* (держава і держ. шлях), *варош* (місто), *катуна* (вояк), *битюх* (хвороба), *шуга* (нікóли) (не пізніше 13 в.); *баршун* (оксамит, 14 в.); *келчих* (харч, кошти, 15 в.); *папучі* (капці), *ґарадичі* (східці) (16 в.); *прийш* (виноробний прес, 17 в.); *ґалиба* (безладдя, скандал, 18 в.); *крумплі* (картопля, 19 в.); тепер вони поступово зникають у цих діялектах.

Література: Lizanec P. Magyar-ukrán nyelvi kapcsolatok, частина I, 1970; Лизанець П. Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР; частина II (= Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья). Будапешт 1976; частина III, Ужгород 1976; Мокань А. Лексические унгаризмы в марамарошских украинских говорах Закарпатской области в кн. Вопросы финно-угорской филологии, выпуск 3, стор. 100—124. П. 1977. *В. С.*

Угрин-Безгрішний Микола (1883—1960), гал. педагог, письм. і журналіст родом з Перемищини. Учитель гімназії в Рогатині (1911—44), ред. газ. «Бджола» (1903), «Будучність» (1909 і 1923—24) та ін.; у 1914—18 рр. співр. органів Пресової Кватири УСС. Зб. поезій «Проби» (1905), оп. «З життя гімназистів» (1907, 1928), п'єси «Красний примір направив» (1903), «Софія Галечко» (1924 і 1943), «Лицарі Залізної Остроги» (1938), «Нарис історії УСС» (1924). З 1944 на еміґрації в Німеччині, помер у Новому Ульмі.

М. Угрин-Безгрішний

Угроїди (III—16), с. м. т. на півд. Слобожанщині в Краснопільському р-ні Сумської обл., засноване 1652; 4 200 меш. (1970). Цукроварня (з 1891).

Уґоча, Уґоч(ан)ський комітат (угор. Ugocsa vármegye), адміністративно-терито-

ріальна одиниця Угорщини до 1919, положена над р. Тисою, здебільша на укр. стнічній території *Закарпаття;* 1 208 км², 92 000 (1910; 75 000 — 1890) меш., у тому ч. бл. 60% українці, решта угорці, жиди, румуни і німці. Гол. м. Севлюш (угор. Nagyszöllös, див. *Виноградів).* У 1919 більша частина У. припала Чехо-Словацькій республіці, решта Румунії; Уґочанський комітат (жупа) як одиниця адміністративного поділу існував до 1926. У 1939—44, під час угор. окупації Закарпаття, відновлено Уґочанський комітат у попередніх межах.

Уда, Уди, р. на Сер. височині, права притока Дінця; довж. 164 км, сточище — 3 890 км². Частково використовується для водопостачання. Найбільша притока Лопань (93 км). Над У., при її злитті з рр. Лопанню і Харковом, м. Харків.

Удай, р. на Придніпровській низовині, права притока Сули; довж. 327 км, сточища — 7 030 км², шир. долини 4—6 км, річища 5—10 м у верхній течії, до 20—40 м у пониззі. Живлення снігове, замерзає в грудні, скресає у березні. Використовується для водопостачання. На У. м. Прилука і Пирятин.

Ударництво, див. *Соціялістичне змагання.*

Уділ, удільні князівства, у давній Русі-Україні адміністративно-територіяльна одиниця, якою управляв кн., залежний від В. кн. У. виникли у висліді поділу більших князівств — Гал.-Волинського, Чернігівського та ін., між дітьми кн., що було узаконено на княжому з'їзді в *Любечі* 1097. У. к. часто вели між собою війни. У 13—14 вв. У. називалися волості й князівства. На рос. землях у 14—15 вв. скоро дійшло до ліквідації У. к. й утворення централізованої Моск. держави. На укр.-білор. землях у В. Князівстві Лит. У. к. існували до 16 в.

Удільні селяни, категорія февдально залежних селян у царській Росії, що жили на удільних землях, виділених 1797 з держ. земель для утримування царського двору й династії. На Україні У. с. було мало — у 1800 бл. 4 000 «ревізьких душ», гол. в Катеринославській, Слобідсько-Укр. і Малорос. губ. У 1849—61 більшість їх переведено до категорії *держ. селян.* У. с. за користування землею виконували держ. і земські повинності (будова шляхів, перевіз держ. майна власним тяглом тощо), платили чинш і подушне. Реформа 1861 давала У. с. можливість викупу удільних земель.

Удін Євген (* 1937), графік родом з Донецького. Працює у книжковій та пром. графіці. Ілюстрації й оформлення кн.: «Нар. пісні в записах І. Франка» (1966), «Казки Буковини — казки Верховини» (1968), «Архітектурні пам'ятки Львова» (1969), «Площа Ринок у Львові» (1977) В. Овсійчука та ін. Учасник респ., всесоюзних і закордонних виставок; персональна виставка в Чернівцях (1969).

Удінцев Федір (1877—1956), терапевт родом з м. Урбіти (тепер Свердловської обл.), проф. Київ. Мед. Ін-ту. Праці У. присвячені вивченню захворювань печінки, жовчного міхура, виразкової хвороби та ін.

Удовенко Володимир (1881—?), учений гігієніст родом з Києва; проф. Мед. і Художнього ін-тів у Києві, співр. УАН; засуджений у процесі СВУ на 8 рр. ув'язнення і засланий на півн.; дальша доля невідома. Праці з гігієни поселень, зокрема сіль.

Удовиченко Олександер (20. 2. 1887, Харків — 19. 4. 1975, Ментенон у Франції), військ. і гром. діяч, генерал Армії УНР. Старшина рос. армії з 1908; закінчив Воєнну Топографічну Школу і курси Ген. Штабу при Миколаївській Військ. Академії в Петрограді. За війни адьютант штабу III Кавказького корпусу, згодом начальник штабу 21-ої дивізії того ж корпусу. У 1917 брав участь в українізації частин III Кавказького корпусу й очолював Укр. корпусну раду. З жовтня 1917 військ. дорадник С. Петлюри; на поч. 1918 як начальник штабу *Гайдамацького Коша Слобідської України* відзначився у боях за Арсенал у Києві. З квітня призначений до Укр. Ген. Штабу, в якому залишився й за гетьманату, підвищений у червні 1918 до ранґи полковника. З листопада 1918 до березня 1919 ген.-квартирмайстер півд.-зах. фронту Армії УНР, у червні 1919 відзначився як командир *Третьої Залізної Стрілецької Дивізії* у боях під Вапняркою. У грудні 1919 попав у полон Добровольчої Армії Денікіна в Одесі, звідки втік і відновив Третю Залізну Стрілецьку дивізію, якою командував до відступу Армії УНР за Збруч (листопад 1920). У поль. таборах інтернованих підвищений до ранґи ген.-хорунжого і виконував обов'язки ген. інспектора Армії УНР. 1924 переїхав з табору в Каліші до Франції, де включився в гром. і комбатантську працю: гол. Т-ва Вояків Армії УНР (1927—75), з 1953 гол. Европейської Федерації Укр. Військ. Орг-цій; мін. військ. справ Виконавчого Органу Укр. Нац. Ради і віцепрез. УНР в екзилі (1954—61). Автор кн. «Україна у війні за державність» (Вінніпеґ, 1954) і «Третя Залізна дивізія» (Нью-Йорк, 1971).

О. Удовиченко

Уж, р. на Закарпатті, ліва притока Лаборця, довж. 133 км, сточище — 2 750 км². У гор. і сер. течії перетинає Карпати і має гірський характер, нижче Ужгороду на Потиській низовині — рівнинний. Живлення перев. снігове. Використовується для водопостачання і як джерело гідроенерґії (гідростанції: Ужгородська і Оноківська). Над У. м. Ужгород.

Уж, Уша, р. на зах. Поліссі, права притока Прип'яті (впадає в Київ. водосховище); довж. 256 км, сточище — 8 080 км². Шир. долини від 1 до 7 км, річища від 5 до 40 м. Живлення перев. снігове; замерзає в грудні, скресає в кін. березня. Використовується для водопостачання і сплаву лісу. Над У. м. Коростень.

Ужвій Наталя (* 1898), визначна драматична і кіноакторка різноманітного пляну, нар. у Любомлі на Волині. 1922—25 училася в Драматичній студії при Першому Держ. Драматичному Театрі УРСР ім. Т. Шевченка у Києві і виступала на його сцені. 1925—26 в Одеській Держ. Драмі, 1926—34 в *«Березолі»*, далі в Харківському Укр. Драматичному Театрі ім. Т. Шевченка і з 1936 в *Київ. Держ. Акад. Укр. Драматичному Театрі ім. І. Франка.* Найяскравіше талант У. розвинувся у «Березолі». В її репертуарі бл. 90 ролей у театрі і 20 у кінофільмах. Кращі з них: Фруманс («Золоте черево» Ф. Кроммелінка, 1926), Маґельон («Король бавиться» В. Гюґо, 1927), Джулія («Змова Фієско...» Ф. Шіллера, 1928), Тьотя Мотя («Мина Мазайло», М. Куліша, 1929), Череда («Кадри» І. Микитенка, 1931), Тугіна («Остання жертва» О. Островського, 1939), Беатріче («Багато галасу даремно» В. Шекспіра, 1940) та ін. Пізніше — в ролях героїнь майже в усіх драмах О. Корнійчука, О. Левади, М. Зарудного й ін. сов. драматургів. У кіні: Ярина («Тарас Шевченко», 1926), Марина («Тарас Трясило», 1927), Настя («Прометей», 1936), Анна («Украдене щастя», 1952), Марія («Земля», 1954) та ін.

Н. Ужвій

Література: Кисельов Й. Театральні портрети, К. 1955; Бернацька Р. Наталія Михайлівна Ужвій. К. 1958; Кисельов Й. Поетеса укр. сцени. К. 1978. *В. Р.*

Ужгород, м. обл. підпорядкування, адміністративний і культ. центр Закарп. обл., положене над р. Ужем, у місці його виходу з Карпат на Потиську низовину, б. чехо-словацького кордону; 93 000 меш. (1980), аеропорт.

Розкопи на території У. виявляють сліди давніх поселень з неоліту і бронзової доби. Саме м. виникло у 8—9 вв. і вже в часи приходу угорців було городом-фортецею. У хроніках У. відомий як Ungogradus (Ung — від назви річки й, імовірно, від ст.-слов. eglu — вугол), пізніше Unguf і Ungvár (vár по-угор. замок). Перший замок, положений далі від нинішнього У. (при гирлі р. Чорної б. с. Драгньового), був зруйнований татарами, потім збудований знову, а теперішній споруджений у 1598 і перебудований у 17 в. Замок і м. довгий час були в руках Арпадовичів; згодом королі з династії Анжу передали його франц.-італ. родові Друґетів, які володіли У. до 1691. Вони заснували в У. гімназію (1646), збудували бароккову церкву, впровадили ремесло й виноградництво. 1646 в У. укладено унію закарп. Правос. Церкви з Римом. У другій пол. 17 — на поч. 18 в. У. був тереном боротьби Семигороду й Австрії; недовгий час перебував у руках угор. повстанців Ракоція. По їх поразці м. підпорядковане королівсько-цісарському скарбові, від чого його звільнила Марія Терезія. 1780 костьол передано гр.-кат. єп. А. Бачинському, який зробив У. осідком *Мукачівської епархії*; 1794 відкрито духовну, згодом учительські семінарії та ряд ін. осв. установ.

Ужгород. Замкова гора

1848—49 У. став по боці угор. революції; після її придушення на якийсь час зріс тут укр. культ. рух. У. був у другій пол. 19 в. центром закарп. життя: перші в-ва, шкільництво, *Общество Св. Василія В.*, Т-во «Уніо» тощо. Тут діяли гол. закарп. діячі, хоч укр. рух не мав у м. підтримки, бо в У. переважали угорці, жиди, словаки; до 1920 У. мав назагал угор. характер.

1848 У. одержав самоуправу і впродовж 19 в. м. розвивалося й модернізувалося: побудовано каналізацію (1855), зал. сполучення з Чопом (1872), новий будинок гімназії (1894), зростало ремесло (тут здавна існували цехи), промисел (мануфактура з кін. 18 в.) і торгівля, хоч значна частина населення ще в 19 в. займалася хліборобством і виноградництвом (в У. було бл. 100 пивниць з вином).

Про розвиток У. свідчить зростання населення: 1648 — 1 200 меш., 1765 — 1 470, 1785 — 2 900, 1800 — 3 000, 1860 — 9 750, 1900 — 14 720, 1920 — 20 600, 1930 — 26 675, 1940 — 30 000, 1959 — 47 000, 1970 — 65 000, 1975 — 77 000.

За Чехо-Словаччини (1919—38) У. став столицею краю Підкарп. Руси та осідком губернатора, крайової адміністрації і багатьох культ. (Т-ва «Просвіта», Общества ім. О. Духновича, Руського Нар. Театру) і госп. установ: Підкарп. Банку, Дружественного (кооп.) Союзу. У 1930-их рр. розбудовано на правому березі Ужу модерну адміністративну дільницю м. «Нове Ґалаґо». В У. діяли 3 гімназії (укр., чес., жид.), 2 учительські семінарії (чоловіча і жін.), 2 торг. школи, 1 мист. і ряд проф. шкіл та одна вища (духовна семінарія), низка в-в і газ. тощо.

2. 11. 1938 Віденським арбітражем У. приділено до Угорщини, і тоді автономний уряд Карп. України перенісся до Хусту. У 1939—44 У., не бувши як м. частиною адміністративної обл. Підкарпаття, залишився центром її управління й далі був осередком укр. життя, хоч менш інтенсивного.

По зайнятті сов. військами У. став у листопаді 1944 осідком Нар. Ради Закарп. України, тимчасового уряду краю, який домагався приєднання Закарпаття до УССР. З 1946 У. — обл. центр. За сов. періоду У. зазнав дальшої розбудови й значної українізації. За 1930—59 нац. склад населення зазнав таких змін (у %; числа приблизні): українці — 1930 — 29, 1959 — 50, жиди — 28 і 4, чехи і словаки 23 і 13, угорці 18 і 14, росіяни 1 і 15, інші 2 і 4.

У 1945 засновано *Ужгородський Держ. Ун-т*, Закарп. обл. укр. муз.-драматичний театр, Закарп. обл. картинну ґалерію (1948), обл. філармонію, у 1970 відкрито музей нар. архітектури і побуту. В У. діє обл. відділ Спілки письм. України, в-во «Карпати», кілька н.-д. ін-тів тощо. Виходять 3 обл. щоденні газ. (укр., рос. і угор. мовами).

В У. розвинена деревообробна і меблькова (Ужгородський фанерно-меблевий комбінат) пром-сть; крім того, є ремонтний і приладобудів. зав., взуттєва і швейна фабрики, зав. будів. матеріялів, газетної апаратури, харч. підприємства (марґариновий, м'ясоробний і лікеро-горілчаний зав.), районова електростанція.

Пам'ятки архітектури: замок (у теперішньому стані з 16—17 вв.), єпископський палац — тепер університетська бібліотека (1646), бароккова катедра Воздвиження Хреста (1762—67), будинок жупанату (кін. 18 в.), ратуша (1810), синагога — тепер філармонія (1904). Положений на прикордонні, У. є важливим туристичним осередком.

Література: Mousset J. Les villes de la Russie subcarpathique, 1919—1938. Париж 1938; Ільницький І., Сова П. Ужгород (путівник, укр., рос., англ. і франц. текст). Ужгород 1961; Історія міст і сіл УРСР. Закарп. обл. К. 1969; Гранчак І., Польок В. Місто над Ужем. Ужгород 1973.

В. Маркусь

Ужгородська гімназія, одна з найстаріших сер. шкіл на укр. землях; створена 1649 на базі єзуїтської колеґії, заснованої 1613 в Гуменному (тепер Сх. Словаччина) графом Юрієм Друґетом. Колеґію вели єзуїти, навчання відбувалося латинською мовою, а тільки викладання релігії для укр. учнів — русько-слов. мовою (ч. учнів у 18 в. 150—200). З 1778 королівська архигімназія; до 1790 з нім. мовою навчання, згодом латинською, з 1796 угор. (1849—51 рр. частково й укр.), 1856 додано дві вищі кляси філософії до 6-ох попередніх. З 1880-их рр. почалося повне зугорщення У. г. Серед учнів весь час переважали українці; серед викладачів в У. г. працювало багато українців.

У 1919—20 У. г. переведено на укр. мову навчання з паралельними клясами чесь. і угор. з титулом У. держ. реальна г.; кількість учнів до 800. У. г. найкраще розвивалася за дир. А. *Алисъкевича* та В. Сулинчака. 1945 перетворена на десятирічку.

Ужгородська унія 1646, акт церк. об'єднання з Римом 63 закарп. свящ., укладений 24. 4. 1646 в Ужгороді з яґерським римо-кат. єп. Ю. Якушичем. Ініціяторами унії були василіяни під проводом Петра *Партенія*. Укладено її на таких умовах: 1) збереження сх. обряду; 2) право вибору єп., що його Рим мав лише затверджувати; 3) користування привілеями римо-кат. кліру. Унію затвердив синод угор. ієрархії у Тирнові 1648, але Ватикан не затвердив цих умов, бо тим часом Партеній був висвячений на єп. правос. митрополитом (1651). Після того, як Рим затвердив Партенія мукачівським єп. (1655), унія поширилася далі на схід, але щойно 1721 вона охопила всіх закарп. українців у рамках мукачівської епархії.

Література: Lacko M. Unio Užhorodensis. Рим 1955 (друге вид. 1965); Boysak B. The Fate of the Holy Union in Carpatho Ukraine. Торонто—Нью-Йорк 1963; Пекар А. Василіяни — носії унійних ідей на Закарпатті, ст. у ж. Записки ЧСВВ, VII. Рим 1971.

Ужгородський Державний Університет, заснований 1945 з 4 фак. (іст., філол., біол. і мед.), за 35 рр. значно розбудований: нові фак. (хем., фіз., матем., іноземних мов, заг.-техн.), 2 заочні відділи (в Ужгороді та Виноградові) та вечірній підготовний відділ, курси підвищення кваліфікації вчителів та інж.-екон. кадрів; аспірантура; 62 катедри (1975), ботан. сад,

високогірська біологічна база, бібліотека (бл. 1 млн тт.). У 1975—76 в УДУ було бл. 11 000 студентів і 570 осіб викладацького персоналу. Вчені УДУ досліджують зок-

Ужгородський Держ. Університет

рема історію, культуру й природу Закарпаття та його зв'язки з сусідніми народами. На базі ун-ту 1969 відкрито при ін-ті історії АН УРСР відділ іст. евр. соц. країн. Публікації: «Наукові записки УДУ». і «Теми доповідей та повідомлення УДУ».

Ужгородський «Полустав», пергаменовий рукопис (209, фоліо) кін. 14 в., що належав бібліотеці Т-ва *«Просвіта»* в Ужгороді, найдавніший збережений ц.-слов. манастирський правильник (великий молитовник) сх. Слов'янщини. На думку його дослідника О. *Колесси* («ЗНТШ», тт. 141—143, 1925), він виник у Києві, а був переписаний на сх. Закарпатті (можливо, в Грушівському манастирі).

Ужевич Іван (Іоанн), автор латинськомовного рукопису «Граматыка словенская», відомого в двох варіянтах, паризькому 1643 і арраському 1645; вперше видана в Києві 1970 І. Білодідом і Є. Кудрицьким. Біографія У. невідома, крім того, що 1643—45 він студіював у Парижі; можливо, перед тим був студентом у Кракові і тоді уклав панегірик поль. мовою з нагоди одруження Олександра Пшеленцького з Євою Рупньовською (1641). Книга У., взорована почасти на поль. граматиці П. Статоріюса (Стоєнського), — перша граматика «руської» книжної (не ц.-слов.) мови, спільної українцям і білорусам. Відповідно У. допускає інколи укр. і білор. варіянти поряд один одного (напр., *що* і *што*, *котрий* і *который*), а також численні полонізми. Всупереч спробам І. Білодіда (1970) і М. Жовтобрюха (1976) довести, що живомовною основою книжної мови У. була укр., у дійсності, як це довели О. Соболевський (1906), В. Яґіч (1907), Дж. Дінґлі (1972), вона була білор., можливо, півд.-білор. О. Горбач припускає (1967), що У. був вихідцем з укр.-білор. прикордоння, можливо, з Підляшшя або півн. Холмщини.

Ужоцький перевал (IV—3), перевал у Високому Бескиді через вододільний хребет Карпат (883 м). Лежить на межі Галичини і Закарпаття, поблизу кордону з Польщею. Через У. п. проходить залізниця, що сполучає Львів з Ужгородом.

Узбеки, основне населення *Узбекістану*, в якому їх ч. становило 1970 7 724 000; вони живуть також в ін. частинах СССР (у тис. на 1970: 666 у Таджикській ССР, 333 в Киргизькій, 216 у Казахській, 180 у Туркменській) та в півн. Афганістані (понад 1 млн); заг. ч. бл. 10,2 млн. Мовно У. належать до тюркської групи, за віровизнанням — мусулмани. Укр.-узбекські (узб.) зв'язки виявляються майже виключно в перекладах літ. творів. На узб. мову перекладено твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки і сучасних укр. письм.: М. Бажана, С. Крижанівського, М. Терещенка, Т. Масенка, О. Ільченка та ін. На укр. мову перекладено вибране з узб. поезії в зб. «Зі Сходу на Захід» (К. 1947), твори А. Навої, М. А. Мукімі, Хамзи Хакім-заде (Ніязі), Айбека, А. Каххара, Г. Рашилова, П. Турефа та ін. 1959 в Узбекістані відбулися тижні укр. літератури, 1960 — узб. на Україні, відбувається також обмін ґастролями ансамблів пісні й танцю.

Узбекістан, Узбекська ССР, сов. союзна респ. у півд.-сх. частині Сер. Азії (Туркестану); 447 400 км², 15 391 000 меш. (1979); 1970 — 11 799 000, у тому ч. (у тис.): 7 724 узбеків, 1 473 росіян, 574 татар, 476 казахів, 449 таджиків, 230 каракалпаків, 148 корейців, 112 українців, 111 киргизів. Столиця У. — Ташкент (1 735 000). У 16—17 вв. У. входив до Бухарського і Хівського ханств, у 18 в. — до Кокандського; у 1860—70-их рр. його окупувала Росія. 1917—21 на території У. тривала боротьба народів Туркестану з сов. окупантами, які його захопили 1922; з 1924 — союзна респ.

За переписом 1926 в У. жило 25 800 українців; 1959 — 88 400 (1,1%); 1970 — 111 700 (0,9%), у тому ч. 96 800 у м.; у гол. м. Ташкенті жило 40.700 українців (2,9% всього населення і 31,5% всіх українців в У.); 49% українців вважали укр. мову за рідну (50% — рос.), крім того, 10% нею вільно володіли. Див. також *Ташкент*.

Узгодження (конґруенція), особливий тип синтакси залежности, в якому керована форма має ті самі категорії (*відмінка, числа, роду*), що й форма керівна. В укр. мові У. характеризує зв'язок прикметника з іменником (білий дім, білих домів), а також дієслова з ім'ям-підметом (він пише — писав, вони пишуть — писали). В укр. мові У. порушується при *числівниках* (в присудку при різних чис-

лівниках, де узагальнюється сер. рід однини, напр., «було п'ять синів»; в прикметниковому означенні при «два», «три», «чотири» — півн.-сх. «два золотих перстені», півд. «дві білих хати») і при пошанній *множині* («ви молода», «батько прийшли»). Перевага логічних моментів над граматичними може вести до У. за змістом («жили були дід і баба», де обидва однинні *підмети* функціонують разом як множина), або неузгодження за змістом («червоний і білий прапори», де У. означень змінило б сенс). Після фіктивних підметів «це», «то» У. дієслівної зв'язки може бути зворотне У., тобто із призв'язковим членом, замість із підметом [«Це був (зв'язка) початок» (призв'язковий член), але й «Це було початком»].
Б. С.

Узин (IV—11), м. над р. Узинем на Придніпровській височині в Білоцерківському р-ні Київ. обл. 16 000 меш. (1975). Цукровий комбінат (заснований 1899; 1913 бл. 7% виробництва цукру-піску України), переробка і консервування овочів.

Указ, у Рос. Імперії під цю назву підпадали держ. акти, дуже різноманітні за своєю природою, звичайно підписувані царем чи уповноваженими від нього особами. В СССР — У. назва законодавчого акту, що його видає президія Верховного Совєту СССР чи союзної респ. У. поділяються на нормативні, тобто такі, що встановлюють правові норми, й індивідуальні: про призначення на посади, нагороди тощо. Нормативні У. після їх публікації і затвердження відповідними Верховними Совєтами набирають сили закону. Натомість індивідуальні У. не потребують затвердження і набирають чинности у зазначений в них термін. У. Президії Верховного Совєту СССР автоматично обов'язкові для респ. органів, а У. Президії Верховного Совєту УССР для респ. органів управління. Респ. У. УССР публікуються у «Відомостях Верховної Ради УРСР».

Укапісти, див. *Українська Комуністична Партія.*

Укоопспілка, Укр. спілка споживчих т-в, центр споживчої кооперації на Україні; підпорядкована Центроспілці в Москві. Утворена 7. 6. 1920, діє на основі свого статуту та користується правами юридичної особи. На 1971 У. об'єднувала 25 облспоживспілок, 469 райспоживспілок та 3 365 низових споживчих т-в з 16,9 млн пайовиків. У. організує торгівлю, гром. харчування та пром. хлібопечення в сіль. місцевостях, заготівлю с.-г. продуктів та пром. сировини, закупівлю продуктів у колгоспах та в населення і реалізацію їх через власну мережу, а також виробництво товарів широкого вжитку на власних пром. підприємствах. На У. припадає 31,6% роздрібного товарообороту торгівлі та 25,3% пром. харчування в УССР (1977).

«Украинецъ», 2 випуски журн., видані М. *Максимовичем* у Києві 1859 (174 стор.) і 1864 (40 стор.), з літ. та іст. матеріялами і перекладами Максимовича.

«Украинская Жизнь», літ.-наук. і заг.-політ. місячник рос. мовою, виходив у Москві (1912—17) під фірмою видавця і адміністратора Я. Шеремецінського. Метою ж. було ознайомлення рос. читачів з укр. культ. надбаннями та піднесенням укр. нац. свідомости. Гол. редактори — О. *Саліковський* і С. *Петлюра;* визначніші співр.: М. і С. Грушевські, В. Винниченко, А. Ніковський, С. Єфремов, М. Могилянський, О. і С. Русови, Д. Донцов, А. Новицький, В. Садовський, О. Лотоцький, М. Лозинський, Я. Чепига, Ор. Левицький, В. Липинський і багато ін., а з росіян М. Ґорький, А. Луначарський, А. Поґодін й ін. Вступні статті ж. присвячувалися нац. питанню, далі подавано перегляд поточних подій на Україні, огляди чужої преси (рос., поль.) про укр. проблеми, дописи з підрос. України і з Галичини, критичні статті, літ. і мист. огляди, бібліографію тощо.

«Украинский Биохимический Журнал», наук. ж., орган Ін-ту Біохемії АН УРСР; заснований 1926 (ред. акад. О. *Палладін*) є найстаршим наук. ж. з біохемії в СССР. До 1933 виходив п. н. «Наук. Записки Укр. Біохем. Ін-ту». У 1931—78 укр. мовою «Укр. Біохімічний Журнал». Видається в Києві, щороку одним т. (6 ч.).

«Украинский Математический Журнал», наук. ж., орган Ін-ту Математики АН УРСР, двомісячник (до 1965 — квартальник), виходить від 1949 у Києві, рос. мовою з англ., франц. і нім. резюме.

«Украинский Химический Журнал», наук. ж., орган відділу хемії та хем. технології АН УРСР; виходив 1925—38 у Харкові і з 1948 у Києві як двомісячник рос. мовою.

«Украинскій Альманахъ», один з перших альманахів, виданий укр. і рос. мовами 1831 у Харкові І. *Срезневським* та І. *Росковшенком;* «У. А.» містить твори Л. Боровиковського, Є. Гребінки, І. Росковшенка, П. Морачевського, О. Шпигоцького, записи укр. баляд і дум, переклади з О. Пушкіна, А. Міцкевича та ін. Поетичні твори перев. в романтичному дусі. Вид. припинено через брак фондів.

«Украинскій Вѣстникъ», перший на Україні літ.-мист., наук. і гром.-політ. місячник, виходив з ініціятиви І. *Срезневського* при Харківському Ун-ті 1816—19 переважно рос. мовою за ред. Є. *Філомафітського*, Р. *Гонорського* і Г. *Квітки-Основ'яненка*, при активній співпраці П. *Гулака-Артемовського;* наклад 350—500 примірників. В «У. В.», попри перекладні матеріяли переважно з науки і мистецтва і ст. на заг.-культ., рел. і філос. теми, міщено ст. з історії України (М. Маркова, М. Грибовського), етнографії (О. Льовшина), економіки (В. Карамзіна), пед. і літ. (Р. Гонорського), літ. і театральної критики (Є. Філомафітського). В «У.В.» вперше появилися укр. мовою твори П. Гулака-Артемовського «Пан та собака» та ін. його байки і ст. Цінні ст. про життя і діяльність Г. Сковороди і спогади І. Вернета та Ґ. Гесс-де-Кальве; поезії місц. поетів у дусі романтизму; гумориески («Письма къ издателямъ») Г. Квітки-Основ'яненка (псевд. Фалалей Повинухин) і його ст. про Харків. На вимогу Мін-ва Освіти місц. влада припинила появу «У.В.».

«Украинскій Вѣстник», гром.-політ. і екон. тижневик, орган Укр. Парляментарної Громади, виходив рос. мовою у Петербурзі від 21. 5. до 7. 9. 1906, для ознайомлення укр. і рос. громадянства з укр. рухом; гол. ред. М. *Славинський*. Визначніші співроб.: М. *Грушевський*, Д. *Багалій*, Д. *Дорошенко*, О. *Лотоцький*, М. *Могилянський*, Д. *Овсянико-Куликовський*, О. *Русов*, С. *Русова*, М. *Туган-Барановський*. «У.В.» припинено з розпуском Думи; вийшло 14 чч.

«Украинскій Домоводъ», госп. місячник, присвячений тваринництву і переробці його продуктів, виходив у Харкові 1817; видавець і ред. Ф. Пільгер. Появу «У.Д.» припинила цензура за критику урядових кіл, що належно не дбали про освіту і добробут села.

«Украинскій Журналъ», літ.-мист., наук. і гром.-політ. двотижневик, вид. Харківського Ун-ту, виходив 1824—25 у Харкові як своєрідне продовження «*Украинского Вѣстника*» (з 1816); ред. О. Склабовський. Вийшло 48 кн.; наклад 600 прим. «У.Ж.» містив серед ін. матеріяли з укр. історії (про Б. і Ю. Хмельницьких, І. Скоропадського), етногр. описи, описи укр. міст (І. Вернета, О. Льовшина), ст. про укр. мову і нар. творчість та їх значення для розвитку укр. літератури. І. Кульжинський дав першу спробу аналізи укр. поезії, П. Білецький-Носенко підкреслював конечність публікацій періодичної преси укр. мовою. «У.Ж.» інформував про стан освіти, культ. події, літ. новини і про гром. життя, зокрема на Слобожанщині. Журн. припинила університетська влада.

«Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ», перша енциклопедія українознавства, яка появилася з ініціятиви М. Грушевського в 1914—16 рр. у Петербурзі в 2 тт. (понад 700 стор. великого формату, численні ілюстрації), за ред. Ф. Вовка, М. Грушевського, М. Ковалевського, Ф. Корша, А. Кримського, М. Туган-Барановського і О. Шахматова. Авторами були укр. і рос. учені. Вибух війни перешкодив появі двох дальших томів. Гол. ст.: з історії укр. народу М. Грушевського, географії України С. Рудницького, статистики укр. населення О. Русова, В. Охримовича і С. Томашівського, про антропологічні особливості укр. народу Ф. Вовка і його ж про етнографічні особливості укр. народу, з історії укр. мови О. Шахматова.

«Украинскій Сборникъ», альманах, вид. І. *Срезневського*. 1 кн. вийшла 1838 у Харкові, друга 1841. В обох кн. друкувалися драматичні твори І. Котляревського («Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник»), фолкльорні матеріяли, ст. І. Срезневського про народність літератури і про потребу вивчення укр. словесности. В кін. кн. подані деякі відомості про укр. мову і малий словничок. У вид. брали участь М. *Гоголь* і М. *Щепкін*.

«Ukraine» («L'Ukraine»), місячник франц. мовою про укр. справи, виходив у Льозанні (Швайцарія) з червня 1915 до 1920; видавець і ред. В. *Степанківський* при активній співпраці М. *Тишкевича*.

«Ukraine» («Die Ukraine»), орган *Нім.-Укр. Т-ва* в Берліні, виходив 1918—26 (всіх 40 чч.); гол. ред. А. *Шмідт*. Ст. з українознавства, на теми актуальної ситуації України, про нім.-укр. взаємини тощо. Між співр. з нім. учених і публі-

цистів були: П. *Рорбах*, Е. *Нольде*, Ґ. Шпехт, Б. Ган та ін.

«Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart», квартальник, орган *Нім.-Укр. Т-ва*, виходив у Мюнхені 1952—68 (з перервою 1957—61; всього 44 чч.) у в-ві «Ukraine», з завданням інформувати нім.-мовних читачів про життя й культуру України й українців у діяспорі, зокрема про укр.-нім. зв'язки; ред. Г. *Прокопчук*. У ж. обговорювано серед ін. питання укр. визвольного руху в минулому й сучасному, нац. і госп. політики СССР, укр. літератури, церк.-рел. тематику, творчість укр. мистців на еміґрації (багато ілюстрацій), міщено матеріяли про визначних діячів України і Німеччини, хроніку укр. життя. У в-ві «Ukraine» вийшло кільканадцять нім.-мовних монографій.

UKRAINE
IN VERGANGENHEIT UND GEGENWART

«Ukraine Libre», інформативний місячник політики і культури, вид. франко-укр. Громади (С. Созонтова), виходив у Парижі 1953—54. Ред. І. Сілецький.

«Ukrainian Bulletin», англомовний двотижневик, спочатку орган Панамер. Укр. Конфедерації (ПАУК) у Нью-Йорку, з 15. 9. 1951 Укр. Конґресового Комітету Америки, виходив у Нью-Йорку з травня 1948 до лютого 1970, коли об'єднався з «Ukrainian Quarterly»; ред. В. *Душник*. Вийшло 518 чч.

«Ukrainian Quarterly» («The Ukrainian Quarterly»), англомовний квартальник сх.-евр. й азійської проблематики, вид. *Укр. Конґресового Комітету Америки* (УККА), виходить у Нью-Йорку з жовтня 1944; засновник і гол. ред. М. *Чубатий* (з допомогою С. Шумейка і К. Меннінґа), з жовтня 1957 ред. В. *Душник*; наклад 3 000. Завданням ж. є протидіяти сов. пропаґанді об'єктивною інформацією, опертою на джерельні матеріяли, інформувати вільний, гол. англомовний, світ про актуальні укр. політ., екон. і культ. проблеми, зокрема про рух опору в УССР та про життя українців у ЗДА і в діяспорі; широкий відділ рецензій. Бере до уваги також проблеми ін. поневолених народів СССР і його сателітів та підтримує їхні змагання до незалежности.

The
Ukrainian Quarterly

«Ukrainian Review», («The Ukrainian Review»), англомовний квартальник, вид. *Союзу Українців у Великобрітанії* (СУБ), разом з *Орг-цією Оборони Чотирьох Свобод України* у ЗДА і *Ліґою Визволення України* в Канаді, виходить у Лондоні з 1954. Перші ред. В. *Державін* і В. *Орелецький*, з 1965 — С. *Стецько*. Ж. присвячений визвольній боротьбі поневолених Росією народів, зокрема України і особливо підсов. періоду. Поряд ст. — документи, з руху опору, інформації з України; багатий огляд публікацій.

The
UKRAINIAN
REVIEW

III
1964

«Ukrainian Weekly» («The Ukrainian Weekly»), англомовний тижневик, вид. Укр. Нар. Союзу, виходить з 1933 в Джерсі-Сіті, до 1970 як додаток до щоденника *«Свобода»*, з 1971 самостійно; ред. С. Шумейко, з 1962 — З. Снилик, з 1980 — Р. Сохан-Гадзевич. Газ. інформує про важливіші події на Україні і в діяспорі, зокрема про рух опору і заходи на користь репресованих. Подає вістки з життя студентських, спортивних і молодіжних орг-цій, має двомовну стор. для дітей («Веселка»). Розрахований гол. на молодого англомовного читача.

The Ukrainian Weekly

«Ukrainian Youth», орган *Ліґи Укр. Кат. Молоді*, виходив неперіодично з травня 1934 до 1942 в Чікаґо, Нью-Йорку і Пітсбурґу укр. (ред. Б. *Катамай*) й англ. мовами, пізніше тільки англ. (ред. Е. Піддубчишин).

«Ukrainische Blätter», часопис, присвячений справам політ. і культ. змагань укр народу, виходив 1916—18 у Відні (42 чч.); гол. ред. О. *Грицай*, видавець В. *Калинович*.

«Ukrainische Korrespondenz», тижневик, вид. Гол. Укр. Ради (згодом *Заг. Укр. Ради*), виходив у Відні 1914—18 (до 1916 п. н. «Ukrainisches Korrespondenzblatt») для інформації чужинців про укр. змагання; видавець К. *Левицький*; ред. В. *Панейко*, Р. *Сінґалевич*, з 1917 — В. *Кушнір*.

«Ukrainische Kulturberichte», інформаційно-наук. вид. *Укр. Наук. Ін-ту в Берліні* 1933—40 за ред. З. *Кузелі* і М. Масюкевича. Журн. містив інформації про працю Ін-ту та ін. укр. наук. установ, про стан українознавства, науку і культуру на підсов. Україні.

«Ukrainische Nachrichten», двотижневик, вид. *Союзу Визволення України* у Відні 1914—19, видавець М. *Троцький*, ред. О. *Бачинський* (з 1916 В. Біберович і ред. колеґія). Інформації про політ. і культ. життя України; переклади укр. клясич-

ної літератури (О. *Грицая*). Наклад ж пересічно 4 000.

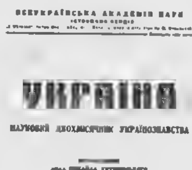
«Ukrainische Rundschau», укр. місячник нім. мовою для інформації чужинців про політ. і культ. справи України, виходив у Відні 1903—15 (до 1905 п. н. *«Ruthenische Revue»*), видавець В. Яворський, гол. ред. В. *Кушнір* (1909 О. Турянський). Ж. був призначений для чужинецьких ред., дипломатичних і письменницьких кіл, а також численних передплатників, гол. з Німеччини.

«Україна», іст.-етногр. і літ.-публіцистичний місячник, виходив у Києві 1907 як продовження *«Киевской Старины»*; ред. В. *Науменко*. Журнал мав багатий відділ рецензій і бібліографії. «У.» самоліквідувалася у зв'язку з появою *«Записок Укр. Наук. Т-ва»*.

«Україна», тижневик, виходив у Чернівцях 1913—14 за ред. З. *Кузелі*, орган групи С. *Смаль-Стоцького*, що стояла в опозиції до політики М. *Василька* і його прихильників.

«Україна», наук. ж. українознавства, виходив у Києві в 1914—30 рр. (з перервами 1915—16, 1919—23), за ред. М. *Грушевського* у 2 вид.: 1914—18 як орган *Укр. Наук. Т-ва в Києві*, 1924—30 — орган Іст. Секції Укр. Академії Наук. Всього вийшло 43 чч. (10 у 1914—18, 33 у 1924—30); тримісячник у 1914—24 і двомісячник з 1925.

Ж. мав такі відділи: ст. й розвідки з історії, археології, економіки, фолкльору, етнографії, мови, літератури, мистецтва, краєзнавства України; матеріяли і документи з короткими коментарями (спогади, листування недруковані літ. твори) з гром. і культ. життя 19 і поч. 20 в.; критика та бібліографія, наук. хроніка, некрологи. Деякі випуски «У.» були присвячені окремим визначним культ. діячам (Т. Шевченкові, М. Костомарову, П. Кулішеві, М. Максимовичеві, І. Франкові, О. Лазаревському, М. Драгоманову, В. Антоновичеві, П. Тутковському), важливим подіям з історії України (Коліївщина, Кирило-Методіївське Братство, Сх.-Евр. Революція 1905, століття грудневого повстання), реґіональним окраїнам (Буковина, гал.-укр. взаємини тощо).

Серед співр. «У.» до 1918 були: М. Василенко, М. Возняк, О. Грушевський, В. Дорошенко, І. Каманін, О. Левицький, К. Михальчук (відповідальний ред. 1914), М. Мочульський, Є. Онацький, В. Перетц та неукраїнці: Г. Ілінський, Ф. Корш, О. Шахматов; у 1924—30 рр.: Д. Багалій, М. Василенко, М. Возняк, О. Гермайзе, О. Грушевський, В. Житецький, П. Клепатський, К. Копержинський, І. Крип'якевич, М. Макаренко, В. Міяковський, М. Мочульський, В. Новицький, О. Новицький, М. Петровський, В. Перетц, В. Романовський, О. Рябінін-Скляревський, Ф. Савченко, О. Синявський, К. Студинський, М. Ткаченко, П. Тутковський, В. Щербина, В. Юркевич.

«У.» появлялася у важких цензурних обставинах, переборюючи труднощі у змаганні за об'єктивне насвітлення минулого України. Поряд «КСт.» та «Літ.-Наук. Вісника» — «У.» один з найцінніших ж. українознавства, солідне джерело до вивчення українознавчих дисциплін, особливо нац.-культ. процесів 19 в. У кін. 1930 «У.» змушена була припинити своє існування, останнє ч. (44) було вже видруковане, але у світ не вийшло. Натомість партійне керівництво ВУАН почало видавати під тією ж назвою «У.» (за ред. П. Шурана) ж. цілком ін. ідеологічного характеру, метою якого була боротьба проти нац. укр. історіографії і зокрема проти «школи М. Грушевського». 1932 вийшло 2 випуски нового ж. (ч. 1—2 і 3) з гостро-критичними ст. проти М. Грушевського й М. Василенка. На цьому ж. перестав існувати. *Р. М.*

«Україна», щоденник, офіц. орган Штабу Дійової Армії УНР, виходив 1919—20 в Умані, Вінниці, Проскурові, Кам'янці Подільському, Станиславові й Коломиї.

«Україна», популярний гром.-політ. і літ.-мист. ілюстрований тижневик (до червня 1963 двотижневик), виходить у Києві з травня 1941. З 1974 як додаток до «У.» видається англомовний квартальник, з 1978 місячник «Ukraine». В обох вид. статті, літ. твори, інформації в дусі сов. пропаґанди про досягнення УССР і СССР у наук., культ., мист., спорт. та ін. галузях. Англомовна «У.» містить переклади укр. авторів. Ж. розрахований гол. на молодого читача. Перший гол. ред. І. Цюпа, з 1970 М. Подолян (з 1974 для обох вид.), ред. англомовного — А. Біленко. Початковий наклад 50 000, 1980 — 230 000.

«Україна», неперіодичні зб. українознавства, виходили у Парижі 1947 п. н. «Соборна Україна» (4 чч.) і 1949—53 (10 чч.) під назвою «У.» за ред. І. *Борщака* (за фінансовою допомогою архиєп. І.

Бучка). У зб. переважали ст., присвячені іст. тематиці, зокрема іст. франц.-укр. взаємин (серед ін. нариси «Україна в Парижі» І. Борщака, ювілейні біографії і біографічно-наук. некрологи франц. і укр. культ. діячів, «Орликіяна» тощо), документи і забуті сторінки, цінна бібліографія і спогади (Є. Бачинського, Б. Крупницького, Д. Олянчина, Н. Полонської, Ю. Тищенка).

УКРАЇНА В 1917—1980 РОКАХ

Хронологічна таблиця*

I. Державне відродження України 1917—20 рр.; початок совєтської окупації.

* Зіркою позначено установи, події, інколи й особи, яким присвячено окремі гасла. Усі дати подані за новим стилем.

Див. також хронологічні таблиці: Література (стор. 1138—53), Мистецтво (стор. 1542—45), Освіта, наука, техніка (стор. 1881—91), Театр (стор. 3145—52), Церква.

1917 рік

8. 3	Початок революції в Російській Імперії. 16. 3 цар Микола II зрікся престола. Утворення *Тимчасового Уряду (Т. У.).
17. 3	Постання *Української Центральної Ради (УЦР) у Києві. 27. 3. М. Грушевський повернувся з заслання і перебрав головування в УЦР.
29. 3	Заснування *Укр. Військ. Клюбу ім. гетьмана П. Полуботка в Києві під проводом М. *Міхновського.
1. 4	Укр. маніфестація в Києві з участю бл. 100 000 осіб, на якій М. Грушевський домагався автономії України. У Петрограді засновано Укр. Нац. Раду під проводом О. Лотоцького. Організовано 1 полк ім. гетьмана Б. Хмельницького в Києві.
7—8. 4	З'їзд *Товариства Укр. Поступовців (ТУП); зміна назви на *Союз Автономістів-Федералістів (з вересня 1917 на *Укр. Партію Соціялістів-Федералістів).
17—18. 4	Конференція *Укр. Соц.-Дем. Робітничої Партії (УСДРП) у Києві; гол. обраний В. *Винниченко. Установчий з'їзд *Укр. Партії Соціялістів-Революціонерів (УПСР) у Києві під проводом М. *Ковалевського.
17—21. 4	*Всеукр. Нац. Конґрес у Києві (900 делеґатів) переобрав УЦР, перетворивши її на рев. парлямент.
22. 4	Т.У. призначив Д. *Дорошенка крайовим комісаром окупованих рос. військами частин Галичини і Буковини.
6—10. 5	Крайовий (від 5 укр. губерній) з'їзд рад роб., солдатських і сел. депутатів у Києві; гол. П. Незлобін (рос. с.-р.).
18—23. 5	I *Всеукр. Військ. З'їзд у Києві утворив Укр. Ген. Військ. Комітет на чолі з С. *Петлюрою; обрано Всеукр. Раду Військ. Депутатів до УЦР.
23. 6	I *Універсал УЦР проголосив автономію України.
28. 6	Створення *Ген. Секретаріяту УЦР, гол. В. Винниченко.
11—13. 7	Переговори в Києві між УЦР і Т.У.
16. 7	II Універсал УЦР, погодження і взаємне визнання між УЦР і Т.У.
24—26. 7	I *Всеукр. Роб. З'їзд у Києві обрав Всеукр. Раду Роб. Депутатів до УЦР.
29. 7	Мала Рада ухвалила «Статут Вищого Управління України».
17. 8	Т.У. видав «Тимчасову Інструкцію для Ген. Секретаріяту — тимчасового уряду на Україні».
21—28. 9	*З'їзд народів Росії у Києві, який вимагав перебудови Рос. Імперії на федерацію вільних народів.
16—20. 10	*Всеукр. з'їзд Вільного Козацтва в Чигирині; отаманом обрано ген. П. *Скоропадського.
5. 11	Заснування *Укр. Держ. Академії Мистецтв у Києві (1924 перетворена на Київ. Держ. Художній Ін-т).

11—13. 11	Укр. полк, зформований з делеґатів 3 Всеукр. Військ. З'їзду, придушив больш. повстання в Києві і примусив Штаб київської військ. округи, що підтримував Т.У., виїхати на Дін.
20. 11	III Універсал проголосив Укр. Нар. Республіку (УНР).
12. 12	Роззброєння больш. частин у Києві, які підготовляли повстання, і вислання їх за кордони України.
17. 12	Ультиматум рос. Совнаркому укр. урядові (відкинений 18. 12) з одночасним «визнанням» УНР.
17—19. 12	*Всеукр. З'їзд Рад Роб., Солд. і Сел. Депутатів у Києві висловив довір'я УЦР.
22. 12	Ген. Секретаріят призначив укр. делеґацію на мирові переговори між Росією і Центр. Державами у Бересті.
25. 12	Проголошення в Харкові сов. уряду України.

1918 рік

3—4. 1	Франція і Великобрітанія визнали уряд УНР і призначили своїх представників — ген. Ж. *Табуї і П. Баґґе.
5. 1	Випуск перших укр. банкнот.
7. 1	Наступ больш. військ під проводом В. *Антонова-Овсєєнка на Лівобережжя й Півд. Україну.
9. 1	Вибори до Укр. *Установчих Зборів.
13. 1	Рум. війська зайняли Басарабію.
19. 1	Гал.-бук. курінь *Січових Стрільців у Києві під командуванням Є. *Коновальця підпорядкувався УЦР.
20. 1—1. 2	*Всеукр. Правос. Собор у Києві.
22. 1	IV Універсал УЦР проголосив самостійність і незалежність УНР. Ген. Секретаріят переіменовано на Раду Нар. Міністрів.
29. 1	Бій під *Крутами між больш. армією М. Муравйова і укр. військ. частинами.
	Больш. повстання у Києві (придушене 4. 2).
30. 1	В. *Голубович зформував новий уряд.
31. 1	Схвалення земельного закону УЦР.
7. 2	Уряд УНР і УЦР на чолі з М. Грушевським покинули Київ, захоплений большевиками; 11. 2 больш. Нар. Секретаріят переїхав до Києва.
9. 2	*Берестейський мир між УНР і Центр. Державами.
12. 2	Звернення уряду УНР до нім. уряду про допомогу звільнити Україну від большевиків; 19. 2 нім.-австр. війська розпочали звільнення України (закінчене на поч. квітня).
16. 2	Законодавча Рада Кубані проголосила самостійність Кубанської Нар. Респ.
1. 3	Мала Рада ухвалила закон про грошеву систему, про держ. герб УНР, про громадянство УНР та про новий адм. поділ України на землі.
2. 3	Нім. й укр. війська вступили до Києва.
3. 3	РСФСР підписала з Центр. Державами Берестейський мирний договір, яким визнала відокремлення України від Росії.
8. [illegible]	М. *Скрипник призначений гол. Нар. Секретаріяту.
Квітень	Кримська група армії УНР захопила Крим.
19—20. 4	*Таганрізька нарада большевиків України створила КП(б)У, незалежну від РКП(б).
26—27. 4	Німці роззброїли укр. дивізію синьожупанників.
29. 4	УЦР ухвалила Конституцію УНР, М. Грушевського обрано през. УНР. Гетьманський переворот: П. Скоропадський проголошений гетьманом *Укр. Держави.
10. 5	Формування уряду Ф. *Лизогуба.
8—10. 5	2 Всеукр. Сел. З'їзд відбувся нелеґально в Голосіївському лісі під Києвом.
15. 5	Створення *Укр. Нац.-Державного Союзу (УНДС) — опозиції проти гетьманського уряду.
12. 6	Підписання в Києві прелімінарного миру між Укр. Державою і Совнаркомом РСФСР.
20. 6—11. 7	*Всеукр. Церк. Собор у Києві.

1. 7	Заснування Кам'янець-Подільського Держ. Ун-ту.
5—12. 7	Заснування *КП(б)У на установчому з'їзді в Москві.
24. 7	Німеччина ратифікувала Берестейський договір з Україною.
30. 7	Вбивство фельдмаршала Г. Айхгорна в Києві.
4—17. 9	Подорож П. Скоропадського до Німеччини і побачення з Вільгельмом II.
17. 9	Перетворення Укр. Нар. Ун-ту на Київ. Держ. Укр. Ун-т.
18. 9	В. Винниченко обраний головою Укр. Нац. Союзу (У. Н. С.), створеного на поч. серпня.
18—19. 10	*Укр. Нац. Рада (УНРада) у Львові проголосила Укр. Державу на території Галичини, Півн. Буковини і Закарпаття.
30. 10—12. 11	Розвал Австро-Угорської Імперії.
1. 11	Укр. Нац. Рада перебрала держ. владу в Галичині.
6. 11	Крайовий Комітет Укр. Нац. Ради в Чернівцях перебрав владу на укр. частині Буковини.
9. 11	УНРада проголосила *Зах. Укр. Нар. Респ. (ЗУНР) і створила уряд — *Держ. Секретаріят на чолі з К. *Левицьким.
11. 11	Рум. війська захопили Чернівці.
Листопад	Поль. війська окупували Лемківщину, Посяння, Холмщину і Підляшшя.
13. 11	УНС створив *Директорію на чолі з В. Винниченком; РСФСР анулювала Берестейський мир.
14. 11	Грамота П. Скоропадського про федеративну злуку України з Росією; новий уряд з С. Гербелем на чолі.
	Заснування *Укр. Академії Наук у Києві.
16. 11	Початок повстання Директорії проти гетьмана.
18. 11	Гетьманські війська розбиті під Мотовилівкою.
21. 11	Поляки захопили Львів; влада ЗУНР переїхала до Тернополя, а в грудні до Станиславова.
28. 11	Створення тимчасового сов. уряду України (у Курську).
1. 12	Підписання угоди про держ. об'єднання ЗУНР з УНР у Хвастові.
Поч. грудня	Другий наступ больш. військ на Україну.
13. 12	Війська Директорії вступили до Києва.
14. 12	Гетьман П. Скоропадський зрікся влади на користь Директорії.
18. 12	Франц.-грец. десант в Одесі. Війська Антанти захопили в січні—березні 1919 півд.-зах. Україну з м. Одесою, Миколаєвом, Херсоном.
26. 12	Зформовано уряд Директорії під проводом В. *Чехівського.

1919 рік

4. 1	Формування уряду ЗУНР під проводом С. Голубовича.
15. 1	Чес. війська захопили Ужгород; 21. 1 рум. — Мармароський Сиґіт. Уряд УНР призначив делеґацію на мирову конференцію в Парижі під головуванням Г. *Сидоренка (від серпня 1919 М. Тишкевича).
16. 1	Директорія оголосила війну сов. Росії.
21. 1	Переговори місії УНР з франц. командуванням в Одесі.
	З'їзд закарп. українців у Хусті висловився за приєднання Закарпаття до України.
22. 1	Урочисте проголошення злуки ЗУНР з УНР у Києві.
23—28. 1	Сесія Трудового Конґресу в Києві.
23—31. 1	*Хотинське повстання проти рум. окупації Басарабії.
26. 1	Х. *Раковський очолив реорганізований уряд сов. України.
5. 2	Директорія й уряд УНР залишили Київ і переїхали до Вінниці.
Лютий	Заснування Комуністичної Партії Східньої Галичини (від жовтня 1923 — *Ком. Партія Західньої України — КПЗУ).
11. 2	С. Петлюра перебрав обов'язки гол. Директорії УНР (після зречення В. Винниченка).
13. 2	С. *Остапенко зформував уряд УНР.
15. 2	Початок Вовчухівської операції УГА (припинена в сер. березня).
28. 2	Пропозиція місії мирової конференції про перемир'я між ЗУНР і Польщею по лінії *Бартелемі.
6—10. 3	Всеукр. з'їзд Совєтів у Києві; схвалення конституції УССР.
10. 3	Загони М. *Григорієва проганяють антантські війська з Херсону. 15. 3 з Миколаєва.

22. 3	Створення Комітету Охорони Республіки у Кам'янці Подільському.
6. 4	Антантські війська залишають Одесу.
9. 4	Зформовано уряд Б. *Мартоса у Рівному.
поч. квітня	Створення в Києві Гол. Повстанського Штабу під проводом Ю. Мазуренка й О. Малолітка для боротьби проти большевиків.
Квітень—травень	Повстанські отамани Д. Зелений і М. Григоріїв провадять боротьбу проти большевиків.
29. 4	Спроба перевороту отамана В. Оскілка в Рівному.
8. 5	Центр. Руська Рада в Ужгороді проголосила злуку Закарпаття з Чехо-Словаччиною.
Травень—червень	Окупація Сх. і Півд. України військами А. *Денікіна.
15. 5	Наступ армії ген. Галлера на Галичину і Волинь.
24. 5	Перемир'я Армії УНР з поляками.
1. 6	Укладення воєнно-політ.-госп. союзу сов. республік у Москві й створення єдиного військ. командування (21. 6 створено єдину Червону армію для всіх сов. республік).
9. 6	УНРада іменувала Є. *Петрушевича уповновласненим диктатором ЗУНР.
25. 6	*Чортківська офензива УГА.
16—18. 7	УГА під тиском поляків перейшла Збруч і об'єдналася з армією УНР; осідком влади ЗУНР став Кам'янець Подільський.
2. 8	Початок наступу об'єднаних армій УНР і УГА на Київ й Одесу.
27. 8	Зформовано уряд І. *Мазепи.
31. 8	Укр. війська увійшли до Києва. Захоплення Києва денікінцями.
10. 9	*Сен-Жерменським договором Австрія зреклася Буковини на користь Румунії і Закарпаття на користь Чехо-Словаччини.
15. 9	Директорія передала всі свої права С. Петлюрі.
Жовтень	Армія Денікіна зайняла Правобережну Україну.
6. 11	Начальна Команда УГА підписала у Зятківцях перемир'я з Денікіном, на підставі якого УГА увійшла до складу «Збройних сил Півдня Росії».
7. 11	Початок третього наступу большевиків на Україну; до сер. лютого вони витиснули війська Денікіна з України.
16. 11	Виїзд Є. Петрушевича й уряду ЗУНР до Відня. 17. 11 поляки окупували Кам'янець Подільський.
4. 12	Нарада чл. уряду УНР і командувачів армії УНР у Чортории; вирішено продовжувати війну проти большевиків у формі партизанської війни. Виїзд С. Петлюри до Варшави.
6. 12	Зимовий похід військ УНР під командуванням ген. М. *Омеляновича-Павленка.
11. 12	Під проводом Г. *Петровського створено Всеукр. Рев. Комітет, який 19. 2. 1920 перетворено на Совнарком УССР на чолі з Х. Раковським.
16. 12	Большевики втретє захопили Київ.
Грудень	Харків став столицею УССР.

1920 рік

12. 1	На підставі угоди між ревкомом УГА й командуванням сов. армії УГА стала складовою частиною сов. армії (Червона УГА).
20. 1	Скасування поляками Гал. Крайового Сойму та Крайового Виділу (згодом, у 1920—21, й ін. автономних установ) і поділ Галичини на 3 воєводства.
Лютий	Під тиском большевиків Денікін відходить з Півдня України.
16. 3	«Розпуск» партії «боротьбістів» і включення частини її чл. до КП(б)У.
Березень	Г. *Гринько, нар. комісар УССР, впроваджує нову систему освіти, відмінну від рос. (діяла до 1930).
22. 4	*Варшавський договір між УНР і Польщею.
25. 4	Початок наступу поль.-укр. військ проти сов. армії; 6. 5 поль.-укр. війська зайняли Київ (дивізія полк. М. Безручка).
Кінець квітня	Перехід частини червоної УГА до армії УНР (інтернована поляками; решта вояків УГА репресована й заслана большевиками).

Травень	Зформовано останній уряд УНР на укр. землях (В. *Прокоповича).
18. 5	*Всеукр. Правос. Церк. Рада проголосила Укр. Церкву автокефальною.
26. 5	Протинаступ большевиків на Україну; 12. 6 вони зайняли Київ, у липні—серпні — майже всі укр. землі, за винятком частини Галичини.
10. 6	*Севрський мирний договір визнав спеціяльний держ.-правний статус Галичини.
15. 7	Створення большевиками т. зв. Галицької Соц. Рад. Республіки, на чолі якої стояв *Гал. Рев. Комітет (голова В. *Затонський).
Серпень	Створення *Укр. Військ. Орг-ції (УВО); від липня 1921 її командант Є. Коновалець.
.	Ув'язнення большевиками чл. Укр. Партії Соціялістів-Революціонерів: В. Голубовича, І. Лизанівського, Н. Петренка й ін.
15. 9	Початок поль.-укр. контрнаступу проти сов. військ; у сер. жовтня відділи армії УНР зайняли частину Поділля по лінію Шаргород—Бар—Літин.
12. 10	Поль.-сов. (РСФСР і УССР) перемир'я.
28. 10—17. 11	Большевицький наступ проти Вранґеля в Криму.
12. 11	Схвалення Директорією УНР закону про Тимчасове управління та законодавство в УНР.
21. 11	Армія УНР перейшла Збруч на територію поль. держави, де її інтерновано в таборах.
28. 12	«Роб.-сел.» союзний договір між УССР і РСФСР про військ. і госп. співпрацю.

II. Україна 1921—39

1921 рік

17. 1	Створення *Українського Вільного Університету (УВУ) у Відні; 5. 10 перенесений до Праги (з літа 1945 у Мюнхені).
3. 2	Початок діяльности *«Ради Республіки» в Тарнові (проіснувала до серпня 1921).
2. 3	5 З'їзд Совєтів (Рад) УССР ухвалив рішення про впровадження укр. мови в шкільництві.
6—16. 3	X З'їзд РКП(б) ухвалив постанову про нову економічну політику (НЕП). Пляни НЕП схвалила 1 Всеукр. нарада КП(б)У (2—4. 5).
18. 3	*Ризький мирний договір між Польщею і РСФСР та УССР.
Червень	Викрито в Києві *Укр. Центр. Повстанський Комітет, очолений І. Андруховим, і Г. Чупринкою (розстріляні 28. 8. 1921).
Липень	Засновано *Львівський (таємний) Укр. Ун-т.
Серпень	Большевики розгромили загони Н. *Махна.
25. 9	Замах на Ю. Пілсудського, вчинений у Львові С. *Федаком, чл. УВО.
11—27. 10	Створення на Церк. Соборі в Києві *Укр. Автокефальної Правос. Церкви (УАПЦ) під проводом митр. Василя *Липківського.
Осінь 1921—весна 1922	*Голод на півд. України.
4—29. 11	Другий *Зимовий Похід армії УНР під проводом Ю. *Тютюнника; 23. 11 розстріляно 359 його учасників під *Базаром.

1922 рік

22. 4	Заснування *Укр. Господарської Академії в Подєбрадах (з 1932 Укр. Техн.-Госп. Ін-т).
20. 6—8. 7	3 Всеукр. студ. з'їзд у Празі заснував *Центр. Союз Укр. Студентства (ЦЕСУС).
26. 9	Закон поль. Сойму про самоврядування 3 сх. гал. воєводств (не реалізований).
5. 11	Українці Галичини бойкотують поль. вибори до сойму і до сенату (12. 11); українці півн.-зах. земель обрали 20 укр. послів і 5 сенаторів.
30. 12	1 З'їзд Совєтів РСФСР, УССР, БССР і Закавказької ФССР схвалив декларацію і договір про утворення СССР.

1923 рік

14. 3	Рішення Ради Амбасадорів про приєднання Галичини до Польщі.
15. 3	Ліквідація екзильного уряду ЗУНР Є. Петрушевича.
4—10. 4	VII конференція КП(б)У схвалює українізацію держ. установ.
12. 4	Постанова ВУЦВК про проведення адм.-територіяльної реформи; створення округ і районів, замість губерній, повітів і волостей.
17—25. 4	XII з'їзд РКП(б) схвалив у нац. питанні принцип «коренізації» і засудив рос. шовінізм.
1. 8	Постанова ВУЦВК і РНК УССР про українізацію.

1924 рік

19. 1	Затвердження конституції СССР 8 Всеукр. З'їздом Рад і II З'їздом совєтів СССР (31. 1. 1924).
12. 2	Смерть Ольги *Басараб.
Березень	Повернення М. Грушевського з еміґрації до Києва.
16. 7	В. *Чубар призначений головою Раднаркому УССР.
31. 7	Усунення укр. мови з поль. держ. і самоуправних установ Зах. України.
5. 9	Замах УВО на поль. президента С. Войцєховського у Львові.
16—18. 9	*Татарбунарське повстання в півд. Басарабії проти рум. окупації.
Жовтень	Відкриття першої радіостанції на Україні в Харкові.
12. 10	Утворення *Молд. АССР у складі УССР.

1925 рік

3. 3	Розпуск *Укр. Ком. Партії (УКП) і перехід її чл. до КП(б)У.
Березень	Початок «літературної дискусії» — спроба визначення шляхів розвитку укр. літератури; памфлети М. *Хвильового.
Травень	Л. *Каганович присланий на місце знятого з посади першого секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінґа.
11. 7	Заснування *Укр. Нац.-Дем. Об'єднання (УНДО) в Галичині (гол. Д. *Левицький).

1926 рік

26. 4	Сталін засуджує «ухил» М. Хвильового.
25. 5	Вбивство С. Петлюри в Парижі; заступником Гол. Директорії став А. *Лівицький.
Травень	Л. Каганович обвинувачує О. *Шумського в націоналістичному ухилі; Шумського увільнено від обов'язків наркома освіти УССР (20. 9).
19. 10	Вбивство поль. шкільного куратора С. Собінського бойовиками УВО.
Жовтень	З ініціятиви КПЗУ створено в Зах. Україні партію *Сель-Роб.
10 11	Відкриття Укр. Наук. Ін-ту в Берліні.
17. 12	Перепис населення СССР з докладним станом нац. відносин на укр. землях в СССР.

1927 рік

7. 2	Постанова уряду СССР про будівництво *Дніпровської гідроелектростанції.
7. 6	Пленум ЦК КП(б)У засудив КПЗУ за націоналістичний ухил («шумськізм»); 18. 2. 1928 Комінтерн виключив КПЗУ зі своїх лав.
17. 10	Увільнення митр. В. Липківського на II Всеукр. Соборі від керівництва УАПЦ і обрання на митр. Миколая *Борецького.
20—29. 11	X З'їзд КП(б)У засудив *троцькізм і національний ухил (шумськізм).
Осінь	Заснування Укр. Нац. Партії на Буковині; гол. В. *Залозецький.
2—19. 12	XV з'їзд ВКП(б) ухвалив перехід до колективізації і прискорення індустріялізації нар. госп-ва.

1928 рік

Січень—лютий	М. *Волобуєв засудив колоніяльну політику Москви супроти України (ж. «Більшовик України»).
Березень	До поль. сойму українці обрали 56 послів і 11 сенаторів.
Липень	С. *Косіор призначений першим секретарем ЦК КП(б)У.
1. 10	Початок першої п'ятирічки.
31. 10	Велика укр. маніфестація у Львові у 10-ліття Листопадового зриву.

1929 рік

27. 1—3. 2	Створення *ОУН на конґресі у Відні (гол. Є. Коновалець).
Липень—вересень	Арешти визначних діячів укр. науки, культури й УАПЦ за приналежність до *Спілки Визволення України.
1929—30	Перша фаза колективізації і «розкуркулення».

1930 рік

28—29. 1	Надзвичайний Церк. Собор у Києві ліквідує УАПЦ і Всеукр. Правос. Церковну Раду (ВПЦР). Арешт митр. М. Борецького й ін. діячів.
7. 2	Заснування Укр. Наук. Ін-ту у Варшаві.
9. 3—19. 4	*Спілки Визволення України процес у Харкові.
16. 9—30. 11	*Пацифікація українців у Галичині.
30. 9	Ю. Головінський, крайовий командант УВО і провідник ОУН, вбитий поль. поліцією.

1931 рік

Лютий	Арешти кол. діячів УНР в УССР (В. Голубович, П. *Христюк, М. Шраг й ін.)
Лютий	М. Грушевський депортований до Москви.
28. 6	Створення *Всеукр. Асоціяції Марксистсько-Ленінських ін-тів (ВУАМЛІН, проіснувала до 1936).

1932 рік

9. 2	Постанова ВУЦВК про утворення областей і перехід на триступневу систему адм.-територіяльного поділу УССР.
23. 4	Постанова ЦК ВКП(б) про ліквідацію літ. орг-цій і утворення єдиної Спілки письменників СССР.
6—9. 7	Представники Москви В. Молотов і Л. Каганович обвинувачують керівників КП(б)У на 3 Всеукр. Конференції КП(б)У за провал у сіль. госп-ві й колективізації.
Кінець 1932—весна 1933	*Голод на Україні, викликаний політикою Москви.
10. 12	Постанова ЦК ВКП(б) про чистку партії (з КП(б)У виключено в 1932—33 pp. 51 000 чл.).
23. 12	Поляки стратили бойовиків ОУН В. *Біласа й Д. *Данилишина.

1933 рік

14. 1	Призначення П. *Постишева секретарем ЦК КП(б)У і комісаром Москви на Україні (до березня 1937).
1. 3	На місце М. Скрипника наркомом освіти призначено В. Затонського.
10. 3	Постанова уряду УССР про організацію на Україні держ. університетів замість ІНО.
13. 5	Самогубство М. Хвильового на знак протесту проти погрому укр. культури.
Червень—вересень	Укр. протестна акція поза СССР проти голоду й терору на Україні.
7. 7	Самогубство М. Скрипника.
22. 10	На знак протесту проти голоду на Україні чл. ОУН М. Лемик убив службовця консульства СССР у Львові А. Майлова.
18—22. 11	Постанова ЦК КП(б)У про припинення українізації.

1934 рік

21. 1	Ухвала про перенесення столиці УССР до Києва.
25. 4	На місце В. Чубаря призначено гол. уряду УССР П. *Любченка.
15. 6	Вбивство у Варшаві поль. мін. внутр. справ Б. *Перацького, виконав чл. ОУН Г. Мацейко.
12—21. 6	I з'їзд письменників України і схвалення статуту *Спілки Письменників України.
18. 6	Створення поль. урядом концентраційного табору у *Березі Картузькій, в якому перебувало значне ч. укр. політ. в'язнів.
24. 11	Смерть М. Грушевського у Кисловодську на Кавказі.
13—15. 12	У зв'язку з вбивством С. *Кірова засуджено на розстріл діячів укр. культури (між ними письм. Г. Косинка, К. Буревій, Д. Фальківський, О. Влизько, Т. Крушельницький).

1935 рік

Травень	П. Постишев оголосив чергову чистку в КП(б)У.
18. 11. 35—13. 1. 36	Варшавський процес 12 чл. ОУН, обвинувачених у вбивстві Б. Перацького. С. *Бандера, М. *Лебедь і М. Карпинець засуджені на смертну кару.
	УНДО розпочало політику «нормалізації» укр.-поль. взаємин.

1936 рік

Квітень	Арешт і розстріл Ю. *Коцюбинського як нібито керівника укр. троцькістського центру.
27. 5—кін. червня	Процес Крайової Екзекутиви ОУН у Львові.
Жовтень 1936—листопад 1938	Чергова чистка КП(б)У і масовий терор (т. зв. єжовщина; див. *Єжов).
5. 12	Затвердження нової конституції СССР.

1937 рік

25—30. 1	Надзвичайний XIV Всеукр. з'їзд Рад схвалив нову *конституцію УССР.
17. 3	Увільнення П. Постишева від обов'язків секретаря ЦК КП(б)У як троцькіста.
19—20. 4 і 23. 6	Два політ. процеси рум. військ. суду над укр. націоналістами на Буковині.
30. 8	Гол. уряду УССР П. *Любченко поповнив самогубство.
Друга пол. 1937	Ліквідація майже всього складу уряду УССР і всього ЦК КП(б)У.

1938 рік

27. 1	М. *Хрущов призначений на місце С. Косіора першим секретарем ЦК КП(б)У.
21. 2	Д. *Коротченко призначений гол. уряду УССР.
4. 4	Впровадження рос. мови як обов'язкової в усіх школах України.
. 5	Вбивство Є. Коновальця сов. аґентом у Роттердамі.
—18. 6	XIV з'їзд КП(б)У цілковито оновив склад політбюра, секретаріяту і ЦК КП(б)У. Посилення русифікації України.
10	Створення автономного уряду Карпатської України під проводом А. Бродія; з 26. 10 гол. уряду став о. А. *Волошин.
—27. 10	Створення Спілки художників УРСР.
. 11	Віденський арбітраж у справі Карпатської України і Словаччини; південна частина Закарпаття відійшла до Угорщини.

1939 рік

18. 2	Вибори до сойму на Карпатській Україні.
15. 3	Проголошення самостійности Карпатської України. Президентом став о. А. Волошин; прем'єром — Ю. *Ревай. 15—18. 3 угорські війська окупували Карпатську Україну.
23. 8	Нім.-сов. пакт про ненапад у Москві і таємна угода про розподіл впливів у Сх. Європі.
27. 8	II Великий Збір Укр. Націоналістів у Римі обрав на гол. ОУН А. *Мельника.

III. Україна під час другої світової війни 1939—1945

1939 рік

1. 9	Напад Німеччини на Польщу; початок другої світової війни.
17. 9	Сов. армія перейшла поль. кордони; 22. 9 зайняла Львів.
28. 9	Сов.-нім. договір у Москві про сов. кордони на Заході (уздовж Сяну і Бугу).
12. 10	Створення з частини поль. держави *Генеральної Губернії, до складу якої входили Лемківщина, Посяння, Холмщина й Підляшшя.
22. 10	Сов. вибори до Нар. Зборів Зах. України, які 27. 10 ухвалили включення її до УССР; це рішення потвердили Верховний Совєт СССР (1. 11) і УССР (14. 11).
4. 12	Утворення 6 зах.-укр. областей в УССР.

1940 рік

3. 2	Створення *Комітету Українців Канади (КУК) з осідком у Вінніпеґу.
10. 2	Розлам в ОУН; створення в Кракові рев. проводу ОУН під керуванням С. Бандери.
15. 4	Створення *Укр. Центр. Комітету в Кракові для території Ген. Губернії під проводом В. *Кубійовича (діяв під ін. назвами з листопада 1939).
24. 5	Створення *Укр. Конґресового Комітету Америки (УККА) у Вашінґтоні.
28. 6	Сов. армія окупувала Півн. Буковину і Басарабію.
2. 8	Закон Верховного Совєту СССР про включення Півн. Буковини і півн. та півд. частини Басарабії до УССР.
15. 8	Утворення *Молд. ССР.

1941 рік

Січень	«Процес 59» чл. ОУН у Львові.
Червень	Створення *Укр. Нац. Комітету в Кракові на чолі з В. *Горбовим (спроба ОУН С. Бандери консолідувати політ. сили).
22. 6	Початок нім.-сов. війни. Нім. війська захопили Львів (30. 6), Галичину (липень), згодом майже всю Україну (19. 9 — Київ; 16. 10 Одесу; 24. 10 Харків).
Червень 1941— осінь 1942	*Похідні групи ОУН на окупованих німцями Центр. і Сх. Укр. землях.
30. 6	ОУН С. Бандери проголосила відновлення укр. державности у Львові та утворення *Укр. Держ. Правління на чолі з Я. *Стецьком.
5. 7	ЦК КП(б)У ухвалив організувати партійне підпілля і партизанські загони на території України, окупованій німцями.
Липень	Німці заарештували С. Бандеру й організаторів Укр. Держ. Правління у Львові.
Сер. липня	Створення у Львові *Укр. Нац. Ради під протекторатом митр. А. Шептицького, на чолі з К. Левицьким.
Літо	Партизанські дії *«Поліської Січі» проти сов. військ. частин під проводом Т. *Боровця-Бульби.
1. 8	Включення німцями Галичини до Ген. Губернії (дистрикт Галичина).

19. 8	На підставі нім.-рум. договору територія між Дністром і Богом — т. зв. *Трансністрія переходить у володіння Румунії.
20. 8	Створення *Райхскомісаріяту Україна на чолі з Е. *Кохом з осідком у Рівному.
30. 8	Вбивство у Житомирі провідних членів ОУН О. *Сеника і М. *Сціборського.
15. 9	Німці арештували багатьох чл. ОУН С. Бандери. Початок підпілля й боротьба проти німців.
19. 9	Початок окупації німцями Києва.
Осінь	Німецькі спеціяльні частини «СС» знищили на Україні бл. 850 тис. жидів.
5. 10	Створення *Укр. Нац. Ради в Києві під головуванням М. Величківського.
Грудень	Німці арештували і розстріляли в лютому 1942 в Києві групу укр. націоналістів: О. *Телігу, І. *Рогача, О. *Чемеринського й ін.

1942 рік

13. 2	Початок примусового вивозу українців з Центр. і Сх. Земель на роботу до Німеччини (т. зв. *Остарбайтери: в 1942—44 бл. 2 млн).
10—17. 5	Відбувся Собор єп. УАПЦ у Києві, на якому обрано *Полікарпа Сікорського митр. УАПЦ.
20. 6	Створено сов. укр. штаб партизанського руху для координації дій різних загонів.
Липень—серпень	Нім. війська окупують решту укр. земель (Слобожанщину і Кубань).
25. 7	Німці розстріляли в Києві крайового провідника ОУН С. Бандери Д. *Мирона-Орлика.
	Три військ. угор. суди над бл. 150 чл. націоналістичного підпілля на Закарпатті.
Осінь	Діяльність на Волині й Поліссі військ. відділів обидвох ОУН та з весни відновленої «Поліської Січі» проти сов. партизанів і проти нім. окупації.
Жовтень—грудень	Рейд. сов. партизанських з'єднань під проводом С. *Ковпака з Брянщини на Правобережжя України.
18. 12	Початок наступу сов. армії на Україну (Ворошиловградська обл.).

1943 рік

Весна	ОУН під проводом С. Бандери розбудовує свої військ. частини під назвою *Укр. Повстанська Армія (УПА).
Квітень	Формування *Дивізії «Галичина» з українців Ген. Губернії — добровільні частини в складі нім. збройних сил.
Травень—жовтень	Рейд партизанського загону С. Ковпака з Путивля, через Волинь у Карпати. Розбитий відділом Укр. Нар. Самооборони 1. 8. 1943 під Делятином.
Серпень	Наступ сов. армії на Україну: 23. 8 здобуто Харків, 2. 9 — Суми, 8. 9 — Сталіне, 21. 9 — Чернігів, 23. 9 — Полтаву, 14. 10 — Запоріжжя, 25. 10 — Дніпропетровське, 6. 11 — Київ, 14. 12 — Черкаси, 31. 12 — Житомир.
21—25. 8	III Надзвичайний В. Збір ОУН С. Бандери обрав гол. Бюра Проводу Р. *Шухевича.
Вересень	Переїзд з Москви до Харкова Президії Верховної Ради УССР, Раднаркому та ін. республіканських орг-цій УССР. М. Хрущов призначений гол. уряду УССР.

1944 рік

1. 2	Зміни *Конституції УРСР з наданням їй права вступати в безпосередні зносини з ін. державами і мати республіканські військ. формації.
Лютий	Дальший наступ сов. армій на Україні, які захопили: 5. 2 Луцьке і Рівне; 13. 3 — Херсон; 20. 3 — Вінницю; 25. 3 — Проскурів; 28. 3 — Миколаїв; 30. 3 — Чернівці; 10. 4 — Одесу; 13. 4 — Симферопіль; 15. 4 Тернопіль; 9. 5 — Севастопіль; 27. 7 — Львів і Стани-

славів; 6. 8 — Дрогобич; 25. 8 — Ізмаїл; 24. 10 — Ужгород; 28. 10 — уся територія УССР опинилася в руках совєтів.

12. 2 — Уряд УССР проголосив амнестію укр. повстанцям, які добровільно складуть зброю. Востаннє ці заклики проголошено 30. 12. 1949.

15. [illegible] — У боротьбі з УПА загинув сов. ген. М. Ватутін.

Червень — Закатовано в концентраційному таборі Саксенгавзен Олега *Ольжича-Кандибу.

24. 6 — Заснування *Злученого Укр. Амер. Допомогового Комітету (ЗУАДК) у Філядельфії; екзекутивний дир. В. *Ґалан.

11—15. 7 — Заснування *Укр. Гол. Визвольної Ради (УГВР), політ. проводу УПА.

18—22. 7 — Бій під *Бродами, сов. армія розбила Дивізію «Галичина».

9. 9 — Підписання угоди між Польщею й УССР про взаємний обмін населення.

1. 11 — Смерть митр. А. Шептицького у Львові; його наступником став митр. Йосиф *Сліпий.

26. 11 — З'їзд народних комітетів Закарпаття в Мукачеві висловився за «возз'єднання з УССР».

1945 рік

17. 3 — У Німеччині створено під проводом П. *Шандрука, В. Кубійовича й О. Семененка політ. центр під назвою *Укр. Нац. Комітет.

1. 3 — Створення *Укр. Нац. Ради Пряшівщини.

11. 4 — Ув'язнення укр. кат. владик з митр. Йосифом Сліпим.

26. 4 — Помер гетьман Павло Скоропадський.

26. 4 — На конференції в Сан-Франсіско УССР увійшла до ООН як чл.-засновник.

27. 4 — Статут ООН УССР ратифікувала 22. 8. 1945.

8. 5 — Капітуляція Німеччини; кінець другої світової війни на території Европи.

IV. Україна після другої світової війни 1945—1980

1945 рік

21. 6 — Заснування Академії Архітектури УССР (1956 перетворена на Академію будівництва й архітектури УССР).

29. 6 — Чехо-словацький договір у Москві, яким Чехо-Словаччина відступила Закарп. Україну Сов. Україні; 22. 1. 46 створено Закарп. область.

16. 8 — Договір між СССР і Польщею про сов.-поль. кордон уздовж Бугу і на схід від Сяну. Восени 1945 поль. міліція й місц. банди змушували укр. населення Посяння і Лемківщини до переселення на схід.

18. 10 — Заснування *Ужгородського Ун-ту.

1. 11 — Засновано в Ашаффенбурзі *Центр. Представництво Укр. Еміґрації в Німеччині.

16. 11 — Заснування *Укр. Вільної Академії Наук в Авґсбурзі (Німеччина); з 13. 3. 1949 УВАН діє у Канаді; з 15. 4. 1950 у ЗДА.

18. 12 — Угода УССР з адміністрацією УНРРА про співпрацю і допомогу. При допомозі УНРРА здійснено в 1946—47 частинну відбудову зруйнованого госп-ва за другої світової війни.

1946 рік

Березень — Закритий процес у Києві проти гр.-кат ієрархії на чолі з митр. Й. Сліпим.

8—10. 3 — *«Собор Гр.-Кат Церкви» у Львові скасував унію Гр.-Кат. Церкви з Римом і підпорядкував її Рос. Правос. Церкві.

15. 3 — Перетворення Совнаркомів СССР і УССР на Ради Міністрів СССР і УССР.

25. 5 — Заснування *Укр. Нац. Держ. Союзу (УНДС) в Авґсбурзі (Німеччина).

15—17. 8	Постанова Пленуму ЦК КП(б)У про небезпеку укр. націоналізму засудження «Нарису історії укр. літератури» та ж. «Вітчизна» і «Перець» (ці постанови підтверджені XVI з'їздом КП(б)У 25—28. 1. 1949).
15. 11	Затвердження нового (наближеного до рос.) укр. правопису, схваленого 8. 5. 1945 постановою Ради Мін-ів УССР.
1946—49	«Ждановщина» (див. *Жданов) — шовіністична рос. політика ліквідує укр. культ. здобутки під час другої світової війни.

1947 рік

10. 2	Разом з ін. союзними державами УССР (гол. делеґації Д. Мануїльський) підписала *«Паризькі мирові договори 1947» з Болгарією, Угорщиною, Румунією, Фінляндією, Італією, підтверджуючи включення зах. укр. земель до УССР. Верх. Рада УССР ратифікувала ці договори 13. 9.
3. 3	Л. *Каганович призначений першим секретарем ЦК КП(б)У; провів «чистку» серед укр. культ. кадрів, обвинувачуючи їх у націоналізмі.
Квітень—травень	Депортація лемків і холмщаків до півн. і зах. Польщі.
12. 5	У боротьбі з відділом УПА загинув на Закерзонні заступник міністра оборони Польщі ген. В. Сверчевський.
30. 6	Відновлення діяльности НТШ у Мюнхені; 29. 9. 1947 постав Американський відділ; 1. 10. 1949 — Канадський; 26. 8. 1950 — Австралійський; 23. 3. 1952 — Европейський; 1953 створено Головну Раду НТШ для координації праці всіх крайових НТШ.
Літо 1947	Частини укр. партизанів УПА пробилися до Німеччини й Австрії.
8. 8	Відбувся 1 З'їзд *Укр. Рев.-Дем. Партії (УРДП).
	Початок виїзду українців з Німеччини й Австрії за океан і до Зах. Европи.
21. 11	Заснування в Нью-Йорку *Пан-Амер. Укр. Конференції (ПАУК), гол. о. В. Кушнір.

1948 рік

Січень	М. Хрущов удруге призначений першим секретарем ЦК КП(б)У.
10. 6	Укр. політичні партії і орг-ції на еміґрації підписали статут *Укр. Нац. Ради. 16—20. 7. 1948 відбулася I Сесія УНРади (голова УНРади — Б. *Іваницький, гол. Виконного Органу І. *Мазепа; президент УНР в екзилі А. Лівицький).
18. 8	УССР підписала конвенцію в Беоґраді про режим судноплавства по Дунаю; Верховна Рада УССР ратифікувала її 18. 2. 1949.
29. 8	Завершено відбудову *Харківського тракторного заводу.
1. 10	Закінчено будову газопроводу Дашава—Київ.

1949 рік

25—28. 1	XVI З'їзд КП(б)У; «чистка» в КП(б)У; під обвинуваченням в укр. націоналізмі виключено за період від січня 1949 до вересня 1952 22 175 чл. (3%).
Квітень	НТШ почало видавати «Енциклопедію Українознавства» (ЕУ): статейну (1949—52); словникову (з 1955), англомовну — статейну (1963—71), англомовну словникову (з 1978). Гол. ред. В. Кубійович.
28. 8	Проголошено скасування унії Гр.-Кат. Церкви на Закарпатті на рел. з'їзді в Мукачеві.
24. 10	Я. *Галана (письменник-коляборант) забив чл. ОУН у Львові.
21. 11	Президія Верховної Ради УССР схвалила держ. гімн, герб і прапор УССР.

1950 рік

5. 3	У сутичці з загонами МВД біля Львова загинув гол. командир УПА Т. Чупринка (Р. Шухевич). Провід УПА перебрав В. Коваль.

28.4 Скасування унії на Пряшівщині (Чехо-Словаччина)
8.7 Створення *Ін-ту для вивчення СССР у Мюнхені.

1951 рік

12.2 Ратифікація договору про сов.-поль. кордон.
6.3 Помер В. Винниченко.
3.4 Відкриття у Львові філіялу АН УРСР.
2.7 «Правда» викриває націоналістичні ухили в укр. літературі (критика поезії В. Сосюри «Любіть Україну», лібретто опери О. Корнійчука «Богдан Хмельницький»).
12.7 Заснування *Культ. Спілки Укр. Трудящих (КСУТ) у Пряшеві на Словаччині.
7.11 У Києві почав діяти перший телевізійний центр на Україні.

1952 рік

5—14.10 XIX З'їзд ВКП(б) ухвалив перейменувати її на Комуністичну Партію Сов. Союзу (КПСС), а КП(б)У почала називати себе Ком. Партією України (КПУ).

1953 рік

5.3 Помер Й. *Сталін.
13.6 Пленум ЦК КПУ усунув першого секретаря КПУ Л. Мельнікова, на його місце призначено першого українця в цій ролі О. *Кириченка.

1954 рік

17.1 Помер А. Лівицький; 1926–54 очолював держ. центр. УНР.
Лютий Розкол у Закордонних частинах ОУН (бандерівців); група під проводом Л. *Ребета оформилася 1955 під назвою ОУН за кордоном (ОУНз).
19.2 З нагоди святкування 300-річчя «возз'єднання» 18. 1. 1654 Президія Верх. Совєта СССР ухвалила декрет про перехід Криму від РСФСР до УССР.
23—26.3 XVIII З'їзд КПУ схвалив набір юнаків і дівчат з України на Сибір і до Казахстану для освоєння цілинних і перелогових земель (у 1954—56 виїхало туди бл. 100 000).
12 5 УССР стає членом ЮНЕСКО і Міжнар. Орг-ції Праці.
7.7 Таємна постанова ЦК КПСС про посилення антирелігійної пропаґанди.

1955 рік

1955 Перший документ укр. самвидаву «Відкритий лист до ООН» укр. політичних в'язнів мордовських таборів.
30—31.5 Заснування Укр. Християнського Руху (президент В. *Янів).

1956 рік

14—25.2 XX З'їзд КПСС обговорив питання про боротьбу проти культу особи Сталіна. Постанова ЦК КПСС 30. 6. накреслила заходи в справі десталінізації.
1956—59 Відносна «відлига» з відродженням культ.-нац. життя на Україні.
16.7 Заснування *Укр. Сусп.-Культ. Т-ва (УСКТ) у Польщі.
27.8 Відзначення 100-річчя з дня народження І. Франка.
29.11 Заснування Академії Будівництва й Архітектури УРСР у Києві (ліквідована 1963).
1956 Заснування *Укр. С.-Г. Академії Наук у Києві.
Осінь Часткове звільнення засланих укр. політичних в'язнів з концтаборів.

1957 рік

Заснування Спілки Журналістів України.
12. 10 Вбивство Л. Ребета сов. аґентом (Б. Сташинським) у Мюнхені.
1957—61 Посилена антирелігійна акція в УССР; ліквідація бл. половини церк.-рел. установ (парафій, манастирів, семінарій).

1958 рік

Вересень УССР взяла участь у міжнар. промисловому ярмарку в Марселі (Франція).
12. 11 Пленум ЦК КПСС ухвалив постанову «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти»; Верховна Рада УССР законом від 17. 4. 1959 підтвердила цю постанову, розраховану на перехід укр. шкільництва на рос. мову і посилену русифікацію України.

1959 рік

16—17. 1 XX З'їзд КПУ схвалив семирічний плян розвитку нар. госп-ва (1959—65).
10—14. 3 IV З'їзд СПУ обрав головою Правління СПУ О. *Гончара.
15. 10 Вбивство С. Бандери сов. аґентом (Б. Сташинським).
23. 12 Початок видання «Укр. Рад. Енциклопедії» (УРЕ); видано до січня 1966 — 17 томів за гол. ред. М. *Бажана; 2 видання на 12 тт. виходить з 1977.

1960 рік

2. 2 Введено в дію перший ядерний реактор на Україні.
9. 9 Харківський тракторний завод (ХТЗ) випродукував мільйонний трактор.
1. 10 Створення в Києві *Т-ва культ. зв'язку з українцями за кордоном.
6. 11 Почав діяти Київський метрополітен.
1960-і роки Поява гурту молодих письменників, т. зв. «шестидесятників» (В. *Симоненко, Л. Костенко, І. Драч, М. Вінграновський, Є. Гуцало, І. Дзюба, В. *Шевчук й ін.).

1961 рік

Січень Суд у Львові над чл. *Укр. Робітничо-Селянської Спілки (Л. Лук'яненко, І. Кандиба, С. Вірун й ін.), які обстоювали право виходу УССР зі складу СССР.
10. 3 Відзначення 100-річчя з дня смерти Т. Шевченка на Україні й у світі; 20. 5 уряд УССР встановив щорічну «Премію ім. Т. Шевченка».
17—31. 10 XXII з'їзд КПСС схвалив нову програму партії й проголосив політику «злиття націй» і русифікації.
1961—65 Діяльність «Клюбу творчої молоді» у Києві.
9. 7 Відкриття пам'ятника Т. Шевченкові у Вінніпеґу.

1962 рік

7—19. 10 Процес над вбивником Л. Ребета і С. Бандери Б. Сташинським у Карльсруе, Німеччина.
11—15. 8 Космічний політ навколо землі укр. космонавта П. *Поповича.

1963 рік

9. 2 Прибув з заслання до Риму митр. Йосиф Сліпий; з 23. 12 визнаний Верховним архиеп. Львівським; 25. 1. 1965 іменований кардиналом.

Лютий	Конференція з питань культури укр. мови в Київ. Ун-ті, учасники якої вимагали визнання укр. мови за урядову мову УССР.
25. 8	Помер письм. І. *Багряний.
23. 11	Заснування *Укр. Кат. Ун-ту ім. св. Климента в Римі.
13. 12	Помер поет і діяч руху опору В. *Симоненко.
1963	Робітничий страйк у Кривому Розі, спричинений підвищенням цін на харчі.

1964 рік

9. 3	Відзначення 150-річчя з дня народження Т. Шевченка: міжнар. конференція в Києві (29—30. 5); відкриття пам'ятників Т. Шевченка у Вашінґтоні (27. 6) і в Москві (10. 6).
24. 5	Умисний підпал Держ. Публічної Бібліотеки АН УРСР у Києві; протест громадянства (самвидавний матеріял «З приводу процесу над Погружальським»).
24. 7	Помер М. *Рильський.
14. 10	Усунення першого секретаря ЦК КПСС М. Хрущова і призначення на його місце Л. *Брежнєва.
1. 11	Помер полк. А. Мельник; головою ПУН обрано О. *Штуля.
Листопад	Пленум ЦК КПСС скасував хрущовські реформи й об'єднав пром. й сіль. партійні орг-ції.

1965 рік

28. 5	Заснування наук. центру АН УРСР у Донецькому та Донецького Ун-ту.
Серпень—вересень	Перша велика хвиля арештів укр. діячів на Україні (Б. і М. Горині, П. Заливаха, С. Караванський, В. Мороз, М. Осадчий, А. Шевчук й ін.).
4. 9	Маніфестація проти арештів укр. інтеліґенції в київ. кінотеатрі «Україна».
Грудень	Лист І. Дзюби секретареві ЦК КПУ П. *Шелестові проти переслідування українства (з додатком есею «Інтернаціоналізм чи русифікація?»).
1965—67	Поява на Україні самвидавного ж. «Воля й Батьківщина», органу Укр. Нац. Фронту (УНФ).

1966 рік

Квітень	Демонстрація під час процесу Б. і М. Горинів у Львові.
29. 9	Виступ І. Дзюби у Бабиному Яру з нагоди 25-их роковин розстрілу жидів.
16—19. 11	V з'їзд СПУ виступив на оборону укр. мови проти русифікації.

1967 рік

20. 4	В. *Чорновіл зладив збірник матеріялів про арешти на Україні п. н. «Лихо з розуму» (вийшов друком 1967 у Парижі); заарештований 3. 8. 1967 і засуджений на 3 роки ув'язнення.
22. 5	Маніфестація б. пам'ятника Шевченкові в Києві; зудар з міліцією (те саме повторювалося щороку в травні).
16—19. 11	Заснування *Світового Конґресу Вільних Українців (СКВУ) на І сесії в Нью-Йорку. Президент СКВУ — о. В. Кушнір.
1967	М. Брайчевський написав іст. розвідку «Приєднання чи возз'єднання» (появилася друком 1972 в Торонто).
1967	Арешт чл. групи «Укр. Нац. Фронт».
1967—68	Поступова перебудова республіканських на союзно-республіканські міністерства УССР.
16. 9	Помер П. *Тичина.

1968 рік

16. 2	Помер Євген *Маланюк.
Березень	Усунення секретаря ЦК КПУ А. *Скаби і призначення на його місце Ф. Овчаренка.
Квітень	Протест 139 укр. культ. діячів, адресований Л. Брежнєву, Косиґіну і Підгорному проти арештів на Україні й утисків укр. культури.
Жовтень	Відкриття катедри історії України у Гарварді.
26. 11—14. 12	Зумисні підпали у Видубецькому манастирі в Києві.
Кінець 1968	«Лист творчої молоді Дніпропетровського» проти русифікації; у січні 1970 відбувся процес проти ініціяторів цього листа: І. Сокульського, М. Кульчинського, В. Савченка.
1968	Поява друком самвидавного твору І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

1969 рік

Червень	Лист укр. політ. в'язнів (М. Горинь, І Кандиба, Л. Лук'яненко) до Комісії охорони прав людини в ООН про отруювання політ. в'язнів.

1970 рік

15. 1	Перепис населення СССР; в УССР — 47 127 000 меш.; у тому ч. 35 283 857 українців.
7—8. 7	Верховна Рада УССР ухвалила проєкт земельного кодексу УССР.
28. 11	Трагічна смерть укр. художниці Алли Горської в Василькові б. Києва.
1970—74	Поява самвидавного ж. *«Укр. Вісник», випуски 1—8.

1971 рік

25. 2	Відзначення 100-річчя з дня народження Лесі Українки на Україні і в світі.
22. 5	Виступ А. Лупиноса к. пам'ятника Шевченкові в Києві і його арешт.
17. 6	Помер у таборі Дубровлагу укр. політ.-в'язень М. *Сорока.
Літо	Нищення могил Укр. Січових Стрільців на Янівському кладовищі у Львові.

1972 рік

Січень—травень	Друга велика хвиля арештів на Україні (В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Світличний, І. Дзюба, М. Осадчий, В. Стус, І. Калинець, І. Стасів-Калинець, о. В. Романюк, Н. Світлична, Ю. Шухевич й ін.).
Травень	Усунення першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, чистка керівних кадрів партії; В. Щербицький призначений першим секретарем ЦК КПУ.
Червень	Робітничі заворушення і страйки у Дніпропетровському і Дніпродзержинському.
3. 12	Відзначення 250-річчя з дня народження Г. Сковороди на Україні і за кордоном (у 1973 появилося «Повне зібрання творів» Г. Сковороди).
1972—73	Політ. процеси на Україні.

1973 рік

30. 3	Помер Дмитро *Донцов.
31. 10—1. 11	Собор єпископів УАПЦ Европи, УПЦ ЗДА, УГПЦ Канади ухвалив постанову про єдність Укр. Православної Церкви.
1—4. 11	II Конґрес СКВУ в Торонто.
1973	Страйк робітників машинобудівельного заводу в Києві.
1973	Створення Укр. Наук. Ін-ту при Гарвардському Ун-ті.
6. 11	Вимушене каяння І. Дзюби (заява в «Літ. Україні», 9. 11. 73).

1974 рік

Липень—серпень Акція укр. еміґрації на оборону В. Мороза у зв'язку з його голодівкою.

Літо Звернення політ. в'язнів Прибалтики, України й Кавказу до Верх. Ради СССР з домаганням відновлення нац. прав нерос. республік.

1975 рік

Осінь Поновлення цензурування «Кобзаря» Т. Шевченка.

В. Чорновіл, І. Світличний, І. Калинець і 20 інших укр. політ. в'язнів склали заяви про відмову від сов громадянства.

1976 рік

10. 1 Л. Плющ звільнений з психіятричної лікарні, прибув на Захід і оселився в Парижі; в 1977 появилися його спомини «В карнавалі історії» франц. й ін. мовами.

1. 7 Почав діяти Канадський Ін-т Українських Студій в Едмонтоні.

9. 11 Створено в Києві *укр. групу сприяння виконанню Гельсінкських угод на чолі з М. Руденком й з участю ген. П Григоренка.

1977 рік

5. 2 Арешт чл. Гельсінкської групи М. Руденка й О. Тихого; суд над ними у Дружківці Донецької обл. (23. 6—1. 7) засудив Руденка на 7 рр. ув'язнення і 5 рр. заслання, Тихого відповідно на 10 і 5 рр.

4. 4 Арешт чл. Гельсінкської групи М. Матусевича і М. Мариновича; обидва засуджені (23—30. 3. 1978) на 7 рр. ув'язнення в таборах і 5 рр. заслання.

Квітень Верховний Совєт Сов. Союзу схвалив нову Конституцію СССР.

22. 9 Арешт Г. Снєгірьова, який 28. 12. 1978 помер в наслідок тортур.

30. 11 Ген. П. Григоренко, чл. Укр. Гельсінкської групи, прибув з Москви до Нью-Йорку й незабаром був позбавлений громадянства СССР.

12. 12 Другий арешт Л. Лук'яненка в Чернігові; засуджений у липні 1978 на 10 рр. таборів і 5 рр. заслання.

1978 рік

22. 3 Укр. Гельсінкська група почала видавати самвидавний «Інформаційний бюлетень».

20. 4 Верховна Рада УССР схвалила нову Конституцію УССР.

20. 7 Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УССР перетворено на Комітет державної безпеки УССР.

12. 10 Надія Світлична прибула з Києва до Риму; згодом виїхала до ЗДА.

11. 11 Директива колеґії Мін-ва освіти УССР «Удосконалювати вивчення рос. мови в загальноосвітніх школах республіки» (посилення русифікації).

23—26. 11 III Світовий Конґрес Вільних Українців у Нью-Йорку, на якому вперше виступили новоприбулі укр. дисиденти: П. Григоренко, Л. Плющ. Н. Світлична. Гол. Секретаріяту СКВУ обрано М. *Плавюка і В. Базарка.

1979 рік

17. 1 За всесоюзним переписом на Україні нараховується 49 755 000 меш.; в тому ч. 36 489 000 українців.

18. 1 Відзначення 325-річчя Переяславської угоди в СССР.

19. 3 Лист папи Івана Павла II до кардинала Йосифа Сліпого в справі 1000-річчя хрищення Руси-України.

28. 4 Звільнені з сов. табору В. Мороз і пастор Г. Вінс прибули до Нью-Йорку.

18. 5 Загадкове вбивство композитора В. Івасюка б. Львова.

25. 5 Відзначення на еміґрації 100-річчя з дня народження С. Петлюри

29. 5	Ташкентська конференція накреслила нові русифікаційні заходи нерос. народів.
Березень—жовтень	Нові арешти укр. діячів на Україні: О. Бердника (6. 3), Ю. Бадзя (23. 4), П. і В. Січків (5. 7), Ю. Литвина (6. 8), М. Горбаля (23. 10), В. Стрільцова (25. 10) й ін ; посилення репресій проти крим. татар.
Літо 1979	Звернення Укр. Нац. Визвольного Руху до Орг-ції Об'єднаних Націй у справі деколонізації України.
30. 11	Звільнення й приїзд до Відня укр. політ. в'язнів С. Караванського і Н. Строкатої.

1980 рік

Січень	Закордонне Представництво Укр. Гельсінкської Групи (ЗП УГГ) почало видавати «Вісник репресій в Україні» (ред. Н. Світлична).
23—27. 3	Домовлення між Президією Секретаріяту СКВУ і членами Закордонного Представництва Укр. Гельсінкської Групи про взаємну підтримку.
24—27. 3	Синод Укр. Кат. Церкви в Римі обрав митр. Мирослава Любачівського наступником митр. і кардинала Й. Сліпого.
Квітень—червень	П. Григоренко, гол. ЗП УГГ відвідав осередки Зах. Европи у зв'язку з підготовою Мадрідської конференції.
Червень	Арешт чл.-основника Укр. Гельсінкської Групи — Оксани Мешко.

А. Жуковський

«Україна і Світ», неперіодичні зошити-зб. з питань культури, літератури, мистецтва і гром. життя, виходили 1946—69 в Ганновері (всіх 28) з наголосом на взаєминах укр. культури з культурами ін. народів. Видавець і ред. І. Сапіга при співпраці В. Державина, І. Костецького, Е. Котмаєр, В. Ореста, В. Барки та ін. Серед ін. зб. містили матеріяли з археології Причорномор'я, історії Грузії, оригінальні літ. твори укр. суч. авторів і переклади евр. клясики.

«Україна» — назва, єдина тепер назва території, заселеної укр. народом, генетично пов'язана зі словом (терміном) *україна,* що в літ. і іст. пам'ятках 12—15 вв. означало границю, пограниччя, пограничну країну (індоевр. корінь — (s)krei- 'відокремлювати, різати'), 1187 Київ. літопис (за Іпатіївським списком), оповідаючи про смерть переяславського кн. Володимира Глібовича, під час походу на половців, каже що «о нем же Украина много постона». У тому ж літописі під 1189 згадується, що кн. Ростислав Берладник приїхав «ко Украйні Галичькой» (на означення подністрянського Пониззя). У Гал.-Волинському літописі. під 1213, записано, що кн. Данило «прия Берестий и Угровеск ... и всю Украину» (Забужанську Україну). У цьому ж літописі знаходимо 1280 «на Вкраинѣ» й 1282 «на Вкраиници». В усіх випадках словом *україна* визначалося пограничні землі супроти держ. центру (в Києві або в Гал.-Волинському князівстві).

Це значення пограничної землі слово *україна* зберігає також у 15—16 вв. (і навіть пізніше). Документи кажуть про «Україну подільську», «Україну брацлавську», «Україну київ.». «Dyaryusz sejmowy» 1585 називає Поділля «Ukraina Podolska». З розвитком Козаччини в 16 в. назва *україна* стає геогр. назвою коз. території, яка охоплювала широкі простори Наддніпрянщини — Правобережної й Лівобережної, де в адміністративній системі Речі Посполитої Поль. було розташоване воєводство Київ. У такому значенні термін *україна* вживається в писаннях київ. кат. біскупа Й. Верещинського (кін. 16 в.), в діяріюшах С. Бєльського 1609 й Ш. Окольського 1638, в листах гетьмана П. Сагайдачного, єп. (згодом митр.) І. Копинського та ін. Сагайдачний у листі до короля Жиґмонта III 15. 2. 1622 писав про «Україну, власну, предковічну отчизну нашу», «городи українські», «народ український» тощо. І. Копинський у листі до патріярха моск. Філарета з 4. 12. 1622 (з Мгарського манастиря) скаржився, що «все зде на Украине, во пределе Киевском сотесняемся». Але поняття *україна* щораз далі поширюється за межі самого Київ. воєводства, зокрема на Лівобережжі, де в перш'й пол. 17 в. проходить процес посиленої укр. колонізації, яка захоплює також володіння Моск. держави (Слобідська Україна).

Особливого політ. значення назва «Україна» набирає в наслідок Хмельниччини. Хоч офіц. назва Коз.-Гетьманської Держави 17—18 вв. була «Войсько Запорозьке» (з різними варіянтами), але її

територія була «коз. земля», яка звич. і в укр. і в поль. практиці — називалася Україною. Отож, назви *Україна, український, укр. народ* щораз частіше вживалися в політ. і культ. житті Гетьманщини. Зустрічаємо їх раз-у-раз в актах і документах Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, П. Орлика. Старшина Дорошенка в листі до Запоріжжя 1671 писала про «всю Україну», «народ наш український», «укр. міста» тощо. Про «отчизну Україну» згадував Л. Полуботок у листі до В. Кочубея 1685. Антигетьман П. Іваненко (Петрик), укладаючи 1692 союзний договір з Крим. ханством, вчинив це «для одобрання од московское власти милое отчизни своее Украины», а в своїх універсалах і листах писав: «наша Україна». Цю назву залюбки вживав і в офіц. актах і в приватних листах екзильний гетьман П. Орлик. Обидва тексти (латинський і укр.) Бендерської конституції 1710 згадують «Ucraina», «in Ucrainam», «на Украйні», «Кіев и иныє украинскіе городы». У договорі з Кримом 1711 Орлик титулується «dux Ucrainae». Не дивно, що ця назва тоді стала відомою й популярною в Зах. Европі (завдяки також другому вид. «Description d'Ukrainie» Ґ. Л. де Бопляна 1661). Після Андрусівської угоди 1667 й поділу України між Москвою й Польщею з'являються назви «сьогобічна» й «тогобічна» Україна, а для Лівобережжя ще «Малоросійська Україна».

Хоч назва «Україна» широко вживалася на Гетьманщині 17—18 вв. і поза її межами, вона не стала офіц. назвою Укр. держави, що нею й надалі залишилося «Військо Запорозьке» або, почасти під рос. впливом, «Малоросія». З другого боку, поділ України поміж Москвою й Польщею, який тривав до кін. 18 в. (а частково й пізніше) гальмував процес перетворення льокальної назви *Україна* на загальнонац. назву території укр. народу. Більше того. У процесі ліквідації Гетьманщини назва *Україна* немов би реґресує до свого давнішого суто льокального геогр. значення. Ще в кін. 17 в. вона вживалася щодо частини Гетьманщини: «Того ж року (1690) велика саранча била на Україні и коло Стародуба, на Сѣвери»; «а инная тут, на Україні, коло Нѣжина и Чернигова и на Сѣвери, коло Стародуба зазимовала» (Літопис Самовидця). Навіть у другій пол. 18 в. (1770-ті рр.) *Україною* називали на Стародубщині центр. частину Гетьманщини, від Чернігова й Ніжена до Прилуки, Лохвиці й Гадяча.

Щойно в 19 в., з об'єднанням більшости укр. земель і утворенням укр. територіяльного масиву назва *Україна* поволі набирає значення укр. нац. території. Починаючи з другої пол. 19 в., назва *Україна* вживається в укр. гром. й приватному житті, визначаючи всю територію укр. народу й усуваючи всі ін. назви (зокрема *Малоросія*), незалежно від їх походження й іст. вжитку. Після проголошення Української Народної Республіки (універсали Центральної Ради III — 20. 11. 1917 і IV — 22. 1. 1918), Української (Гетьманської) Держави (29. 4. 1918) і Західно-Української Народної Республіки (1. 11. 1918), назви *Україна* і *український народ* остаточно усталюються як офіц. назви Української держави та її народу. Офіц. прийняття назви *Карпатська Україна* (15. 3. 1939) поклало край ваганням щодо властивої назви й цієї частини укр. землі. Україна під сов. окупацією мала назву Українська Соціялістична Радянська Республіка (декрет Укр. сов. уряду з 6. 1. 1919), а з 31. 1. 1937 — Українська Радянська Соціялістична Республіка.

Література: D o r o š e n k o D. Die Namen „Rus", „Russland" und „Ukraine" in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung; Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes. Берлін 1931; С і ч и н с ь к и й В. Назва України. Територія України. Прага 1944, II вид. Авґсбурґ 1948; B o r s c h a k E. Rus, Mala Rossia, Ukraina — Revue des Études Slaves, t. XXIV. Париж 1948; А н д р у с я к М. Назва Україна. Чікаґо 1951; Р у д н и ц ь к и й Я. Слово і назва «Україна». Вінніпеґ 1951; Š e r e c h Y. An Important Work in Ukrainian Onomastics. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. Vol. II, No. 4 (6). Нью-Йорк 1952

Р. М.

Українбанк (Укр. Нар. Кооп. Банк), гол. централя фінансування укр. кредитової кооперації й сіль. госп-ва, створена 1917 на акційних засадах у Києві під керівництвом Ф. *Крижанівського* (гол. Ради У.) і Х. *Барановського* (гол. Управи). Початковий капітал У. — 1 млн крб, одна акція 250 крб; у липні 1918 У. випустив нові акції вартістю 2 млн крб, у кін. 1919 його акційний капітал становив 25 млн крб. Акціонерами були тільки кооперативи і кооп. союзи. У. мав реґулювати фінанси всієї укр. кооперації; притягати до неї капітали з грошового ринку; підтримувати грошовими засобами кооп. продукцію і збут її; притягати закордонний капітал на Україну; дбати про держ. кредити та розподіляти їх поміж кооп. орг-ціями відповідно до потреб укр. нар. госп-ва. У. мав свої філії по більших м. України (з 1919 — 16). Оборотові фонди У. в 1919 зросли до 286 млн крб. У. давав чималу допомогу укр. наук., осв. та культ. установам; серед ін. опікувався Укр. Нар. Ун-том у Києві, давав стипендії студентам, підтримував укр. шкільництво, перше укр. Т-во «Ук-

раїнфільм», «Молодий Театр», «Вільний Театр», «Просвіту».

Окупаційна больш. влада постановою від 9. 12. 1920 ліквідувала У., а його підприємства передала центр. споживчій кооп. орг-ції. За воєнного комунізму всі укр. кредитові кооперативи припинили свою діяльність. Кредитова кооперація була відновлена за НЕП-у, але не мала власної системи і централі, а була підпорядкована держ. банковим установам.

А. Качор

Українбанк, скорочена назва першого Укр. Нар. Кооп. Банку у Києві; також назва укр. кредитових кооператив другого ступня в Галичині між двома світовими війнами. Обсяг діяльности останніх: поодинокі пов. або пов. р-ни. Вони творили орг.-фінансові ланки між Центробанком у Львові та сіль. *Райфайзенівськими касами.* Їх завданням була організація потрібних для укр. госп. життя капіталів у формі приступного кредиту для сіль. госп-ва і для торг.-пром. підприємств у містах.

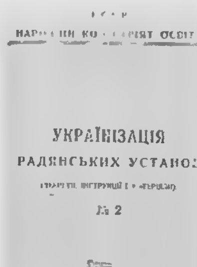
У кін. 1938 Ревізійний Союз Укр. Кооператив у Львові об'єднав 115 У., 561 райфайзенівську касу і 12 кредитових кооператив. Усі оборотові фонди У. в 1938 перевищували 10 000 000 злотих (25 з них мали понад 100 000 злотих). У. дбали про підтримку ремесла, торгівлі, промислу, а також збуту продуктів хліборобства, допомагали приступним кредитом поліпшити госп. добробут укр. села, яке не мало доступу до держ. кредитів поль. банків. Больш. влада 1939 (і знову 1944) ліквідувала У., а їх майно націоналізувала. За нім. окупації 1941—44 діяв 71 У., але їх діяльність була дуже обмежена.

«Українець», тижневик для укр. робітників (т. зв. «остарбайтерів»), вивезених до Німеччини на роботи в пром-сті, що його видавав 1942—45 *Нім. Фронт Праці* за ред. А. Луцева, з 1944 Б. Кравцева і О. Флоринського. З 1944 «У.» мав стор. для жінок «Українка» (ред. Н. Сніжна).

«Українець», тижневик націоналістичного напрямку (під впливом ЗЧ ОУН), виходив у Парижі 1945—60, спершу як місячник, з 1946 двотижневик, орган *Об'єднання Укр. Робітників у Франції* (ОУРФ), п. н. «Українець у Франції» (ред. І. Попович); з 1947 — тижневик. 1949 змінив назву на «У.» і того ж р., по злитті з тижневиком «*Час*» з Фюрту (Зах. Німеччина), виходив п. н. «Українець-Час» (ред. Д. Штикало, з 1952 Д. Чайковський, з 1956 — Б. Вітошинський).

«Українець в Австралії», двотижневик, виходить у Кобурґу (Вікторія) в Австралії з грудня 1956; гол. ред. К. Гіммельрайх, від 1957 — В. Ігнатів, з 1980 Б. Шемет.

Українізація, тимчасова політика ВКП(б), здійснювана в 1920 — на поч. 30-их рр. ЦК КП(б)У й урядом УССР з метою зміцнення сов. влади на Україні засобами поступок у вигляді запровадження укр. мови в школі, пресі й ін. ділянках культ. життя, а також в адміністрації — як держ. мови республіки. Політика У. суперечила великодерж. прагненням ВКП(б), але була вимушена ворожим наставленням до сов. влади населення України, нац. свідомість якого зросла за попередніх десятиліть й особливо у висліді нац. революції 1917–20 рр., а також і загрозою інтервенції Польщі, підтримуваної Антантою. Зважаючи на ці небезпеки (подібні й в ін. респ.), ВКП(б) змушена була піти на поступки нац. рухам, насамперед укр., і по перших рр. одверто великодерж. політики у низці постанов з'їздів і конференцій визнала конечність запровадження в школі й адміністрації рідної мови нац. респ., при одночасному збільшенні питомої ваги місц. кадрів у всіх ділянках економіки й культури. У висліді цієї зміни політики Раднарком видав 27. 7. 1923 декрет «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культ.-осв. установ», за яким укр. мова запроваджувалася в усіх типах шкіл і визначені були терміни їх У. Другий декрет, ухвалений ВУЦВК і Раднаркомом УССР 1. 8. 1923, «Про заходи рівноправности мов і про допомогу розвиткові укр. мови» зобов'язував запроваджувати укр. мову на всіх щаблях держ. управління. Але обидва ці декрети, хоч ухвалені на підставі постанов XII з'їзду РКП(б) (17—24. 4. 1923), на якому представники нац. респ. дуже гостро піднесли нац. питання, наражалися на опір у самій КП(б)У, яка натоді складалася в переважній більшості з росіян й ін. чужонац. елементів, байдужих, а то й ворожих укр. культурі. Інтенсивніше почалася У. щойно з 1925, коли під тиском укр. частини КП(б)У були усунені з постів секретарів її ЦК Е. *Квірінґ* і Д. *Лебедь*, які доти одверто виступали проти будь-яких поступок укр. культурі. У квітні 1925 ЦК КП(б)У ухвалив резолюцію про У., в якій було зазначено, що «справа зміцнення союзу робітничої кляси з селянством і зміцнення диктатури

Українізація радянських установ (декрети, інструкції, матеріяли)

пролетаріяту на Україні вимагає напруження ком. сил усієї партії для опанування укр. мови та українізації ...» 30. 4. 1925 ВУЦВК і Раднарком УССР ухвалили спільну постанову про заходи до термінового проведення повної українізації радянського апарату, а пленум ЦК КП(б)У 30. 5. — резолюцію з наголосом на У. партійного та проф. апарату і сов. установ. Гол. ролю у дальшому здійсненні У. відогравав Нар. комісаріят освіти (якому тоді підлягали й усі ділянки культури), очолений до 1926 О. *Шумським*, а після його усунення М. *Скрипником*.

За відносно короткий час У. відбулися значні зрушення: завдяки українізаційним заходам (у взаємодії з ін. соц.-екон. процесами) у шкільництві, культ. установах, пресі тощо і напливові укр. населення з села, міста УССР почали набирати укр. характеру. Особливо помітні зміни у нац. складі населення і вживанні укр. мови відбулися у великих пром. м. Від 1923 до 1933 ч. українців у Харкові зросло з 38% до 50%, у Києві з 27,1% до 42,1%, у Дніпропетровському з 16% до 48%, в Одесі з 6,6% до 17,4%, в Луганському з 7% до 31%. У висліді цього процесу відбулися зміни й у нац. складі робітництва. Заг. ч. 1,1 млн робітників УССР на 1926 за національністю поділялося так: 55% українців (4% від усього укр. населення), 29% росіян (25% від усього їх ч.), 9% жидів (15% від усього їх ч.) і 7% ін. Але з заг. ч. укр. робітників тільки 42% працювало в пром-сті по м., решта в сіль. госп-ві, на транспорті тощо. Дещо кращий стан був на залізницях, де українців було 69%, з яких пол. володіла укр. мовою (у пром-сті тільки 22%). На 1931 ч. робітників на Україні зросло до 1,9 млн, з них українців було вже 58,6% (у тому ч. укр. мовою володіло приблизно 32%), росіян 24,6%, жидів 12,2%. На 1933 українці серед робітництва становили вже 60% (у важкій пром-сті 53%, серед шахтарів 46%, у металюргії 45%, у хем. пром-сті 51%, у видобутку зал. руди 77%, на залізницях 77%, у с.-г. машинобудуванні 60%, у виробництві будів. матеріялів 68%). Вживання укр. мови серед робітництва, напр., у металюргії, зросло в сер. з 18% у 1927 до 42% у 1930. У. робітництва і міськ. населення у зв'язку з індустріялізацією й колективізацією (від якої селянство втікало до м.) зазнала прискорення в 1927—33 рр., але це вже був і кін. політики У.

У. сприяла прискоренню ліквідації неписьменности, що зменшилася з 47% на 1926 до 8% у 1934. Початкове шкільництво (з семирічкою включно) було українізоване від 80% у 1926 до 88,5% у 1933. У. сер. (фахового) шкільництва і вищих навчальних закладів відбувалася повільніше: від 19% на 1923 до 28,5% у 1926 і 69% у 1929. В УАН рос. мови зовсім не вживано від часу її заснування аж до навернення на русифікацію на поч. 30-их рр.

В офіц. документах підкреслювано, що У. не повинна обмежуватися лише мовою, а має охопити культ. процес у цілому і довести до опанування укр. кадрами всіх ділянок екон. й культ. життя країни. У висліді за 10-ліття У. (1923—33) укр. література, мистецтво, театр (1931 на всіх 88 театрів 66 було укр., 12 жид., 9 рос.), кіно, попри ідеологічні гальма, зазнали значного розвитку, і цей період часто називають добою культ. відродження (див. ще *Література, Мистецтво, Театр, Кіно*). До У. зрусифікованих м. багато спричинилися укр. преса й в-ва: якщо на 1922 укр. газет майже не було, то на 1933 їх було 373 (з усіх 426) з накладом 3,6 млн примірників, 89% від заг. ч. часописів на Україні (1926 преса була українізована на 60%); на 1933 укр. журн. було 89 на всіх 118; книжкова продукція була українізована на 83%.

Показники У. держ. апарату були досить строкаті: На 1934 у ВУЦВК було 50,3% українців, 25,4% росіян і 14,7% жидів, приблизно те саме співвідношення було й по обл.; у районових виконавчих комітетах відповідно — 68,8%, 13,6% і 10%; у міськ. радах — 56,1%, 23,2%, 15,2%; у сіль. радах — 86,1%, 5,7%, 2,2%. Службовці центр. апаратів нар. комісаріятів були українізовані на 70—95%; обл. апарат на 50%, районовий на 64%; нар. суди на 62%; міліція на 58%; кооперація на 70%. Найповільніше відбувалася У. в самій КП(б)У, яка за перших рр. сов. влади була у великій більшості чужонац. Зміну нац. складу її видно з табл.:

Роки	Чл. і канд. КП(б)У	Укр.	Рос.	Інші (жиди)
1922	54 818	23,3%	53,6%	23,3%
1924	57 016	33,3%	45,1%	14,0%
1925	101 852	36,9%	43,4%	19,7%
1927	168 087	51,9%	30,0%	18,1%
1930	270 698	52,9%	29,3%	17,8%
1933	468 793	60,0%	23,0%	17,0%

Ще повільніше українізувався ЦК КП(б)У; 1924 українців було в ньому лише 16%, 1925 — 25%, 1930 — 43%. Значно успішніше українізувався *комсомол*, що пояснюється масовістю цієї орг-ції, яка зростала значною мірою коштом селянства: 1925 у ньому було 58,7% українців, 1932 — 72%, але на 1929 тільки 33% у ЦК ЛКСМУ.

До позитивних прикмет У. належить закріплення бодай на деякий час частини завоювань укр. революції 1917—20 рр., зміцнення позицій українства в м., зокрема й коштом напливу до них сіль. населення, якому У. полегшувала влаштування в м. Позитивними були також спроби (з ініціятиви М. Скрипника) поширити У. поза кордони УРСР на етногр. укр. території РСФСР (Курщина, Вороніжчина, Саратовщина, Кубань, Казахстан), зокрема у намаганні запровадити там укр. шкільництво, пресу, постачання укр. літератури тощо, як також (щоправда, ще менш успішні) домагання У. армії (Школа Червоних Старшин у Харкові, газ. Укр. Військ. Округи «Червона Армія», що виходила до сер. 1930-их рр.). Ознакою розуміння ваги нац. питання за У. було й толерантне ставлення до нац. меншостей на Україні (жид., поль., нім., молд. й ін.) і забезпечення їх прав у місц. адміністрації, шкільництві, пресі, театрі тощо.

Зважаючи на все позитивне, що давала У., укр. інтеліґенція назагал схвалювала й підтримувала її, хоч, особливо в акад. *(УАН)* і літ. *(ВАПЛІТЕ, неоклясики, Ланка-МАРС)* колах, сприймала її як тільки часткове задоволення природних прав укр. народу, а то й перестерігала вже на самих початках перед небезпекою відродження рос. великодержавництва й русифікації (див. М. *Грушевський,* «Ганебній пам'яті», ж. «Україна», 1926, ч. 4; памфлети М. *Хвильового,* полемічні виступи М. *Зерова).*

У. весь час наражалася на ворожий опір рос. великодерж. шовіністів на Україні (діяльність *пролеткультів,* опір У. держ. апарату, преси тощо), підтримуваних моск. й ленінградською пресою й особливо наполегливими україножерами на високих посадах (Ю. Ларін, В. Ваганян й ін.). Але й більшість КП(б)У була байдужа, а то й ворожа У., тільки «тоненька плівка українців-комуністів плавала на поверхні бурхливого потоку культ. укр. відродження» (О. Шумський); серед цих останніх особливо активними у запровадженні У. були кол. боротьбісти (див. *Укр. Партія Соціялістів-Революціонерів Комуністів-Боротьбістів),* М. Хвильовий та М. Скрипник з їхніми послідовниками. Велику ролю у здійсненні У. відограли українці з Зах. Укр. Земель, які залишилися в УССР після поразки укр. революції 1917—20 рр. або наїхали (перев. з Галичини) пізніше, гнані, з одного боку, антиукр. політикою повоєнної Польщі, а з другого — надхнені вірою у відродження суверенної України в тодішній УССР.

Москва пильно стежила за процесом культ. відродження України і, боячися зміцнення тенденцій до її усамостійнення, почала гальмувати У. уже на самих її початках: лист 1926 Й. *Сталіна* до Л. *Кагановича* з попередженням проти ухилу М. Хвильового, який кинув гасло «геть від Москви» і жадав повної У. пролетаріяту; того ж р. усунення О. Шумського з України; 1928—29 ліквідація літ. організацій ВАПЛІТЕ і Ланка-МАРС, пізніше ж. *«Літ. Ярмарок»* і *«Пролітфронт»,* переслідування неоклясиків; ліквідація *УАПЦ,* розгром *Укр. Академії Наук;* заслання М. *Грушевського* до Москви (1931) тощо. Остаточно У. була припинена з призначенням у січні 1933 П. *Постишева* секретарем ЦК КП(б)У. Протягом 1933—34 у постишевському терорі усі діячі У. були ліквідовані або заподіяли собі смерть (М. Хвильовий, М. Скрипник й ін.), і відтоді почалася русифікація, яка особливого прискорення набрала по другій світовій війні. Див. ще *Росія, Росія й Україна, Росіяни на Україні.*

Література: Тези ЦК КП(б)У про підсумки українізації. Вид. ЦК КПЗУ. Л. 1926; УССР — Нар. Комісаріят Освіти. Українізація радянських установ (декрети, інструкції і матеріяли). Х. 1926—27; Хвиля А. Национальный вопрос на Украине. Х. 1926; Затонський В. Нац. проблема на Україні. Х. 1926; Українізація ВУЗ-ів, ж. Шлях Освіти, ч. 1, 1926; Затонський В. Матеріяли до укр. нац. питання, ж. Більшовик України, ч. 6. 1927; Каганович Л. Українізація партії і боротьба з ухилами. газ. Вісті ВУЦВК за 27. 9. 1927; Шумський О. Ідеологічна боротьба в укр. культ. процесі. ж. Більшовик України, ч. 2. Х. 1927; Скрипник М. Ст. і промови. тт. I, II, IV і V. Х. 1929—31; Будівництво Радянської України. Зб. вип. I (За ленінську нац. політику) і II (Госп. та культ. будівництво). Х. 1929; Диманштейн С. Идеологическая борьба в национальном вопросе. ж. Революция и Национальности, ч. 3. 1930; Косіор С. За ленінську нац. політику. Х. 1930; XI З'їзд КП(б)У, стенографічний звіт. Х. 1930; Гірчак Є. Бойові проблеми нац. культури. ж. Більшовик України, ч. 5. Х. 1931; Хвиля А. Пролетаріят і практичне розгортання культ.-нац. будівництва. ж. Більшовик України, чч. 13—14. Х. 1931; Нац. питання. Хрестоматія з методичними вказівками. Упорядник Б. Ворев. Х. 1931; Majstrenko I. Borotbism. A Chapter in the History of Ukrainian Communism, 1954; Культ. будівництво в Укр. РСР. К. 1959; Borys Ju. The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine. Стокгольм 1960; Дзюба І. Українізація та її розгром, в кн. Інтернаціоналізм чи русифікація? Мюнхен 1968; Кошелівець І. Микола Скрипник. Мюнхен 1972; Скрипник М. Ст. і промови з нац. питання. Мюнхен 1974; Гришко В. Укр. націонал-комунізм на іст. пробі доби українізації (1923—33). ж. Сучасність, ч. 12. 1978.

А. Жуковський

Українка Леся (псевд. Лариси Косач-Квітки, 25. 2. 1871 — 1. 8. 1913), велика укр. поетеса, багатогранний талант якої виявився в найрізноманітніших жанрах: у ліриці, епосі, драмі, прозі, публіцистиці; крім того, вона працювала в ділянці фолкльористики (220 нар. мелодій записав з її голосу К. *Квітка)* і брала актив-

ну участь у гром. роботі. Нар. У. в Звягелі (Новоград Волинський). Батько її П. Косач був гол. з'їзду мирових посередників. Мати — О. Косач-Драгоманова, письменниця, відома під псевд. О. *Пчілки*. Дитячі рр. У. пройшли на Волині: у Звягелі, Луцькому, Колодяжному. Пізніше в Києві. Особливий вплив на формування світогляду У. мав її дядько (брат матері) М. *Драгоманов*. У. і її брат Михайло вчилися у приватних учителів, навчання провадилося укр. мовою. Пізніше У. самотужки здобула різносторонню освіту. Вона знала майже всі евр. мови, також грец. й латинську і слов. мови (рос. поль., болг. та ін.). Так само добре знала У. світову історію і в 19-літньому віці написала для своїх сестер підручник «Стародавня історія сх. народів» (надрукована в Катеринославі 1918). У. багато перекладала (М. Гоголя, А. Міцкевіча, Г. Гайне, В. Гюґо, Гомера й ін.). Вимушені потребою лікування подорожі до Німеччини, Австро-Угорщини, Італії, Єгипту, кількаразові перебування на Кавказі збагатили її враження й сприяли поширенню кругозору письменниці. Побувавши 1891 в Галичині, а пізніше й на Буковині. У. познайомилася з багатьма визначними діячами Зах. України: І. *Франком*, М. *Павликом*, О. *Кобилянською*, В. *Стефаником*, О. *Маковеем*, Н. *Кобринською*. Остаточно соц.-політ. світогляд У. зформувався після цілорічного (1894—95) її перебування у М. Драгоманова в Софії. 1896 У. виступила з гострим протестом проти франц. поетів, які вітали приїзд рос. царя до Франції. У відозві, написаній франц. мовою, вона дала блискучу характеристику Росії — тюрми народів.

Леся Українка

Писати поезії У. почала рано, 9-літньою дівчиною (вірш «Надія»). Вперше надруковані — вірші «Конвалія» і «Сафо» 1884 у львівському журн. «Зоря». 1885 у Львові вийшла зб. її перекладів з М. Гоголя (виготовлена нею спільно з братом Михайлом). Літ. діяльність У. пожвавилася з сер. 80-их рр., коли Косачі переїхали до Києва і в оточенні родин Лисенків і Старицьких вона увійшла до літ. гуртка «*Плеяда*». 1892 у Львові вийшла «Книга пісень» Г. Гайне в перекладах У. (спільно з М. Славінським). Перша зб. її ориґінальних поезій «На крилах пісень» з'явилася у Львові (1893, друге вид. в Києві 1904), там же вийшла й друга зб. «Думи і мрії» (1899), третя «Відгуки» (1902) — в Чернівцях. Після того У. працювала

Обкладинки збірок — «На крилах пісень» (1893), «Думи і мрії» (1899), «Відгуки» (1902)

ціле десятиліття і написала понад сотню віршів, з яких пол. за її життя не була надрукована.

В укр. літературу У. увійшла передусім як поетка мужности й боротьби. Тематично багату її лірику трохи умовно (з уваги на взаємозв'язок мотивів) можна поділити на особисту, пейзажну й гром Гол. теми її ранніх ліричних поезій: краса природи, любов до рідного краю, особисті переживання, призначення поета й роля поетичного слова, соц. і гром. мотиви. У перших творах її помітні впливи Т. Шевченка, П. Куліша, М. Старицького, Г. Гайне, але й у них видно виразні зародки її творчої сили й майстерности. А вже поезію «Contra spem spero» (1890) характеризує дужий ліризм, енерґійність вірша і молодеча бадьорість. Особливо зміцнів голос У. після перебування в Софії у Драгоманова. Цикл «Невільничі пісні» (1895), в яких поетка прощається з «рожевими ілюзіями», бо «треба шукати дороги тим людям, що ходять в ярмі», нагадує переломову добу «Трьох літ» у творчості Т. Шевченка. Відтоді гром.-політ. лірика У. досягає надзвичайної сили й мужности, рев. протесту проти Росії — тюрми народів, палкої ненависти до самодержавного гнобительського ладу, картання слабодухої інтеліґенції, звеличення сміливих борців — «нащадків Прометея». Такі основні мотиви поезій «До товаришів», «Товаришці на спомин», «Грішниця», «Slavus--Sclavus», «Fiat nox», «Епілог» і багато ін.

Елемент епосу, властивий багатьом ліричним поезіям У., знайшов пізніше втілення в баладах, леґендах, поемах, писаних перев. не на укр. сюжети, але проєктованих на актуальні проблеми нац. визволення укр. народу («Самсон», «Роберт Брюс, король шотляндський», «Віла-посестра», «Одно слово» й ін.) й ролю поета в цій боротьбі («Давня казка», «Саул», «Орфеєве чудо»).

У другій пол. 90-их рр. У. звертається до драматургії. Перша її драма «Блакитна Троянда» (1896) з життя укр. інтеліґенції поширює тематику тогочасної укр. драми, що доти показувала перев. життя селянства. Далі У., широко використовуючи теми й образи світової літератури, розвинула новий жанр — драматичну поему. Перша з них — «Одержима» (1901). Особливе місце в її творчості посідають драматичні поеми на теми вавилонського полону при виразній аналогії полону України в Рос. Імперії («На руїнах», «Вавилонський полон», «В дому роботи — в країні неволі»). Символічний зміст цих поем поетка розкрила в поезії «І ти колись боролась, мов Ізраїль, Україно моя», що закінчується словами: «І доки рідний край Єгиптом буде? Коли загине новий Вавилон?». Образами раба-єгиптянина і раба-гебрея з поеми «В дому роботи — в країні неволі» У. висловлює ідею, що робітники панівної і гнобленої нації не мають спільних інтересів. У драматичній поемі «Кассандра» (1907) У. в гіркій давноминулій долі зруйнованої Трої бачила образ «рідної неволі» й устами Кассандри закликала укр. громадянство збудитися від байдужости й бездіяльности. Угодовство й пасивність поміркованої громади картає поетка в драматичній поемі «У катакомбах» (1905). У драмі «Руфін і Прісцілла» світлий образ християнки протиставлено грубій силі імператорського Риму. Драматична поема «Бояриня» найяскравіше виявляє неґативне ставлення У. до віковічного ворога України Москви і висловлює погляд, що тільки збройна боротьба може визволити укр. народ з моск. неволі. Ролі поета в непримиренній боротьбі проти Москви присвячена драматична поема «Оргія». Символіка її дуже виразна: подолана Еллада — Україна, рим. завойовники — царська Росія. Співець Антей воліє краще вмерти, ніж своїм мистецтвом служити ворогові свого народу. До найвизначніших творів У. належать драми «Камінний господар» і «Лісова пісня». Традиційна тема світової літератури знайшла в драматичній поемі «Камінний господар» (1912) цілком ориґінальне трактування образу Дон-Жуана. «Лісова пісня» (1911) — вершина творчости У. У ній показано конфлікт між високим ідеалом і прозаїчною дріб'язковою буденщиною. Гол. героїня драми-феерії Мавка — не тільки поетичний образ казкової істоти, а й філософське узагальнення всього прекрасного, вічно живого.

Окреме місце в літ. спадщині У. має мист. проза. Перші оп. з сел. життя («Така її доля», «Святий вечір», «Весняні співи») змістом і мовою пов'язані з нар. піснями. У жанрі казки написані «Три перлини», «Чотири казки зеленого шуму», «Лелія», «Біда навчить», «Метелик». Гострим драматизмом відзначаються повісті «Жаль» і «Приязнь». Лишилася не закінчена передсмертна повість У. «Екбаль-Ганем», в якій У. хотіла змалювати психологію араб. жінки. Леся У. залишила велику й цінну літ. спадщину, не зважаючи на те, що все своє життя тяжко хворіла і цілими місяцями була прикована до ліжка. Останні рр. життя У. пройшли в подорожах на лікування до Єгипту й на Кавказ, де вона й померла (в Сурамі) на 42 році життя. Похована на Байковому кладовищі в Києві.

Винятково велике значення творчости У. в історії укр. літератури полягає в тому, що вона збагатила укр. поезію новими темами й мотивами; досконало володіючи катренами й октавами, сонетами й ориґінальними строфічними будовами, використовуючи гексаметр, верлібр, п'ятистоповий вірш тощо, вона збагатила строфіку, ритміку й метрику укр. поезії. На переломі 19—20 вв., використовуючи мандрівні сюжети світової літератури, У. стала в аванґарді творчих сил, що виводили укр. літературу на широку арену світової літератури.

Твори У. видавалися багато разів. Кращі й наук. об'єктивніші вид. «Книгоспілки» (у 7 тт. 1923—25 і в 12 тт. 1927—30) з фаховими передмовами М. Зерова, Б. Якубського, М. Драй-Хмари, П. Руліна, Є. Ненадкевича, О. Білецького й ін. Усі пізніші вид. не вільні від умисних цензурних пропусків: у 5 тт. (1951—56), у 10 тт. (1963—65) і в 12 тт. (1975—79). Цінне багатим біографічним і епістолярним матеріялом вид. О. Косач-Кривинюк «Леся Українка. Хронологія життя і творчости» (Нью-Йорк, 1970).

Література: Франко І. Леся Українка. ЛНВ, т. III, Л. 1898, кн. 7; Зеров М. Леся Українка. Х.—К. 1924; Музичка А. Леся Українка, її життя, гром. діяльність і поетична творчість. О. 1925; Драй-Хмара М. Леся Українка. Життя і творчість. К. 1926; Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження. т. I—III. 1954—60; Одарченко П. Леся Українка і М. П. Драгоманов. Нью-Йорк 1954; Бабишкін О. і Курашова В. Леся Українка. Життя і творчість. К. 1955; Бабишкін О. Драматургія Лесі Українки. К. 1963; Журавська І. Леся Українка та зарубіжні літератури. К. 1963; Спогади про Лесю Українку. К. 1963. 2 вид. 1971; Денисюк І., Міщенко Л. Дивоцвіт. Джерела і поетика «Лісової пісні» Лесі Українки. Л. 1963; Аврахов Г. Художня майстерність Лесі Українки. К. 1964; Кулінська Л. Поетика Лесі Українки. К. 1967; Сверстюк Є. На полі чести. В кн. Є. Сверстюк, Собор у риштованні. Париж—Балтімор. 1970, стор. 106—12, а також у ґаз. Літ. Україна, ч. 61, 1963; Леся Українка. Документи і матеріяли. 1871—1970. К. 1971; Кулінська Л. У світі ідей та образів. (Особливості поетики драми Лесі Українки). К. 1971; Костенко А. Леся Українка. К. 1971; Дзюба І. Та,

що пильнувала ватри. (До 50-ої річниці з дня смерти Лесі Українки). В кн. Л. Українка. «Бояриня». Торонто 1971, стор. 110—28; Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження. К. 1973; Вишневська Н. Лірика Лесі Українки. Текстологічне дослідження. К. 1976; Кулінська Л. Проза Лесі Українки. К. 1976.

Переклади: Рос. мовою: Леся Украинка. Собрание сочинений в 3-х тт. М. 1950. (Рецензія П. О. в Літ.-Наук. Збірнику УВАН, кн. 1. Нью-Йорк 1952); Англійською мовою: Spirit of Flame. A Collection of the Works of Lesya Ukrainka. Translated by Percival Cundy. Foreword by Clarence A. Manning. Нью-Йорк 1950.

П. Одарченко

«Українка в Світі», квартальний бюлетень *Світової Федерації Укр. Жін. Орг-цій* (СФУЖО), виходить з 1962 у Філядельфії, гол. ред. І. Пеленська. Ж. спрямований на координацію праці т-в — чл. СФУЖО, обговорення актуальної жін. проблематики та інформацію про сучасне становище жінки на Україні.

Українки Лесі музей у Києві, літ.-меморіяльний музей, відкритий 1962. Музей розміщений у десятьох кімнатах будинку, в якому жила письм. в різні часи від 1890 до 1910. У ньому представлені матеріяли про життя і творчість Лесі Українки, рукописи, перші вид. творів, її особисті речі тощо.

Українки Лесі музей у Колодяжному, літ.-меморіяльний музей у с. Колодяжному Ковельського р-ну Волинської обл., заснований 1941 в садибі Косачів, в якій Леся Українка прожила дитячі й юнацькі роки. За нім. окупації садиба була

Садиба Косачів у Колодяжному на Волині, з 1941 Музей Лесі Українки

зруйнована, і музей реставровано по закінченні другої світової війни. У ньому розміщені першодруки творів Лесі Українки, фотокопії її рукописів й архівних документів, ілюстрації до творів та її особисті речі.

Українофільство, термін, поширений з другої пол. 19 в., на означення любови до України, укр. народу, укр. культури. У ширшому значенні українофілами (ук.) були поль. письм. т. зв. «*укр. школи*» і пізніше поляки — мешканці України, які писали поезії і складали пісні укр. мовою (див. «Українською музою натхненні», К. 1971). Подібне явище спостерігаємо і в рос. літературі першої пол. 19 в. (В. Сиповський. «Україна в рос. письменстві», К. 1926). У стислому значенні ук. називали укр. діячів 1860-их рр., а часи їхньої діяльности 1860—80-их рр. періодом У. Самі ук. воліли називатися «народолюбцями», але не заперечували й проти ін. назв. Рух ук. особливо поширився на поч. 1860-их рр. і поклав основи дальшого розвитку українства. На першому місці ук. ставили освіту широких нар. мас рідною мовою; для цього складали підручники укр. мовою та видавали твори укр. літератури. Ук. видавали журн.: «*Основа*» у Петербурзі (1861—62), «*Черниговский Листок*» та багато рукописних (найвідоміші з них київ.: «Самостайне Слово», «Громадниця», «Помийниця»), а також кн. для народу і т. зв. метелики (маленькі брошурки). Почавши від 1859 ук. створили широку мережу своїх *Громад* (найважливіші в Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві, Одесі тощо), які поклали багато праці коло орг-ції шкільництва (зокрема т. зв. *недільні школи*, 1859—62). З світоглядово-політ. погляду термін У. охоплював різні течії від звич. любови до свого рідного аж до палкого націоналізму (хоч терміну цього тоді ще не було) і незалежности.

Після придушення поль. повстання 1863 рос. уряд посилив боротьбу проти У. (Валуєвський обіжник 1863, *Емський указ* 1876), однак рух ук. раз-у-раз відроджувався (поч. 1870-их, поч. і кін. 1880-их рр.). Пізніше ук. працювали перев. на культ.-осв. ниві: складання слозників укр. мовою (Уманця і Спілки, т. зв. Грінченка), літ. творчість, а гол. наук. діяльність у царині українознавства. Зокрема велику працю пробобили вони в рамках *Південно-Західнього відділу Імператорського Російського Географічного Товариства* у Києві (1873—76) і журн. «*Киевская Старина*» (1882—1906).

З часом ук., під щораз більшим тиском рос. уряду, здавали свої позиції, відмежовуючися від будь-якої нац.-політ. діяльности. Це викликало критику й невдоволення не лише з боку молодшої ґенерації укр. діячів, а навіть і серед самих ук. Іст. роля У. скінчилася в кін. 1880-их рр. На зміну йому виступила нова ґенерація українства.

Сучасна сов. наука замовчує У. або характеризує його як рух «буржуазно-націоналістичний».

Див. ще *Громади*.

Література: Житецький І. Київ. Громада за 60-их років. ж. Україна, 1928, кн. 1; Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. К. 1930 (2 вид. Мюнхен 1970, де подано докладну бібліографію). Чимало мемуарного матеріялу в ж. Україна, 1924—30 рр. і в зб. За сто літ, I—VI.

Р. М.

Українська Автокефальна Православна Церква — УАПЦ (до 1947 див. ЕУ 1,

стор. 617—19). По другій світовій війні ієрархія УАПЦ на чолі з митр. *Полікарпом* Сікорським і частиною духовенства та вірних опинилася в Німеччині, де 1947 діяла 71 парафія УАПЦ і (разом з Австрією) служили 103 свящ. та 18 дияконів (1948). Для підготови священичих кадрів 1946 у Мюнхені засновано Богословську Академію (існувала до 1952); при Синоді топресвітер А. Дублянський), та Рада Митрополії. Крім того, діють ще: Епархіяльне Управління (консисторія) зах.-евр. епархії УАПЦ (гол. архиеп. Орест Іванюк), Ген. Церк. Управління УАПЦ у Великобрітанії (гол. протопресвітер С. Богатирець) і Консисторія УАПЦ в Австралії з Новою Зеляндією (в. о. гол. протопресвітер О. Погулевський).

Собор УАПЦ в Лондоні 22—24. 9. 1978

Сидять у першому ряді зліва направо: В. Дідович, П. Плевако, о. І. Водолазький, о. В. Хайневський, о. Г. Матвієнко, о. Ф. Істочин, о. А. Дублянський, митр. Мстислав Скрипник, архиєп. Орест Іванюк, о. П. Дубицький, о. С. Богатирець, о. М. Галиця, о. А. Остапчук

УАПЦ діяв Богословсько-Наук. Ін-т; там само Синод УАПЦ видавав місячник «*Богословський Вісник*» (1948—49). Поновлена 1942 (з благословення митр. *Діонісія* Валединського) ієрархія УАПЦ наразилася на еміґрації на опозицію з боку частини вірних (з Центр. і Сх. Земель), яка, посилаючися на традиції УАПЦ 1921, відкидала синодальний устрій церкви, керованої Радою єп., домагаючися допущення мирян до всіх церк. справ. На церк. з'їзді в Ашаффенбурзі (25. 8. 1947) ця опозиція відкололася від УАПЦ, створивши *УАПЦ — Соборноправну*. Однак більшість вірних, духовенства й ієрархії, крім єп. *Григорія* Огійчука, далі була під зверхністю митр. Полікарпа (1942—53), згодом митр. *Нікaнора* Абрамовича (1953—69) і митр. *Мстислава* Скрипника (з 1969). При кін. 1940-их рр., разом з еміґрацією вірних з Німеччини до Зах.-Евр. держав і на ін. континенти, були створені чи підсилені парафії УАПЦ у Франції, Бельгії й Англії, а єп. й духовенство УАПЦ разом зі своїми вірними зміцнювали діючі правос. церкви у ЗДА (УПЦ) й Канаді (УГПЦ) та засновували нові в Австралії, Арґентіні, Венесуелі.

Тепер УАПЦ очолює митр. Мстислав Скрипник (він також митр. УПЦ в ЗДА і Півд. Америці), якому в керівництві УАПЦ допомагає Вище Церк. Управління, виконавчий орган УАПЦ (гол. про-

Заг. спрямування і вибір адміністративних органів УАПЦ відбуваються на соборах, які скликає митр. раз на 5 рр. Адміністративно УАПЦ поділена на 3 епархії (стан на 1979): Австралія і Нова Зеляндія — 15 парафій, 10 свящ., 2 диякони і бл. 4 200 вірних; Великобрітанія — 23 парафії, 9 свящ., 1 диякон і бл. 4 000 вірних; Зах. Европа — 30 парафій, 1 єп., 12 свящ. 1 диякон і бл. 8 000 вірних.

Пресові органи УАПЦ: квартальник «*Рідна Церква*» (з 1952 у Новому Ульмі); «Відомості Ген. Церк. Управління УАПЦ у Великій Брітанії» (з 1950) та «Праця й життя» в Австралії (з 1966).

Література: Статут УАПЦ в діяспорі. Новий Ульм 1973; Yearbook of Orthodox Church. 1978. Edition published by A. Proc. Мюнхен 1978.

Українська Автокефальна Православна Церква в екзилі, заснована у Нью-Йорку 1951 новими еміґрантами в ЗДА і очолена архиєп. *Палладієм* Видибідою-Руденком. 1954 вона включилася у юрисдикцію Константинопільського патріярха і, за посередництвом патріяршого екзарха у ЗДА, перебувала у контакті з Постійною Конференцією Правос. Канонічних Єп. в Америці (SCOBA). Ця Церква посилається на Томос патріярший 1924 про автокефалію Правос. Церкви в Польщі, що її продовженням була Церква в Ген.-Губернаторстві, архиєп. якої був Палладій. Ч. парафій 16 з 25 свящ. і бл.

5 000 вірних у 1960-их рр. По смерті архиєп. Палладія (1971) і його наступника, архиєп. *Ігоря* Губи, адміністратором церкви став протопресвітер С. Кендзерявий. 1980 УАПЦ в екзилі самоліквідувалася, а більшість духовенства і вірних перейшла до УПЦ в ЗДА.

Українська Автокефальна Православна Церква — Соборноправна (УАПЦ-С), створилася з тієї частини вірних, що відокремилася від ієрархії *УАПЦ* митр. Полікарпа, й оформилася як окрема Церква 25—26. 8. 1947 в Ашаффенбурзі (Німеччина) на церк. з'їзді духовенства і мирян, послідовників УАПЦ митр. Василя *Липківського*, створеної 1921, та прийняла юрисдикцію архиєп. *Іоана* Теодоровича. З жовтня 1947 правлячим єп. УАПЦ-С був архиєп. *Григорій* Огійчук (з 1971 — митр.). Після виїзду вірних з Німеччини осередком УАПЦ-С стали ЗДА (Чікаґо). У 1960-их рр. у ЗДА діяло 10 парафій з 10 свящ. і бл. 2 000 вірних; в Англії до УАПЦ-С приєднався о. І. Губаржевський (6 парафій) і згодом єп. Іван Гриценко; кілька парафій є в Австралії з єп. Донатом Буртаном та у Півд. Америці. У 1973 УАПЦ-С розкололася на дві фракції; одну очолює митр. Григорій, другу — архиєп. Олексій Пилипенко з Арґентіни († 1977), пізніше єп. Петро Колісник. У 1979 обидві фракції мали 2 епархії з 3 єп., 21 парафію, 20 свящ. і 5 дияконів. Органи УАПЦ-С: «*Православний Українець*» — неперіодичний з 1947 в Німеччині, місячник з 1952 в Чікаґо, пізніше двомісячник і квартальник, тепер у Детройті; ж. «Церква й Життя», орган Братства ім. митр. Василя Липківського (1959—77).

Собор УАПЦ (Соборноправної) в Детройті, ЗДА, вересень 1976
У першому ряді сидять зліва направо: о. О. Биковець з паніматкою, о. П. Цимбал, о. П. Маєвський, архиєп. Олексій Пилипенко, єп. Петро Колісник, о. Г. Подгурець, о. М. Головченко, о. В. Салатюк

Українська Автономна Православна Церква, діяла під час нім. окупації на Волині й Наддніпрянщині під проводом митр. *Олексія Громадського*. Була створена 18. 8. 1941 на Обл. Соборі Єпископів у Почаєві і визнавала канонічне підпорядкування Моск. Патріярхії, посилаючися на «Положения» Рос. Правос. Церкви 1918, яке запевняло автономію церкві на Україні. У.А.П.Ц. охоплювала перев. тих вірних, які орієнтувалися на традиційну Рос. Церкву; серед її ієрархів були москвофіли (Пантелеймон Рудик, Іоан Лавриненко та ін.). У.А.П.Ц. мала 15 єп. на чолі з митр. волинським і житомирським та екзархом всієї України Олексієм; до неї приєдналися частково манастирі Волині й Наддніпрянщини, включно з Києво-Печерською Лаврою.

Діяльність автономної поряд з автокефальною церквою (УАПЦ під проводом митр. *Полікарпа* Сікорського) довела до гострої боротьби між двома правос. церквами, загостреної через втручання нім. адміністрації, яка протеґувала автономістів. Спільна нарада представників обох церков (митр. Олексій, архиєп. Никанор Абрамович, єп. Мстислав Скрипник) у Почаївській Лаврі (8. 10. 1942) не дала позитивних наслідків. Після випадкового вбивства митр. Олексія (7. 5. 1943) партизанами Автономну Церкву очолив архиєп. Пантелеймон Рудик. Загострення між двома правос. церквами тривало у

1943–44 аж до відходу німців, коли частина ієрархії Автономної Церкви виїхала на Зах., де влилася до Зарубіжної Рос. Церкви, а єп. і свящ., що залишилися під совєтами. приєдналися до Рос. Правос. Церкви.

Українська Академічна Громада в Чехо-Словаччині, найстаріша і найбільша укр. студентська орг-ція в ЧСР, заснована в листопаді 1919 (до травня 1920 п. н. Укр. Акад. Кружок у Празі). До 1923 УАГ охоплювала всіх укр. студентів (1922 — 1 258 чл.), що студіювали в чес. й укр. високих школах у ЧСР; згодом постали земляцькі (Громада укр. студентів з Великої України, Союз Студентів-Еміґрантів з півд.-зах. земель України) та ідеологічні т-ва, які відокремилися від УАГ. УАГ і далі була основною соборницькою студентською формацією, яка охоплювала в 1923 — 320 чл.; пізніше ч. чл. зменшилося; 1926 — 170. 1929 — 40, 1933 — 95 (наплив студентів з Зах. Укр. Земель), 1937 знову — 40. Під час другої світової війни ч. чл. збільшилося: 1941 — 100, 1943 — 164. УАГ мала філії поза Прагою (в Йозефові, Брні, Мельніку і Пржібрамі), різні фахові секції (техніків «Основа», правників, медиків тощо), гуртки, т-ва, які провадили жваву культ. діяльність.

З другої пол. 1920-их рр. в УАГ переважали націоналістичні тенденції, промотором яких була *Група Укр. Нац. Молоді*. УАГ творила базу для діяльности *ЦЕСУС-у*, всі президенти останнього були чл. УАГ. Серед діячів УАГ були: І. Харак, М. Стахів, О. Бойдуник, Р. Сушко, В. Орелецький, О. Бойків, М. Масюкевич, М. Мухин, О. Кандиба, М. Сорока, М. Риндик, М. Антонович, В. Кунда. У 1941 УАГ була перетворена на філію *НОУС*, яка проіснувала до весни 1945. УАГ видавала ж. «Укр. Студент» (1922—24), літ. альманах «Стерні» (1922) та ін.

Література: Двадцять літ Укр. Акад. Громади. Прага 1941.

Українська Академія Наук, найвища наук. установа України. Ініціятива заснування її вийшла від *Укр. Наук. Т-ва* у Києві в квітні 1917, але здійснена була щойно за Укр. Держави 1918: на пропозицію мін. освіти та мистецтва М. Василенка була створена спеціяльна комісія, яка від 9. 7. до 17. 9. 1918 виробила законопроєкт про заснування УАН, який затвердив гетьман П. Скоропадський 14. 11. 1918. Згідно зі статутом, УАН з осідком у Києві поділялася на 3 відділи: Іст.-Філол. (І), Фізико-Матем. Наук (II), Соц.-Екон. (III). Вид. Академії повинні були друкуватися укр. мовою. Статут підкреслював заг.-укр. характер УАН: її д. чл. могли бути не тільки громадяни Укр. Держави, але й укр. вчені Зах. України (що тоді входила до складу Австро-Угорщини). Чужинці теж могли стати академіками, але за постановою 2/3 д. чл. УАН. Першими акад. були призначені (14. 11. 1918): Д. Багалій, А. Кримський, М. Петров, С. Смаль-Стоцький, В. Вернадський, М. Кащенко, С. Тимошенко, М. Туган-Барановський, О. Левицький, В. Косинський, Ф. Тарановський, П. Тутковський. През. УАН обрано В. *Вернадського*, а неодмінним секретарем А. *Кримського*. Офіц. відкриття УАН відбулося 14. 11. 1918.

Будинок Президії УАН

У А Н у 1919 — 23 р р. Захопивши Київ, большевики 11. 2. 1919 оголосили декрет про структуру та фінанси УАН і, цілковито промовчуючи попередню діяльність її, вважають цю дату поч. її існування, а себе засновниками УАН. Після короткотривалого перебування Києва під денікінцями, по поверненні большевиків, у грудні 1919 В. Вернадський подався у відставку і през. УАН став О. *Левицький* (1919—21). За цих рр. співр. УАН жили у важких матеріяльних умовах, тоді ж вона зазнала перших репресій. Обраного 1921 през. УАН М. *Василенка* влада не затвердила, а 1923 його заарештовано і 1924 засуджено на ув'язнення (пізніше амнестовано).

Декретом 14. 6. 1921 Рада Нар. Комісарів УССР перейменувала УАН на ВУАН — Всеукр. Акад. Наук, чим підкреслювала її значення також для укр. земель під Польщею, Румунією й Чехо-Словаччиною. Того ж р. до УАН приєднано Київ Археографічну Комісію й Укр. Наук. Т-во у Києві, яке припинило самостійне існування. Від 1920 до поч. 1930-их рр. окремо діяло при І відділі *Іст. Т-во Нестора Літописця*. УАН підпорядковано також Всенар. Бібліотеку в Києві (заснована 1918 п. н. Нац. Бібліотека Укр. Держави, тепер — Центр. Наук. Бібліотека АН УРСР); 1922 ВУАН було передано друкарню Києво-Печерської Лаври. Після історика О. Левицького през. став бота-

нік В. *Липський* (1922—28). З переходом до НЕП-у бюджет ВУАН у твердій валюті був обмежений і ч. співр. значно скорочено: на 1922 до 149 осіб, 1923 — до 118. Але ВУАН мала значне ч. нештатних співр., які працювали здебільша безкоштовно (1921 понад 1 000).

Розвиток ВУАН у 1924 — 30 рр. Більшого розмаху набрала праця ВУАН з поч. *українізації* і поверненням М. *Грушевського* з еміґрації (1924). Обраний д. чл. ВУАН, він очолив її катедру нової історії України, Іст. Секцію з численними комісіями, а також Археографічну Комісію. Персонал ВУАН зріс у 1924 до 160 осіб. Динаміку публікацій ВУАН показують такі дані: 1923 — 32, 1925 — 52, 1926 — 75, 1928 — 90, 1929 — 136, 1930 — 116. З 1930 виразно почався спад ВУАН у зв'язку з процесом *Спілки Визволення України* — СВУ. Протягом 1920-их рр. гол. ролю у діяльності ВУАН відогравав Історико-Філол. Відділ (I). На 1927—28 він мав такі катедри: іст.-філол. (керівник А. *Кримський*), історії укр. мови (Є. *Тимченко*), укр. усної словесности (А. *Лобода*), історії новітнього укр. письменства (С. *Єфремов*), давнього укр. письменства (В. *Перетц*), давньої історії укр. народу (Д. *Багалій*), новітньої історії укр. народу (М. Грушевський), іст. географії (О. Грушевський), візантології (Ф. Мищенко), історії укр. мистецтва (О. Новицький). Крім того, 1928 I Відділ мав 39 комісій, ін-тів, комітетів і музеїв. При I Відділі були такі наук. т-ва: *Іст. Т-во Нестора Літописця*, Іст.-Літ. Т-во, Т-во дослідів укр. історії, письменства і мови в Ленінграді та ін. Серед серійних вид. I Відділу були: *«Записки Історико-Філологічного Відділу»* I—XXVII (1919—30); наук. ж. *«Україна»* за ред. М. Грушевського (1924—30); «Наук. Збірник» Іст. Секції як продовження «Записок» Укр. Наук. Т-ва в Києві, за ред. М. Грушевського, XIX—XXXII (1924—29); наук. щорічник *«Первісне громадянство»*, кн. I—IV (1926—30) за ред. К. Грушевської; «Етнографічний Вісник» за ред. А. *Лободи* і В. *Петрова*, 1—8 (1925—29), зб. *«За сто літ»* за ред. М. Грушевського, I—VI (1927—30). Всього у 1923—31 появилося 111 нумерованих збірників.

Заходами I Відділу видано низку капітальних іст. праць, зокрема: «Нарис історії України на соц.-екон. ґрунті» (I, 1928), «Нарис укр. історіографії» (I—II, 1923—28), «Укр. мандрований філософ Г. Сковорода» (1926) та ін. Д. Багалія; «З примітивної культури» (1924) й «Укр. нар. думи» (1927) К. Грушевської; М. Грушевський продовжував публікувати дальші тт. «Історії України-Руси» й «Історії укр. літератури»; С. Єфремов видав низку монографій, присвячених укр. літературі 19 в., А. Кримський опублікував серію сходознавчих праць, серед них: «Історія Персії та її письменства» (1934), «Історія Туреччини», I—II (1924—27), та ін., часто у співпраці з ін. авторами; ювілейні зб., особливо на пошану Д. Багалія (1927) і М. Грушевського (1928—29). Іст. Філол. Відділ перевидав «Словник укр. мови» Б. Грінченка (1927—28, до літери Н), почав видавати «Рос.-укр. словник» за гол. ред. А. Кримського (1927—28, доведений до літери П включно), видав 22 термінологічні словники.

Фізико-матем. Відділ (II) мав катедри: геології (П. *Тутковський*), застосованої математики (Д. *Ґраве*), прикладної фізики (Б. *Срезневський*), матем. фізики (М. *Крилов*), чистої математики (Г. Пфейфер), біології с.-г. рослин (Є. *Вотчал*), ботаніки (В. *Липський*), експериментальної зоології (І. *Шмальгаузен*), хемії (В. Плотников), хем. технології (В. *Шапошников*), нар. здоров'я (О. *Корчак-Чепурківський*), клінічної медицини (Ф. Яновський). До II Відділу належало 19 наук. інституцій, зокрема Геол. Т-во, Ботан. Т-во, Ін-т Техн. Механіки, Акліматизаційний сад, Мікробіол. Ін-т й ін. II Відділ видавав: «Записки Фізико-Матем. Відділу», тт. I—IV (1928—29), «Зоол. Журнал», «Укр. Ботан. Журнал», «Геол. Вісті».

Соц.-екон. Відділ (III) мав катедри: історії зах.-руського й укр. права (М. *Василенко*), статистики (М. Птуха), економіки торгівлі й пром-сти (К. *Воблий*), історії філософії права (О. *Гіляров*), звичаєвого права України (О. *Малиновський*), фінансової науки (Л. *Яснопольський*), міжнар. права (В. *Грабар*), цивільного права (С. *Дністрянський*), історії нар. госп-ва (В. *Левитський*), політ. економії (С. Солнцев). Серед установ III Відділу були: Демографічний Ін-т (М. Птуха), Т-во Економістів (К. Воблий), Т-во Правників (О. Малиновський) та ряд комісій: зах.-руського та укр. права (М. Василенко), яка досліджувала «Руську Правду», Лит.-Руський Статут, право й держ. лад Гетьманщини та Запоріжжя, Малорос. Колеґію тощо і видавала «Праці Комісії» нар. госп-ва України (К. Воблий) й ін. У 1923—27 появилися «Записки Соц.-Екон. Відділу», тт. I—VI.

При ВУАН діяли наук. т-ва у Харкові, Одесі, Полтаві, Дніпропетровському, Кам'янці Подільському, Чернігові, Лубнях, Ніжені, Миколаєві, Шепетівці; поза Україною — в Ленінграді. В Одесі діяла комісія Краєзнавства при ВУАН, а в Вінниці — Кабінет Виучування Поділля ВУ АН. На 1928 ВУАН мала 63 д. чл., 16 чл.-

кор., 111 штатних і 212 позаштатних наук. співр.

1930-ті рр. Вже почавши з 1929, влада посилила контроль над ВУАН. Це було пряме й доволі брутальне втручання в орг. і наук. роботу Академії; поч. її опанування й перетворення на сов. установу з обов'язковою ідеологією в дусі марксизму-ленінізму.

На місце пленуму д. чл. зверхнім органом її стала Рада, до якої ввійшли представники Нар. Комісаріяту Освіти, а виконавчим органом — Президія (през., 2 віцепрез., неодмінний секретар і 5 акад.). Того ж року на вимогу влади през. ВУАН обрано мікробіолога Д. *Заболотного*, а 1930 (до 1946) — патофізіолога О. *Богомольця*, 1928 усунено від обов'язків неодмінного секретаря А. Кримського й призначено О. Корчак-Чепурківського. При виборах 1929 ВУАН силоміць накинено як д. чл. трьох нар. комісарів: М. Скрипника, В. Затонського й О. Шліхтера (останній став гол. III Відділу), а також низку партійних кандидатів (С. Семковського, М. Яворського, В. Юринця). Тоді ж заарештовано віцепрез. ВУАН С. Єфремова і в процесі СВУ 1930 засуджено на 10 рр. ув'язнення; разом з ним ряд чл. ВУАН (Й. Гермайзе, А. Ніковський, В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Слабченко), а кількадесят наук. співр. заслано без суду. В липні 1930 ліквідовано Іст.-Філол. Відділ, а його установи включено до III Відділу, який з того часу дістав назву II соц.-екон. (а першим став Природничо-техн. Відділ). Ці два відділи об'єднували у 1931 — 164 н.-д. установи з 242 наук. співр., у тому ч. 79 акад. Більшість установ ВУАН, очолених М. Грушевським, на поч. 30-их рр. ліквідовано, а його самого депортовано до Москви. У 1930—31 рр проведено «чистки» співр. ВУАН, а також примусові збори з т. зв. «критикою й самокритикою» чл. Академії.

На поч. 1930-их рр. припинили своє існування всі серійні вид. ВУАН у ділянці гуманітарних наук, а видані раніше були здебільша засуджені й вилучені з ужитку як «націоналістичні». Чимало важливих праць Академії, призначених до друку або навіть уже надрукованих, знищено у першій пол. 1930-их рр.

Свого вершка досягли репресії проти ВУАН за П. *Постишева* у 1933—34 рр. 1933 був ув'язнений ґрунтознавець О. Соколовський, а М. Скрипник поповнив самогубство; 1934 був засланий до Саратова В. Перетц, де й помер; на засланні померли за невідомих обставин Ф. Шміт, С. Рудницький, кілька рр. перебував на засланні М. Птуха, тоді ж позбавлено звання акад. усіх чотирьох учених з Галичини, обраних д. чл. ВУАН 1929: М. *Возняка*, *Ф. Колессу*, К. *Студинського*, В. *Щурата* (їх відновлено в званні акад. після захоплення Галичини у 1939). Репресії тривали далі аж до поч. другої світової війни. 1936 був ув'язнений В. Затонський, вислані на заслання М. Кравчук, Є. Оппоків, М. Світальський. За невідомих обставин загинули під час примусової евакуації 1941 А. Кримський і К. Студинський.

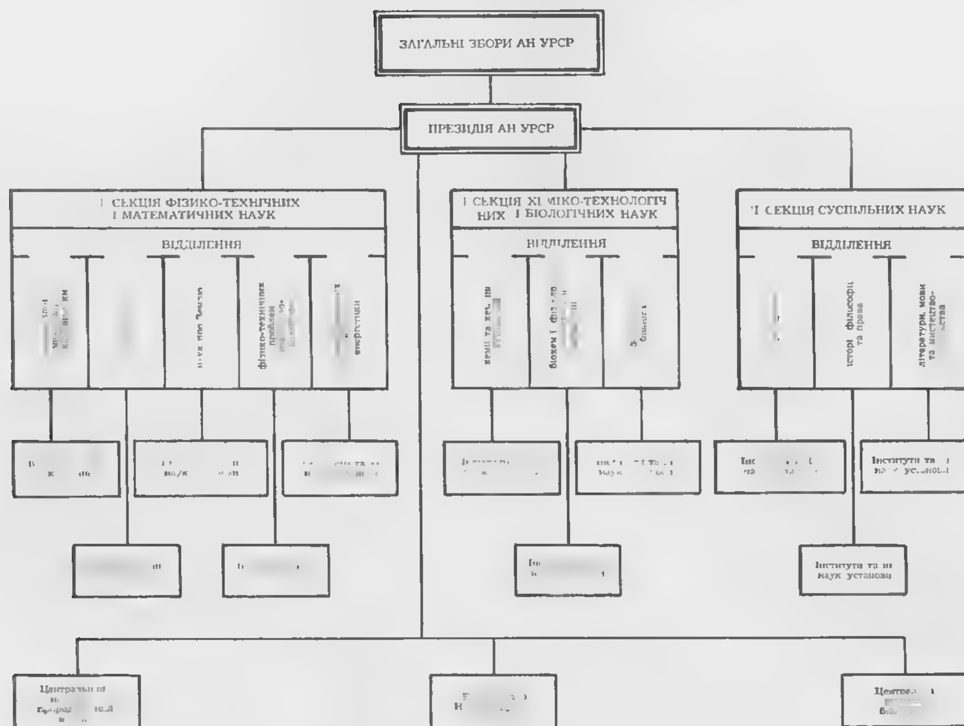
За підрахунками Н. Полонської-Василенко, у 1930-их рр репресовано понад 250 наук. співр. ВУАН (у т. ч. 22 акад.). Найбільше ч. репресованих було серед вчених гуманітарних дисциплін: 49 істориків, 15 археологів, 12 мистецтвознавців, 18 етнографів, 5 сходознавців, 53 літературознавців і філологів, 5 педагогів, 29 правників, 29 економістів; серед ін. фахівців: 9 математиків, фізиків і хеміків, 14 зоологів і ботаніків, 19 геологів, 10 медиків, 7 ін.

1934 у висліді реорг-ції відділи були фактично ліквідовані і ВУАН стала асоціяцією галузевих ін-тів (36 структурних одиниць); її підпорядковано Раді Нар. Комісарів УССР. Відтоді на перше місце в діяльності ВУАН висунулися матем., техн. й природознавчі науки. Після перейменування ВУАН 1936 на Академію Наук (АН) УРСР вона стала не нац., а територіяльною наук. установою. Її знову поділено на три відділи: Суспільних Наук, Матем.-Природничий і Техн. Того ж року ліквідовано *Всеукр. Асоціяцію Марксо-Ленінських Ін-тів*, а її ін-ти передано до АН. 1938 Другий відділ поділено на Фізико-Матем. і Біол. На 1939 АН УРСР мала такі відділи: Фізико-Хем. і Матем. Наук., Біол. Наук, Суспільних Наук (останній з ін-тами економіки, історії України, археології, укр. літератури, мовознавства, укр. фолкльору).

УАН з 1940. Захопивши Волинь і Галичину 1939, сов. влада ліквідувала *Наук. Т-во ім. Шевченка* і передала його майно АН УРСР. За нім.-сов. війни вона була евакуйована 1941 до Уфи, 1943 перебувала в Москві, а 1944 повернулася до Києва. Спроби укр. учених, які залишилися в Києві під час нім.-сов. війни, відновити бодай частково діяльність УАН наразилися на заборону нім. окупаційної влади, яка завдала наук. установам УАН та їхнім колекціям багато шкоди. 1946 през. АН УРСР став біохемік О. *Палладін*. 1945—46 створено окремий Відділ С.-Г. Наук. Постановою ЦК КПСС і Ради мін-ів СССР від 11. 4. 1963 АН УРСР (як і всі ін. академії нац. респ.) була підпорядкована АН СССР, тобто стала філією рос. академії п. н. всесоюзної.

1962 през. АН УССР став фахівець з ділянки електрозварювання Б. *Патон*. 1963 АН УРСР реорганізовано за зразком АН СССР, тобто поділено на 3 великі секції: Фізико-Техн. і Матем. Наук, Хеміко-Технологічних і Біол. Наук, Суспільних Наук. 1956 створено Донецький Наук.

СТРУКТУРА АН УРСР
1980

ІНСТИТУТИ УАН

Пояснення: К = Київ, Д = Дніпропетровське, До — Донецьке, Л   Львів, О = Одеса, С = Севастопіль, Х = Харків, I, II, III = Відділи

1 математики (К I)
2 кібернетики (К I)
3 гідромеханіки (К I)
4 механіки (К I)
5 проблем міцності (К I)
6 фізики (К I)
7 ядерних досліджень (К I)
8 напівпровідників (К I)
9 металофізики (К I)
10 теоретичної фізики (К I)
11 геологічних наук (К I)
12 геофізики (К I)
13 геохемії і фізики мінералів (К I)
14 електрозварювання ім. Є. Патона (К I)
15 проблем матеріялознавства (К I)
16 проблем лиття (К I)
17 надтвердих матеріялів (К I)
18 технічної теплофізики (К I)
19 електродинаміки (К I)
20 геотехнічної механіки (Д I)
21 прикладної математики і механіки (До I)
22 фізико-технічний (Х I)
23 фізико-технічний ін-т низьких температур (Х I)
24 радіофізики і електроніки (Х I)
25 Донецький фізико-технічний (До I)
26 геології і геохемії горючих копалин (Л I)
27 Морський гідрофізичний (С I)
28 Фізико-механічний (Л I)
29 проблем машинобудування (Х I)
30 фізичної хемії ім. Л. Писаржевського (К II)
31 загальної та неорганічної хемії (К II)
32 колоїдної хемії та хемії води (К II)
33 органічної хемії (К II)
34 хемії високомолекулярних сполук (К II)
35 газу (К II)
36 біохемії ім. О. Палладіна (К II)
37 фізіології ім. О. Богомольця (К II)
38 мікробіології і вірусології ім. Д. Заболотного (К II)
39 молекулярної біології і генетики (К II)
40 проблем онкології (К II)
41 ботаніки ім. М. Холодного (К II)
42 зоології (К II)
43 гідробіології (К II)
44 фізіології рослин (К II)
45 фізико-органічної хемії і вуглехемії (До II)
46 проблем кріобіології і кріомедицини (Х II)
47 біології південних морів ім. О. Ковалевського (С II)
48 фізико-хемічний (О II)
49 економіки (К III)
50 історії (К III)
51 філософії (К III)
52 держави і права (К III)
53 археології (К III)
54 літератури ім. Т. Шевченка (К III)
55 мовознавства ім. О. Потебні (К III)
56 мистецтвознавства, фолкльору та етнографії ім. М. Рильського (К III)
[redacted] економіки промисловості (До III)
58 суспільних наук (Л III)

Центр АН УССР, а згодом ін.: Зах. (Львівський), Харківський, Півд. (Одесько-Крим.) і Дніпропетровський. На 1977 АН УССР мала 121 д. чл. і 175 чл.-кор. Три її секції охоплювали 11 відділів і 82 наук. установи, у тому ч. 58 н.-д. ін-тів (див. структурну схему АН). Разом у системі АН УССР працювало 12 500 співр. Центр. Наук. Бібліотека АН УССР на 1979 нараховувала понад 10 млн друкованих одиниць, з цього ч. багато в «спецфондах» (ідейно «шкідливих», перев. «націоналістичних»), приступних лише за спеціяльним дозволом. АН УССР має своє в-во «Наукова Думка», видає свій орган «Вісник АН УРСР» (з 1947) та «Доповіді АН УРСР» (з 1939). У 1921—28 виходили «Звідомлення ВУАН», 1928—47 — «Вісті ВУАН».

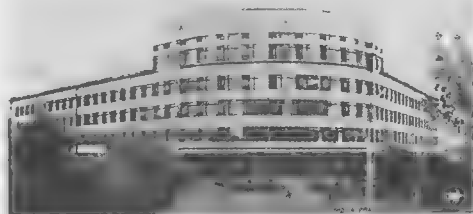

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗВІДОМЛЕННЯ

УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Звідомлення УАН у Києві за 1924 рік

Якщо до поч. 1930-их рр. ВУАН мала значні здобутки у ділянці гуманітарних наук (гол. українознавчих), то в процесі наступних репресій і реорг-цій ці науки неухильно занепадали, а то й зовсім зникали з плянів н.-д. установ АН УССР (клясична філологія, орієнталістика, порівняльне літературознавство, історія України до 1917, всесвітня історія, історія Церкви, психологія тощо). Про це свідчать і числові показники: на 118 д. чл. АН УССР 1970 було тільки 10 з ділянки гуманітарних наук. Це або письменники, що науково не працюють (М. Бажан, О. Корнійчук), або партійні ідеологи (А. Скаба, М. Шамота). Натомість на перше місце висунулися фізико-матем., техн. і природознавчі науки, розраховані на конкретне застосування в дальшому розвитку машинобудування, металюргії, енерґетичної бази, раціонального використання енерґетичних джерел, піднесення с.-г. виробництва, поліпшення якости продукції, охорону природи тощо. В АН УССР зформувалася низка шкіл, які внесли значний вклад у різні ділянки науки: альгебраїчна школа Д. Ґраве, школа М. Крилова і школа нелінійної механіки, школа О. Динника з теорії пружности, хем. школа Л. Писаржевського, школа В. Глушкова в ділянці теоретичної кібернетики. Великі досягнення АН УССР має в ділянці патофізіології (О. Богомолець), фізики (К. Синельников), ботаніки (М. Холодний), медицини (М. Стражеско, В. Філатов) та ін. У деяких галузях АН УССР вийшла на перше місце в СССР (порошкова металюрґія, електрозварювання; хеміки АН УССР перші в СССР одержали «важку воду», ізотопи водню і кисню, тут також створено першу в СССР електронну обчислювальну машину тощо). Детальніше про ролю УАН в розвитку поодиноких наук див. гасла: *Біологія, Економічна наука, Історіографія, Кібернетика (Доповнення), Літературознавство, Математика, Медицина, Технічні науки, Фізика, Хемія та ін.* Але брак нормальних контактів з наук. світом поза СССР і сов. бльоком робить АН УССР провінційною наук. установою, а утилітарне наставлення на розвиток техн. наук з занедбанням гуманітарних надає їй суто сов. характеру, позбавляючи дедалі більше прикмет нац. наук. інституції. Про нац. безликість АН УССР, фактично поставленої на службу рос. науці, особливо яскраво свідчить дедалі більша русифікація її видань. У 1970-их рр. більшість наук. праць АН УССР друкується рос. мовою, а з 36 галузевих журн. лише 16 виходять укр., а решта рос. (13) або двомовні (5) і процес русифікації невпинно триває далі. Сучасні сов. історики фальшують минуле УАН, не згадують про «диспути», «чистки», ув'язнення і ліквідацію багатьох її чл. і співр. та про щораз більшу русифікацію усіх установ УАН. У списках чл. АН тепер не згадують визначних учених і заслужених її діячів: С. Єфремова, М. Василенка, С. Рудницького, С. Смаль-Стоцького, Ф. Мищенка, К. Харламповича, М. Слабченка та ін.

Будинок Ін-ту кібернетики

Література: Кревецький І. Укр. Академія Наук у Києві. ЛНВ, V—VIII. Л. 1922; Артемський А. Що таке Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН). К. 1931; Палладін О. Академія Наук УРСР (1919—1944). К. 1944; Ветухів М. Основні етапи розвитку АН УРСР. Літ.-наук. збірник УВАН, І. Нью-Йорк 1962; Марченко В. Планирование научной работы в СССР. На опыте Украинской Академии Наук. Мюнхен 1953; Полонська-Василенко Н. Укр. Акад. Наук. Нарис історії. І—ІІ. Мюнхен 1955—58; Історія АН УРСР. І—ІІ. К. 1967; Терлецький В. АН УРСР 1919—1969. Короткий іст. нарис. К. 1969; The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences, XI, No. 1—2. Нью-Йорк 1969; Nemoshkalenko V., Novikov M., Pelykh V. Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. K. 1970; Vernadsky V. The First Year of the Ukrainian

Academy of Sciences (1918—1919). Нью-Йорк 1970; Кумпаненко В. О глубоком кризисе в применении украинского языка в публикации научных исследований и научных работ АН УССР в 1969 г. Укр. Вісник, вип. III. Балтімор —Вінніпег 1971; АН УРСР сьогодні. К. 1977; История Академии Наук Украинской ССР. К. 1979 (за ред. В. Патона). *Р. М.*

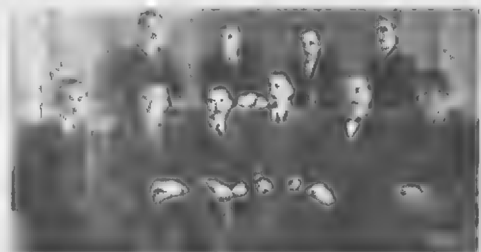
Українська Академія Сільсько-Господарських Наук (УАСГН), вища наук. установа з сіль. госп-ва в УССР, що існувала 1956—62 в Києві. УАСГН була третім за чергою в УССР центром с.-г. наук після *Сільс.-Госп. Наук. Комітету України* (1918-28) і *Всеукр. Академії С.-Г. Наук* (1926 — сер. 1930-их рр.), існування яких тепер в УССР замовчується. В Академії працювали відділи: хліборобства, механізації й електрифікації сіль. госп-ва, тваринництва; лісівництва, гідротехніки й меліорації; економіки і орг-ції с.-г. виробництва. Академії були підпорядковані 21 н.-д. ін-т з великою мережею досл. станцій і полів, 25 обл. держ. с.-г. та ін. досл. станцій, центр. наук. с.-г. бібліотека. У складі УАСГН була також навчальна частина академії (тепер Укр. С.-Г. Академія). В УАСГН працювали 22 д. чл. і 22 чл.-кор. Органами академії були: «Доповіді УАСГН» і «Вісник С.-Г. науки», вони видавали свої «Праці» (в кількох серіях), тематичні зб. тощо. 1962 УАСГН ліквідовано, а її установи передано Академії С.-Г. Наук у Москві та її зональному відділові на Україні — Південному.

«Українська Бесіда» (до 1928 «Руська Бесіда»), т-во клюбного типу 1861—1939 в Галичині. Перше т-во «У.Б.» було засноване у Львові 1861 заходами Ю. *Лаврівського* на базі гуртка львівської інтеліґенції «Молода Русь» для плекання товариського життя та «скріплення й піднесення нац. духа»; згодом воно було поширене по всіх більших гал. м. (Перемишль, Станиславів, Тернопіль та ін). У 1860—80-их рр. «У. Б.» у Львові була осередком товариського, просвітянського, культ. і навіть політ. життя. В колах «У. Б.» дозрівали різні ідеї щодо нац. життя, відбувалися зустрічі земляків з усіх частин України. «У. Б.» влаштовувала літ.-музичні вечори, доповіді, концерти, вечерниці на відзначення роковин Шевченка, балі. 1864—1923 вона утримувала у Львові свій театр (див. *«Української Бесіди» Театр*). Конкурсами на драматичні твори «У. Б.» стимулювала розвиток укр. драматургії в Галичині й нагородами сприяла пожвавленню літ. життя. При ній у 1870—90 мали також пристановище львівські студентські т-ва. У 1866—71 в клюбі переважали москвофіли, згодом керівництво перебрали народовці. Визначніші голови львівської «У. Б.»: Ю. Лаврівський, В. *Шухевич* (1895—1910), Л. Шехович, І. *Кокорудз* (1920—32), Ю. Савчак, І. *Копач*. З розбудовою укр. гром. орг-цій праця «У. Б.» поступово зійшла на товарисько-розвагові влаштування.

«Українська Бібліотека», в-во концерну *«Укр. Преса»* І. *Тиктора* у Львові; 1933—39 видавало щомісяця (1 кн. на 8 аркушів друку) літ. твори: передруки й першодруки, мемуари, переклади. Вийшло 80 кн.; ред. М. *Голубець*. Передплатники газ. *«Наш прапор»* одержували вид. «У. Б.» безкоштовно. До 1937 розійшлося 230 000 кн.

Українська Богословська Академія (в Мюнхені), див. *Богословська Академія*.

Українська Військова Організація (УВО), нелеґальна військ. рев.-політ. формація, що постала 1920 заходами старшин різних укр. армій: Січ. Стрільців (ідеологічно-політ. вклад), УГА, а гол. її VI бриґади (бойовий та орг. елемент). Постала УВО з метою продовжувати збройну боротьбу за державність. У ній брали участь військовики різних політ. партій, а створенню її сприяла міжнар. і внутр.-укр. ситуація: на Україні тривала партизанська боротьба, справа Сх. Галичини ще не була вирішена

Конференція членів командного штабу УВО в Оліві над Балтицьким морем.

Зліва направо: сидять — В. Бемко, А. Мельник, Є. Коновалець, В. Целевич, Я. Селезінка, Я. Індишевський; стоять — П. Бакович, Ю. Головінський, І. Ревюк, І. Меркун

в міжнар. політиці, і хоч два укр. уряди (УНР і ЗУНР) діяли не скоординовано, однак все це підносило настрій і творило надії на майбутнє. Тоді спонтанно поставали конспіративні гуртки молоді в самій країні і за кордоном під різними назвами («Молода Україна», «Комітет Укр. Молоді», «Воля» тощо), які згодом зникли або увійшли до УВО.

У вересні 1920 у Львові створилася тимчасова Начальна Колеґія УВО (О. Навроцький, М. Матчак, Я. Чиж, Ю. Полянський і В. Целевич), яка з приїздом з-за кордону полк. Є. Коновальця (20. 7. 1921) переіменувалася на Начальну Команду (НК) на чолі з Є. *Коновальцем* і шефом штабу полк. Ю. *Отмарштайном*.

В УВО були орг.-кадрова, розвідча, бойова і пропаґандивно-політ. референтури. Основною територією дії УВО була Галичина, яку поділено на 13 військ. округ, округи на пов. з округовими і пов. командами (всіх 58). НК утримувала зв'язок з кожною командою окремо; до осени 1922 вони відбули три таємні конференції у Львові, де був центр УВО. Діяльність УВО в УССР розробляв Ю. Отмарштайн, практичну роботу вів Ю. *Тютюнник*. Для зв'язку з повстанцями ще раніше вислано старшин І. Андруха, М. Опоку, В. Романика, Нерослика й Решетуху (перших двох убито при викритті повстанського штабу в Києві, ін. загинули без вісти). Амнестія 1923, політика НЕП та *українізація* не сприяли військ. боротьбі.

Поза укр. землями УВО утримувала експозитури під різними назвами. Найважливіші в Чехо-Словаччині (Крайова Команда), в Берліні (Закордонна Делеґація УВО), у Данціґу, в Литві (Гурток українців при Лит.-Укр. Т-ві). Поставали гуртки УВО й за океаном, які стали статутовими т-вами під різними назвами і політ. й фінансово підтримували УВО. Експозитури ставили собі завданням леґалізувати чл. УВО за кордоном, підтримувати зв'язки з чужинецькими колами. транспортувати зброю та літературу, організувати вишкільні курси.

Як військ. орг-ція, УВО лишила політику у вужчому розумінні укр. урядам, але була від них незалежна, хоч свою діяльність достосовувала до їх дипломатичних заходів. Контакти з екзильними урядами були неофіц. і посередні: з ЗУНР через Міжпартійну Раду або Делеґатуру ЗУНР у Львові, з УНР — тільки через військ. кола.

У діяльності УВО можна розрізнити два періоди: рев.-військ. (1920—22) і рев.-політ. (1922—31). УВО здійснила реєстрацію військовиків, оформила їх в орг. формації, при чому ударною силою на випадок війни мали бути укр. інтерновані частини в Чехо-Словаччині та формовані з полонених в Італії. Збирано й маґазиновано зброю, частково куповано її за кордоном. Як реакція на незаконні поль. акти (конскрипція 30. 9. 1921, вибори до сойму 5. 12. 1922, призив новобранців до війська), велася широка діяльність з бойовими виступами, вершком яких була саботажна акція восени 1922. У висліді відбувалися процеси проти чл. УВО, з яких найголовніші були за атентат 26. 9. 1921 С. Федака на маршала Й. Пілсудського і воєводу О. Ґрабовського у Львові та за вбивство 15. 10. 1922 укр. кандидата до сойму С. Твердохліба.

У висліді були хвилі арештів; полк. Коновалець та дехто з НК виїхали за кордон, команду у Львові перебрав А. Мельник. Конференція в Оліві б. Данціґу на поч. зими 1923 реорганізувала УВО, створивши НК тимчасово в Берліні й Крайову Команду у Львові. Тоді ж остаточно відмежовано УВО від ЗУНР. Після рішення Ради амбасадорів 15. 3. 1923 уряд ЗУНР втратив міжнар. статус, през. Є. Петрушевич хотів далі боротися з Польщею, спираючись на УССР. Большевики обіцяли допомогу. але вимагали повністю підпорядкувати УВО Петрушевичеві й усунути Є. Коновальця. Це викликало внутр. кризу в УВО, що тривала майже два роки. Більшість чл. УВО відстоювала соборницький принцип НК УВО, але деякі гал. старшини висловлювалися за політику Петрушевича, відбувши окрему нараду 1925 в Ужгороді. Перемогла НК УВО, опозицію виключено. Вона оформилася 14. 5. 1926 в ЗУНРО (Зах.-Укр. Нац.-Рев. Орг-ція) і почала видавати неперіодичний орган у Берліні «*Укр. Революціонер*» (1926—29). Ця орг-ція не знайшла відгуку на рідних землях і незабаром занепала.

УВО поступово перебирала і політ. виховання. Найперше створила Політ. Колеґію при НК у Львові; з 1. 1. 1927 почала видавати власний орган «*Сурма*» (наклад 10 000, було окреме вид. для Америки), що друкувався в Берліні, а згодом у Литві. УВО користувалася для зовн. інформації журн. „Osteuropäische Korrespondenz" у Берліні, на рідних землях фінансувала «Червону Калину», відновила й підтримувала «Літ.-Наук. Вісник», закупила уділи в новозаснованій газ. «Новий Час».

У висліді безвиглядности можливої збройної боротьби, репресій влади й діяльности опозиції, відновлення укр. політ. партій тощо, старшинські кадри УВО в сер. 1920-их рр. пішли в леґальне суспільне й політ. життя. Політ. й ідеологічні розбіжності серед чл. УВО посилилися з появою ОУН. Почався наплив молодшого елементу, ідейного, жертовного, але недосвідченого. Молоді кадри вишколювано на курсах у Карпатах, у Чехо-Словаччині, в Німеччині й Данціґу. Крайовими комендантами були представники старшинських кадрів (А. Мельник, Я. Індишевський, Ю. Головінський, О. Сеник, Р. Сушко, Б. Гнатевич, В. Горбовий), щойно з 1928 в крайовій команді почали з'являтися невійськовики-бойовики. Останнім крайовим комендантом був Р. Сушко (осінь 1931). Замість військ.-орг. роботи, УВО перейшла на бойову акцію, далі відбувалася перебудова УВО не за військ. традицією, а за потребами бойової конспіративної орг-ції. Бойова

діяльність, відома тільки з процесів, залишилася частково таємною. Найвідоміші акції: експропріяція держ. грошей (під Богородчанами, Калушем), напади на пошту у Львові, під Печеніжином і Бірчею, у Трускавці, а також у Польщі — в Сьремі (Познанщина); атентати: на през. Польщі С. Войцеховського у Львові 5. 9. 1924, на шкільного куратора С. Собінського у Польщі 19. 10. 1926, на антиукр. «Слово Польське» („Słowo Polskie") 1926 у Львові; перестрілка з поліцією під св. Юром 1. 11. 1928, під час якої поранено кільканадцять поліцаїв; напад на Сх. Торги у Львові 1929. Останнім атентатом, організованим без відома Крайової Команди з ініціятиви окремих молодших чл. УВО, було вбивство посла Т. *Голуфка* 29. 8. 1931. Саботажної діяльности УВО не вело, її розгорнула молодь в ОУН.

На поч. УВО була фінансована різними збірками, пізніше дійшли: частина фондів, вивезених Січ. Стрільцями з України, дотації уряду УНР на формування відділів у Чехо-Словаччині, пожертва Кан. Червоного Хреста та ін. пожертви заокеанської еміґрації; допомога від укр. фінансових установ за посередництвом С. Федака; гроші, здобуті в експропріяціях. Лит. урядові й військ. кола підтримували друк і транспорт «Сурми» й ін. матеріялів УВО, допомагали видачею пашпортів для чл. УВО та фінансовими дотаціями. Нім. військ. кола покривали кошти курсів, допомагали в транспорті осіб і матеріялів, але з умовою, щоб бойова та пропаґандивна діяльність була спрямована тільки проти Польщі, а не проти СССР; Центр УВО уникав таких зобов'язань.

УВО підтримувала принагідні зв'язки з чужими урядовими чи півурядовими колами у справі азилю, контактів з студентськими й ін. орг-ціями. Різні чужі установи жадали від УВО розвідчої співпраці, але вона принципово відмовлялася, хоч окремі її чл. подібні контакти могли мати. Проте власна розвідка для внутр. вжитку була організована взірцево. НК не мала жадних контактів з сов. колами, такі зв'язки підтримувала опозиція, за що її виключено з УВО.

В сер. 1920-их рр. на УВО почали орієнтуватися націоналістичні гуртки і визначніші особи, що не погоджувалися з партійною практикою і відкидали всяку орієнтацію на окупантів. Так само до УВО приставала рев. молодь. Коли 1926—29 почала формуватися Орг-ція Укр. Націоналістів (ОУН), УВО вжила її як русло для молодих кадрів, зберігаючи за собою керівні пости цієї політ.-ідеологічної формації. На чолі Проводу Укр. Націоналістів (ПУН) став Є. Коновалець, начальний командант УВО. Однак УВО не ліквідувалася, зберігаючи ще якийсь час свою окремішність і НК та видаючи «Сурму» до кін. 1934. Вона існувала не тільки символічно, але й фактично, як резерва на випадок потреби бойових виступів. Ані УВО, ані її НК ніколи не ліквідувалися якимось формальним актом чи заявою, а вигасли через бездіяльність, а її практичну діяльність перебрала ОУН.

Література: Коновалець Є. Причинки до історії укр. революції. Прага 1928; Мартинець В. Від УВО до ОУН. 1949; Срібна Сурма. Зб. ст. і матеріялів, ч. 1—2. Торонто 1959—62; Книш З. Власним руслом. УВО в 1922—26. Торонто 1966; Його ж. Далекий приціл. УВО в 1927—28. Торонто 1967; Його ж. На повні вітрила. УВО в 1924—26. Торонто 1969. жж. Сурма, річники 1927—32; Укр. революціонер. Берлін 1926—29; УВО. Підземне військо України, в зб. Є. Коновалець та його доба. Мюнхен 1974.

З. Книш

Українська Вільна Академія Наук (УВАН), створена 15. 11. 1945 в Авґсбурзі гуртом укр. вчених на еміґрації. Тоді ж схвалено проєкт статуту, який визначав УВАН як спадкоємця традицій і продовжувача діяльности ВУАН у Києві 1920 — поч. 1930-их рр. Спершу УВАН складалася з фахових наук. груп (1947 — 17), що об'єднували бл. 150 науковців, які влаштовували наук. конференції, а раз на рік спільну для всіх груп Шевченківську конференцію. Першим през. ВУАН був Д. *Дорошенко*; існувало Т-во Прихильників УВАН під керівництвом В. Мудрого. З 1946 УВАН видавала інформаційний «Бюлетень», з 1947 — «Літопис УВАН» і наук. праці (серед ін. альбом «Іст. пляни Києва» П. Курінного й О. Повстенка, монографію Б. Крупницького «Гетьман Данило Апостол» тощо). 18. 4. 1948 на нараді керівних чл. УВАН у Реґенсбурзі обрано перших 24 д. чл. УВАН. З кін. 1948, через виїзд великої частини еміґрації за океан, осередок УВАН в Авґсбурзі почав втрачати значення (вже 1947 переїхав до Канади Д. Дорошенко), і 1949 президію УВАН перенесено до Вінніпеґу. През. Кан. УВ АН був (по смерті Д. Дорошенка 1951) Л. *Білецький*, 1954—74 Я. *Рудницький*, 1974 —77 (і знову з 1980) О. *Баран*, 1977—80 Я. Розумний. Кан. УВАН ділиться на ін-ти й комісії, має бібліотеку й архів, видає серії „Slavistica", „Onomastica", „Ukrainica Canadiana" (остання бібліографічного характеру), «Укр. вчені» (1949—61). Крім того, видала «Кобзар» Т. Шевченка за ред. Л. Білецького в 4 тт. (1952—54), «Матеріяли до укр.-кан. фолкльористики і діялектології» (1956—63); „An Etymological Dictionary of Ukrainian Language" Я. Рудницького (1962), «Історію українців Канади» М. Марунчака (1968), „History of the Ukrainian Literature in

Canada“ М. Мандрики (1968), «Ювілейний збірник» (1976) та ін.

Члени УВАН, які переїхали до ЗДА, 1950 обрали тимчасову управу і заснували Фундацію УВАН, яка мала матеріяльно підтримувати діяльність УВАН. Першим през. УВАН у ЗДА був М. *Вєтухів*. УВАН у ЗДА має тепер відділи: Іст.-Філос. та Філол., Екон. та Суспільних наук, Природничий та Мед. наук, Фізико-Хем.-Матем. та Техн. наук і Мист. Кураторію; нараховує на 1. 6. 1980 — 67 д. чл. і бл. 200 чл.-кор. та наук. співр.; осідком є Нью-Йорк. По смерті М. Вєтухова 1959 през. УВАН у ЗДА став Ю. *Шевельов* (до 1961), потім О. *Архімович* (до 1970) та О. Оглоблин (до 1979), далі знову Ю. Шевельов. При УВАН розбудовано центр укр. документації: Бібліотеку ім. В. Міяковського — (50 000 одиниць) та Архів ім. Д. Антоновича (з різних періодів історії України); їх організатором і дир. (ще з Авґсбурґу) був В. Міяковський (†1972), пізніше В. Омельченко.

Будинок УВАН у Нью-Йорку

УВАН у ЗДА видала з 1950 до 1980 понад 90 кн. укр. і англ. мовами. Гол. з них: англомовні «Аннали» — „The Annals“ (вийшло 13 тт., чч. 1—36), англомовний «Огляд укр. історіографії» Д. Дорошенка і „Ukrainian Historiography 1917—56“ О. Оглоблина (1957), «Катедра св. Софії в Києві» О. Повстенка (1954), «Історія укр. літератури» Д. Чижевського (1956), неопубліковані листи гетьмана І. Мазепи, за ред. О. Субтельного (1975), «Хронологія життя і творчости Лесі Українки» О. Косач-Кривинюк (1970), «Статті, листи, документи» С. Петлюри, 2 тт. (1956, 1979), «Василь Кричевський» В. Павловського (1974), три «Наукові Збірники» (1952—77), 10 шевченкознавчих випусків (1952—64), «Рел. твори» О. Кошиця (1970), «Укр. нар. мелодії» З. Лиська, 5 тт. (1967—70), «Література» П. Филиповича (1971) та ін. Видано або перевидано низку творів укр. красного письменства, які не могли появитися в УССР: М. Куліша, В. Підмогильного, Т. Осьмачки, У. Самчука та ін.; мемуарної літератури (серед ін. «Спогади» Є. Чикаленка) тощо. УВАН у ЗДА видає також інформативний «Бюлетень» та «Вісті УВАН у США».

Хоч укр. назва обох УВАН у Півн. Америці та сама, їхні англ. назви відбивають їх фактичну окремішність: „The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.“, і „Ukrainian Free Academy of Sciences in Canada“.

Чл. УВАН, що залишилися в Европі (осередок у Мюнхені), обрали своїм головою П. *Курінного* († 1972). Гол. через виїзд або смерть своїх чл. УВАН в Европі не могла розвинути свою діяльність і з першої пол. 1970-их рр. фактично припинила існування. Щоб зберегти осередок УВАН у Европі, УВАН у ЗДА створила у Мюнхені евр. представництво, яке з 1976 очолює Ю. *Бойко*.

Література: Бюлетень УВАН. Авґсбурґ 1946—47; Літопис УВАН. Авґсбурґ 1947—48; Бюлетень УВАН у США. Нью-Йорк 1951—60; УВАН. Ювілейне видання, присвячене двадцятиліттю діяльности, 1945—65. Нью-Йорк 1967; Вісті УВАН у США, ч. 1. Нью-Йорк 1970; Укр. Наук. Вісті, ч. 1—2; УВАН у Німеччині, 1970—71.

Р. М.

Українська Вільна Громада Америки, ідеологічно-гром. орг-ція у ЗДА, заснована 1949 з кол. чл. *Оборони України,* що залишилися на соц.-дем. і самостійницьких позиціях на противагу до її радянофільського крила. До У.В.Г.А. у 1950-их рр. приєдналися деякі соц. діячі нової еміґрації. У.В.Г.А. видавала неперіодичний ж. «Вільна Україна» (1954—67), Політ. Наук. Бібліотеку (понад 30 чч. у 19 випусках) та ін. Гол. В. *Довгань*, секретар Є. Яворівський; ін. діячі: В. Лисий, М. Стахів, С. Ріпецький. У 1970-их рр. У.В.Г.А. послабила свою діяльність. Теперішня управа: І. Паливода (гол.), Г. Ничка (секретар), С. Ріпецький. У.В.Г.А. підтримує ідеологічний зв'язок з *Укр. Робітничою Орг-цією* в Канаді.

Українська Галицька Армія (УГА), назва реґулярної армії ЗУНР (ЗО УНР) після договору з Добрармією ген. А. Денікіна (17. 11. 1919), перед цим відома п. н. Гал. Армія (ГА). Зародком УГА були Леґіон УСС (див. *Укр. Січові Стрільці*) і відділи австро-угор. армії, зформовані з українців, що у Львові й на провінції 1. 1. 1918 підпорядкувалися Укр. Нац. Раді. Листопадовий переворот у Львові здійснили 1 410 вояків при 60 старшинах, зміцнені ще 3, 11, 2 куренями УСС, які прибули з Буковини. Реґулярний характер УГА підтверджував закон Укр. Нац. Ради 13. 11. 1918 про заг. обов'язок військ. служби громадян ЗУНР, на основі якого були проголошені в листопаді розпорядження Держ. Секретаріяту Військ. Справ (ДСВС) про військ.-територіяльний поділ ЗУНР, орг. схему ГА та мобілізацію чоловіків українців до ГА від 18 до 35 рр. Територію ЗУНР (без Карп. України) поділено на три військ. обл.: Львів, Тернопіль і Станиславів, а з них кожну на 4 військ. округи (по 5—8 пов.); на чолі кожної з них був окружний військ. командант, що відповідав за набір новобранців, їх вишкіл і поповнення армії боєздатними частинами.

Усіма військ. справами ЗУНР відав ДС ВС, що діяв до 9. 6. 1919; він поділявся на Військ. канцелярію ДСВС і 16 відділів. Йому безпосередньо підлягали справи поповнення армії, бойового й харч. постачання. Держ. секретарями військ. справ були: полк. Д. *Вітовський* (до 13. 2. 1919) і полк. В. *Курманович* (до 9. 6. 1919). Після проголошення диктатури ЗО УНР функції ДСВС перейшли частково до Начальної Команди УГА, а частково до новоутвореної Військ. канцелярії диктатора (шеф пполк. К. *Долежаль*). Утворена в травні 1919 Команда запілля, що перебрала тимчасово функції ДСВС, увійшла в червні до Етапної Команди ГА.

Начальним вождем ГА був запрошений гол. УНРади (з червня 1919 диктатор) начальний комендант УГА, якому до допомоги стояла з функціями ген. штабу Начальна Команда Гал. Армії (НКГА). Її очолював комендант УГА, з червня 1919 Начальний вождь з помічником — начальником генштабу. Начальними комендантами за орг. періоду були: полк. Д. Вітовський (до 5. 11. 1918), полк. Г. *Коссак* (до 9. 11. 1918), полк. Г. *Стефанів* (до 10. 12. 1918); згодом ген. М. *Омелянович-Павленко* (до 9. 6. 1919), ген. О. *Греков* (до 5. 7), полк. А. *Шаманек* (до 21. 2. 1920) і пполк. А. *Вітошинський* (до 1. 3. 1920). Заступниками начальних комендантів і одночасно начальниками штабу були: полк. М. *Маринович* (до 5. 11), отаман С. *Ґорук* (до 10. 12), полк. Є. *Мешковський* (до 7. 2. 1919), полк. В. Курманович (до 9. 6.), полк. А. Шаманек (до 7. 11. 1919), ген. Г. *Ціріц* (до 10. 2. 1920) і знову полк. А. Шаманек (до 1. 3. 1920).

НКГА керувала операціями УГА на фронті, а також була зверхником усіх частин УГА, розташованих на фронті. Всі ін. частини УГА підлягали через тилові окружні команди — ДСВС. НКГА поділялася за австр. зразком на оперативний і орг.-матеріяльний відділи (докладніше див. 1743 стор.). За ген. Грекова в червні 1919 НКГА реорганізовано — її поділено на Оперативний штаб, Гол. відділ фронту і Етапну команду. Зі скасуванням ДСВС НКГА підлягали також усі запасні й вишкільні частини й обозні валки.

Перші польові формації УГА творилися стихійно проти постання поль. боївок у Львові (1. 11. 1918) та нападу поль. військ з Польщі на Галичину (вже 11. 11 вони зайняли Перемишль). До кін. грудня 1918 ГА була мішаниною різних військ. груп регулярного, напівпартизанського, а навіть і партизанського характеру, що творили залогу Львова або оперували на шляхах наступу поль. військ. Ці групи називалися різно й мали дуже різнорідний склад, залежно від місц. умов. У грудні 1918 в ГА існувало 15 бойових груп різної величини й складу. Найсильнішими були підльвівські групи: «Наварія», «Старе Село», «Схід». На півн. кордонах ЗУНР для відбиття поль. аґресії створено групу «Північ» (полк. О. Микитка); на півд. зах. Обл. Команда в Стрию (полк. Г. Коссак) очолювала різні групи, що створилися самочинно на зах. фронті, що тягнувся від Команчі (до 19. 1) до Городка: Команча, Лютовиська, Старий Самбір, Глибока, Крукеничі, Рудки, Південь I і II. Всі ці групи не являли собою суцільної лінії, рідко мали зв'язок з НК ГА і ще рідше між собою. Чисельний стан цих груп у висліді поповнень зростав. На поч. грудня 1918, коли ген. М. Омелянович-Павленко перебрав начальну команду ГА, вона нараховувала бл. 30 000 старшин і вояків, у тому ч. в бойовому стані 15 000 при 40 гарматах (без наддніпрянських частин). Тоді поль.-укр. фронт переходив від Тісни на півд.-зах. до Хирова й попри Перемишль до Львова, зі Львова до Яворова й попри Любачів на Раву Руську до Белза, а далі на півн. до Крилова на Холмщині (докладніше див. ЕУ 1, стор. 537—38). У грудні 1918 всі польові формації підпорядковано одностайному командуванню НКГА, а впродовж січня-лютого ГА реорганізовано за пляном полк. Мешковського. Бойові групи зведено в 3 корпуси по 4 бриґади, що складалися звич. з 3—6 куренів піхоти (в деяких бриґадах об'єднаних у 2 полки), однієї кінної сотні, одного польового гарматного полку з 4—6 батерій, однієї саперної сотні, частин зв'язку та допоміжних відділів і служб. До І Гал. корпусу (команда в Камінці Струмиловій, комендант полк. О. *Микитка*, начальник штабу отаман І. Куніш) увійшли: 5 *Сокальська* (комендант сотн. О. Демчук, згодом сотн. В. Коссар), 6 *Равська* (сотн. Ю. Головінський), 9 *Угнівсько-Белзька* (отаман Б. Шашкевич), 10 *Янівська* або Яворівська (полк. Д. Долуд, згодом сотн. М. Климкевич, сотн. Ф. Кондрацький) бриґади. До II Гал. корпусу (команда в Бібрці, комендант полк. М. Тарнавський, начштабу пполк. Й. Папп де Яноші, згодом полк. А. Шаманек) увійшли: 1 бриґада *УСС* (комендант отаман О. Букшований), 2 Коломийська (пполк. Ф. Тінкль, згодом пполк. А. Виметаль), 3 *Бережанська* (пполк. А. Вольф, пізніше отаман О. Лисяк), 4 *Золочівська* (отаман С. Шухевич)· До III Гал. корпусу (команда в Стрию, комендант полк. Г. Коссак, потім ген. М. Ґембачів, начштабу пполк. А. Долежаль) увійшли бриґади: 7 *Стрийська* (згодом Львівська; комендант пполк. К. Слюсарчук, потім пполк. А. Бізанц), 8 *Самбірська* (отаман К. Гофман), І Гірська (сотн. М. Маційович, пізніше ота-

ман В. Черський) і дві групи «Крукеничі» (полк. В. Шепель) і «Глибока» (сотн. М. Федик), що з 8-ою Самбірською бриґадою були під заг. командуванням полк. А. Кравса. Ця орг. схема УГА збереглася до кін. її існування. Дальші бриґади не можна було створювати через брак старшин і бойового спорядження.

За даними документів Харч. уряду ДС ЗС, з березня 1919 мобілізовано 126 000 старшин і вояків, тобто 5% укр. населення, а фактично значно більше, бо численні старшини і вояки, що підлягали мобілізації, не повернулися ще додому з фронтів світової війни чи з полону (тільки в Італії до виїзду на Україну зареєстровано було до 40 000 старшин і вояків-українців, кол. полонених австр. армії).

Хоч численність ГА на фронті нараховувала в квітні 1 412 старшин і 52 200 вояків (533 кулемети, 188 польових і 13 важких гармат), поль. військо вже в лютому-березні 1919 мало чисельну перевагу: у квітні 62 000, а ще більшу після спрямування на протиукр. фронт 30 000 старшин і вояків з 100 тисячної армії ген. Ю. Галлера, що прибула з Франції (всупереч зобов'язанням поль. уряду, що армію вживатимуть тільки проти большевиків).

Не зважаючи на чисельну й техн. перевагу поль. війська, за 248 днів війни УГА мала також і перемоги, (див. ЕУ II, стор. 537—540). Але остаточній перемозі укр. війська у першому наступі під Вовчухами в лютому 1919 перешкодила Місія Антанти, очолена ген. *Бертельмі*, яка в дуже прикрій ситуації для поляків наказала перемир'я.

Великий поль. наступ проти УГА почався 14 травня. Трикратна поль. перевага на півд. фронті створила безвихідну ситуацію на Прикарпатті. Частини І Гірської бриґади і група «Глибока» втратили зв'язки з гол. силами і були змушені перейти на Карп. Україну, де й були інтерновані. Важка ситуація ще погіршилася, коли 24 травня рум. військо з дивізією поль. ген. Л. *Желіґовського* ударило по тилах УГА і почало займати Покуття.

6. 6. 1919 УГА, зібрана в півд.-сх. трикутнику Галичини, здобула перемогу під Чортковом і перейшла в наступ (див. *Чортківська офензива*). За три тижні наступу здобуто значні успіхи, які не можна було закріпити через повний брак воєнного спорудження в УГА, гол. піхотної амуніції. 28 червня почався другий відступ УГА, який 16—17. 7 закінчився переходом через р. Збруч. На територію УНР перейшло 49 800 старшин і вояків при 603 кулеметах і 187 гарматах. У складі УГА були також деякі бриґади, що постали під час Чортківської офензиви, з яких 12, 14, 18 і 21 піші та 1 кінна брали вже участь у боях.

Вже 25. 7. 1919 частини II Гал. корпусу вийшли на протибольш. фронт, а за ним 2. 8 і вся УГА. 12. 8 почався наступ об'єднаних укр. армій на Київ—Одесу, яким керував новостворений штаб Гол. отамана з ген. М. Юнаковим як начальником штабу і ген. В. Кургановичем як ген. квартирмайстром. До кін. серпня 1919 укр. армії звільнили від большевиків 72 500 км² території і 6,5 млн населення УНР. Похід на Київ закінчився 30. 8 здобуттям Києва і зустріччю з Добрармією наступного дня, але згодом і до відступу обох укр. армій на зах. (див. ЕУ 1, стор. 522—23). Причиною воєнної катастрофи УГА, до якої згодом дійшло, не були воєнні перемоги ворога, але жахлива епідемія тифу та ін. пошесних хвороб, які вивели з армії до 90% стану, так що в листопаді 1919 тільки 7% вояцтва УГА могли лишитися на фронтовій лінії. У січні 1920 стан УГА зменшився до 1 373 старшин і 20 576 вояків, а в квітні до 1 435 старшин і 16 688 вояків. Це й примусило НКГА укласти перемир'я, а згодом і союзний договір з рос. Добрармією ген. А. Денікіна (Одеса, 17. 12. 1919), а потім стати Червоною Укр. Гал. Армією (*ЧУГА*), коли після розгрому Добрармії частини Червоної армії з'явилися на місці розташування гал. бриґад (Докладніше див. ЕУ, стор. 524). Остаточно УГА вийшла з поля боїв, коли у квітні 1920 2 кол. гал. бриґади покинули Червону армію й перейшли до Армії УНР, що була тоді в союзі з поль. військом, але попали в поль. полон. Поляки звільнили підстаршин і вояків, а старшин інтернували в таборі полонених у *Тухолі*. Такий був кінець УГА після майже півторарічного її існування (докладніше див. ЕУ 1, стор. 523—24).

В и ш к і л в УГА провадився у старшинських школах і в запасних кошах (полках, куренях) за статутами УСС та австр. армії. Його слабою стороною була недостача бойового вишколу. Ген. Греков організував у червні 1919 армійський вишкіл, але після переходу УГА за Збруч плян не був реалізований. Для старшин були школи добровольців з освітою не менше 6 кляс. сер. школи; у Галичині діяли 3 піхотні школи, 1 артилерійська, 1 звідомна; на Наддніпрянщині 1 піхотна й 1 артилерійська.

Р о д и з б р о ї і с л у ж б У Г А. Найчисленнішим і гол. родом зброї УГА (67% усього стану) була п і х о т а. На поль. фронті на 1 000 багнетів піхоти припадало 25 шабель кінноти та 8 гармат. Ос-

новною бойовою одиницею був курінь (на поль. фронті — 51, на Наддніпрянщині — 48), що ділився на 4 сотні, а сотні на чети; до цього доходила ще скорострільна сотня (або чета у кожній сотні). На Наддніпрянщині курені мали тільки по 3 стрілецькі сотні й 1 кулеметну (8 кулеметів). Піхота відзначалася великою витривалістю, була краща в наступах і рукопашному бою, ніж в обороні; їй завжди бракувало набоїв, і тому вона часто мусіла залишати свої позиції і відступати. У цих випадках піхоту часто рятувала артилерія, яка займала позицію перед відступаючою піхотою й стрільбою на близьку віддаль стримувала противника.

Артилерія УГА була не тільки найкращим родом зброї, але й найкращою артилерією з усіх армій Сх. Европи. Вона творила 10,5% особового складу усієї УГА; на поль. фронті гал. артилерія мала 58 батерій (у тому ч. 40 батерій легких гармат, 1 гірську, 1 кінну, 7 гавбичних і 1 далекострільну (2 гармати 122 мм); на Наддніпрянщині 47 з половиною батерій (у них 177 легких і 10 важких гармат). Початково артилерія УГА мала австр. гарматний матерійл, але ще на поль. фронті через брак набоїв виміняла його на рос.

Кіннота, не зважаючи на її широкі можливості в рухливій війні, не відогравала в УГА великої ролі, бо в ДСВС панувала доктрина позиційної війни, в якій кінноті не надавали значення. Тільки з ініціятиви ген. Грекова під час першого відступу УГА присвячено кінноті більше уваги і в червні 1919 створено Кінну бриґаду у складі 2 полків, а в липні перший полк кінноти 1 корпусу — разом бл. 1 340 шабель.

Літунство постало з літунського відділу, що його на літунській базі в Красному організував сот. П. Франко; при допомозі висококваліфікованих пілотів кол. рос. армії організовано літунський полк (перший командант полк. Б. *Губер*, згодом полк. Д. Булат Кануков), що складався з 3 літунських сотень, літунської школи, техн. сотні і сотні обслуги; стан у квітні 1919: 35 старшин і 300 вояків. До квітня укр. літунство мало перевагу над поль. арміями, згодом її мало поль. літунство (150 літаків проти 40 укр.) і добровільна амер. ескадра.

Панцерна зброя УГА диспонувала 2—3 панцерними автомобілями і 2 панцерними потягами, які успішно оперували на Хирівському й Львівському фронтах. На Наддніпрянщині УГА й Армія УНР мали тільки 3 здобуті від большевиків модерні панцерні потяги.

Технічні частини. УГА мала 9 саперних сотень, з яких 4 були приділені до корпусів, 5 до бриґад. Ці сотні формував і вишколював Запасний саперний курінь у Чорткові, пізніше реорганізований на Техн. курінь (командант К. Кізюк); автоколони УГА з 36 автомобілів, 24 мотоциклетів і 2 панцерних автомобілів були реорганізовані в Самохідний курінь. Зал. курінь, зал. депо й сотня зал. мостів були організовані в Стрию, а пізніше перенесені до Станиславова. Телефонні сотні при корпусах, чети при бриґадах і телефонні стежі при куренях і гарматних батеріях вишколювалися в Звідомному полку в Станиславові. Чотири радіостанції були приділені до ДСВС й до 3-х корпусних команд.

Санітарна служба в УГА була організована за австр. зразком і до переходу за Збруч стояла на висоті завдань. При корпусах працювали 2—5 польові лікарні та санітарні потяги. Після переходу за Збруч, санітарна служба була зовсім незадовільна через брак шпиталів, одягу, білизни і ліків. Це й було причиною епідемії тифу. Лікарів було всього 35, санітарних старшин 50, у 8-ох шпиталях тільки 1 600 ліжок, а в кін. жовтня вже було 18 000 хворих на тиф.

Внутр. лад берегла польова жандармерія (польова сторожа) при НК ГА і корпусах (поділена на корпусні курені і бриґадні сотні). Докладніше див. стор. 2 231).

Ін. допоміжними відділами УГА були булавні сотні при штабах корпусів і бриґад, харч. сотні при постачаннях корпусів і бриґад, ветеринарні відділи при командах корпусів і в Кінній бриґаді; пости польової пошти при корпусних і бриґадних командах та ін.

Загальний стан УГА зазнав таких змін: у березні-квітні на фронті було 65 000 старшин і вояків, за чортківського наступу — 70—75 000; за Збруч перейшло бл. 50 000; у січні 1920 їх ч. зменшилося до 22 000, у квітні до 18 000 старшин і вояків.

Недостатня була кількість старшин — пропорція числа старшин до вояцтва УГА була тільки 2,4% заг. стану (коли в поль. армії — 5%, на фронті — 7%). Недостачу штабних і вищих старшин в УГА надолужували вербування старшин — неукраїнців з кол. австр.-угор. армії та призначення старшин з Армії УНР — кол. старшин рос. армії (цей резервуар надто мало був використаний). Іменування нових старшин і підстаршин та підвищування їх належало до компетенції ДСВС, а з червня 1919 — диктатора.

Ступені й однострій. Прийнятими в УГА ступенями були: старший стрілець, вістун, десятник, старший десятник (у випадку «однорічника» — під-

хорунжий), булавний, бунчужний — для підстаршини; хорунжий (старшинський кандидат), четар, поручник, сотник — для молодших старшин; отаман, підполковник, полковник — для штабних старшин; генерал-четар, генерал-поручник, генерал-сотник — для ген. старшини. Кольори родів зброї: піхота — синій, артилерія — червоний, кіннота — жовтий, жандармерія — вишневий, техн. частини — сірий, зв'язкові — зелений, санітарні — чорний, обозні — яснозелений.

Розпорядженням Держ. Секретаріяту з 30. 6. 1919 усталено однострій і відзнаки ступенів: кругла шапка з твердим околом кольору роду зброї та шнуром над козирком, у підстаршини — зеленого кольору, у старшин — золотого. Блюза австр. стрілецького крою, на комірі зубчатка кольору роду зброї, у старшин — обрамована золотом, у штабних старшин на золотому підкладі, у генералів — срібна зубчатка на золотому тлі. Відзнаки ступенів — на рукавах: у підстаршин — на підкладі кольору зброї — срібні стрічки, у старшин золоті вужчі і ширші плетива. Підстаршини, від вістуна почавши, носили при багнетах на поясі жовті привіски, старшини — золоті. Під час з'єднання з большевиками в ЧУГА були скасовані старшинські відзнаки, заборонено укр. нац. відзнаки, прапор і гімн, введено військ.-політ. установи (комісарів) та рев. трибунали.

Загальна характеристика. УГА була добре організована, дисциплінована й боєздатна. Бездоганна дисципліна відзначалася високою нац. свідомістю старшин і вояків. Слабістю УГА був брак старшин, зокрема вищого ступеня. Престиж старшин УГА був високий, бо вони здебільша мали вищу освіту і значний життєвий досвід. Боєздатність УГА записана в анналах її перемог, часто над краще озброєними противниками. Не зважаючи на великий брак матеріяльних засобів і труднощів, УГА була кращою армією серед тих, що постали на руїнах Австро-Угорщини.

Існування УГА має іст. значення: вона відновила укр. військ. традицію на Зах. Укр. Землях і змогла поширити її серед широких мас. Інтенсивне плекання цих традицій було гол. рушійною силою відновлення збройної боротьби в лавах УПА, Укр. Нац. Армії та ін. укр. збройних формаціях у роки другої світової війни.

Див. також *Укр.-польь. війна в Галичині 1918—1919* та *Укр.-сов. війна в 1919—21.*

Література: Sopotnicki J. Kampania polsko-ukraińska. Doświadczenia operacyjne i bojowe. Л. 1921; Hupert W. Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołynia w roku 1919. Л.—В. 1928; Омелянович-Павленко М. Укр.-поль. війна 1918—19. Прага 1929; Шухевич С. Спомини з Укр. Гал. Армії. 5 тт. Л. 1929; Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Л. 1931; Думін О. Армія УГА 1918—20 (ст. в Укр. Заг. Енциклопедії). Л. 1934; Kutschabsky W. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918—1923. Берлін 1934; Історія укр. війська (вид. І. Тиктора). Л. 1936, друге вид. Вінніпеґ 1953; Чортківська офензива. Мюнхен 1953; Шанковський Л. Укр. Армія в боротьбі за державність. Мюнхен 1958; Ярославин С. Визвольна боротьба на зах. укр. землях. Філядельфія 1956; Микитюк Д. вид. Укр. Гал. Армія. Матеріяли до історії УГА. 5 тт.: Вінніпеґ 1 —1958, 2 — 1960, 3 — 1966, 4 — 1968, 5 — 1976; Гірняк Н. Останній акт трагедії УГА. Нью-Йорк 1959; Шанковський Л. Укр. Гал. Армія. Воєнно-іст. студія. Вінніпеґ 1974; Денник Начальної Команди УГА. Нью-Йорк 1975.

Л. Шанковський, Р. М.

Українська Гетьманська Організація Америки (УГОА), організація культ. й гром. типу в ЗДА, заснована 1943 з центр. осідком у Детройті. УГОА є спадкоємцем двох міжвоєнних (1923—39) гетьманських орг-цій у ЗДА: молодіжної спортово-руханкової і парамілітарної «Січ. Орг-ції» (див. *«Січ»*), заснованої С. Гриневецьким і О. Назаруком, та політ. *Союзу Гетьманців Державників* (СГД) з осідком у Чікаґо, які на поч. другої світової війни заборонила амер. влада, підозріваючи їх у пронім. наставленні. УГОА нараховує тепер 14 відділів у всіх більших укр. скупченнях у ЗДА і бл. 300 чл. Провідні діячі: О. Біловус, М. Сіменович, П. Запорожець, В. Бачинський, М. Бояр, П. Небоженко. Пресові органи: «Укр. Робітник» (1934—51), двотижневик «Наша Держава» (1952—55) і «Батьківщина» (всі у Торонто), квартальник «Державницька Думка» (Філядельфія); книжкове в-во «Булава» (Нью-Йорк).

Українська гімназія в Чернівцях, паралельні до нім. укр. кляси в II держ. гімназії в Чернівцях; діяла з 1896. За рум.

Будинок укр. гімназії в Чернівцях

окупації почалася з 1920 поступова румунізація гімназії. У 1925—27 укр. мова викладалася тільки як факультативний предмет, а згодом була цілком скасована. У 1922 У. г. переіменовано з Укр. держ. гімназії на Четверту гімназію, а 1930 на Liceul Marele Voievod Mihai. Серед ін. дир. були: К. Козак, А. *Артимович,* П.

Клим; педагоги: М. *Кордуба*, В. *Кміцикевич*, Ю. *Кобилянський*, А. *Клим*, М. *Равлюк*. У 1913 У. г. мала 560 учнів і 34 учителів. За недовгий час вона виховала багато укр. інтеліґенції на Буковині. Після 1940 перетворена на десятирічку.

Українська гімназія в Чехо-Словаччині, постала 1925 в Празі з ініціятиви *Укр. Високого Пед. Ін-ту*. 1926 затверджена владою як реальна гімназія за зразком чес. гімназій. 1927 перенесена до Ржевніц, 1937 до Модржан б. Праги. 1937—38 було 185 учнів (перев. з Закарпаття) і 33 педагоги. Гімназія мала інтернат. Дир.: Я. Ярема, А. Артимович, І. Кобизький, М. Хлюр, Г. Омельченко (від 1936), А. Штефан (з 1940). Проіснувала до 1945.

Один з будинків укр. гімназії в Ржевніцах

Українська Головна Визвольна Рада (УГВР), орган політ. керівництва рев. боротьбою, який оголосив себе «верховним органом укр. народу в його рев.-визвольній боротьбі» (Тимчасовий устрій УГВР), утворений на Україні при кін. другої світової війни з ініціятиви УПА й рев. ОУН. Метою організаторів було створення ширшої суспільно-політ. бази для боротьби збройного підпілля проти німців і большевиків та притягнення до неї кадрів з-поза ОУН, хоч остання залишалася орг. й ідеологічною базою УГВР.

У січні 1944 з мандату командування УПА Л. *Шанковський* очолив ініціятивну комісію, яка встановила зв'язки з окремими представниками кол. партій та непартійними діячами. Представники ОУН полк. А. Мельника не погодилися увійти до плянованого керівного органу. Установчі збори УГВР відбулися 11—15. 7. 1944 б. с. Недільна на Самбірщині під охороною відділів УПА. У зборах взяло участь 20 осіб, ін. 5 погодилися прийняти мандати, але не могли прибути. Між засновниками більшість не належала до ОУН; 10 з них походили з півн.-зах. Земель та Наддніпрянщини. На Україні згодом кооптовано 4 чл. (до 1950). На зборах, якими керував Р. *Волошин*, схвалено тимчасовий устрій, плятформу та універсал УГВР до укр. народу. УГВР ухвалила дем. засади держ.-політ. життя і соц.-екон. програму майбутнього устрою України. Обрано президію УГВР: през. К. Осьмак з Києва (помер у Владімірській тюрмі), віцепрез. В. *Мудрий*, о. І. *Гриньох* та І. *Вовчук*, ген. секретаріят (гол. Р. *Шухевич* — Т. Чупринка), ген. суд і ген. контрольного.

На Україні під сов. окупацією УГВР керувала через УПА збройною боротьбою та вела через ОУН політ. і пропаґандивну дію проти сов. влади. Офіц. вид. були «Вісник УГВР» (1944—45), «Бюлетень інформації УГВР» (9 випусків, 1948—51); видано також 1 випуск ж. «Самостійність» (1946). Бюро інформації очолював кооптований чл. УГВР, публіцист П. *Полтава*. УГВР підтримувала Укр. Гр.-Кат. Церкву проти насильної ліквідації та вела пропаґанду серед червоноармійців у Зах. Україні. У 1946 проведено бойкот сов. виборів. У жовтні 1949 УГВР, УПА й ОУН видали «Звернення Воюючої України до всієї укр. еміґрації» з закликом активізувати визвольну справу за кордоном. По смерті Р. Шухевича (1950) ген. секретаріят очолив Ю. Коваль (справжнє прізвище В. Кук), який, однак, за сов. джерелами, у сер. 1950-их рр. попав у руки сов. органів. Більшість чл. УГВР на Україні загинула або була заарештована. Тоді ж практично УГВР на Україні перестала існувати.

Уже в кін. 1944 за кордон виїхала частина чл. УГВР і тут оформила Закордонне Представництво (ЗП УГВР), гол. якого став о. І. Гриньох. Зовн. зв'язки та інформацію провадив ген. секретар закордонних справ М. *Лебедь*, який у 1945 встановив зв'язки з альянтами в Італії. Ще на поч. 1944 представники визвольного підпілля, що діяли від імени ініціятивної комісії УГВР, вели розмови та досягли деяких узгіднень (взаємний ненапад на спільній території дій) з поль. підпіллям (АК) та урядовими і військ. представниками Румунії й Угорщини. Уже на еміґрації вислано низку меморіялів, серед ін. на Мирову конференцію в Парижі (спільно з представником екзильного уряду УНР), ведено інтенсивну інформативну діяльність (*Укр. Пресова Служба*), організовано допомогу рейдуючим на зах. відділам УПА та утримувано контакти з підпіллям на Україні. При ЗП УГВР діяла Місія УПА. До 1948 Закордонні Частини ОУН (С. Бандери) підтримували ЗП УГВР, але незабаром виникли між ними розходження — ідеологічні, тактичні й особисті; лише нова фракція, що в 1954 розійшлася з С. Бандерою — ОУН за кордоном, співпрацює з ЗП УГВР.

Спроби стати базою для ширшої консолідації через приєднання до ЗП УГВР ін. орг-цій і партій не мали успіху. З утворенням *Укр. Нац. Ради* ЗП УГВР заявило, що не має претенсій очолювати укр. політ. життя на еміґрації, а лише є представником рев. руху на Україні і по цій лінії веде свою діяльність за кордоном. Тут з кооптованих нових чл. утворено Раду референтів та постали в різних державах делеґатури ЗП УГВР.

З сер. 1960-их рр. відбуваються неперіодичні конференції середовища УГВР,

на яких кооптовано нових чл. та обираються керівні органи ЗП УГВР, що вже перестало бути умандатованою установою. Разом з кооптованими ЗП УГВР має тепер (1980) понад 20 чл., у т. ч. 10 чл.-засновників. З першого складу чл. УГВР на еміґрації померли: І. Вовчук, Є. *Врецьона*, о. О. *Малиновський*, В. Мудрий, З. *Пеленський*, І. Сім'янчук і П. Чуйко.

У Мюнхені ЗП УГВР почало видавати з 1951 двотижневу газ. *«Сучасна Україна»* і місячник «Укр. Літ. Газета», на базі яких у 1961 постав ж. *«Сучасність»*. У Нью-Йорку ЗП УГВР створило в 1952 досл.-вид. установу *«Пролог»*, який видавав короткий час (1957—60) одноіменний ж. англ. мовою, а також місячник „Digest of Soviet Ukrainian Press" (1957—77). В-ва «Сучасність» і «Пролог» видали разом понад 100 назв книг іст., політ. і літ.-мист. змісту. З 1970-их рр. пресове бюро ЗП УГВР публікує систематично матеріяли «Самвидаву» та популяризує укр. дисидентський рух. Гол. «Прологу» до 1973 був М. Лебедь, пізніше — М. *Прокоп*, заступник гол. ЗП УГВР.

Література: Лебедь М. УПА. Рим 1946; Шанковський Л. УПА, в кн. Іст. укр. війська. Вінніпеґ 1953; УГВР у світлі постанов В. Збору та ін. документи... вид. ЗЧ ОУН. Мюнхен 1956; Armstrong J. Ukrainian Nationalism, 2 вид. Нью-Йорк 1963; Прокоп М. Генеза, устрій і плятформа УГВР. ж. Сучасність, чч. 7—8, 1978.

В. Маркусь

Українська Головна Еміґраційна Рада, див. *Головна Еміґраційна Рада.*

Українська Господарська Академія (УГА), укр. висока техн. школа в Подєбрадах (Чехо-Словаччина), заснована 1922 *Укр. Гром. Комітетом* у Празі на чолі з М. Шаповалом при фінансовій допомозі мін-ва закордонних справ Чехо-Словаччини. Початковий статут УГА з 3-річним пляном навчання, затверджений Мінвом Хліборобства Чехо-Словацької Респ. 16. 5. 1922, був змінений 23. 5. 1925 Професорською Радою УГА. Згідно з новим статутом, Академія далі існувала як висока школа з 4-літнім пляном навчання у складі трьох фак.: аґрономічно-ліс. (відділи — аґрономічний і лісовий), інженерного (відділи — хеміко-техн. і гідротехн.) та екон.-кооп. (відділи — екон. з численними підвідділами, кооп. та статистичний); по закінченні академії абсольвенти здобували звання інженера.

Своєю орг-цією УГА відповідала чес. високим школам того типу з тією різницею, що крім фахових предметів введено також українознавчі науки. УГА утримував уряд Чехо-Словаччини (бюджет на 1927 — 2,8 млн чехо-словацьких корон, 1931 — 1,6 млн), а підпорядковувалася вона двом чехо-словацьким мін-вам: мін-ву хліборобства (навчання) і до 1928 мін-ву закордонних справ (адміністративно-госп. справи). Упродовж перших 10 рр. УГА мала 118 педагогів (92 українці і 26 чехів) — найбільше у 1928 — 96. Разом прийнято до УГА 786 студентів (найбільше їх було 1926—27 — 613), з яких закінчило студії зі званням інж. 569 осіб (більшість з них пізніше працювала за своїм фахом на зах. укр. землях): аґрономів — 125, лісовиків — 92, хеміків-технологів — 58, гідротехніків та економістів-кооператорів — 167; до 1926—27 більшість з них мала стипендії від чехословацького уряду. Крім українців (до 1926—27 майже виключно з укр. еміґрації) студіювало в УГА незначне ч. чужинців, гол. білорусів. Студенти були організовані в більшості в *Укр. Акад. Громаді* і Громаді студентів УГА.

При УГА діяла низка навчально-допомогових установ: фундаментальна бібліотека (30 000 тт. фахової літератури), 33 кабінети, 14 ляборатрій, ряд ферм, ліс. розсадник, метеорологічна станція і дві

Подєбрадський замок, в якому були розташовані головні установи УГА — УТГІ

навчальні кооперативи. Більшість з цих установ містилася в старовинному замку чес. короля Юрія Подєбрадського (1420—71). Чималою була наук.-вид. діяльність УГА і його професури. Вони опублікували за час існування УГА 698 наук. публікацій, у тому ч. 229 кн., здебільша підручники для студентів, у тому ч. низка перших техн. довідників для високих шкіл укр. мовою (тільки 37 випущено друком, ін. здебільша літографічним способом). Велике значення мала розбудова укр. техн. номенклятури (серед ін. ліс. термінологічна комісія видала нім.-укр. «Лісотехн. словник»). При УГА протягом її існування діяло 50 орг-цій, серед них 9 наук.-проф. та фахових. УГА й її професура брали участь в міжнар. наук. житті (конґреси, публікації тощо). Чимало з проф. були визначними науковцями: серед них — аґрономи В. *Доманицький*, В. *Чередіїв*, лісовик Б. *Іваницький*; економісти — О. *Мицюк*, В. *Садовський*, В. *Тимошенко*; кооператори — С. *Бородаєвський*, Б. *Мартос*, статистик — Ф.

Щербина; правники — Л. *Бич*, О. *Ейхельман*, соціолог О. *Бочковський*; техніки-хеміки — М. *Вікул*, С. *Комарецький*; геодезисти Л. Грабина, Л. *Флоров* та ін.

Останній сенат УГА з 1935 р.
Зліва направо: сидять — О. Бочковський, Б. Іваницький, Л. Фролов, В. Чередіїв; стоять — Г. Шиянів, В. Іванис, Л. Грабина, М. Добриловський.

Як й УВУ, УГА діставала щораз менші дотації від чес. влади, а в 1928 Мін-во Хліборобства заборонило приймати нових слухачів і наказало поступову ліквідацію УГА, яку закінчено в 1935. Для врятування УГА постало Т-во прихильників УГА 1931 (гол. проф. Б. Матюшенко) в Празі, але коли виявилося, що воно неспроможне зібрати потрібні фонди, т-во спрямувало свою енерґію на заочний Техн. Госп. Ін-т при УГА, який засновано ще 1932. Він в своїй основі зберігав структуру і програму Академії, але замість авдиторного перейшов на заочне навчання. Його власником стала Спілка професорів УГА з допомоговим опікуном — Т-вом Прихильників УГА. Див. *Український Технічно-Господарський Інститут*.

Ректорами УГА були: І. *Шовгенів* (1922—25 і 1926—27), Б. *Іваницький* (1925—26 і 1928—35), С. Тимошенко (1927—28).

Література: Укр. Госп. Академія. Прага 1923; Укр. Госп. Академія. Подєбради 1926; Укр. Госп. Академія. Прага—Подєбради 1931, 1932; Наріжний С. Укр. еміґрація. Прага 1942; Укр. Госп. Академія в ЧСР 1922—1935. Нью-Йорк 1959.

Р. М.

Українська Греко-Православна Церква в Канаді (УГПЦК), заснована 18. 7. 1918 на конвенції делеґатів з провінцій у Саскатуні виходнями з Буковини і Галичини, незадоволеними діяльністю Рос. Правос. і Гр.-Кат. церков, до яких перед тим належали (див. стор. 938—39). Це рішення здійснювало створене на конвенції Укр. Правос. Братство. Більшість вірних і душпастирів цієї церкви становили кол. гр.-католики; до УГПЦК перейшла більшість бук. парафій, які належали до Рос. Правос. Місії та т. зв. Гр.-Незалежної Правос. Церкви. Серед організаторів УГПЦК були: В. *Кудрик*, С. *Савчук*, В. *Свистун*, М. і Ю. *Стечишин* та ін. УГПЦК мала власну церк. орґ-цію з соборноправним устроєм, незалежну від ін. духовних юрисдикцій. Гол. Президії консисторії (до 1951) і адміністратором (до 1947) Церкви був С. Савчук. УГПЦК очолювали: 1919—24 митр. Германос Сеґеді із ЗДА (Антіохійська Гр.-Правос. Церква), згодом єп. *Іоан* Теодорович (з ієрархії УАПЦ київ. митр. Василя *Липківського*), який перебував у ЗДА; 1947—50 архиєп. *Мстислав* Скрипник; 1950—51 УГПЦК визнавала зверхність митр. УАПЦ *Полікарпа*; 1951—72 її очолював митр. *Іларіон* Огієнко, кол. архиєп. холмський і підляський як митр. Вінніпеґу і всієї Канади (1963 одержав титул блаженнішого), згодом архиєп. *Михаїл* Хороший (1972—75), з 1975 митр. Андрій Метюк (з титулом блаженнішого). На соборі 1951 УГПЦК поділено на 3 епархії: Сер. (для Манітоби й Саскачевану) з осідком у Вінніпезі, Зах. в Едмонтоні (для Альберти і Бріт. Колюмбії) та Сх. в Торонто (для Онтаріо з Квебеком); 1963 створено саскатунське єпископство як вікаріят Сер. епархії.

УГПЦК постійно зростає: 1924 — 70 громад і 12 свящ., 1955 — відповідно 200 і 70, 1979 — 300 і 93 свящ.; тепер ч. вірних — бл. 120 000. УГПЦК керує консисторія, обрана собором. У складі консисторії УГПЦК входять: владики — митр. Андрій Метюк, архиєп. Борис Яковкевич (з 1963) і 2 єп. Микола Дебрин (з 1975) і Василь Федак (з 1978), 9 духовних і 9 світських чл. Виконавчим органом є Президія консисторії, яку довгий час очолював о. С. Савчук, з 1970 о. Д. Лучак, з 1980 о. Г. Удод. Частина Правос. Церкви в Австралії (15 громад з 5 свящ.) є під юрисдикцією вінніпезького митр.

Крім душпастирської, УГПЦК провадить культ. і виховну діяльність. Для виховання священичих кадрів 1946 засновано вищу акад. установу *Колеґію св. Андрія у Вінніпезі* (декан о. О. Кравченко), афілійовану з Манітобським Унтом (у 1970-их рр. нараховувала бл. 20 студентів). При парафіях діють укр. школи, які працюють під опікою Ради Укр. Школи при консисторії. Українознавчу і виховну роботу ведуть ін-ти: ім. Петра Могили в Саскатуні (з 1916), св. Івана в Едмонтоні (з 1918) й св. Володимира в Торонто (з 1949).

Пресовим органом УГПЦК є видаваний консисторією двотижневик *«Вісник»*. Наук. Богословське Т-во у Вінніпезі (засноване 1948) видавало місячник *«Віра й Культура»* (1951—67 і 1974—75). З УГПЦК пов'язаний тижневик *«Укр. Голос»*, орган Союзу Укр. Самостійників. Вид. спіл-

Консисторія УГПЦ в Канаді 1980
Зліва направо: сидять — о. С. Савчук, архиєп. Миколай (Дебрин), архиєп. Ворис (Яковкевич), митр. Андрій (Метюк), єп. Василій (Федак), о. Г. Удод; стоять, перший ряд — о. П. Вублик, о. Т. Міненко, С. Зузак, В. Базюк, Є. Федак, Г. Мельник, Н. Бондар, о. В. Лакуста, Р. Дзеник, М. Кравецький; другий ряд — о. С. Ярмусь, М. Карпяк, о. В. Василів, Д. Ціпівник, о. І. Куташ, Д. Керелюк, М. Олесюк, В. Зміївський, П. Кондра, о. М. Вондарчук

ка УГПЦК «Еклезія» видає богослужбові і рел. кн.

З ініціятиви УГПЦК для її підтримки 1927 організовано гром. централю *Союз Укр. Самостійників* (СУС), яка координує працю крайових орг-цій: Т-ва Українців Самостійників, *Союзу Українок Канади, Союзу Укр. Молоді Канади, Союзу Укр. Нар. Домів* і трьох ін-тів.

XVI Собор УГПЦК, що відбувся 3—6. 7. 1980 у Вінніпезі, змінив назву УГПЦК на *Укр. Правос. Церкву в Канаді.*

Література: о. Савчук С. Основні засади Укр. Гр.-Правос. Церкви в Канаді. Вінніпеґ 1950; Статут і Правила Укр. Гр.-Правос. Церкви в Канаді. Вінніпеґ 1956; Пів століття Укр. Греко-Правос. Церкви в Канаді (1918—1968). Вінніпеґ 1968; о. Стус І. Короткий нарис історії Укр. Гр.-Правос. Церкви в Канаді. ж. Вісник, 1978; Yearbook of Orthodox Church, 1978. Edition Published by A. Proc. Мюнхен 1978.

А. Жуковський

Українська Громада, гром.-культ. т-во, засноване 1919 в Берліні з укр. еміґрантів по першій світовій війні, спершу непартійне, пізніше наближене до гетьманського центру; активне у 1920-их до першої пол. 1930-их рр.; понад 6 000 чл. Пресові органи «Нове Слово» (1920) і *«Українське Слово»* (1921—23); гол. т-ва серед ін. були: Б. Лепкий, З. Кузеля. Відновлене заходами П. Скоропадського, діяло 1940—45 як друга (поряд Укр. Нац. Об'єднання) укр. заг. орг-ція, дозволена владою в Німеччині; гол. Б. Гомзин; пресовий орган *«Укр. Дійсність»*.

«Українська Громада», популярний ілюстрований тижневик, орган УНДО для Волині, виходив з листопада 1926 до кін. травня 1929 у Луцькому. Наклад 4 000 примірників. Ред.: М. *Черкавський*, С. Вишнівський, Г. Гладкий і В. *Островський*. Заборонена поль. адміністрацією.

«Українська Громада», двотижневик поступово-дем. напряму, орган т-ва *«Оборона України»*, виходив 1923—27 у Нью-Йорку, згодом 1930—31 в Детройті; ред. Я. *Чиж*, М. *Цеглинський*.

Українська Громада в Парижі, Cercle des Oukrainiens à Paris, перша укр. орг-ція в Парижі, створена 1908 політ. еміґрантами з Наддніпрянщини (по революції 1905) і студентами з Галичини. У 1910 Громада мала 120 чл., хор, організувала курси укр. мови, видавала інформативні брошури про Україну. Серед діячів Громади були: Я. *Федорчук*, М. *Паращук*, В. *Винниченко*, О. *Коваленко*, Є. *Бачинський*, М. *Рудницький* та ін. У.Г.П. перестала діяти з поч. війни 1914.

Українська Громада у Франції, перша гром.-культ. орг-ція у Франції після першої світової війни, заснована 1924 в Парижі укр. еміґрантами. Спочатку до У.Г.Ф. належали українці різних політ.-ідеологічних поглядів, але вже 1925 відійшли з Громади совєтофіли — *Союз Укр. Громадян у Франції* (СУГУФ) і прихильники середовища УНР (*Союз Укр. Еміґрантських Орг-цій у Франції*), а в 1929 націоналісти, які згодом заснували *Укр. Нар. Союз*. У.Г.Ф. (називана також «Громада Шаповала») покликалася на ідейні основи М. Драгоманова і Микити Шаповала (соц.-рев.). В 1930-их рр. Громада мала 22 філії (з читальнями і навчанням укр. мови для дітей), з 600—1200 чл. У.Г.Ф. зазнала переслідування під час нім. окупації (1940—44), а після війни більшість філій відновила свою діяльність. Очолювали Громаду: М. *Капустянський*

(1924—29), Микола *Шаповал* (1929—48), Антоніна *Шаповал* (1948—53), а згодом І. Бондар, П. Туркевич. В 1976 У.Г.Ф. самоліквідувалася.

Українська Громада в Чехо-Словаччині, культ.-осв. орг-ція з націоналістичним світоглядом, постала 1927, перев. з кол. вояків Армії УНР, її чл. були також українці з Закарпаття. Понад 200 чл., осідок Управи в Празі, кілька філій. Після окупації Чехо-Словаччини Німеччиною 1939, У.Г. включилася до Укр. Нац. Об'єднання в Німеччині і діяла до 1945. Гол. У.Г. весь час її існування був М. *Галаган.*

Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод, відома також як Укр. Гельсінкська Група (УГГ), об'єднання діячів укр. правозахисного руху, утворене на Україні 9. 11. 1976. Чл.-засновниками УГГ були: М. Руденко (керівник групи), О. Бердник, П. Григоренко, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, Оксана Мешко, М. Матусевич, М. Маринович, Н. Строката, О. Тихий. Підставою для утворення УГГ були постанови про права людини Заключного акту Наради у справах безпеки й співпраці в Европі у Гельсінках 1975. Згідно з основоположною декларацією УГГ її метою є сприяти виконанню на Україні постанов Заключного акту: збирати докази порушення тих постанов та скарги пошкодованих; доводити факти порушення прав людини та націй на Україні до відома ширших кіл укр. та міжнар. громадськости, до урядів держав, які підписали Заключний акт. УГГ ставить також своїм завданням знайомити громадян України з Декларацією Прав Людини ОН, домагатися від влади здійснення права на вільний обмін інформаціями та ідеями, акредитування на Україні представників закордонної преси, утворення незалежних пресових аґентств, безпосереднього контакту України з ін. країнами. Для виконання цих завдань УГГ встановила зв'язок зі своїми кореспондентами та співр. у різних частинах України, а також з ін. гельсінкськими групами (вірменською, грузинською, лит., рос.), зібрала сотні документів, які свідчать про порушення органами влади людських та нац. прав, й у своїх деклараціях, меморандумах, зверненнях, протестах довела їх до відома різних міжнар. кіл, а також органів влади СССР. УГГ виступає на оборону переслідуваних за переконання, дає їм моральну та юридичну допомогу. Від другої пол. 1970-их рр. УГГ виявилася на Україні діяльним у рамках існуючого сов. законодавства і міжнар. договорів речником прагнень укр. народу до політ. і соц. свободи та держ. незалежности. Правозахисна плятформа УГГ стала в наявних в СССР та у світі умовах мобілізуючим, ефективним засобом для активізації громадськости й оборони укр. нац. інтересів.

КҐБ застосовує до УГГ жорстокі репресії. У 1977 заарештовано й тоді або у наступному році засуджено на максимально допущену законом (ст. 62 Кримінального кодексу УРСР — «антирадянська аґітація та пропаґанда») кару від 7 до 10 рр. ув'язнення і 5 рр. заслання чл.-засновників УГГ: М. Руденка, О. Тихого, Л. Лук'яненка, М. Мариновича, М. Матусевича. Після арештів до УГГ вступили нові чл.: П. Вінс, В. Калиниченко, В. Стрільців, П. і В. Січки, В. Овсієнко, Ю. Литвин. У 1979 заарештували О. Бердника, П. і В. Січків, Ю. Литвина, В. Овсієнка. З 1979 чл. УГГ стали: В. Стус, В. Чорновіл, З. Красівський, Я. Лесів, В. Малинкович, П. Розумний, І. Сокульський, Стефанія Шабатура, Ольга Матусевич, М. Горбаль, Й. Зісельс. На весні 1979 в Мордовських таборах політ. в'язнів створено Групу сприяння виконанню Гельсінкських угод у місцях позбавлення волі, до якої ввійшли, м. ін., деякі чл. УГГ (Л. Лук'яненко, М. Руденко, О. Тихий), а також ін. політ. в'язні з України: С. Караванський, О. Попович, Б. Ребрик, о. В. Романюк, І. Сеник, Д. Шумук, Ю. Шухевич-Березинський.

1977 П. Григоренко одержав дозвіл виїхати на лікування до ЗДА, після чого його позбавили громадянства СССР. Виїхати за кордон дозволили також П. Вінсові, Н. Строкатій, В. Малинковичеві й С. Караванському. На підставі доручення від УГГ створено Закордонне Представництво УГГ в складі: П. Григоренка, Л. Плюща та Н. Строкатої. Воно діє в напрямі здійснення програми УГГ, виступає перед чужим світом на оборону діячів правозахисного руху на Україні, втримує зв'язки з різними міжнар. орг-ціями (Міжнар. Амнестія, профспілки, представники за кордоном правозахисних груп ін. народів СССР).

1979—80 посилено терор на Україні, особливо проти чл. УГГ і заарештовано втретє В. Чорновола, ув'язнено в божевільні О. Мешко, заарештовано В. Стуса, О. Матусевич-Гейко, В. Калиниченка, В. Стрільцева. У тих роках засуджено також до ув'язнення від 2 до 10 рр. таборів і від 3 до 5 рр. заслання чл. УГГ: О. Бердника, О. Гейко-Матусевич, М. Горбаля, В. Калиниченка, З. Красівського, Я. Лесева, Ю. Литвина, В. Овсієнка, П. Розумного, П. і В. Січків, В. Стрільцева, В. Стуса, В. Чорновола. Декого з них судили за провокаційними звинуваченнями в спробі зґвалтування, посіданні зброї, опорі міліції та ін. неполіт. стаття-

ми КК УССР. З 1979 ЗП УГГ веде акцію за мобілізацію міжнар. опінії на захист прав людини та народів під час Мадрідської конференції. 1980 ЗП УГГ почало видавати «Вісник репресій в Україні» (ред. Н. Світлична).

Література: Укр. Правозахисний Рух. Документи й матеріяли Київ. Гром. Групи сприяння виконанню Гельсінкських Угод. Торонто— Балтімор 1978; Вісник репресій в Україні. Вип. 1—7. 1980; Юрій Вадзьо. Відкритий лист до Президії Верховної Ради Союзу РСР та Центр. Комітету КПРС. Нью-Йорк 1980; The Persecution of the Ukrainian Helsinki Group. Торонто 1980.

Українська Громадська Опіка у Франції, культ.-допомогова орг-ція, заснована в листопаді 1946 в Парижі чл. передвоєнного *Союзу Укр. Еміґрантських Орг-цій у Франції.* Вона гуртувала прихильників середовища екзильного уряду УНР, мала 10 філій на провінції. У.Г.О.Ф. очолював С. *Созонтів* (1946—54) і С. Качура (1954—68); ін. діячі: І. *Косенко*, Ю. Бацуца. В кін. 1960-их рр. перестала існувати.

«Українська Громадська Пора», тижневик, орган «незалежної трудової демократії» соц. напряму, вид. Укр. Вид. Спілки в Детройті, виходила з лютого 1930 до 1952 під різними назвами: «Пора», Нова Пора», з 1940 «Укр. Нова Пора» і з 1945 — «У.Г.П.».

Українська Демократична Партія (УДП), створена 1904 в Києві з чл. кол. *Загальної Укр. Безпартійної Орг-ції* з політ. програмою: скасування абсолютизму в Росії й заведення конституційного ладу (під впливом «кадетів»), автономія України з укр. крайовим соймом, введення укр. мови в школах, судах, адміністрації. Серед лідерів УДП були: Є. *Чикаленко*, С. *Єфремов*, Б. *Грінченко*. В кін. 1904 від УДП відійшла ліва група й створила *Укр. Радикальну Партію*, яка 1905 об'єдналася з УДП, утворивши *Укр. Дем.-Радикальну Партію.*

Українська Демократично-Радикальна Партія, постала в Києві при кін. 1905 з об'єднання *Укр. Дем. Партії* з *Укр. Радикальною Партією* й гуртувала перев. помірковану інтеліґенцію. Програма УДРП була побудована на принципах парляментаризму й федералізму: Україна мала здобути в рамках конституції Росії широку автономію. У соц.-екон. площині партія відстоювала примусовий викуп від приватних власників землі й пром. підприємств, які з часом мали бути націоналізовані. УДРП мала в 1 і 2 Держ. Думах своїх депутатів, які заснували окрему укр. фракцію, згодом оформлену в Укр. Думську Громаду. Партія мала пресові органи *«Громадська Думка»*, *«Рада»* і *«Рідний Край»*. На поч. 1908 УДРП розпалася, а її чл. створили *Товариство Укр. Поступовців.*

Українська Демократично-Хліборобська Партія, заснована в Лубнях у травні 1917 за ініціятивою С. *Шемета*, М. *Боярського*, В. *Шкляра*, Л. *Климова*, М. *Макаренка* та ін.; установчі збори відбулися 29. 6. 1917 у Лубнях з участю 1 500 селян та 20 дідичів. У.Д.Х.П. відстоювала збереження сер. зем. власности і вирішення зем. справи укр. соймом на основі парцеляції великої зем. власности за викуп. Програму партії склав В. *Липинський*. Вона домагалася проголошення самостійности України ще в 1917 і вела у березні 1918 переговори з Укр. Центр. Радою про поповнення останньої представниками У.Д.Х.П. У.Д.Х.П. допомагала *Союзові Зем. Власників* у гетьманському перевороті (29. 4. 1918), але згодом ставилася з застереженням до політики гетьманського уряду. На II з'їзді (26—28. 10. 1918) У.Д.Х.П. її делеґати були проти федерації з Росією й ухвалили увійти у зв'язки з *Укр. Нац. Союзом.* За Директорії У.Д.Х.П. перейшла на нелеґальне становище. На еміґрації на поч. 1921 частина чл. У.Д.Х.П. (С. Шемет, В. Липинський) вступила до монархістського *Укр. Союзу Хліборобів Державників.*

Українська Держава, офіц. назва укр. держави за гетьманату, оголошена П. Скоропадським 29. 4. 1918 у «Грамоті до всього укр. народу» та у «Законах про тимчасовий держ. устрій України». Аж до упадку гетьманської влади 14. 12. 1918 ця назва була на великій держ. печаті та на банкнотах. (Історію цього періоду див. ЕУ 1, 512—17, політ. устрій, 648—49; гол. дати в хронологічній табл. *Україна 1917—80*).

Українська Державна Академія Мистецтв, заснована 1917 у Києві комісією на чолі з Г. *Павлуцьким*, яку покликав ген. секретар Мін-ва освіти І. *Стешенко*. Статут Академії затвердила Укр. Центр. Рада 5. 11. 1917; урочисте відкриття відбулося 5. 12. 1917 у приміщенні Укр. Центр. Ради. У.Д.А.М. очолювала Рада Академії у складі Д. *Антоновича*, П. *Зайцева*, *Д. Щербаківського* (вчений секретар) та ін. Ректорами У.Д.А.М. були: В. *Кричевський*, *Ф. Кричевський* (1918 і 1921—23), О. *Мурашко*, Ю. *Нарбут*, М. *Бойчук*. Перші професори: М. Бойчук (монументальне мистецтво), М. *Бурачек* (пейзаж), В. Кричевський (архітектура, композиція), Ф. Кричевський (побутово-іст. малярство, портрет), А. *Маневич*, О. Мурашко, М. *Жук* (станкове малярство, рисунок), Ю. Нарбут (графіка). 1921 до проф. складу додатково увійшли: Л. *Крамаренко* (монументально-декоративне малярство), В. *Меллер* (театральне оформлення), С. *Налепінська-Бойчук* (деворит), Є. *Сагайдачний*, Б. *Кратко* (скульп-

тура), А. *Таран* (мозаїка) та ін. 1922—23 розпорядженням Губ. відділу проф. освіти при Наркоматі освіти У.Д.А.М. пере-

Професори УДАМ під час відкриття Академії в будинку Центральної Ради

Зліва направо: сидять — А. Маневич, О. Мурашко, Ф. Кричевський, М. Грушевський, І. Стешенко, М. Бурачек; стоять — Ю. Нарбут, В. Кричевський, М. Бойчук

творено на Київ. Ін-т Пластичних Мистецтв, 1924 на *Київ. Держ. Художній Ін-т* (ректор І. *Врона*), до якого на правах фак. приєднано *Архітектурний Ін-т*, який існував з 1918.

Література: Січинський В. Українська Академія Мистецтва (До 35-річчя її заснування). газ. Свобода — недільне видання, ч. 39. Нью-Джерзі 1952; Павловський В. Українська Державна Академія Мистецтв до 50-ліття її створення. ж. Нотатки з мистецтва, ч. 7. Філядельфія 1968.

«Українська дійсність», орган *Укр. Громади* в Німеччині гетьманського напряму, виходив у Берліні 1940—45 тричі на місяць (до 1943 з додатком «Госп. прилога»); газ. фірмував І. Калинович. Поряд інформацій про гром. і культ. життя укр. спільноти в Німеччині, Чехії, Австрії, «У.Д.» подавала серед ін. огляди подій на Україні, зокрема з часів укр. державности і сов. періоду (ред. М. *Пасіка).*

УКРАЇНСЬКА ДІЙСНІСТЬ

Українська діяспора, збірне визначення укр. нац. спільноти поза межами укр. земель (укр. нац. території), яка почуває духовий зв'язок з Україною. Назву «діяспора» (грец. походження — розпорошення, розсіяння), запозичено від жидів, які так називали здавна всіх жидів поза Палестиною. Інколи під У.д. розуміють всіх українців поза політ. кордонами України (тепер УССР).

З деяким застереженням до У.д. зараховуємо також і тих українців, що живуть на пограниччі зі своїми сусідами, але вже в меншості. Чимало українців живе на рос. пограниччі — на півн. Слобожанщині серед рос. більшости і на Дону; на сх. Передкавказзі (у сх. частині Краснодарського краю і в Ставропільському краї), де українці становили за переписом 1926 36% всього населення і можна говорити про мішану рос.-укр територію; півн. Чернігівщину можна було ще у 1920-их рр. вважати мішаним укр.-рос.-білор. краєм. На зах. пограниччі чимало українців живе на рум. і словацькому пограниччі; колись досить численна У.д. в Угорщині й Молдавії (на зах. від Прута) зазнала вже майже цілковитої денаціоналізації.

Кількість українців у діяспорі зазнає постійних змін: до 1939 вона (а частково й згодом) збільшується завдяки новому припливові з України (звичайно, також завдяки природному приростові), зменшується через повернення (рееміґрацію) на Україну та, зокрема в третій і дальших ґенераціях, через асиміляцію (зокрема мовну) та денаціоналізацію.

До 1870 р. Крім У.д. на етнічних пограниччях, існували ще невеликі укр. колонії у великих містах держав, у яких жили українці (Москва, Петербурґ, Варшава); вже на поч. 18 в. жила нечисленна політ. еміґрація в Туреччині і на Заході після поразки під Полтавою (1709) Щойно на поч. другої пол. 18 в. постали укр. хліборобські колонії далеко від України (але в межах тієї самої держави): на зах. (в межах Угорщини) оселилося кілька тис. українців з зах. Закарпаття в *Бачці*, а згодом і *Сремі*; на Наддніпрянщині після зруйнування Запор. Січі частина козаків перейшла до *Добруджі* (в межах Туреччини), але значно більше селян переселювалося на Надволжя й Урал, де вони створили великі укр. острови серед рос. більшости. Невеликі укр колонії постали у столицях: Відні, Будапешті, а також у Римі. Разом 1880 У.д. можна обрахувати на 1,2 млн, у тому ч.: 0,7 млн в Евр. Росії, яких 0,2 млн в Австро-Угорщині, 0,1 в Рос. Азії і 0,1 в Америці. Це становило 4,6% всіх українців у світі.

1880—1920 рр. На останню чверть 19 в. припадає початок масової еміґрації українців: з Австро-Угорщини до Америки, у Рос. Імперії — за Урал, до Азії. Причиною еміґрації було аґрарне перенаселення; з другого боку, нове законодавство не робило перешкод виїздові. Другорядне значення мала еміґрація бл. 10 000 укр. селян з Галичини до Боснії (кін. 19 в.), яку стимулювала австр. влада по окупації Боснії. Бл. 15 000 укр. селян з Галичини і Буковини переїхало до Росії під впливом рос. аґітації (майже всі вони повернулися), хоч незначна числом, але велике політ. значення мала політ. еміґрація з кін. 19 в. наук., суспільних і політ. діячів з Наддніпрянщини (М. Драгоманов та ін) до Швайцарії й Відня. До Америки еміґрували також частково укр. селяни в Рос. Імперії — з Холмщини й

Підляшшя (та майже масово жиди з усіх укр. земель). Частина еміґрантів поверталася на рідні землі (рееміґрація); напр., на 393 000 українців, які виеміґрували до 1909 до ЗДА, повернулося 70 000; з 2 млн еміґрантів до Азії — бл. 0,5 млн.

Початок еміґрації за океан датується з 1877; вона була скерована до ЗДА, гол. на заробітки в пром-сті й на будовах. З 1890-их рр. почалася еміґрація укр. селян до Канади, до т. зв. степ. провінцій і до Бразілії (гол. стейт Парана) й Арґентіни (провінція Міссіонес). Разом до першої світової війни виеміґрувало до Америки бл. 500 000 українців, у тому ч. до ЗДА бл. 350 000, до Канади бл. 100 000, до Бразілії й Арґентіни бл. 50 000. (Докладніше див. *Еміґрація*). У.д. за океаном на 1914 можна обрахувати на 700 до 750 тис., у тому ч. в ЗДА 500—550 тис., Канаді понад 100 000, Бразілії бл. 50 000 й Арґентіні 15—20 тис.

Від самого поч. еміґранти намагалися гуртуватися при Гр.-Кат. Церкві, яка завершила навіть свою орг-цію створенням гр.-кат. єпископатів у ЗДА й Канаді. Вимоги самоорг-ції і самодопомоги серед заокеанської еміґрації, як також приклад організованости чужомовного оточення диктували українцям створити цілу мережу власних рел., братсько-допомогових, осв., госп. і гром.-політ. орг-цій та установ у *ЗДА*, *Канаді*, а також у *Бразілії й Арґентіні*. Так постали окремі нац. спільноти У.д., які зберігали зв'язки з рідними землями та культ. центрами на батьківщині. Звідти приходили книги, преса, приїздили свящ., культ. діячі для праці серед поселенців, а також ширилися нові ідеї й рухи, що виникали на Україні. Еміґранти за океаном під впливом рідних земель пройшли приспішений процес нац. самоусвідомлення, а дечим навіть перевищили тих людей свого становища, що залишилися вдома. Треба згадати, що в укр. суспільно-політ. житті назагал не брала участи більшість еміґрантів з Закарпаття й Лемківщини, які творили свої орг-ції і навіть мали окрему церк. (гр.-кат.) орг-цію.

Політ. ідеологія свідомішої частини У.д. була орієнтована на нац. визволення і держ. самостійність України. Щодо цього У.д. в ЗДА й Канаді, на подобу ін. слов. еміґрацій, особливо активізувалася під час першої світової війни й укр. визвольних змагань. Виняткову ролю відограла закарп. еміґрація в ЗДА, яка своїми заходами вирішально вплинула на приєднання 1919 Закарпаття до Чехо-Словацької республіки. Крім політ. і фінансової допомоги, репрезентативні орг-ції кан. й амер. українців вислали своїх представників до Европи з метою сприяння укр. позиціям на Мировій конференції (докладніше див. *Еміґрація*).

Укр. діяспора в Рос. Імперії (зокрема в Азії), що була майже виключно хліборобська, мала цілком ін. характер, ніж в Америці. Після 1860 вона була далі скерована на Надволжя і на Урал, але в останній чверті 19 в., коли вільної для поселення землі в Евр. Росії вже не було, скерувалася за Урал, спершу гол. на Зах. Сибір і сусідню частину Туркестану, згодом і на Далекий Схід, на т. зв. *Зелений Клин*. За переписом населення 1897, у Рос. Імперії жило в діяспорі 1 560 000 українців, у тому ч. в евр. частині 1 232 000 (392 000 на Надволжі і сусідньому Уралі, 232 000 на неукр. частині Курщини і Вороніжчини, понад 150 000 в розпорошенні в Басарабії); а в Азійській частині — 311 000, на Закавказзі — 117 000. За наступних рр. укр. еміґрація до Азії постійно зростала (разом бл. 1,5 млн), так що число українців в Азії збільшилося на 1914 майже до 2 млн (у всій Рос. Імперії в діяспорі — до 3,4 млн). Тоді вже поволі почалася асиміляція У.д. з рос. оточенням, на що впливала низька нац. свідомість українців і де в чому спільність з росіянами, зокрема в релігії.

Бувши виключно с.-г. еміґрацією, укр. поселенці на сх., хоч численніші від укр. поселенців з Австро-Угорщини за океан, не створили організованого власного життя на новій території і не мали подібних зразків серед свого нового оточення. Зв'язки України з цими поселенцями були обмежені (висилка преси, книг, випадкові відвідини), власних орг-цій там не було. Щойно революція 1917 сприяла самоорг-ції укр. населення, ідейно пов'язаної з нац.-політ. відродженням України (див. ще *Сибір*, *Зелений Клин*).

1920—45 рр. Перша світова війна й поразка у визвольних змаганнях викликали першу масову укр. політ. еміґрацію. Вона зміцнила існуючу У.д. свіжими кадрами діячів з політ., наук., госп.-проф. і культ. профілем. Дотогочасна, здебільша заробітчанська еміґрація одержала гром. й інтелектуальний провід у всіх країнах У.д., включно з утворенням нового осередку в Манджурії. Проте гол. скупченнями нової еміґрації були Сер. і Зах. Европа, де вона осіла численно й очолила орг-цію життя У.д., а інколи й брала участь у житті українців на тих землях, які опинилися в тих чи тих країнах у висліді мирових договорів (зокрема на Закарпатті). Т. ч. постали нові центри У.д., а наявні зміцнилися: в *Чехо-Словаччині*, *Німеччині*, *Польщі*, *Франції*, *Бельгії*, *Австрії*, *Румунії*, *Юґославії*, при

тому найдинамічнішим було укр. скупчення в Чехо-Словаччині (*Прага* стала поряд Харкова, Києва і Львова одним з центрів укр. культ., а навіть політ. життя).

Поміж укр. осередками У.д. нав'язалася тісна співпраця, утворено ряд спільних установ і пляновано спільні заходи. Зокрема політ. орг-ції і рухи (уенерівці, гетьманці, соціялісти, націоналісти) утримували між собою тісний контакт і виступали спільно, не зважаючи на політ. кордони. Вони так само поширювали свої кордони на У.д. за океаном. Деякі орг-ції, напр., студентська централя ЦЕСУС, жін. світовий союз, об'єднували також організоване студентство чи жіноцтво й укр. земель поза УССР. Високі школи (УВУ та Госп. Академія) були спільними орг-ціями для У.д., а почасти й для укр. земель.

Єдиною спробою понадпартійного гром. об'єднання була *Гол. Еміґраційна Рада* з осідком у Франції, що об'єднувала, однак, тільки орг-ції, прихильні до екзильного уряду УНР. Лише в окремих країнах діяли заг.-гром. централі (комітети, ради), і то не особливо сильні (див. про діяльність укр. еміґрації між світовими війнами ЕУ 1 стор. 571—77). У 1920-их рр. У.д. почасти підтримувала зв'язки з підсов. землями, але з поч. 1930-их рр., через політику русифікації і розгром укр. суспільного життя і культури, все це припинилося, виняток становили кілька совєтофільських груп у Канаді й ЗДА. Натомість кан. і амер. У.д. постійно була у зв'язку з Галичиною й Закарпаттям, даючи чималу матеріяльну допомогу (зокрема культ. життю) на рідних землях.

Кількість політ. еміґрації зменшилася з сер. 1920-их рр. через повернення частини еміґрантів (зокрема з Галичини) на рідні землі, еміґрацію за океан (особливо до Канади) і переїзд декого до УССР. Це, а також зменшення припливу студентів на студії і важкі екон. відносини зменшили і значення політ. еміґрації, зокрема культ.

По перерві під час війни, з 1920—21 відновилася заробітчанська еміґрація з Зах. Укр. Земель за океан і постала нова у Франції. Кількісно вона була значно менша, ніж до війни, зокрема до ЗДА і Бразілії, які обмежили іміґрацію; натомість збільшилася до Арґентіни, Франції, Параґваю й Уруґваю, у малій кількості до Бельгії. Екон. криза припинила майже цілком еміґрацію у 1931—34 рр., пізніше вона відновилася, але у менших розмірах. Найбільша еміґрація була за 1920—39 рр. (числа приблизні) до Канади — понанд 70 000, до Арґентіни бл. 50 000, до Франції бл. 35 000, до ЗДА бл. 15 000, до Бразілії бл. 10 000, по кілька тис. до Параґваю й Уруґваю. Разом уся У.д., за винятком СССР, обраховувалася такими (здебільша приблизними) числами (у тис): в Америці — в ЗДА 700—800, Канаді 250, Арґентіні 100—120, в Бразілії 80; у Зах. і Центр. Европі: в Румунії (гол. в розпорошенні в Басарабії) 350, в Польщі 100, Франції 40, Юґославії 40, Чехо-Словаччині 35, в ін. країнах Зах. і Центр. Европи 15—20; разом у світі (за винятком СССР) — 1,7—1,8 млн.

Чисельнішою була У.д. на сх. від України на території СССР. До 1925 вона не збільшувалася шляхом іміґрації з України, згодом — приблизно до 1932 — незначно. Її кількість і розміщення відносно докладно подає сов. перепис 1926. За ним в СССР жило поза межами укр. земель 3 450 000 українців, у тому ч. 1 310 000 в Европі (у тому ч. 242 000 в сусідстві з укр. етнічною територією, 771 000 на Надволжі й Уралі), 2 138 000 в Азії (у тому ч. 861 000 у Казахстані, 830 000 на Сибірі, 315 000 на Далекому Сх., 64 000 у Киргизькій СССР, 33 000 в середньоазійських респ., 35 000 на Закавказзі). В Азії більшість українців становила переважне ч. населення у двох великих р-нах: в *Середньо-Азійському краї* і на Зеленому Клині. На 1. 1. 1933 кількість У.д. в СССР можна визначити на 4,5 млн (числа більші, ніж офіц.), тоді ж в Америці жило 1,1—1,2 млн, в Европі поза СССР — 0,6 млн (разом з Басарабією, яка 1940 відійшла до СССР).

За переписом 1926 бл. $^1/_4$ українців, розпорошених в СССР, мали б користуватися рос. мовою як своєю рідною; до цих чисел можна ставитися з деяким застереженням: 97% українців у діяспорі були селяни і жили назагал у великих суцільних скупченнях. Проте русифікація проґресувала, на що вплинув брак будь-яких укр. орг-цій, слабий контакт з Україною. Лише в добу українізації на півн. Слобожанщині, Кубані й Далекому Сх. діяло деяке ч. укр. шкіл, виходило кілька газ., мали місце ґастролі укр. театрів тощо. Під час колективізації, а згодом голоду зріс приплив українців до Азії, які тут шукали захисту. Чимало їх наплинуло за війни у висліді евакуації — гол. до пром. р-нів; ін. категорію переселенців становили засланці до концентраційних таборів і розкуркулені, заслані на поселення в Сибіру.

П і с л я 1945. У.д. значно поширилася й кількісно збільшилася після 1945. Друга хвиля політ. еміґрації відразу

по війні опинилася в Німеччині й Австрії у ч. понад 250 000 (див. *Табори Д.П.*), а в кін. 1940-их і на поч. 1950-их рр. розселилася по різних континентах і країнах. Так постали нові укр. громади в Австралії, деякий час у Тунісі (*Бен-Метір*), *Венесуелі* та зміцнилися існуючі поселення в ЗДА, Канаді, а також Бразілії, Арґентіні й Параґваї. В Европі залишилося бл. 50 000, що утворили нову сильну укр. групу в *Великобрітанії* та зміцнили міжвоєнні громади у Франції, Бельгії, а також *Голляндії*. Тепер бере участь у житті У. д. ґенерація дітей цієї політ. еміґрації, вихована за кордоном, але з сильним почуттям укр. спільноти.

З розселенням укр. еміґрації з Німеччини й Австрії за океан пожвавилося все організоване життя У.д. у вільному світі. У 1948 постав Координаційний Осередок Укр. Гром. Орг-цій в Европі; паралельно діяла *Панамер. Укр. Конференція*, що об'єднувала гром. централі Півн. і Півд. Америки. Після довшої підготови в листопаді 1967 на з'їзді в Нью-Йорку створено *Світовий Конґрес Вільних Українців* (СКВУ), який об'єднує всі крайові і міжкрайові укр. централі. Хоч Секретаріят СКВУ є лише координуючою установою і бракує йому як фінансової бази, так і виконавчого апарату, проте його моральний авторитет як репрезентанта У.д. незаперечний і визнаний колами *руху опору* на Україні. Разом з цим постав ряд ін. орг-цій: молодіжних, жін., кооп., осв. й ін. Вони оформили свої централі у маштабі всієї У.д., що сприяє координації дії та унапрямлює гром. життя для всіх українців поза ком. сферою впливу. Сучасні політ. умови не сприяють налагодженню співпраці з організованим життям укр. меншостей у Сх. Европі. У зах. світі між окремими країнами У.д. існує культ. співпраця й обмін, не зважаючи на чималі віддалі й кошти. Гол. такий обмін відбувається між Зах. Европою й Півн. Америкою. Наук. установи: НТШ, УВАН, УВУ, УКУ, Гарвардський і Канадський ін-ти укр. студій гуртують укр. науковців. Бракує У.д. відповідних пед. центрів, центр. в-ва, спільної пресової трибуни й пресового бюра.

Найсильнішою ланкою пов'язання У.д. є Церква і рел. життя. Заходи щодо орг. оформлення єдиного ієрархічного проводу мали лише частковий успіх. Укр. правос. церкви перебувають між собою (і то не всі) у молитовному зв'язку. Тільки УПЦ в ЗДА і УАПЦ в Европі, Півд. Америці та Австралії дійшли єдности на поч. 1970-их рр. Зусилля Укр. Кат. Церкви оформити спільно синодальне управління і патріярхальний устрій натрапляли довгий час на труднощі; щойно 1980 синоди укр. кат. ієрархії були визнані Ватиканом. Укр. евангелики-баптисти також оформили свій центр. орган — Всеукр. Евангельсько-баптистське Об'єднання.

Поряд з інституційним оформленням У.д. відбувається ідеологічна кристалізація, шукання концепцій щодо взаємин між У.д. й Україною, як і щодо власного обличчя і цілей укр. спільноти за кордоном. Заг. переважає погляд, що У.д. повинна становити моральну, нац. і культ. єдність з Україною. Гол. мета політ. еміґрації стала програмою У.д. Її антисов. і протирос. (в розумінні антиімперіялістичному) наставлення є дуже виразне. Спроби сов. органів невтралізувати таке наставлення не дають успіхів. Проте тільки незначна частина У.д. готова повернутися на звільнену батьківщину. Народжена в нових країнах поселення ґенерація уважає їх за свою батьківщину; вона інтеґрована у їх життя, а свої етнічні спільноти бажає зберегти як вислів окремої культ. спадщини. У наслідок природного процесу інтеґрації у нове середовище, поступового віддалення від України, а подекуди й ізольованости — творяться окремі типи спільнот і культ. станів: юґославських, кан., бразільських і т. д. українців. Це помітне навіть на їхній укр. мові.

Ступінь етнічної свідомости і плекання культ. самобутности досить різний — від свідомости свого походження і готовости продовжувати існування У.д. до намагання творити кращу Україну за кордоном. З метою посилити укр. свідомість і розумово підбудувати укр. субстанцію, різні установи і преса намагаються створити виховну систему У.д. через шкільництво, орг-ції молоді, літературу тощо.

Мінімальний зв'язок з У.д. на зах., а також з українцями з УССР (і з СССР взагалі) мають українці в країнах т. зв. нар. демократії: у Польщі (200—300 000 українців), Чехо-Словаччині (120–150 000), Румунії (100—150 000), а також у Юґославії (45—50 000). У всіх цих державах українці мають статус нац. меншостей, культ.-суспільні орг-ції (єдині й напівурядові), шкільництво, пресу й в-ва. Ці права є в кожній з цих країн різні — найбільші в Юґославії.

Найчисленнішою є У.д. в Польщі. Вона складається з: а) українців, які залишилися на тих зах. окраїнах України, що на підставі сов.-поль. умови були приєднані до Польщі, не переїхали до УССР і не були вивезені (їх кількість невелика); б) з тих українців, що їх поляки переселили на зах. і півн. землі Польщі, які до

1945 належали до Німеччини (докладніше див. *Польща*). Українці в Чехо-Словаччині живуть перев. на *Пряшівщині*, частково на своїй етнічній території (див. *Чехословаччина*) і мають досить широкі права, але вони живуть і в Чехії на понім. землях. Українці в *Румунії* живуть на окраїнах укр. етнічної території (*Буковина, Мармарощина*) і в розпорошенні. Українці в *Юґославії* живуть гол. в *Бачці, Сремі* і *Боснії*. Свою церк. орг-цію українці мають лише в Юґославії (*Крижевецька епархія*) і на Пряшівщині; у цих країнах існують найбільші видавничі і взагалі культ. можливості.

У найгіршому становищі перебуває У.д. в СССР. Хоч кількісно вона перевищує решту У.д. у світі, проте не користується жадними ґарантованими правами й інституційними засобами нац. життя. Становище понад 6 млн українців, розпорошених по всіх реесп. СССР, нагадує царські часи до 1905. Якщо до 1930-их рр. існувала деяка преса, шкільництво, принаймні на суміжних укр. етногр. землях поза УССР і на Далекому Сх., то з сер. 1930-их рр. все це ліквідоване.

Навіть для значного ч. українців, що живуть у Москві, Ленінграді в ч. кількох сот тис., немає жадних укр. клюбів, театру, шкіл, радіомовлення. Преса і книги доходять з України в обмеженій кількості, в кіосках їх нема (поза Україною є єдина укр. книгарня в Москві). За сов. соціологічними дослідженнями в Сибіру 27% українців ще читають укр. пресу, виписувану з України, але, мабуть, тільки час від часу. Іноді заїжджають з України мист. ансамблі, а часом до програми місц. самодіяльних гуртків потрапляє укр. репертуар. Все це відбувається скорше по лінії популяризації «багатонац. сов. культури» і творення «*сов. народу*», чим прикривається посилена русифікація. Ступінь вживання укр. мови в Сибірі, напр., нижчий, ніж серед укр. поселенців у Канаді чи Бразілії. У 1970-их рр., як виявили сов. опити, ще 38% укр. населення розмовляли укр. мовою. Але зберігаються ще різні етногр. побутові ознаки життя українців: житлова культура, одяг, нар. страви. У 1970-их рр. між сибірськими українцями було 82% мішаних подруж, здебільша рос.-укр., хоч у багатьох випадках діти залишаються українцями. Брак нац. культ. життя, як і мішані подружжя, призводять до поступової асиміляції, якій сприяє й урядова політика *русифікації*.

Представити докладніше сучасний ч и с е л ь н и й с т а н У. д. у світі не є можливе. У зах. світі тільки в Канаді подають урядові переписи населення докладне ч. осіб укр. походження. В СССР переписи подають, правда, ч. українців за національністю і мовою, але (зокрема переписи 1959 і 1970 рр.) не вірно (особливо У.д. в Европі на пограниччі з Україною; див. стор. 2 982). Тому тут подаємо тільки чисельний стан У.д. поза СССР (це є лише приблизні числа осіб укр. походження, до них зараховуємо у ЗДА і русинів з Закарпаття) — у тис. на 1970 р.:

У Сх. Европі (поза СССР)	
Чехо-Словаччина	120—150
Польща	200—300
Румунія	100—150
Юґославія	45— 50
С х. Е в р о п а	465—650
В Сер. і Зах. Европі	
Австрія	4— 5
Німеччина	20— 25
Франція	30— 35
Бельгія	3— 5
Великобрітанія	30— 35
С е р. і З а х. Е в р о п а	88—107
В Америці й Австралії	
ЗДА	1 250—1 500
Канада	581
Бразілія	120
Арґентіна	180— 200
Параґвай	10
Уруґвай	8
Інші	2
Австралія і Нова Зелянд.	30
В Америці й Австралії	2 181—2 451

Про У.д. в СССР див. *Союз Совєтських Соціялістичних Республік*, Українська діяспора в СССР, зокрема статистична таблиця на 2 982 стор. За переписом 1970 У.д. в СССР нараховувала 5,1 млн, у тому ч. в Европі 2,8 млн, в Азії — 2,3 млн. Ми приблизно рахуємо кількість осіб укр. походження в діяспорі в СССР на 10—12 млн (у тому ч. в Азії —7—9 млн); звичайно, це є максимальне ч. і більшість їх цілком зрусифікована.

Література: Ukraine A. Concise Encyclopaedia. Торонто 1971; Укр. Наук. Ін-т Гарвардського Ун-ту. Українці в амер. та кан. суспільствах. Соціологічний зб., за ред. В. І с а є в а. Кембрідж 1976; Т о м и л о в И. Современные этнические процессы в южных и центральных зонах Сибири. ж. Советская Этнография, 4, 1978; К у б і й о в и ч В. Укр. діяспора в СССР в світлі переписів населення. ж. Сучасність, ч. 6 (210). Мюнхен 1978.

В. Кубійович, В. Маркусь

Українська Драматична Школа, відділ *Вищого Муз. Ін-ту ім. М. Лисенка у Львові*, діяла 1922—25. Дир. О. Загаров,

фактично М. *Вороний;* з його поверненням до УССР У.Д.Ш. перестала існувати.

«Українська думка», щоденник, виходив у Львові з 16. 10. до 13. 11. 1920 замість *«Діла»;* ред. *Ф. Федорців.*

«Українська Думка», тижневик, орган *Союзу Українців у Великобрітанії* (СУБ), виходить з 1945 у Лондоні. Крім звітно-інформативного матеріялу з діяльности Централі і Відділів, комунікатів і інструкцій, дає огляд укр. гром. життя у діяспорі і подій на Україні. Містить світоглядові статті націоналіст. спрямування і культ.-осв. Провадить окремі стор. СУМ-у, Пласту, Спілки укр. учителів і виховників, Жіночу стор. тощо. Чимало уваги присвячує літературі й мистецтву. «У.Д.» редаґує колеґія, з 1978 гол. ред. С. Фоступ.

Українська Економічна Висока Школа (УЕВШ) у Мюнхені, заснована 1945 за дозволом амер. окупаційної влади, 1951 визнана баварським мін-вом освіти, але того ж року ліквідована в наслідок масового переселення українців за океан. 1945—51 в пед. складі перебувало 17 проф., 15 доц., 14 лекторів та 8 асистентів; іматрикульовано 365 студентів, у тому ч. 81 закінчили школу як дипломовані економісти; видано 21 скрипт. Ректорами були: ініціятор школи Б. *Мартос* (1945—49) і К. Косенко (1949—51). При УЕВШ діяли Студентська Громада і Укр. наук. т-во економістів, яке 1947 перетворилося на секцію УВАН.

Література: УЕВШ. Шість років Укр. Екон. Високої Школи в Мюнхені (1945—51). Мюнхен 1951.

Українська Економічна Рада, орган плянової та координаційної роботи при *Раді Нар. Комісарів* УССР, утворений 18. 9. 1923 для укладання плянів розвитку економіки та узгіднення госп. міроприємств між наркоматами (до 1927 діяла п. н. Укр. екон. нарада). Ліквідована 1936, відновлена 1940, але вже 1941 остаточно скасована.

Українська Євангельсько-Авґсбурґська Церква, постала 1925 у Станиславові (Галичина) під правною опікою нім. Церкви Авґсбурґського й Гельвецького Віровизнання (її єп. був Т. Цеклер). Цей рух пізніше перекинувся і на Тернопільщину (Бучаччина) та Волинь (Луччина). У.Є.-А.Ц. нараховувала до ліквідації її большевиками понад 20 громад з 16 проповідниками та бл. 5 000 чл. Її централя містилася у Станиславові, а її органом був місячник *«Стяг»*. Визначніші діячі: пастор Т. Ярчук (згинув в сов. концентраційному таборі) та І. Шебець.

Українська Євангельсько-Реформована Церква, постала 1925 в Коломиї і Станиславові з орієнтацією на зах.-евр. реформовані (перев. кальвіністичні) церкви і підкресленням потреби самобутньої укр. церк. реформації. Спершу У.Є.-Р.Ц. користувалася правною опікою нім. Євангельської Церкви Авґсбурґського і Гельвецького Віровизнання в Галичині, згодом — Євангельсько-Реформованої Церкви в Польщі, намагаючись досягти цілковитої самостійности і визнання з боку поль. уряду. До ліквідації У.Є.-Р.Ц. большевиками, вона нараховувала на Зах. Україні понад 35 церк. громад, 15 пасторів та мала понад 5 000 чл. Очолював її єп. В. *Кузів*, ін. діячі: П. *Крат*, В. Федів, В. *Боровський*, Т. Семенюк та ін.; орган — місячник *«Віра і Наука»*.

У ЗДА і Канаді є реформовані (пресвітерські) церк. громади, які продовжують духовні традиції У.Є.-Р.Ц.

Українська Жіноча Національна Рада, див. *Національна Рада Українських Жінок.*

Українська Загальна Енциклопедія (УЗЕ), перша енциклопедія укр. мовою, 3 тт. (1930—35), видана в-вом «Укр. Заг. Енциклопедія» (Л.—Станиславів—Коломия) заходами В. Микитчука, С. Слюсарчука та ін. Гол. ред. І. *Раковський*, чл. ред. колеґії: В. Дорошенко, М. Рудницький, В. Сімович (ред. відділу «Україна»); 136 авторів. УЗЕ була побудована за зразком чужих енциклопедій, але мала самостійне значення в ділянці інформації про Україну: бл. 8 000 українознавчих гасел (на бл. 34 000 усіх) і багатий (322 стор.) відділ «Україна».

Українська Захоронка (до 1912 — Руська Захоронка), т-во, засноване 1901 у Львові з ініціятиви *Клюбу Русинок* для матеріяльної допомоги і пед. нагляду та оборони перед денаціоналізацією укр. дітей дошкільного віку, з найбідніших верств населення. До 1914 т-во утримувало 2 захоронки, ведені фребелівською методою, 1922 вже 12, перев. на передмістях Львова. Пед. нагляд над садками мало т-во *«Рідна Школа»*. З пол. 1920-их рр. У.З. поширила мережу стаціонарних дит. садків на ін. міста. У 1930-их рр. захоронки реорганізовано на дошкілля модерного типу (до 1939 — 16) з фаховими виховательками і проваджено півоселі. Гол. т-ва серед ін. були: В. Коцовська, С. *Ракова* (1928—39); референткою дошкільного виховання — М. *Пастернакова* (1934—39).

«Українська Земля», ж., див. *«Укр. Селянин».*

Українська Католицька Асоціяція Преси (УКАП), ідеологічно-проф. орг-ція, заснована 1952 з осідком у Філядельфії (ЗДА), з 1969 в Торонто (Канада), філії в Австралії, Арґентіні і Зах. Европі; має

бл. 100 чл. і об'єднує укр. кат. періодичні вид. Гол. УКАП: Г. Лужницький, Л. Мидловський і (з 1972) о. П. Хомин. УКАП є чл. Міжнар. Кат. Унії Преси (репрезентанти в Гол. Раді: В. Янів, Л. Мидловський).

Українська Католицька Народна Партія (УКНП), політ. партія, заснована 1930 у Львові (яка до деякої міри заступила місце *Христ.-Суспільної Партії),* з 1932 назва — Укр. Нар. Обнова. Стояла на засадах кат. віри й Церкви, поборювала атеїзм і масонство; вимагала автономії для укр. земель у Польщі, була льояльна щодо Поль. держави. Опікуном УКНП був єп. Г. *Хомишин,* і в його Станиславівській епархії вона мала найбільший вплив. З 1933 гол. УКНП був І. *Волянський* (посол до поль. сойму); одним з діячів УКНП був О. *Назарук.* Пресовий орган *«Нова Зоря».* Більшого значення УКНП не мала, до поль. парляменту давала 1 посла і 1 сенатора.

Українська Католицька Організація, УКО, див. *Укр. Христ. Організація.*

Українська Католицька Церква (УКЦ), сучасна назва сх. Церкви візант.-укр. обряду у єдності з Апостольським Престолом Рим., вірні якої є в основному українці. Серед українців з 1930-их рр. її почали називати Укр. Гр.-Кат. Церквою (раніше Руська Гр.-Кат. Церква), а згодом УКЦ; ця остання назва в офіц. документах Ватикану вживається щойно з 1960-их рр. Попередніми назвами для Церкви українців католиків були: Руська Церква (Ecclesia Ruthena) з визначенням «з'єдинена з Римом» (Ecclesia Ruthena unita), а вірних називали уніятами Rutheni uniti). Цим поняттям окреслювали усіх правос. (українців і білорусів) в Речі Посполитій, які актом *Берестейської Унії* (1596) увійшли в єдність («унію») з Рим. Церквою; на Закарпатті ця назва поищепилася від Ужгородської (1646) і Мармароської (1721) уній. Тих, що лишилися поза унією (православних) називали «non uniti» («нез'єдинені») або зневажливо «схизматики». Також згодом терміни «уніят», «уніятський» набрали зневажливого значення.

В Австро-Угорщині з 1774 держ. і церк. кола почали називати сх. християн, з'єднаних з Римом, греко-католиками, а Церкву *Гр.-Кат. Церквою;* вона включала, крім українців, румунів, угорців, словаків і хорватів. Ця назва з прикметником «грецький» («греко») підкреслювала обрядову різницю від зах. католиків латинського або рим. обряду. Назва Гр.-Кат. Церква існувала до сер. 20 в. і поширилася також на діяспору; у Сх. Европі вживається подекуди й досі.

З нац.-політ. принципів (на противагу безнац. «Гр.-Кат. Церква» і тому, що назви «Ruthenus» і «руський» часто переплутувано з рос. «Russus») патріотична частина укр. кліру і мирян воліла назву УКЦ та визначення — українці-католики. Але нова назва виключала цілі спільноти й осіб, які не є українцями, або тих українців, які не пройшли процесу новітнього нац. самовизначення, проте у минулому виходили з «Руської» чи Гр.-Кат. Церкви. Якщо остання назва охоплювала Гал. митрополію і 2 Закарп. та Крижевецьку епархії й еміґрантів з них у країнах Півн. і Півд. Америки, то сучасна назва (УКЦ) звужена формально до Гал. митрополії і до всіх церк. одиниць у діяспорі, до складу яких входять перев. виходні з Галичини. Закарп. українців (русинів) в Америці Ватикан до УКЦ не зараховує і їх митрополію вважає окремою одиницею (Byzantino-ruthena). У Чехо-Словаччині й Юґославії ще зберігається назва Гр.-Кат. Церква, до цих церк. одиниць входять, крім українців, також словаки сх. обряду (перев. пословачені українці), русини (самоназва осіб, які не пройшли процесу укр. нац. самовизначення) й подекуди хорвати, македонці і румуни візаннт. обряду. Дехто зараховує до Гр.-Кат. Церкви «русинів» (Ruthenorum) і вірних Мукачівської епархії, яких, однак, з 1945 уважають як частину УКЦ навіть деякі ватиканські публікації.

Зважаючи на те, що сучасна назва УКЦ виключає значну частину вірних, які традиційно виходять з тієї самої сх. слов.-руської церк. спадщини, деякі кола УКЦ намагаються підкреслювати їх обрядову й іст. спільність, напр., Верховний архиєп. укр.-візант. (гр.-руського) обряду.

Менш поширений термін — Церква Київ Гал. митрополії (колись митрополії Києва і всієї Руси) міг би включати й ін. рел. споріднені групи, які нац. не утотожнюють себе з українцями (амер. карпато-русини, русини в Чехо-Словаччині і Югославії, навіть греко кат. словаки і білоруси). Однак рел.-нац. процес 19—20 рр. на укр. землях сприяв виразному укр. нац. самовизначенню цієї Церкви тим довів до звуження поняття УКЦ перев до українців католиків сх. обряду на Україні та до укр. поселенців гал. походження в діяспорі. Така назва поступово прищепилася у ватиканських документах.

Після II Ватиканського Собору українці католики почали вживати назви «Помісна УКЦ», розуміючи під цим терміном більш, ніж те, що означає латинський відповідник «Ecclesia particularis» «Помісна» означає нац. і автономну Церкву, самоврядну у сенсі патріярхального устрою і синодального управління. Однак, ця назва тепер скорше програмова, ніж офіц. визнана.

Тут і скрізь в «ЕУ 2» між УКЦ і Гр.-Кат. Церквою не робиться розрізнення. Вона охоплює всі церк. одиниці і спільноти осіб сх. обряду й кат. віри укр. (руського) роду, за винятком тепер лише білорусів і угорців (див. про УКЦ до 1950,

«ЕУ 1», стор. 609—21). У такому розумінні УКЦ існує нині (1980) в таких країнах і церк. одиницях:

Україна і СССР. Після примусової ліквідації УКЦ на *«Соборі Гр.-Кат. Церкви 8—10 березня 1946»*, леґальність якого у вільному світі заперечується, почалися масові репресії проти духовенства і вірних, що не перейшли на рос. православіє. Усю ієрархію заарештовано; більшість єп. померли в концтаборах або на засланні, а дехто в Зах. Україні по відбутті покарання. У 1963 звільнено митр. Йосифа *Сліпого*, який відтоді розгорнув жваву діяльність у Римі з метою структурального об'єднання УКЦ та здобуття для неї самоуправного статусу. Він також репрезентує єдність Церкви на рідних землях й у діяспорі. На Україні і в СССР діє нелеґальна (підпільна) УКЦ зі своєю ієрархією, свящ., чернецтвом і вірними. Вона існує паралельно з офіц. Рос. Правос. Церквою (РПЦ), яка абсорбувала кол. укр. кат. церк. орг-цію. З-поміж підпільних єп. відомим став таємно висвячений В. *Величковський* (див. Додатки), якого в 1972 сов. уряд вигнав з України. У 1980 на Україні мало б діяти 4—5 укр. кат. єп. і бл. 300—350 свящ., з яких багато були висвячені вже після 1946. Час від часу сов. урядові органи заарештовують свящ. і вірних, іноді відбуваються процеси за порушення сов. «рел. законодавства». Численні намагання вірних УКЦ леґалізувати їх церк. громади не мали успіху. У правозахисному русі дисиденти виразно відстоюють право УКЦ на вільне існування. Неофіц. гурти чл. УКЦ діють і поза традиційною територією Гал. митрополії чи Закарпаття: на сх.-укр. землях (з кін. 1939 архиєп. Й. Сліпий мав призначення від митр. А. Шептицького на «екзарха Великої України») та поза УССР серед поселенців і засланих, зокрема в Сер. Азії та Сибіру. Дехто з українців католиків виконують свої рел. потреби в толерованих римо-кат. церквах, ін. формально відвідують правос. церкви, залишаючися католиками. В сер. 1950-их рр. на Передкарпатті виник серед частини укр. католиків есхатологічний рух т. зв. *покутників* (див. Додатки), які з поч. 1960-их рр. відокремилися в окрему секту, протестуючи проти контактів між Ватиканом та Рос. Правос. Церквою і сов. режимом. Наявність кол. українців католиків в РПЦ та їх підпільна діяльність поза нею спричинилися до деякої українізації РПЦ на Україні. За кордоном українці католики ведуть акцію оборони своїх одновірців на Україні на міжнар. форумах та в різних колах Кат. Церкви.

Польща. Формальна ліквідація Берестейської унії 1946 стосувалася й частини *Перемиської епархії* та *Лемківської Апостольської Адміністратури*, що опинилася по 1945 у Польщі. Проте такий закон урядово не був ухвалений, й уціліла укр. кат. меншість продовжує там своє існування, спершу бувши урядово замовчуваною, а пізніше толерованою. У 1981 діяло 47 свящ. у понад 60 душпастирських осередках Гр.-Кат. Церкви (там ця назва збереглася), але без ієрархічного завершення; перемиська єпископська катедра не обсаджена, хоч формально ще діє капітула. Ординарієм для гр.-кат. вірних є примас Польщі (до 1981 кард. С. Вишинський, по його смерті архиєп. Й. Ґлемб), а для зв'язкў з укр. душпастирствами призначувано ген. вікаріїв з-поміж українців: оо. В. Гриника (1948—77), С. Дзюбину (1978—81) і згодом двох з поділом душпастирств на дві території — о. І. Мартиняка і о. Й. Романика.

Чехо-Словаччина. Гр.-Кат. епархію в Пряшеві переведено на православіє під тиском уряду в квітні 1950; обидва єп. були заарештовані разом з багатьма свящ. Невелика частина свящ. залишилася служити в складі Автокефальної Правос. Церкви Чехо-Словаччини, більшість перейшла у світський стан. У 1968 75% з них включилися до відновленої Гр.-Кат. Церкви, яку уряд толерує досі як один з небагатьох залишків лібералізації. Пряшівську епархію відновлено як спільну для гр.-католиків українців і словаків. Єп. В. Гопка як помічника покійного В. Гойдича не допущено до виконування юрисдикції й ординарієм призначено словацького свящ. І. Гірку. Словакізація цієї частини УКЦ відбувається інтенсивно як заходами уряду, так і словацького римо-кат. і гр.-кат. кліру. Для укр. духовенства і вірних виходить місячник «Благовісник» (з 1969), який однак є суворо контрольований.

Румунія. Тут опинилися гр.-кат. укр. парафії з бук.-мармароської адміністратури (пізніше деканату) та з Банату. У 1947 їх включено до Рум. Правос. Церкви, в рамках якої діє укр. правос. вікаріят (протопопат) при Трансільванській митрополії, де служать ще ц.-слов. мовою.

Юґославія. Укр. поселенці з Закарпаття і Галичини становлять 80% вірних Крижевецької гр.-кат. епархії. Між єп. і свящ. цієї епархії та рештою УКЦ існує певний зв'язок завдяки участі єп. у синодах УКЦ, спільним богословським студіям та користуванню однаковими літургічними книгами.

Гр.-католики Угорщини тепер фактично стали сх. віткою угор. Римо-Кат. Церкви. Частина вірних останньої є зугорщеними українцями та іст. походять

з церк. одиниць, що є частиною УКЦ (Гайдудорозька епархія, Мішкольцький екзархат).

Повноцінна структура леґальної діючої і визнаної УКЦ є тепер тільки в країнах зах. світу. Хронологічно найскоріше почала оформлюватися церк. орг-ція у ЗДА (перша парафія 1884), потім у Канаді, Бразілії й Арґентіні.

З Д А. В Америці діють нині дві одиниці колись єдиної Гр.-Кат. Церкви.

1. *Філядельфійська митрополія* у складі 1 архиепархії і 2 епархій, складених з вірних, що походять з Галичини; вона належить до УКЦ в діяспорі.

2. *Пітсбурзька митрополія* (див. *Пітсбурзька епархія)* утворена 1969 як Мунгальська (теперішня назва з 1977) на базі кол. Пітсбурзького екзархату, заснозаного 1924 для вірних, що походять з Закарпаття. Складається з 1 архиепархії і 3 епархій. Ватикан визнав їхню юрисдикційну незалежність від УКЦ; духовенство та вірні уважають себе поза рамками УКЦ. Єп. не беруть участи в синодах УКЦ, не визнають зверхности Верховного архиєп. львівського. Проте щодо обряду і літургії відчувають деяку спільність з УКЦ.

К а н а д а. Укр. католики мають тут 1 архиепархію і 4 епархії, об'єднані у Вінніпезькій митрополії, яку створено 1956. До складу Торонтської епархії входять кілька угор. і словацьких парафій; з останніх 1980 утворено окрему словацьку епархію св. Кирила і Методія. У Канаді УКЦ зазнала найбільших втрат не тільки на користь правос. чи протестантських церков, але і Римо-Кат. Церкви. Вся митрополія є активною частиною УКЦ.

Б р а з і л і я. Канонічного оформлення УКЦ набула тут 1962 з заснуванням екзархату, що був піднесений 1971 до епархії з осідком у Курітібі.

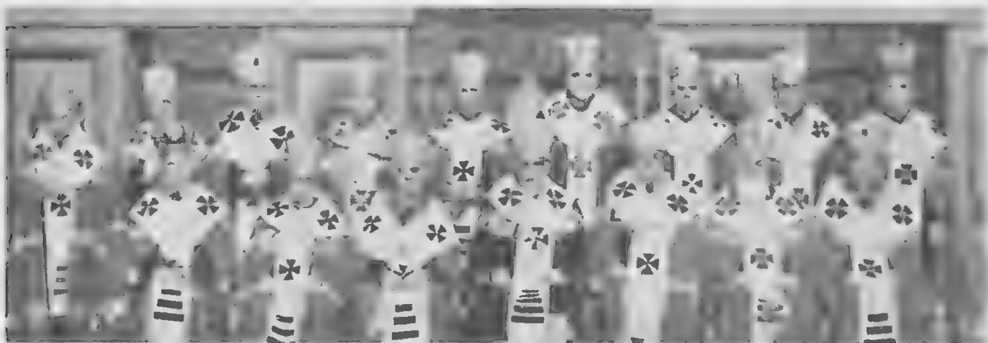
А р ґ е н т і н а. Канонічно утворено окремий екзархат для українців католиків щойно 1968, а епархію в Буенос-Айресі 1978. Обидві епархії в Півд. Америці є суфраґанними (підлягають місц. римо-кат. митрополіям в Курітібі чи в Буенос-Айресі).

А в с т р а л і я. Екзархат для українців католиків утворено 1958.

З а х. Е в р о п а. Коли по другій світовій війні в Зах. Европі залишилося бл. 300 000 українців, більшість яких була українцями-католиками, рел. опіку над ними здійснював Апостольський Візитатор для Зах. Европи єп. І. *Бучко*. У 1950-их рр. закінчилося переселення українців за океан; для тих, що залишилися в Зах. Европі, Ватикан утворив 3 екзархати: У Великобрітанії (1957), Німеччині (1959) і Франції (1960). Екзархати у Великобрітанії і Франції є суфраґанними римо-кат. митр. Вестмінстера й Парижу. Малі укр. скупчення в Бельгії та ін. країнах Зах. Европи підпорядковані Апостольському Візитаторові з осідком у Римі. Укр. кат. громада в Австрії підлягає архиєп. Відня як її ординарієві.

За останні 30 рр. УКЦ в зах. світі зазнала чималого розквіту та інституційної розбудови. Проте поняття УКЦ, як цілости, ще не існувало юридично, хоч уже з 1956 були намагання таку цілість оформити гол. шляхом спільних єпископських конференцій (статут такої конференції затвердив Рим 1962). Практично куди більшу об'єднуючу ролю відогравали спільні монаші чини, зокрема Василіяни, єдина Папська семінарія св. Йосафата в Римі, деякі спільні мирянські орг-ції. Вся УКЦ була тоді під виключним адміністративним наглядом й опікою *Конґреґації для Сх. Церков.*

Щойно по приїзді 1963 до Риму митр. Йосифа Сліпого, якого еміґрантські церк. одиниці весь час вважали зверхником УКЦ, почалися заходи юрисдикційного оформлення УКЦ в одну цілість, спершу

Ієрархія УКЦ під час II Ватиканського Собору

Зліва направо, сидять: єп. Н. Саварин, архиєп. І. Бучко, митр. М. Германюк, Верх. архиєп. Йосиф Сліпий, митр. А. Сенишин, архиєп. Г. Вукатко, єп. І. Борецький; стоять: єп. И Мартинець, єп. В. Маланчук, єп. А. Горняк, єп. П. Корниляк, єп. А. Роборецький, єп. И Шмондюк, єп. І. Пращко, єп. А. Сапеляк, єп. Й. Сеґеді

Синод укр. кат. ієрархії в Римі, листопад—грудень 1980
Зліва направо: еп. Є. Химій, еп. М. Марусин, еп. В. Лостин, еп. А. Роборецький, еп. І. Борецький, митр. М. Германюк, патр. Йосиф Сліпий, папа Іван-Павло II, архиєп. М. Любачівський, еп. Н. Саварин, еп. І. Прашко, еп. П. Корниляк, еп. А. Сапеляк, еп. А. Горняк, еп. Д. Ґрещук, еп. Є. Кривий

завдяки єпископським конференціям під час II Ватиканського Собору, а від 1969 через синоди. Визнаний Римом 1963 статус Верховного архиєп. сприяв цим заходам, а схвалений на Соборі «Декрет про Сх. Церкви» визначив канонічні рамки для оформлення УКЦ як автономної помісної Церкви. Разом з цим почався рух за укр. кат. патріярхат (див. *Патріярхат).* Пропозицію на Ватиканському соборі про підвищення Київ.-Гал. митрополії до гідности патріярхату поставив Й. Сліпий 10. 10. 1963. Єпископат УКЦ кілька разів звертався до папи Павла VI з клопотанням про утворення патріярхату, однак Рим з різних причин («іст., канонічних і душпастирських») відкидав ці прохання. Змагання за патріярхат одночасно означало прагнення до єдности УКЦ в діяспорі та тісного пов'язання її закордонних одиниць з УКЦ на Україні. Чотири синоди (1969, 1971, 1973, 1975) та створений постійний синод, як і схвалений 1973 проєкт статуту УКЦ були виразниками змагань до єдности і самоуправности, З сер. 1970-их рр. верховний архиєп. Й. Сліпий почав вживати титул патріярха Києво-Галицького без згоди Апостольського Престолу. Однак, щойно папа Іван-Павло II визнав цю єдність і спільний провід УКЦ такими актами, як апостольське звернення до Первоієрарха Йосифа у справі 1000-ліття хрищення України і скликання Надзвичайного синоду єпископів у березні 1980. На цьому синоді папа Іван-Павло II іменував обраного синодом УКЦ еп. Мирослава Любачівського архиєп.-помічником для верховного архиєп. львівського з правом його наступництва. Восени 1980 відбувся звич. синод єпископів УКЦ, що розглянув ряд справ і обрав кандидатів на еп. Цими актами Ватикан забезпечив тяглість проводу УКЦ і ще раз заперечив її ліквідацію 1946 та ствердив ієрархічну єдність УКЦ на Україні і поза нею.

СТАТИСТИЧНІ ЗВЕДЕННЯ ПРО УКРАЇНСЬКУ КАТОЛИЦЬКУ ЦЕРКВУ

На підставі «Папських Річників» («Annuario Pontificio») та (щодо ч. свящ.) «Календаря Голосу Спасителя» (1980, Йорктон, Канада)

Українські Землі (1944)

	Єпископи	Парафії	Церкви	Свящ.	Семінарії	Вірні (в тис.)
Галицька митрополія:						
Львівська архиепархія	4	1 267	1 308	1 061	2	1 300
Перемиська епархія	2	640	1 268	715	1	1 160
Станиславівська епархія	2	455	886	531	1	1 000
Лемківська адміністратура (екзархат)	—	129	198	135	—	128
Мукачівська епархія	1	281	459	367	1	462
Пряшівська епархія	1	150	298	247	1	321
Волинська візитатура	1	28	?	41	—	35
Буковинсько-мармароський вікаріят	—	35(?)	40(?)	35(?)	—	55
Разом	11	2 985	4 457	3 132	6	4 461

Східня Европа (1980)

	Єпис-копи	Парафії	Свящ.	Семі-нарії	Вірні (в тис.)
Польща:					
Ординаріят (частина Перемиської еп., Лемківська адміністратура і діяспора)	—	60+?	46	—	300(?)
Чехо-Словаччина:					
Пряшівська епархія	—	200+?	232	—	286
Юґославія:					
Крижевецька епархія	3	57+1	56	1	49
Разом	3	317+?	334	1	635(?)

Західня Европа (1980)

	Єпис-копи	Парафії	Свящ.	Семі-нарії	Вірні (в тис.)
Екзархат Великобрітанії	1	15+40?	14	—	25
Екзархат Німеччини	1	21+20?	26	—	29
Екзархат Франції	1	12+?	12	—	16
Апостольська візитатура в Зах. Европі	2	10+?	47	2	5
Ординаріят в Австрії	—	7	3	—	4
Разом	5	65+60?	102	2	79

ЗДА (1980)

	Єпис-копи	Парафії	Свящ.	Семі-нарії	Вірні (в тис.)
Філядельфійська митрополія:					
Філядельфійська архиепархія	1	109+9	129	1	166
Стемфордська епархія	1	61	75	—	59
Чікаґська св. Миколая епархія	1	38+2	44	—	30
Разом	3	208+11	248	1	255
Пітсбурзька митрополія:					
Пітсбурзька архиепархія	2	84	80	1	151
Пасаїкська епархія	1*	88	103	—	97
Епархія в Пармі б. Клівленду*	1	43+?	40	—	21
Епархія Ван Найс, Каліфорнія	1	7+?	23	—	10
Разом	5	222+?	246	1	279

Канада (1980)

	Єпископи	Парафії	Свящ.	Семінарії	Вірні (в тис.)
Вінніпезька митрополія:					
Вінніпезька Архиепархія	1	44+44	56	1**	55
Едмонтонська епархія	2	27+88	46	—	41
Саскатунська епархія	1	31+?	39	—	30
Торонтська епархія***	1	68	80	—	80
Нью-Вестмінстерська епархія	1	17+ 1	16	—	20
Разом	6	187+133?	237	1	226

* Стан на кін. 1981; ** Створена 1981 для всієї митрополії; *** Без парафій, свящ. і вірних, які відійшли 1980 до слов. гр.-кат. епархії.

Південна Америка (1980)

Епархія св. Івана Христителя в Курітібі, Бразілія	2	18+179	48	—	88
Епархія св. Покрови в Буенос-Айресі, Арґентіна	1	11+ 44	20	—	115
Ін. півд.-амер. країни	—	3+?	3	—	8
Разом	3	32+223?	71	—	211

Австралія (1980)

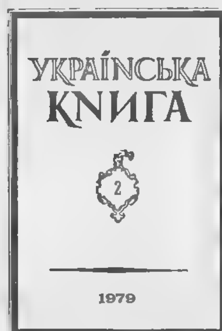
Екзархат Австралії, Нової Зеляндії і Океанії в Мельбурні	1	7+1	12	—	30
Всього поза Україною і СССР:	26	1 038+428?	1 250	6	1 715

Література: First Victims of Communism. White Book on the Religious Persecution in Ukraine. Рим 1953; World Congress of Free Ukrainians. Soviet Persecution of Religion in Ukraine. Торонто 1976; Братство св. Андрея. Церк. Календарі-Альманахи. Чікаґо 1971, 1973, 1975, 1976, 1977, 1978; Annuario Pontificio (різні роки), Рим; Блажейовський Д. Byzantine Kyivan Rite Metropolitanates, Eparchies and Exarchates. Nomenclature and Statistics. Рим 1980.

В. Маркусь

«Українська Книга», місячник бібліології і бібліофільства, вид. Бібліологічної комісії НТШ та Укр. Т-ва Бібліофілів у Львові, виходила 1937—39 (21 чч.) і 1942—43 (2 кн.) за ред. *Є. Пеленського*. «У.К.» подає цінні матеріяли з історії укр. кн. (М. Андрусяк, А. Ґенсьорський, І. Крип'якевич), бібліотекознавства (П. Зленко, о. Р. Лукань), бібліографії (Т. Пачовський, Б. Романенчук, С. Сірополко, В. Січинський, А. Животко), друкарства (В. Дорошенко), шашкевичіяни і шевченкіяни (М. Возняк, С. Єфремов, Є. Пеленський), книгознавства (Л. Биковський).

«Українська Книга», квартальник бібліографії і книгознавства Т-ва укр. книголюбів, Т-ва укр. бібліотекарів і Бібліографічної Комісії НТШ, виходить з 1971 у Філядельфії у в-ві «Київ»; ред. Б. *Романенчук* (див. Додатки). Ст. з бібліографії, історії друкарства, сильветки письм., рецензії, хроніка праці товариств-видавців тощо.

Українська Книжкова Палата, див. *Книжкова Палата УРСР.*

Українська Комуністична Партія (УКП, популярно — укапісти), партія, створена на установчому з'їзді 22—25. 1. 1920, що стала найпослідовнішим теоретичним й орг. оформленням укр. комунізму. На відміну від ін. його течій, УКП не тільки обґрунтовувала потребу такої партії інтересами революції на Україні, а й доводила своє право на існування посиланнями на органічний зв'язок з попереднім розвитком гром.-політ. руху: від створення *РУП* 1900, з якої 1905 виділилася УСДРП, участи УСДРП в нац.-визвольній революції 1917 і виділення з неї лівого крила незалежних соц.-демократів, а еволюція цих останніх до комунізму й призвела до утворення УКП. Шлях лівої течії УСДРП до комунізму був аналогічний до такого самого виділення на Зах. ком. партій з евр. соц.-демократії. Теоретичне обґрунтування цього процесу зформулював у кн. «Від демократії до комунізму» А. *Річицький.*

Посилаючися на своє органічне пов'язання з укр. нацією й її історією, УКП вважала, що вона має право бути керівною силою революції на Україні, а не КП(б)У, яка, як неподільна частина рос. ком. партії — РКП(б), була чужа укр. нації та її відродженню й об'єктивно стала знаряддям відновлення «єдиної неділимої» Росії. Виходячи з цієї відмінности, УКП підтримувала створення дем. УНР, але домагалася переростання укр. нац.-дем. революції на соц., а УНР — на самостійну УССР. УКП виступала проти насадження на Україні сов. системи ззовні й обстоювала творення її тільки внутр. силами укр. революції. На її думку, больш. окупація України силами Червоної армії загрожувала відновленням Рос. Імперії і тим гальмувала розвиток комунізму на Україні, викликаючи повстання проти большевиків мас укр. населення. Виходячи з засади «внутр. сил», УКП започаткувала теорію відмінности комунізму поневоленої нації від комунізму панівної.

На час найбільшого піднесення її діяльности (1920) УКП нараховувала бл. 3 000 чл. До неї переходили кол. боротьбісти, а на поч. її існування й чл. КП(б)У, зокрема 1920 до УКП перейшла вся верхівка Кобеляцької пов. орг-ції КП(б)У, тоді ж перейшов до неї й гол. «фракції федералістів» у КП(б)У Ю. *Лапчинський.* Але УКП утворилася вже під час остаточного встановлення воєнно-політ. диктатури РКП(б) на Україні, яка терором гальмувала її зростання. Під цим тиском і за підтримкою ЦК КП(б)У в УКП 1923 утворилася «ліва фракція», яка висунула тезу влиття в КП(б)У, мотивуючи цей крок можливістю українізації останньої.

Не бачивши перспектив на дальше існування, ЦК УКП 27. 8. 1924 подав до Комінтерну меморандум, в якому висунув умову: якщо Комінтерн визнає незалежність УССР і право комуністів України мати свою партію в Комінтерні, — УКП самоліквідується. Комінтерн, керований рос. ком. партією, деклярацією від 24. 12. 1924 запевнив УКП, що УССР суверенна держава, а КП(б)У є його чл., з уваги на що УКП мусить самоліквідуватися, а її чл. мають перейти до КП(б)У. Розуміючи фальшивість цих запевнень, але й не маючи ін. виходу під терором ҐПУ (багатьох її чл., у тому ч. й її лідера А. Річицького, не раз заарештовувано), УКП підпорядкувалася рішенню Комінтерну, і значна частина її чл. увійшла до КП(б)У.

Керівними діячами УКП були: М. Ткаченко († 1919) й А. Річицький (обидва автори програми УКП), А. Драгомирецький, М. Авдієнко, Ю. Мазуренко, Ю. Лапчинський, П. Кулиниченко, О. Яворський, Й. Дідич, В. Животков, Я. Замочних, А. Симон, І. Зерницький (псевд.). Крім них, до активу УКП належали також П. Кияниця, П. Корнієвський (лідер «лівої фракції»), М. Грицай, П. Синявський. Після влиття в КП(б)У декого з кол. укапістів висунуто на відповідальні посади в партійному й держ. апараті: А. Річицького обрано кандидатом у чл. ЦК КП(б)У, М. Грицай був чл. ЦК ЛКСМУ і секретарем ЦК підпільної орг-ції ком. молоді Зах. України, Т. Корнієвський — чл. Президії Всеукр. Ради Проф. Спілок, Ю. Лапчинський — консулом у Львові. Наявність укапістів (як і раніше прийнятих за подібних умов боротьбістів) справді була гальмом великодерж. політики Москви на Україні, через що більшість їх. гол. за обвинуваченням в укр. націоналізмі, була ліквідована, а решта зазнала важких репресій (у тому ч. Б. *Антоненко-Давидович).* І. *Майстренко*

«Українська Кореспонденція» (Українкор), незалежна гром.-політ. інформаційна газ., виходила 1930—31 (під час пацифікації на укр. землях під Польщею) тричі на тиждень у Празі, чес. й укр. мовами; заснована з ініціятиви чл. празької групи Укр. Партії Соціялістів-Революціонерів.«У.К.» здобула популярність

; була інформаційним джерелом чес. газ. Видавець Г. Денисенко; ред. Я. Зозуля.

Українська Культурна Рада, заснована у Відні 1915 для керівництва укр. культ. життям на еміґрації, зокрема укр. шкільництвом; гол. У.К.Р. був Ю. *Романчук,* фактичним керівником О. *Колесса.* Помітної діяльности не розвинула.

«Українська Ластівка», ілюстрований місячник для дітей, виходив 1933—39 у Чернівцях, вид. Т-ва «Рідна Школа»; ред. В. Якубович, О. Драчинський, Т. Бриндзан, М. Гарас, К. Горвацький.

Українська лінія, система укріплень, що існувала у 1730—60-их рр. для оборони проти тат. нападів. У. л. проходила на довж. бл. 285 км від Дніпра по р. Орелі та її притоці Берестовій до р. Береки й злиття її з Дінцем. Будівництво У. л. за проєктом ген. графа фон Вейсбаха почалося 1731, інтенсивно провадилося у 1731—33 і далі, але не було закінчене ще і в 1740-их рр. На будівництві У. л. працювало щороку 20 000 лівобережних і 2 000 слобідських козаків та бл. 10 000 посполитих. У. л. складалася з 16 фортець і 49 редутів, з'єднаних між собою високим земляним валом і глибоким ровом. Для оборони У. л. було поставлено 20 полків ляндміліції (14 кінних і 6 піхотних), разом бл. 22 000; артилерія У. л. складалася з 180 гармат і 30 мортир. Будівництво У. л., утримання й оборона її важким тягарем лягала на людність Гетьманщини й Слобожанщини. Але У. л. не змогла врятувати Україну (особливо Слобідську) від тривалих тат. нападів. У. л. мала також військ.-поліційне значення, бо, перетинаючи «Вольності Війська Запор. Низового», відокремлювала Запоріжжя від Гетьманщини й перешкоджала втечам на Січ та вільному переходові запорожців на Слобідську і Лівобережну Україну. У. л. втратила своє значення в 1770-их рр., коли на півд. від неї (на віддалі 175—180 км) збудовано нову — *Дніпровську лінію.* Зате У. л. сприяла дальшому заселенню краю.

О. О.

«Українська Література», місячник, орган Спілки радянських письм. України, виходив 1941—45 замість ж. *«Радянська Література»,* спочатку в Уфі, з листопада 1943 у Москві, з березня 1944 в Києві; гол. ред. Ю. *Яновський.* У ж., крім творів укр. письм. і літературознавчих ст., міщено переклади зах.-евр. творів. Критикована за «націоналістичні тенденції», «УЛ.» змінила ред. склад і з 1946 прибрала назву *«Вітчизна».*

«Українська Літературна Газета», місячник літератури, мистецтва, критики, наук. і гром. життя, виходив у Мюнхені 1955—60; ред. І. *Кошелівець,* Ю. *Лавріненко.* З січня 1961 на базі «У.Л.Г.» й *«Сучасної України»* виходить ж. *«Сучасність».*

Українська Мала Енциклопедія, твір Є. *Онацького,* вийшла у 16 кн., 2 148 стор., у 1957—67 в Буенос-Айресі накладом Адміністратури УАПЦ в Арґентіні. У.М.Е. охоплює тільки деякі ділянки укр. духової культури, зокрема з етнографії й фольклору, етики, релігії, психології й філософії, рідше — літератури й історії, містить мало біографій (особливо сучасних діячів). Часто подає зміст гасел, користуючися цитатами з різних творів, преси і довідників.

Українська Медично-Харитативна Служба (УМХС), постала по другій світовій війні на базі заборонених окупаційною владою клітин *Укр. Червоного Хреста* в Німеччині, з осідком у Мюнхені, 1945 п. н. Санітарно-Харитативна Служба (СХС) при Апостольській Візитатурі для українців католиків (Sanitary Charitable Service at the Apostolical Visitator's Office of the Greek Catholic Church for Germany), з 1948 як Укр. СХС, з 1955 під теперішньою назвою — УМХС (Ukrainischer medizinischer und caritativer Dienst). З 1945 міжнар. і баварський Червоний Хрест неофіц. допомагали СХС харчами, ліками й одягом. Дотації приходили також від укр. заокеанських орг-цій, від Кат. Церкви, з членських вкладок (1947 — бл. 14 000, організованих у 61 станиці) та прибутків з укр. імпрез. Від 1948 УСХС (згодом УМХС) поширила свою діяльність на територію трьох окупаційних зах. зон Німеччини й Австрії; вона мала крайові представництва (5), станиці, делеґатури і зв'язкових за кордоном (у ЗДА, Канаді, Австралії, Франції і Бельгії). Мед. допомогу подавано у створених амбуляторіях (1946 діяло 20 в таборах УНРРА, у тому ч. 5 під безпосереднім керівництвом УМХС; після 1950 — лише одна в Мюнхені). Спершу в системі УМХС працювало бл. 150 лікарів

(організовано кілька курсів для медсестер), але з виїздом за океан їх ч. зменшилося як і діяльність УМХС. Крім лікарської допомоги, діяв відділ розшуків і поєднання чл. родин, допомоговий відділ інвалідам, кол. воякам УПА, вдовам, сиротам тощо. Згодом поширено діяльність поза Німеччину й Австрію, даючи допомогу потребуючим в Україні, Польщі, Чехії, Юґославії, Румунії, Арґентіні й ін. Гол. Ради УМХС були: Б. *Андрієвський* (1945—51), І. *Мірчук* (1951—55), Г. *Мартинець* (1955—68), Я. Ковалик (з 1968) Очолювали Гол. Управу: СХС — Т. Воробець (1945—48); УСХС—УМХС — Я. Воєвідка (1948—49), І. Мірчук (1949—50), М. Хроновят (1950—51), Я. *Гинилевич* (1951—79, згодом почесний гол.), Б. Синишин (з 1979). Довголітній орг. секретар Г. Комаринський (з 1945). *А. Ф.*

Українська Метеорологічна Служба, Укр. МЕТ, держ. установа, що провадила метеорологічні спостереження на території УССР. Заснована 1921; 1929 об'єднана з гідрологічною службою в Гідрометеорологічний Комітет (з 1940 Управління гідрометеорологічної служби УРСР). У. М. С. виявила жваву діяльність: збільшення і краще обладнання метеорологічних станцій, дослідження, публікації («Бюлетень» та ін.), популяризація метеорології (ж. «Погода і Життя»).

Українська Мистецька Студія, мист. школа, заснована 1952 у Філядельфії (ЗДА); дир. П. *Мегик.* Програма навчання: рисунок, малярство, графіка, моделювання, скульптура, кераміка, історія мистецтва. Через школу пройшло (до 1980) 445 учнів (між ними Р. Лучаковська-Амстронґ, Х. Зелінська, Н. Климовська,

Зустріч у Домі Укр. Мист. Студії з маестром О. Грищенком (1965)
Зліва направо, сидять: С. Гординський, О. Грищенко, пані Л. Грищенко; стоять: П. Андрусів, С. Рожок, А. Кирилюк, В. Дорошенко, Р. Василишин-Гармаш, М. Дмитренко, П. Мегик, П. Капшученко

В. Дорошенко, С. Бернадин, Б. Палквич, В. Завадовська-Рожок, С. Лада, Б. Кондра, І. Бережницький та ін.). Викладачі: П. Андрусів, П Мегик, Ю. Гура, А. Дараган, В. Дорошенко, П. Капшученко, В. Кивелюк, Г. *Лужницький,* Б. *Мухин,* С. Рожок, В. *Сім'янців* та ін. У будинку школи відбуваються мист. виставки (до 1980 — 75 різних мистців) і звітні виставки учнів Студії. Студією опікується Патронат (гол.: о. Ю. Гірняк, Б. *Лучаковський,* І. Мазепа, О. Зелінський).

Українська Мічіґенська Ліґа, гром., осв. і допомогова орг-ція в Детройті (ЗДА), з обсягом діяльности на терені стейту Мічіґен; заснована 1932; ч. чл. пізніше бл. 120—150; входить до *Об'єднання Укр. Орг-цій Америки,* згодом *Укр. Конґресового Комітету.* У.М.Л. фінансово допомагала установам у Галичині й на еміґрації. 1981 з нагоди 50-ліття роздано на нац. цілі 10 000 долярів. Гол. З. Курилів.

«Українська мова і література в школі», методичний місячник мін-ва освіти УССР; виходить з березня 1963 у Києві на базі двомісячників «Укр. мова в школі» і «Література в школі» (обидва виходили з 1951 до перетворення на «У. м. і л. в ш.»). Журн. призначений для учителів та викладачів укр. мови й літератури заг.-освітніх шкіл, середніх спеціяльних і вищих навчальних закладів. Гол. ред. П. Мисник, з 1970 О. Бєляєв, з 1974 О. Аврамчук. У всіх матеріялах, міщених у журн., крім методичної допомоги у викладанні мови й літератури, гол. наголос кладеться на ідеологічне виховання в ком. дусі.

Українська Могилянсько-Мазепинська Академія Наук, наук. установа, заснована в травні 1938 постановою *Уряду УНР в екзилі* з метою продовжувати розпочату працю ВУАН у Києві, відновити ліквідовані наук. вид. на Україні та інформувати чужинецькі наук. установи про Україну та укр. науку. Академія мала тільки один відділ — українознавства з 24 катедрами, які творили н.-д. групи. Першим през. був С. *Смаль-Стоцький* (потім з серпня 1938 — І. *Фещенко-Чопівський*), секретарем А. *Яковлів.* Вийшли 2 тт. «Праць Відділу українознавства». З поч. другої світової війни У.М.-М.А.Н. перестала існувати.

Українська Молодь Христові, рел.-нац. свято укр. кат. молоді, що відбулося 7. 6. 1933 з метою демонструвати підтримку Кат. Церкви з нагоди 1900-ої річниці смерти і воскресіння Ісуса Христа. На демонстрацію до Львова прибуло бл. 50 000 молоді. У програмі були: Польова Служба Божа на площі Сокола-Батька, після якої єп. І. Бучко прийняв присягу молоді на вірність Христові і посвятив прапори Відбувся маніфестаційний похід вулиця-

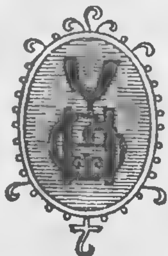
ми міста і дефіляда на горі св. Юра перед митр. А. Шептицьким. Орг-цією свята керував І. *Бабій;* серед співорганізаторів були В. *Глібовицький* та Р. *Данилевич.* ОУН поставилася неґативно до У. М. Х.

«Українська Музика», місячник, орган *Союзу Укр. Проф. Музик* у Львові, виходив з березня 1937 у Стрию і з березня до червня 1939 у Львові при допомозі НТШ. Гол. ред. З. *Лисько*, чл. ред. колеґії: В. Барвінський, В. Витвицький, Р. Савицький і Ф. Стешко; співр. ж.: С. Людкевич, А. Рудницький та ін. Ст. з історії укр. музики, про взаємини укр. і чужих муз. культур, нар. музику, творчість окремих композиторів, проблеми муз. термінології і педагогіки; крім того, рецензії, критика, бібліографія, хроніка муз. життя

«Українська Музична Газета», місячник, орган Всеукр. Муз. Т-ва ім. Леонтовича. виходила 1923—27 у Києві (до 1926) і Харкові; до 1925 п. н. *«Музика»*. 1928 «У. М. Г.» замінив ж. *«Музика Масам»*.

«Українська Накладня», в-во Я. *Оренштайна* з 1903 у Коломиї, з 1919 до поч. 1930-их рр. у Берліні. Видавало універсальну бібліотеку п. н. «Заг. Бібліотека» (до 1932 — 230 тт.), твори укр. клясиків: (Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, І. Франка) і сучасних письм. (Б. Лепкого та ін.) та серії «Бібліотека укр. і чужих романів»; шкільні підручники, ноти, дитячі ілюстровані кн., геогр. карти.

Українська Народна Оборона, УНО, див. *Укр. Кат. Нар. Партія.*

Українська Народна Партія (УНП), орг-ція націоналістичного напряму, заснована 1902 М. *Міхновським*. Політ. кредо партії було зформульоване у т. зв. «10 заповідях», в яких проголошувалася «Україна для українців», самостійна дем. укр. республіка, шанування укр. мови, традицій. 1905 УНП вмістила в «Самостійній Україні» у Львові проєкт укр. конституції, складений М. Міхновським. По 1907 діяльність УНП занепала. Серед лідерів УНП (крім М. Міхновського) були: М. і С. Шемети, В. і Г. Шевченки, О. і С. Макаренки, О. Степаненко та ін. 1917 кол. чл. УНП створили *Укр. Партію Соціялістів-Самостійників.*

Українська Народна Поміч (УНП; до 1926 – Народна Поміч), четвертий за числом чл. укр. братський убезпеченевий союз у ЗДА (з 1950 також у Канаді), заснований у липні 1913 з осідком у м. Пітсбурзі. Бл. 10 000 чл. УНП, організовані в бл. 200 автономних відділах, обирають що 4 роки свою Гол. управу. До другої світової війни УНП об'єднувала здебільша правос. українців, а її орган *«Народне Слово»* (з 1914 місячник, з 1921 — тижневик, останнім часом — двотижневик, з 1959 перейменований на «Укр. Нар. Слово») був речником Укр. Правос Церкви. УНП підтримувала зв'язки з гром. орг-ціями на Зах. Україні й допомагала їм матеріяльно. По війні стала співзасновником і активним чл. УККА і ЗУАДК і підтримує ін. укр. орг-ції, зокрема шкільництво і молодь; з 1959 особливо тісно співпрацює з орг-ціями *Укр. Визвольного Фронту.*

Головна управа УНП 1953
Зліва направо, сидять: П. Кравчук, Р. Сикута, М. Усик, Б. Шабатура (голова), А. Крупа, М. Дуткевич, о. Л. Весоловський; стоять: 1-й ряд: А. Сірко, О. Яремко, М. Комічак, П. Тибор, А. Кіфер; 2-й ряд: І. Сенчишин, С. Коцюба, М. Марків, В. Баранський

Крім свого органу «Укр. Нар. Слово» (з 1974 ред. В. Мазур при співпраці Л. Полтави), УНП видає календарі-альманахи, кн., п'єси, співаники тощо; серед ін. альманах «Золотий Гомін» (1960), «Історія УНП в Америці і Канаді» Л. Полтави (1977) та ін.

Гол. УНП: Д. Порада (1915—23), В. Сорочак (1923—34), М. Марків (1934—42), В. Шабатура (1942—62), В. Мазур (з 1966) й ін. 1981 осідок УНП перенесено до Чікаґо·

Українська Народна Рада Пряшівщини (УНРП), нац.-політ. і суспільна репрезентація українців Сх. Словаччини 1945—51, заснована 1. 3. 1945 на з'їзді делеґатів укр. сіл і округ у Пряшеві. Спершу УНРП орієнтувалася на вирішення долі укр. Пряшівщини в рамках всього Закарпаття (приєднання до УССР), пізніше погодилася з приналежністю краю до Чехо-Словаччини, в рамках якої намагалася боронити інтереси укр. меншости.

Намагання УНРП визначити законом її статут як нац.-політ. представницького органу та здобути нац.-культ. автономію не були вдалими; проте УНРП була визнана де факто центр. урядом у Празі та Словацькою Нац. Радою (СНР) і 1945—48 мала по 5 нею призначених послів у тимчасовому празькому парляменті і СНР. Органом УНРП був тижневик «Пряшівщина» (1945—51), що містив матеріяли укр. і рос. мовами та річні календарі. УНРП відбула 3 з'їзди; її працею керувала президія, у складі якої були секції, а по округах діяли окружні комітети, вона також координувала масову осв. працю на місцях. Першим гол. УНРП був В. Караман, ген. секретар І. Рогаль-Ільків; ін. діячі: В. Капішовський. П. Бабей, П. Жидовський, Д. Ройкович, С. Бунганич. Ком. переворот у Чехо-Словаччині 1948 призвів до зменшення ролі УНРП, і вона була змушена ліквідуватися (формально рішенням президії 11. 12. 1952, фактично припинила свою діяльність вже 1951). Замість неї створено *Культ. Спілку Укр. Трудящих* у Чехо-Словаччині. *В. М.*

Українська Народна Революційна Армія, див. «*Поліська Січ*».

Українська Народна Республіка (УНР), назва укр. держави спершу на території Наддніпрянщини — укр. земель кол. Рос. Імперії, а з 4. 1. 1919 також на зах.-укр. землях кол. Австро-Угорщини; проголошена у 3 *Універсалі* Укр. Центр. Ради (20. 11. 1917) у федеративному зв'язку з Росією; цілком самостійною УНР стала після 4 Універсалу (22. 1. 1918). За гетьманського уряду назву УНР замінено назвою *Укр. Держава* (29. 4. 1918 — 14. 12. 1918); за *Директорії* відновлено назву УНР. На укр. землях УНР проіснувала до 1920, коли гол. Директорії й уряд УНР виїхали на еміґрацію. Екзильний уряд УНР перебував насамперед у Польщі, а 1939—40 у Франції. По другій світовій війні 1947—48 створено *Укр. Нац. Раду* як передпарлямент екзильного Держ. Центру УНР, що продовжує традиції нац. респ. уряду України. (Історія цього періоду див. ЕУ 1, 506—12, 517—27, а держ. устрій 648—50; гол. дати в хронологічній таблиці *Україна 1917—80*). Див. також *Укр. Центр. Рада, Директорія Укр. Нар. Республіки* і *Рада Нар. Міністрів УНР*.

ВІСТНИК
РАДИ НАРОДНІХ МІНІСТРІВ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

Українська Народна Робітнича Партія, націоналістична група на Закарпатті в сер. 1930-их рр. Організатори І. Невицька, М. Тулик та ін. Пресовий орган — «*Народна Сила*» (1936—38).

Українська Народна Трудова Партія, див. *Українська Трудова Партія*.

Українська Народно-Демократична Партія, постала з ініціятиви І. *Мітрінґи* та його однодумців у лавах ОУН на поч. 1942 на Волині, де тоді оперували загони УПА, очолені Т. *Бульбою-Боровцем*. У.Н.-Д.П. оформилася як ліво-дем. орг-ція; у своєму маніфесті вона критикувала одночасно нім. окупаційну політику й ідейні основи та політ. практику рев. ОУН. Остання гостро виступила проти У.Н.-Д.П. У.Н.-Д.П. не розвинула своєї діяльности і швидко самоліквідувалася. До керівництва У.Н.-Д.П., крім І. Мітрінґи, належали: В. Турчманович, В. Ривак, Б. Левицький та ін. Окремі діячі за кордоном приєдналися до лівого крила *Укр. Рев. Дем. Партії* (група «Вперед»).

Українська Народно-Республіканська Партія, заснована в кін. 1918; трималася правого курсу аґрарної політики, виступала проти соціялізму, орієнтувалася на Антанту. Лідери: Є. *Архипенко* (мін. зем. справ у кабінеті С. Остапенка), П. Пилипчук (керуючий мін-вом шляхів у тому ж кабінеті) та О. *Ковалевський*. У. Н. Р. П. була керівною ґрупою в орг-ції держ. перевороту, влаштованого В. *Оскілком* 29. 4. 1919 в Рівному. Згодом не виявляла діяльности.

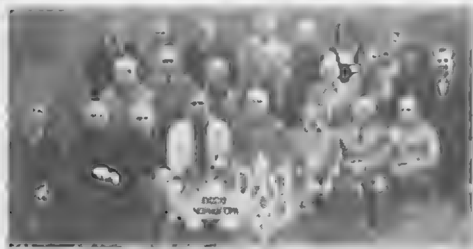
Українська Наукова Асоціяція, наук. т-во у Празі, засноване в кін. 1932 (під час гострого послаблення культ.-наук. праці укр. еміґрації в Чехо-Словаччині) з метою об'єднання укр. наук. сил у Чехо-Словаччині для дослідження минулого й сучасного укр. культури, техніки, соц.-екон. стану укр. народу. У.Н.А. об'єднувала бл. 50 чл., її гол. був Б. *Іваницький*, з 1936 — К. *Мацієвич*. Діяльність У.Н.А. обмежувалася перев. наук. доповідями.

Українська Національна Армія, під такою назвою робилися спроби орг-ції укр. армії по нім. боці при кін. другої світової війни. Наприкінці війни Німеччини проти СССР деякі нім. урядові кола намагалися включити в цю боротьбу народи Сх. Европи, з якою метою був створений рос. Комітет Визволення Народів Росії та Рос. *Визвольна Армія* (на чолі з ген. А. *Власовим*). Коли намагання підпорядкувати йому ін. нац. орг-ції не вдалися, створено *Укр. Нац. Комітет* (УНК) і проголошено орг-цію У.Н.А. 12. 3. 1945 А. *Розенберґ*, райхсміністер сх. окупованих земель, підтвердив рішення нім. уряду про створення УНК, «як єдиного представника укр. народу», та намір зібрати всіх українців, що боролися в складі нім. збройних сил, в укр. визвольну армію 17. 3 Президія УНК (у згоді з през. А. Лівицьким) призначила командувачем У. Н. А. ген. П. *Шандрука*, кол. старшину Армії УНР (він був одночасно і гол.

УНК), а начальником штабу У. Н. А. ген. А. Валійського. 28. 3 він прийняв присягу вояків Протитанкової Бриґади під командуванням полк. П. Дяченка (1 900 вояків) на вірність укр. народові. Ця бриґада мала б стати зародком другої укр. дивізії. До дивізії «Галичина» ген. Шандрук прибув у квітні на фронт до Австрії і, прийнявши присягу вояків, формально включив її до складу У. Н. А. як 1 Укр. Дивізію (бл. 16 000 вояків). До У. Н. А. зголосилися ще: Вільне Козацтво під командуванням полк. П. Терещенка (700 вояків), 281 запасна бриґада (5 000), стаціонована в Данії, бриґада особливого призначення отамана Т. Бульби-*Боровця* (400 вояків), два піхотні полки охоронної служби (2 000 вояків), які служили в Бельгії та Голляндії; три курені польової жандармерії та відділ зенітної артилерії (юнаків). Вже не було часу охопити в У. Н. А. вояків *Укр. Визвольного Війська*, в якому було бл. 75 000 українців. У всіх частинах, підлеглих Oberkommando des Heeres, було 220 000 українців. У. Н. А. одначе не вийшла поза стадію початкової орг-ції і плянування. Творення У. Н. А. було також виявом бажання укр. народу мати свою власну збройну силу, з уваги на різні можливості закінчення другої світової війни.

Література: Shandruk P. Arms of Valor. Нью-Йорк 1959; Шандрук П. Іст. правда про 1 УД й УПА. Вісті Комбатанта. Торонто 1965, ч. 1, стор. 5—21. *Р. Колісник*

Українська Національна Єдність у Франції (УНЄ), гром.-суспільна і культ.-осв. орг-ція, заснована 1949 у Парижі прихильниками середовища ОУН (А. Мельника) як продовження передвоєнного *Укр. Нар. Союзу*, входить до складу світової федерації Ідеологічно-Споріднених Націоналістичних Орг-цій, співпрацює з *Укр. Центр. Гром. Комітетом у Франції*. Гол. Управа УНЄ в Парижі координує діяльність 12 філій (у 1950-их рр. — 22) по гол. укр. скупченнях у Франції. УНЄ організує щорічні курси українознавства для молоді (її філії провадять місц. курси), спільно з тижневиком *«Укр. Слово»* видає самоосв. брошури і календарі-альманахи; при УНЄ діє молодіжна і відпочинкова оселя «Чорногора» в департаменті Ардеш. УНЄ спричинилася до заснування *Орг-ції укр. Молоді у Франції*. Гол. УНЄ: Я. Мусянович (1949—60), В. Лазовінський (1961—67), В. Малинович (1968—70), Л. Гузар (1970—71), Ю. Коваленко (1972—76), В. Михальчук (1976—78), А. Жуковський (з 1978).

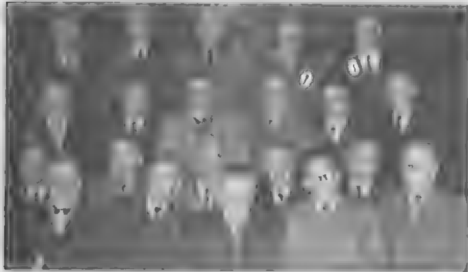
Гол. Управа і керівні органи УНЄ 1980
Зліва направо сидять у першому ряді: О. Корчак, В. Мулик, Г. Недогін, Є. Кокоць, А. Жуковський, В. Малинович, Т. Цвікула, І. Колач, О. Бойко (стоїть)

Українська Національна Оборона, піввійськ. орг-ція закарп. молоді, заснована у вересні 1938 з ініціятиви чл. ОУН. Гол. В. Івановчик, згодом С. Росоха. У листопаді 1938 перетворилася на УНО — *Карпатська Січ.*

Українська Національна Партія (УНП), єдина леґальна укр. політ. партія в Румунії з осідком у Чернівцях (1927—38), яка продовжувала традицію укр. нац.-дем. партії на Буковині за австр. часу. УНП виступала проти румунізації укр. населення, домагалася впровадження укр. мови в школах, у церкві та перегляду аґрарної реформи. Рум. шовінізм став на перешкоді здійсненню цих пропозицій. УНП діяла лише на Буковині; вона не мала постійної орг-ції і кадрів, а діяла за допомогою мужів довір'я. При виборах УНП нараховувала пересічно бл. 32 000 виборців. З уваги на рум. виборчий закон, УНП вступала у виборчі союзи з рум. партіями (нац.-цараністичною, ліберальною, радикально-аґрарною). Гол. УНП був В. *Залозецький* (посол до парляменту і сенату), секретарем — Ю. *Сербинюк.* Посли до парляменту: В. Дутчак, О. Шкраба, Ю. Сербинюк, Д. Маєр-Михальський; ін. діячі: Л. Когут, А. Кирилів, І. Стрийський, І. Жуковський, Ю. Лисан, Р. Ясеницький, М. Вітан, М. Сивий та ін. Пресові органи, близькі до УНП: *«Рідний Край»*, *«Час»*, *«Народна Воля»*, *«Рада»*. 1938 в Румунії скасовано всі політ. партії, у тому ч. й УНП. *А. Ж.*

Українська Національна Рада, політ.-гром. центр, створений 5. 10. 1941 в Києві з ініціятиви ОУН (під проводом А. *Мельника).* Президію У.Н.Р. очолив М. *Величківський*, секретарями були І. *Дубина* і О. *Бойдуник.* У кін. 1941 Райхскомісаріят України заборонив У.Н.Р., і до 1943 вона існувала підпільно. 29. 4. 1944 разом з *Укр. Нац. Радою* у Львові та представниками кол. Сойму Карп. України створено Всеукр. Нац. Раду, яку очолив М. Величківський, а його заступниками були митр. А. *Шептицький* і А. *Штефан.* Спроби Всеукр. Нац. Ради і *Укр. Гол. Визвольної Ради* (осінь 1944, у Братіславі) створити спільну плятформу не увінчалися успіхом, і ВУНР 1946 припинила свою діяльність на еміґрації.

Українська Національна Рада, передпарлямент держ. центру Укр. Нар. Республіки (УНР) в екзилі, створена на весні 1947 в результаті порозуміння укр. партій, щоб дати ширшу політ. базу для реорганізованого держ. центру з А. *Лівицьким* на чолі як през. УНР (див. *Уряд Укр. Нар. Республіки в екзилі*). За мету У.Н.Р. визначено консолідацію всіх самостійницьких сил для відновлення незалежної укр. держави з дем. устроєм. Вже 1946 до цього прямував короткий час діючий Координаційний Укр. Комітет, утворений з усіх партій на еміґрації за ініціятивою кан. українців (місія о. В. *Кушніра*). Ідея консолідації почала виразніше реалізуватися, коли А. Лівицький створив 1947 підготовну комісію на чолі з І. *Мазепою* для реорг-ції держ. центру й утворення У.Н.Р. Комісія разом з представниками партій опрацювала Тимчасовий закон 10. 6. 1948 про реорг-цію Держ. Центру Укр. Нар. Республіки, оголошений гол. Директорії. Цим законом утворено У.Н.Р. У червні 1948 всі політ. партії, за винятком гетьманців, схвалили статут У.Н.Р., який визначив її структуру, форми праці і взаємини з екзильним през. Як передпарлямент У.Н.Р. є законодавчим органом, вона творить Виконавчий Орган, держ. контроль та обирає през. УНР в екзилі. Між сесіями частину її функцій здійснює президія У.Н.Р., яка однак не може змінювати основного закону та обирати през. До У.Н.Р. вислали своїх представників ОУН (А. Мельника), ОУН (С. Бандери), УНДО, УРДП-соціялісти, УРДП, Укр. Нац.-Держ. Союз, Укр. Партія Соціялістів-Революціонерів (УПСР), Укр. Соц.-Радикальна Партія (УСРП), Укр. Соціял-Дем. Робітнича Партія (УСДРП). Почавши з 3 сесії У.Н.Р. (1954) до неї належали такі партії: ОУН (А. Мельника), УНДО, УРДП, УНДС, Укр. Соц. Партія. Всі вони мали по шість мандатів. Почавши з 4 Сесії (1957), до У.Н.Р. увійшли Союз Земель Соборної України — Сел. Партія (3 мандати), Укр. Сел. Партія (1 мандат), а з 6 Сесії (1967) до У.Н.Р. увійшла Орг-ція Укр. Націоналістів за кордоном (6 мандатів). ОУН С. Бандери вийшла з У.Н.Р. 1950 і почала боротьбу з нею. ОУН А. Мельника на деякий час (з жовтня 1957 до 1961) теж вийшла з У.Н.Р. На 7 Сесії (1972) був створений Гром. сектор, який мав в У.Н.Р. репрезентувати непартійних Після того проведено вибори до Гром. сектору, який складається з 15 делеґатів.

Президент, члени Президії і члени Виконавчого Органу УНР (1952)

Зліва направо, сидять — 1-й ряд: ген. М. Капустянський, С. Баран, президент А. Лівицький, І. Багряний, М. Хроновят; 2-й ряд: В. Григоренко, С. Довгаль, М. Хробак, Ю. Бойко, М. Лівицький; стоять — 1-й ряд: М. Воскобійник, Ф. Гаєнко, О. Юрченко, В. Ліберт, І. Лучишин, Д. Андрієвський; 2-й ряд: І. Іножарський, І. Дзябенко, М. Стечишин, Є. Ґловінський, М. Шраменко

У.Н.Р. відбула 8 сесій: 1 — липень 1948 (Авґсбурґ), 2 — червень 1949 (Ляйпгайм), 3 — березень 1954, 4 — березень 1957, 5 — листопад 1961, 6 — березень 1967 (всі в Мюнхені), 7 — грудень 1972 (у Лондоні) і 8 — червень 1979 (у Мюнхені). В наслідок лондонської сесії виникла криза в У.Н.Р., її правосильність була заперечена кількома партіями: від УРДП і УНДО допущено на цю сесію відламми партій проти бажання їх центрів. Криза поглибилася на останній сесії, у якій брали участь так само призначені особисто през. УНР делеґати. 3 сесія (1954) по смерті А. Лівицького обрала през. УНР С. *Витвицького*. 6 сесія по смерті С. Витвицького (9. 10. 1965) обрала М. *Лівицького*. Гол. президії У.Н.Р. були Б. *Іваницький*, І. *Багряний*, О. *Бойдуник*, Я. *Маковецький*, С. *Довгаль*, (П. Белей, І. *Кедрин-Рудницький* — виконуючі обов'язки гол.), В. Біляїв. Виконавчий Орган очолювали: І. Мазепа, С. *Баран*, С. *Созонтів*, М. Лівицький, А. *Фіґоль*, С. Довгаль, В. Федорончук, Т. Леонтій, Я. Рудницький. Склад Виконавчого Органу звич. був коаліційний з партій, що входили до У.Н.Р. З ініціятиви В.О. У.Н.Р. створено 1953 Ліґу визволення Народів СССР (т. зв. *Паризький Бльок*). Інформаційну службу виконували бюлетені Укр. Інформаційного Бюра. Півофіціозом през. УНР в екзилі й У.Н.Р. з 1972 стала газ. *«Мета»*. Фінансові засоби для діяльности У.Н.Р. і держ. центру в екзилі збираються серед укр. еміґрації, гол. його збирають через мережу Т-в прихильників У.Н.Р., які існують в більших осередках на Зах. і, крім збирання фондів, популяризують ідею відновлення укр. держави.

У квітні 1978 М. Лівицький розпустив У. Н. Р. і односторонньо видав новий закон про її реорг-цію, включивши до неї половину ним призначених чл. На знак протесту проти цього рішення частина партій і діячів вийшла з У.Н.Р. і держ.

центру й створила у 1979 Раду прихильників УНР, що її очолювали І. Кедрин-Рудницький, пізніше Маруся Бек.

Література: УНРада. Документи, матеріяли, статті, інформації. Лондон 1949; УНРада. Меморіяли, постанови, комунікати. ч. 3. Мюнхен 1950; Третя сесія УНРади. Матеріяли і документи. Мюнхен 1954; Четверта сесія УНРади. Матеріяли і документи. На чужині. 1957; П'ята сесія УНРади. Матеріяли і документи. На чужині 1962; Войдуник О. Консолідація (в кн. На переломі). Париж 1967; Документи і матеріяли до сучасної ситуації в У.Н.Р. Мюнхен 1969; Воскобійник М. Умертвлення Держ. Центру УНР. «Укр. Вісті», жовтень 1979.

Українська Національна Рада в Петрограді, постала 1. 4. 1917 у складі представників петроградського ТУП, укр. соц.-демократів, Укр. Рев. Комітету, укр. фракцій Ради Роб. і Солдатських Депутатів, укр. студентства, укр. робітників, т-ва «Громада» й ін. Гол. Виконавчого Комітету Ради обрано О. *Лотоцького* (від травня — П. *Стебницький),* заступником М. *Корчинського,* секретарем П. Стебницького; чл.: М. *Славінський,* Г. *Голоскевич, П. Зайцев,* Ф. *Слюсаренко.* У.Н.Р. встановила зв'язок з Укр. Центр. Радою і 3. 4. 1917 вислала делеґацію до гол. Тимчасового Уряду Г. Львова, яка передала меморіял з домаганням нац. прав для України й окупованих рос. армією Галичини та Буковини. У.Н.Р. організувала зустріч з митр. А. Шептицьким, який повернувся з заслання; допомагала делеґатам Укр. Центр. Ради в Петрограді у їх зв'язках з Тимчасовим Урядом. Зі зміцненням становища Укр. Центр. Ради в Києві та з переїздом у травні більшости чл. У.Н.Р. з Петрограду до Києва функції останньої звузилися, а після 2 Універсалу їх перебрав комісар України при Тимчасовому Уряді — П. Стебницький.

Українська Національна Рада у Львові (1941), виникла з Ради Сеньйорів, створеної у складі 16 чл. на нараді у Львові 6. 7. 1941, що її скликала ОУН С. Бандери; в кін. липня поширена до 30 чл. (не мала представників ОУН А. Мельника). 30. 7. 1941 Рада Сеньйорів перетворилася на У.Н.Р. з метою бути допоміжним проводом укр. народу Галичини, Волині та Холмщини і його представником перед нім. владою. Намагалася, щоб у її складі були представлені всі політ. напрями та гол. професії і представники провінції; згодом ч. чл. збільшено до 45. Гол. У.Н.Р. був К. *Левицький,* заступниками о. Ю. *Дзерович* і Л. Турчин; секретарем А. Біленький (з створенням президії її секретарем став Г. *Микетей);* серед ін. чл. були: архиєп. Й. Сліпий, о. Г. Костельник, М. Паньчишин, В. Сімович, Ю. Павликовський, А. Палій, М. Стефанівський, М. Волошин, В. Загайкевич, К. Паньківський, Б. Козубський, С. Хруцький — у більшості діячі або прихильники УНДО. Протектором і почесним през. був митр. А. Шептицький. У.Н.Р. визнавала ОУН як рушійну силу укр. політ. життя і підтримувала *Укр. Держ. Правління,* але з застереженням ставилася до боротьби між двома відламами ОУН. 30. 7. 1941 У.Н.Р. вислала протест нім. урядові проти приєднання Сх. Галичини до Ген. Губернії (підписали митр. Шептицький і всі чл.); на поч. вересня виготовлено меморандум до ген.-губернатора Г. Франка на оборону інтересів укр. Галичини.

31. 7. 1941 У.Н.Р. створила як виконавчий орган і для зв'язків з нім. владою Ген. Секретаріят з К. *Паньківським* на чолі, але по смерті К. Левицького (12. 11. 1941) нім. влада щораз більше унеможливлювала існування У.Н.Р.; врешті лист митр. Шептицького до Г. Гіммлера (лютий 1942) з протестом проти антижид. ґеноциду став нагодою для заборони У.Н.Р. (наказ львівської нім. політ. поліції 3. 3. 1942), а зв'язок з нім. владою в Галичині перебрав *Укр. Крайовий Комітет.* *Р. М.*

Українська Національна Рада 1918—19 Західньої Української Народної Республіки, постала 18. 10. 1918 у Львові з метою здійснити право на самовизначення укр. земель в Австро-Угор. монархії. До

Уряд Зах.-Укр. Нар. Республіки на еміґрації в Відні 1920
Зліва направо, сидять: Л. Петрушевич, Л. Сероїчковський, К. Левицький, Є. Петрушевич (президент), В. Сінґалевич, Р. Перфецький, Я. Селезінка, М. Гаврисевич

її складу входили всі укр. депутати обох австр. палат (Парляменту і Палати Па-

нів), крайових соймів Галичини й Буковини, по три представники укр. партій з цих земель; крім того, кооптовано видатніших непартійних фахівців; для доповнення проведено вибір від пов. та міст і дано місце представництву нац. меншостей, які з цього права не скористалися. Усього Рада мала 150 чл. 9. 11. 1918 У.Н.Р. проголосила *Зах.-Укр. Нар. Республіку.* Вона мала законодавчі й контрольні компетенції парляменту ЗУНР, перед нею відповідав уряд *(Держ. Секретаріят).* Пленум обирав Виділ УНРади: 9 чл. і през. Ради; Виділ виконував права гол. держави (затверджував уряд, здійснював право амнестії й аболіції, призначав керівників вищих держ. урядів, проголошував закони Ради); постанови схвалювалися більшістю. Назовні Виділ репрезентував през.; першим був К. *Левицький,* другим Є. *Петрушевич.* Перед переходом влади ЗУНР і УГА за Збруч Виділ УНРади і Держ. Секретаріят спільною постановою 9. 6. 1919 тимчасово передали свої конституційні повноваження през. Є. Петрушевичеві, як «уповноваженому диктаторові», який мав повноту військ. і цивільної виконавчої влади до скликання пленуму УНРади (див. *Диктатор).* *М. Добрянський*

Українська Національно-Революційна Партія, існувала в липні-серпні 1917 як фракція Укр. Партії Соціялістів-Революціонерів; лідер М. *Любинський.* У.Н.-Р.П. виступала проти згоди Центр. Ради з «Інструкцією» Тимчасового Уряду в Петрограді.

«Українська Нива», ілюстрований тижневик, виходив (1926—27) у Варшаві як орган укр. еміґрантів з Центр. і Сх. Земель (7 разів на місяць); 1928—37 у Луцькому як орган *Волинського Укр. Об'єднання* (ВУО) при допомозі поль. воєводи Г. Юзефського. «У.Н.» пропаґувала поль.-укр. співпрацю; ред. П. *Певний* (до 1935). 1937 «У.Н.» замінило «Волинське Слово».

«Українська Нива», ілюстрований рел. квартальник, з 1958 місячник, згодом зб.-річники, орган Укр. Місійного і Біблійного Т-ва в Канаді, виходив 1947—66 в Саскатуні, ред. Я. Гомінюк.

Українська Ономастична Комісія, заснована 1960 при АН УРСР з науковців (мовознавці, географи, історики тощо) та представників мін-в з метою орг-ції й координації наук. праці з *ономастики.* Гол. К. Цілуйко. У 1960—76 Комісія видавала неперіодичний бюлетень «Повідомлення У.О.К.» (вийшло 15 випусків на циклостилі). З запланованих вид. заг. характеру (зокрема гідронімічний атлас України) до 1981 вийшов тільки цінний «Словник гідронімів України» (1979). Комісія дораджувала в ономастичній частині ред. серії вид. «Історія міст і сіл Укр. РСР».

Українська оселя у Маквілері (Mackwiller) б. Страсбурґу, заснована 1955 укр.-франц. орг-цією «Les Amis des Ukrainiens» (гол. Т. Бравн, адміністративний дир. о. П. Когут). Культ. центр українців-католиків сх. Франції, в якому відбуваються щороку виховно-відпочинкові табори молоді (в сер. 200 учасників), курси УВУ, культ. і гром. імпрези тощо. Виховну і госп. роботу ведуть Сестри Служебниці. Каплиця з іконостасом С. *Борачка.*

Будинок оселі в Маквілері

Українська Папська Велика Семінарія св. Йосафата в Римі, відома п. н. *Колеґії св. Йосафата,* заснована 1897 як Папська Руська Колеґія під керівництвом оо. Єзуїтів, при церкві св. Сергія і Вакха в Римі. У 1904 керівництво перебрали оо. Василіяни. Коли по першій світовій війні ч. укр. студентів теології в Римі зросло, Пій XI побудував будинок для У.П.В.С. на горбку Джанікольо (відкритий 1932). З 1942 тут є резиденція Апостольського Візитатора для українців католиків у Зах. Европі. По другій світовій війні якийсь час У.П.В.С. була єдина у світі укр. кат. духовна семінарія; ч. студентів 20—50. Студенти слухають виклади в рим. папських ун-тах, а в У.П.В.С. вчаться літурґії, обряду та українознавчих предметів. Неперіодично видають «Альма Матер»; при семінарії діє бібліотека. Ректори: Л. Березовський, Д. *Головецький,* Й. *Лабай,* Й. *Заячківський,* А. *Великий,* І. *Назарко,* Є. *Химій,* С. *Мудрий.*

Будинок Великої Семінарії

Українська Папська Мала Семінарія св. Йосафата в Римі, навчальний заклад з гімназійною програмою навчання укр. мовою, заснований заходами архиєп. І. *Бучка* 1952 в Люрі (Франція) для підготови кандидатів до *духовних семінарій.*

У 1956 перенесена до Кастель Ґандольфо б. Риму, а 1959 Ватикан побудував для У.П.М.С. будинок у Римі. Папа Іван XXIII надав семінарії звання Понтифікальної (Папської). Пересічне ч. учнів 50—100;

Будинок Малої Семінарії

вони походять з різних зах.-евр. країн, з Юґославії та Америки. Виховне керівництво й адміністрацію від поч. перебрала укр. вітка *Салезіянського Чину*. Настоятелі: брати А. і В. *Сапеляки*, С. Чміль, В. Гринишин. У.П.М.С. є тепер єдиною сер. школою в зах. світі з виключно укр. мовою навчання. Ч. випускників за 25 рр. понад 400.

Українська Партія Національної Роботи, постала у Львові 21. 4. 1924 в наслідок внутр. непорозумінь в *Укр. Трудовій Партії*. У ч. засновників були: Д. *Паліїв*, Д. *Донцов*, С. *Підгірський* (гол.), В. *Кузьмович* та ін. Гол. засади націоналістичної програми: «Україна для українців»; розбудова нац. життя власними силами; безкомпромісове неґативне наставлення до Польщі і до СССР та комунізму. Орган — двотижневик *«Заграва»* (1923—24). УПНР не розгорнула діяльности і на консолідаційному з'їзді 11. 7. 1925 увійшла до УНДО.

ЗАГРАВА

ОРГАН НЕЗАЛЕЖНОЇ ДУМКИ

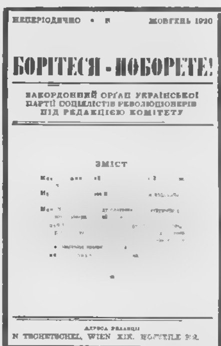
Українська Партія Праці (УПП), заснована в травні 1927 у Львові з чл. *Укр. Нац.-Дем. Об'єднання*, була ідеологічним продовженням т. зв. «незалежної групи» *Укр. Трудової Партії*. УПП стояла за всебічну підтримку закордонного уряду ЗУНР Є. *Петрушевича*. Політ. напрям — радянофільський. Гол. В. *Будзиновський*, заступник гол. М. *Західний* (посол до поль. сойму з виборів 1928), секретар М. Топольницький. Пресові органи — *«Рада»* і *«Праця»*. УПП існувала до 1930.

Українська Партія Соціялістів-Революціонерів (УПСР, популярна назва — есери), споріднена з рос. партією *соціялістів революціонерів*. У 1905—17 існували окремі гуртки укр. есерів у Симферополі, Одесі, Радомишлі, Баришполі, Києві (видавали нелеґально орган *«Боротьба»* 1913—15). Як всеукр. партія оформилася щойно 17—18. 4. 1917 у Києві; на установчих зборах устійнено тимчасову програму УПСР, ухвалено постанову про територіяльну автономію України й скликання Укр. Установчих Зборів, вирішено домагатися націоналізації землі. Керівництво УПСР складалося гол. з студентів: М. *Ковалевський*, Л. *Ковалів*, П. *Христюк*, В. *Залізняк*, М. *Шраг*, О. *Севрюк*. З УПСР співпрацював М. Грушевський. Органами партії були: щоденник *«Народна Воля»* і тижневик *«Боротьба»*. Завдяки ефективній пропаґанді («земля — народові без викупу») УПСР здобула у виборах до рос. Установчих Зборів перевагу над ін. партіями (50% всіх голосів на Україні). У повній залежності від проводу УПСР була *Укр. Сел. Спілка*. За Центр. Ради УПСР брала участь в уряді В. Винниченка (П. *Христюк*, М. *Стасюк*, М. *Ковалевський*, В. *Голубович*, М. *Шаповал*). Після проголошення IV Універсалу 30. 1. 1918 створено уряд з есерів на чолі з В. Голубовичем (7 есерів і 2 есдеки). УПСР мала перевагу в Раді Міністрів також після повернення уряду до Києва (1. 3. 1918).

За гетьманату УПСР провадила діяльність нелеґально. На IV з'їзді, що відбувся 13—16. 5. 1918 в околицях Києва, стався розкол УПСР на ліве крило — боротьбістів (Л. Ковалів, Г. *Михайличенко*, О. *Шумський*, В. *Елланський*, А. *Приходько*, А. Заливчий, Ю. Мазуркевич, П. *Любченко*), яке захопило ЦК і стояло на позиціях «радянської форми» влади та за співпрацю з большевиками, і праве крило, т. зв. «центр. течія» (І. *Лизанівський*, М. *Чечель*, М. Шраг, Микола *Шаповал*, Н. *Григоріїв*, М. *Салтан*, В. Голубович, О. Севрюк, Д. *Одрина*, О. *Жуковський*, П. Христюк, О. *Янко*, А. *Степаненко*, Ю. *Охримович*). Боротьбісти перейменувалися 6—8. 3. 1919 на *Укр. Партію Соціялістів-Революціонерів-Боротьбістів (комуністів)*. Центр. течія УПСР взяла участь в орг-ції Укр. Нац. Союзу (М. Шаповал) та у поваленні гетьманату. На *Трудовому Конґресі* есери домагалися соціялізації землі, націоналізації приватних зал., цукроварень, фабрично-заводських підприємств, передачі держ. органів влади колективам, складеним з представників трудового люду — селян і робітників. За Директорії до уряду В. Чехівського (УСДРП) входили М. Шаповал, О. Мицюк, І. Штефан, С. *Остапенко*. Натомість ін. діячі УСРП не входили до уряду Остапенка (він вийшов з УПСР),

і на знак протесту проти його політики УПСР разом з ін. соц. партіями утворила Комітет Охорони Республіки (22. 3. 1919). В уряді Б. Мартоса (УСДРП) брав участь М. Ковалевський, І. *Лизанівський*, І. *Паливода*, Л. *Шрамченко*, з 9. 6. 1919 ще Д. Одрина (гол. ЦК партії) та Т. Черкаський (секретар ЦК партії); в уряді І. Мазепи — М. Ковалевський, М. Черкаський, Н. Григоріїв, Л. Шраменко, П. Христюк.

В кін. 1919 частина чл. УПСР вийшла на еміґрацію (Чехо-Словаччина, Австрія), де пропаґувала принцип «диктатури трудових мас» (М. Шаповал, Н. Григоріїв). Дехто з лідерів УПСР — М. Грушевський, М. Чечель, М. Шраг, П. Христюк, Д. Ісаєвич заснували «закордонну делеґацію» УПСР у Відні, яка з 1920 видавала орган «*Борітеся — Поборете*» (1920—22), прагнучи перетворити УНР на «радянську республіку» та дійти до примирення з сов. Росією. Від 25. 2. 1920 до 5. 7. 1920 закордонні групи УПСР і Укр. Ком. Партії створили спільний «радянсько-рев. бльок», метою якого було створення укр. сов. радянської республіки. На поч. 1921 УПСР на еміґрації розкололася: 1) просов. група, очолена «закордонною делеґацією», 2) празька — на чолі з М. Шаповалом; видавала «Вільну Спілку» (1921—23) та 3) Орг. Комітет УПСР за кордоном (М. Ковалевський і М. Залізняк) у Відні. Після повороту «закордонної делеґації» на сов. Україну (1924) і смерти М. Шаповала (1932) орг-ції есерів об'єдналися і створили у Празі спільний ЦК УПСР за кордоном, що видавав «Трудову Україну» за ред. Н. Григорієва. По другій світовій війні УПСР відновила свою діяльність на еміґрації (лідери Я. Зозуля, Микола Шаповал), взяла участь у створенні Укр. Нац. Ради (1948) і в 1950 разом з ін. соц. партіями об'єдналася в *Укр. Соц. Партію*.

НЕПЕРІОДИЧНО • Ч ЖОВТЕНЬ 1920

БОРІТЕСЯ - ПОБОРЕТЕ!

ЗАКОРДОННИЙ ОРҐАН УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ СОЦІЯЛІСТІВ РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ ПІД РЕДАКЦІЄЮ КОМІТЕТУ

ЗМІСТ

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ

Література: Грушевський М. Укр. партія соціялістів-революціонерів. ж. Борітеся — Поборете, ч. 1. Відень 1920; Христюк П. Замітки і Матеріяли до історії укр. революції 1917—20 рр., т. I—IV. Відень 1921—22; Животко А. 50 років. До історії Укр. Партії Соціялістів Революціонерів. Прага 1936.

А. Жуковський

Українська Партія Соціялістів-Революціонерів-Боротьбістів (комуністів), ліва фракція УПСР, яка на 4 з'їзді УПСР (13—16. 5. 1918) захопила Центр. Комітет, пропаґувала «радянську» форму влади та домагалася співпраці з большевиками. Видавала тижневик «*Боротьба*» (ред. В. *Еллан-Блакитний)*. По окупації України большевиками на поч. 1919 боротьбісти співпрацювали з большевиками і входили до складу «Роб.-сел.» уряду Х. *Раковського* (М. *Полоз*, Г. Михайличенко, М. *Панченко*, Лебединець, М. Литвиненко). На V з'їзді партії (6—8. 3. 1919) у Харкові боротьбісти ухвалили ком. плятформу і переіменувалися на Укр. Партію Соціялістів-Революціонерів (комуністів). Згодом у серпні 1919 оформилися як Укр. Ком. Партія (боротьбістів), домагаючися прийняття до Комінтерну, але без успіху. З уваги на чималий вплив, який мали боротьбісти серед селянства, Ленін пішов на компроміс, обіцяючи «незалежність» УССР, а натомість УКП(б) добровільно самоліквідувалася і влилася до КП(б)У (березень 1920). Пізніше кол. боротьбісти відограли значну ролю на відтинку *українізації*, але у 1930-их рр. були ліквідовані. Визначніші діячі партії: Г. Михайличенко, Л. Ковалів, О. Шумський, В. Еллан-Блакитний, А. *Приходько*, А. *Заливчий*, В. *Чумак*, М. *Полоз*, П. *Любченко*, О. Лісовий, Г. *Гринько*, М. Панченко, Ю. Мазуркевич, О. Довженко.

Література: Майстренко І. Сторінки з історії Ком. Партії України (I—II). Мюнхен 1969.

Українська Партія Соціялістів-Самостійників (УПСС), заснована у Києві 30. 12. 1917, складалася з чл. кол. *Укр. Нар. Партії* та з військ. елементів. Домагалася негайного проголошення самостійности України, визнавала соц. програму, за якою земля мала належати хліборобам, а фабрики й зав. — робітникам. За Центр. Ради УПСС стояла в опозиції до уряду, критикуючи зем. політику і ліберальне ставлення до меншостей. За Гетьманату УПСС ставилася критично до офіц. політики і належала до ініціяторів створення Укр. Нац.-Держ. Союзу (травень 1918), брала участь в *Укр. Нац. Союзі* та мала свого представника в Директорії (О. *Андрієвський)*. За Директорії УПСС входила до урядів В. Чехівського (М. *Білинський*, І. *Липа*, О. *Осецький*, Д. *Симонів)* та С. Остапенка (М. Білинський, О. Шаповал, Д. Симонів, І. Липа). Незадоволена політикою уряду Б. Мартоса, УПСС разом з отаманом В. *Оскілком* і з нар. республіканцями (Є. *Архипенко)* організувала невдалий переворот у Рівному (29. 4. 1919). На еміґрації УПСС відновила свою діяльність у Відні, але з 1922 змінила назву на Укр. Нар. Партію, яка пробувала активізуватися на Волині під проводом В. Оскілка, видаючи у Рівному свій орган «Дзвін» (1923

-25). Серед лідерів УПСС були: О. і П. *Макаренки*, І. *Луценко*, О. Андрієвський. І. Липа, П. *Болбочан;* її органом у 1918 був «*Самостійник*». Назагал УПСС була малочисельна і не відограла поважної ролі в політ. житті.

Література: Укр. партія самостійників-соціялістів. Відень 1920; Тимошевський В. Історія укр. влади 1917—19. Відень—К. 1920.

Українська Партія Соціялістів-Федералістів (УПСФ, популярно есефи), ліберально-дем. партія, що оформилася у червні 1917 з кол. чл. *Укр. Дем.-Радикальної Партії* (1905—08) та *Т-ва Укр. Поступовців* (1908—17), які після з'їзду ТУП 7—8. 4. 1917 перетворилися на Союз Укр. Автономістів-Федералістів, а з вересня на УПСФ. УПСФ поновила програму Укр. Дем.-Радикальної Партії й складалася перев. з інтеліґенції, яка досі провадила нац.-культ. роботу, мавши найкращі з усіх партій фахові кадри. Назва партії скоріше віддавала данину духові часу (соціялізм її був поміркований), фактично ж вона стояла на позиціях консерватизму, а федералізм розуміла як світову форму міждерж. взаємин і децентралізовану адміністративну побудову. Гол. УПСФ був С. *Єфремов*, а до керівних її чл. належали: А. *Ніковський*, І. *Шраг*, О. *Лотоцький*, П. *Стебницький*, А. *В'язлов*, І. і З. *Мірні*, В. *Біднов*, Ф. *Матушевський*, В. *Прокопович*, М. *Кушнір*, С. *Шелухин*, М. *Славін*. Органом УПСФ був щоденник «*Нова Рада*».

За Центр. Ради до урядів В. Винниченка входили С. Єфремов, О. Шульгин, О. Лотоцький, П. Стебницький, І. Мірний, а до уряду В. Голубовича — С. Шелухин, В. Прокопович, О. Лотоцький, І. *Фещенко-Чопівський*. За гетьманату УПСФ брала участь у формуванні *Укр. Нац. Держ. Союзу* і *Укр. Нац. Союзу*, її чл. входили до другого уряду Ф. Лизогуба (24. 10. 1918): О. Лотоцький, П. Стебницький, А. В'язлов, М. Славінський. За Директорії брали участь в уряді В. Чехівського (П. *Холодний*, О. *Шелухин*, І. *Огієнко*, М. *Корчинський*), С. Остапенка (І. Фещенко-Чопівський, К. Мацієвич, Д. *Маркович*, І. Огієнко, О. *Корчак-Чепурківський*, М. Корчинський, М. *Кривецький*), І. Мазепи (І. Огієнко); у травні 1920 есеф В. Прокопович утворив кабінет міністрів. На еміґрації в Празі 1923 УПСФ перейменувалася на Укр. Радикально-Дем. Партію, яку очолив О. Лотоцький. Партійні лідери (М. Славінський, А. Яковлів, О. Шульгин, К. Мацієвич, В. Прокопович, О. Саліковський й ін.) близько співпрацювали з екзильним держ. центром УНР. По другій світовій війні радикальні демократи не відновили діяльности своєї партії; ідейно близьким до них був *Укр. Нац.-Дем. Союз*, створений 1946. *А. Ж.*

Українська Повстанська Армія (УПА), збройно-політ. формація, що діяла на Україні у 1942—53. Перші загони п. н. УПА — «*Поліська Січ*» створив з вибухом нім.-сов. війни отаман Т. *Боровець-Бульба* в р-ні Олевського на Поліссі для боротьби проти большевиків. Вони діяли незалежно від німців проти решток розбитих сов. військ. При кін. 1941 німці змусили Бульбу ліквідувати УПА — «Поліську Січ», після чого він перейшов з частиною своїх людей у підпілля і створив нову повстанську формацію, спершу під тією самою назвою, згодом як Укр. Нац. Рев. Армію (УНРА), для боротьби проти німців і больш. партизанів. З Бульбою співпрацювали чл. ОУН А. Мельника, які одночасно мали свої військ. табори на півд. Крем'янеччині та Володимирщині.

Паралельно почали творитися на Поліссі й Волині восени 1942 збройні загони ОУН С. Бандери, які також прийняли назву УПА. Вони 18. 8. 1943 роззброїли УПА «Поліську Січ» Т. Бульби; деякі чл. останньої увійшли до нової УПА, яка набрала розмаху, спираючися на мережу ОУН на півн.-зах. укр. землях. Її організаторами були провідні чл. ОУН: Д. Клячківський, Р. *Волошин*, Я. *Бусел*. Першим командиром УПА був Клячківський (псевд. Клим Савур), а шефом штабу полк. УНР Л. Ступницький (Гончаренко), начальником оперативного відділу полк. УНР М. *Омелюсік*. Місцем постою командування УПА була Костопільщина.

УПА постала на Поліссі й Волині насамперед для оборони населення перед нім. терором та для оборони перед больш. партизанами, які від зими 1942—43 наступали з білор. лісів, грабували населення та своїми акціями провокували ще сильніші нім. репресії (див. *Совєтські партизани на Україні в 1941—45 рр*). Творці УПА розглядали її як можливий зародок реґулярної укр. армії. Силою УПА було те, що вона могла спиратися на розгалужену мережу *Орг-ції Укр. Націоналістів*, яка мала підтримку населення; що в її творенні взяли участь старшини попередніх укр. військ. формацій; що до неї йшли люди різних політ. переконань, напр., дехто з чл. ОУН А. Мельника та непартійні; що вона могла виступати як заг.-нац. сила. З її ініціятиви була створена *Укр. Гол. Визвольна Рада* (УГВР) як верховний політ. центр, якому підпорядкувалася УПА. Силою УПА була також її

політ. плятформа, яка включала гасло самостійности України та боротьбу за основні гром. права, за демократію, за рівні права меншостей і співпрацю з ін. поневоленими народами проти нацизму і большевизму. При УПА були створені

Кінна стежа УПА на Волині (1943)

1943 окремі загони узбеків, азербайджанців, грузинів і татар, що складалися з кол. нім. полонених або мобілізованих німцями до допоміжної служби осіб. До УПА перейшла 1943 частина укр. поліції. Замість неї німці створили поль. поліцію, яка разом з німцями повела каральні акції проти укр. населення за підтримку УПА. Це привело до виступів укр. боївок проти ворожо наставлених до українців поль. колоністів та проти поль. боївок. Подекуди й загони УПА брали участь у цих кривавих поль.-укр. ударах, що їх з свого боку провокували німці.

Німці пробували знищити УПА масовими акціями (найбільша з них — наступ під командуванням ген. фон дем Баха) і засобами пропаґанди; в нім. листівках, киданих з літаків на територію, опановану УПА, вони називали УПА «спільниками Москви». У травні 1943 у засідці УПА згинув керівник «штурмових відділів» (СА) В. Лютце. Влітку 1943 відбулося ряд боїв і сутичок з німцями, напр., успішний наскок УПА на м. Камінь Коширський. При кін. 1943 влада німців була обмежена м. і зал. шляхами, решту території контролювала УПА. Одночасно вона частково очистила терени Рівенської, Волинської та Житомирської обл. від больш. партизанів, а рейди УПА поширилися й на частини Київщини та Кам'янець-Подільщини. За сов. джерелами, укр. нац. повстанські частини діяли й на Чернігівщині та Кіровоградщині.

У Галичині перші загони УПА почали творитися у червні 1943 в Карпатах п. н. Укр. Нар. Самооборони, коли туди прямували рейдом сов. партизани під проводом С. *Ковпака*. Гол. командування УПА розглядало ці терени як базу для боротьби не тільки в умовах нім. окупації, але й на час повернення большевиків. Крім того, з уваги на посилений натоді нім. терор проти населення Галичини (впровадження виняткового стану в жовтні 1943, наглі суди, розстріли і вішання закладників, посилені вивози до Німеччини), як раніше на Поліссі й Волині, УПА виступила тут проти німців, зокрема проти здачі континґентів, вивозу молоді до Німеччини, а також вела бої з сов. партизанами.

Впродовж осени 1943 і в 1944 гол. командування УПА досягло порозуміння про невтралітет зі стаціонованими на Україні частинами угор. армії, як і з румунами, а в лютому 1944 з поль. підпіллям (Армія Крайова) про взаємовизнання боротьби обох народів за незалежність.

На переломі 1943—44 УПА була найчисленніша за весь час свого існування, охоплюючи не менше 40 000 осіб, у тому ч. й підпільні кадри ОУН. Рік пізніше після переходу фронту, вже в сов. дійсності, сили УПА зменшилися до 20—25 000 осіб.

Територіяльно УПА ділилася на 3 групи: УПА-Північ (Волинська, Рівенська і частина Житомирської та Київ. обл.) УПА-Захід (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська та частини Закарп. Чернівецької обл.), з окремою воєнною округою «Сян» (Перемищина, Холмщина, Лемківщина); УПА-Південь (частини Вінницької і Хмельницької обл.). Групи ділилися на воєнні округи, а округи на тактичні відтинки. Спроби утворити четверту групу УПА-Схід не здійснилися.

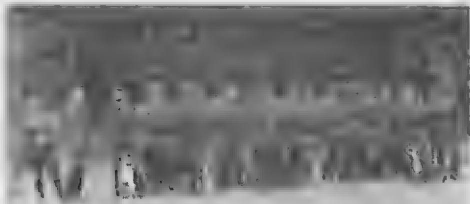
Територіяльні штаби УПА і деяких куренів та загонів мали оперативний, розвідчий, вишкільний, політ.-виховний, орг.-персональний і тиловий відділи. До тилового відділу належали інтендантура й Укр. Червоний Хрест (гол. К. *Зарицька*) з мед. персоналом; серед лікарів були й жиди. Командування загонів мали таку обсаду: командир, бунчужний, політ.-виховник, санітар (деколи лікар), начальник розвідки й польової жандармерії. Курені іноді мали капеляна.

Комплектування загонів відбувалося на добровільних засадах, проте на поч. фахівців мобілізовано. Щоб доповнити старшинські кадри, організовано вишкільні курси; існувала старшинська школа «Дружинники» з 6-місячною програмою, курси санітарів, медсестер, мінерів, політвиховчиків, адміністраторів.

Тактичною одиницею УПА був загін — сотня або курінь. Бойовий стан сотні становив 150—200 вояків. Проте звич. сотні були неповні. Загони були озброєні легкою піхотною зброєю, включаючи важкі скорострілі, ґранатомети й протипанцерні рушниці, а подекуди й

.лалі гармати. Вже за перших місяців сов. окупації перейдено на дію меншими загонами, щоб збільшити маневровість й улегшити прохарчування.

Спершу в УПА існували лише функційні ступені: курінний, сотенний, чотовий, ройовий. Згодом, ухвалою УГВР, введено підстаршинські ступені: стар-

Частина охорони Великого Збору УГВР (липень 1944)

ший стрілець, вістун, булавний, старший булавний; і старшинські: хорунжий, поручник, сотник, майор, полковник, генерал. Ступені ген. мали Р. Шухевич (Т. Чупринка) і шеф ген. штабу Д. Грицай (Перебийніс), ступені полк. їх наступники на цих постах: В. Кук (Коваль) й О. *Гасин* (Лицар), а також командири УПА-Захід та УПА-Південь: В. Сидор (Шелест), О. Грабець (Батько), перший гол. командир УПА Д. Клячківський та ін.

Зброю та однострої УПА здобувала від ворога або купувала на чорному ринку. В УПА існувала тільки піхота, за винятком початків УПА, коли були й кінні частини та гармати. Пересічно сотня мала два машинові скоростріли і 8—10 автоматичних рушниць, звич. рушниці та автоматичні пістолі. Зброя була нім., сов., угор., поль., чес. і рум. виробу.

За перших рр. сов. окупації УПА провела кілька більших політ. і збройних акцій, протиставляючися примусовій мобілізації до сов. армії, переслідуванню Гр.-Кат. Церкви, вивозам населення. У лютому 1946 була проведена протививорча акція, згодом протидія примусовій колективізації. У цих акціях УПА нападала на станиці НКВД, звільняла політ. в'язнів, вбивала коляборантів. Поширювано підпільну літературу, влаштовувано пропаґандивні збори населення. 1947 здійснено частинний розпуск загонів УПА і включено їх у збройне підпілля, ін. доручено «леґалізуватися». Оперативними одиницями УПА, замість сотень і куренів стали рої й чоти.

За весь час свого існування УПА стосувала тактику постійних маршів, несподіваних атак на ворога і намагалася оминати більших боїв. У засідці УПА був важко поранений у квітні 1944 ген. М. Ватутін. УПА користувалася допомогою населення харчами, одягом та розвідкою. Мірою того, як большевики опановували терен, вояки УПА й підпільники перебували зимові місяці у заготованих бункерах.

Особливо оперативно-тактичною формою дії УПА були рейди; деякі мали бойовий характер (репресії проти поль. боївок і больш. партизанів), ін. перев. пропаґандивні. Вони провадилися 1943—44 з гол. бази діяльности УПА на Волині, а 1944—46 з Карпат. Рейди відбувалися гол. на Правобережжя, Буковину, Закарпаття, а згодом з Засяння на Підляшшя та навіть на Словаччину.

Для знищення УПА большевики спершу застосували масові фронтальні бої й сутички, напр., у квітні 1944 триденний бій під Гурбами на Крем'янеччині з участю бл. 30 000 вояків та зимою 1944—45 у Карпатах. На поборювання УПА сов. уряд кинув кілька дивізій військ НКВД. Узимку 1945—46 влаштовано в Карпатах велику бльокаду з розташуванням військ НКВД по селах з метою не допустити до допомоги населення загонам УПА та підпіллю. Для боротьби з УПА большевики вербували з місц. населення т. зв. «стрибків». НКВД-МВД застосовували також різні методи провокації: творення фальшивих загонів УПА, поширення затруєних ліків й інфекційних недуг та ін. Рівночасно керівники уряду УССР та КПУ зверталися з закликом до вояків УПА здаватися («з повиною») за ціну помилування. Тих, хто зголошувався, НКВД включав до частин для поборювання УПА, а згодом їх судили й висилали до концтаборів. Відомі сім таких урядових звернень, останнє з датою 30. 12. 1949. Але про дії підпілля, включно з місц. зверненнями, повідомляла сов. преса до сер. 1950-их рр.

Межовою датою дії УПА стала смерть гол. командира УПА Р. Шухевича-Чупринки, який загинув у бою 5. 3. 1950. Ця втрата, роки виснаження й сов. терор призвели до її послаблення й ліквідації. Проте обмежені дії УПА і підпілля тривали щонайменше до 1953, а за сов. джерелами до 1956.

Окрему ролю відогравали в 1944—47 частини УПА Посяння, Холмщини та Лемківщини в кордонах Польщі, тобто спершу група «Сян», а згодом Закерзонський край з командиром полк. М. Онишкевичем (Орест) та тереновим провідником ОУН Я. *Старухом* (Стяг). Їх завданням було протиставитися поль. ком. органам та шовіністичним елементам поль. суспільства, які тероризували укр. населення, і протидіяти примусовому виселюванню українців. Для боротьби проти УПА поль. уряд створив

на весні 1946 оперативну групу «Ряшів», складену з частин двох дивізій. Бої, що тривали до жовтня, з огляду на розпо-

Відділ УПА на Закерзонні (1946)

рошення загонів УПА в терені та систему бункерів, не дали бажаних наслідків. У березні 1947 загинув у засідці УПА заступник мін. оборони ген. К. Свєрчевський, а наступного місяця поль. уряд створив оперативну групу «Вісла» під командуванням ген. С. Моссора. Група, що мала знищити УПА на Закерзонні, рекрутувалася з кількох дивізій піхоти, техн. полків, літунської ескадри і частин міліції, разом 17 350 вояків. Водночас поль. уряд домовився з урядами СССР і Чехо-Словаччини про спільний наступ на УПА; Чехо-Словаччина виставила у вересні 1947 на кордон з Польщею 13 600 вояків, так само сконцентровано було б. кордону численні сов. з'єднання. Натоді УПА Закерзоння мала 17 сотень (дещо понад 2 000 вояків), а підпільна мережа та самооборонні загони населення бл. 4 000 осіб. Операція «Вісла» почалася 24. 4. 1947 і тривала до жовтня 1947.

Майже все укр. населення виселено гол. у півн. воєводства Польщі. У важких кількамісячних боях УПА й збрй-

Видання УПА и УГВР (1943—49)

не підпілля мали важкі втрати в людях або були розбиті й розпорошені. З літа 1947 УПА почала залишати Закерзонський край; одні подалися до УССР, ін. до Зах. Німеччини й Австрії, куди добилися рейдами через Словаччину й Чехію (бл. 400 осіб). Невеликі групи діяли на опустілому Закерзонні (т. зв. «дике поле») ще до осени 1948.

УПА мала різні неперіодичні вид. 1944—46 появилися — «Повстанець» і «На зміну». УПА поширювала звернення до українців, військовиків, а також до ін. національностей (рос., поль., словацькою та ін. мовами). У лавах УПА працювали відомі підпільні публіцисти: Д. Маївський (П. Дума), Й. Позичанюк, П. Полтава, О. Дяків (Горновий), У. Кужіль; поети В. Волош-Василенко, М. Боєслав та ін.; мистці Н. Хасевич і М. Черешньовський. Бібліографію вид. УПА склав Л. Шанковський: «УПА та її підпільна література» (Філядельфія 1952).

Література: Лебедь М. Укр. Повстанська Армія. Мюнхен 1946; Шанковський Л. Укр. Повстанська Армія. Історія укр. війська. Вінніпег 1953; Мірчук П. Укр. Повстанська Армія 1942—1952. Мюнхен 1953; Blum I. Udział wojska polskiego w walce o utrwalenie władzy ludowej; walki z bandami UPA. Wojskowy Przegląd Historyczny. В. 1959; Szota W. Zarys rozwoju Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. Wojskowy Przegląd Historyczny. В. 1963; Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism, 2 вид. Нью-Йорк—Лондон 1963; Bilinsky J. The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. Нью-Брансвік 1964; Szcześniak A. B., Szota W. Z. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. В. 1973; Літопис Укр. Повстанської Армії, тт. 1—5. Торонто 1976—1981.

М. Прокоп, Є. Штендера

«Українська Політична Бібліотека», в-во М. *Залізняка* у Відні й Стокгольмі 1914—17, видавало кн. і брошури політ. і соц. змісту; серед ін. М. Драгоманова, С. Томашівського («Галичина, політ.-іст. нарис»), М. Лозинського та ін. Вид. «У.П.Б.» поширювано серед рос. полонених в Австрії, а також пересилано на Україну.

Українська поліція допоміжна, назва поліції порядку, створеної нім. окупаційною владою в Ген. Губернії. Діяла вже з кін. 1939 (п. н. Укр. поліція) у громадах з більшістю укр. населення. У Галичині була створена розпорядженням уряду Ген. Губернії від 18. 8. 1941, замість укр. нар. міліції. При кін. нім. окупації ч. всієї У. п. д. у Ген. Губернії становило трохи більше 5 000 осіб (у тому ч. 120 старшин), пляноване її ч. у Галичині (6 000) ніколи не було досягнене через брак охочих служити в ній. У. п. д. була призначена для втримування ладу й порядку серед місц. населення, але її повноваження були обмежені діями ін. загонів місц. поліції: зондердінсту (з фольксдойчерів), кримінальної (кріпо), зал. (баншуц), охорони підприємств (веркшуц). У. п. д. (як і поль. поліція) підлягала комендантові

нім. поліції порядку (Орднунґсполіцай — ОРПО) при уряді Ген. Губернії в Кракові та в дистриктах. В осідках округ було утворено окружні, а в пов. — пов. команди У п. д., які підлягали окружним чи пов. станицям ОРПО. Крайової команди У. п. д. не було. Найвищим рангою старшиною У. п. д. був майор В. Пігулей, окружний комендант У. п. д. у Львові (а його заступником — сотн. Л. Огоновський). У Львові діяла Поліційна школа (укр. комендантом її був сотн. І. *Козак*), яка за три роки свого існування перешколила всіх поліцаїв і кандидатів до служби в У. п. д.

Престиж У. п. д. завдяки нім. окупантам був низький. Її озброєння було цілком недостатнє; одна рушниця на двох поліцаїв і 10 набоїв на одну рушницю; оплата старшин і поліцаїв була низька, а забезпечення родин майже жадне. *Л. Ш.*

«Українська Православна Нива», місячник, орган Ген. Церк. Управління УАПЦ у Бразілії; виходила 1953—74 в Курітібі (1953—54 п. н. «Листок», 1954—55 — «Правос. Нива»); наклад 200—800 примірників; ред. о. Ф. Кульчицький (до 1963) і С. Плахтин.

Українська Православна Церква, назва, вживана на означення різних правос. церков, які складаються з укр. вірних, духовенства й ієрархів правос. віровизнання (хоча б тільки частково); деякі з них пов'язані між собою молитовною єдністю, хоч належать до різних юрисдикцій. У.П.Ц. бере свій початок від *Київ. митрополії*, створеної з прийняттям християнства на Руси-Україні, яка перебувала в юрисдикції константинопільського, з 1686 моск. патріярха, згодом моск. синоду. Впродовж своєї тисячолітньої історії У.П.Ц. зазнала різних адміністративно-територіяльних та юрисдикційно-орієнтаційних змін, включно з оформленням з частини її вірних, духовенства й ієрархії Церкви, з'єднаної у висліді проголошення *Берестейської унії* 1596 з Римом (див. також «ЕУ 1», Історія Церкви, стор. 601—22). По втраті автономії Київ. митрополії, яку обмежувано, почавши з 1686, наступив занепад церкви на Україні через накинення їй рос. проводу в 19 і 20 в. і посиленій русифікації. Відродження У.П.Ц. відбулося за укр. державности 1917—20, включно з проголошенням її автокефалії. Здійснення автокефалії У.П.Ц. у формі *Укр. Автокефальної Правос. Церкви* (УАПЦ) відбулося щойно у трудних умовах сов. дійсности у 1921—30 рр ; згодом дійшло до насильної її ліквідації. Нове відродження У. П. Ц. відбулося під час другої світової війни (1941—44, див. «ЕУ 1», стор. 618—19). Після нової сов. окупації України тут насильно запроваджено *Рос. Правос. Церкву* (в яку 1946 включено зліквідовану Гр.-Кат. Церкву Зах. України), під диктатом якої є також Правос. Церква у Польщі, Чехо-Словаччині. Вільна У.П.Ц. може розвиватися тільки поза межами СССР і сов. блоку.

Сучасний стан У.П.Ц. (1980) такий: традицію незалежної У.П.Ц. з часів укр. державности і згодом відродженої у 1940-их рр. продовжує Укр. Автокефальна Правос. Церква (УАПЦ) у Зах. Европі й в

Церковна Рада трьох митрополій у Вінніпезі 1980

Зліва направо, сидять: архиєп. Костянтин (Чікаґо), архиєп. Борис (Едмонтон), митр. Андрей (Вінніпеґ), митр. Мстислав (Бавнд-Врук), архиєп. Орест (Мюнхен), архиєп. Миколай (Торонто), єп. Василій (Вінніпеґ); стоять: А. Меланченко, о. Селепина, о. Міненко, В. Вязюк, І Соломон, о. Ф. Керницький, о. І. Куташ, о. С. Віляк, В. Дідович, о. С. Савчук, о. О. Кравченко, о. А. Дублянський, П. Кондра, о. І. Стус, о. Керелюк, о. С. Кіцюк, о. М. Юрківський, о. С. Ярмусь, о. М. Омисюк, о. Ф. Істомин, о. Т. Удод

Австралії під проводом митр. *Мстислава* Скрипника. По виїзді частини укр. еміґрації за океан ця Церква допомогла своїми кадрами і досвідом у розбудові заокеанських правос. церков. Найчисленнішими у діяспорі є *Укр. Гр.-Правос. Церква в Канаді* під проводом митр. Андрея *Метюка* і *Укр. Правос. Церква у ЗДА* (з окремою епархією у Півд. Америці), очолена митр. Мстиславом Скрипником. Між У.П.Ц., У.Г.П.Ц. і УАПЦ існує молитовна єдність; вони відбувають спільні наради, на яких серед ін. проголошено, що «поза межами України існує тільки одна У.П.Ц., — церква автокефальна, з устроєм соборноправним, яка складається з 3 самостійних митрополій, що становлять собою одну духовну цілість» (нарада 29—30. 4. 1960). На нарадах (їх відбулося 7 у 1953—81) устійнено також однакове вишколення кадрів духовенства й одностайну богослужбову практику.

Незалежно від цих трьох гол. У.П.Ц. у діяспорі діють ще ін.: *Укр. Автокефальна Правос. Церква — Соборноправна*, що посилається на традиції УАПЦ з 1921; вона має 2 фракції: під проводом митр. *Григорія* Огійчука та єп. Петра Колісника і діє у ЗДА, Англії, Півд. Америці й Австралії, та *Укр. Правос. Церква в Америці*, очолена єп. Андрієм Кущаком і підпорядкована константинопільському патріярхові — вона має парафії у ЗДА і Канаді. Перестала діяти Укр. Автокефальна Правос. Церква в Екзилі, очолена до 1971 архиєп. *Палладієм* Видибідою-Руденком.

Крім цих нац. юрисдикцій У.П.Ц., частина правос. українців у ЗДА і Канаді належить до рос. церков: у Правос. Церкві Америки (кол. рос.-амер. митрополія, яка 1970 одержала від моск. патріярха автокефалію); до неї належать еміґранти, вихідні з Закарпаття, Буковини й Галичини; незначне число українців-наддніпрянців належить до Зарубіжної Рос. Церкви, яка є в опозиції до моск. патріярхії; частина лемків і закарпатців — до Рос. Правос. Патріяршої Церкви, екзархату моск. патріярхії. 1938 в юрисдикції константинопільського патріярха створено Карпато-Руську Гр.-Кат. Правос. Церкву в Америці, до якої належать закарпатці, які перейшли на православіє в 1930-их рр. (сьогодні під проводом митр. Мартина). Більшість ієрархії всіх цих церков — росіяни, або несвідомі українці.

Основна маса укр. правос. населення (понад 95%) живе в СССР, Польщі, Чехо-Словаччині й Румунії. Однак, у них нема нац. У.П.Ц. В СССР У.П.Ц. заборонена, і там діє окремий екзархат України *Рос. Правос. Церкви* на чолі з митр. київ. і гал. *Філаретом* Денисенком; більшість вірних, духовенства й ієрархії екзархату є українцями. У Польщі діє *Польська Автокефальна Правос. Церква*, очолена митр. Василем Дорошкевичем; крім українців, до цієї церкви належать білоруси і незначне ч. росіян. У Чехо-Словаччині є Автокефальна Правос. Церква під проводом митр. Доротея Филипа, якій підпорядковані дві епархії на Пряшівщині; крім українців, до них у незначному ч. належать також словаки і чехи. В Румунії діє окрема Укр. Правос. Церква на Мармарощині, яка творить протопопат у складі Рум. Семигородської епархії.

Чисельний стан Укр. Правос. Церков видно з таблиці (перев. приблизні числа на 1980):

	Число епархій	Єп.	Парафій	Свящ. і дияконів (у дужках)	Вірних (у тис.)
Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) в Зах. Европі й Австралії	3	1	68	31 (4)	16
Українська Гр.-Правос. Церква в Канаді й Австралії	3	4	315	93 (5)	120
Українська Правос. Церква у ЗДА	1	3	93	94	100
Її епархія в Півд. Америці	1		22	12	30
Укр. Автон. Правос. Церква — Соборноправна	2	3	21	20 (5)	3
Укр. Правос. Церква в Америці	1	1	34	41 (4)	30
Карпато-Руська Гр.-Кат. Правос. Церква в Америці	1	2	69	58	100
Рос. Правос. Церква — Екзархат України	18	14	2 500—3 000	2 000—3 000	8 000—10 000
Польська Автокефальна Правос. Церква	4	4	205	200	420*
Православна Церква в Чехо-Словаччині	3	3	100	50	30
Укр. Правос. Церква в Румунії (протопопат)			8	8	[illegible]

* У тому ч. 150 українців.

Література: Дорошенко Д. Церква в минулому і сучасному житті укр. народу. Берлін 1940; Огієнко І. Укр. Церква. І—ІІ. Прага 1942; Heyer F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Кельн-Браунсфельд 1953; Власовський І. Нарис історії Укр. Правос. Церкви. І—IV. Нью-Йорк—Бавнд-Брук 1955—66; Явдась М. Укр. Автокефальна Правос. Церква 1921—36. Новий Ульм 1956; Полонська-Василенко Н. Іст. підвалини УАПЦ. Мюнхен 1964; Bociurkiw B. L'Eglise Orthodoxe en Ukraine depuis 1953. Париж 1966; The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Exile. In Yearbook of the Orthodox Church. Published by A. Proc. Мюнхен 1978; Архиєпископ Макарій (Свистун). Православ'я на Україні. К. 1980. *А. Жуковський*

Українська Православна Церква в Америці (УПЦА), правос. церква, що оформилася 1928 з кол. гр.-католиків. 1929 УПЦА відбула в Аллентавні (Пенсільванія) свій перший конґрес, на якому вирішено створити укр. правос. епархію у ЗДА. З 1932 цю церкву очолював єп. *Йосиф* Жук, згодом єп. *Богдан* Шпилька (1937—63) і єп. Андрій Кущак (з 1967). У 1980 УПЦА (з осідком в Ямайці б. Нью-Йорку) охоплювала 26 парафій з 35 свящ. і 4 дияконами у ЗДА і 8 парафій у Канаді (6 свящ.), бл. 13 000 вірних. Богослужбова мова здебільша укр., почасти — ц.-слов. й англ. Друкований орган — квартальник «*Український Православний Вісник*». УПЦА перебуває у молитовному зв'язку з Вселенським Патріярхатом і належала до кол. Постійної Конференції Канонічних Єпископів Америки (СКОБА).

Українська Православна Церква в Канаді, див. *Українська Греко-Православна Церква в Канаді.*

Українська Православна Церква у ЗДА (УПЦ-З). Перші укр. правос. парафії у ЗДА засновано 1919 виходцями з Буковини, Наддніпрянщини та кол. гр.-католиками, що в наслідок труднощів, які переживала Гр.-Кат. Церква (заведення целібату, суперечки за церк. власність тощо) переходили на православіє. Вони підпорядкувалися митр. Германосові, антіохійському екзархові в Америці. На церк. з'їзді в Нюарку 29—30. 12. 1920 створено УПЦ-З, адміністратором якої був спершу о. М. Копачук, під ієрархічною опікою митр. Германоса. З 1924 УПЦ-З очолив архиєп. УАПЦ *Іоан* Теодорович; під його проводом УПЦ-З збільшила ч. парафій з 11 (1924) до 32 (1932). Через канонічні труднощі архиєп. Теодоровича, частина правос. відлучилася 1932 від УПЦ-З і приєдналася до *Укр. Правос. Церкви* під ієрархічним зверхництвом константинопільського патріярха. 1949 прибув до ЗДА архиєп. *Мстислав* Скрипник й організував низку парафій з новоприбулих укр. еміґрантів. На Соборі, що відбувся 12—15. 10. 1950 в Нью-Йорку, об'єднано 2 юрисдикції (митр. Іоана і архиєп. Мстислава) і створено одну УПЦ у ЗДА на чолі з митр. І. Теодоровичем (після усунення канонічних непорозумінь), архиєп. Мстиславом як гол. консисторії та 2 архиєп.: *Володимиром* Мальцем і *Генадієм* Шиприкевичем; ч. свящ. — 118. УПЦ-З мала свій осідок у Філядельфії. З утворенням (1951) укр. правос. центру в Бавнд-Бруку (б. Нью-Йорку) туди перенесено й адміністративний осередок УПЦ-З. Там засновано музей, бібліотеку-архів, в-во, семінарію св. Софії (1975), асоційовану з Ун-том Ратґерс, збудовано церкву-пам'ятник та закладено центр. укр. цвинтар, на якому поховано чимало визначних українців.

Церква-пам'ятник у Бавнд-Бруку

Найвищим унапрямлюючим органом УПЦ-З є Церк. Собор, який відбувається раз на 3 р. (до 1981 — 10); ін. керівними органами є Собор єпископів для розгляду канонічних і євангельських справ та Церк. Рада Митрополії (митр., єпископи, 7 представників від духовенства і 7 від мирян), яка має нагляд над церк. адміністрацією, майном Церкви, опікується богословською освітою тощо. Виконавчим

Конференція духовенства Укр. Правос. Церкви в ЗДА (1952)
(Посередині митр. Іоан Теодорович і архиєп. Мстислав Скрипник)

органом, що керує повсякденним життям Церкви, є консисторія (гол. з 1981 о. протопресвітер С. Біляк). На чолі УПЦ стоїть митр., до 1971 — Іоан Теодорович, потім Мстислав Скрипник (з 1977 з титулом Блаженніший). Крім митр., УПЦ-З має 2 архиєп.: Марко Гундяк (Нью-Йорк) і Константин Баґан (Чікаґо), 94 свящ., які обслуговують 93 парафії й понад 100 000 вірних.

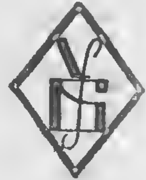
При УПЦ-З діє Наук.-Богословський Ін-т (гол. В. Завітневич), який видає ерк.-рел. твори; Укр. Правос. Ліґа у ЗДА, молодечий відділ Ліґи та Об'єднання Укр. Сестрицтва. УПЦ-З видала б. 200 книжок і з 1950 видає місячник *«Укр. Правос. Слово»* (також по-англ.), а з 1951 «Укр. Правос. Календар».

Одну з епархій УПЦ-З становлять парафії у Півд. Америці: 6 в Арґентіні, 12 у Бразилії, 3 у Венесуелі і 4 у Параґваї, що їх обслуговують 11 свящ. Ч. вірних — бл. 30 000.

Література: Перший Собор Укр. Правос. Церкви в США. Укр. Правос. Календар. 1951; Білон П. До історії Укр. Правос. Церкви в ЗДА, там же. 1955; Скрипник Мстислав. З десяту річницю Собору Поєднання, ж. Укр. Правос. Слово, ч. 10. 1960; його ж: На сторожі Божого скарбу. Бавнд-Брук 1972; Yearbook of the Orthodox Church 1979. Edition. Published by A. Proc. Мюнхен 1978.
А. Жуковський

«Українська Преса», вид. концерн 1923–39 у Львові, створений І. *Тиктором* на комерційній базі, розрахований на масового читача. Зародком в-ва була газ. *«Новий Час»* (з 1923; від 1926 — власність І. Тиктора), з 1932 щоденник, масово поширений на Зах. Україні (наклад 16 000), з численними в різні часи додатками. Ін. газ. і журн.: популярний тижневик для селян *«Нар. Справа»* (з 1928), побудований на асекураційному принципі (30—40 000 накладу), з 1931 місячник для дітей *«Дзвіночок»* (30 000 накладу), з 1932 ілюстрований півтижневик для укр. родини *«Наш Прапор»* (8—10 000); з 1933 тижневик сатири і гумору *«Комар»* (7 000); з 1934 двотижневик *«Укр. Лемко»*. Наклад періодиків концерну «У.П.» 1937 становив 92 600, 1938 — 106 500.

«У.П.» видавала також кн. і календарі: з 1929 — сел. календар «Золотий Колос» (100 000), з 1931 — «Календар для всіх» (з 1937 п. н. «Альманах Нового Часу»), з 1935 гумористичний календар «Комар». Книжкові вид. виходили у формі бібліотек при відповідних газ.: при «Новому Часі» — 30 кн. (до 1933), «Нар. справі» — 18 кн. і (з 1937) місячними випусками п. н. «Рідне Слово»; при «Дзвіночку» (з 1937) щомісячно бібліотека для молоді «Ранок», при «Нашому Прапорі» щомісяця «Укр. Бібліотека» (з 1933), і «Аматорський Театр» (з 1935), квартально «Муз. Бібліотека» (з 1937); з 1938 «Бібліотека церк.-рел. книг» (вийшло «Святе Письмо» в перекладі о. М. Кравчука та молитовник «Вірую» — накладом 100 000). З 1934 виходила місячними випусками «Іст. Бібліотека» (1929—36). В її серії вийшли монументальні популярні вид.: «Велика Історія України» І. Крип'якевича і М. Голубця (15 000), «Історія Укр. Культури» І. Крип'якевича та ін., «Історія Укр. Війська» за ред. І. Крип'якевича (12 000) і «Велика Всесвітня Історія» (не закінчена). Всього у в-ві «У.П.» вийшло понад 400 кн., що їх передплатники відповідних газ. одержували безкоштовно, тільки за зворотом порто. У в-ві (редакції, адміністрації й друкарні) працювало понад 100 осіб. Концерн «У.П.» виявив найбільшу на зах. укр. землях вид. діяльність у галузі преси і значну книжкову. На це вплинула серед ін. дешева ціна і популярність видань. «У.П.» спричинилася до поширення освіти і нац. свідомости серед укр. мас, зокрема на селі.

Українська Пресова Служба, «Ukrainischer Pressedienst» (УПС), інформаційне бюро у Берліні 1931—39, організоване колами ОУН для ознайомлення чужого світу з укр. актуальними політ. і культ. проблемами. УПС видавала бюлетені нім. і укр. мовами за ред. М. *Селешка* (1931—34), В. *Стахова* (1937—41). Ін. співр.: Р. Ярий, А. Луців, Я. Чемеринський-Оршан, М. *Прокоп*. УПС мала філії в Нью-Йорку («Ukrainian Press Service», 1938—41), ред. Є. Скоцко, Женеві (спорадичні бюлетені, 1930—35, ред. М. *Кушнір*-Богуш, М. *Троцький*-Данько), Лондоні (1931—39, ред. Є. *Ляхович*, С. Давидович), Римі, Празі, Відні, Кавнасі.

Див. також *Інформаційна служба*.

Українська Рада в Америці, продовження в 1916—18 *Американської Руської Ради*. Гол. У.Р. були о. В. Довгович і С. Ядловський. Видавала англомовний ж. «Ukraine». У.Р. 1918 перетворилася на *Український Народний Комітет*, що був паралельною політ. репрезентацією до *Укр. Федерації* у ЗДА.

Українська Рада Народного Господарства (УРНГ), існувала як респ. орган керівництва економікою УССР п. н. Рада Нар. Госп-ва України, згодом, 1919—32 (з перервою з березня 1919 до листопада 1920), — Вища Рада Нар. Госп-ва УССР. За часів госп. реформ М. *Хрущова*, зокрема з поворотом до територіяльного принципу керівництва (децентралізація) економікою та створенням раднаргоспів, утворено вдруге УРНГ (6. 7. 1960) як респ. орган управління пром-стю та будівництвом. Після утворення 1963 Ради Нар. Госп-ва СССР уклалося подвійн

підпорядкування: УРНГ підпорядковувалася як Раді Міністрів УССР, так і Раді Нар. Госп-ва СССР. УРНГ відогравала позитивну ролю у пляні послаблення залежности укр. економіки від моск. керівництва. Її ліквідовано 14. 1. 1966 у зв'язку з відновленням принципу керівництва економікою через знову створені централізовані галузеві мін-ва.

Українська Радикальна Партія (спершу Русько-Укр. Радикальна Партія, з 1926 Укр. Соц.-Радикальна Партія — УСРП), заснована у Львові 4. 10. 1890, виросла з радикальних молодечих гуртків, які постали в Галичині в кін. 1870-их рр. під впливом М. *Драгоманова.* Її засновано з ініціятиви І. *Франка,* М. *Павлика,* В. Будзиновського, Є. Левицького, С. Даниловича, К. Трильовського й ін. Драгоманов уважав постання партії за передчасне, але погодився з доконаним фактом; інтенсивно співпрацюючи в радикальних органах, він своїм авторитетом формував ідейне обличчя У.Р.П. Смерть Драгоманова (1895) приспішила процес диференціяції в радикальному русі, який призвів до розламів в У.Р.П. під кін. 1890-их рр.

У.Р.П. була першою укр. політ. партією на евр. зразок — з суцільною програмою, масовою орг-цією і реєстрованим членством. В основу програми покладено етичний і наук. соціялізм на дем. і кооп. базі, людську гідність для всіх і всеукр. єдність. Радикальний рух прагнув до секуляризації укр. суспільного й культ. життя та поборював Гр.-Кат. Церкву й духовенство, яке тоді відогравало провідну ролю в Галичині. У.Р.П. організувала селян і робітників, скликала віча по селах, закладала кооперативи (нар. спілки), проголошувала гасло політ. боротьби власними силами народу; виховала ряд діячів з селян і робітників, організувала жіноцтво. У.Р.П. мала виразно опозиційну програму до уряду та тодішніх *народовців* й успішно поборювала *«нову еру».* На з'їзді у Львові 1895 склала під впливом Ю. *Бачинського* заяву про політ. самостійність укр. народу. На з'їзді 1897 висунула постанову про підготову сел. страйку. У зв'язку з виборами У.Р.П. влаштувала масові сел. віча за заг. виборче право; 1895 від неї обрано 3 послів до сойму, а 1897 — 2 до віденського парляменту.

Від 1895 в партії змагалися три течії: соціялісти-народники (драгоманівці), соціялісти-марксисти і радикальні народовці. 1899 з партії вийшли прихильники останніх двох течій: М. Ганкевич, Ю. Бачинський, Р. Яросевич, С. Вітик й ін. заснували *Укр. Соц.-Дем. Партію;* В. Охримович, Є. Левицький, В. Будзиновський, Т. Окуневський, І. Франко та ін. творили разом з більшістю народовців *Нац.-Дем. Партію* (Н.Д.П.). Відтоді У.Р.П. стала фактично партією селян. Після Н.Д.П. У.Р.П. була найсильнішою партією в Галичині; у віденському парляменті вона мала 1911 — 5, у гал. соймі 1913 — 6 послів. У 1900-их рр. гол. завдяки діячам У.Р.П. (зокрема К. *Трильовському)* створено фіз.-культ. орг-цію *«Січ»,* а 1913 парамілітарне т-во *Укр. Січ. Стрільців.*

З проголошенням ЗУНР У.Р.П. увійшла до *Укр. Нац. Ради;* чл. Держ. Секретаріяту від неї були: Д. *Вітовський* — секретар військ. справ й І. *Макух* — внутр. справ; Л. *Бачинський* був віцепрезид. УНРади. Після упадку укр. держави У.Р.П. створила коаліцію з Укр. Нар. Трудовою Партією в *Міжпартійній Раді* у Львові.

На першому по війні (1. 4. 1923) і на наступних з'їздах доповнено програму, за якою У.Р.П. визначала себе, як орг-цію працюючих мас України, що стоїть на соц. позиціях, які прагне здійснити в укр. незалежній державі з респ. устроєм і владою всіх працюючих, та домагається соціялізації всіх засобів продукції. У.Р.П. відмежувалася від УСДП, яка з 1923 орієнтувалася на сов. Україну. 1925 з'їзд У.Р.П. ухвалив постанову проти співпраці з укр. «буржуазними партіями», засудив колоніяльну політику большевиків супроти України, проголосив гасло: «Вся земля селянам без викупу». 1926, після приєднання до У.Р.П. волинської групи есерів, партія змінила назву на Укр. Соц. Радикальну Партію, а в квітні 1931 вступила до II Соціялістичного Інтернаціоналу. Партія бойкотувала (спільно з усіма політ. орг-ціями Галичини) вибори до поль. сойму 1922. До виборів 1928 пішла самостійно (здобула 11 мандатів до сойму і 3 до сенату), а 1930 виступила у виборах спільно з УНДО (поділ мандатів в пропорції 1 : 3); посли У.Р.П. творили в соймі і сенаті окремий клюб. Дальші вибори У.Р.П. бойкотувала з причини недемократичности виборчої системи. 1934 партія мала 20 000 чл.

Гол. (лідери) партії: І. Франко (до 1898), М. Павлик (до 1914), М. Лагодинський (до 1919), Л. Бачинський (1930; довгий час найвпливовіший діяч У.Р.П.), І. Макух. Визначнішими чл. партії були, крім згаданих: І. Блажкевич, К. Трильовський (найпопулярніший її діяч), М. Коберський, Д. Ладика, В. Лисий, М. Матчак, О. Назарук (до 1922—23), О. Павлів, І. Попович, М. Стахів, С. Жук та ін. З У.Р.П. були пов'язані визначні письм.: В. *Стефаник,* Л. *Мартович,* О. *Маковей,* Д. *Лукіянович.*

У.Р.П. заснувала свої орг-ції — молоді «Каменярі» і *Союз Укр. Працюючих Жінок — Жіноча Громада;* під її впливом було в-во і нар. ун-т *«Самоосвіта»* (1930—

ї), партійно-політ. літературу видавало в-во «Громада» (1922—39). Пресові органи: *Народ»* (1890—95 і 1918), *«Хлібороб»* (1891—95), *Громадський Голос»* (1892—1939) та ін.

По другій світовій війні УСРП відновила 1946 свою діяльність на еміґрації і 1948 взяла участь у створенні Укр. Нац. Ради. 1950 об'єдналася з УСДП й ін. соц. партіями в *Укр. Соц. Партію.* Лідерами УСДП на еміґрації були М. *Стахів,* В. *Лисий* та ін.

Література: Badeni J. Radykali ruscy. Кр. 1896; Левинський В. Нарис розвитку укр. робітничого руху в Галичині. К. 1914; Возняк М. Іван Франко в добі радикалізму. ж. Україна, кн. 6. К. 1926; Макух І. На народній службі. Детройт 1958; Химка Дж. Укр. соціялізм у Галичині. До розколу в Радикальній партії 1899 р. Журн. вищих українознавчих студій, вип. 7, 1979.

І. Лисяк-Рудницький, Дж. Химка, Р. М.

Українська Радикальна Партія, створена при кін. 1904 у Києві групою, що відкололася від *Укр. Дем. Партії;* складалася перев. з письм.: Б. *Грінченко,* С. *Єфремов,* Модест *Левицький,* Ф. *Матушевський* та ін. У.Р.П. зосередила свою діяльність на вид. політ. брошур, що виходили у Львові й Петербурзі. Не маючи впливу на маси, восени 1905 вона об'єдналася з Укр. Дем. Партією п. н. *Укр. Дем.-Радикальна Партія.*

«Українська Радянська Енциклопедія». Після появи І т. *«Укр. Загальної Енциклопедії»* у Львові (1930) з ініціятивою великої «Укр. Радянської Енциклопедії» (УРЕ) виступив М. *Скрипник.* Під його орудою створено в Харкові ред. колеґію УРЕ, секретарем якої став С. *Бадан.* Редакція видавала «Бюлетень» (2 чч.). Притягнено до співпраці понад 100 фахівців. З плянованих 20 тт. підготовано 3. Друк першого був передбачений на поч. 1933, але моск. цензура заборонила його як націоналістичний. Того ж р. Скрипник поповнив самогубство і його наступником став В. *Затонський.* Виготовлені матеріяли були знищені, і в листопаді 1934 редакцію УРЕ розв'язано.

Проєкт 20-томної УРЕ знов виринув на поч. 1948, але конкретно почато його здійснювати щойно після XX з'їзду КПСС (1956), знов у відповідь на укр. енциклопедію поза УССР — Енциклопедію Українознавства, що її почало видавати НТШ. 18. 12. 1957 доручено працю над УРЕ АН УРСР. На чолі створеної тоді гол. редакції УРЕ (понад 40 осіб) став М. *Бажан.* Заплянованo 15—16 тт. на 1958—62. У 1959—65 видано в Києві 17 тт. (17 т. цілковито присвячений УССР, у 1967 і 1969 видано його рос. і англ. версію). У 1968 додатково видано «Алфавітний предметно-іменний покажчик». У сумі УРЕ охопила 45 000 гасел. Серед ілюстрації є понад 120 кольорових мап Наклад — 80 000. У вид. УРЕ взяло участь понад 5 000 авторів.

Зміст українознавчих гасел УРЕ згідний з заявою «Передмови», що УРЕ «має показати братерську єдність укр. народу з великим рос. і всіма ін. народами Радянської Вітчизни» і що вона спрямована проти «насамперед укр. буржуазного націоналізму» (це останнє поширюється і на постаті 17—18 в., напр., на І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепу, П. Орлика). В УРЕ є тенденція (хоч не послідовна) розуміти українство за територіяльним принципом (хто працює на Україні, той українець), але у випадку письм. — за мовним. Багато геогр. назв зросійщено, деякі спольщено. Усі назви книг цитовані в УРЕ по-укр., наслідком чого не можна знати, якою мовою вони написані.

У 17 т. дуже скупо потрактовано розділ «Населення» (3 стор. з мапою), «Мова» (6 стор.), «Релігія і церква» (3 стор.), тоді як КПУ присвячено 25 стор. Нема зовсім розділів про етнографію та українців у світі, непропорційно мало місця приділено історії до Жовтневої революції 1917 (50 стор., а сов. добі 54).

У 1977 почало виходити друге вид. УРЕ за ред. того ж М. Бажана. У складі редакції теж понад 40 осіб. Вид. розраховане на 12 тт. і 50 000 гасел (більша кількість їх при зменшенні ч. тт. пояснюється збільшенням кількости шпальт на стор. з 2 до 3). Новістю цього вид. є рос. переклад, який почав з'являтися від 1978. Заг. наклад УРЕ 2 ніби більший, ніж УРЕ 1 — 100 000, але в дійсності наклад укр. вид. менший (50 000, ін. 50 000 припадає на рос. вид.). У «Передмові» зазначено, що це вид. УРЕ показує «характерні риси . . . радянського народу — нової іст. спільноти людей».

Гол. редакція УРЕ видала також короткий «Укр. радянський енциклопедичний словник» у 3 тт. за ред. Бажана (1966—68), низку спеціяльних енциклопедій («Радянська енциклопедія історії України», відповідальний ред. А. Скаба, 4 тт., 1969—72; «Енциклопедія нар. госп-ва УРСР», відповідальний ред. С. Ямпольський, 4 тт., 1969—72; «Укр. с.-г. енциклопедія», відповідальний ред. Р. Пересипкин, 3 тт., 1970—72; «Енциклопедія кібернетики», відповідальний ред. В. Глушков, 2 тт., 1973, рос. вид. 1974), словників («Політ. словник», ред. Г. Шевель і В. Мазур, 1971; «Екон. словник», ред. П. Багрій і С. Дорогунцов, 1973; «Філос. словник», ред. В. Шинкарук, 1973; «Словник художників України», відповідальний ред. М. Бажан, 1973; «Юридичний словник», ред. Б. Бабій та ін., 1974; «Біол. словник», ред І. Підоплічко та ін., 1974;

«Шевченківський словник», відповідальний ред. Є. Кирилюк, 2 тт., 1976—77; «Словарь по кибернетике», ред. В. Глушков, 1979), багатотомних іст. довідників («Історія укр. радянського мистецтва», гол. ред. М. Бажан, 6 тт., 1966—73; «Історія АН УРСР», гол. ред. Б. Патон, 2 тт., 1967; «История Академии Наук Украинской ССР», гол. ред. Б. Патон, 1979; «Історія міст і сіл УРСР», гол. ред. П. Тронько, 26 тт., 1967—74), а також «Словник іншомовних слів», ред. С. Мельничук, 1974; «Рос.-укр. словник соц.-екон. термінології» С. Воробйової і Т. Молодіда, 1976 (1966, вид. «Наук. Думки»); іст.-архітектурний довідник «У пам'яті народній» (1975, вид. УРЕ спільно з Укр. Т-вом Охорони Пам'ятників Історії та Культури).

Від усунення з України П. *Шелеста* (1972) помітна тенденція Гол. Редакції перейти частково на рос. мову видань.

Р. М.

Українська Радянська Соціялістична Республіка (УРСР), див. *Українська Совєтська Соціялістична Республіка.*

Українська Революційно-Демократична Партія (УРДП), постала 1946 в Німеччині з еміґрантів з підсов. України, вихованих в основному на ідеях укр. відродження 1920-их рр., почасти з кол. чл. ОУН, послідовників І. *Мітрінґи*. Засновниками УРДП були: І. *Багряний*, Г. *Костюк*, І. *Майстренко*, Б. *Левицький*, С. *Підгайний* та ін. Очолював її спершу Г. Костюк, який 1948 відійшов з лівою групою (І. Майстренко, Б. Левицький, Р. Паладійчук та ін.), що створила навколо місячника *«Вперед»* ліву УРДП (згодом перестала існувати). Найдовше на чолі УРДП стояв гол. лідер її й надхненник І. Багряний (1948—63); далі Ф. *Гаєнко* (1963—67), недовгий час М. *Степаненко* (який 1967 також відійшов, створивши окрему — «праву» УРДП), В. Гришко (1967—75) і з 1975 — М. *Воскобійник*. Ін. діячі партії: В. Бендер, П. Волиняк, В. Голубничий, Ю. Дивнич-Лавріненко, І. Дубилко, О. Коновал, І. Корнійчук, А. Лисий, Ф. Піґідо, А. Рябишенко. В основу програмових засад УРДП покладена боротьба проти сов. режиму і створення самостійної укр. держави з дем. устроєм. Гол. рушієм цього рев. перетворення УРДП вважає нац. свідомі держ.-творчі кадри, що виховуються в русі опору проти сучасного тоталітарного ладу УССР. УРДП співзасновник і активний учасник діяльности *Укр. Нац. Ради* (до 1968), Конґресу укр. вільної політ. думки і *Укр. Дем. Руху*. Діячі УРДП були ініціяторами утворення таких співзвучних орг-цій: Об'єднання бувших репресованих українців сов. режимом, Леґіон ім. С. Петлюри і Об'єднання Дем. Укр. Молоді. Пресові органи: *«Укр. Вісті»*, *«Укр. Прометей»*, неперіодичний ж. «Наші позиції» (з 1948).

Література: Програмові засади, затверджені І з'їздом УРДП 1947. Новий Ульм 1948; Програма УРДП, затверджена V з'їздом УРДП 1970. Чікаґо 1970.

Українська Республіканська Капеля, заснована під керівництвом К. *Стеценка* й О. *Кошиця* в Києві на доручення (2. 1. 1919) С. Петлюри, для пропаґанди укр. муз. культури за кордоном, затверджена окремим законом УНР 25. 1. 1919. Від лютого 1919 до кін. липня 1920 У.Р.К. у складі 80 осіб, під гол. керівництвом і диriґентурою О. Кошиця (помічник дириґента П. Россіневич-Щуровська, учитель співу Г. Тучапський, адміністратор О. Приходько) концертувала з великим успіхом по гол. країнах Европи — в Чехо-Словаччині, Австрії, Швайцарії, Франції, Бельгії, Голляндії, Англії й Німеччині, там таки в Берліні перестала існувати.

Українська Республіканська Капеля (1919)
Сидять зліва направо: 5 — Г. Тучапський, 6 — О. Кошиць (керівник), 7 — П. Россіневич-Щуровська, 8 — К. Стеценко, 10 — О. Курчинський

її учасники створили три окремі хори, з яких група з О. Приходьком на чолі (18 осіб) переїхала на Закарпаття, осіла в Ужгороді й там заснувала Т-во «Кобзар», а згодом і театр. Група М. Кириченка концертувала в Еспанії, а основна частина під проводом О. Кошиця, переїхавши через ЧСР до Польщі, створила у Варшаві Укр. Нац. Хор і зимою 1921 розпочала турне по Еспанії, Франції, Бельгії, Німеччині й ЗДА, де й залишилася. Тут від жовтня 1922 до березня 1923 дала 138 концертів, а згодом у Бразілії, Арґентіні, Уруґваї, на Кубі бл. 900 концертів. 1924 Укр. Нац. Хор, виховавши десятки муз. діячів і дириґентів, перестав існувати.

Улюбленими творами в репертуарі У.Р.К., згодом Укр. Нац. Хору, були: «Кантата про Матір Божу Почаївську», «Щедрик», «Ой пряду, пряду» М. Леонтовича, «Веснянки», купальські пісні, «По опеньки ходила» М. Лисенка, щедрівки і колядки К. Стеценка, «На вулиці скрипка грає» О. Кошиця та ін. У.Р.К. запрезентувала перед Заходом високу муз. культуру України, й була живим свідченням окремішности укр. народу, його мови, історії й культури.

Література: Nejedlý Z. Ukrajinská republikanská Kapela. Прага 1921; Укр. пісня за кордоном; голос закордонної муз. критики. Париж 1929; Безручко Л. Укр. Респ. Капеля; спогади з концертової подорожі по Европі. Народна Воля, ч. 23 і дальші. Скрентон 1932; Пеленський О. Укр. пісня в світі. Світова концертова подорож Укр. Респ. Капелі. Спомини учасника. Л. 1933; Кошиць О. Спогади, I—II. Вінніпеґ 1947—48; Кошиць О. З піснею через світ. Вінніпеґ, I — 1952; II — 1970; III — 1974.

В. В.

«Українська Реформація», рел.-осв. місячник (з 1931 двотижневик), орган Укр. Євангельсько-Реформованої Церкви, виходив 1928—32 спочатку у Львові, з 1929 у Станиславові і 1931—32 у Коломиї; ред. пастори З. *Бичинський* і В. Федів.

Українська Робітнича Організація (УРО) в Канаді, ліва гром.-політ. орг-ція, що її чл. у сер. 1930-их рр. у зв'язку з нац. політикою КПСС і сов. репресіями на Україні відокремилися від ком. *Т-ва Укр. Роб.-Фармерський Дім.* Заснована спершу як Федерація Укр. Роб.-Фармерських Орг-цій (1935), згодом існувала як Союз Укр. Орг-цій (1936—40), а далі прийняла назву УРО. Керівним діячем і першим гол. був Д. *Лобай* (до 1966), пізніше Т. *Кобзей*. Ін. діячі: С. Хвалібога, Т. Кульчицький. Постання і діяльність УРО значно послабило совєтофільський табір у Канаді; УРО видавала гостро протисов. газ. «*Правда*» (1938—40) і «Вперед». Належала до співзасновників *Комітету Українців Канади.*

«Українська Родина», популярний літ.-іст. місячник, виходив з жовтня 1947 до серпня 1949 у Торонто й Едмонтоні; видавець і ред. О. Луговий; вийшло 20 чч.

Українська (Руська) Центральна Народна Рада, див *Центральна Руська (Українська) Народна Рада.*

Українська Санітарно-Харитативна Служба (УСХС), див. *Українська Медично-Харитативна Служба.*

Українська Світова Кооперативна Рада (УСКР), створена 1973 укр. кооператорами Канади, ЗДА, Австралії, Арґентіни й Англії під час II *Світового Конґресу Вільних Українців* (СКВУ). Президію очолювали В. Ситник (Канада) і (з 1978) О. Плешкевич (ЗДА). Дані про УСКР на кін. 1979:

Країни	Кооператив	Членів (у тис.)	Оборотні фонди (у млн дол.)	Власний капітал (у млн дол.)
Австралія	6	6	12	0,14
Арґентіна	2	8	5	0,58
Канада	37	51	216	5,61
ЗДА	34	43	144	6,61
Разом	79	108	377	12,94

У поодиноких країнах діють крайові Кооп. Ради або ін. центри: в Австралії — Рада Укр. Кооперації Австралії (РУКА), у Канаді — Укр. Кооп. Рада Канади (УКРК), в ЗДА — Централя Укр. Кооперації Америки (ЦУКА). УСКР і крайові кооп. центри видають свої журн.: ЗДА — «Наш Світ» і «Кооп. Думка», Канада — «Кооператор» і кілька бюлетенів, Австралія — «Кооп. Слово».

Українська Селянська Спілка, див. *Селянська Спілка.*

Українська Селянсько-Робітнича Партія Підкарпатської Руси, ефемерна націоналістична орг-ція на Закарпатті, заснована 1936. Гол. І. *Невицька;* провідні чл. І. Грицьо, М. Тулик, В. Кузьмик. Орган партії — двотижневик «Народна сила» І. Невицької у Пряшеві. Орг-ція не мала впливів поза студентською молоддю.

Українська Сільсько-Господарська Академія (УСГА), вищий навчальний заклад у системі Мін-ва Сіль. Госп-ва СССР; міститься у Києві. Створена 1954 на базі С.-Г. Ін-ту (заснований 1922 на базі с.-г. відділу Київ. Політехн. Ін-ту, створеного 1898) і Київ. Лісо-Госп. Ін-ту (заснованого 1930). 1957 до Академії приєднано Київ. Ветер. Ін-т (заснований 1921). В УСГА (1976) діють фак.: аґрономічний, аґрохемії, ґрунтознавства, захисту рослин, ветер., зооінженерний, механізації сіль. госп-ва (з інженерно-пед. відділом), електрифікації сіль.-госп-ва (з відділами автоматизації), екон. (з екон., бухгальте-

ським і кібернетичним відділами), лісогосп., пед., підвищення кваліфікації; підготовчі і заочні відділи. Є аспірантура, 76 катедр (1976), 3 дослідні станції, 5 н.-д. і галузевих лябораторій, дендрарій, музей; у бібліотеці 500 000 тт. У 1975—76 навчалося 10 800 студентів (у тому ч. більшість на заочному відділі), працювало 780 викладачів. За весь період існування підготовано 41 500 фахівців. Видаються наук. праці (з 1940) та навчальні посібники.

Будинок Сіль-Госп. Академії в Голосієві (арх. Д. Дяченко)

Українська Служба Батьківщині, з 1941 добровільна праця для юнаків 19—20 рр., яку ввела нім. влада в Ген. Губернії, з 1942 обов'язкова для чоловіків у віці 18 (інколи 17) до 60 рр. Метою її було мати дешевих робітників для будів. робіт, потрібних під час війни, зокрема будови шляхів. З 1943 притягнено до неї і шкільну (на 1 рік) та студентську (на 6 місяців, заходами УЦК її скорочено до 2 місяців) молодь. УЦК (референтом У.С.Б. був О. Руснак) подбав про відокремлення українців в окремі відділи (поляки працювали в Поль. Будів. Службі), про заміну наглядачів, що ними були звич. поляки і фольксдойче українцями, про введення спорту і розваг. З 1943 організовано у Львові курси для старшин і підстаршин і У.С.Б., які закінчили 84 кандидати. Укр. Окружні Комітети (зокрема у Львові й Тернополі) опікувалися юнаками. В У.С.Б. працювало понад 10 000 українців.

Наступ большевиків ліквідував У.С.Б.: юнаків взято до війська, Дивізії «Галичина» або до протиповітряної служби.

Українська Совєтська Соціялістична Республіка (УССР), офіц назва — Українська Радянська Соціялістична Республіка (УРСР, до поч. 1930-их рр. — УСРР). одна з 15 союзних респ. СССР, ком. держ.-політ. формація, що постала у висліді збройної аґресії Сов. Росії при допомозі місц. большевиків у 1917—20 рр. проти Укр. Нар. Респ. УССР межує на зах. з Чехо-Словаччиною і Польщею, на півн. і сх. з Білорусією й Росією, на півд. зах з Молд. ССР, Румунією й Угорщиною, на півд. прилягає до Чорного й Озівського м. Заг. протяжність кордонів 6 466 км, з них 4 142 з ін. республіками СССР, 1 271 км зі сх.- евр. країнами та над морем — 1 053 км. Територія УССР лежить приблизно між 52° і 44° півн. шир (витягнена на 893 км) та 22° і 40° геогр. довж. на сх. від Ґрінвіча (1 316 км). Площа 603 700 км² (третя за величиною в СССР після РСФСР і Казахської ССР); населення на 1981 — 50,1 млн (у тому ч. 31,4 міськ.), з них 36,6 млн українців (за ч. населення УССР стоїть на другому місці в СССР після РСФСР). Адміністративно УССР поділена на 25 обл., 479 р-нів і 8 522 сільради; має 402 міст і 901 с.м.т. (1980). Не вся укр. етногр. територія (площа її становить 747 500 км², населення 57 млн) входить до складу УССР. Столиця — Київ (до 1934 Харків). (Див. таблицю Адмінстративно-територіяльний поділ населення УССР на стор. 3390).

Історія. Сов. історіографія кладе поч. УССР на 25. 12. 1917, коли большевики скликали в Харкові свій Всеукр. з'їзд рад, на якому створили уряд, призначений на повалення Укр. Нар. Респ. За 1917—20 рр. відбулися три спроби встановлення сов. влади на Україні, супроводжувані військ. інтервенцією Сов. Росії (див. *Українсько-совєтська війна*). УССР (до січня 1919 назва — Укр. Нар. Респ.) була формально проголошена як «окрема держава» на 3 Всеукр. з'їзді рад 6—10. 3. 1919, коли ухвалено першу конституцію УССР. При кін. 1920 Сов. Росія при підтримці місц. больш. і співзвучних їм політ. груп та військ. з'єднань встановила свою владу на Україні. 30. 12 1922 УССР разом з РСФСР, Білор. ССР та Закавказькою Сов. Федеративною Соц. Респ. (Грузія, Вірменія, Азербайджан) увійшла до складу СССР на федеративних засадах, втрачаючи т. ч. номінальну незалежність, яку мала доти.

У 1920-их рр. сов. режим на Україні закріпився, стосуючи тактику репресій (винищено повстанський рух, ліквідовано нац. ком. партії, а згодом різні ухили, напр., «шумськізм») і концесій (*українізація*, Нова Екон. Політика, початкове толерування УАПЦ). З 1928 впроваджено в життя п'ятирічний плян, а з ним *колективізацію сіль. госп-ва* та індустріялізацію саме коштом селянства. Тоді припинено НЕП, а в нац. політиці Москва побоялася укр. культ. відродження і вдарила по діячах культури, науки і рел. життя, інсценізуючи процес *Спілки Визволення України* 1930. Від колективізації жахливо потерпіло село, гол. в час трагічного, штучно викликаного голоду 1932—33 (див. *Голод*).

У 1930-их рр. проведено кількакратні чистки в держ. і партійному апараті України; перші секретарі ЦК КП(б)У чергувалися один за одним (Л. Каганович. С. Косіор, М. Хрущов), Косіор і другий секретар Постишев були ліквідовані, кілька керівних діячів поповнили самогубство. Масово розстрілювано діячів укр. культури. 1935—37 чистку переки-

Адміністративно-територіяльний поділ і населення УССР на 17. 1. 1979

Області	Райони	Сіль. ради	Міста	С. м. т.	Міськ. р-ни	Населення в тис.	% міськ. нас.	Густота на 1 км²
Укр. ССР	479	8 522	412	899	120	49 755	61	82,4
Вінницька	26	591	11	28	3	2 046	35	77,2
Волинська	15	309	10	20	—	1 015	40	50,3
Ворошиловградська	18	170	37	105	4	2 787	85	104,4
Дніпропетровська	20	219	18	54	18	3 639	80	114,1
Донецька	18	204	49	134	20	5 160	89	194,7
Житомирська	22	531	9	41	2	1 597	44	53,4
Закарпатська	13	257	9	28	—	1 155	38	90,2
Запорізька	18	228	13	20	6	1 947	71	71,6
Івано-Франківська	14	350	13	26	—	1 332	36	95,8
Київська*	25	559	23	29	12	4 068	74,1	140,7
Кіровоградська	21	293	12	26	2	1 251	52	50,9
Кримська	15	231	15	54	10	2 183	67	80,9
Львівська	20	487	39	36	5	2 584	53	118,5
Миколаївська	19	216	7	20	4	1 242	60	50,5
Одеська	26	349	17	29	8	2 544	62	76,4
Полтавська	25	375	15	21	5	1 741	50	60,5
Рівенська	15	306	9	18	—	1 121	36	55,8
Сумська	18	341	15	20	2	1 463	53	61,5
Тернопільська	16	423	16	14	—	1 163	31	84,3
Харківська	25	327	16	62	9	3 056	75	97,3
Херсонська	18	214	8	30	3	1 164	58	40,8
Хмельницька	20	466	11	25	—	1 558	36	75,6
Черкаська	20	412	15	19	2	1 547	44	74,0
Чернівецька	10	204	10	9	3	890	38	109,9
Чернігівська	22	460	15	31	2	1 502	44	47,1

* Разом з Києвом.

нено на всі щаблі партійних і урядових кадрів. Скасовано рештки адміністративної й екон. автономії УССР. Україною почали правити, як колонією, при допомозі поліційного *терору*.

Щойно після того, як у великій чистці за «єжовщини» обезголовлено на 70—80% держ.-партійний апарат, прислано 1938 р. на Україну М. *Хрущова* як першого секретаря ЦК КП(б)У. Напередодні евр. кризи 1938—39 ком. режим на Україні устабілізувався при цілком нових керівних кадрах, слухняних моск. центрові і Сталінові. У дипломатичній співпраці з Гітлером Сталін приєднав у вересні 1939 і червні-липні 1940 зах.-укр. землі до УССР. Нім.-сов. війна (1941—45) відбувалася значною мірою на укр. землях, й Україна зазнала в ній великих руйнацій і шкоди. Спершу населення було готове прийняти німців як визволителів, але, пізнавши їх нищівну політику, наставилося проти них. Це сприяло активізації *сов. партизан на Україні.* 1943—44 Червона армія звільнила укр. землі від німців і почала відновлювати сов. порядки. Початково на Зах Україні (включно із Закарпаттям) велася дещо відмінна політика (напр., колективізацію відкладено на 1948—50 рр.), проте акція проти Гр.-Кат. Церкви, а зокрема проти збройного підпілля УПА створила з зах. укр. обл. пацифіковану зону з масовими депортаціями й арештами. Початкові надії, що автономія й зовн. престиж (вступ УССР до ООН) зростуть, не виправдалися. Сталін і партійне керівництво в Москві повели «політику твердої руки» у всіх евр.

Будинок Верховної Ради УРСР у Києві (1938, арх. І. Фомин)

нерос. респ., які короткий час були окуповані німцями під час війни.

Знищена війною матеріяльно і вичерпана у людських ресурсах, Україна боролася з труднощами відбудови і відновлення. За сов. підрахунками, воєнні шкоди України становили 285 млрд карб. (у довоєнній валюті). Уряд УССР одержав лише незначну частину з відшкодувань від держав Осі, недостатню для потреб знищеної економіки. Україні самій доводилося відбудовувати своє нар госп-во, без зовн. допомоги (Совєти відкинули плян Маршала), до того ж давати свої незначні засоби і робітну силу на відбудову тепер збільшеної сов. імперії. Ряд евакуйованих у глибину СССР підприємств не повернено на Україну. 1946 Україна зазнала чергового голоду. Поряд з тим почався наступ на деякі концесії, надані укр. культурі під час війни, як також проведено у кін. 1940-их рр. чергову чистку в КП(б)У під закидом буржуазного націоналізму. (Докладніше див. «ЕУ 1», стор. 543-55 і 592-96 та хронологічну таблицю *Україна в 1917—1980 рр.).*

У 1950-их рр. далі тривав аґресивний наступ великодерж. шовінізму на українство, зокрема на зах.-укр. землях по другій світовій війні фізично винищено організоване збройне й політ. підпілля (УПА, ОУН). 1951 моск. «Правда» викривала націоналістичні ухили в творах таких режимних авторів, як В. Сосюра (поезія «Любіть Україну») й О. Корнійчук (лібретто опери «Богдан Хмельницький»). Це було продовження «ждановщини» (див. *А. Жданов)* у нац. політиці, здійснюване першим секретарем ЦК КПУ росіянином Л. Мельниковим. «Холодну війну» з небезпекою можливої війни Кремль використав як додатковий арґумент на посилення терору на Україні, поширеного й на жид. населення.

Однак смерть Й. *Сталіна* і наступна боротьба за владу в Кремлі деякою мірою захитали цей курс. Це виявилося в усуненні першого секретаря ЦК КПУ Л. Мельникова, обвинуваченого в русифікації зах.-укр. земель, і призначенні на його місце О. *Кириченка,* першого українця від часу короткого секретарства Д. Мануїльського (1922). Нове колективне керівництво намагалося знайти тимчасовий компроміс між імперіяльними інтересами СССР і нац. прагненнями нерос. народів. На Україні створилися можливості деякої культ. діяльности: пільги в дослідженні і публікаціях з гуманітарних і суспільних наук, почалася контрольована лібералізація («відлига») в літературі і мистецтві. Але ювілей 300-ліття *Переяславської угоди 1654,* т. зв. возз'єднання України з Росією, Москва максимально використала для ідеологічного зміцнення «єдности» (гасло «навіки разом») України з Росією, підкреслюючи іноді ідею партнерства «двох великих народів» СССР. У «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954)» була викладена спотворена концепція історії України: спільність походження (з праруського народу) росіян, українців і білорусів, їх нерозривна єдність і ніби прагнення до неї на протязі історії, вигоди спілки України й Росії навіть під пануванням царів. Пропаґандивним виявом «дружби» України з Росією була ухвала Верховного Совєта СССР 19. 2. 1954 про приєднання Криму до УССР.

Намагаючись здобути собі прихильність суспільства. колективне керівництво заініціювало ряд нових законів, гол. в госп. ділянці. Для збільшення продукції збіжжя М. Хрущов, поряд з укрупненням колгоспів, проголосив 1954 плян засвоєння *цілинних земель* Сибіру і Казахстану. З України для постійного поселення на цілинних землях мобілізовано бл. 100 000 осіб, перев. молоді. Колгоспам надано деякі пільги й декретовано підвищення цін на с.-г. продукти. Але цілинний проєкт не дав бажаних вислідів, і Хрущов запровадив дальші реформи: 1958 скасовано *машинно-тракторні станції* (МТС) з залишенням у руках держави лише ремонтно-техн. функцій (РТС). Проведено кампанію за збільшення посіву кукурудзи, а також збільшеної продукції хем. добрив. Одночасно запроєктовано т. зв. міжколгоспні об'єднання, але для обмежених цілей виробництва будів. матеріялів і будівництва.

Після досягнення на поч. 1950-их рр. рівня довоєнної продукції, насамперед у видобутку вугілля й металюрґії, в УССР розпочато розбудову й ін. галузів пром-сти, гол. паливно-енерґетичної, машинобудів. і металообробної. Курс Г. Маленкова на підвищення виробництва продуктів споживання не дав бажаних наслідків, й Україна далі терпіла на велику нестачу житлової площі, брак товарів першого вжитку і назагал низьку купівельну спроможність населення, не зважаючи на деяке підвищення заробітних платень.

Реорганізація пром-сти відбувалася у двох напрямах: децентралізація госп. управління і творення госп. р-нів (ради нар. госп-ва). В УССР постало кілька союзно-респ. мін-в (чорної й кольорової металюрґії, вугільної пром-сти й ін.), наслідком чого частка пром. продукції УССР, підпорядкована всесоюзним мінвам у Москві, зменшилася з 64% 1953 до 24% 1956 Збільшення прероґатив респ. урядів сов. пропаґанда підносила як

вияв автономізації республік й усунення т. зв. «антипартійної групи» Молотова, Маленкова, Кагановича виправдувала їх опозицією до поширення прав союзних республік. З травня 1957 госп. плянування й управління перейшло на систему госп. р-нів, керованих радами нар. госп-ва (див. *Раднаргоспи*), яких в УССР було 14, згодом 7. Тому що децентралізація управління й утворення раднаргоспів, які охоплювали 90% всієї продукції респ., призвели до «місницьких» тенденцій (висування місц. і респ. інтересів перед заг.-союзними), 1962 розпочато рецентралізацію, а по усуненні Хрущова відновлено повнотою стару централізовану бюрократичну систему управління госп-вом (1965).

Одним з хрущовських заходів у заг. пляні боротьби з «культом особи» (оголошеної на 20 з'їзді КПСС) була реабілітація частини політ. в'язнів і повернення багатьох засланих на Україну. Однак це не стосувалося засуджених на довгі рр. політ. діячів й ув'язнених учасників підпілля УПА та багатьох церк. діячів. Намагання відновити «соц. законність» дало у висліді нову кодифікацію сов. права. На культ. відтинку режим погодився на заснування нових укр. журн. й установ та т-в, які раніше були ліквідовані або взагалі не існували. Розпочато заг. перехід на обов'язкове 8-річне навчання. Запроваджена законом 17. 4. 1959 «Про зміцнення зв'язку школи з життям» реформа шкільництва підкреслювала, з одного боку, потребу виробничо-техн. знання, але водночас була розрахована на русифікацію освіти на Україні. Дискусія над проєктом закону виявила тривожні голоси з боку укр. інтеліґенції, яка побоювалася, що цим узакониться другорядне становище укр. мови, яку учні відтепер не будуть зобов'язані вивчати як мову респ. У цьому законі, схваленому в усіх респ., крилася нова доктрина нац. політики КПСС — злиття націй і культ. «зближення та взаємозбагачення», що була схвалена на 22 з'їзді КПСС (див. *Совєтський народ*). На Україні цю нову політику пропаґували І. Кравцев та А. *Скаба*, а Москва висунула на ідеолога концепції «злиття націй» узбека Б. Ґафурова. Разом з тим у 1957—62 рр. посилено велася антирел. боротьба, у ході якої закрито бл. пол. парафій і церк. громад, дві третини манастирів та дві з трьох правос. духовних семінарій на Україні.

Критикою «культу особи» та засудженням практики сталінізму сов. режим мимоволі відкрив дорогу прагненням до справжньої лібералізації, які вже не було легко контролювати. На нац. відтинку це була оборона мови, культ. спадщини, зростання зацікавлення незфальшованою іст., а гол. настанова підвищити рівень літ. і мист. творчости. На цьому тлі народився рух *«шестидесятників»*, який став популярним спершу серед молодої літ. ґенерації, а згодом і серед ширшої громадськости як нове суспільне явище. Він стимулював гром. думку, критику нац. політики партії. Витворився творчий фермент, який знаходив вияв і в офіц. установах респ., гол. культ., та в пресі.

З метою скріплення своїх позицій М. Хрущов притягнув до Москви деяких своїх співр. з України: А. Кириленка, М. Підгорного, а ще раніше Л. Брежнєва, що викликало на Зах. припущення, ніби в Кремлі урядує «укр. мафія». Проте тон у нац. політиці надавали рос. консервативні апаратники, протектором яких був М. *Суслов*, гол. ідеолог КПСС. Падіння Хрущова зміцнило позицію централістів, зокрема в галузі нар. госп-ва (галузева перебудова управління 1965), а в нац. політиці партії призвело до посилення рос. шовіністичного курсу, русифікації та звуження прероґатив союзних респ., що було схвалене ще під керівництвом Хрущова на 22 з'їзді КПСС.

В УССР посилено боротьбу проти дисидентського руху, який набрав форм боротьби з русифікацією, з порушеннями законности, оборони гром. і нац. прав. 1965 відбулася перша хвиля арештів у Києві і на Зах. Україні. Опозиція набрала прилюдного характеру й почала виявлятися у формі *«Самвидаву»* (див. *Рух опору*). Уже раніше почало наростати невдоволення, що виявилося в критиці сов. нац. політики в офіц. установах й орг-ціях, напр., у Спілці письменників, у наук. установах (конференція з питань культури мови в Київ. Ун-ті в лютому 1963). Носіями цього руху була здебільша молодь, найвиразнішими представниками якої стали В. *Симоненко*, В. *Чорновіл*, І. *Світличний*, А. Горська, В. Мороз і зокрема І. Дзюба з його самвидавною працею «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яка стала своєрідною політ. програмою руху опору 1960-их рр. Стихійне відзначення шевченківських роковин, протести (з приводу спалення бібліотеки АН), політ. процеси, спонтанна художня самодіяльність стали каталізаторами нового відродження, що захопило ширші кола суспільности. Хоч почалися вже репресії, проте режим також ніби робив деякі поступки (спроба за мін. вищої освіти Ю. Даденкова поширення укр. викладової мови, заснування Донецького Ун-ту 1965, дні і декади укр культури в різних респ. і за кордоном, участь УССР в міжнар. виступах, серед ін. на ярмарку в Марселі, усунен-

ня 1968 А. Скаби з секретаріяту ЦК КПУ, що був відповідальним за ідеологічні справи).

Найважливіший політ. процес 1960-их рр. був тайний процес 7 укр. юристів (Л. Лук'яненко, І. Кандиба та ін.) перед обл. судом у Львові 16—20. 5. 1961. Підсудним закидали, що вони нібито хотіли силою відірвати УССР від ін. сов. республік. Насправді підсудні збиралися тільки зовсім мирно й леґально аґітувати за вихід УССР на підставі статті 17 конституції СССР 1936. «За зраду батьківщини» Лук'яненка засудили на розстріл, інших на тривале ув'язнення. Верховний суд УССР, проте, замінив смертний вирок на 15 літ ув'язнення.

Дискримінація укр. культури, репресії проти окремих діячів та взагалі протестний рух збудили інтерес до укр. справ за кордоном, зокрема й у Ком. партії Канади, яка 1967 вислала офіц. делеґацію для ознайомлення з ситуацією на Україні. Звіт делеґації був критичний, і Москва домоглася відкликання його.

На госп. відтинку декретовано ґарантовану мінімальну зарплату колгоспникам (1966), чим відносно покращено долю селян, частина підприємств (бл. 20%) перейшла на нову систему плянування и екон. стимулювання (реформа, запропонована харківським економістом Є. Ліберманом, яку введено експериментально в усьому СССР, але згодом її дуже обмежено). Індустріяльний потенціял України збільшився у висліді побудови значного ч. нових великих зав. (бл. 900) й модернізації ряду ін. Укр. пром-сть частково зорієнтовано на експортну продукцію.

При кін. 1960-их рр. події в Чехо-Словаччині мали деякий відгомін на Україні. Сов. збройна інтервенція пояснюється зокрема побоюванням Москви щодо можливости впливу «Празької весни» на сусідні респ. СССР. Разом з тим давали відчути себе труднощі у партійних і бюрократичних взаєминах між центром і Києвом. Місц. партійні керівники, очолені П. Шелестом, відстоювали в Москві деякі госп. права і домагання УССР щодо інвестицій і політики в питанні кадрів, як також домагалися певного ступеня культ. автономії. Наявність дисидентського руху цю ситуацію ще більше ускладнювала На поч. 1970-их рр. моск. керівництво ствердило, що київ. комуністи не дають собі ради з дисидентами, і вимагало розгрому опозиції. Оскільки цього не зроблено в 1970—71 рр., Москва доручила провести чергову хвилю арештів (січень-квітень 1972) серед діячів руху опору, а разом з тим з України усунено в травні 1972 П. Шелеста. Падіння його було пов'язане з критикою його кн. «Україно наша радянська» за нац. ухили. З відходом Шелеста від керівництва КПУ замінено й відповідального за ідеологічні справи в КПУ Ф. *Овчаренка* В. Маланчуком. Тоді ж розпочато чистку секретарів обкомів (1972—73 замінено 5 перших секретарів). Першим секретарем ЦК КПУ після Шелеста став В. *Щербицький*, який під протекцією Л. Брежнєва слухняно здійснює лінію Москви. У партії він зміцнив дисципліну й усунув від впливів більш незалежні елементи, особливо з т. зв. харківської (висуванці М. Підгорного) і київ. групи (П. Шелеста), притягаючи до керівництва людей Л. Брежнєва (дніпропетровська група). У сер. 1970-их рр. з'явилося більше росіян на впливових постах у партії й уряді, напр., у січні 1976 росіянин І. Соколов був призначений другим секретарем ЦК КПУ (відповідальний за кадри). Назагал партійна і держ. бюрократія стала ще більш відчуженою від нар. мас. Частково толеровану українізацію окремих установ і шкільництва припинено; багато свідоміших одиниць, які активізувалися в 1960-их рр., усунено. Рівночасно проведено чистку в різних укр. наук.-культ. установах, зокрема в ін-тах археології, історії і філософії АН УРСР, в Укр. Т-ві охорони пам'ятників історії та культури й ін.

Проте хвиля арештів 1972 не зупинила руху опору, хоч завдала йому дошкульних ударів. «*Укр. Вісник*» (1 випуск 1970) появлявся до 1974, на Зах. почали доходити ін. документи «Самвидаву». 1972—73 невдоволення населення почало виявлятися в страйках і заворушеннях (Дніпропетровське, Дніпродзержинське, Київ). Розпочата між Зах і СССР політика відпруження (детант) якоюсь мірою сприяла цим ферментам і рухові опору, зокрема після підписання Кінцевого акту Гельсінкських угод про евр. безпеку і співробітництво (1975). На цій підставі оформився в СССР і УССР правозахисний рух. *Укр. гром. група сприяння виконанню Гельсінкських угод* постала в листопаді 1976 під проводом письм. М. *Руденка;* до неї приєднався відомий дисидент укр. роду в Москві ген. П. *Григоренко* (див. Додатки). У 1977—80 рр. групу, яка поповнювалася новими чл., майже ліквідовано (останній гол. на волі О. Мешко заарештована 1980). Документи київ. Гельсінкської групи, що реєстрували порушення нац. і людських прав на Україні, вияскравили важкий підневільний стан України перед світовою опінією, гол. на Беоґрадській і Мадрідській конференціях, скликаних для перевірки виконання Гельсінкських угод Ряд нових документів політ. в'язнів з таборів після 1977 ще виразніше унагляднюють політ. цілі

руху опору — держ. визволення України (звернення Укр. Нац. Визв. руху до ООН 1979 і заяви Укр. Патріотичного руху).

На рел. відтинку особливо переслідуються євангельські християни баптисти-«ініціятивники», як також ін. протестантські групи (п'ятидесятники, єговісти), поширені на Україні. Окремі гр.-кат. свящ., що діють нелеґально, разом з мирянами домагалися леґалізації своєї Церкви на Зах. Україні, але безуспішно; їхні громади продовжують діяти підпільно, при чому були арешти і процеси проти їх активістів (1969 засуджено таємного єп. В. Величковського). За винятком зах. укр. земель, правосл. Церква на Україні піддана русифікації. Офіц. пропаґанда поборює концепцію укр. автокефалії та окремої сх. укр. Кат. Церкви. Екзарх України, київ. митр. *Філарет* Денисенко відограє чималу ролю в ієрархії Рос. Правос. Церкви, гол. у її зовн. зв'язках.

На протязі 1970-их рр. посилився еміґраційний рух жид. населення з СССР, у тому ч. й з України, до Ізраїлю і на Зах., який охопив бл. 100-125 000 укр. жидів. Але з укр. діячів опору видалені на Зах. лише одиниці: Л. Плющ (1976), П. Григоренко (1977), Н. Світлична (1978), В. Мороз і пастор Г. Вінс (1979) та С. Караванський, Н. *Строката* і в Малинкович (1980).

Нар. госп-во УССР повнотою інтеґроване в заг. сов. екон. систему, підлягало тим самим змінам, що й заг. сов. економіка. Частка УССР в заг. сов. нац. прибутку (бл. 20%) не була пропорційно відбита в капіталовкладеннях. Україна докладала для розвитку ін. р-нів СССР. В УССР не реалізовано жадних більших проєктів розбудови пром-сти чи транспорту й капітального будівництва. Закінчено розпочату давніше побудову т. зв. Дніпрового каскаду ГЕС, який дає електроенерґію не лише для внутр. вжитку, але й на експорт.

Екон. ситуація СССР з сер. 1970-их рр. назагал погіршилася, темпи річного приросту сповільнилися (з 8,5% у 1970 до 3,2% 1981), на що вплинула й світова енерґетична криза. Кілька неврожаїв спричинили харч. кризу, що змусило сов. уряд імпортувати значну кількість збіжжя. При цьому сов. керівництво продовжувало витрачати поважні суми на озброєння та коштовні міжплянетарні дослідження. Немало коштують сов. економіці чималі видатки, пов'язані з зовн. допомогою та військ. інтервенціями в Африці і на Близькому Сх. Факт, що українці гинуть з 1980 в Афґаністані, створив атмосферу війни, якою погрожує воєнна верхівка в Кремлі, драматизуючи ситуацію ще й китайською небезпекою. Курс на військ. перевагу СССР та використання слабих місць Зах. чи «третього світу» створив нове напруження між Зах. і сов. бльоком. Змін чи їх ознак не вніс і 26 з'їзд КПСС (лютий 1981), який підтвердив попередні позиції та те саме керівництво в Москві і в УССР. Події у Польщі 1980—81 викликали ще більшу чуйність Москви у зах. респ., гол. в УССР; запроваджено ряд обмежень щодо руху населення. Далі зберігається суворо олігархічний характер сов. влади, при чому до слова більше приходять рос. націоналістичні кола. Укр. елементи, які в 1960-их рр. могли мати ще деякі впливи в Кремлі, тепер мають лише номінальне представництво. (Див. також *Україна в 1917—80 роках*, Хронологічна таблиця, зокрема стор. 3 320 — 3 325).

Д е р ж. - п о л і т. у с т р і й. Сов. органи на Україні за революції — Центр. Виконавчий Комітет України і *Нар. Секретаріят* (гол. Є. Медведєв, згодом М. Скрипник), утворені в Харкові 25 і 30. 12. 1917, як і створений у Курську в кін. 1918 *Тимчасовий Роб.-Сел. Уряд України* (гол. Ю. Пятаков), були задумані як протиставлення урядові Укр. Нар. Респ. Большевики проголосили Україну «респ. рад роб., солдатських і сел. депутатів» у тісному федеративному зв'язку з Сов. Росією. Проте конституція УССР 14. 3. 1919 не згадувала про федеративні пов'язання і номінально створила «незалежну» державу. Фактично ж весь час діяла зверхність Москви (партії й уряду РСФСР) над УССР, насамперед через КП(б)У, яка, за винятком короткого періоду між партійною конференцією в Таганрозі в квітні 1918 і першим з'їздом КП(б)У в Москві у липні 1918, була і є не тільки фактично, але й формально складовою частиною КПСС, що, за конституцією, є єдиною керівною силою в СССР.

Утворені, згідно з конституцією, органи влади УССР були наподобленням органів та інституцій РСФСР, таким було й сов. законодавство на Україні. Навіть законодавчі акти РСФСР застосовувалися автоматично на Україні. Фасада окремої державности УССР і її фактична залежність та підпорядкування рос. центрові були лише переходовою стадією, диктованою станом війни і наявністю на Україні чи в екзилі уряду УНР. Цей стан мав устабілізуватися створенням союзної держави — СССР, складовою частиною якого стала УССР (див. *Федералізм*).

Найвищим органом держ. влади за 1919—22 рр. був *Всеукр. З'їзд роб., сел. і червоноармійських депутатів*, який обирав *Всеукр. Центральний Виконавчий Комітет*, що виконував верховну владу між Всеукр. З'їздами; виконавчо-адміністративним органом була *Рада Нар. Коміса*

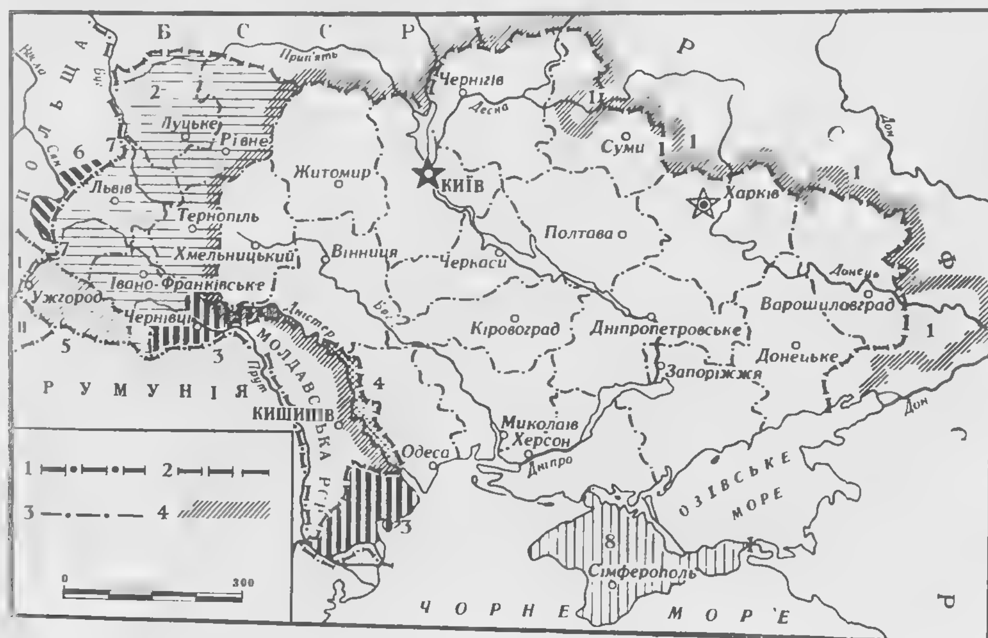
рів. На місцях поставали подібні ради (див. *Совєти*): міські, сіль., волосні, пов.

ВѢСТНИК
УКРАИНСКОЙ НАРОДНОЙ
РЕСПУБЛИКИ
Цѣна 15 к.
Орган Центрального Исполнительного Комитета Совѣтов Рабочих, Солдатских и Селянских Депутатов Украины.
№ 1. Харьков, 20 декабря. № 1.
МАНИФЕСТ
ко всѣм рабочим, крестьянам и солдатам Украины
МАНІФЕСТ
до всіх робітників, селян та солдатів України.

і губерніяльні з їх виконавчими комітетами. Ці органи влади творилися шляхом посередніх *виборів*, при чому міське роб. населення і сіль. не були однаково репрезентовані (з дискримінацією останнього), при виключенні від участи у виборах різних категорій громадян, позбавлених права голосу.

Включення УССР в РСФСР відбувалося шляхом об'єднання наркоматів у висліді т. зв. союзно-оборонних і госп. договорів між двома або й всіма існуючими сов. респ. (1. 6. 1919 і 28. 12. 1920). Спільне керівництво, а в дійсності обмеження і підпорядкування найважливіших ділянок держ. влади рос. центрові (оборона, транспорт, праця, зовн. торгівля, пошта-телеграф) чинили ці федеральні зв'язки, як і характер УССР як окремої держ. формації, сумнівними. (Про держ.-правне становище УССР в 1919—22 рр. див. ЕУ 1, стор. 670—72).

УССР мала у новій і формальній федерації СССР після 1922 номінально рівнорядне місце з РСФСР, Білор. ССР та Закавказькою Федерацією (див. *Союз Сов. Соціялістичних Республік*). Згідно з зміненою у травні 1925 конституцією УССР та її новим варіянтом 1929, верховні органи влади були подібні до попередніх: Всеукр. З'їзд Рад, *Всеукр. Центр. Виконавчий Комітет* (гол. Г. Петровський) і *Рада Нар. Комісарів* (В. Чубар, П. Любченко). Органи держ. управління — наркомати були поділені на: а) злиті, що існували в уряді СССР і мали в респ. уповноважених, б) об'єднані (існували при урядах СССР і УССР) та

Територіяльні зміни УССР

1 — Сучасні кордони держав; 2 — Сучасні кордони республік СССР; 3 — Сучасні кордони областей УССР; 4 — Межі УССР 1921—24

Кордони після Ризького договору 1921 позначені на карті: 1. Території приєднані чи вилучені з УССР 1924; 2. Зах.-Укр. Землі, приєднані до УССР від Польщі 1939; 3. Півн. Буковина і півд. Басарабія, приєднані до УССР від Румунії 1940; 4. Частина Молдавської ССР; 5. Карпатська Україна, приєднана до УССР 1945; 6. Територія, яка входила до УССР (1939—41); 7. Обміняні території між Польщею й УССР 1951; 8. Кримська обл., приєднана до УССР 1954; І. Чехо-Словаччина; ІІ. Угорщина

в) самостійні (діяли лише у респ.). За союзним договором було створено 5 заг.-союзних наркоматів: закордонні справи, оборона, зовн. торгівля, транспорт та пошта і телеграф. Проте, шляхом поточного законодавства поступово об'єднано низку ін. ділянок держ. життя.

Ще більшу централізацію влади і держ. управління установили нові конституції СССР (1936) і УССР (1937), згідно з якими була впроваджена система прямих виборів та надано всім громадянам однакові виборчі права. Найвищу владу здійснює *Верховна Рада* й її президія, а виконавчу — Рада Нар. Комісарів (з 1946 — *Рада Міністрів*). Наркомати поділено на: а) заг.-союзні, б) союзно-респ. і в) респ., при чому обсяг безпосередньо чи посередньо зцентралізованих галузів поширився.

Конституційним законом 1. 2. 1944 поширено компетенції УССР на зовн. справи й оборону творенням союзно-респ. наркоматів (згодом мін-ств з цих ділянок). З кін. 1940-их рр. припинено призначення мін. оборони УССР. Детальніше про держ.-правне становище УССР в 1923 — на поч. 1950-их рр. див. ЕУ 1, стор. 672–77).

По смерті Сталіна дійшло до деяких змін у держ.-правному статусі УССР. Від кін. 1950-их рр. поширено права виборних рад по лінії т. зв. демократизації і більшої участи рад у розв'язуванні держ. справ. У Верховній Раді УССР створено постійні комісії, які збираються раз на 3 місяці на короткі сесії для розгляду їм доручених справ. Крім попередніх комісій (мандатної, законодавчих передбачень, закордонних справ і старійшин), утворено комісії: пляново-бюджетну, важкої пром-сти, легкої і харч. пром-сти, місц. пром-сти, будівництва, транспорту і зв'язку, сіль. госп-ва, комунального госп-ва і побутового обслуговування, торгівлі, освіти й науки, культури, охорони здоров'я і соц. забезпечення, охорони природи, молоді (за станом на 1971). Постійні комісії також утворено при місц. радах. Серед ін. комісії, до складу яких входять і не чл. рад, мають завдання сприяти виконанню заходів місц. управління.

У зв'язку з курсом на «розширення прав союзних респ.» надано УССР шляхом відповідних конституційних змін деякі прерогативи, які раніше здійснювалися заг.-союзними органами управління: у справах адміністративно-територіяльного поділу, судоустрою і судочинства, деякі права у розробленні місц. бюджету та госп. плянування. Утворення *раднаргоспів* та спільних респ. Рад госп-ва мало на меті зміцнити респ. автономію. УССР одержала право у цих справах на власне законодавство, щоправда, в межах заг.-союзного законодавства і лише з доручення союзних органів. За таким самим порядком опрацьовано в кін. 1950—60-их рр. низку нових кодексів УССР, які вироблено на підставі заг. основ союзного законодавства; вони засаднично нічим не відрізняються від кодексів ін. респ.

Подібно поширено компетенції виконавчої влади УССР з сер. 1950-их рр. В уряді УССР утворено деякі союзно-респ. мін-ва, які раніше не існували: зв'язку, вищої освіти (якому в УССР підпорядковано 58 вузів), енергетики й електрифікації; збільшилося ч. союзно-респ. комітетів; переведено союзно-респ. мін-ва в розряд респ. (торгівля, будів. матеріялів, хлібопродуктів, юстиції, внутр. справ, охорони гром. порядку). Тоді ж ряд мін-в у Москві і Києві були розв'язані, а управління тими галузями перейшло на ради нар. госп-ва. Цей децентралізаційний курс, що з нього скористалися респ. уряди, припинився в сер. 1960-их рр., і тоді відновлено центр. мін-ва у Москві, а в УССР перетворено ряд респ. на союзно-респ. (освіта, торгівля, внутр. справи, с.-г., заготівля, монтажні і спеціяльні роботи, пром. будівництво, ліс. і деревообробна пром-сть, харч. пром-сть, будів. матеріяли, радгоспи) або їх скасовано взагалі (юстиція, охорона гром. порядку). Так само ряд комітетів Ради Мін. УССР стали союзно-респ. комітетами; союзно-респ. мін-во хем. пром-сти стало заг.-союзним 1970.

З кін. 1960-их рр. Рада Мін. розрослася знову на важку централізовану бюрократичну машину з перевагою союзно-респ. мін-в і держ. комітетів (1978 — 28 і 16 з кількома ін. підвідомчими органами) тільки при шістьох респ. мін-вах. (Див. також *Рада Мін. УССР*).

Нова конституція УССР 1978, ухвалена на зразок конституції СССР 1977, повторює дослівно гол. статті останньої і вносить лише мінімальні зміни до структури влади: Верховна Рада обирається на 5 рр. у складі 650 депутатів; місц. ради обираються на 2,5 рр. У складі Ради Мін. УССР утворено президію, яка фактично існувала й раніше, хоч вона досі не була конституційним органом. Мін-ва і далі поділяються на союзні, союзно-респ. і респ., яких нова конституція не перераховує. Зміни у структурі і категоріях мін-в підлягають тепер звич. законодавству. Тому що конституція не згадує прерогатив УССР у ділянці збройних сил, вже і формально ліквідовано союзно-респ. мін-во оборони.

УССР формально і фактично є унітарною формацією і не має у своєму складі ніяких автономних одиниць. До 1940 була в її складі *Молд. ССР*, яка перейшла на статус союзної респ. Теперішня Крим. обл. УССР до 1944 була АССР у межах РСФСР. Будучи сама централізованою одиницею, УССР входить у ширшу централізовану структуру СССР; органам влади останньої підлягають держ. органи УССР. Керівною силою політ. системи УССР є КПСС, яка діє на Україні через повнотою інтеґровану в неї *Ком. Партію України*.

Наслідуючи ін. держави, УССР, як і 14 ін. сов. союзних респ., має деякі зовн. ознаки також держави: *прапор*, держ. *гімн* і *герб*.

Про міжнар.-правний статус УССР див. *Міжнар.-правний статус України* (ЕУ 2, стор. 1571—73).

Питання суверенітету, правосуб'єктивности та природи сов. союзної респ. в колах теоретиків держ. права були й лишаються дискусійними. Сов. доктрина наполягає на наявності суверенних прав союзних респ., у тому ч. й УССР. Натомість більшість зах. правників заперечують суверенний характер союзних респ. (див. *Суверенітет).* Обмежена участь УССР, як і деяких ін. респ., у міжнар. взаєминах до 1923 і після 1944 надає їм лише часткову правосуб'єктність, яка не є істотною функцією укр. сов. держ. організму, а має лише тактичне значення для зверхньої держави — СССР. Саме СССР визначає доцільність чи недоцільність тих чи ін. дій УССР у зовн. зв'язках, маніпулюючи ними з погляду інтересів сов. великодерж. політики й інтересів панівного в СССР рос. народу. Обсяг формально окремих міжнар. зв'язків УССР надзвичайно вузький і селективний: право на посольства здійснене лише мінімально (представництво УССР при ООН і місія при ЮНЕСКО в Парижі; у Києві нема ні одного акредитованого дипломатичного представника іноземної держави), є лише ген. консульства евр. соц. країн, а в 1976—79 було консульство ЗДА; в Одесі є ген. консульства Болгарії, Куби й Індії. УССР бере участь лише у тих міжнар. конференціях, де це не підносить її престижу як окремої держави (напр., в техн. і адміністративних), з виключенням конференцій політ. значення, напр., Конференція про евр. небезпеку і співробітництво в Гельсінкі; УССР підписала досі тільки колективні (багатосторонні) міжнар. угоди (в 1944—45 була сиґнатором двох двосторонніх угод), але не політ. характеру; УССР не бере жадної участи як окрема держава в нарадах і міжнар. орг-ціях країн сов. бльоку.

Участь УССР в ООН та спеціялізованих і міжурядових орг-ціях, мабуть, умотивована єдино здобуттям додаткового впливу і голосів для СССР, які він одержує через представництво у них УССР і Білор. ССР.

Розбудований для цих обмежених зовн. дій апарат в уряді УССР мінімальний: мін-во закордонних справ у Києві, комісія закордонних справ Верховної Ради, згадані вже місії в Нью-Йорку і Парижі (представник УССР у Женеві входить до складу заг.-сов. місії при евр. осідку ООН). 1947 Москва відкинула пропозицію Великобританії про нав'язання прямих дипломатичних зв'язків з Києвом. Так само не існують у Києві неурядові установи міжнар. спілкування, як це є в Москві чи столицях ін. країн сов. бльоку (асоціяції сприяння ООН тощо). Укр. Червоний Хрест, Респ. Комітет молоді тощо не є чл. відповідних міжнар. союзів. Т. зв. т-ва дружби і культ. зв'язку з зарубіжними країнами (СССР—Франція, СССР—Італія тощо) діють у загальносоюзному маштабі, а їх роботу в Києві лише координує *Укр. т-во дружби і культ. зв'язків*, що є відділом Союзу сов. т-в дружби. У цьому ж пляні діє й т-во культ. зв'язків з українцями за кордоном «*Україна*», яке веде пропаґандивно-диверсійну працю серед укр. еміґрантів. Пропаґандивне значення мають як засіб протидії політ. еміґрації вид. «News from Ukraine» і журн. «Ukraine». Конституція УССР 1978 не внесла ніяких змін у зовн. прероґативи УССР, хоч деякі укр. сов. правники (І. Лукащук) свого часу вказували на потребу чіткішого розмежування і визначення їх.

Не зважаючи на мінімальні вияви у практиці зовн. прав УССР та на їх допоміжну функцію у сов. зовн. політиці, з погляду позитивного міжнар. права (чинне право і його виявлення в актах) можна ствердити часткову правосуб'єктність УССР, при чому потенційно вона може бути значно поширена. Саме цей аспект можливих наслідків правосуб'єкности відограє певну ролю у критиці сов. політики щодо України та у ставленні вимог здійснення її прероґатив, що роблять деякі укр. дисиденти чи й публіцисти за кордоном.

Держ. характер УССР можна ставити під сумнів не лише з погляду міжнар., але й держ. права. У принципі клясична теорія держави не знає такого прецеденту, щоб одна держ.-політ. одиниця була так залежна від ін. зверхньої держави, як УССР, і водночас претендувала б на статус окремої держави. Лише деякі васальні держави і протекторати у минулому були в подібному становищі. Але у сов. випадку ми маємо справу з цілком ін. розумінням суспільних і правних понять (вибори, демократія, гром. права), як це є на Зах., і тому вживання цих термінів, включно з визнанням характеру держ. формації для союзних респ., стосуємо умовно, як це роблять й укр. дисиденти та правозахисники 1960—70-их років.

Література: Феденко П. Україна після смерти Сталіна. Мюнхен 1956; Armstrong J. The Soviet Bureaucratic Elite: A. Case Study of the Ukrainian Apparatus. Нью-Йорк 1959; Зленко А. Держ. устрій Укр. РСР. К. 1959; Sullivant R. S. Soviet Politics and the Ukraine, 1917—1957. Нью-Йорк 1962; Bilinsky Y. The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. Нью-Брансвік 1964; Lewytzkyj B. Die Sowjetukraine 1944—63. Кельн—Берлін 1964; Наулко В. Етнічний склад Укр. РСР. К. 1965; Укр. Радянська Енциклопедія. Укр. РСР, т. 17, К. 1965; АН УРСР. Україна в період розгорнутого будівництва комунізму, тт. 1—5, К. 1967; Kolasky J. Education in Soviet Ukraine: A Study in Discrimination and Russification. Торонто 1968; Dziuba I. Internationalism or Russi-

fication. Лондон 1968; Chornovil V. The Chornovil Papers. Торонто 1968; Маринич А. Украина: общий обзор. М. 1969; Укр. інтеліґенція під судом КҐБ (зб. Самвидаву). Мюнхен 1970; Шелест П. Україно наша Радянська. К. 1970; Academy of Sciences Ukr. SSR. Soviet Ukraine. K. 1970; Birth J. The Ukrainian Nationalist Movement in the USSR since 1956. Лондон 1971; Brovne M. (ed.). Ferment in the Ukraine. Лондон 1971; Savczuk K. „Ukraine: A Sovereign and Independent State: A Juridical Approach". The Ukrainian Quartarly, No. 3, 1973; Укр. Вісник, передрук чч. 1—2, 3, 4, 6, 7—8, Париж—Балтимор 1971—74; Potichnyj P. (ed.). Ukraine in the Seventies, Обквіль 1975; Конституція СССР, Конституции союзных республик. М. 1978; Майстренко І. Історія Ком. Партії України. Мюнхен 1979; Сборник законов Укр. ССР, тт. 1—2, К. 1980; Verba L., Yasen B. (ed.). The Human Rights Movement in Ukraine: Documents of the Helsinki Group, 1976—1980. Балтімор—Вашінґтон—Торонто 1960; Купчинський Р. (ред.). Погром в Україні 1972—1979). (Зошити Самвидаву). Мюнхен 1980.

В. Маркусь

Українська Соціял-Демократична Партія (УСДП), постала з меншости чл. *Укр. Радикальної Партії*, які відкололися від неї 1900 та оформилися як Укр. Соц.-Дем. Партія Галичини і Буковини, з 1900 виходив її орган двотижневик *«Воля»* (до 1907). Перший з'їзд УСДП відбувся щойно у 1903 під проводом М. *Ганкевича* і С. *Вітика*. До 1907 УСДП була властиво секцією Поль. Соц.-Дем. Партії Галичини і Шлезьку (федеративною частиною Соц.-Дем. Партії Австрії), що викликало опозицію молодших чл. УСДП, які бажали самостійної партії; опозиція відбула конференцію 1907 і почала закладати самостійні міські комітети УСДП. 1911 утворилися дві фракції УСДП: стара під керівництвом М. Ганкевича і С. Вітика та самостійницька під проводом Л. *Ганкевича*, В. *Старосольського*, П. *Буняка* й І. *Квасниці*. Примирення обох фракцій відбулося на 5 з'їзді УСДП (березень 1914). УСДП підкреслювала потребу проф. руху укр. робітництва, брала активну участь у сел. страйках, мала вплив на розвиток самостійницької ідеології серед молоді. Входячи як автономна орг-ція до Австр. Соц.-Дем. Партії, УСДП підтримувала також тісні зв'язки з соц.-дем. рухом Наддніпрянщини. У парляментарних виборах УСДП мала бл. 8% укр. голосів й у виборах 1907 ввела двох своїх послів до віденського парляменту. Пресові органи: *«Земля і Воля»* (1907—12 і 1919—24), *«Вперед»* (1912—13 і 1918—24) та «Праця».

У першому уряді ЗУНР УСДП мала свого представника (А. Чернецького — держ. секретаря праці й суспільної опіки), але у грудні вийшла з коаліції і перейшла до опозиції (1918—19). У 1919—20 входила до уряду УНР (В. Темницький, Й. Безпалко, В. Старосольський); 1921 перейшла на плятформу сов. влади на Україні й поставилася неґативно до закордонного уряду ЗУНР. Цей курс зміцнився приходом до УСДП кількох послів з Волині (1923 та з одночасною сильною і пляновою ком. інфільтрацією, яка призвела до того, що з'їзд 18. 3. 1923 ухвалив перехід на ком. плятформу, усунув з проводу М. і Л. Ганкевичів, Старосольського, Буняка, Квасницю та ін. У січні 1924 поль. адміністрація ліквідувала УСДП й газ. «Вперед», «Земля і Воля» та місячник *«Нова Культура»*. Тоді проком. елементи перейшли до *Ком. Партії Зах. України*, а соц.-дем. меншість згуртувалася навколо культ.-осв. т-ва «Робітнича Громада» й оформилася як група «Вперед» під проводом Л. Ганкевича, з 1929 знову прибрала назву УСДП. З 1933 її гол. став Старосольський. Впливи відновленої УСДП були незначні. УСДП була чл. II Соц. Інтернаціоналу. З вибухом війни УСДП припинила діяльність, а на еміґрації створила з ін. соц. групами одну *Укр. Соц. Партію*. *Р. М.*

Українська Соціял-Демократична Партія в Канаді, створена 1914 в Монтреалі з чл. Федерації укр. соціял-демократів; остання постала 1910 з укр. філій Соц. Партії Канади (СПК), які були об'єднані з 1907 в Укр. Соц. Союз. Партійним органом був *«Робочий Народ»*; У.С.-Д.П. увійшла до складу Кан. соціял-дем. партії, створення якої ініціювала на противагу до СПК. У партії змагалися дві течії — права соціял-дем: з лівою інтернац. (згодом просов.). 1918 кан. уряд заборонив У.С.-Д.П., як і деякі ін. укр. орг-ції, а частина її чл. створила секцію *Ком. Партії Канади* (див. Додатки).

Українська Соціял-Демократична Робітнича Партія (УСДРП, популярно есдеки), виникла в грудні 1905 з *Рев. Укр. Партії* (РУП); визнавала марксистську ідеологію; складалася з інтеліґенції, почасти з робітників і селян. Підкреслюючи нац. питання і домагаючися автономії України, УСДРП вела свою діяльність незалежно від *Рос. Соц.-Дем. Роб. Партії*; за столипінської реакції виступала разом з жид. *«Бундом»*, почасти і з меншовиками; ч. чл. бл. 3 000 (1908). Наслідком поліційних переслідувань після 1908 УСДРП вела обмежену діяльність (процес групи соц.-демократів у Катеринославі), видавала газ. «Праця», «Робітник», «Наш Голос» (остання появлялася у Львові). Лі дерами її були: В. *Винниченко*, С. *Петлю ра*, Д. *Антонович*, Л. *Юркевич*, М. *Тка ченко*, М. *Ковальський*, М. *Порш*. УСДРІ поновила діяльність на з'їзді в Киє 17—18. 4. 1917 і домагалася автономії У

раїни; її органом був щоденник *«Робітнича Газета»*.

За Укр. Центр. Ради УСДРП взяла на себе основний тягар виконавчої влади (уряди В. Винниченка). Бувши обережнішою у зем. питанні, УСДРП втратила підтримку мас на користь *Укр. Партії Соціялістів-Революціонерів*, хоч диспонувала кращими політ. кадрами. Після IV Універсалу з УСДРП в уряді залишилися тільки 2 мін. (Д. Антонович, М. Ткаченко). За Гетьманату УСДРП була в опозиції, а її лідери (В. Винниченко, С. Петлюра й ін.) тимчасово були ув'язнені. УСДРП брала участь в *Укр. Нац. Союзі*, в підготові перевороту і в формуванні Директорії, до якої увійшли В. Винниченко (гол.) й С. Петлюра. Діячі УСДРП стояли на чолі уряду (В. Чехівський, Б. Мартос, І. Мазепа) або брали участь в ін. урядах. На IV з'їзді (10—12. 1919) УСДРП розкололася на дві фракції: праву — «офіційну соціял.-дем.» і ліву — «незалежну», яка ставилася з застереженнями до централістичної політики рос. ком. партії на Україні, але визнавала потребу орг-ції сов. влади на Україні і встановлення «диктатури пролетаріяту» та негайного миру з сов. Росією (А. *Пісоцький*, В. і Ю. *Мазуренки*, М. Ткаченко, М. *Авдієнко*). Проти названих виступали М. Порш, В. Винниченко, С. Петлюра, І. Мазепа і більшість з'їзду, обстоюючи потребу «трудової демократії», повільну соціялізацію гол. галузів нар. госп-ва та підтримку Директорії. На Трудовому Конґресі УСДРП висловилася за дем. парляментаризм, здійснення важливих соц. реформ, залишення верховної влади в руках Директорії, а на місцях — комісарів.

Щоб уможливити Директорії порозуміння з Антантою, соціял-демократи відкликали 7. 2. 1919 своїх мін. з уряду, залишивши С. *Остапенкові* вільну руку для переговорів з франц. представниками в Одесі. Одночасно С. Петлюра вийшов з УСДРП, а В. Винниченко вибув зі складу Директорії, передавши свої повноваження С. Петлюрі (11. 2. 1919). ЦК УСДРП (*Й.Безпалко*, А. *Лівицький*, М. *Шадлун*, І. *Романченко*), що залишився на Україні, продовжував підтримувати політику Директорії й урядів Б. Мартоса (9. 4. — 27. 8. 1919) та І. Мазепи (27. 8. 1919 — травень 1920), а ті її чл., що виїхали на еміґрацію (В. Винниченко, Б. *Матюшенко*, В. *Левицький*, П. Дідушок, М. Порш, В. Мазуренко, С. Вікул), на конференції 9—13. 9. 1919 у Відні домагалися виходу есдеків з уряду. «Незалежні» есдеки в січні 1920 створили *Укр. Ком. Партію*, що стала леґальною сов. партією і стояла за самостійність УССР.

На еміґрації «Закордонна делеґація УСДРП» (лідери: І. Мазепа, П. Феденко, О. Козловський, О. Бочковський, Б. Матюшенко, В. Старосольський, Й. Безпалко) мала центр у Празі і належала до Соц. Інтернаціоналу. Партійні органи: «Вільна Україна» (Л.), «Соціялістична Думка» (Л.—Прага, 1922—23) і «Соціяліст-Демократ» (Прага—Подєбради). УСДП не входила до *Уряду УНР в екзилі*, але льояльно ставилася до нього. По другій світовій війні УСДРП взяла участь у створенні Укр. Нац. Ради, 1950 об'єдналася з ін. соц. партіями в *Укр. Соц. Партію*.

Література: Степанюк В., Довбищенко Я. З історії укр. соц.-дем. руху 1900—1918. Х. 1918; Христюк П. Замітки і матеріяли до історії укр. революції 1917—1920. т. I—IV. Відень 1921—22; Гермайзе О. Нариси з історії рев. руху на Україні. К. 1926; Стахів М. Укр. політ. партії у соціологічнім насвітленні. Нью-Йорк—Детройт—Скрентон 1954; Феденко П. Укр. рух у 20 ст. Лондон 1959.

А. Жуковський

Українська Соціял-Демократична Спілка, див. *Спілка.*

Українська Соціялістична Партія (УСП), заснована 1900 в Києві, діяла на Правобережжі. Програма партії наслідувала програму Поль. Партії Соц. (П.П.С.) з домаганням соц. ладу та самостійности України. Лідером УСП був Б. *Ярошевський*, орган *«Добра Новина»* (виходив у Львові). 1903 УСП злилася з РУП, 1904 з неї вийшла, але вже не відновлювала своєї діяльности. УСП була малочисельна формація, а її діяльність обмежувалася вид. політ. брошур.

Українська Соціялістична Партія, об'єднання кол. укр. соц. партій: з Наддніпрянщини *(Укр. Соц.-Дем. Роб. Партії й Укр. Партії Соціялістів-Революціонерів)* і з Зах. України *(Укр. Соціял-Дем. Партії* і *Укр. Соціялістично-Радикальної Партії)*, довершене на конференції 25—26. 3. 1950 в Авґсбурзі (Німеччина). У.С.П. підтримувала держ. центр УНР і входила до складу Укр. Нац. Ради; останнім часом не виявляє помітнішої діяльности. До ч. лідерів У.С.П. належали: С. *Довгаль*, В. *Лисий*, С. *Ріпецький*, М. *Стахів*, П. і Б. *Феденки*, Я. Зозуля, І. Лучишин та ін.; органи: *«Вільне Слово»* і *«Вільна Україна»*.

Українська Спілка Воєнних Інвалідів, орг-ція воєнних інвалідів Армії УНР на еміґрації в Польщі, заснована 1920 в Каліші (до 1926 назва Всеукр. Спілка Військ. Інвалідів); утримувала Дім Укр. Інвалідів та інвалідські майстерні у Каліші, видавала журнал *«Укр. Інвалід»;* зареєстрованих інвалідів було понад 1 500; діяла до 1939.

Українська Спілка Образотворчих Мистців (УСОМ), постала у Мюнхені на поч. 1947 і діяла до 1951. УСОМ об'єднувала мистців різних мист. напрямів, які тоді

кили перев. у таборах переміщених осіб у Німеччині й Австрії; гол. Е. *Козак*. УСОМ влаштувала кілька виставок, брала участь у міжнар. виставці UNRRA в Нім. Нац. Музеї у Мюнхені (1947), видала 2 випуски багатоілюстрованого ж. «Українське Мистецтво» (ред. М. *Дмитренко)* і кілька альбомів та монографій.

Українська Спортова Централя Америки і Канади (УСЦАК), надрядна орг-ція спортивних клюбів і секцій ЗДА і Канади, об'єднаних у трьох Делеґатурах (ЗДА-Схід, ЗДА-Північ, Канада), заснована 1955; 1981 гуртувала 20 клюбів і спорт. секцій з бл. 2 500 чл.; перший гол. Ради УСЦАК — Е. *Жарський*, Управи — І. Красник, з 1972 Р. Куціль. УСЦАК унапрямлює спорт. діяльність, відбуває крайові чемпіонати тощо. Організатор Вільної Олімпіяди у Торонто 1980 з участю представників Литви. Латвії, Естонії, Вірменії.

«Українська Ставка», щоденник, орган Гол. Інформаційного Бюра Дійової Армії УНР, виходила 1918—20, спершу п. н. «Ставка» у Фастові (ред. Н. Григоріїв), далі як «У.С.» у Києві, Кам'янці Подільському і Вінниці (ред. Д. Будка).

Українська Стрілецька Громада в ЗДА, комбатантська орг-ція, заснована 1924 кол. вояками укр. армій, що прибули до Америки, з завданням плекати укр. військ. традиції й допомагати укр. воєнним інвалідам на рідних землях; осідок — Філядельфія. Серед ін. УСГ спричинилася видатно до будови Дому Укр. Інваліда у Львові. Довголітній гол. В. *Галан*. 1949 УСГ увійшла до складу новоствореного *Об'єднання бувших Вояків Українців Америки*.

Українська Стрілецька Громада (УСГ) **в Канаді**, комбатантська орг-ція, заснована 1928 у Вінніпезі за зразком УСГ в ЗДА; спершу чл. її були кол. вояки Армії

Чл. Гол. Управи Укр. Стрілецької Громади в Вінніпезі (1937)
Зліва направо: П. Кузик, І. Ґуляй, Є. Василишин (гол.), Р. Сушко (гість), І. Боберський, В. Рурик

УНР і УГА, згодом й ін. формацій. Мала кільканадцять філій, а 1940 — 1 200 чл. УСГ була під впливом націоналістів. Гол. управи УСГ були: довготривало Є. Василишин й І. Ґуляй, далі В. Коссар, Б. Зелений, М. Погорецький, В. Гультай, Ю. Дякунчак, І. Носик, Ю. Темник, М. Шарик, М. Шебець. Осідок крайової управи у Вінніпезі, пізніше в Саскатуні і з 1935 в Торонто. УСГ плекала військ. традицію. вела вишкіл молодших чл., організувала допомогу інвалідам (фонд на закуп Дому Укр. Інвалідів у Львові), провадила політ. акцію на оборону політ. в'язнів під Польщею. 1928—30 видавала місячник «Стрілецькі Вісті», згодом стор. у *«Новому Шляху»*. Спричинилася до створення *Укр. Нац. Об'єднання* і разом з ним та *Орг-цією Українок Канади* і *Молодими Укр. Націоналістами* творить т. зв. братні націоналістичні орг-ції в Канаді під впливом ОУН А. Мельника.

Література: Книш З. (ред.) За честь, за славу, за народ. Зб. на золотий ювілей УСГ в Канаді, 1928—78. Торонто 1978.

Українська Студентська Громада в Петербурзі, 1898—1916 об'єднувала укр. студентів високих шкіл Петербурґу, провадила нац.-виховну роботу серед студентських «земляцтв», мала студентський хор, тісно співпрацювала з Укр. Громадою Петербурґу і згодом з філіями РУП і ТУП. Ч. чл.: 1905 — 60, 1908 — 100, 1914 — 300. Гол. УСГ були: С. *Шемет*, В. *Мазуренко*, Д. *Дорошенко*, С. *Тимошенко* та ін., до активних діячів її належали: М. *Маслов*, Д. *Донцов*, Є. *Неронович*, М. *Скрипник*, Б. *Іваницький*, І. *Косенко* й ін. Громада видавала ж. «*Український Студент*» (1913—14).

Українська Студія Пластичного Мистецтва, організована в Празі 1923 за типом високих мист. шкіл Укр. Т-вом Пластичного Мистецтва на чолі з Д. *Антоновичем*, який став її дир. і проф. Курс навчання 4-річний, абсольвенти отримували титул маґістрів мистецтва. Найбільше ч. студентів було 67 (1925). Викладачами У. С. П. М. були: І. *Мірчук* (естетика), С. Літов, Ю. *Русов* (пластична анатомія), Ф. *Слюсаренко* (клясична архео-

Річна виставка кляси проф. І. Кулеця (1925)

логія), С. *Тимошенко* (до 1929, архітектура), В. *Січинський* (перспектива), К. *Стахівський* (скульптура). С. *Мако* й І.

Кулець (рисунок, малярство), І. *Мозалевський, Р. Лісовський* (графіка). У.С.П.М. влаштовувала щорічні виставки (до 1939 — 13). Не припинялася праця студії й за нім. окупації. Визначніші вихованці студії — К. *Антонович*, Ю. *Вовк*, П. *Громницький*, С. *Зарицька*, І. *Іванець*, В. *Касіян*, М. *Кричевський*, О. *Лятуринська*, Г. *Мазепа*, П. *Омельченко*, Я. *Фартух*, П. *Холодний* мол., В. *Хмелюк*, В. *Цимбал* і багато ін.

«Українська Трибуна», політ.-суспільний щоденник, виходив у Варшаві з травня 1921 до березня 1922, коштом Є. *Лукасевича*, за ред. О. *Саліковського*, вийшло бл. 200 ч.; стояла на позиціях екзильного уряду УНР.

«Українська Трибуна», гром.-політ. тижневик (1948 півтижневик) націоналістичного напряму (під впливом ОУН С. Бандери), виходила у Мюнхені 1946—49; видавець В. Пасічняк, гол. ред. спочатку З. *Пеленський;* в ред. працювали М. Глобенко, О. Лисяк, О. Питляр, В. Стахів, Д. Чайковський й ін. «У.Т.» — одна з найпочитніших газ. укр. еміґрації в Німеччині, містила коментарі й огляди міжнар. подій, еміґраційного життя, інформації з України, документи з підпільної боротьби, хроніку життя ДП таборів, укр. орг-цій, фейлетони тощо. «У.Т.» у різний час мала окремі стор. «Література й мистецтво», «Трибуна Спілки Укр. Молоді», «Студентські Вісті». У вид-ві «У.Т.» виходив ж. *«Арка»*.

Українська Трудова Армія, див. *Трудова Армія.*

Українська Трудова Партія, заснована 18. 10. 1917 у Києві, ідеологічно близька до *Укр. Партії Соціялістів-Революціонерів*. У ній брали участь перев. укр. кооператори, лідером був Ф. *Крижанівський*, який представляв У.Т.П. в Центральній і Малій Раді та в Укр. Нац. Союзі. У.Т.П. була малочисельна і не зіграла більшого значення.

Українська Трудова Партія (також Трудова Партія, Укр. Нар. Трудова Партія), назва гал. *Нац.-Дем. Партії*, ухвалена на партійному з'їзді 28. 3. 1919 у Станиславові. Вона була найсильнішою гал. партією в *Укр. Нац. Раді ЗУНР* і *Ген. Секретаріяті;* до неї належав диктатор ЗУНР Є. *Петрушевич* і чл. його уряду. Нар. Комітет У.Т.П. протестував проти *Варшавської угоди* уряду УНР з Польщею, яка визнавала приналежність Галичини до Польщі; 4. 8. 1921 — проти Ризького договору. У.Т.П. заперечувала поль. державність на укр. землях, кваліфікувала поль. владу як чужу окупацію і визнавала уряд ЗУНР під проводом Є. Петрушевича за кордоном. 21. 5. 1923 Нар. з'їзд У.Т.П. протестував проти рішення Ради Амбасадорів 14. 3. 1923, що визнала Галичину Польщі. Це рішення викликало значні розходження серед керівних кіл У.Т.П. У її проводі позначився поділ на 3 групи: 1) т. зв. незалежна (орган *«Наш Прапор»;* лідери: Є. *Евин*, о. О. *Стефанович*, І. *Голубович)*, яка відкидала рішення Ради Амбасадорів, будь-яку спробу полагодити укр.-поль. взаємини та підпорядкувалася закордонній групі партії з Є. Петрушевичем на чолі. 2) Впливова група «Діла», яка підкреслювала незалежність крайової політики від закордонних центрів, зокрема від групи Петрушевича, що тоді перейшов політично на радянофільство («група політ. реалітету»). 3) Група, яка покинула У.Т.П. і заснувала *Укр. Партію Нац. Роботи.*

Уже 1924 між цими 3 групами почалися переговори про консолідацію укр.-нац. дем. табору, які призвели на з'їзді 11. 7. 1925 до їх повного злиття в *Укр. Нац. Дем. Об'єднання* (УНДО).

Українська Установа Довір'я в Німецькому Райху (Ukrainische Vertrauensstelle im Deutschen Reich) з осідком у Берліні, була створена 1. 12. 1938 урядом Райху з завданнями: відстоювати соц. інтереси бездерж. українців у Нім. Райху, уможливлювати їм зв'язок з держ. інституціями, зокрема забезпечувати їх пашпортами та документами дозволу на перебування і працю, допомагати порадою кожному українцеві в його особистих справах. Заходами У.У.Д. звільнено бл. 50 тис. укр. військовополонених. Гол. відділи діяли у Відні, Празі і Лодзі. Установа діяла до кін. другої світової війни і була ліквідована в квітні 1945; її керівником був М. *Сушко.*

Українська Федеративно-Демократична Партія, консервативна партія, заснована у грудні 1917 в Києві з чл. кол. Старої Громади. У.Ф.-Д.П. стояла за перетворення рос. держави на федерацію автономних країн і виступала проти проголошення самостійности України. Гол. діячі: В. *Науменко*. Б. Кістяківський, І. Квятковський, І. Лучицький, В. Ігнатович. У.Ф.-Д.П. помітної ролі не відограла.

Українська Федерація (також Федерація Українців), у З'єднаних Державах, політ. репрезентація амер. українців 1915—21, створена на першому Укр. Соймі у Нью-Йорку 30—31. 10. 1915 з метою допомоги укр. народові у його змаганнях за визволення. У.Ф. була від поч. проальянтською на противагу до *Амер. Руської* (Укр.) *Нар. Ради*, створеної єп. С. Ортинським. Першим гол. був В. *Сіменович;* гол. діячі: М. *Січинський*, М. *Цег-*

линський, М. Репен. В У.Ф. переважали соц. впливи, а згодом і гостро антиклерикальні, у висліді чого *Укр. Нар. Союз* відокремився і приєднався до конкуренційної орг-ції — *Укр. Ради.* У.Ф. влаштовувала політ. віча, вела грошеві зб. на харитативні цілі й політ. акції на Україні, видавала інформативні брошури. У Вашінґтоні діяло Інформаційне бюро. У 1920—21 впливи У.Ф. зменшилися і вона припинила діяльність; частина її орг-цій влилася до *Об'єднання Укр. Орг-цій в Америці,* а деякі діячі активізувалися в «Обороні України».

Українська Філія Спілки Словацьких Письменників, заснована 1952; гуртує укр. письм. перев. з Пряшівщини. Ч. чл. — 30—40; пересічне ч. публікацій на рік — 10—12. 1969 декого з чл. спілки виключено за ліберальні погляди. Спілка періодично нагороджує найкращий твір укр. мовою премією ім. І. Франка. Орган філії — двомісячник *«Дукля».*

«Українська Хата», літ.-критичний і гром.-публіцистичний місячник нац.-поступово-дем. напряму, журн. молодої порев. інтеліґенції, виходив з березня 1909 до вересня 1914 у Києві за ред. П. *Богацького* і М. *Шаповала.* «У.Х.» по петербурзькій «Вільній Україні» пробувала формулювати ідейні основи визвольного руху та нац. і соц. світогляду. Вона підносила ідеал українства, емансипованого від сторонніх впливів, спертого на себе, що зуміло б піднести свою індивідуальність. «Хатяни» виступали з критикою традицій українофільства з його поміркованим лібералізмом, поверховим демократизмом, угодовством та орієнтацією на чужі суспільні сили. В ділянці літератури обороняли й пропаґували нові течії — модернізм та імпресіонізм як манеру творчости. Між «У.Х.» і представниками поміркованих напрямів, гол. з газ. *«Рада»,* виникла гостра полеміка. С. *Єфремов* погляди «У.Х.» кваліфікував як витвір рафінованого міщанства, декадентство і безпринципність. В журналі міщено оригінальні твори (*О. Олеся,* Г. Чупринки, М. Вороного, Галини Журби, *О.* Кобилянської, В. Винниченка, С. Черкасенка та молодих тоді початківців — М. Рильського, П. Тичини, М. Семенка та ін.) і перекладні з зах. суч. літератури (Ш. Бодлера, К. Гамсуна, П. Альтенберґа, Є. Якобзена, Г. Манна та ін.) та літ. критику. Гол. мірилом якости мист. твору вважалася вірність «чистій красі» або нац. ідеї (М. *Вороний;* М. *Євшан* «Під прапором мистецтва»). Прихильниками естетичної критики були Б. *Лепкий, О. Грицай,* М. *Могилянський.* Публіцистику репрезентував А. *Товкачевський* («Література і наші народники», «Компромітація ідей заступництва», «Чорносотенний націоналізм»), він же дав і розвідку про Г. Сковороду. Рецензії містили Ю. Будяк, М. Сріблянський (Шаповал) та ін. Подавано також українiку в чужій пресі і літ. хроніку. Поява «У.Х.» була одним з цікавіших явищ в укр. літ. житті поч. 20 в., вона змобілізувала молоді літ. таланти, розбудила мист. критику, зактивізувала духове життя України. Журнал заборонено з вибухом світової війни. *П. Богацький*

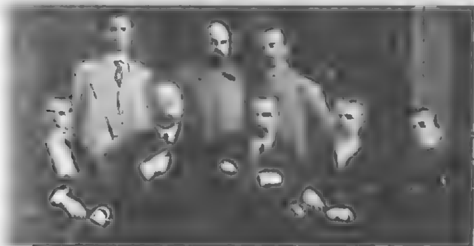
Українська Хліборобська Партія, нечисленна партія в Галичині, виникла 1922. Стояла на плятформі угоди з поляками, брала участь у виборах до поль. Сойму (їх бойкотували всі ін. укр. партії), в яких здобула (5. 11. 1922) при допомозі урядових кіл 5 мандатів. Лідери: С. *Данилевич,* М. *Яцків,* С. *Твердохліб,* о. М. *Ільків;* орган — щоденник «Рідний Край». У.Х.П. діяла гол. на Покутті і по виборах поволі завмерла.

Українська Християнська Організація (УХО), заснована у Львові 1925, як аполітична орг-ція для виховання українців-католиків у кат. дусі та поборювання сектантства й комунізму (з 1930 змінила назву на Укр. Кат. Орг-ція). 1926 ініціювала появу газ. *«Нова Зоря»* і вид-ва «Бібліотека УХО»; перший гол. о. Т. *Галущинський.* У.Х.О. стояла на позиціях льояльности супроти поль. держави, за «реальну політику» з метою здобуття автономії для укр. земель у поль. державі, виступала проти укр. і поль. націоналізму, критикувала поль. уряд за неполагодження «пекучої укр. проблеми». У виборах 1928 підтримувала УНДО. Гол. діячі: *О. Назарук,* С. *Томашівський.*

Українська Центральна Рада (УЦР), також Центр. Рада, спершу заг.-укр. центр, що об'єднував політ., гром., культ. і проф. орг-ції, згодом, після Всеукр. Нац. Конґресу (17—21. 4. 1917) — рев. парлямент України, який керував укр. нац. рухом і своїми 4 *Універсалами* довів Україну від автономії до самостійности.

УЦР заснована у Києві 17. 3. 1917 з ініціятиви *Т-ва Укр. Поступовців* за участю укр. політ. партій, укр. військовиків, робітників, духовенства, кооператорів, студентства, гром. і культ. орг-цій (Укр. Наук. Т-во, Укр. Пед. Т-во, Т-во укр. техніків і аґрономів тощо). Гол. УЦР заочно обрано М. *Грушевського,* якого тимчасово заступав В. *Науменко,* а товаришами гол.: Д. *Антоновича* і Д. *Доро-*

шенка. 22. 3. 1917 УЦР видала першу відозву «До укр. народу», а коли керування перебрав М. Грушевський (27. 3. 1917), стала дійсним дійовим центром укр. нац. руху. Але щойно після скликання Всеукр. Нац. Конґресу УЦР перетворилася на своєрідний парлямент, складений з 150 чл., обраних від укр. політ. партій, проф. і культ. орг-цій та делеґатів від губ. На конґресі обрано нову президію УЦР: гол. М. Грушевський, заступники гол. — С. *Єфремов* і В. *Винниченко*. Для ведення поточної праці УЦР обрала виконавчий комітет УЦР (офіц. назва Комітет Ц.Р.), який згодом перейменовано на *Малу Раду*. Вона складалася з чл. президії й секретарів УЦР та по двох

Перший Ген. Секретаріят Укр. Центр. Ради 1917. Справа наліво, сидять: С. Петлюра, С. Єфремов, В. Винниченко, Х. Барановський, І. Стешенко; стоять: Б. Мартос, М. Стасюк, П. Христюк

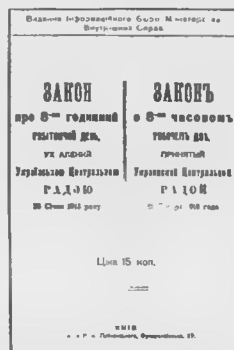
представників від політ. фракцій. Всі важливі справи наперед вирішувалися на засіданнях Малої Ради, а пізніше оформлені проєкти затверджував пленум УЦР. За час її існування відбулося 9 пленарних сесій (1917 — 19—21. 4; 6. 5; кін. травня — поч. червня; 16. 6.; 3—14. 7.; 8—22. 8.; 11—15. 11.; 25—30. 12; 1918 — 0—29. 1.; 27—29. 4. поширена сесія Малої Ради).

Ще до І Універсалу УЦР поповнилася представниками (130), що їх делеґував 2 Військ. З'їзд (23. 6. 1917), та 133 чл. Ради Сел. Депутатів, обраних на 1 Всеукр. Сел. З'їзді (15. 6. 1917). Після проголошення автономії (І Універсал 23. 6. 1917) УЦР обрала *Ген. Секретаріят* — автономний уряд України. Тимчасовий Уряд Росії «Постановою» 16. 7. 1917 вирішив: «призначити як вищий орган керування крайовими справами на Україні окремий орган — Генеральний Секретаріят, склад якого буде визначено урядом у згоді з УЦР». Після визнання УЦР Тимчасовим Урядом (II Універсал) її доповнено представниками, обраними на І Всеукр. Роб. З'їзді 24—27. 7. 1917 (100) та представниками меншостей. При кін. липня 1917 УЦР нараховувала формально 822 депутатів, які належали до таких груп: Всеукр. Рада сел. депутатів — 212, Всеукр. Рада військ. депутатів — 158, Всеукр. Рада роб. депутатів — 100, представники неукр. рад роб. і солдатських депутатів — 50, Укр. соц. партії — 20, Рос. соц. партії — 40, Жид. соц. партії — 35, Поль. соц. партії — 15, представники від м. і губ. — 84, представники проф., просвітніх, екон. і гром. орг-цій та ін. меншостей (молдаван, німців, татар, білорусів) — 108. З цих 822 чл. обрано Малу Раду в ч. 58 чл., в якій нац. меншості здобули 18 місць.

З ініціятиви УЦР у Києві відбувся 21—28. 9. 1917 *З'їзд народів Росії*.

Після захоплення большевиками влади в Росії УЦР проголосила Укр. Нар. Республіку з визначеною територією у федеративних зв'язках з Росією (III Універсал — 20. 11. 1917). Одночасно УЦР затвердила закон про вибори до *Установчих Зборів України* та ряд ін. законів. УЦР мала за собою більшість населення України, як це показали вибори до Всерос. Установчих Зборів 25. 11. 1917 (укр. партії здобули 75% голосів, большевики — тільки 10%).

Вже з кін. листопада 1917 большевики готували захоплення влади на Україні. Після невдалого повстання в Києві больш. уряд Росії вислав Україні ультиматум (17. 12. 1917), який УЦР відкинула, і тоді больш. армія почала наступ на Україну. Скликаний до Києва 17. 12. 1917 *З'їзд Рад Сел., Солдатських і Роб. Депутатів* висловив «цілковите довір'я і свою рішучу підтримку УЦР». Больш. депутати переїхали до Харкова, де 25. 12. 1917 створили конкуренційний до УЦР і Ген. Секретаріяту *Нар. Секретаріят УНР*. Одночасно УЦР вислала делеґацію на мирову конференцію з Центр. Державами у Бересті. У розпалі боротьби проти большевиків та змагань на мирових переговорах УЦР проголосила IV Універсалом (22. 1. 1918, затверджений 24. 1. 1918 Малою Радою) УНР самостійною і суверенною державою, а Ген. Секретаріят перейменувала на *Раду Нар. Міністрів*. Після цього УЦР ухвалила ряд законів: про 8-годинний робочий день (25. 1.), зем. реформу (31. 1.), а під час перебування у Житомирі й Сарнах на Волині про грошову систему, держ. герб УНР (1. 3.), громадянство в УНР (2. 3.) та територіяльно-адміністративний поділ України (2. 3.).

ЗАКОН
про 8-ми годинний
РАДОЮ

ЗАКОНЪ
о 8-ми часовомъ
РАДОЙ

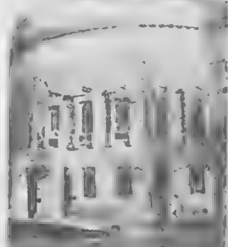
Ціна 15 коп.

КИЇВ

Найважливішим законодавчим актом УЦР було схвалення *конституції УНР* (29. 4. 1918), яка стверджувала респ. форму держави з парляментарно-дем.

режимом. Законодавча влада в УНР мала перевагу над виконавчою. Гол. парляменту був одночасно президентом Укр. Держави. Першим през. обрано М. Грушевського.

Після підписання *Берестейського миру* (9. 2. 1918) нім. війська звільнили окуповані большевиками укр. землі, але одночасно почався конфлікт між ними і УНР через втручання німців у внутр. справи укр. держави. Нім. озброєний відділ навіть вдерся 28. 4. 1918 на засідання УЦР і заарештував двох мін. УНР. 29. 4. 1918 за підтримкою нім. військ відбувся переворот, який проголосив ген. П. *Скоропадського* гетьманом Укр. Держави. Своєю «грамотою» гетьман Скоропадський розпустив УЦР і Малу Раду, а видані ними закони скасував.

Будинок Пед. музею, де засідала Центр. Рада (арх. П. Альошин, 1911—13)

За весь час існування УЦР її гол. був М. Грушевський, а у 1918 його заступниками були С. *Веселовський*, М. *Шраг*, А. *Ніковський*, Ф. *Крижанівський*, секретарями М. *Єреміїв*, М. *Чечель*, А. *Постоловський*, Я. Левченко, Є. *Онацький*, Л. *Чикаленко*. За час УЦР діяли кількакратно змінені уряди під проводом В. Винниченка (28. 6. 1917 — 30. 1. 1918) і В. Голубовича (30. 1. 1918 — 29. 4. 1918).

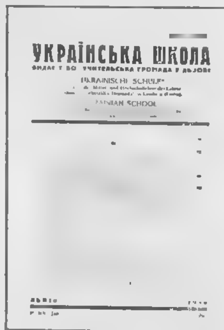
Засідання УЦР (Малої Ради) відбувалися у будинку Пед. Музею на Велико-Володимирській вулиці, а пленарні сесії УЦР у Троїцькому Нар. Домі (театрі М. Садовського). Органом УЦР були «Вісті з Укр. Центр. Ради»; а уряду УНР «Вісник Ген. Секретаріяту УНР» (виходив з листопада 1917).

Література: Грушевський М. На порозі нової України. К. 1918; Шульгин О. Політика. К. 1918; Винниченко В. Відродження нації, тт. I—II. К.—Відень 1920; Христюк П. Записки і матеріяли до історії укр. революції 1917—1920 рр., тт. I—II. Відень 1921; Золотарев А. Із історії Укр. Центр. Ради. Х. 1922; Скрипник М. Начерк історії пролет. революції на Україні. ж. Червоний Шлях. Х. 1923; Річицький А. Центральна Рада від лютого до жовтня. Х. 1928; Дорошенко Д. Історія України 1917—1923, т. I. Доба Центр. Ради. Ужгород 1932; Reshetar J. The Ukrainian Revolution 1917—1920. Прінстон 1952; Pidhainy O. The Formation of the Ukrainian Republic. Торонто—Нью-Йорк 1966; Велика Укр. Революція (матеріяли до іст. відновлення укр. державности). Упорядкував Я. Зозуля. Нью-Йорк 1967; Кедровський В. 1917 рік. Вінніпеґ 1967.

А. Жуковський

Українська Школа (до 1908 — Руська Школа), укр. пед. т-во на Буковині, засноване 1887 в Чернівцях, діяло до 1940; дбало про укр. потреби в держ. школах, засновувало приватні школи і курси, організувало підвищення кваліфікації укр. учителів, давало фінансову допомогу потребуючим учням, вело вид. діяльність тощо. У.Ш. утримувала Учительську семінарію для дівчат у Чернівцях (1907—22; випустила бл. 500 учительок) і укр. реальну гімназію у Вашківцях (1912—22); організувала Нар. Ун-т у Чернівцях з популярними викладами і 14 т-в «Шкільна поміч» по с. 1914 У.Ш. мала 12 філій з 965 чл. Вид. діяльність: ж. «Руська Школа» (1888—91) і «Укр. Ластівка» (1933—39); в-ва: *«Крейцарова Бібліотека»* (1902—06) і «Діточа Бібліотека» (1909—14); до 1914 видала бл. 30 шкільних підручників (після 1918 — 3). За рум. окупації ліквідовано філії У. Ш. й обмежено діяльність централі. У 1930-их рр. У.Ш. організувала вакаційні курси українознавства для молоді (разом бл. 5 000 учасників). Гол. т-ва: С. *Смаль-Стоцький* (1887—91), О. *Попович* (1891—1914), А. Кирилів (1919—40); ін. діячі: І. Данилевич, І. Карбулицький, Є. Пігуляк, І. Синюк, М. Гарас, В. Якубович.

«Українська Школа», пед.-наук. ж., орган Т-ва *Учительська Громада*, фактичне продовження ж. *«Наша Школа»;* виходив у Львові 1925—39 зі змінною періодичністю (перев. квартальник, піврічник і двомісячник) і з перервою 1935—37; ред. були серед ін.: Г. *Микетей*, Ю. Рудницький, О. Макарушка, Я. Біленький. Ж. обслуговував учителів сер. шкіл; при ж. виходила Бібліотека «У.Ш.».

УКРАЇНСЬКА ШКОЛА

Українська школа в польській літературі, термін, вжитий уперше 1837 поль. письм. А. Тишинським і поширений пізніше також в укр. літературознавстві на означення групи поль. поетів і письм. доби романтизму, які в своїй творчості зверталися до укр. іст. тематики, описів побуту і природи, фолкльору тощо. До них зараховують Тимка Падуру, що писав укр. мовою («Ukrainky»), А. Мальчевського («Maria»), автора поеми про гайдамацьке повстання «Zamek Kaniowski» С. *Ґощинського*, визнаного за найбільш типового представника цієї школи, Б. Ю. *Залеського* («Dumka hetmana Kosińskiego», «Dumka Mazepy», зб. поезій «Duch od stepu», «Tarasowa mohyla» тощо); Ю. *Словацького* (у романтичному насвітленні леґенда про юнацькі любовні пригоди майбутнього гетьмана України в поемі «Mazepa», картини укр. природи й побуту в «Beniowski», «Sen srebrny Salomei»); В. *Поля* (геогр. й етногр. опис укр. земель як

частини Речі Посполитої в «Pieśń o ziemi naszej»); М. *Чайковського* (повісті з укр. життя: про козака-віщуна, який передрікає упадок Польщі — «Wernyhora», про І. Виговського — «Hetman Ukrainy»); М. *Ґрабовського*, приятеля П. *Куліша* й співр. «Записок о Южной Руси», автора повістей з укр. життя («Koliszczyzna i stepy», «Stanica hulajpolska», «Zamieć w stepach»); Й. Коженьовського (укр. мотиви в повістях: «Chata za wsią», «Ostap Bodnarczuk» «Ulana», «Jaryna»). Традиції У.ш. тривають донині в творчості багатьох поль. письм. (С. *Вінценц*, Є. *Єнджеєвіч*, Ю. *Лободовський* тощо).

Українське (V—18), м. в півн.-зах. частині Донецького басейну, підпорядковане Селидівській міськраді (Донецька обл.); 20 000 меш. (1976); кам'яновугільні шахти, збагачувальна фабрика. У. засноване 1952 (до 1963 — с.м.т. Лісівка) у зв'язку з будівництвом вугільних шахт.

Українське Академічне Товариство в Парижі, засноване 1946, об'єднує укр. інтелігенцію Парижу; У.А.Т.П. влаштовує доповіді, зустрічі, конференції на актуальні заг. культ. теми. Гол.: О. *Шульгин* (1947—60), А. *Вирста* (з 1960).

Українське Богословське Наукове Товариство (УБНТ), засноване 1923 при *Гр.-Кат. Духовній Семінарії* у Львові як *Богословське Наук. Т-во* з метою розвивати укр. богословську науку шляхом викладів, конференцій, видання праць. Гол. були ректори семінарії о. Т. *Галущинський* (до 1926) і о. Й. Сліпий. Т-во видавало ж. «*Богословія*», серію «Праці Богословського Т-ва» і популярну бібліотеку «Видання Богословії».

На еміґрації конференція укр. кат. владик відновила 1959 т-во п. н. УБНТ на з'їзді в Мюнхені: гол. о. А. *Великий*. Митр. Й. Сліпий по прибутті на Зах. перебрав 1963 опіку над УБНТ, а його осідок перенесено до *Укр. Кат. Ун-ту* в Римі. УБНТ має бл. 140 чл. (1980) у трьох секціях (богословсько-філос., правничій, пасторально-теологічній); гол. з 1969 о. І. Гриньох, ген. секретар о. І. Хома, що став ред. відновленого 1963 органу УБНТ «Богословія» (річник, до 1981 18 випусків). З ін. видань 7 тт. «Праць УБНТ» і 23 «Видань Богословії».

Література: Глинка Л. і Чехович К. Богословське Наук. Т-во у Львові в першім десятиліттю свого існування (1923—33). Л. 1934; Янів В. Нарис історії УБНТ (з бібліографією вид. до 1970). Монографії УВУ. Мюнхен 1970.

Українське Ботанічне Товариство, об'єднання ботаніків УССР, філія Всесоюзного Ботан. Т-ва при АН СССР. Засноване 1919 як ботан. підсекція природничої секції Укр. Наук. Т-ва, з 1925 — відоме під теперішньою назвою. У.Б.Т. очолювали серед ін. О. *Яната*, О. *Фомін* (1923—35), Д. *Зеров*. У 1921—29 У.Б.Т. видавало «Укр. Ботан. Журнал» (вийшло 5 тт.), з 1959 видає «Щорічник Укр. Ботан. Т-ва». У.Б.Т. має свої відділи і групи в більших містах України; веде досл. і наук.-популяризаторську роботу.

Українське Бюро в Лондоні, також Укр. Пресове Бюро (The Ukrainian Bureau), інформаційне бюро, засноване 1931 коштом Я. *Макогона* для ознайомлення англ. загалу з укр. справами. Видавало неперіодичний бюлетень («The Bulletin»), який розсилало до 250 часописів у Англії. Завдяки цьому ч. ст. і інформацій про укр. справи збільшилося. Керівником Бюра був В. *Кисілевський*. У.Б. діяло до 1939.

Українське Видавництво (Укр. В-во Краків-Львів), єдине дозволене нім. владою в-во в Ген. Губернії, засноване в кін. 1939 з осідком у Кракові як спілка з обмеженою порукою, 65% паїв належало номінально В. *Кубійовичеві*, і він був весь час гол. Надзірної Ради У.В. Цим самим У.В. було тісно пов'язане з *Укр. Центр. Комітетом*. Діяльність У.В. утруднювала сувора нім. цензура (зокрема преси та шкільних кн.) і брак паперу. Дир. У.В. були: до травня 1940 Є. Ю. *Пеленський*, згодом І. *Зілинський* та І. Коцур, з червня 1941 — І. Зілинський, з літа 1944 — О. *Тарнавський*; заступником дир. був І. *Федів*.

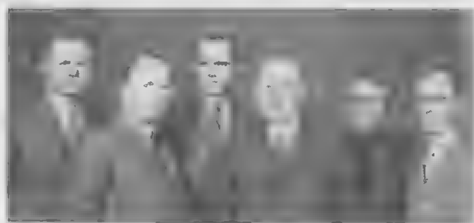
На поч. діяльности У.В. мусіло насамперед задовольняти потреби півмільйонового укр. населення на Холмщині й Підляшші, Лемківщині й Посянні, де не було майже жадних укр. книжкових фондів, і — щойно в другу чергу, утікачів з Галичини і Волині. Книжкова продукція передусім забезпечувала шкільну молодь підручниками (37% усієї продукції), дітей і юнацтво відповідною лектурою, далі — сел. маси та *Укр. Осв. Т-ва* (для яких У.В. комплектувало бібліотеки з своїх та ін. вид.). З красного письменства появилися майже виключно передруки (твори Б. Лепкого, В. Бірчака, В. Кархута), 16 кн. присвячено окраїнам: Холмщині (серед ін. праця М. Кордуби «Історія Холмщини й Підляшшя»), Лемківщині і Посянню; найбільший наклад мали «Історія України» і «Кобзар» Т. Шевченка. До сер. 1941 У.В. видало 195 кн., 1940 одна кн., що виходила в У.В., припадала на 0,7 українця (для порівняння: 1937 в Польщі на 4,4 українців).

З газ. і журн. вже з січня 1940 виходила газ. «*Краківські Вісті*» (з листопада 1940 щоденник, разом з нею почав виходити популярний тижневик «Краківські Вісті») і місячник для дітей «*Малі Друзі*», з квітня 1940 літ.-мист. місячник

Ілюстровані Вісті», з жовтня місячник для юнацтва *«Дорога»*.

По звільненні Львова від большевиків у липні постало самостійне Укр. В-во (з Краківським У.В. мало тільки однакову назву), яке пізніше частково співпрацювало з краківським У.В. Воно видало до кін. 1941 37 кн. накладом 857 190 примірників (кн. з історії, правописний словник, шкільні підручники, передруки праць з літератури і мовознавства, що виходили в УССР, але згодом були проскрибовані). Одночасно постав ґал. відділ нім. газетного концерну (В-во часописів і журн. у Ген. Губернії), який почав видавати укр. мовою *«Львівські Вісті»* (укр. незалежний щоденник «Щоденні Вісті» заборонено) і намагався не допустити поширення діяльности У.В. на Галичину, а навіть його ліквідувати. Гострі укр. протести (серед ін. інтервенції К. Левицького і К. Паньківського у Львові та В. Кубійовича в Кракові) довели до компромісу: У.В. могло поширити діяльність на Галичину, створити філію у Львові, де одержало дві друкарні, і видавати ж. *«Наші Дні»*, натомість «Львівські Вісті» далі залишилися власністю нім. в-ва. Відтоді У.В. працювало у двох відділах: у Кракові (його очолював І. Федів і там був осідок дирекції У.В.) та у Львові під керівництвом М. *Матчака*, де друкувалася більшість вид. і діяла ред. У.В. з М. *Шлемкевичем* на чолі (постійні співр.: В. Сімович, З. Храпливий, Б. Гошовський, С. Гординський, Ю. Стефаник, І. Крип'якевич та ін.).

1942—43 в У.В. вийшли 212 неперіодичних вид., з того ч. 71 у Кракові, 141 у Львові. Тоді ж появилося значно більше кн. з літератури. Це були й далі гол. передруки, серед них твори майже доти невідомих письм. у Галичині з Центр. і Сх. Земель, перев. репресованих (О. Влизька, Б. Антоненка-Давидовича, В. Підмогильного, М. Куліша, М. Зерова, О. Слісаренка та ін.); вийшли повні вид. творів В. Стефаника й Леся Мартовича; твори письм. з Центр. і Сх. Земель: І. Багряного, М. Зерова, Т. Осьмачки, М. Куліша, В. Ґжицького, В. Чапленка, М. Ореста й ін. Для потреб масового читача виходили у 1942—44 місячні випуски «Вечірньої Години» (наклад 15 000) та серія «Книжки для всіх». Чимало вид. було присвячено історії України (Д. Дорошенка й ін.) та шевченкознавству.

Дирекція в-ва (1942—45)
Зліва направо: П. Постолюк, М. Матчак, О. Тарнавський, І. Зілинський (гол.), М. Шлемкевич, І. Федів

Вид. наук. праць було далі обмежене (вийшли праці Я. Пастернака «Старий Галич» і В. Кубійовича «Географія України»). 1943—44 появилося реґіональне вид. тижневика «Краківські Вісті» — «Холмська Земля»; 1942—44 місячник *«Наші Дні»*, що об'єднував письм. і діячів культури з усіх укр. земель. Укр. преса в Ген. Губернії обслуговувала також українців у Німеччині й Чехо-Словаччині.

Воєнні події гальмували, а з квітня 1944 зовсім припинили діяльність Львівського відділу У.В. Краківський відділ працював до осени 1944, потім ред. У.В. перенеслася до Відня, де побачило світ кілька кн. і виходили «Краківські Вісті».

В У.В. працювало бл. 100 осіб, у тому ч. понад 20 у ред. (значно більше було непостійних співр., перев. вчених і діячів культури). Крім опублікованих творів, У. В. замовляло і порядком допомоги платило гонорари за твори, що їх не можна було тоді публікувати, зокрема вченим з Центр. і Сх. Земель. На культ. цілі йшов також весь прибуток в-ва.

Кількість книжкової та ін. неперіодичної продукції У.В. видно з табл. (у дужках самих книжок):

1940	135 (106)	809,5 (435,5)	7 000 (6 500)
1941	119 (107)	1 371,0 (1 107,8)	7 187 (5 038)
1942	80 (66)	838,9 (484,9)	4 883 (4 485)
1943	132 (94)	1 992,6 (723,5)	7 400 (6 398)
1944	52 (40)	400,9 (279,4)	2 730 (2 465)
1945	26 (21)	370,2 (246,5)	1 700 (1 240)
1940—45	**544 (434)**	5 783,1 (3 277,6)	30 900 (26 126)

Статистика періодичних друків:

Роки	Чисел	Примірників у млн
1940	197	1,3
1941	373	3,6
1942	379	4,5
1943	441	6,2
1944	379	7,5
1945	70	1,6
Разом	1 839	24,7

За весь час появилося 1 416 чч. щоденника «Краківські Вісті» (18,0 млн примірників), 204 чч. тижневика «Краківські Вісті» (3,4 млн), «Холмської Землі» — 81 (0,8 млн), «Малих Друзів» — 50 (1,0 млн), «Дороги» — 38 (0,3 млн), «Ілюстрованих Вістей» — 20 (0,1 млн), «Наших Днів» — 25 (1,3 млн).

Література: Паньківський К. Роки нім. окупації. Ньюарк 1965; Кубійович В. Українці в Ген. Губернії 1939—41. Чікаґо 1975.

В. Кубійович

Українське Видавництво в Катеринославі, засноване Є. *Вировим* 1917. 1919 перенесене до Відня, згодом у Ляйпціґу, Берліні й Празі. Видало (до 1925) бл. 50 кн., перев. для дітей і юнацтва, букварі, читанки й граматики укр. мови, словники, популярно-наук. брошури тощо.

Українське Видавництво у Мюнхені, засноване 1954 орг-цією ОУН під впливом С. Бандери. Видає тижневик *«Шлях Перемоги»*, «Бібліотеку укр. підпільника» (БУП; зб. документів ОУН, УПА, УГВР і АБН; до 1981 — 13 тт.), політ., наук. твори, серед ін. «Russischer Kolonialismus in der Ukraine», «Моск. вбивці Бандери перед судом» (ред. Д. Чайковський), «Перспективи укр. нац. революції» С. Бандери, «Нарис іст. ОУН» П. Мірчука, «Історія України» (I—II) Н. Полонської-Василенко, «Звичаї нашого народу» (I—II) О. Воропая; перевидано «Мої спомини про недавнє минуле» Д. Дорошенка; літ. твори (О. Бердника, Р. Єндика, Ю. Тиса, В. Вовк, О. Мак, Л. Храпливої, П. Кізка та ін.). В-во має власний дім і друкарню.

Українське Визвольне Військо (УВВ), назва добровільних формацій, творених з полонених сов. армії укр. національности в нім. армії. Вперше такі загони були утворені на терені дій 6 нім. армії на Харківщині й Сумщині, але їх узимку 1941 розігнали команди нім. політ. поліції (СД). У Донбасі, на території дій нім. гірського корпусу, з українців полонених були створені перші сотні Гіві (Hilfswillige — добровольців). У грудні 1941 Гітлер заборонив творити загони з сов. полонених, за винятком леґіонів: туркестанського, півн.-кавказького, грузинського, вірменського, а згодом також волзько-татарського й кримсько-татарського. Проте відділ Верховного командування нім. армії, який відав чужинецькими військ. формаціями, 1942 без відома Гітлера утворив бл. 300 т. зв. східніх батальйонів, у ч. яких було 74 укр. Деякі з цих батальйонів мали тривку орг-цію, а один з них (ім. Богуна), перекинений зі Сх. фронту до Франції, перейшов на бік франц. резистансу. По закінченні війни, у відповідь на сов. вимоги видати їх, франц. уряд уможливив старшинам і воякам куреня продовжувати службу в Чужинецькому леґіоні. Назагал нім. пляни створення УВВ не могли вийти поза створення укр. Відділу пропаґанди IV, в якому працювали укр. журналісти й пропаґандисти (Г. Которович, Б. Кравців, К. Дацько й ін.) і видавали для укр. вояків і полонених газ.: «Нова Доба» й «Укр. Доброволець». Цей відділ опрацював також плян створення УВВ з вояків сх. батальйонів і сотень «Гіві», який не міг бути здійснений, бо в сер. 1943 Гітлер, роздратований аферою ген. А. *Власова* («Смоленський маніфест») і переходом деяких сх. батальйонів на бік сов. армії, наказав розпустити значну кількість сх. батальйонів, а решту перекинути на зах. фронт. З утворенням *Укр. Нац. Армії* всі доти існуючі загони УВВ мали ввійти до її складу. Під кін. війни ген. Е. Кістрінґ заявив, що 220 000 українців боролися по боці, нім. армії проти СССР, але, мабуть, у це ч. зараховано всіх українців у нім. мундирах, а не тільки УВВ, в якому було не більше 75 000 старшин і вояків.

Література: Небелюк М. Під чужими прапорами. Париж 1947; Thorwald U. Wen sie verderben wollen. Штутґарт 1952; Anders W. Hitler's Defeat in Russia. Чікаґо 1953; Луць-Горобець С. Курінь ім. Івана Богуна. Газ. Шлях Перемоги. Мюнхен 1967, чч. 6—39.

Л. Шанковський

Українське Вільне Козацтво, суспільна і військ.-виховна орг-ція на еміґрації, заснована 1923 у Мюнхені за зразком парамілітарного *Вільного Козацтва* (1917—18 рр.). Ініціятор і перший отаман І. *Полтавець-Остряниця.* Згодом були утворені в деяких осередках еміґрації місц. відділи. З 1932 У.В.К. очолював І. Бірчак-Волошин, 1942—44 — ген. М. *Омеляновиу-Павленко*, 1944—45 — П. Терещенко. З 1946 виникли осередки У.В.К. в таборах переміщених осіб, пізніше за океаном. Тепер У.В.К. має у 8 країнах «паланки» — 39 відділів-куренів; серед його чл. є також молодь. З 1947 У.В.К. видає неперіодичний бюлетень «Вільне Козацтво» (1968—80 квартальник), що містить багато іст. і літ. матеріялів про коз. військ. і станові традиції. У.В.К. очолювали: І. Цапко, В. Дяченко, А. Кущинський, П.

Коршун-Федоренко і М. Ковальський (з 1980).

Українське Географічне Товариство, див. *Географічне Товариство УРСР* (Доповнення).

Українське Геологічне Управління, держ. установа, яка у 1918—57 провадила в межах УССР геол. дослідження, розвідку корисних копалин і підземних вод та геол. зйомку території й укладання карт. Створене в Києві як Укр. Геол. Комітет за ініціятивою В. *Лучицького*. У 1957 реорганізоване на Гол. Управління геології та охорони надр при Раді Мін. УССР, згодом на Геолого-розвідувальний Укр. Н.-Д. Ін-т, підпорядкований М-ву Геології УССР.

Українське Гігієнічне Товариство, т-во для пропаґанди основ гігієни, постало 1929 у Львові заходами М. *Панъчишина*, що став його гол. і меценатом; діяло в Галичині, мало свої філії по більших м. і гуртки. У.Г.Т. влаштовувало популярні виклади, виставки, курси для медсестер та санітарних робітників, ширило пропаґанду гігієни при допомозі ст. у пресі, летючок, популярних брошур, місячника *«Народне здоровля»* (з 1937); утримувало амбуляторії, туберкульозні диспенсери (серед ін. у Львові, в Гребенові туберкульозну нар. санаторію), спортову й евгенічну порадні (Львів); організувало вакаційні осередки для молоді (серед ін. кліматичну станцію б. Підлютого). Після сов. окупації 1939 перестало існувати.

Українське Державне Правління 1941, крайове тимчасове правління, створене провідником ОУН(б) С. *Бандерою* у Львові 30. 6. 1941. Тоді ж у будинку «Просвіти» на зборах українців Львова, які пізніше названо «Нац. зборами», Я. *Стецько* проголосив «декрет» С. Бандери про «створення Укр. Держави» на зах. землях України і «крайового правління» на чолі з Стецьком. 4. 7. 1941 нім. поліція заборонила оголошення цього акту. Проте на провінції відбувалися спонтанні збори українців, на яких представники ОУН(б) проголошували відновлення укр. державности; такі маніфестації влаштовувано подекуди і на Волині, звільненій від сов. військ. У Галичині разом з тим творилися органи місц. управління, які визнавали У.Д.П. і якийсь час були толеровані військ. нім. й угор. владою. Склад уряду був устійнений 5. 7. 1941: Я. Стецько — гол., М. *Панъчишин* — перший заступник гол. і мін. здоров'я, Л. *Ребет* — другий заступник гол., ген. В. *Петрів* — оборона, В. *Лисий* — внутр. справи, М. *Лебедь* — держ. безпека, В. *Стахів* — закордонні справи, Ю. Федусевич — судівництво, Є. *Храпливий* — сіль. госп-во, І. *Ольховий* — фінанси, А. *Пясецький* — лісництво, В. *Радзикевич* — освіта і віровизнання, О. Гай-Головко — інформація та пропаґанда, І. *Климів*-Леґенда — політ. координація, Н. Мороз — пошта і телеграф, М. Росляк — держ. канцелярія. Крім того, призначено заступників мін. і держ. секретарів. Частина призначених без їх відома від участи в правлінні відмовилася. У.Д.П. опублікувало кілька заяв і вислало меморіял до нім. уряду, відбуло в неповному складі кілька нарад. На засіданні 11. 7 деякі чл. правління висунули вимогу вияснити стосунок нім. командування до У.Д.П.; це мала зробити делеґація у складі Стецька, Ребета, К. Паньківського і В. Лисого.

12. 7 Стецько й Р. Ільницький були заарештовані нім. політ. поліцією у Львові, а Стахів у Берліні. У.Д.П. після того перестало існувати. З ініціятиви ОУН(б) утворено на гром. нараді 6. 7 дорадчий орган при У.Д.П., т. зв. Раду Сеньйорів у складі кільканадцятьох осіб, гол. якої став К. *Левицький*. Патронат над нею перебрав митр. А. *Шептицький*. Коли У.Д.П. перестало діяти, Рада Сеньйорів перебрала на себе ролю тимчасової укр. репрезентації; згодом перетворилася на *Укр. Нац. Раду* у Львові.

З уваги на те, що ініціятива до утворення У.Д.П. і керівна роля в ньому належала ОУН(б), ін. партії поставилися до нього з застереженням, а ОУН А. Мельника відмежувалася від цього акту. На еміґрації й досі поділені погляди на генезу і значення «акту 30 червня». Прихильники ОУН(б) уважають його відважним і позитивним актом в умовах нім. окупації, який засвідчив прагнення укр. народу до державности. Прихильники ін. партій та частина непартійних уважають У.Д.П. непідготованою і однобічною дією однієї політ. орг-ції.

Література: Ilnytzkyj R. Deutschland und die Ukraine (1934—1945), т. II. Мюнхен 1956; Паньківський К. Від Держави до Комітету (літо 1941 у Львові). Нью-Йорк—Торонто 1957; Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism 2 вид. Нью-Йорк 1963; Ребет Л. Світла і тіні ОУН. Мюнхен 1964; Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України. Торонто—Нью-Йорк—Лондон 1967.

Р. М.

Українське Державне Тріо, у складі М. *Полевський* (фортепіяно), Л. Тимошенко (віольончеля), О. Ілевич (скрипка), постало 1926 у Харкові. У.Д.Т. виконувало твори камерної світової клясики й пропаґувало твори сучасних укр. композиторів. Існувало до 1941.

Українське Євангельське Об'єднання в Північній Америці, засноване як координуюча установа в березні 1922 в м. Рочестері, ЗДА, перев. євангеликами, приналежними до Пресвітерської (реформованої) церкви в Канаді та ЗДА. Першим

його гол. був пастор В. *Кузів*. Ін. діячі У.Є.О. пастори: І. Добруґ, П. *Крат*, І. *Роберт-Ковалевич*, І. Яцентій, М. Фесенко, В. *Боровський*, М. Козак, В. *Купчинський*, В. Багрій. У.Є.О. часто виступає у важливих укр. нац.-рел. справах у колах протестантів та перед урядами ін. народів. Воно давало значну допомогу Укр. Євангельській Реформованій Церкві на Зах. Україні. З 1961 органом У.Є.О. є двомісячник «Євангельський Ранок».

«Українське Життя», політ.-екон. тижневик, виходив з перервами у Станиславові 1921, 1922—23, двічі заборонений поль. владою; ред. І. *Ставничий*.

«Українське життя», совєтофільський тижневик і півтижневик, виходив у Торонто 1941—65; пізніше об'єднався з вінніпезькою газ. «*Укр. Слово*» п. н. «*Життя і Слово*». «У.Ж.» було поширене перев. серед укр. робітників Канади, підтримувало політику СССР, вело ком. пропаґанду в Канаді й виступало проти укр. політ. еміґрації. Гол. ред. С. Мацієвич, І. Стефаницький, М. Король, П. Кравчук.

«Українське Життя», тижневик, з 1966 двотижневик, виходить з 1955 у Чікаґо (ЗДА). Ред.: М. Семчишин, Т. Курпіта, Г. *Лапічак* (1961—75), І. Яремко, Ю. Степовий. «У.Ж.» декларує себе як «незалежна» газ., але практично з сер. 1960-их рр., ставши в опозиції до політ. гром. більшости на еміґрації (Визвольний Фронт, УНРада, УККА), пропаґує ревізіоністичні погляди щодо трактування УССР (гол. ст. Т. Лапичака, І. Яремка і А. Білинського).

Українське Історичне Товариство (УІТ), засноване в ЗДА 1965; гол. О. Оглоблин (до 1981), наук. секретар Л. Винар (з 1981 гол.), заступник гол. М. Антонович. УІТ видає квартальник «*Укр. Історик*» (з 1965), а також окремі серії: «Іст. монографії», «Іст. студії», «Мемуаристика», «Укр. вчені», «Грушевськіяна». УІТ зокрема працює над вивченням джерельних матеріялів до історії України в зах. архівах і бібліотеках. УІТ є чл. Амер. Іст. Асоціяції і бере участь у наук. конференціях амер. і кан. наук. т-в, а також співпрацює з УВАН, НТШ й ін. укр. наук. установами; має представництва в Канаді й Европі.

Українське Історично-Філологічне Товариство в Празі, засноване 1923; гол. Д. *Антонович*. Мало 65 чл., перев. з Чехо-Словаччини, серед ін. О. Колесса, Біднов, С. Наріжний. Було творцем *Укр. Академічного Комітету*. Видавало «Праці» (5 тт., 1926—44), відбитки праць чл., друкованих деінде, брошури. Звіти — разом 67 назв. Т-во припинило працю з сов. окупацією Праги. По війні коротко відновило діяльність у Мюнхені (гол. В. Щербаківський).

Українське Католицьке Юнацтво (УКЮ), кат. орг-ція молоді в Канаді, заснована 1938 о. М. Горошком у Саскачевані з існуючих гуртків молоді при парафіях. Ін. організатори: Б. Корчинський, А. Яремович, А. Жук, М. Бондар та ін. Гол. Р. Дусанівський (1980), осідок централі в Торонто. Входить разом з *Братством Українців Католиків* і *Ліґою Укр. Кат. Жінок* у систему укр. орг-цій Канади. Веде рел., виховно-осв. та розвагову працю під проводом свящ. Недовгий час видавало журн. «Вісник Молоді», згодом англомовну стор. в газ. «Будучність Нації».

«Українське Козацтво», ілюстрований квартальник, орган *Укр. Вільного Козацтва*, виходив у Чікаґо 1964—80 (до 1970 неперіодично). 1982 відновлений у Торонто. «У.К.» містить іст. та літ. матеріяли з коз. та спорідненої тематики, коз. фолкльору тощо. Гол. ред. А. Кущинський, з 1982 ред. колеґія.

Українське Крайове Товариство охорони дітей і опіки над молоддю (УКТОД), засноване у Львові 1917 заходами В. *Децикевича* й о. Т. *Войнаровського* під патронатом митр. А. *Шептицького*. Т-во мало 20 філій і 4 секції: опіки над молоддю, вид., бібліотечну й Укр. Порадню Матерів, утримувало амбуляторії, здобувало фонди на влаштування вакаційних та відпочинкових осель і пластових таборів, при чому широко користувалося субсидіями митр. А. Шептицького. З приходом большевиків 1939 УКТОД перестало існувати.

Українське Лікарське Товариство у Львові, проф. т-во лікарів-українців на Зах. Україні. засноване 1910 (його попередником була Лікарська Комісія НТШ, утворена 1898) з метою піклування здо-

Управа УЛТ у Львові 1935
Зліва направо, сидять: Я. Малис, Л. Максимонько, М. Музика, Т. Бурачинський, О. Подолинський, В. Кашубинський; стоять: М. Логаза, С. Коренець, С. Коржинський, В. Щуровський, С. Панкевич-Смішко, О. Філяс

ров'ям укр. населення, оборони проф. інтересів і піднесення знань лікарів. З ініціятиви У.Л.Т. постало 1929 *Укр. Гігієнічне Т-во* у Львові, з яким У.Л.Т. тісно співпрацювало. Органом У.Л.Т. був *«Лікарський Вісник»* (з 1920). 1925 У.Л.Т. нараховувало 205 чл., 1937 — 289 (у тому ч. 268 з Галичини). Першим гол. У.Л.Т. був Є. *Озаркевич*, пізніше довголітніми гол. були Т. *Бурачинський* і М. *Панъчишин;* до визначних чл. належали: О. *Козакевич*, І. *Горбачевський*, І. *Куровецъ*, М. *Музика*, С. *Парфанович*. З приходом сов. влади 1939 У.Л.Т. перестало існувати.

Українське Лікарське Товариство Північної Америки (УЛТПА), проф.-гром. орг-ція укр. лікарів і лікарів-дентистів, заснована 1950 у Нью-Йорку з ініціятиви лікарів-іміґрантів під керівництвом Р. *Осінчука*. 1953 створено Гол. Управу УЛТПА, яка тепер об'єднує 20 відділів у ЗДА й Канаді — разом понад 800 чл. Найчисленніші відділи: Нью-Йорк — 210 чл., Ілліной — 200, Торонто — 100, Огайо — 51, Мічіґен — 46, Вінніпеґ — 40. УЛТПА очолювали: Р. Осінчук (до 1955), Я. Воєвідка, Б. Макарушка, Р. Сочинський, М. Зарицький, Б. Олесницький, Ю. Трухлий, Б. Шебунчак, О. Волянський, Ю. Кушнір, А. Хрептовський, В. Трухлий, М. Харкевич і П. Моцюк (з 1981). Гол. Управа Т-ва з 1975 у Чікаґо. УЛТПА влаштовує щороку наук. з'їзди, видає квартальник *«Лікарський Вісник»* (з 1967 ред. — П. Джуль), утримує стипендійний фонд ім. М. Паньчишина для допомоги укр. студентам медицини, влаштовує товариські імпрези тощо.

«Українське Музикознавство», наук.-методичний міжвідомчий щорічник, вид. АН і Мін-ва Культури УРСР, виходить у Києві у в-ві «Муз. Україна» з 1967. До 1981 появилося 16 річників. У складі ред. колеґії — музикознавці: М. Гордійчук, К. Майбурова, О. Шреєр-Ткаченко, С. Павлишин, Н. Герасимова-Персидська, Л. Єфремова та ін. Праці, друковані в «У.М.«, стоять на належному проф. рівні й охоплюють питання з іст., теорії музики, виконавства, фолкльористики, естетики й муз. критики. Деякі щорічники «У.М.» монотематичні, напр., ч. 6 присвячене укр. муз. культурі 16—18 вв.

«Українське Народне Мистецтво», кооператива домашнього промислу, заснована 1922 у Львові для пропаґування модерного застосування і збуту виробів нар. мистецтва та домовиробництва й збереження чистоти їх стилю. З 1925 «У.Н.М.» видавало ж. *«Нова Хата»* (ред. Л. *Бурачинська*). «У.Н.М.» співпрацювало з кооп. «Комета» (ткальня полотна) у Львові, «Гуцульщина» і «Гуцульське мистецтво» (вирібні килимів) у Косові, «Рільник» у Вільшанці та ін. кооп. Яворівщини. Крім постійних виставок у крамницях Львова і Варшави, «У.Н.М.» влаштовувало покази нар. ноші і виставки (на Хліборобській виставці у Стрию 1927, під час Сокільських масових виступів у Празі 1932, на Міжнар. Виставці в Чікаґо 1933), брало участь у міжнар. торгах у Львові, Катовицях, Познані. З 1935 відкрило постійний сальон-виставку у Варшаві. З 1935 щороку влаштовувало у Львові вечори нар. ноші і виставки «молодого мист. промислу». 1935 «У.Н.М.» мало в Галичині 13 робітень з 500 робітницями. Гол. Ради «У.Н.М.» — С. Монцібович, І. *Бонковська;* керували «У.Н.М.» С. Чижович-*Пушкар*, І. *Павликовська*, С. *Савицька*. За сов. влади робітні «У.Н.М.» стали базою для кількох артілей, сама кооператива має назву артілі ім. Лесі Українки.

«Українське Народне Слово», див. *«Народне Слово»* і *Українська Народна Поміч.*

Українське Наукове Освітнє Товариство (УНОТ) у Бельгії, засноване 1947 в Брюсселі як секція *Укр. Допомогового Комітету*, з 1950 — окреме т-во; вело суботні школи українознавства, видало кілька праць укр. і франц. мовами. Гол.: о. М. Германюк, П. Зелений. Д. Андрієвський, І. Витязь, о. Курилас й о. І. Кіт (з 1978).

Українське Наукове Товариство (УНТ) у Києві, засноване 1907 з ініціятиви М. Грушевського (і під його головуванням) за зразком *Наук. Т-ва ім. Шевченка* у Львові з метою орг-ції наук. праці й її популяризації укр. мовою. Т-во мало секції: іст., філол., природничо-техн.; мед. і статистичну комісії. У Т-ві співпрацювали всі укр. вчені з Наддніпрянщини і деякі з Галичини. Т-во видавало «Записки Укр. Наук. Т-ва» (1908—18, 18 тт.; ред. М. Грушевський, В. Перетц, М. Василенко), в яких з третього т. появлялися тільки праці іст. і філол. секцій; «Збірник» з працями ін. секцій і Статистичної Комісії; тримісячний журн. *«Україна»* 1914 і 1917 рр. (1915 і 1916 вийшло 2 т. в Москві п. н. «Укр. Наук. Журнал»). У вид. УНТ публіковано оригінальні праці й огляди, натомість лише рідко не опрацьовані джерельні матеріяли. По створенні *Укр. Академії Наук* діяльність УНТ зменшилася, а з 1921 воно увійшло до складу Укр. АН і його секції стали секціями відповідних відділів ВУАН.

Українське Науково-Технічне Товариство, засноване 1927 в Харкові (філії в

Києві, Дніпропетровському, Одесі, Артемівському), об'єднувало професуру техн. шкіл і визначних інж. Видавало журн.: «Науково-Техн. Вісник» (місячник; ред. В. Баланик), «Силікати» (ред. В. Мазуренко), «Сіль.-Госп. Машини» (ред. Гамалія) і «Техніка Масам» (ред. І. Витязь). Гол. т-ва К. Сухомлин. У сер. 1930-их рр. ліквідоване владою.

Українське Національне Об'єднання, політ. орг-ція закарп. українців у 1939, що перебрала від Центр. Укр. Нар. Ради функцію відстоювати інтереси укр. населення; заснована 18. 1. 1939 в Хусті з представників усіх доти існуючих укр. партій і груп, за винятком ком. Гол. Ф. *Ревай* (під кін. Ю. Перевузник), ген. секретар А. Ворон. У.Н.О. виступило у виборах до *Сойму Карп. України* з єдиним списком кандидатів (32, усі були обрані). Пресовий орган — щоденник *«Нова Свобода»*. З окупацією Карп. України Угорщиною У.Н.О. припинило діяльність.

Українське Національне Об'єднання (УНО) в Канаді, суспільно-політ. орг-ція, виникла на поч. 1930-их рр. з ініціятиви націоналістів, під впливом яких залишається й досі (ОУН А. Мельника). Перший осередок постав у Едмонтоні 1932; 26. 7. 1934 в Саскатуні відбулася крайова конференція, яка оформила УНО на терені Канади. До УНО входять місц. філії, яких на 1980 було 56, а за весь час існування 112 (частина їх припинила діяльність через розселення укр. іміґрантів); ч. чл. 6 200 (1980). Крайова екзекутива (згодом президія) мала осідок у Саскатуні, з 1943 у Вінніпеґу, а з 1954 в Торонто. Гол.: О. Григорович, В. Коссар, В. Гультай, М. Плавюк, Я. Білак, М. Мицик, Л. Філь. З УНО співпрацюють ідеологічно споріднені т. зв. братні орг-ції: *Укр. Стрілецька Громада, Орг-ція Українок ім. О. Басараб, Молодь Укр. Нац. Об'єднання;* при УНО діє Укр. визвольний фонд. УНО відограло важливу ролю при заснуванні *Комітету Українців Канади.*

УНО веде широку культ.-осв. діяльність: нар. доми (14), школи українознавства (1980 — 18), Вищі осв. курси. літні виховні табори молоді, гуртки самодіяльности. При філіях діяли репрезентативні ансамблі: хор О. Кошиця (Вінніпеґ), хор Н. Городовенка (Монтреаль), танцювальна група «Калина» (Торонто). Найбільша філія в Торонто (бл. 600 чл.), вона має літню оселю б. оз. Симко. У Вінніпеґу при УНО створено 1944 *Осередок Укр. Культури і Освіти*. УНО ініціювало творення кооператив і кредитових кас. На політ. відтинку поборювало совєтофільство серед укр. іміґрантів, організувало протестні акції проти поль. політики на Зах. Землях, а по війні концентрується на протисов. акціях. При УНО діє в-во *«Новий Шлях»*, що видає однойменний тижневик, календарі-альманахи та ін. публікації.

З. Книш

Українське Національне Об'єднання (УНО) в Німеччині, одна з двох дозволених нім. урядом укр. гром. орг-цій (друга — *Укр. Громада*), що до 1937 існувала на корінних нім. землях, а 1937—45 також в Австрії та Протектораті Чехія і Моравія; засноване 1933 з централею у Берліні. Велике зростання ч. чл. його почалося з переходом УНО 1937 на позиції укр. націоналізму. Не зважаючи на урядові обмеження, 1942 УНО нараховувало 42 000 чл. у 1 268 філіях і гуртках. Голови УНО: до 1937 — Ф. *Королів* й І. *Драбатий*, 1938—45 Т. *Омельченко*. Серед діячів Гол. Управи УНО були: Б. *Кравців*, В. *Янів*, М. Дорожинський, М. *Селешко*, Ю. Артюшенко, Ю. Коваленко, В. Левицький, П. Вержбицький, Д. *Квітковський*, В. Маруняк та ін. Діяльність Гол. Управи УНО відбувалася в референтурах і фахових секціях, Культ.-Наук. В-ві УНО в Празі тощо. Пресовим органом УНО був тижневик *«Укр. Вісник»*. Поза нац.-виховною та культ.-осв. працею УНО відстоювало інтереси укр. робітників, допомагало студентству, укр. полоненим з поль. і сов. армій тощо. За війни УНО видало 13 виховних брошур, дві брошури про права і обов'язки укр. робітників. При низових клітинах УНО працювали курси українознавства, нім. мови, нар. танків, шоферські, санітарні (разом на 1942 — 230), гуртки мист. самодіяльности (94), бібліотеки і читальні (97).

В. Маруняк

Українське Національно-Демократичне Об'єднання (УНДО), найбільша укр. політ. партія в Галичині й у Польщі, постала 11. 7. 1925 з об'єднання двох крил *Укр. Трудової Партії*, Укр. Партії Нар. Роботи і волинської нац. групи Укр. Парляментарної Репрезентації; фактично воно було продовженням *Нац. Дем. Партії* з майже такою самою програмою. Першим гол. УНДО був Д. *Левицький*, ген. секретарем В. *Целевич*. На другому нар. з'їзді УНДО 19—20. 11. 1926 ухвалено програму партії, яка, на подобу програми кол. Нац.-Дем. Партії, базувалася на ідеології соборности й державности, демократії й антикомунізму. На міжнар. арені УНДО вело боротьбу проти леґалізації чужого панування, а у варшавському соймі й сенаті — за виконання Польщею її міжнар. і конституційних зобов'язань. Найвищим органом УНДО був т. зв. Нар. З'їзд (що два роки), який обирав Центр. (Нар.) Комітет (41 чл., який вибирав 10-членну екзекутиву); на місцях були пов. нар. з'їзди, які обирали пов. нар. комітети; у більших містах — окремі міські орг-ції; у селах — мужі довір'я. УНДО являло собою не так модерну орг-

цію, як широкий нац. рух без точного реєстру чл., без членських внесків, за винятком Львова, але з виразною партійною дисципліною і взаємною льояльністю між проводом і низовими діячами. Бувши провідною політ. силою, воно опанувало центр. осв. і госп. установи (*«Просвіта»*, *Ревізійний Союз Укр. Кооператив*, *Центросоюз*, *«Дністер»* тощо) і за них відповідало перед народом через дем. устрій цих установ. Під впливом УНДО була також найсильніша преса з щоденником *«Діло»* на чолі; офіціозом партії був тижневик *«Свобода»*. УНДО гуртувало майже 3/4 громадського активу Галичини. У другій пол. 1920-их рр. воно поширило свій вплив і на Волинь (гол. діячі: С. *Хруцький*, Б. *Козубський*, М. *Черкавський*), але згодом, під поль. тиском його втратило. З 1928 УНДО брало участь у виборах до поль. парляменту і здобуло 26 мандатів до сойму (на 40 усіх укр.) і 9 до сенату (на 11); 1930 в умовах *пацифікації* (тоді поль. влада заарештувала 19 послів з УНДО, обраних 1928) — 17 (на 30), 1935 і 1938 — 23; воно творило в обох законодавчих палатах свої клюби та мало представників у президії Сойму і Сенату.

Намагання унормувати укр.-поль. взаємини в Польщі, розпочаті проводом УНДО (див. *Нормалізація*) і недотримання поль. урядом взятих зобов'язань та посилений поль. тиск на українців спричинили гостру кризу в УНДО, наслідком якої Д. Левицький зрікся головування; на його місці гол. став В. *Мудрий;* вийшла група чл. з Д. *Палієвим* на чолі і заснувала партію *Фронту Нац. Єдности;* створилася внутр. опозиція, яка гуртувалася б. «Діла»: Д. Левицький, К. Левицький, І. Кедрин-Рудницький, С. Баран та ін., й опозиція нової жін. орг-ції *«Дружина княгині Ольги»*, з М. *Рудницькою* на чолі; проти УНДО розпочали гостру кампанію УСПП і ОУН. Проголошення новим гол. УНДО В. Мудрим нормалізації не дійсною (1938) призвело до вирівняння суперечностей у партії, але все це спричинило деяке послаблення впливів УНДО і зростання впливу націоналістичних орг-цій: ОУН, Фронту Нац. Єдности тощо.

Зі сов. окупацією у вересні 1939 Зах. Укр. Земель УНДО перестало існувати. 1947 група його чл. відновила партію на еміґрації, яка входила до складу *Укр. Нац. Ради* і Виконавчого Органу Держ. Центру УНР.

Визначні діячі УНДО, крім названих: С. *Баран*, Володимир *Бачинський*, С. *Витвицький*, М. *Вологшин*, М. *Галущинський*, А. *Горбачевський*, В. *Загайкевич*, О. *Кисілевська*, В. *Кузьмович*, С. *Кузик*, П. *Лисяк*, О. *Луцький*, Л. *Макарушка*, І. *Німчук*, Ю. *Павликовський*, З. *Пеленський*, М. *Творидло*, В. *Тершаковець*, К. *Троян*, О. *Яворський*.

В. Мудрий і *Р. М.*

Українське Об'єднання в Чехо-Словаччині, гром. орг-ція, заснована у Празі 1928 колами опозиції до *Укр. Комітету в Чехо-Словаччині*. В Об'єднанні мали перевагу прихильники середовища УНР, що тісно співпрацювали з *Музеєм Визвольної Боротьби України*. Об'єднання мало філії в Подєбрадах і Мєльніку. У. О. в Ч.-С. існувало до 1939. Гол. його був А. *Яковлів*.

Українське Патріярхальне Світове Об'єднання (УПСО), створене на з'їзді у Вашінґтоні 28—29. 12. 1974. До складу УПСО входять крайові *укр. патріярхальні т-ва* ЗДА, Бельгії, Німеччини й Франції, ради й об'єднання Канади та Великобрітанії, крайові об'єднання кат. орг-цій Австралії й Арґентіни та деякі кат. орг-ції (акад. «Обнова», Союз Братств і Сестрицтв в Америці та ін.). Гол. П. *Зелений* (Бельгія), президія в Зах. Европі (1974—76 і 1979—82) та ЗДА (1976—79). УПСО відбуло чотири (до 1982) програмові конґреси мирян, воно є співвидавцем місячника *«Патріярхат»* (див. Додатки), видає «Бібліотеку мирянина».

Українське Патріярхальне Товариство, створене в ЗДА 1965 з метою домагатися патріярхального устрою Укр. Кат. Церкви на чолі з Верховним Архиєп. Й. *Сліпим*, теперішня назва від 1979 (див. *Патріярхат*). У.П.Т. висилало петиції, влаштовувало маніфестації і пропаґувало серед українців і чужинців ідеї патріярхату і помісности, видає ж. «За Патріярхат» (з 1977 *«Патріярхат»*, див. Додатки) та ін. вид. Має понад 30 відділів і бл. 2 500 чл. Гол. У.П.Т. були В. Качмар, В. Шебунчак, В. Пасічняк, З. Ґіль, М. Навроцький, Б. Лончина. Осідок у Нью-Йорку, Філядельфії й Детройті. Подібні т-ва постали в Австралії, Арґентіні, Бельгії, Канаді, Німеччині і Франції й разом створили *Укр. Світове Патріярхальне Об'єднання*.

Українське Педагогічне Товариство, див. *«Рідна Школа»*.

Українське Педагогічне Товариство в Празі, засноване 1930 під головуванням С. *Сірополка* як продовження Філос.-Пед. Т-ва ім. Сковороди (з 1925); вело серед ін. практичну працю на допомогу укр. учителям (зокрема влаштування на працю на Закарпатті). Вийшов 1 т. «Праць» У.П.Т. (1932).

«Українське Письменство», див. *«Руська Письменність»*.

Українське Правниче Товариство в Києві, орг-ція адвокатів, суддів і фахівців ін. правничих професій, засноване в Києві у травні 1917. Гол. — В. Войткевич-Павлович, заступник гол. Р. Лащенко.

Визначніші діячі: Г. Вовкушівський, А. В'язлов, А. Яковлів, М. Ткаченко, М. Корчинський, І. Шраг й ін. Під больш. окупацією 1920 У.П.Т. перестало існувати. У 1917—19 існувало місц. У.П.Т. в Полтаві.

Українське Правниче Товариство в Празі, засноване 1922 діячами київ. У.П.Т. з метою продовжувати його діяльність. Гол.: Р. *Лащенко* (до 1929), згодом *А. Яковлів, К. Лоський, С. Дністрянський.* Праця У.П.Т. виявлялася в наук. доповідях і вид. У жовтні 1933 відбувся укр. правничий з'їзд у Празі. На той час У.П.Т. мало понад 60 чл., у тому ч. і з Закарпаття.

Українське Православне Наукове Богословське Товариство в Канаді, утворене 1954 з Наук.-Богословського Т-ва (заснованого 1948 викладачами Колеґії св. Андрея у Вінніпеґу та ін. правос. діячами); гол. У.П.Н.Б.Т. був до 1972 митр. *Іларіон,* згодом о. С. Савчук, з 1978 — о. С. Кравченко. По смерті митр. Іларіона Т-во названо його іменем. Т-во видавало журн. *«Віра й Культура»* (1954—67) й наук. та популярні рел. праці. Видатні чл. Т-ва: архиєп. Мстислав Скрипник і Андрій Метюк, оо. С. Савчук, Ф. Кульчинський, С. Ґерус, з світських Д. Дорошенко, І. Власовський, П. Маценко та ін.

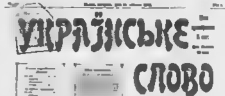
«Українське Православне Слово», місячник *Укр. Правос. Церкви в ЗДА,* виходить з 1950, спершу в Нью-Йорку, з 1951 у Бавнд-Бруку; фактичний ред. митр. *Мстислав Скрипник,* співред. Ю. Бобровський. Містить інформації і ст. на церк. та суспільно-гром. теми; у ч. співр. І. Власовський, *о.* Ф. Кульчинський, Є. Бачинський, В. Завітневич, П. Ковалів та ін.

Українське Робітниче Фармерське Освітнє Товариство, тимчасове об'єднання кол. роб. і фармерських орг-цій у Канаді, які відокремилися від ком. *Т-ва Укр. Роб. Фармерського Дому* на знак протесту проти сов. репресій на Україні і оформилися як У.Р.Ф.О.Т., що згодом прийняло назву *Союзу Укр. Організацій,* остаточно перетвореного 1940 на *Укр. Роб. Організацію.*

Українське Селянсько-Робітниче Соціялістичне Об'єднання, див. *Сель-Роб.*

«Українське Слово», щоденник у Львові 1915—18, вид. Укр. Комітету, редаґований з позицій більшости в *Заг. Укр. Раді;* ред. Ф. *Федорців* і С. *Чарнецький.* З 1916 «У.С.» перебрав власник концесії о. Т. *Войнаровський,* і воно відбивало наставлення опозиції (*Є. Петрушевича*) у Заг. Укр. Раді; ред. С. Чарнецький і С. *Голубович.*

«Українське Слово», в-во в Берліні 1921—26, видавало газ. цієї ж назви (1921—23), журн. *«Літопис політики і письменства»* (1923—24) і Бібліотеку «Укр. Слово» (1921—26), в якій вийшло понад 50 кн. (серед ін. словник Грінченка-Уманця, «Слов'янський світ» Д. Дорошенка, чотиримовна монографія про О. Архипенка, антологія укр. поезії «Золоті струни», курси заочної освіти тощо). Дир. в-ва і ред. всіх вид. З. *Кузеля.*

«Українське Слово», півтижневик, з кін. грудня 1921 щоденник і з березня 1922 тижневик гетьманського напряму, виходив у Берліні 1921—23 у в-ві цієї ж назви; гол. ред. З. *Кузеля* і Д. *Дорошенко.*

«Українське Слово» (1922—23 «Слово»), політ.-екон. тижневик, орган укр. гал. міщанства, виходив у Львові 1922—26, орієнтувався на політику Є. *Петрушевича;* ред. І. Кузьмич.

«Українське Слово», тижневик націоналістичного напряму (ОУН С. Бандери), орган Т-ва «Просвіта» в Арґентіні, виходить з 1928 у Буенос-Айресі. Серед ін. ред. Г. Голіян (1953—78), М. Данилишин.

«Українське Слово», пов. газ., виходила у Яворові 1929—39, спершу двотижневик, з 1933 місячник; ред. Є. Яворівський, з 1933 – С. Харамбура.

«Українське Слово», тижневик націоналістичного напряму, виходить у Парижі з 1933 (з перервою у 1941—48), неофіц. орган Проводу ОУН (А. Мельника). Ред. О. Бойків (1933—34), В. *Мартинець* (1934—40), О. *Штуль*-Жданович (1948—77), М. Стиранка (з 1977); видавцем «У.С.» був спершу *Укр. Нар. Союз,* а з 1939 — Перша Укр. Друкарня у Франції. Серед співр. були: М. *Сціборський,* М. *Капус-*

гянський, О. Ольжич, Д. Андрієвський, Є. Онацький, Б. *Кентржинський* та ін. «У.С.» — цінне джерело до історії укр. визвольного руху, зокрема ОУН. Деякий час в «У.С.» появлялися стор. молоді «Смолоскип» (1952—56), дитяча стор. «Веселка», «Військ. Вісті», «Укр. культура». Націоналістичне В-во в Европі (офіц. назва «Перша Укр. Друкарня у Франції») видавало, крім «У.С.», альманахи, книжки укр. і франц. мовами, зокрема політ. змісту і (з 1967) «самвидавні» матеріяли з України (В. Чорновіл «Лихо з розуму», 1967, «Укр. Вісник», 1—8), а також антології укр. прози, з історії тощо.

«Українське Слово», суспільно-політ. двотижневик (1938 тижневик і півтижневик) нац.-дем. напряму, виходив в Ужгороді 1932—38, з літ. додатком «Слово»; видавець і ред. М. *Бращайко;* гол. співр.: о. К. Феделеш, І. Роман, В. Бірчак, В. Ґренджа-Донський.

«Українське Слово», щоденник, що виходив у вересні—листопаді 1941 спершу в Житомирі, згодом у Києві з додатком «Література і Мистецтво» за ред. І. *Рогача,* П. Олійника, О. Чемеринського (всі 3 — чл. *Похідних груп ОУН* А. Мельника); наклад 50 000 примірників. За нац.-самостійницький напрям «У.С.» німці заборонили часопис, а редакторів заарештували і розстріляли. Пізніше виходило у Києві пронім. *«Нове Укр. Слово».*

«Українське Слово», тижневик, виходив у Станиславові 1941—42; заборонений після 37 ч. нім. владою, гол. ред. Д. *Ґреґолинський.* Замість «У.С.» (з червня) 1942—44 виходило тричі на тиждень «Станиславівське Слово», вид. Нім.-Укр. в-ва часописів і журн. для дистрикту Галичина; відповідальний ред. А. *Княжинський.*

«Українське Слово», совєтофільський тижневик, виходив у Вінніпеґу (Канада 1943—65), поширений серед фармерів і робітників. «У.С.» інформувало про життя в УССР, критикувало укр. нац. табір і зах. політику щодо СССР. Ред. М. Шатульський, з 1952 — М. Гринчишин. 1965 «У.С.» об'єдналося з газ. *«Укр. Життя»* і виходить у Торонто п. н. *«Життя і Слово»* (ред. П. Кравчук).

Українське Соціялістичне Об'єднання, див. *Сель. Союз.*

Українське Соціялістичне Об'єднання — Селянський Союз, див. *Сель-Союз.*

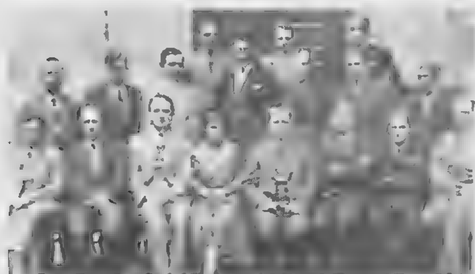
Українське Суспільно-Культурне Товариство (УСКТ), єдина укр. установа в сучасній Польщі, постала 1956, яка під наглядом Мін. внутр. справ має право вести культ.-осв. діяльність серед укр. меншости. Гол. правлінню УСКТ у Варшаві підлягало 170 гуртків (1981), бл. 6 000 чл., розпорошених по всій Польщі (у тому ч. тільки 10% на укр.-етногр. землях). У.С.-К.Т. не може творити гуртків і провадити свою діяльність на Холмщині і Підляшші. Більші гуртки: Перемишль (400 чл.), Ґданськ (250). Щецін (250), Кошалін (200), Ольштин, Катовиці, Краків, Вроцлав, Слупськ, Варшава. Гол. У.С.-К.Т. були: С. Макух, Г. Боярський, М. Королько, К. Лащук, Є. Кохан. Не зважаючи на перешкоди з поль. боку, розвиває всебічну культ. діяльність, має 50 мист. колективів; веде (з 1973) репрезентативний чоловічий хор «Журавлі» у Варшаві (60 чл., дир. Я. Полянський), організує фестивалі укр. пісні (1967, 1968, 1969, 1971, 1973 і 1977 рр.) і (з 1972) щорічні фестивалі дитячих мист. колективів у Кошаліні. Ін. ділянки праці: широка лекторська діяльність, кольпортаж укр. книжки (Ольштин, Щецін, Варшава); орг-ція щотижневих радіопересилань укр. мовою (Ольштин, Кошалін, Ряшів, Люблін), співпраця з поль. україністами. Вид. діяльність: тижневик *«Наше Слово»* (наклад 10 000) з додатками: літ. та наук.-популярний місячник *«Наша Культура»,* дитячий місячник «Світанок», тижнева «Лемківська Сторінка»; літ. антологія «Гомін» (1964), 19 шкільних підручників для навчання укр. мови в початкових школах, томики поезій: Е. Самохваленка, Я. Гудемчука, І. Златокудра; щороку — *«Укр. Календар»* (з 1957). При гол. правлінні УСКТ діє літ. мист. об'єднання у складі 40 чл.; серед них: поети Е. Самохваленко, О. Лапський, прозаїки В. Гірний, П. Галицький, перекладач С. Демчук, скульптор Г. Пецух, малярі Т. Венгринович, А. Ментух, оперні співаки М. Щуцька, В. Денисенко; літературознавці С. Козак, А. Середницький, мовознавець М. Лесів, історик С. Заброварний.

Визначні діячі УСКТ: Р. Андрухович, Олег Гнатюк, С. Демчук, Я. Залітач, М. Ковальський, М. Козак, С. Контролевич, П. Кремінський, О. Ласка, М. Сивіцький, В. Серкіз. Керівники мист. колективів: О. Вальковська, М. Дуда, Е. Могила, П. Лахлюк, Я. Поповська, Б. Фіцак, Анна Хратюк. Померлі видатні чл.: Ольга Васильків, Л. Гладилович, А. Гошовський, І. Гребінчишин, Л. Ґец, Й. Курочко, О. Кутинський. *М. Трухан*

Українське Театральне Товариство, засноване 1944 у Києві, з філіями в Харкові, Одесі, Львові, Дніпропетровському, Донецькому й Симферополі. За ідеєю У.Т.Т. має допомагати розвиткові театрального мистецтва. Фактично дотриму-

ється кожночасних партійних настанов для театрів, пропаґує театральну систему К. Станіславського. Гол. У.Т.Т. до 1954 — І. *Паторжинський*, далі Н. *Ужвій*, О. Кусенко.

Українське Технічне Товариство (УТТ), проф. об'єднання укр. інженерів, засноване 1909 у Львові (перший з'їзд відбувся 1913). УТТ брало участь у створенні *Львівської (таємної) Укр. Високої Політехн. Школи* (1922—25); спрямовувало своїх чл. в укр. кооп. рух і на розбудову укр. приватного промислу; створило наук.-техн. комісію при НТШ (яка серед ін. працювала над техн. термінологією) і психотехн. комісію (зародок пізнішого Психотехн. Ін-ту); видавало ж. *«Техн. Вісті»* (1925—39). Українізація в УССР 1928—33 дала УТТ можливість встановити зв'язки з техн. колами на сов. Україні; багато чл. т-ва переїхало до УССР, де їх майже всіх ліквідовано після 1932. Ч. укр. організованих інж.

Управа УТТ у Львові 1932

зліва направо, сидять: І. Кандяк, І. Федів, А. Мельник, М. Мудрак, В. Васюта (гол.), В. Лукашевський, Р. Крохмалюк, Є. Храпливий; стоять, 1-й ряд: В. Громницький, С. Пастернак, Г. Чужак, А. Мілянич, Є. Лициняк, М. Боровський, С. Райтарівський; 2-й ряд: О. Черник, Ю. Пясецький, В. Колтунюк

1930 досягло бл. 1 000, у тому ч. 50% об'єднував *Союз орг-цій укр. інженерів на еміґрації* з осідком у Подєбрадах (Чехо-Словаччина), ліквідований 1939. УТТ організувало 1932 конґрес укр. інженерів у Львові. 1939 чимало чл. УТТ еміґрувало до Ген. Губернії і створило Об'єднання праці укр. інженерів при УЦК з осідком у Кракові, а під час нім. окупації Галичини 1941—44 — у Львові. Гол. УТТ були: Р. Залозецький-Сас, М. Ґамота, В. *Манастирський*, П. *Дурбак*, А. *Корнелля*, М. Павлов, В. Рижевський, Є. *Нагірний*, В. *Левицький*, В. Васюта; за краківського періоду — З. Коханівський і Р. Скочдополь; 1941—44 — Е. Перхорович й І. Прокопів.

З. Коханівський

Українське Технічне Товариство Канади (УТТК), проф. орг-ція укр. інженерів і техніків, заснована 1950 спершу як місц. УТТК в Торонто, 1951 у Монтреалі, 1953 у Віндзорі й Вінніпеґу, 1954 в Едмонтоні й Сарнії; 1954 створено централю з осідком у Торонто. Тоді ж розпочато співпрацю з *Т-вом Укр. Інженерів Америки* (УТІА) для координації дій, а зокрема спільного вид. «*Вістей Укр. Інженерів*», організовано спільні конференції управ та з'їзди обох т-в. УТТК влаштовує фахові курси, реферати, бере участь у праці Комітету Українців Канади. Сер. ч. чл. 150. Деякі відділи у 1960-их рр. припинили діяльність.

Українське Товариство допомоги еміґрантам з Великої України, допомогова й культ. установа, заснована 1921 у Львові (спершу як Наддніпрянська секція *Горожанського Комітету*). Т-во організувало широку допомогову акцію для еміґрації з Наддніпрянщини: матеріяльну, правну, мед., культ.-осв. тощо; мало бібліотеку, закладало майстерні, кооперативи, влаштовувало концерти, доповіді, допомагало студентам. З 1922 видавало річник (календар-альманах) *«Дніпро»*. Гол. т-ва був В. *Дорошенко;* ін. діячі: Л. Білецький, М. Донцова, П. Холодний, С. Федак, І. Кокорудз та ін. Діяло до поч. війни 1939. Т-во діяло також у Варшаві, Каліші та Ченстохові.

Українське Товариство Допомоги Інвалідам у Львові, постало 1922 з Секції опіки над інвалідами *Укр. Горожанського Комітету,* давало матеріяльну допомогу інвалідам УГА та Армії УНР. 1937 було зареєстрованих 2 016 інвалідів, у тому ч. 434 одержували постійно місячну допомогу, ін. тричі на рік й одноразові допомоги. Мало власний дім у Львові та інвалідські робітні. З 1935 видавало свої календарі.

Українське Товариство Дружби і Культурного Зв'язку з зарубіжними країнами (УТД), створене 1959 на базі Укр. Т-ва зв'язку з закордоном (1926—59), за статутом, об'єднання установ, підприємств, мист. груп й окремих діячів УССР з метою популяризації культури різних народів на Україні й укр. за кордоном. УТД унапрямлює діяльність респ., обл. і міських відділів т-в дружби (сов.-поль., сов.-франц., сов.-кан. й ін.). Воно влаштовує дні УССР у різних країнах, дні окремих м. УССР по м. за кордоном; (дні Одеси в Ґенуї, Києва у Фльоренції тощо), утримує зв'язки з просов. орг-ціями типу Ліґи амер. українців, Т-ва об'єднаних укр. канадців, з музеєм М. Колянківського в Ніяґара Фолс у Канаді; посередничає у встановленні зв'язків між ун-тами УССР й ун-тами ін. країн. УТД є речником політики уряду СССР і УССР за кордоном, його гол. завдання — просов. пропаґанда, гуртування прихильних до СССР орг-цій та осіб тощо. УТД є колективним чл. Союзу Сов. Т-в Дружби і культ. зв'язку

з зарубіжними країнами СССР, який контролює УТД і вважає його своїм респ. відділом. Тому зв'язок УТД з чужинцями здійснюється здебільша у рамках заг.-союзних делеґацій. УТД видає разом зі Спілкою Письменників України місячник «Всесвіт». УТД очолювали К. Колосова (до 1968), В. Дмитрук (до 1971), В. Шевченко (з 1972), М. Орлик (з 1977), останній натепер гол. УТД — В. Оснач.

Українське Товариство Охорони Пам'ятників історії та культури, добровільна гром. орг-ція, заснована 1966 з метою «залучити широкі верстви населення до активної участи у виявленні, вивченні, збереженні, реставрації, консервації та популяризації пам'ятників історії, археології, архітектури, мистецтва, літератури й письменности, етнології»; гол. діяльність Т-ва спрямована на збереження пам'яток сов. історії. Гол. респ. правління — П. *Тронько*. За офіц. даними Т-во нараховує (1976) 12 млн чл., об'єднаних в обл., районових і міських комітетах. З 1969 Т-во видає квартальник «Пам'ятники України».

Українське Товариство Прихильників Книги в Празі, орг-ція бібліографів, бібліотекарів, видавців і любителів книги, діяла 1927—42; неперіодичний орган «Книголюб» (1927—32; 15 чч.). З 1937 У.Т.П.К. співпрацювало з «Укр. Книгою» у Львові. Т-во влаштовувало наук. сесії, виставки новин укр. друку, вид. окремих авторів, таборових вид., екслібрісів, укр. видань в Америці і на Буковині, організувало виставку укр. графіки 19—20 в. (1933) тощо; видало показник наук. праць еміґрації. З 1934 влаштовувано щорічні конкурси з відзначенням найкраще виданих 5 укр. кн. У.Т.П.К. мало бл. 100 чл.; гол. т-ва С. *Сірополко*, з 1934 — В. *Січинський*.

Українське Учительське Об'єднання Праці, орг-ція укр. учителів у Ген. Губернії, найдавніше і найчисленніше *Об'єднання праці при Укр. Центр. Комітеті*, постало влітку 1941 на базі Секції учителів при УЦК, його статут прийняла до відома нім. влада, так що Об'єднання мало напівофіц. характер. У.У.О.П. виконувало функції довоєнних крайових проф. орг-цій учителів — нар. *(Взаємна Поміч Укр. Учительства)* і сер. *(Учительська Громада)* шкіл. До завдань У.У.О.П. належали, крім проф. справ, співпраця з шкільною владою (проєкти шкільних програм, опрацювання підручників тощо), підвищення кваліфікації його чл., орг-ція курсів та видання фахового ж. «Укр. Школа». У.У.О.П. тісно співпрацювало з шкільним відділом УЦК; його осідком був Краків, з осени 1941 Львів і Краків; воно нараховувало понад 8 000 чл. (80% всіх укр. учителів). Гол. У.У.О.П. були І. *Герасимович*, І. *Тесля* і С. *Левицький*.

Українське Центральне Допомогове Об'єднання Австрії (УЦДОА), гром. орг-ція, заснована 1946 в Інсбруку для опіки і допомоги укр. еміґрантам (переміщеним особам і біженцям). Крім допомогової акції, УЦДОА вело культ.-осв. діяльність, творило мережу шкіл (від дитячих садків до ґімназій і високошкільних курсів), влаштовувало дитячі оселі й табори, опікувалося охороною укр. могил тощо. УЦДОА об'єднувало 9 (допомогових) обл. комітетів і низку ін. культ. і проф. т-в на території Австрії, згодом координувало працю всіх укр. орг-цій й установ та репрезентувало українців перед урядовою адміністрацією і чужинецькими установами. Гол. осередками Об'єднання були: Інсбрук—Куфштайн, Зальцбурґ, Лінц, Ґрац, Філлях—Шпіталь, Кляґенфурт, а по звільненні сов. зони Австрії (з 1955) — Відень. З 1950 осідок УЦДОА перенесено до Зальцбурґу, з 1965 до Відня. У 1940-их рр. Об'єднання мало бл. 12 000 чл.; після виїзду українців з Австрії, з поч. 1950-их рр., ч. чл. зменшувалося, тепер бл. 800 чл. Гол. Об'єднання були: М. Росляк, І. Кедрин-Рудницький, І. Тиктор, Є. Ґловінський, М. Курах, Б. Бемко, Д. Бобанич, М. Ковалевський, о. І. Дашковський (1957—65), Ю. Костюк, С. Наклович (1965—71), Ю. Костюк (1971—75) і знову С. Наклович (з 1975).

З новою хвилею біженців й еміґрантів з СССР і сателітних країн УЦДОА перебрало допомогову опіку й над ними. З 1967 увійшло до складу нової заг.-гром. надбудови: Координаційної Ради Укр. Орг-цій Австрії, а також до СКВУ.

С. Наклович

«Українське Юнацтво», виховно-ідеологічний місячник для молоді, орган Кат. Акції Укр. Молоді (КАУМ) *«Орли»*, виходив 1933—39 у Львові, з додатком (з 1935) інструктивного листка «Готовсь»; ред. В. *Глібовицький* і Р. *Данилевич*.

«Український Аґроном», наук.-аґрономічний і гром. місячник, орган Укр. центр. і Харківського окружного бюра Аґрономічної Секції Проф. Спілки сільсько-госп. і ліс. робітників, виходив у Харкові 1925—29 замість ж. «Земельник» (1924—25). З 1930 замість «У.А.» виходив двотижневик «Спеціяліст сіль. госп-ва України», 1931—32 — «Спеціяліст соц. сіль.-госп. виробництва».

«Український Аґрономічний Вістник», єдиний на Зах. Україні наук. аґрономічний ж.; виходив 1934—38 у Львові, спершу як чвертьрічник, згодом неперіодично; разом 6 кн. Ред. і видавець Є. *Храплиеий*. На зміст складалися ст., рецензії і реферати, багата хроніка.

Український Академічний Комітет, укр. наук. орг-ція, постала в кін. 1924 в Празі з метою об'єднувати укр. наук. установи і бути репрезентантом укр. науки. У.А.К. був визнаний міжнар. Комісією для інтелектуальної співпраці в *Лізі Націй* і входив до її органу — Ін-ту інтелектуальної співпраці в Парижі (до 1934, коли до Ліґи Націй прийнято СССР). У.А.К. виступав в укр. справах перед наук. установами, брав участь у міжнар. з'їздах і конференціях, влаштовував укр. наук. з'їзди (1928 і 1932) в Празі, в яких взяло участь понад 100 учених з еміґрації, а також з Зах. України. Чл. У.А.К. були укр. високі школи в Чехо-Словаччині й укр. наук. установи на еміґрації, а також НТШ і кілька індивідуальних чл.; гол. його був кожночасний ректор УВУ. З 1940 У.А.К. перестав існувати.

«Український Бескид», кат. тижневик монархічно-гетьманського напряму, виходив у Перемишлі 1933—39 (як продовження газ. *«Бескид»*) за фінансовою допомогою єп. *Й. Коциловського;* видавець *Д. Ґреґолинський*, ред. *Ю. Костюк*.

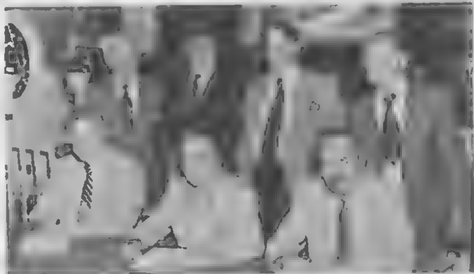

«Український Біохемічний Журнал», наук. журн., орган Ін-ту Біохемії АН УРСР, заснований 1926; виходить 6 разів на рік.

«Український Ботанічний Журнал» — 1) ж., що його видавала 1921—29 Ботан. секція Укр. Наук. Т-ва у Києві, згодом Укр. Ботан. Т-во (вийшло 5 випусків). 2) Наук. ж., орган Ін-ту Ботаніки АН УРСР, заснований 1940 (до 1955 п. н. «Ботан. Журнал АН УРСР»). Виходить у Києві укр. мовою, щороку одним томом з 6 випусків. Ст. з питань ботаніки, хроніка, рецензії, бібліографія.

Український Братський Союз (відомий 1910—18 як Руський Нар. Союз «новий», а у 1918—78 як Укр. Робітничий Союз), допомогово-асекураційна орг-ція з осідком у Скрентоні (ЗДА) з обсягом діяльности в Америці й (з 1930) Канаді. У.Б.С. засновано у жовтні 1910 у Скрентоні (Пенсільванія) чл. Руського Нар. Союзу, які на конвенції останнього у Клівленді 1910 не погодилися на зміну назви на Гр.-Кат. Руський Союз і трималися первісної назви. Згодом решта чл. Руського Нар. Союзу повернулася теж до первісної назви, і тому скрентонський союз додав собі назву «новий». 1918 Руський Нар. Союз «новий» ухвалив назву Укр. Роб. Союз, а 1978 на 19 конвенції змінено назву орг-ції на У.Б.С.

На 1 конвенції 1910 брали участь 42 делеґати від 34 відділів. У 1920 У.Б.С. мав 110 відділів з 6 750 чл., а у 1980 — 248 з 22 450 чл.; вартість майна — 10 300 000 дол. Як братсько-забезпеченева орг-ція, У.Б.С. виплачує асекурацію за померлих чл. та подає допомогу хворим і безробітним. При У.Б.С. існує стипендійний фонд ім. І. Франка, який до 1980 дав студіюючій молоді стипендії на суму 250 000 дол.

Члени Виконавчого Комітету УБС
Зліва направо, сидять: Е. Попіль, І. Олексин, Р. Ричок: стоять: Я. Пронько, С. Віхар, М. Чаповський, Й. Харина

Вже від поч. У.Б.С. виявив себе як дем. заг.-укр. і неконфесійна орг-ція, толерантна до різних рел. віровизнань. Спершу мав антиклерикальне спрямування і політ. орієнтувався на дем. радикальні групи в Галичині — прихильників ідей М. Драгоманова й І. Франка. Діячі У.Б.С. були ініціяторами Першого Укр. Сойму в Америці (1915); У.Б.С. становив основу проальянтської *Федерації Українців* у ЗДА та заснованої наприкін. 1922 *Оборони України*. У.Б.С. відограв вирішальну ролю у відбитті наступу ком. елементів на укр. життя у ЗДА і Канаді, давши плятформу для нац. свідомих поступових сил укр. еміґрації. У 1940 У.Б.С. був співзасновником *Укр. Конґресового Комітету Америки*, у 1944 — *Злученого Укр.-Амер. Допомогового Комітету*, а у 1967 — *Світового Конґресу Вільних Українців*.

При У.Б.С. діють: осв. комісія, в-во книжок, книгарня, а при відділах хори, танцювальні ансамблі, театральні гуртки, оркестри. У.Б.С. організував допомогу молодіжній орг-ції в Галичині *«Каменярі»*, Укр. Роб. Домові у Львові, «Рідній Школі», підтримував читальні «Просвіти», укр. пресу, жертвував потерпілим від голоду, повені, інвалідам тощо.

У 1911 почав з'являтися орган У.Б.С. тижневик *«Народна Воля»*, який у 1922—54 виходив двічі або й тричі на тиждень. Газ. редаґували о. І. Ардан, Я. Чиж, М. Цеглинський, М. Стахів, В. Верган (1971—79) й І. Смолій. Крім «Нар. Волі», у 1941—43 появлявся тижневик англ. мовою «Ukrainian Life», а у 1967 — ілюстрований квартальник «Forum». У 1912—50 виходили календарі У.Б.С., видано Ювілейну Книгу Укр. Роб. Союзу (1960) й альманах «Яка краса відродження країни» (1979), також популярні й осв. книжки.

У.Б.С. має власний будинок в Скрентоні, де містяться канцелярія і редакція, та культ.-відпочинковий центр — оселю в Ґлен Спей у стейті Нью-Йорк (з 1955), де влаштовуються влітку виховні табори для молоді, а від 1976 — щорічні мист. фестивалі з участю різних молодіжних груп з ЗДА та Канади.

За час існування У.Б.С. гол. його були: о. І. *Ардан* (1910), М. Семенюк (1910—13), І. Артимович (1913—16 і 1922—25), О. Заплатинський (1916—19), Ю. Крайківський (1919—22 і 1925—27), П. Дутчак (1927—33 і 1941—46), М. *Січинський* (1933—41), А. *Батюк* (1946—73), І. Олексин (з 1973). Ін. діячі: М. Беля, О. Ленчицький, С. Корпан, Т. *Миник*, Е. Попіль, Р. Ричок й ін.

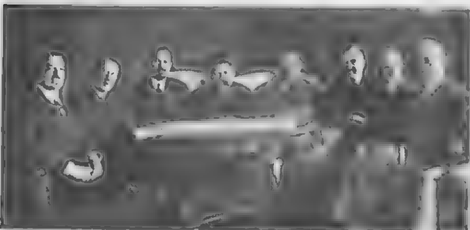
Література: Ювілейна Книга Українського Робітничого Союзу 1910—1960. Скрентон 1960.

Український Видавничий Інститут, заснований 1936 у Львові для видавання наук. праць і популярно-виховної бібліотеки. Видавці М. Микитчук, В. Витвицький і І. Федів. 1937—39 вони видали серед ін. «Атлас України і сумежних країв» та «Географію України» В. Кубійовича, «Диригентський порадник», зб. «Карп. Україна» та низку кн. виховного характеру.

Український Визвольний Фронт, організаційна надбудова гром. і політ.-ідеологічних, молодіжних, жін. та ін. орг-цій, що пов'язані з *ОУН* С. Бандери. Існує гол. управа УВФ (гол. Р. Малащук) та крайові і місцеві управи у ЗДА, Канаді та ін. країнах Заходу.

Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова, пед. школа у Празі, відкрита 1923 заходами *Укр. Гром. Комітету,* при фінансовій допомозі чехословацького уряду як дворічна школа учителів для нижчих шкіл і позашкільної освіти; ректори Л. *Білецький* (до 1925 — дир.), В. *Сімович,* В. *Гармашів;* з 1925 — чотирирічна з завданням підготови також учителів для сер. шкіл. У.В.П.І. мав відділи: літ.-іст., матем.-природничий, з 1924 також муз.-пед. Педагогів було 78; закінчило ін-т 178 осіб, з них 31 з докторатами. Вид. діяльність: 44 скрипти, 3 тт. «Праць» (1929—33), що їх видало т-во «Сіяч» при У.В.П.І., та 11 праць, що їх видав Укр. Вид. Фонд у Празі. Багато випускників У.В.П.І. працювали на Карп. Україні. Від 1924 при У.В.П.І. діяли матуральні курси, перетворені 1925 на гімназію (див. *Укр. гімназія в Чехо-Словаччині).* 1933 У.В.П.І. був ліквідований через брак дальшої фінансової підтримки чехо-словацького уряду.

Сенат Укр. Вис. Пед. Ін-ту ім. М. Драгоманова. Зліва направо: І. Мірний, Я. Ярема, І. Кабачків, В. Сімович, Ф. Стешко, Е. Іваненко, В. Гармашів, Л. Білецький

Література: Мірний І. Укр. Високий Пед. Ін-т ім. М. Драгоманова. 1923—33. Прага 1934.

Український Військовий Клюб ім. П. Полуботка, військ. орг-ція з політ.-пропаґандивним завданням, заснована у Києві на нараді укр. вояків і старшин Київ. округи 29. 3. 1917. Ініціятором і гол. організатором клюбу був М. *Міхновський* (серед ін. діячів були П. Волошин, О. Сахно-Устимович). Гол. завданнями клюбу були: орг-ція укр. добровольчих полків, улаштування військ. маніфестацій, заклики до творення окремих укр. військ. громад і клюбів. У.В.К. спричинився до їх заснування по всіх фронтах і осередках, до заснування в Києві Полку ім. гетьмана Б. Хмельницького, скликання *Всеукр. Військ. З'їзду* 18—21. 5. 1917 та вибору *Укр. Ген. Військ. Комітету.* На військ. з'їзді чл. Клюбу домагалися проголошення самостійности України. Діяльність Клюбу припинилася у червні 1917, коли М. Міхновського вислано на рум. фронт.

Український Військовий Комітет, див. *Військовий Комітет.*

Український Вільний Університет (УВУ), постав 1921 в екзилі для розвитку вільної укр. науки і високошкільних студій поза впливами панівних на Україні режимів. УВУ виник з ініціятиви Т-ва Укр. Журналістів та Письменників, *Укр. Соціологічного Ін-ту* та Т-ва Прихильників Освіти у Відні, паралельно до *Львівського (таємного) Укр. Ун-ту;* їх ініціятиву підтримали професори кол. австр. ун-тів, при чому перемогла концепція традиційного ун-ту, репрезентована О. *Колессою,* що став першим ректором УВУ, над проєктом Нар. Ун-ту М. *Грушевського,* який у висліді відійшов з очолюваним ним Соціологічним Ін-том від співучасти в орг-ції УВУ. Датою заснування УВУ вважається день інавґурації 17. 1. 1921. Початковий склад професорської колеґії: 12 проф. і 3 доц. Ч. студентів (90) виявилося недостатнім, бо гол. центром укр. еміґрації був не Відень, а Прага й Чехія із залишками інтернованого там вояцтва УГА. Керівництво УВУ бажало охопити цих потенціяльних студентів, як також знайти фінансову базу, якої у Відні не було.

Розв'язку підготовив продекан правничого фак. В. *Старосольський* у своїх зв'язках з Я. *Нечасом,* довіреним през. Чехо-Словацької Респ. (ЧСР) Т. Ґ. *Масарика,* прихильно наставленого до слов. наук. установ у новій державі. Після офіц. переговорів О. Колесси і С. Дністрянського з прем'єром Чехо-Словаччини Я. Черним перенесено УВУ, який дістав фінансове забезпечення від чехо-словацького уряду і можливість користуватися залями й кабінетами Карлового Ун-ту, численні стипендії для студентів, як також офіц. визнання рішенням мін-ва закордонних справ і освіти (16. 9. та 30. 9. 1921). З перенесенням до Праги УВУ прийняв структуру Карлового Ун-ту з обмеженням до двох факультетів: філос.- та правничого.

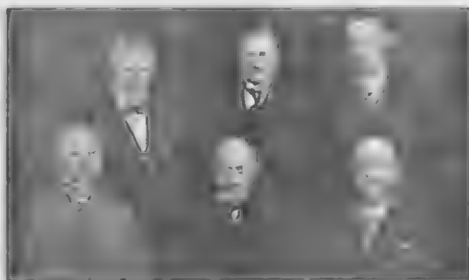

Після інавґурації в Празі 23. 10. 1921 викладацький склад 1921—22 акад. р. збільшився до 16 проф., 4 доц. і 1 лектора, а на кін. першого десятиліття (1931) професорська колеґія нараховувала 39 чл. Ч. зареєстрованих студентів збільшилося з початкового 702 до 874 (1922—23), при чому деякі студіювали одночасно в УВУ й у Карловому Ун-ті. Як перша укр. висока школа у Празі, УВУ став центром укр. наук. життя в ЧСР, а згодом поряд з ним постали ін. високі школи, студії, ін-ти, наук. т-ва, при чому кожночасний ректор УВУ очолював з уряду *Укр. Акад. Комітет.* Бібліотека зросла на кін. 1920-их рр. до 10 000 тт. За перше 10-ліття свого існування УВУ видав 27 тт. праць, у тому ч. кілька дуже цінних, зокрема два ювілейні зб. на пошану Т. *Масарика* та три зб. з працями професури.

У 1930-их рр. УВУ пережив кризу, бо у висліді переорієнтації політики ЧСР на зближення з СССР і Польщею обмежено права укр. політ. еміґрації. Під загрозою опинився й УВУ, але його врятовано заходами тодішнього ректора І. *Горбачевського.* Проте зменшених фінансових засобів не вистачало на продовження вид. діяльности. Ін. труднощі виникли зі зменшенням ч. студентів; перед другою світовою війною воно знизилося до 61 (1939). Деякі надії збудила перебудова ЧСР 1938, коли Карпатська Україна отримала широку автономію і пляновано перенести УВУ до Хусту як укр. держ. ун-т, але спроба була перекреслена угор. окупацією.

Звуження кол. ЧСР до Протекторату Чехії та Моравії відбилося й на становищі УВУ, який підпорядковано ректорові Нім. Карлового Ун-ту. Дещо збільшилося ч. студентів з т. зв. Генерал-Губернаторства (107 на 1940—41), завдяки чому *Укр. Центр. Комітет* зміг заходами його гол. В. *Кубійовича* визначити спеціяльні місячні дотації й фінансувати вид. діяльність. Стан професорської колеґії наприкін. празького періоду: 20 проф., 10 доц. і 3 лектори. Докторських дипломів видано 1921—41 37 на філос. та 95 на правничому факультеті.

Ректорами УВУ 1921—45 були: О. Колесса (1921—22, 1925—28, 1935—37, 1943—44), С. Дністрянський (1922—23), І. Горбачевський (1923—24, 1931—35), Т. *Щербина* (1924—25), Д. *Антонович* (1928—30, 1937—38), А. *Яковлів* (1930—31, 1944—45), О. *Мицюк* (1938—39, 1940—41), І. *Борковський* (1939—40, 1941—43), *о.* А. *Волошин* (1945). Секретар М. Шляхтиченко.

Перший Сенат УВУ в Празі 1921-22
Зліва направо, сидять: С. Смаль-Стоцький, О. Колесса (ректор), С. Дністрянський; стоять: Д. Антонович, М. Лозинський, В. Старосольський

Празький період діяльности УВУ закінчила окупація Праги сов. армією (травень 1945), при чому останній ректор А. Яковлів передав урядування прихильникові концепції залишення УВУ на території Чехії о. А. Волошинові, а сам з більшістю професорів виїхав за кордон. Концепція о. Волошина виявилася ілюзорною: його самого заарештовано і він скоро загинув у тюрмі. УВУ ліквідовано, а майно знищено чи розграбовано.

За ініціятивою В. *Щербаківського,* до якого приєдналася група укр. дослідників з *Укр. Наук. Ін-ту* з Берліну під проводом дир. І. *Мірчука,* УВУ відновлено в Мюнхені з систематичним навчанням у 1946—47 акад. р., при збільшеному складі професорської колеґії, до якої приєднано вчених з Центр. і Сх. України. 1947 в УВУ діяло 44 проф., 16 доц. та 18 викладачів й асистентів. Найвище ч. студентів було 493 (1947—48). До віднови діяльности спричинилися насамперед дотації з фондів Укр. В-ва (Краків), згодом дотації Конґреґації для

Сх. Церкви, виєднувані Апостольським Візитатором єп. І. Бучком, що став куратором УВУ. Виклади велися на обидвох факультетах. Жвава була також вид. діяльність, спрямована спершу гол. на підготову підручників і скриптів (до 1950 — 27 тт.).

Грошова реформа у Німеччині (червень 1948) спричинилася до важкої фінансової ситуації переміщених осіб і зумовила приспішений виїзд проф. і студентів за океан, що неґативно відбилося на становищі УВУ, в якому на 1949 було лиш 272, 1950 ледве 137 студентів. Авдиторне навчання було сильно скорочене, а 1956 припинилося зовсім. За 1946—56 видано 206 докторських та 103 маґістерських дипломів. Морально допомогло до подолання кризи визнання УВУ приватним ун-том з акад. правами декретом баварського мін. освіти й віровизнань 16. 9. 1950.

Послаблення авдиторного навчання УВУ намагався компенсувати розбудовою Ін-ту Заочного Навчання, скріпленням вид. діяльности (з 1957 почали з'являтися «Наукові Записки» УВУ), нав'язанням співпраці з розпорошеною професурою, яка об'єднaлася у трьох делеґатурах (ЗДА, Канада, Франція). Становище змінилося на краще з заснуванням *Т-ва Сприяння Укр. Науці* (1962), до постання якого з боку УВУ найбільше спричинився О. *Кульчицький*. При запевненні дотацій можна було приступити за ректорства Ю. *Бойка* до віднови авдиторного навчання (1965), яке було поширене за ректорства В. *Янева* (курси українознавства літні й зимові, пед., мовні для початківців за організацією Г. Васьковича та англомовні курси сходознавства спільно з Центр. Мічіґенським Ун-том). Оновлено й збільшено професорську колеґію (з 56 чл. 1965 до 84 1981); більшість професури живе поза місцем осідку УВУ, але бере участь у літніх семестрах. За 1968—81 через систему УВУ перейшло 1 585 студентів

Будинок УВУ в Мюнхені

і курсантів з 17 країн. Цю працю можна було розгорнути завдяки придбанню дому (1974) за дотацією Первоієрарха Укр. Кат. Церкви Й. Сліпого, розбудові фундацій у ЗДА й Канаді, зв язкам із поза укр. наук. колами (1972—81 — 122 конференції й зустрічі, у тому ч. ювілей Г. Сковороди у співпраці з ун-тами Німеччини, Франції та Австрії). Окремо треба підкреслити дружні наук. зустрічі з білор., болг., жид., поль., чес. дослідниками. Розбудовано мист. сектор з численними виставками. Заг. ч. (195) всіх вид. УВУ за мюнхенський період подається у щорічних програмах викладів. Дипломи у 1966—81: 98 докторських та 36 маґістерських. З 1981 діє при УВУ Ін-т досліду нац. проблем під гол. З. Соколюка.

Визначніші проф. УВУ: історики — Д. *Дорошенко*, О. *Оглоблин*, Н. *Полонська-Василенко;* географи — С. *Рудницький*, В. Кубійович; філологи — С. *Смаль-Стоцький*, О. Колесса, Ю. *Шевельов*, Я. *Рудницький*, О. *Горбач;* дослідники філос. наук — Д. *Чижевський*, І. Мірчук, О. Кульчицький, В. Янів; етнографи — З. *Кузеля*, В. *Петров;* історики мистецтва — Д. Антонович, В. *Залозецький*, історики Церкви — В. *Біднов*, М. *Чубатий*, О. *Лотоцький;* правники — С. Дністрянський, О. *Ейхельман*, Р. *Лащенко*, В. Старосольський, А. Яковлів, Л. *Окіншевич*, В. *Панейко;* економісти — В. *Тимошенко*, О. Мицюк, Є. Ґловінський.

Діяльність УВУ знайшла своє визнання й після зміни баварського високошкільного закону 1973: окремим додатком до закону 28. 6. 1978 він був знову визнаний приватним ун-том з акад. правами. З 1972 УВУ реєстрований у світовому довіднику «World of Learning». Завдяки наук. та культ.-мист. діяльності і міжнар. зв'язкам УВУ став гол. осередком інтелектуального життя укр. еміґрації в Німеччині і Зах. Европі.

Ректорами УВУ 1946—81 були: В. Щербаківський (1946—47), І. Мірчук (1947—48, 1950—55, 1956—61), Ю. Панейко (1948—50, 1961—62), М. *Васильїв* (1955—56), О. Кульчицький (1963), В. *Орелецький* (1964, 1966—68), Ю. Бойко (1965—66), В. Янів (з 1968). Секретар В. Дідович (з 1956).

Література: Ministerstvo zahraničních věci. Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci Прага 1924; Укр. Вільний Університет в Празі в 1921—31. 1—2 т. Прага 1931; З діяльности УВУ за друге десятиліття існування (1931—1941). Наук. Збірник УВУ в Празі. т. III. Прага 1942; Наріжний С. Укр. еміґрація. Прага 1942; Мірчук І. Укр. Вільний Університет (в укр., англ. та нім. версіях). Наук. Збірник УВУ, т. V. Мюнхен 1948; Мірчук І. Укр. Вільний Університет; короткий огляд (в укр. і англ. версіях). Мюнхен 1958; Holiat R. Short History of the Ukrainian Free University. Papers of Shevchenko Scientific Society, No. 21. Нью-Йорк 1964; Janiw W.. Ukrainische Freie Universität. Kurzgefasste Geschichte und dokumentarische Ergänzungen. Мюнхен 1976; Mitteilungen der

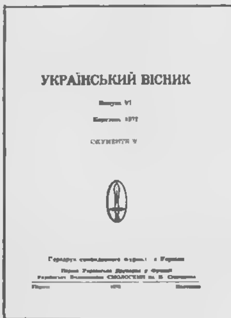
Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften. Jahresberichte. No. 5—17. Мюнхен 1968—81. *В. Янів*

«Український Вісник», щоденник у Львові з 25. 1. до 29. 9. 1921, виходив замість «*Діла»;* ред. М. *Струтинський.*

«Український Вісник», орган *Укр. Нац. Об'єднання* (УНО) в Німеччині, націоналістичного напряму, виходив у Берліні з 1936 до 1945, спершу неперіодично, з 1938 місячник, потім двотижневик, тричі на місяць і як тижневик. «У.В.» редаґували: Ю. Артюшенко, В. Янів (1940), Ю. Панченко-Юревич, А. Білинський і (з 1941) В. Маруняк. Поряд хроніки УНО, «У.В.» містив матеріяли на актуальні гром. і політ. теми, зокрема інформував про події на Карп. і підсов. Україні, подавав багатий культ.-осв. матеріяли про працю клітин УНО тощо.

«Український Вісник», позацензурний самвидавний журн. 1970—74, вийшло 8 чч., перевиданих (за винятком ч. 5) на Заході; деякі чч. англ. і франц. мовами. Видавці «У.В.» не відомі, лише подвійне ч. 7—8 підписане псевд. ред. — Максим Сагайдак, проте редаґування, виготовлення й розповсюдження його інкримінували багатьом діячам опору, зокрема В. Чорноволові, М. Плахотнюкові, С. Хмарі, О. Шевченкові. «У.В.» мав давати «інформацію про порушення свободи слова й ін. дем. свобод, ґарантованих конституцією, про судові та позасудові репресії на Україні, про порушення нац. суверенности (факти шовінізму й українофобії), про спроби дезінформувати громадськість, про становище укр. політ. в'язнів у тюрмах і таборах, про різні акції протестів тощо». Видавці «У.В.» вважали його за вид. «не антирадянське і не антикомуністичне». «У.В.» дає першоджерельну документацію про репресії й самооборонний рух кін. 1960-их — поч. 1970-их рр.: політ. процеси, убивство А. *Горської* (див. *Додатки),* відзначення пам'яті В. Симоненка, форми поневолення укр. народу, ст., есеї, протестні листи й літ. твори діячів руху опору (В. Симоненка, І. Дзюби, В. Чорновола, В. Мороза, І. Світличного, Є. Сверстюка, С. Караванського, М. Плахотнюка, І. Сокульського, В. Стуса, В. Романюка, І. Геля, І. Стасів-Калинець, І. Калинця, О. Сергієнка й ін.). Останні 3 ч. містять матеріяли про погром укр. інтеліґенції 1972, а ч. 7—8 виразніше формулює позиції журн., говорячи про «окупаційний режим на Україні», про потребу визначати «чітко окреслену політ. позицію з провідним антиколоніяльним напрямком», «об'єднати всі демократичні антиколоніяльні групи на Україні», бо тільки в цьому журн. бачить «поступ у розгортанні нац.-визвольної боротьби за демократію».

«Український вісник рефлексології та експериментальної педагогіки», наук.-пед. журн., орган Укр. Н.-Д. Ін-ту Педагогіки, виходив у Харкові з 1925, пізніше п. н. «Укр. вісник експериментальної педагогіки та рефлексології» (1927—30) і «За марксо-ленінську педагогіку» (1931—32). Журн. інформував про модерні течії в педагогіці, психології та містив ст. про напрями педології, рефлексології, бігевіоризму. Редакцію ж. очолював В. *Протопопов.*

Український Воєнно-Історичний Інститут (УВ-ІІ), утворений у 1952 в Торонто з перенесеного туди з Німеччини ген. М. *Садовським Укр. Воєнно-Іст. Т-ва,* заснованого 1925 у Каліші (Польща). Ін-т утримував Музей укр. війська й фльоти УНР та продовжував видавати матеріяли до історії укр. війська *«За Державність»*. УВ-ІІ очолював і був дир. музею М. Садовський, а по його смерті (1967) полк. М. *Битинський.* 1969 УВ-ІІ перестав існувати, а музей був переданий УВАН у Канаді. Музей відкрито 1981 п. н. — Військ.-Іст. Музей і Архів УВАН і приміщено у Вінніпезі.

«Український Голос», тижневик, з 1927 орган *Союзу Укр. Самостійників,* виходить з 1910 у Вінніпезі (Канада) як вид. Укр. Вид. Спілки «Тризуб»; до 1973 видавав додаток «Література, Наука, Мистецтво» (179 чч.), до 1960 стор. *Союзу Українок Канади.* Ред.: о. В. *Кудрик* (до 1920), М. *Стечишин* (1921—47), І. *Сирник* (1947—74), Ю. Мулик-Луцик, згодом М. Гикавий. «У.Г.» від поч. був трибуною радикальної укр. інтеліґенції, пропаґував програму самостійности України, підтримував укр. правос. рух, а згодом став неофіц. органом Укр. Гр.-Правос. Церкви в Канаді.

«Український Голос», орган Укр. Військ. Виконавчої Ради Півн.-Зах. Фронту, виходив двічі на тиждень, від червня до листопада 1917 у Ризі, у м. Валк та у Пскові; разом 47 чч. Ред. С. Пилипенко, К. Поліщук.

«Український Голос», тижневик у Перемишлі 1919—32, спершу на плятформі Трудової Партії, 1920—29 — гетьманського руху; видавець і ред. Д. *Ґреґолинський,* (наклад 17 000). З 1929 неофіц. орган ОУН; ред. Є. *Зиблікевич,* З. *Пелен-*

ський та ін. «У. Г.» був часто конфіскований і остаточно заборонений поль. адміністрацією.

«Український Голос», тижневик і (з жовтня 1942) півтижневик, виходив у Луцькому з жовтня 1941 до січня 1944; спершу орган Міськ. Управи, згодом нім. в-ва «Ukraine Presse». Ред. Ю. Підстригач й А. Дублянський.

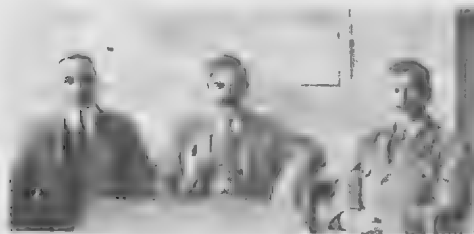
Український Горожанський Комітет, див. *Горожанський Комітет.*

Український Громадський Видавничий Фонд у Празі, в-во, спершу пов'язане з *Укр. Гром. Комітетом,* згодом окрема орг-ція, випустило у 1923—32 бл. 40 перев. наук. і наук.-популярних кн. з різних ділянок, серед ін.: Л. Білецького («Основи укр. літ.-наук. критики»), Д. Чижевського («Нариси з іст. філософії на Україні»), Ф. Вовка («Студії з укр. етнографії та антропології»), М. Туган-Барановського («Політ. економія»), Д. Антоновича («Триста років укр. театру»), С. Русової («Теорія і практика дошкільного виховання»), В. Січинського, В. Щербаківського (з мистецтва), Ф. Якименка (з музики), Ф. Щербини (статистика), С. Бородаєвського (кооперація) та ін., а також літ. твори письм.: Г. Чупринки, О. Олеся, Ю. Дарагана. В-вом керував Є. *Вировий.*

Вид. знак, проект Р. Лісовського

Український Громадський Комітет у Чехо-Словаччині, гром. і допомогова установа, заснована влітку 1921 у Празі заходами М. *Шаповала,* який мав добрі зв'язки з чехо-словацьким урядом і здобув від нього фінансові засоби для праці Комітету. У.Г.К. провадив орг. і допомогову акцію, спричинився до заснування при допомозі празького уряду *Укр. Госп. Академії* в Подєбрадах (1922) й *Укр. Пед. Ін-ту ім. М. Драгоманова* в Празі (1923). Спершу У.Г.К. охоплював усіх українців, згодом, через політ. й ідеологічні розходження, лише частину. У серпні 1925 уряд Чехо-Словаччини ліквідував У.Г.К., і на його місці постав ряд ін. орг-цій. Гол. Комітету був М. *Шаповал,* діяльними чл. — Н. *Григоріїв* і М. *Галаган.*

Управа Укр. Гром. Комітету в Празі 1923
Зліва направо: Н. Григоріїв, М. Шаповал (гол.), М. Галаган

Український Демократичний Рух (УДР), політ. орг-ція, постала 1976 в Нью-Йорку, як продовження Конґресу Укр. Вільної Політ. Думки (КУВПД, 1968—76), для консолідації праці укр. дем. сил на еміґрації та створення за кордоном політ. руху, який відповідав би дем. тенденціям у суспільстві сучасної підсов. України. В УДР об'єдналися три політ. партії: ОУНз, УНДО й УРДП та бльок непартійних демократів. УДР очолювали: А. Фіґоль — гол., Р. Ільницький, М. Воскобійник і Р. Барановський — заступники; з 1981 гол. С. Процик. Гол. Секретаріят УДР видав «Матеріяли КУВПД», зб. чч. 1—4 (серія А) і чч. I—III (серія Б). Мюнхен—Новий Ульм 1972—77.

Український Державний Музей Етнографії та Художнього Промислу АН УРСР у Львові, створений 1951 на базі Музею Етнографії Львівського Філіялу АН УРСР (кол. НТШ) і Львівського Держ. Музею Художньої Промисловости (кол. Міськ. Музей Мист. Промислу), поповнених 1940 р. збірками націоналізованих кол. гром. і приватних музеїв (Нац. Музею, ім. Любомирських, Дідушицьких, жін. гімназії СС. Василіянок, етногр. зб. О. Прусевича). У.Д.М.Е.Х.П. поділяється на 2 відділи: етногр. з понад 44 000 експонатів, і мист. промислу — понад 28 000. Музей організує етногр. експедиції, видає «Матеріяли з етнографії та мистецтвознавства» (1955—63), альбоми (нар. одяг, різьба й ін.) та окремі праці (К. Матейко «Нар. кераміка зах. обл. УРСР XIX—XX ст.», В. Рожанківський «Укр. художне скло», Л. Суха «Художні металеві вироби українців сх. Карпат», А. Будзан «Різьба по дереву в зах. обл. України», Я. Запаско «Орнаментальне оформлення укр. рукописної книги», І. Сенів «Творчість О. Л. Кульчицької» й ін.), влаштовує періодичні виставки, з 1955 має постійну експозицію «Побут укр. народу» від 16 ст. У в-ві «Мистецтво» 1976 видано альбом з 400 кольорових та чорно-білих ілюстрацій, що репрезентують шедеври укр. декоративно-ужиткового мистецтва, зібрані в У.Д.М.Е.Х.П.

Будинок Музею Етнографії та Художнього Промислу АН УРСР (арх. Ю. Захарясевич, 19 в.)

Український державний степовий заповідник, заснований 1961 у висліді об'єднання заповідників Приозівської височини: *Хомутівський степ* (заснований 1926), *Кам'яні могили* (заснований 1927) і *Михайлівська цілина* (заснований 1928) на

Сумщині і *Стрілецький Степ.* Площа 1 634 га, завдання — збереження первісної степової рослинности.

Український Державний Університет в Кам'нці-Подільському, див. *Кам'янець-Подільський Державний Український Університет.*

Український Дніпропетровський Драматичний Театр ім. Т. Г. Шевченка, створений 1927 з переведеного з Києва до Дніпропетровського Держ. Укр. Драматичного Театру. Репертуар його складається з укр. (серед ін. «Камінний господар» Лесі Українки) і світової клясики: «Приборкання непокірної», «Отелло» і «Багато галасу даремно» В. Шекспіра, «Тартюф» і «Скупар» Мольєра; популярних п'єс сов. репертуару: «Рожеве павутиння», «Республіка на колесах», «На камені горить» Я. Мамонтова. З укр. репертуару критика особливо відзначила «Для домашнього вогнища» (за І. Франком), «Вотанів меч» (І. Кавалерідзе), «Марина» (М. Зарудного), «Горлиця» (О. Коломійця) та ін. Одним з визначніших режисерів був І. Кобринський, визначніші актори: З. Хрукалова, А. Хорошун, С. Станкевич та ін. Декоратори В. Борисовець і Л. Скрипиця.

Український Допомоговий Комітет у Бельгії (УДК), заснований 1945 у Брюсселі для допомоги переміщеним особам, що по другій світовій війні прибули з Німеччини до Бельгії. У 1947—49 УДК мав 26 філій і бл. 3 000 чл.; по виїзді за океан залишилося 10 філій і бл. 380 чл. (1981). УДК видає «Вісті» (з 1945), спершу як двотижневик, згодом місячник, з 1976 двомісячник. УДК є співвласником (разом з СУМ-ом і Об'єднанням Українок Бельгії) виховно-відпочинкової оселі «Франкополе» в Арденах. Гол. УДК: М. Граб (1945—46), К. Мулькевич (1947), А. *Кішка* (1948), М. Дзьоба (1949—51), В. *Попович* (з 1952); секретар (з 1950) О. Коваль.

Український Допомоговий Комітет у Римі, заснований по закінченні війни 1945. Засновник і гол. єп. І. *Бучко*, співр. оо. І. Прашко, Ю. Миляник, М. Ваврик та ін., секретар П. *Поліщук.* Завданням У.Д.К. була допомога укр. біженцям, що опинилися в Італії, полоненим і студентам. Матеріяльну допомогу (одягом, харчами і грішми) одержувано перев. з фондів Ватикану. Опіка над полоненими вояками з Дивізії «Галичина» (бл. 10 000) у таборі б. *Ріміні* полягала у зв'язках з ватиканськими, італ. та міжнар. колами, налагодженні листування та постачання підручників і приладдя для таборових шкіл. Після переїзду полонених до Англії й виїзду біженців за океан діяльність У.Д.К. 1970 припинилася. Харитативні обов'язки перебрала на себе Апостольська візитатура для українців у Зах. Европі (архиєп. Бучко та його секретар о. М. Марусин).

Український Драматичний Театр ім. М. К. Садовського, пересувний театр у складі 30 осіб й оркестри; 1933—39 обслуговував Галичину і Волинь; дир. П. Карабіневич, режисер Люся (Карабіневич) Барвінок. Репертуар — майже виключно укр. побутова клясика й іст. п'єси.

«Український Еміґрант», двотижневик (до 1931) і квартальник, орган *Т-ва Опіки над укр. еміґрантами,* що виїжджали гол. за океан, виходив у Львові 1927—37; ред. В. *Бачинський,* згодом І. *Квасниця.* «У.Е.» заторкував гол. питання переселенчого характеру.

Український Жіночий Союз, гром.-політ., культ.-виховне й харитативне т-во, діяло у Відні 1920—38, відновлене 1957. У.Ж.С. влаштовував літ.-муз. вечірки та ін. імпрези, безплатні курси укр. мови, історії та мист. творчости. Гол.: С. Марітчак, О. *Залізняк,* А. *Жук;* з 1957 гол. А. Сапрун, Д. Дзерович.

«Український Засів», літ. журн., вид. Відділу пропаґанди нім. армії на Україні, виходив у Харкові, потім у Кіровограді 1942—43; ред. В. Домонтович (В. *Петров*).

«Український Землевпорядник», проф. і наук. місячник Землевпорядкувальної секції Всеукр. Центр. Правління Профспілки С.-Г. і Ліс. Робітників, виходив у Харкові 1925—29. З об'єднання «У З.» й «*Укр. Аґронома*» 1930 постав «Спеціяліст сіль. госп-ва України».

Український Золотий Хрест (УЗХ) в Америці, гром.-допомогова жін. орг-ція, заснована 1931 в ЗДА як жін. відділ при *Орг-ції Держ. Відродження України,* з

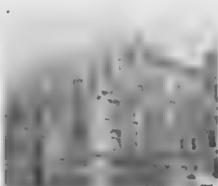
Головна Управа УЗХ (1970)
Зліва направо, 1-й ряд: Н. Іванів, І. Варивода, В. Мушинська, М. Квітковська (гол.), А. Левчук, О. Ґенґало, П. Різник; 2-й ряд: М. Филипів, Р. Григорко, К. Ониськів, П. Перецька, С. Семеґен, Я. Зелез, Н. Черепенко, М. Повх, А. Віла, М. Попович, В. Кавка, О. Дуб

1933 як Укр. Червоний Хрест, а з 1939 під сучасною назвою. УЗХ підтримував укр. визвольну акцію на батьківщині, допомагав політ. в'язням і їх родинам на зах. укр. землях та воєнним інвалідам і хворим учасникам визвольних змагань. 1938—39 УЗХ подавав матеріяльну допомогу Карп. Україні; з 1940 відкрив своє представництво в Швайца-

рії (керівник О. *Нижанківський)* для допомоги укр. полоненим й інтернованим за другої світової війни. З 1967 під його керівництвом працює Комітет Оборони і Допомоги (КОД), що опікується політ. в'язнями й дисидентами та їхніми родинами на Україні. УЗХ влаштовує курси мед. сестер, дитячі садки, літні табори молоді, видає твори про визначних жінок. УЗХ є чл. Світової Федерації Укр. Жін. Орг-цій і Ген. Федерації Жін. Клюбів (амер.). Відділи УЗХ є в більших осередках ЗДА (до 1939 їх було 60). Очолювали УЗХ: А. Середа, С. Галичин, А. Гладун, А. Левкут, П. Різник, М. Квітковська. Стор. в ж. «Жіночий Світ» у Канаді, а від 1975 неперіодичний «Бюлетень УЗХ» (ред. М. Повх).

«Український Інвалід», неперіодичний журн., орган *Укр. Спілки Воєнних Інвалідів* на еміґрації, виходив у Каліші 1926—31; ред. М. *Садовський.*

Український Інститут Америки, культ. установа українців у ЗДА, заснована 1948 укр. винахідником і філантропом В. *Джусом,* міститься від 1955 у купленому ним у Нью-Йорку палаці А. ван Горна Стайвезента. Згідно з статутом Ін-т є осередком збереження творів укр. культури (мистецтва, літератури, музики, нар. творчости), допомоги студіюючій молоді та українцям, що селяться в ЗДА, зокрема винахідникам. У.І.А. розбудовує зв'язки з культ. колами амер. світу, влаштовує мист. виставки, наук. з'їзди, концерти, літ. вечори, доповіді, товариські зустрічі. У ньому зберігаються твори О. Архипенка, О. Грищенка, Г. Крука та ін., а також колекції музейних експонатів (церк. ризи, ікони, рукописи, патенти укр. винахідників). През. Ін-ту є син засновника Т. Джус. Довголітнім адміністратором був Ю. Ревай. Ін-т має понад 200 чл., гол. діячів культури, у тому ч. чимало осіб молодшого покоління. Дім У.І.А., як іст. та мист. споруда є під охороною держави.

Будинок УІА

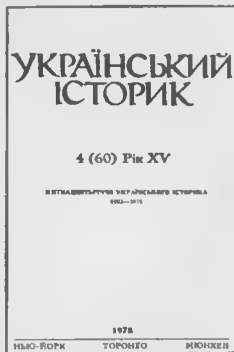
Український Інститут Громадознавства (УІГ), заснований 1925 М. *Шаповалом* у Празі на базі існуючого там філіялу *Укр. Соціологічного Ін-ту* у Відні (тому був відомий п. н. УСІ) з відділами: соціології і політики, народознавства та економіки й техніки; 1926—29 при УІГ діяв заочний Укр. Робітничий Ін-т. УІГ видав серію зб. «Суспільство» (1926—27), його органом був ж. «*Нова Україна*» (1922—28). З УІГ було пов'язане в-во «Вільна Спілка» в Подєбрадах; до 1928 УІГ видав 46 більших праць. УІГ мав чималу бібліотеку, як також під його управою був Укр. Нац. Музей у Празі, заснований 1923. По смерті Шаповала (1932) УІГ занепав.

Український Інститут для Дівчат у Перемишлі, виховно-осв. установа, постала з ініціятиви о. Д. Кордасевича заходами т-ва тієї ж назви (до 1888 п. н. Бурса для дівчат русько-кат. обряду, відтоді до 1912 — Руський І. д. Д.), що зібрало фонди, збудувало шкільні й житлові будинки й 1895 відкрило першу укр. дівочу школу з пансіонатом (до 1918 дир. Ін-ту і школи М. Примівна, господар М. Крвавичева). 1903 вищі кляси виділової школи перетворено на ліцей (єдиний у Галичині; дир. С. Зарицький, 1910 — О. Ярема), а 1920 на гімназію гуманістичного типу (дир. С. Бобеляк, дир. Ін-ту — М. *Бордун,* господар Л. Бачинський). Учениці мали молодіжні орг-ції, Пласт, спортові й культ.-осв. гуртки. Довголітніми опікунами Ін-ту були єп. К. *Чехович,* з 1920-их рр. — В. *Загайкевич.*

Будинок і каплиця Дівочого Ін-ту

Український Інститут Модерного Мистецтва, заснований у Чікаґо 1972 з ініціятиви мецената лікаря А. Хрептовського та В. Качуровського (куратор У.І.М.М.) і групи укр. мистців-модерністів. Влаштовує індивідуальні й збірні виставки укр. і неукр. мистців, здебільша молодшої ґенерації. Видає двомовні ілюстровані каталоги, листівки-репродукції, має постійну ґалерію, архів та влаштовує муз. і літ. вечори. Важливіші виставки: О. Архипенка, Я. Гніздовського, М. Нечитайла-Андрієнка, К. Мілонадіса, Ю. Соловія, М. Урбана, Р. Жука, Р. Костинюка, І. Дмитрука та ін.

«Український Історик», єдиний укр. іст. журн. поза Україною, з 1965 квартальник *Укр. Іст. Т-ва* (1963—64 виходив як бюлетень Іст. Комісії «Зарево»), вийшло 68 чч. Фундатор і гол. ред. Л. Винар. Крім праць з історії України, журн. містить матеріяли з допоміжних дисциплін й архівні публікації (укр. еміґрація, генеалогія, історіографія, Грушевскіяна, критика, спогади), рецензії, бібліографію, хроніку. Співр.: М. Антонович, О. Баран, Ю. Бойко, Б. Винар, О. Домбровський,

Ждан, Р. Климкевич, О. Оглоблин, Я. Пастернак, Н. Полонська-Василенко, М. Чубатий та багато ін. Окремі випуски присвячені Укр. Нац. Революції 1917—18, Грушевському, О. Оглоблину.

«Український Історичний Журнал» (УІЖ), орган Ін-ту Історії АН УРСР й Ін-ту Історії Партії при ЦК КПУ. Виходить у Києві з 1957 як двомісячник, з 1962 — місячник. Гол. ред.: Ф. *Шевченко* (1957—67, 1968—72), К. Дубина (1967), П. Калиниченко (1972—79) й О. Кондуфор (з 1979). Будучи єдиним іст. журн. на Україні, УІЖ є якоюсь мірою провінційним відповідником кількох центр. іст. журн.: «Вопросы истории», «История СССР», «Вопросы истории КПСС», «Вестник древней истории» й ін. Тематично журн. присвячений перев. сов. періодові, соц.-екон. історії й роб. рухові 19—20 вв., лише побіжно коз. добі чи історії культури. Княжий період у принципі вилучений з трактування УІЖ. Мінімально розглядається світова історія. Ідеологічно й концепційно всі публіковані матеріяли витримані в дусі марксизму-ленінізму при суворому збереженні партійної лінії щодо нац. політики на Україні. За 1960-их рр. були намагання поширити тематику й частково реабілітувати проскрибоване іст. минуле («білі плями в укр. історії»), але незабаром їх припинено. Лише кількох дорев. істориків (О. Лазаревського, Д. Яворницького, С. Подолинського, Олександру Єфименко, М. Драгоманова й ін.) частково приєднано до офіц. визнаної історіографії. З сер. 1970-их рр. УІЖ перебуває під суворим контролем партії; в його ред., як і в Ін-ті Історії АН УРСР, проведено чистку. У зв'язку з цим УІЖ не виявляє тенденції до проф. зростання й тематичного збагачення. Стандартні розділи УІЖ: ст., повідомлення, замітки, методичні питання («на допомогу викладачеві іст.»), документи і матеріяли, іст. календар, джерелознавство, рецензії, хроніка та ін.

Література: В і т р у к Л. Укр. Іст. Журнал 1957—66). Систематичний покажчик. К. 1968; Yelenski J. Soviet Ukrainian Historiography after War II. in Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. XII, 3 (1964). Мюнхен 1980. *Р. М.*

«Український Календар», єдине, крім тижневика *«Наше Слово»*, періодичне вид. (щорічник) для українців у Польщі (з 1957), що його видає *Укр. Суспільно-Культ. Т-во.* За профілем «У.К.» універсальний літ.-наук. альманах; особливо цінні ст. про укр.-поль. культ. зв'язки. Серед авторів, крім місц. укр. літераторів та науковців, є поль. україністи, літературознавці з УССР та ін. соц. країн. Ред. (з 1968) А. Середницький; наклад 6—10 000 (обмежений владою, яка не дозволяє друкування укр. книжок взагалі, крім шкільних підручників).

Український Католицький Допомоговий Комітет у Стемфорді, заснований 1945 укр. кат. ієрархією в ЗДА як установа для допомоги і переселенчої акції укр. втікачів і переміщених осіб у Зах. Европі. Гол. був єп.-помічник А. *Сенишин*, а заступником і протектором митр. К. *Богачевський*. Представником у Мюнхені був 1946—52 о. І. *Стах*. За ці рр. У.К.Д.К. розвинув найінтенсивнішу допомогу й переселенчу акцію; його заходами переселено до ЗДА понад 40 000 українців. Комітет співпрацював з амер. кат. добровільною установою (National Catholic Welfare Conference) як його секція. Від 1961 діяльністю У.К.Д.К. керував В. *Ленцик*. З кін. 1960-их рр. комітет перестав існувати.

Український Католицький Союз (УКС), суспільно-рел. орг-ція, заснована 1931 у Львові з ініціятиви митр. А. Шептицького з метою забезпечити релігії належне місце v прилюдному житті й підтримувати всебічний розвиток укр. народу в христ. розумінні. У політ. справах УКС підтримував УНДО. З УКС співпрацювало в-во «Мета»: тижневик *«Мета»*. орган УКС (ред. В. Кузьмович і М Гнатишак), *«Христос наша сила»* (М. Гнатишак) та літ.-гром. місячник *«Дзвони»* (ред. П. Ісаїв). Діяльність УКС обмежила поль. влада до львівської архиепархії. На кін. 1935 УКС мав 416 орг. комітетів, 261 гурток і окружні ради в пов. осередках. Перший гол. — В. *Децикевич*, з 1932 — З. *Лукавецький*. Війна припинила діяльність УКС.

Український Католицький Університет ім. св. Климента (УКУ), запляноваций у Львові як завершення *Гр.-Кат. Богословської Академії*, був заснований 25. 11. 1963 у Римі митр. *Йосифом Сліпим* безпосередньо по його звільненні з заслання; він і очолив УКУ як ректор. Засновник збудував 1965—66 на площі Собору св. Софії будинок для УКУ. У час заснування УКУ мав 21 проф. Проректорами були о. В. *Лаба*, о. І. Музичка. При УКУ з 1976 діє Колеґія св. Софії для духовної й наук. формації кандида-

тів на свящ., ректором якої став о. І. *Хома.* УКУ має, крім теологічного фак. (декани: о. М. Марусин, о. І. Хома), філос. (декани: В. *Янів,* В. *Лев)* та правничий (декани: М. *Чубатий,* Ю. *Старосольський).* Заг. ч. проф. 38 (1980). При УКУ є бібліотека (перший дир. О. Федак-Коновалець), рел.-іст. та фолкльорний музей з ґалерією образів та ікон, приміщений при церкві Жировицької Богоматері (дир. до 1972 С. Мойсеович-Янів) та архів (о. Т. Горникевич, о. І. Хома). З 1970 УКУ веде щорічні літні курси українознавства (керівник Б. *Лончина).* 1981 розпочато курс дияконату. УКУ поширив свою наук.-викладацьку діяльність в ін. країнах при допомозі філій (відділів): у Буенос-Айресі (засновано 1968, дир. Б. *Галайчук,* М. Василик), Чікаґо (1973, В. *Маркусь),* Вашінґтоні (1976, Ю. Старосольський), Філядельфії (1977, Л. Рудницький), Монтреалі (1977, о. І. Мончак), Лондоні (1979, П. Цимбалістий). Ун-т розвинув інтенсивну вид. діяльність, опублікувавши 14 тт. архівних матеріялів, 12 тт. «Зібраних праць Патріярха Йосифа» та 53 тт. богословських, філос. і іст.-соціологічних творів. При філос. фак. 1977—81 виходив квартальник «Дзвони» (ред. Б. Лончина, 15 чч.).

Будинок Укр. Кат. Ун-ту в Римі, ліворуч катедра св. Софії

Література: Укр. Кат. Ун-т ім. св. Климента-папи і його правна основа. Рим 1967; Укр. Кат. Ун-т ім. св. Климента в першому п'ятиліттю свого постання і діяльности. Рим 1969; Укр. Кат. Ун-т ім. св. Климента-папи в другому п'ятиліттю своєї діяльности. Рим 1974.

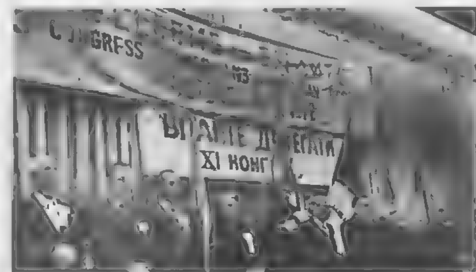
о. *І. Музичка*

Український Комітет у Чехо-Словаччині, гром.-суспільна орг-ція, заснована 1926 у Празі, по ліквідації *Укр. Громадського Комітету.* В Комітеті перевагу мали укр. есери, крім них, були соціялдемократи, радикали й непартійні. Гол. управи У.К. були Н. Григоріїв, М. Галаган, С. Шелухин. Діяльність Комітету занепала у 1930-их рр.

Український Конґресовий Комітет Америки (УККА), надрядна суспільно-гром. централя українців у ЗДА, заснована на І Конґресі Амер. Українців у Вашінґтоні 24. 5. 1940 з участю понад 800 делеґатів від 168 місцевостей. УККА заснований на ширшій основі, ніж його попередник — *Об'єднання Укр. Орг-цій Америки* (1922—40), ослаблене за останніх років існування внутр. непорозуміннями. УККА створений за ініціятивою братсько-забезпеченевих союзів: *Укр. Нар. Союз, Укр. Робітничий Союз,* Союз Українців Католиків *«Провидіння»* і *Укр. Нар. Поміч.* Крім них, до УККА належать крайові об'єднання чи централі суспільно-політ., проф., госп., жін., молодечих, ветеранських, наук., культ., церк. і місц. орг-цій. Таких централь у системі УККА є тепер 70. Так само діють місц. відділи УККА (об'єднання таких самих місц. орг-цій, яких у 1980 було 65; у 1955 — 134); ч. їх зменшилося через ліквідацію відділів у малих осередках.

Керівними органами УККА є: конґреси українців Америки, що відбуваються що чотири роки (до 1980 — 13), президія й екзекутива (разом бл. 30 чл.), крайова рада (раніше — політ. рада), контрольна комісія і гром. суд. Крайова рада складається з представників крайових центр. орг-цій (по 2) та по 1 від 12 найбільших місц. відділів. Вона мала стати своєрідним «парляментом» між конґресами, але не збирається реґулярно і не здобула належного престижу. УККА очолюють обрані конґресом президенти, якими були до 1981: М. *Мурашко* (1940—44), С. Шумейко (1944—49) і Л. *Добрянський* (від 1949). Поточну працю УККА виконує бюро; його дир.: Ю. *Ревай* (1949—57), В. *Мудрий* (1957—66) і В. Базарко (1966—81), комісії, в-во, редакції та окремі установи.

XI-й Конґрес УККА, 1972

Частина екзекутиви: зліва направо: І. Базарко, Г. Вілинський, П. Самойлів, С. Пушкарева, о. М. Харина, Л. Добрянський, о. В. Ґавлич, о. В. Кушнір, Р. Гуглевич, С. Спринський

З 1944 УККА видає: *«The Ukrainian Quarterly»* за ред. М. Чубатого, 1957 — В. *Душника,* останній редаґував також двотижневик «The Ukrainian Bulletin» 1948—70. В-во УККА видало низку книжок укр. й англ. мовами та ін. інфор-

мативних матеріялів про Україну. На стор. двох укр. щоденників і двох тижневиків з'являються неперіодично «Конґресові Вісті» (з 1975). У Вашінґтоні засновано Інформаційне бюро УККА, яке працює тепер під керівництвом Л. Добрянського.

При УККА діє як автономна установа Шкільна Рада (Ш.Р.), якій підлягають суботні школи українознавства (у 1970 — 75 шкіл, 1980 — 40); вона видає підручники (бл. 30 назв), затверджує і розробляє програми навчання, видає випускні свідоцтва та дбає за підготову учителів (пед. курси).

Фінансову базу УККА творять членські внески орг-цій та вплати поодиноких громадян на т. зв. Укр. Нар. Фонд. Річні збірки 1950—80 становили пересічно 150 000 дол.; 1970 було 12 000 платників.

Діяльність УККА звернена на оборону права укр. народу на самостійне життя, на захист рел. свободи, культури й ін. форм нац. вияву не лише на Україні, але й укр. меншостей поза нею; зокрема останнім часом ведуться акції у справі політ. в'язнів на Україні й захисту людських прав та різні заходи за визнання і належне місце укр. етнічної групи у ЗДА. Гол. акцією УККА були серед ін. заходи проти репатріяції укр. *переміщених осіб* та переселення їх до Америки. З цією метою УККА сприяв створенню *Злученого Укр. Амер. Допомогового Комітету*, клопотався за надання права азилю воякам УПА й Дивізії «Галичина», домагався встановлення урядом дипломатичних зв'язків між ЗДА й Києвом, виступав проти політики «непередрішення» Амер. Комітету визволення народів Росії, за проголошення урядом ЗДА Тижня поневолених націй (пізніше УККА ініціював щорічні відзначення цього Тижня у липні), на захист новітніх дисидентів та правозахисників на Україні, підтримував зв'язки й інформував держ. органи у Вашінґтоні та міжнар. орг-ції, зокрема ООН.

Досягненнями УККА й укр. громади у ЗДА було спорудження і відкриття у Вашінґтоні в 1964 пом'ятника Т. Шевченкові, відзначення 100-ліття укр. еміґрації у ЗДА (1976—77), щорічні відзначення Дня укр. державности в конґресі ЗДА та у стейтових і деяких міських урядах. У зовн. акціях, гол. на антиком. відтинку, були особливо активними през. УККА Л. Добрянський і В. Душник.

УККА включився у заходи координації укр. життя у вільному світі, спершу ініціюючи *Пан-Амер. Укр. Конференцію*, а згодом беручи активну участь в орг-ції *Світового Конґресу Вільних Українців* (УККА був господарем 1 і 3 конґресів). УККА також намагався співпрацювати з різними укр. політ. центрами (до 1980), але з уваги на поляризацію укр. еміґраційної політики, став супроти політ. партій і центрів на невтральну позицію, а тіснішу співпрацю встановив з укр. Церквами та рел. об'єднаннями.

Тому що гол. увага концентрувалася на політ. цілях і зовн. діяльності, УККА менше уваги звертав на внутр. орг. працю серед укр. спільноти (утримання при орг. житті третьої і четвертої ґенерації еміґрантів, розвиток культури у крайовому маштабі та справи молоді). В УККА виникали іноді кризи й опозиція, зокрема через тенденцію до опанування керівних органів окремими політ. групами. У 1966 постав опозиційний Комітет Гром. Єдности, частина прихильників якого оформила поза УККА Асоціяцію Українців Америки. 1978 конфлікт Асоціяції з УККА полагоджено, але на 13 конґресі УККА у Філядельфії у жовтні 1980 дійшло до нової широкої опозиції. Використовуючи більшість делеґатів, орг-ції Визвольного Фронту (під впливом ОУН С. Бандери) і їх союзники обрали керівні органи з перевагою одного середовища, порушуючи, згідно з твердженням опозиції, чинний статут УККА. В результаті два братські союзи та 25 центр. крайових орг-цій залишили конґрес і на поч. 1981 утворили Комітет правопорядку УККА. Опозиція до новоствореного на 13 Конґресі проводу УККА намагається оздоровити ситуацію в УККА, привернути йому загально-укр. характер.

Крім згаданих, визначними діячами в УККА були: А. Батюк, І. Білинський, Д. Галичин, Б. Гнатюк, Й. Лисогір, О. Лотоцька, Т. Миник, М. Пізнак, І. Робертс, Р. Смаль-Стоцький, І. Флис, С. Ярема й ін. УККА своїх заслужених чл., а також відомих неукраїнців за їх сприяння укр. справі нагороджує т. зв. Шевченківською грамотою Волі «Shevchenko Freedom Award»; до 1980 нагороджено понад 80 осіб. *Р. М.*

Український Кооперативно-Страховий Союз, див. *Страхсоюз*.

Український Крайовий Комітет (УКК) у Львові, створений нім. владою у вересні 1941 як єдина укр. леґальна суспільно-гром. установа в Галичині і представництво перед німцями; мав такий самий статут, як *Укр. Центр. Комітет* (УЦК) у Кракові (провідник В. Кубійович відмовився поширити діяльність УЦК на Галичину з уваги на її особливу політ. ситуацію). Нім. влада затвердила гол. УКК ген. секретаря *Укр. Нац. Ради* К. *Паньківського*; заступником гол. і діловим керівником був М. *Добрянський*-Демкович.

У вересні-грудні 1941 УКК оформив свою орг. структуру; почали працювати відділи: орг. (керівник М. Росляк, М.

Ценко), фінансовий (Ю. Савчак, В. Пушкар), правний (В. Лисий, М. Волошин), суспільної опіки (о. В. Лициняк, П. Саноцький), госп. (М. Бачинський, згодом М. Мазурик і П. Конюх), шкільний (З. Зелений), культ. праці (В. Зубрицький), молодіжний (С. Левицький), жін. (М. Біляк, М. Заячківська), опіки над полоненими (Т. Воробець, І. Черкавський), праці (І. Ткач), контрольний (Д. Квасниця).

Відповідно до нім. адміністративного поділу краю організовано Укр. окружні комітети (УОК) і делеґатури, по селах діяли мужі довір'я.

УКК вважав за свої завдання: допомагати всім, що потерпіли від війни, охороняти укр. населення від зловживань окупаційної влади, злагіднювати воєнно-госп. труднощі, максимально розширювати рамки своєї діяльности, щоб дати орг. базу різним ділянкам нац. життя; здобути якнайбільше впливу на ті держ. органи, від яких залежало буття і добро укр. населення.

Від поч. УКК тісно співпрацював з УЦК. Діяльність УКК закінчилася в березні 1942, коли влада Ген. Губернії ухвалила, що функції УКК перебере УЦК у Кракові. Гол. УКК став заступником провідника УЦК.

Крім поточної діяльности, УКК восени 1941 сприяв поверненню сов. службовців на Наддніпрянську Україну, звільненню з полону вояків сов. армій з Галичини, організував допомогу полоненим у таборах; разом з УЦК допомагав голодуючому населенню Підкарпаття; організував гром., заводські та шкільні їдальні; домігся згоди на заснування гімназій і проф. шкіл (Докладніше див. *Укр. Центр. Комітет*). *М. Добрянський*

Український кристалічний масив, український щит, піднята півд.-зах. частина фундаменту Сх.-Евр. Плятформи. Простягається з півн. зах. на півд. сх., приблизно на 1 000 км від р. Горині до Озівського м. Найбільша шир. 250 км, заг. площа бл. 200 000 км². Кристалічні породи у межах У.к.м. виступають вище базису ерозії, часом як мальовничі скелі та пороги (т. зв. *ґранітовий краєвид*). Поверхня У.к.м. злегка хвиляста, ускладнена тектонічними рухами та процесами денудації. Складчастий фундамент розчленований меридіональними глибинними розломами на ряд бльоків, що виділяються в рельєфі: Волинсько-Подільський, Білоцерківсько-Одеський, Кіровоградський, Придніпровський (т. зв. *Запорізька гряда*) і Приозівський. Найбільша абсолютна висота 347 м (у верхів'ях Богу).

У.к.м. майже весь складається з метаморфічних і магматичних порід, основна маса яких глибоко перероблена ультраметаморфічними процесами, включно з ґранітизацією і вибірковим анатексисом, що спричиняли формування місц. корових магм. Є р-ни, де ці процеси виявлялися порівняно слабо і де можна визначити первинні літологічні й вулканогенні формації. У.к.м. був і є об'єктом інтенсивних досліджень, існують деякі розбіжності в поглядах на його тектоніку, магматизм і метаморфізм. Але заг. У.к.м. розглядають як багатоярусну складчасту споруду, розчленовану глибинними і реґіональними розломами на великі бльоки неоднакової величини, переміщені відносно один одного по вертикалі на різні глибини. Найпоширеніші архейські породи (перев. ґнайси, амфіболіти, кристалічні лупаки, міґматити, метабазити), на які припадає понад 50% території У.к.м. з виходами докембрійських формацій. Ступінь метаморфізації їх вищий, ніж ін. докембрійських порід У.к.м. Осадові і первинні магматичні формації утворилися в умовах архейської рухомої зони (геосинклінали). Нагорі архейського розрізу лежать дайкові породи, які розглядаються як утвори епіархейської плятформи. Вік архею (докембрій I + II) 2 800 — 3 500 млн рр. Нижньопротерозойські формації (докембрій III, вік 1 600 — 2 000 млн рр.) є типові геосинклінальні утвори, слабше метаморфізовані, ніж архейські. Зустрічаються ультраметаморфічні формації (міґматитові ґранітоїди), переважають метабазити і метаультрабазити, епідотові і актинолітові амфіболіти, зелені лупаки, метаморфізовані конґльомерати. Сюди належить криворізька серія порід, поширена в центр. частині У.к.м. і зібрана в складчасті структури субмеридіонального простягання. Залізорудні родовища пов'язані з мікрокварцитами, джаспелітами і залізясто-силікатними лупаками. З сер. протерозою (докембрій IV, вік 1 150 — 1 600 млн рр.) почався етап стабілізації У.к.м. Відклалися типові плятформні осадові породи, які перейшли слабий ступінь метаморфізації, перетворившися на кварцити і лупаки. Утворилися маси виверджених порід (коростенський і корсунь-новомиргородський плутони ґранітоїдів-рапаків, приозівський комплекс лугових порід та ін.). Породи верхнього протерозою (докембрій IV) у межах У.к.м. відомі тільки в його півн.-зах. частині, де вони складають овруцьку серію, утворену в континентальних умовах (теригенно-ефузивна формація). До цього ж циклу віднесено дайкові породи з ізотопним віком, меншим 1 500 млн рр., поширені в півн.-зах. і півд.-сх. частинах У.к.м. Більшість їх діябази, частково порфірити. Вони фіксують найпізніші прояви магматизму в декембрії У.к.м.

З породами кристалічного фундаменту У.к.м. пов'язано багато родовищ корис-

них копалин: залізної руди Криворізького басейну, будів. матеріяли, керамічна та петрургічна сировина.

Кристалічні породи вкриті незначним шаром (від 0 до 50 м) крихких осадових порід, палеогенових, неогенових та четвертинних. З породами цього покрову на схилах У.к.м. пов'язані Дніпровський буровугільний басейн і Никопільське родовище манґанових руд.

Література: Безбородько М. Укр. кристалічна смуга. К. 1935; Бондарчук В. Геологія України. К. 1959; Царовский И. Стратиграфия докембрия Украинского кристаллического щита (в кн. Стратиграфия и корреляция докембрия). М.—Л. 1960; Стратиграфия УССР (ред. В. Бондарчук, т. 1—3). К. 1972; Классификация геологической формации Украинского щита. Геологический журнал, т. 34. К. 1974; Каляев Г. Тектоника Украинского щита и положение его в структуре Восточно-Европейской платформы (в кн. Тектоника фундамента древних платформ). М. 1977.

Л. Дражевська

«Український Математичний Журнал», наук. ж., орган Ін-ту Математики АН УРСР. Виходить з 1949 у Києві, 6 разів на рік укр. і рос. мовами. В ж. друкуються ст. з різних ділянок математики, матем. і теоретичної фізики. Попередниками «У.М.Ж.» були: «Журнал математичного циклу ВУАН» (1931—33), «Журнал Ін-ту Математики АН УРСР» (1934—38) і «Збірник праць Ін-ту Математики АН УРСР» (1938—48).

«Український Медичний Вісник», неперіодичний ж., що його видавала в Празі 1923—25 *Спілка Укр. Лікарів у Чехо-Словаччині;* ред. Б. *Матюшенко*. Вийшло 6 чч. «У.М.В.» був деякий час єдиним мед. ж., що виходив укр. мовою.

«Український Місіонар», кат. місячник оо. Василіян, виходить з 1911 у Прудентополісі (Бразілія), двічі був заборонений владою, (1918—34 і 1940—47), у ці рр. замість нього виходили річники «Намірення Апостольства Молитви», ред. о. Х. Миськів. «У.М.» містить календарно-церк. матеріял, рел.-нац. ст., вісті з парафій та світу; ред.: оо. Р. Криницький, І. Вігоринський, В. Зінько.

«Український Місіонар у Бразілії», популярний рел. місячник для українців католиків, вид. оо. Василіян, виходить у Прудентополісі (Бразілія) з 1935, з 1968 — п. н. «*Місіонар у Бразілії*».

«Український Мисливець і Рибалка», наук.-популярний місячник, орган Всеукр. Спілки Мисливців і Рибалок у Харкові, виходив 1925—32 (1925—26 п. н. «Украинский охотник и рыболов»). «У.М.Р.» популяризував знання про мисливську фавну і фавну риб та інформував про мисливське та рибне госп-во України. Вийшло 98 чч.

Український Молодий Театр «Заграва» («З.»), найвизначніша театральна трупа Зах. України в 1933—38, створена В. Блавацьким у Перемишлі на базі існуючого вже (з 1931) театру «З.» (по смерті його режисера О. *Степового)* і частини акторів з театру ім. І. Тобілевича. Високим мист. рівнем і ентузіязмом акторів «З.» продовжувала ідейні пошуки «*Березоля*» й намагалася не відставати від сучасного зах.-евр. театрального мистецтва. До репертуару належали вистави: «Батурин» за Б. Лепким, (пластика масових сцен), «Земля» за В. Стефаником (введення хору), «Ой, не ходи, Грицю» М. Старицького (усучаснення побуту); драми політ.-нац. значення: «Обітована земля» О. Олеся, «Тарас Шевченко» З. Тарнавського, іст. й рел. п'єси Г. Лужницького: «Ой Морозе, Морозенку», «Дума про Нечая», «Зоря над Почаєвом», «Голгота», «Камо грядеши» (за романом Г. Сенкевіча) й ін. З світового репертуару: «Будівничий Сольнес» Г. Ібсена, «Святе полум'я» С. Моема, «Цвіркун у запічку» Ч. Діккенса, «Маріюс» і «Крамарі слави» М. Паньйоля та ін.

У трупі «З.» працювали: Л. Кривіцька, В. Левицька, М. Степова, Г. Совачева, Л. Сердюкова, Б. Паздрій, Л. Боровик, Я. Пінот-Рудакевич, Є. Курило, В. Королик, Є. Левицький, О. Неделко, В. Сердюк, А. Радванський та ін.

1938 восени «З.» й Укр. Нар. Театр ім. І. Тобілевича об'єдналися й створили Театр ім. І. Котляревського під проводом В. Блавацького, який мав стати репрезентативним театром. Розвій театру припинила друга світова війна.

Література: Блавацький В. Із театральних споминів. У ж. Київ, січень—лютий. Філядельфія 1953.

В. Р.

Український Музей, заснований 1976 *Союзом Українок Америки* (СУА) у Нью-Йорку, на базі колекції нар. мистецтва, придбаної управою СУА 1933 від кооперативи «*Укр. Нар. Мистецтво*» у Львові. Основу етногр. колекції становлять тканини, вишивки, килими, нар. одяг, дереворізьба, кераміка, металеві вироби, писанки. Музей влаштовує етногр. виставки, курси писання писанок. В У.М. відбуваються виставки образотворчого мистецтва, дитячої творчости; він видає фотокартки і брошури з окремих колекцій, збирає матеріяли з іст. укр. еміґрації. У.М. діє як корпорація (гол. Б. Цимбалістий); дир. Марія Шуст, кустос Оксана Грабович.

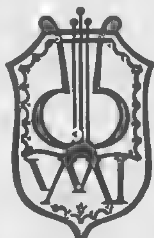
Український Музей-Архів у Клівленді (ЗДА), заснований 1952 Леонидом *Бачинським* з метою зберігання укр. вид. взагалі та публікацій про Україну; в біб-

Вітрина в Українському Музеї в Нью-Йорку. Жін. одяг з Лемківщини; зліва направо, з околиць: 1 — Команчі, 2 — Ліська, 3 — Сянока. 4 — чоловічий одяг з Гуцульщини

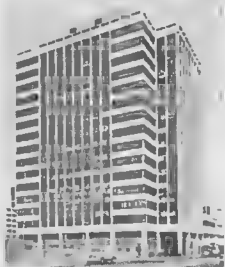
ліотеці 9 000 кн. і 2 400 назв періодики. Крім того, є архів, а також філятелістичний, нумізматичний, мист., етногр. і пластовий відділи. Крім ін., у в-ві Музею виходять «Бібліографічні показники укр. преси» (1966—78, 6 випусків). З 1977 У.М.-А. міститься у власному будинку. Гол. Л. Бачинський (до 1977), О. Фединський (до 1981), з 1981 — С. Кікта.

Український Музичний Інститут в Америці (УМІА), муз. школа, заснована 1952 у Нью-Йорку з філіями у 12 м. ЗДА: Балтімор, Вашінґтон, Детройт, Клівленд, Ірвінґтон, Льорейн, Нюарк, Пассейк, Трентон, Філядельфія, Чікаґо; пересічне ч. учнів 160 (стан на 1980). Перший гол. УМІА Р. *Савицький* (1952—59), далі — І. *Соневицький* (1959—61), З. *Лисько* (1961—62), Д. *Каранович-Гординська,* М. Байлова, Т. Богданська, з 1981 — К. Чічка-Андрієнко. Програма УМІА розрахована на 10 рр.; крім того, один підготовний р. для дітей до 8 рр. та один концертовий р. для абсольвентів. УМІА розвинув також концертову і вид. діяльність (перевид. «Історії Укр. Музики» М. Грінченка, Пропам'ятні книги УМІА 1958 і 1963 тощо).

Український Народний Комітет, політ. представництво амер. українців у 1918—22, спершу діяв як ширший виконавчий комітет *Укр. Ради,* яка гуртувала церк. орг-ції, Укр. Нар. Союз та низку культ. т-в на противагу до *Укр. Федерації* у ЗДА. Гол. У.Н.К. був о. П. *Понятишин,* адміністратор Гр.-Кат. Церкви в ЗДА, а секретарем — В. *Лотоцький.* Ширшу базу для У.Н.К. дав «нар. з'їзд» у Нью-Йорку 16—17. 1. 1919. У.Н.К. вів широку діяльність на користь укр. змагань за державність: видавав різні публікації, збирав фінансові засоби, контактувався з амер. урядом; у Вашінґтоні й Нью-Йорку утримував інформаційні бюра; був чл. Сер.-Евр. Унії (гол. Т. Масарик) і Ліґи Чотирьох Народів (укр., лит., естонці і лотиші). У 1919 У.Н.К. вислав до Парижу на Мирову конференцію делеґацію у складі К. Білика і конґресмена Джейма М. Гемила. У.Н.К. ліквідувався 1922, коли утворено ширшу координаційну централю — *Об'єднання Укр. Орг-цій в Америці.*

Український Народний Союз (УНС, до 1914 Руський Нар. Союз), найстарша і найбільша братсько-забезпеченева орг-ція ЗДА з поширенням діяльности й на Канаду; заснована у м-ку Шамокін, Пенсільванія, 22. 2. 1894 з кількох місц. братств, які залишили «Соединеніе гр.-кат. русских братств», не погоджуючися з його консервативними і проугор. та русофільськими позиціями. Завданням УНС було дбати про згуртування, освіту й допомогу українцям в Америці, зокрема ж про їх життєве забезпечення. Ініціятиву до заснування УНС висунув о. Г. *Грушка* в порозумінні з деякими ін. укр. кат. свящ. у видаваній ним з 1893 «Свободі», що пізніше стала органом УНС. Осідком УНС є від поч. Джерсі-Сіті, Н. Дж., де міститься у власному 14-поверховому будинку його канцелярія і в-во «Свобода».

Будинок Укр. Нар. Союзу в Джерсі-Сіті

Керівними органами УНС є конвенції, які збираються що 4 рр. (до 1978 відбулося 29); гол. уряд у складі 28 осіб, до якого входить гол. екзекутивний комітет (7 осіб), гол. рада (14) і гол. контрольна комісія (5). Поміж конвенціями УНС керує гол. уряд, який відбуває щорічні засідання.

Після того, як єп. С. *Ортинський* робив заходи перетворити УНС на орг-цію виключно для гр.-католиків, 1910 частина відділів УНС утворила «новий союз», згодом Укр. Роб. Союз (з 1978 *Укр. Братський Союз*), а ін. оформилися як Союз Руських Гр.-Кат. Церк. Братств «Християнська Любов», з 1912 — Союз Українців-Католиків *«Провидіння».* У 1914 постала ще *Укр. Нар. Поміч,* що гуртувала гол. правос. українців.

Членство УНС на місцях згуртоване у відділах (колись братських), яких 1980 було 454 (388 у 220 місцевостях ЗДА і 66 у 35 місцевостях Канади). Орг. ядром УНС було Братство св. Кирила і Методія в Шамокіні; до нього приєдналося 12 ін. братств (Шенандоа, Оліфант, Гейзлтон й ін.), між ними найстарша укр. орг-ція в Америці — Братство св. Миколая в Шенандоа, засноване 18. 1. 1885 о. І. *Волянським.* Пізніше до УНС увійшли відділи (братства) ін. стейтів; з 1901 УНС

поширено на Канаду, де 1906 постав перший відділ у Торонто. Відділи мають свою самоуправу і гуртуються в окружних комітетах УНС, яких є 32 (з них 4 в Канаді).

Ч. чл. УНС коливалося залежно від коньюнктури і припливу еміґрантів до Америки, від внутр. відносин в організаційному житті еміґрації та, врешті, від системи забезпечення. 1894 УНС мав 439 чл. і 220 дол. майна, 1904 — 9 000 чл. й 46 000 майна. Зміна системи вкладок у 1910-их рр. на базі теоретично опрацьованої «табелі смертности» (прийнятої в ін. подібних орг-ціях) призвела до кризи в УНС і до зменшення чл. у 1914—17 рр. з 25 300 до 11 900. Між двома світовими війнами ч. чл. знову зросло, так що 1946 УНС мав 46 000 чл. і 8 500 000 дол. майна. Завдяки новоприбулій еміґрації воно майже подвоїлося (1971 понад 88 000 чл.). 1980 членство становить 84 000, а майно понад 45,5 млн дол. Молодша ґенерація вважає систему забезпечення в УНС, порівняно з модерними амер. асекураційними компаніями, менш атрактивною.

Головний Уряд УНС (1954—58)
Зліва направо, сидять: Р. Слободян, М. Пізнак, Д. Галичин (гол.), І. Жеребняк, Г. Герман; стоять, 2-й ряд: А. Драган, І. Іванчук, С. Куропась, В. Ґалан, О. Штогрин, В. Коссар, М. Демидчук, П. Кучма, Г. Шпікула; 3-й ряд: І. Кокольський, А. Чопик, В. Гузар, Д. Шмаґала, Я. Падох, А. Джула, В. Дідик, М. Давискиба

Фінансову силу і обсяг діяльности УНС характеризують його щорічні бюджети. На 1981 бюджет передбачав 7 421 000 прибутків і 6 404 000 видатків. На прибутки складаються членські вкладки та відсотки від інвестицій. З видатків 33% припадає на виплати для чл. (посмертне, дозрілі і виплатні грамоти), дивіденди (9%), орг. видатки (8%), в-во (7,8%), дотації на культ., харитативні й ін. цілі (менше 2%).

До екзекутивного комітету УНС належать: гол., його заступники, дир. для справ Канади, секретар, касир й організатор. Гол. були: Т. Толпаш (1894—95), І. Ґлова (1895—98), Ю. Хиляк (1898—1900), о. А. *Бончевський* (1900—02), о. М. Стефанович (1902—04), К. Кирчів (1904—08 і 1917—20), Д. *Капітула* (1908—17), С. Ядловський (1920—25), Т. Грицей (1925—29), М. *Мурашко* (1929—49), Д. *Галичин* (1950 — 61), Й. *Лисогір* (1961—78). Секретарі: оо. І. *Констанкевич* (1894—95), Н. *Дмитрів* (1895), М. Стефанович (1896—97), А. Бончевський (1898—1900), пізніше довголітні секретарі Д. Галичин (1933—50), Я. *Падох* (1958—74). До екзекутивного комітету, обраного на 29 конвенції УНС, входять: І. *Флис* — гол., М. Куропась і М. Душник — заступники, П. *Юзик* — дир. для справ Канади, В. Сохан — секретар, У. Дячук — касир і В. Оріховський — організатор. До видатних діячів і урядовців УНС належав Р. *Слободян*, що обіймав понад півстоліття керівні пости, у тому ч. гол. касира (1933—66).

Помітну ролю у розвитку УНС та пов'язанні його з розбудовою всього укр. libгром. життя в ЗДА відограв орган УНС «*Свобода*», а дехто з його ред. мав великий вплив на формування ідеології амер. українців (о. Г. Грушка, о. Н. Дмитрів, Л. *Мишуга*). З 1932 УНС видає тижневик «Ukrainian Weekly», а з 1953 дитячий місячник «Веселка», щорічні альманахи-календарі (до 1982 — 72) й ін. Крім вид. укр. мовою, заходами і коштом УНС видано два десятки праць англ. мовою — Ю. Вернадського, К. А. Меннінґа, В. Г. Чемберлена, П. Конді й ін., а в 1941 однотомник «Історію України» М. Грушевського в обробці й перекладі О. Й. Фредерексена (у в-ві Єйльського Ун-ту). Великим досягненням УНС було вид. у 2 тт. «Енциклопедії Українознавства» (вид. НТШ, гол. ред. В. Кубійович) п. н. «Ukraine: a Concise Encyclopedia», здійсненого в-вом Торонтського Ун-ту (1963 —71).

Культ.-осв. і виховну діяльність УНС веде на своїй оселі-ресорті в Кетскильських горах б. м-ка Кергонксон у півн. частині стейту Нью-Йорк. Тут відбуваються виховні українознавчі курси для дітей, спортові змагання, різні з'їзди та

товарисько-розвагові імпрези, гол. влітку. На оселі, що має назву «Союзівка», споруджено три пам'ятники-бюсти: Шев-

Церква пресв. Трійці в Кергонксон (проєкт Р. Жука)

ченкові (у виконанні О. Архипенка), І. Мазепі (С. Литвиненка) і Лесі Українці (М. Черешньовського). Культ.-осв. діяльність провадить культ. комісія УНС (з 1956), створена замість кол. Просвітньої комісії (1912—17). Щороку УНС надає укр. студентам стипендії (у 1981 — 45 000 дол.).

Будучи апартійною орг-цією, УНС віддзеркалює гол. напрям суспільно-політ. думки українців у ЗДА: принципові самостійницькі позиції, демократизм, оборона амер. нац. інтересів. УНС був ініціятором усіх гол. акцій і заходів амер. українців, зокрема творення центр. репрезентаційних установ та об'єднань: Укр. Нар. Рада (1914), Укр. Сойм у ЗДА (жовтень 1915), на якому створено *Федерацію Українців у ЗДА,* Укр. Рада (1916), *Укр. Нар. Комітет* (1918), *Об'єднання Укр. Орг-цій Америки* (1922), схвалення конґресом ЗДА і проголошення през. В. Вілсоном «Укр. Дня» 21. 4. 1917 зі збіркою на допомогу населенню України. За рр. визвольних змагань УНС організував допомогу урядам Центр. Ради і ЗУНР, згодом влаштовувано різні збірки на фонд оборони, допомоги голодуючим, інвалідам, «Рідній Школі» тощо. По другій світовій війні УНС сприяв акції допомоги укр. політ. еміґрації в Зах. Европі і був співзасновником *Злученого Укр. Амер. Допомогового Комітету.* 1940 був одним з ініціяторів *Укр. Конґресового Комітету Америки* (УККА). 1956 ініціював перші заходи і схвалення на пропозицію сен. Джевітса постанови Конґресу ЗДА щодо побудови пам'ятника Шевченкові у Вашінґтоні. УНС та його публікації сприяли збірці фондів на катедру укр. студій при Гарвардському Ун-ті.

Як найбільша укр. орг-ція в ЗДА, УНС відограв провідну ролю в діяльності УККА; гол. УНС був довгі роки екзекутивним заступником през. УККА, а від 1976 цей пост ділив ротаційно з гол. ін. трьох братських орг-цій. 13 конґрес УККА у жовтні 1980 змінив цю систему, що було однією з причин кризи в УККА. У висліді УНС не бере участи в керівних органах УККА і разом з ін. орг-ціями створив «Комітет для відновлення правопорядку в УККА».

УНС є чл. (а його представники беруть участь у керівництві) Конґресу Братського Союзу Америки, який 1980 репрезентував 110 братсько-обезпеченевих союзів з понад 10,5 млн чл.

Література: Дмитрів Н. Короткий начерк іст. Руського Нар. Союзу. Календар УНС на 1914 р. Джерсі-Сіті 1914; Мишуга Л. Пропам'ятна книга, видана з нагоди 40-літнього ювілею УНС. Там же, 1936; Ювілейний Календар-Альманах УНС 1894—1944. Там же 1944; Падох Я. УНС в світлі чисел. Там же 1960; Драган А. УНС в минулому і сучасному (1894—1964). Там же 1964. *Я. Падох* і *Р. М.*

Український Народний Союз у Франції, гром.-культ. орг-ція, заснована 1932 в Парижі як централя, що об'єднувала місц. громади, т-ва («Просвіти») і клюби, які діяли в укр. скупченнях у Франції. Ідеологічно У.Н.С. був орг-цією соборницькою з націоналістичним світоглядом; він багато спричинився до нац. виховання укр. заробітчанської еміґрації та її збереження від польонізації. Заходами У.Н.С. почав виходити в Парижі тижневик *«Українське Слово».* Спершу У.Н.С. об'єднував 13 низових орг-цій, 1936 — 50, 1939 — 87 і бл. 5 000 чл.; це була найсильніша укр. орг-ція серед укр. діяспори в Европі. Головами У.Н.С були ген. М. *Капустянський* (1932—38), сотн. П. *Заворицький* (1939—43) й О. Бойків після 1943. Серед активних чл. У.Н.С. були: І. *Стасів,* М. Небелюк, Л. Киселиця, Л. Гузар, Т. Цвікула, В. Федорончук й ін. З поч. війни 1939 У.Н.С. повів акцію, щоб українці (що були поль. громадянами) не йшли до поль. війська, а вступали до франц. Чужинецького Леґіону. Під час нім. окупації Союз обмежив свою діяльність, але й вона була заборонена нім. владою (поч. 1944). По війні У.Н.С. відновив свою діяльність, але через реєстраційні трудноті припинив її, а чл. кол. Союзу заснували нову орг-цію *Укр. Нац. Єдність.*

Український Народний Театр ім. І. Тобілевича, один з кращих театрів Зах. України, створений 1928 у Станиславові Я. Давидовичем як стаціонарний театр, спершу з перевагою муз. репертуару. З 1929-30 під керівництвом М. *Бенцаля* і В. *Блавацького* став мандрівним. Визначніші актори: О. Бенцалева, Л. Кривіцька, М. Слюсарівна, Л. і К. Кемпе, І. Рубчак, О. Яковлів, Л Боровик, В. Карп'як, А. Радванський, Л. Голіцинська, Г. Совачева. Гол. вистави перших рр.: «Мина Мазайло» М. Куліша, «Пурга» Д. Щеглова, «Грішниця з острова Паґо-

Паґо» С. Моема, «Несподіванка» К. Розтворовського. Найбільші досягнення У.Н.Т.Т. мав у героїчно-романтичному репертуарі: «Сонце Руїни» В. Пачовського, «Гори говорять» за У. Самчуком, «Довбуш» Е. Задвірського, «Орленя» І. Зубенка, «Отаман Пісня» М. Чирського, інсценізація «Мазепи» (за Б. Лепким) та «Холодний Яр» (за Ю. Горліс-Горським); крім того, ставив комедії Г. Лужницького («Акорди», «Подружжя у двох мешканнях»); укр. клясику («Чумаки» І. Карпенка-Карого, «Лісову пісню» Лесі Українки та ін.); оперети («Корневільські дзвони» Плянкета, «Орфей у пеклі» Оффенбаха, «Дівча з Маслосоюзу», «Шаріка», «Гуцулка Ксеня», «Пригоди в Черчі» Я. Барнича). У діяльності У.Н.Т.Т. були репрезентовані два напрями: прихильника літ.-реалістичного театру М. Бенцаля і В. Блавацького, що орієнтувався на стиль *«Березоля»*. 1932 Блавацький з частиною акторів перейшов до театру «Заграва»; у кін. 1938 з обох цих театрів утворився Театр ім. І. Котляревського (1938—39), на базі якого у вересні 1939 постав Львівський Держ. Укр. Драматичний Театр ім. Лесі Українки. *В. Р.*

Український Науковий Інститут Гарвардського Університету (УНІГУ, Ukrainian Research Institute, Harvard University), створений 1973 в Кембріджі (Массачусеттс, ЗДА), як самостійний додаток до заснованих 1968 укр. гром. зусиллями катедр укр. мови, літератури та історії України в Гарвардському Ун-ті та до Українознавчого Семінару при Гарвардській Університетській Бібліотеці (яка має найбагатшу в зах. світі університетську зб. україніки). Дир. О. *Пріцак,* заступник дир. І. *Шевченко.* УНІГУ видає квартальник "Harvard Ukrainian Studies" (див. *Доповнення),* піврічник "Recenzija" (критичний огляд наук. українознавчих вид. УССР) і річник "Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies" (тези доповідів і звіти з дискусій на щотижневому міждисциплінарному семінарі), монографії та додаткові наклади ст. чл. УНІГУ, друкованих в ін. вид. (відповідальний за книжкові вид. УНІГУ — П. Маґочій). Від 1981 при УНІГУ діє Археографічна Комісія з завданням видавати пам'ятки історії України різними мовами, включно з орієнтальними; діє також комісія для вивчення голоду в УССР. УНІГУ разом з названими катедрами підлягає Комітетові Українознавчих Студій (крім дирекції УНІГУ, чл. є проф. Гарвардського Унту Г. Лянт, Е. Кенен, В. Вайнтравб і Р. Пайпс), а також підзвітний гром. візитаційному комітетові з мішаним укр.-амер. складом.Ч. співр. УНІГУ бл. 40. Серед них є кілька науковців з-поза Америки й Европи. Щороку в кін. травня відбувається при УНІГУ наук. конференція як українськомовний форум для проф. і бібліотекарів ЗДА і Канади, влаштовувана керівництвом Постійної конференції укр. студій, та літні курси для приїжджих студентів. При УНІГУ міститься бюро Фонду катедр українознавства, що збирає пожертви на розвиток українознавства в Гарвардському Ун-ті (гол. С. Химич, заступник Б. Тарнавський).

Література: Пріцак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Кембрідж—Нью-Йорк 1973. *Б. С.*

Український Науковий Інститут Книгознавства, н.-д. установа, заснована 1922 в Києві на базі Гол. Книжкової палати (створена 1919). У.Н.І.К. вивчав питання бібліології, бібліографії, історії друку і підготовлював бібліографічні показники за матеріялами друку УССР. Мав 4 секції: історії, соціології й економіки книги, мистецтва і техніки книги та бібліографії. У 1923—30 видавав журн. *«Бібліографічні Вісті»* (25 чч.), 1933—35 «Наукові Записки». Ін-т мав цінну колекцію укр. видань за 1917—24. Дир. Ін-ту був Ю. Меженко (до 1931). 1934 Ін-т ліквідовано.

Український Науковий Інститут у Берліні, наук. установа, заснована 1926 з ініціятиви гетьмана П. *Скоропадського,* яку підтримав ген. В. *Ґренер.* Завданням інституту було ширення серед нім. (зокрема наук.) світу відомостей про Україну й укр. народ, дослідження взаємин України з зах. країнами, зокрема Німеччиною, в минулому і сучасному і допомога укр. студентам і науковцям у студіях і дослідах. За першого періоду своєї діяльности (до 1931) дир. Ін-ту був Д. *Дорошенко,* куратором ген. В. Ґренер (його заступником — О. *Скоропис-Йолтуховський).* Ін-т був субсидійований т-вом Verein zur Förderung der ukrainischen Kultur und Wissenschaft. Його діяльність майже занепала 1930 через екон. кризу. За другого періоду У.Н.І. перейшов на бюджет Мін-ва Освіти і став нім. держ. установою, але це не змінило його укр. характеру. Дир. ін-ту став І. *Мірчук,* кураторами були: до 1934 — Ґренер, з 1934 — А. Пальме, з 1944 — Ґерулліс; чл. і постійними наук. працівниками ін-ту були: З. *Кузеля,* (етнографія і краєзнавство), Б. *Крупницький* (історія), Р. *Димінський* (економіка), деякий час історик М. *Антонович.* З 1930-их рр. ін-т поставив собі за гол. завдання інформувати про Україну й активізувати укр. питання на території Сер. і Зах. Европи. З цією метою ін-т влаштував (гол. в Берлінському Ун-ті) виклади нім. й укр. учених; чл. ін-ту читали систематичні курси з різних ділянок українознавства, влаштовували виставки для широкої публіки: «україніки» в нім. пресі, укр. графіки (організовану Д. Ан-

тоновичем), геогр. карт України (під керівництвом В. Кубійовича) та ін.; інформували про укр. проблеми зацікавлені установи, зокрема готували укр. матеріяли до нім. енциклопедій. Бібліотека Ін-ту нараховувала бл. 35 000 тт. До 1931 ін-т видав 3 тт. наук. праць («Abhandlungen») і 2 тт. інформативних матеріялів («Mitteilungen»). З 1932 вид. ін-ту мали перев. інформативно-наук. характер: «Beiträge zur Ukraine-Kunde» (невеликі брошури, здебільша доповіді, виголошені в ін-ті); місячник звідомлення «Kulturberichte» для інформації чужинців про культ. життя на Україні (у 1938—40 pp.) і укр. вид. «Вісті У.Н.І. у Б.». (ред. З. Кузеля). 1941 появився підручник українознавства нім. мовою «Handbuch der Ukraine» (ред. І. Мірчук); вийшли також посібники з історії України Б. Крупницького «Geschichte der Ukraine» (1939 і 1943) й укр. мови Я. Рудницького. Словниковий відділ опрацював низку словників, з яких найважливішим є великий «Нім.-укр. словник» Кузелі-Рудницького.

Ін-т давав стипендії молодшим укр. науковцям і студентам, які навчалися у високих школах у Німеччині й утримував студентський дім у Берліні.

По окупації Берліну большевиками 1945 ін-т перестав існувати, а його бібліотека загинула. *В. К.*

Український Науковий Інститут у Варшаві, заснований заходами екзильного уряду УНР 1930 (фактично 1928) при поль. Мін-ві віровизнань та освіти, як автономна укр. наук. установа з завданням плекати студії з різних ділянок українознавства. Дир. Ін-ту був О. *Лотоцький* (до 1938; пізніше А. *Яковлів),* ген. секретарем Р. *Смаль-Стоцький;* чл. Ін-ту були перев. вчені-еміґранти: К. *Мацієвич*, В. *Садовський* та ін., з галичан Б. *Лепкий*, до постійних наук. співр. належав Є. *Ґловінський*. По окупації Варшави німцями 1939 У.Н.І. у В. перестав існувати, а його бібліотека і архіви загинули.

Діяльність Ін-ту була присвячена майже виключно українознавству і виявлялася гол. у наук.-вид. справі; майже всі праці виходили укр. мовою (деякі поль.). Ін-т плекав гол. ті ділянки укр. науки, які не мали змоги вільно розвиватися в УССР. Він видав серію праць і джерел з історії України давнішої доби й нових часів: «Нарис історії України» Д. Дорошенка (2 тт. 1932—33); «Діярій гетьмана Пилипа Орлика» (за ред. Я. Токаржевського), «Гетьман Пилип Орлик» Б. Крупницького, зб. «Мазепа» (2 тт., з документами), «Укр.-моск. договори XVII—XVIII ст.» А. Яковлева та ін.; присвячені історії 19 в.: серед ін. праця М. Гандельсмана «Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną krymską» й «Архів М. Драгоманова», т. І; укр.-рос. війни 1920 стосуються: праця «Зимовий похід 1920 р.» О. Доценка і зб. документів «Зимовий похід 1920 р.», упорядкована П. Шандруком. Матеріяли до історії укр. нац. руху містять мемуари О. Лотоцького («Сторінки минулого», 3 тт., «У Царгороді»), 3-томник «З минулого», Л. Василевського («Мої укр. спогади») та ін. Історії і праву Укр. Церкви присвячені праці О. Лотоцького «Укр. джерела церк. права» і «Автокефалія». Кілька праць стосуються укр. мовознавства і філології: про О. Потебню (К. Чеховича), «Карта укр. говорів з поясненнями» І. Зілинського, про сучасну літ. мову під совєтами (Р. Смаль-Стоцького) й ін. Низку студій присвячено сучасним відносинам в УССР — демографічним (зб. «Укр. людність СССР» і «Статистичні таблиці укр. населення СССР за переписом 17. 2. 1926 р.») та екон. (зб. «Сучасні проблеми економіки України», «Праця в УССР» В. Садовського та ін.).

З ненаук. творів У.Н.І. видав в укр. перекладі ряд богословських книжок; для опрацювання перекладів створено окрему комісію, яку очолював гол. Автокефальної Правос. Церкви в Польщі митр. Діонісій. З 1932 Ін-т почав працю над повним критичним виданням творів Т. Шевченка за ред. П. *Зайцева*. З запланованих 16 тт. вийшло 13 (серед ін. — переклади творів Шевченка на чужі мови). Ін-т видав переклад поеми К. Міцкевіча «Пан Тадеуш» М. Рильського.

Загалом У.Н.І. видав понад 70 тт. різних публікацій (у тому ч. 54 тт. «Праць»). Це була наук. продукція більша, ніж будь-якої ін. наук. установи на Зах. Україні й на еміґрації. *В. К.*

Український Науково-Дослідний Інститут Вогнетривів, установа Мін-ства чорної металюрґії СССР, організована 1932 у Харкові на базі Науково-Дослідного Ін-ту силікатної промисловости УРСР (утворений 1927). Ін-т розробляє вогнетривкі матеріяли для доменних печей, допоміжні пристрої коксових, мартенівських, дlivанних та скловидних печей, досліджує технологію виробництва вогнетривів тощо.

Український Науково-Дослідний Інститут Географії та Картографії, н.-д. установа при Нар. Комісаріяті Освіти УРСР, заснована 1927 в Харкові; дир. С. *Рудницький,* співр. були: М. *Дмитріїв,* К. *Дубняк* та ін. Видав 2 випуски «Записок» та стінну фізичну карту України. Ліквідований 1934, а його дир. і дехто з співр. репресовані за обвинуваченням у націоналізмі.

Український Науково-Дослідний Інститут Експериментальної Ветеринарії, найвища н.-д. установа з питань ветеринарії в УССР, міститься в Харкові. Органі-

ований 1921 на базі бактеріологічної станції Харківського Ветер. Ін-ту (існувала з 1889). Ін-т має 18 відділів; йому підпорядковані 4 зональні н.-д. ветер. станції, Відділ для вивчення незаразних хвороб с.-г. тварин (у Кіровограді) і Опорний пункт для вивчення левкозів (у Ворошиловграді). Основним завданням ін-ту є розробка метод профілактики і заходів боротьби з хворобами с.-г. тварин та бджіл. Ін-т винайшов ряд вакцин, сироваток, антигенів та ін. ефективних засобів боротьби з хворобами тварин; він готує наук. кадри і працює над підвищенням кваліфікації ветер. працівників. Видає наук. зб. «Ветеринарія».

Український Науково-Дослідний Інститут Лісового Господарства та Аґролісомеліорації, див. *Лісового Господарства та Аґролісомеліорації Наук.-Дослідний Ін-т.*

Український Науково-Дослідний Інститут Педагогіки, див. *Педагогіки Науково-Дослідний Інститут УРСР.*

Український Науково-Дослідний Інститут Тваринництва степових районів ім. М. Іванова «Асканія Нова», н.-д. установа в системі Всесоюзної Академії С.-Г. Наук, підпорядкований її Півд. відділові. Міститься в селищі Асканія Нова Чаплінського р-ну Херсонської обл.; заснований 1932 на базі держ. заповідника *Асканія Нова,* до 1956 п. н. Всесоюзний Н.-Д. Інститут гібридизації та акліматизації тварин ім. М. Іванова. Ін-т має 12 відділів (у тому ч. ботан. парку та заповідного степу і зоол. парку), 9 ляборторій, наук. музей; веде експериментальне госп-во і 4 племінні зав. с.-г. тварин. Ін-т є одним з основних в СССР центрів н.-д. роботи в галузі породоутворення, великою базою племінного тваринництва. Основні напрями роботи: поліпшення існуючих і створення нових порід с.-г. тварин, розробка питань годівлі с.-г. тварин, технології продуктів тваринництва, економіки й орг-ції тваринництва в степ. зоні України, акліматизації й гібридизації диких копитних і птахів, акліматизації й інтродукції деревних та чагарникових рослин, вивчення заповідного степу та ін. В ін-ті виведено асканійську породу овець, укр. степ. білу і укр. степ. рябу породи свиней, новий асканійський молочно-м'ясний тип червоної степ. породи великої рогатої худоби і породну групу багатоплідних каракульських овець. Асканійський зоопарк відомий значними успіхами в розмноженні цінних та рідкісних видів диких копитних і птахів у неволі, гібридизації та одомашнення їх. Ін-т видає праці (з 1933); має аспірантуру та курси підвищення кваліфікації зоотехніків.

Український Національний Комітет у Кракові, створений з ініціятиви ОУН під проводом С. Бандери напередодні нім.-сов. війни як спроба об'єднати укр. нац. сили для репрезентації перед Німеччиною. На індивідуальній базі згуртовано в УНК 113 осіб із більшости діючих політ. середовищ та партій чи сусп.-гром. орг-цій; УЦК (як неполіт. установа) від участи відмовився. На установчих зборах обрано 22. 6. 1941 заочно гол. ген. В. Петрова, а до часу його згоди керував Комітетом В. Горбовий; другим заст. гол. став В. Андрієвський; секретарі: С. Шухевич і В. Мудрий. У.Н.К. вислав меморандум до Гітлера, в якому підкреслювано прагнення укр. народу до незалежної держави і його готовість боротися проти Москви та висловлено надію, що нім. уряд поважатиме волю укр. народу. Помітної діяльности У.Н.К. не розвинув, бо 5. 7 нім. Служба безпеки арештувала націоналістичних ініціяторів об'єднання (В. Горбового, М. Богуна, Я. Рака та В. Янева), чим автоматично ліквідувала У.Н.К.

Український Національний Комітет, політ.-гром. центр, який заініційовано у жовтні—листопаді 1944 в Німеччині з метою відстоювати перед нім. владою укр. інтереси. Виникнення У.Н.К. уможливила тактична зміна нім. політики щодо Сх. Европи і звільнення з ув'язнення укр. політ. діячів (А. Мельника, С. Бандери й ін.). Крім них, активну участь у творенні У.Н.К. взяли през. УНР в екзилі А. Лівицький, Укр. Гром. Комітет (орг-ція українців з Центр. і Сх. Земель) й УЦК. На виникнення У.Н.К. мав вплив факт, що в порозумінні з німцями створено під проводом ген. А. *Власова* Комітет Визволення Народів Росії, який намагався репрезентувати всю антибольш. еміґрацію з СССР. У.Н.К. очолив, за згодою всіх укр. угруповань, ген. П. *Шандрук,* заступниками гол. були В. *Кубійович* і О. *Семененко,* а секретарем П. Терещенко. Нім. кола спершу не визнавали У.Н.К., бажаючи, щоб У.Н.К. був підпорядкований А. Власову, на що українці не погодилися. Щойно 12. 3. 1945 райхсмін. А. Розенберґ від імени нім. уряду визнав У.Н.К. як єдине укр. політ. представництво і погодився, щоб усі укр. військ. формації, які діяли в складі нім. збройних сил (*Укр. Визвольне Військо, Дивізія «Галичина»*) об'єдналися під проводом У.Н.К. Президія У.Н.К. видала відозву до укр. народу і призначила ген. Шандрука (17. 3. 1945) командиром *Укр. Нац. Армії.* Шандрук прийняв на фронті 25. 4. присягу від вояків дивізії «Галичина» на вірність укр. народові й включив її як першу Укр. дивізію до Укр. Національної Армії. Функцію місц. орг-цій У.Н.К. виконували клітини Укр. Центр. Комітету, а його органом став щоденник «Укр. Шлях» у Відні (нова назва *«Краківських Вістей»;* вийшло 5 чч.). Через воєнні події і розпад Німеччини У.Н.К. ширшої діяльности не розгорнув. *Р. М.*

Український Національний Музей у Львові, див. *Львівський Державний Музей Українського Мистецтва.*

Український Національний Музей-Архів у Чікаґо (ЗДА), заснований 1953 на базі приватної колекції нар. мистецтва О. і А. Качанів та ін. зб. (військ. експонати і коз. портрети, подаровані Г. *Лисюком-Калеником).* Один з засновників і дир. (до 1962) Ю. Каменецький. Меценат М. *Сіменович-Сіменс* подарував будинок У.Н.М.-А., він також був гол. управи (до 1966). Пізніше музей очолювали адвокат І. Мула, бібліограф Р. Верес і бібліотекар Е. Басюк (з 1980). Відділи: нар. мистецтво, книгозбірня (12 000 кн.), іст.-військ. колекція, еміґраційний архів (табори Д.П.), бібліографічно-довідковий центр.

Український Національний Союз (УНС), координаційний осередок укр. політ. партій (УПСФ, УСДРП, УПСР, УПСС) і культ.-гром., проф. орг-цій (Сел. Спілка, Учительська Спілка, Правниче Т-во, Союз Залізничників, Поштово-Телеграфний Союз, Лікарська Спілка, централя «Просвіти», Всеукр. Зем. Союз тощо), що на поч. серпня 1918 утворився на базі *Укр. Нац.-Держ. Союзу* і стояв в опозиції до політики гетьманського уряду. УНС мав філії в Одесі, Вінниці, Кременчуці, Кам'янці Подільському, Полтаві. Він мав на меті створення дем.-парляментарного ладу та закріплення самостійности укр. держави; домагався від гетьмана П. Скоропадського (5. 10. 1918 його відвідала делеґація УНС) реорганізації уряду та участи в ньому укр. міністрів. Однак, переформований 24. 10. 1918 уряд Ф. *Лизогуба* з участю О. Лотоцького, П. Стебницького, А. В'язлова, В. Леонтовича і М. Славінського не викликав довір'я УНС, і коли П. Скоропадський проголосив федерацію України з майбутньою Росією (14. 11. 1918) та затвердив кабінет з рос. монархістів на чолі з С. Гербелем, УНС розпочав проти гетьмана повстання, на чолі якого поставив *Директорію.* Гол. УНС: А. *Ніковський* (серпень — 18. 9.), В. *Винниченко* (18. 9. — 14. 11.), М. *Шаповал* (14. 11. 1918 — січень 1919).

Український Національний Театр (УНТ) у Пряшеві (спершу Укр. Нар. Театр), проф. театр для укр. меншости у Чехо-Словаччині, заснований 1946, з 1961 у власному приміщенні. Ґастролює по селах і м-ках Пряшівщини, іноді за кордоном (Юґославія, УССР). Кращі актори: І. Гриць-Дуда, Й. Фельбаба, В. Баволяр, М. Петрункін, В. Чернявський, Ю. Загребельний, Й. Корба, М. Лопата, М. Симко, А. Симко-Клець та ін. За перших рр. існування УНТ мав відділ оперети (режисер Ю. Шереґій), який згодом відокремився як *Піддуклянський Укр. Нар. Ансамбль.* У репертуарі УНТ укр. і рос. клясика, сов. п'єси, зах. драматургія, особливо чес. і словацька, а також п'єси місц. драматургів: В. Гайного, І. Гриця-Дуди, В. Зозуляка і Є. Бісс-Капішовської. У складі УНТ 1980 — 26 акторів, частина яких закінчила Київ. Театральний Ін-т ім. І. Карпенка-Карого. Дир. і гол. режисер з 1970 Й. Фельбаба, мист. керівник Ю. Дацко, режисери — Я. Сисик та Й. Іванчо.

Український Національний Фронт, нелеґальна політ. орг-ція на Зах. Україні, діяла у 1970-их рр. на Івано-Франківщині, мала бл. 40 чл. Заснована учителем М. Крайником і В. Зваричем (обох 1979 заарештовано й засуджено на ув'язнення) та І. Мандриком, що його після арешту вбито у загадкових обставинах. У.Н.Ф. провадив самостійницьку пропаґанду, передруковував матеріяли ОУН і видав кілька ч. ж. «Укр. Вісник» та альманах «Прозріння».

Український Національно-Державний Союз, координаційний центр укр. партій центр. і правих (УПСС, УПСФ, Укр. Трудової Партії, Укр. Дем.-Хліборобської Партії) та Об'єднаної Ради Залізниць України й Поштово-Телеграфної Спілки, створений у сер. травня 1918 з метою «рятувати загрожену укр. державність» перед наступом росіян за гетьманської влади. У меморіялі 24. 5. 1918 У.Н.Д.С. висловив вотум недовір'я урядові Ф. Лизогуба за антиукр. діяльність деяких мін. та адміністрації й вимагав українізації держ. апарату. У.Н.Д.С. поширив свої рамки в серпні 1918, перетворившись на *Укр. Нац. Союз.*

Український Національно-Державний Союз (УНДС), політ. партія на еміґрації, створена на з'їзді в Новому Ульмі (Німеччина) 25—26. 5. 1946 з кількох груп: міжвоєнних еміґрантських діячів, льояльних до екзильного центру УНР, кол. військовиків УНР, повоєнної сх.-укр. еміґрації, гол. з т. зв. харківської громадськости, та зах.-укр. поміркованих діячів, які під час другої світової війни перев. співпрацювали у системі УЦК. До Гол. управи обрано Т. *Олексіюка,* гол. Ради В. *Доленка.* УНДС був співтворцем *Укр. Нац. Ради,* а його діяч Б. *Іваницький* став її гол. Другий з'їзд в Майнц-Кастелі (2—3. 9. 1947) змінив структуру УНДС, обрав Центр. Комітет на чолі з М. Олексієвим; з 1950 — гол. став М. *Лівицький,* в 1967 Т. Леонтій.

Невдовзі деякі середовища відокремилися від УНДС і створили свої партії; діячі харківської групи оформили 1948 *Союз Земель Соборної України* — Сел. Партію (В. Доленко, В. Дубровський та ін.); у 1950 група К. Паньківського, М

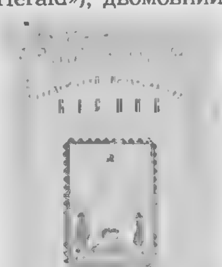
Ветухова і М. Шлемкевича створила у ЗДА *Союз Укр. Нац. Демократів;* окремі чл. з кол. УЦК також відійшли, й УНДС звузився до прихильників през. УНР в екзилі М. Лівицького; діяч УНДС Т. Леонтій був довголітнім гол. Виконавчого органу УНРади. Пресовий орган УНДС — місячник «Мета» (1953—72), що згодом стала півофіціозом Держ. Центру УНР в екзилі; короткий час у 1950-их рр. виходив «Бюлетень УНДС» у ЗДА; 4 випуски «Бібліотеки укр. державника» й ін.

Крім згаданих, видатні діячі: Є. Ґловінський, М. Кабачків, В. Соловій, О. Юрченко та ген.: М. Омелянович-Павленко, М. Садовський, О. Вишнівський, А. Валійський.

Український Незалежний Театр, зформований з частини акторів Театру Начальної Команди УГА, діяв у Львові з травня 1920 до серпня 1921 при «*Укр. Бесіді*». Адміністратор Г. *Ничка*, режисер М. *Бенцаль*. Поставив 12 нових п'єс укр. і евр. клясичного репертуару: «Про що тирса шелестіла» С. Черкасенка, «Гетьман Дорошенко» Л. Старицької-Черняхівської, «Панна Мара», «Молода кров» і «Базар» В. Винниченка, «На перші гулі» і «Куди вітер віє» С. Васильченка; «Молодість» М. Гальбе, «Росмерсгольм» Г. Ібсена, «Склянка води» Е. Скріба, «Чорт» Ф. Мольнара. Серед ін. до акторського складу У.Н.Т. належали: А. Юрчакова, Н. Левицька, О. Бенцалева, Л. Іванчук, К. Козак-Вірлинська, Л. Лісевич, І. Рубчак. У серпні 1921 У.Н.Т. увійшов до складу театру «Укр. Бесіди», очоленого О. Загаровим та Й. Стадником.

«Український Пасічник», місячник, вид. Т-ва *Сільс. Господар* і кооп. «*Рій*», виходив у Львові 1928—39, ред. М. *Боровський*, і 1941—44 — ред. І. *Драбатий* і С. Яцура.

«Український Православний Вісник» («Ukrainian Orthodox Herald»), двомовний укр.-англ. ілюстрований квартальник, орган Укр. Правос. Церкви в Америці, виходить з 1935 у Нью-Йорку (до 1967 неперіодично п. н. «Укр. Вісник»). Ред. о. І. Ткачук. Містить інформації з життя Церкви, ст. на рел.-церк. й заг.-культ. теми.

«Український Прапор», орган Диктатури ЗУНР, вид. Уряду Преси і Пропаґанди, виходив з 8. 8. 1919 до жовтня 1923 у Відні (півтижневик, з 1922 тижневик), згодом до 1932 в Берліні (з 1925 двотижневик, з 1929 місячник і з 1931 виходив неперіодично). Ред.: П. *Лисяк*, І. *Німчук* і (з 1923) І. Проць; серед співр. були: К. Левицький, О. Назарук, О. Грицай за віденського періоду, і М. Лозинський, Р. Перфецький, Ю. Бачинський, А. Жук — за берлінського.

«Український Прометей» (1959—61 п. н. «Прометей»), тижневик, неофіц. орган УРДП для ЗДА й Канади, виходив 1951—59 у Детройті, 1959—61 у Нью-Йорку. Ред.: П. Маляр, В. Гришко, М. Дзябенко.

Український Публіцистично-Науковий Інститут (УПНІ), заснований у ЗДА з ініціятиви М. *Шлемкевича* з метою інформувати укр. загал і міжнар. опінію про актуальні укр. питання. Перший осередок УПНІ створився в Чікаґо 1961, де був і осідок дирекції ін-ту; згодом постало 11 осередків, у тому ч. і в Канаді. Праця УПНІ виявилася гол. в публікаціях англ. («Ukrainian Problem and Simon Petlura» А. Дероша і «Jewish National Autonomy in Ukraine 1918—1920» С. Ґольдельмана та ін.) й укр. мовами. Видано також серію інформативних брошур. УПНІ очолювали М. Шлемкевич і Т. *Лапичак*. 1976 УПНІ перестав існувати.

«Український Революціонер», неперіодичний орган Зах.-Укр. Нац. Рев. Орг-ції Є. *Петрушевича*, виходив у Берліні 1926—29, був в опозиції до політики Начальної Команди УВО.

«Український Робітник», тижневик, орган *Союзу Гетьманців Державників* у Канаді, виходив у Торонто 1934—54; ред. І. Корчинський, М. Гетьман (1937—49), Ю. Русов, Ю. Бескид-Тарнович (з 1950).

Український Робітничо-Фармерський Дім, див. *Т-во Укр. Робіт.-Фармерський Дім*.

Український Рух для Об'єднаної Европи, політ. формація, заснована 1961 у Парижі, яка репрезентує українців у федералістичній орг-ції п. н. Mouvement Européen з осідком у Парижі. Гол. Я. *Мусянович*.

Український Рухомий Драматичний Театр під дирекцією І. Когутяка, постав 1920 у Станиславові з частини акторів ліквідованого театру М. *Садовського*. До 1939 об'їздив гол. з побутовим репертуаром провінцію і спричинився до орг-ції аматорських гуртків у Галичині. Виставляв якийсь час п'єси, опери й оперети. З цікавіших вистав були «Вогні Іванової ночі» Г. Зудермана, «Казка старого млина» С. Черкасенка та ін.

«Український Самостійник», політ.-інформативний тижневик, виходив у Мюнхені 1950—57, спершу як півофіціоз За-

кордонних Частин ОУН (С. Бандери) за ред. К. Кононенка, С. Ленкавського, Д. Штикала, З. Пеленського. Після розламу в ЗЧ ОУН (лютий 1954) «У.С.» перебрала фракція ОУН за кордоном (ред. З. Пеленський, Б. Кордюк і Л. Ребет), а ЗЧ ОУН почали видавати свій тижневик *«Шлях Перемоги»*. У вересні 1957 «У.С.» перетворився на місячник цієї ж назви (див.).

«Український Самостійник», суспільно-політ. ж. 1957—75, півофіціоз ОУН за кордоном, продовження газ. *«Укр. Самостійник»;* виходив щомісяця, 1975 у збільшеному об'ємі як квартальник. 1957—58 гол. ред. Л. Ребет, В. Маркусь; з 1959 — ред. колеґія: Б. Кордюк (фактичний ред.), В. Маркусь й А. Камінський. «У.С.» відстоював позиції дем. націоналізму, був форумом обговорення різних суспільних, політ., культ. і церк. питань, зокрема багато уваги присвячував проблематиці УССР, діяспорі, нац. меншостям та взаєминам українців і сусідів. Вийшло 212 чч. Від січня 1976 «У.С.» формально об'єднався з ж. *«Сучасність»*.

«Український Селянин», місячник *Союзу Земель Соборної України* — Сел. Партії, виходив 1953—66 в Нью-Йорку і (з 1954) у Мюнхені. Гол. ред. В. *Дубровський,* з 1956 — Ю. *Семенко*.

Український Сільсько-Господарський Банк (Укрсільбанк), кооп. акціонерний банк, утворений 1923 у Харкові для надання фінансово-кредитової допомоги селянам та кооп. установам. Його акціонерами були: Держ. банк, Нар. Комісаріят Зем. Справ УССР, Нар. Комісаріят Фінансів, губсельбанки, Центросельбанк та ін. 1930 У. перетворено на філію Всесоюзного с.-г. кооп. колгоспного банку, а 1931 ліквідовано.

Український Січовий Союз, централя руханково-протипожежних т-в *Січ* з 1908 у Станиславові, 1912—24 у Львові.

«Український Скиталець», місячник, згодом двотижневик військ. еміґрації ЗУНР, виходив 1920—23 у Ліберці, Йозефові й Відні; у 1924 як неперіодичні зб. п. н. «Об'єднання»; ред. П. Будзь, І. Проць.

Український Соціологічний Інститут, заснований М. Грушевським за співучастю ін. чл. *Укр. Партії Соціялістів-Революціонерів* восени 1919 у Відні. Від 1921 мав виклади з суспільних наук; до 1921 видав 8 тт. праць, серед ін.: «Початки громадянства» М. Грушевського, «Замітки і матеріяли до історії укр. революції» П. Христюка, «Галичина в 1918—1920» М. Лозинського, «Теорія нації» В. Старосольського, «З почимів укр. соц. руху. М. Драгоманов і женевський гурток»; брак фондів унеможливив дальші видання. З переїздом М. Грушевського й П. Христюка до УССР 1924 У.С.І. перестав існувати.

Український Соціологічний Інститут, н.-д. установа, заснована у Нью-Йорку 1969, досліджує життя укр. поселень у світі, збирає та опрацьовує статистичні матеріяли. У.С.І. керують наук. рада і президія; гол. А. *Мілянич.* Публікації: «Фізична карта України» (ред. Р. Дражньовський, 1972); «Українці в США і Канаді, ідентифіковані переписами населення» (ред. Р. Цибрівський, І. Тесля, 1975); «Українці в амер. і кан. суспільствах» (ред. В. Ісаїв, 1976); «Укр. поселення. Довідник» (вид. У.С.І. та НТШ, 1980).

Український Союз, див. *Хліборобсько-Освітній Союз* у *Бразилії*.

Український Союз Хліборобів Державників (УСХД), створений як об'єднання укр. монархістів заходами В. *Липинського* і С. *Шемета* у Відні 1920, а також з участю Д. *Дорошенка,* М. *Кочубея,* А. *Монтрезора,* Л. *Сідлецького* й О. *Скорописа-Йолтуховського*. Ця група оголосила «Відозву до укр. хліборобів» і почала видавати журн. У травні 1920 вийшла за ред. В. Липинського перша кн. органу УСХД зб. *«Хліборобська Україна»,* у якій він опублікував також свої «Листи до Братів-Хліборобів», що являли собою виклад гетьманської ідеї і політ. програми. У грудні 1920 чл. Ініціятивної групи підписали статут і реґлямент, які визначали

Рада Присяжних
Укр. Союзу Хліборобів Державників
Зліва направо, сидять: В. Липинський, гетьм. П. Скоропадський, С. Шемет: стоять: О. Скоропис-Йолтуховський, Й. Мельник, М. Кочубей, М. Тимофіїв

орденський характер УСХД з триступеневим членством: співр. присяжні (з Радою присяжних), дійсні й однодумці. Очолював Раду присяжних В. Липинський, чл. Ради з 1921 був також гетьман П. *Скоропадський.* У висліді розходжень з берлінським гетьманським центром Липинський проголосив у вересні 1930 ліквідацію УСХД і заснував Братство укр. клясократів-монархістів гетьманців, яке діяло недовгий час. Більшість активних гетьманців не погодилася з рішенням Ли-

пинського, і по його смерті (1931) Рада присяжних відновила діяльність під головуванням Й. Мельника. Формально УСХД ліквідовано (без участи П. Скоропадського) на засіданні Ради присяжних у Варшаві 1. 7. 1937. Замість УСХД гетьманський центр оформив у вересні 1937 Український Союз Гетьманців Державників (УСГД).

Український Спортовий Союз (УСС), надрядна орг-ція спортових клюбів і секцій Зах. України, створена 1924 на базі Змагового Союзу при «Соколі-Батькові» у Львові (перший гол. О. *Навроцький).* Нормував фізкультурне і спортове життя Галичини, відбував щороку змагання за першість краю з різних спортових ділянок, увів «Відзнаку Фізичної вправности» (1934—39), організував мед. контроль спортовців (спільно з Укр. Лікарським Т-вом), видавав спортові журн. тощо. УСС фізкультурною працею пробуджував нац. свідомість мас; ліквідований за це поль. владою (1937). На еміґрації УСС існував у Празі (Чехо-Словаччина).

Український Студентський Спортовий Клюб (УССК) у Львові (1925—39), охоплював студентів високих шкіл Львова; мав секції: легкої атлетики, відбиванки, плавання, футболу, тенісу й ін.; перший гол. Е. *Жарський*. УССК був чл. Укр. Спортового Союзу, підтримував зв'язки зі спортивними секціями при укр. студентських т-вах у різних університетських м. Европи.

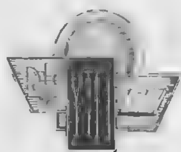
Український Театр, зформований з кол. Ансамблю Укр. Акторів під керівництвом В. *Блавацького* по переїзді з Німеччини до ЗДА, з осідком у Філядельфії. Працював 1949—57. Дебютував 30. 9. 1949 виставою «Батурин» (за Б. Лепким), ставив уперше «Отамана Пісню» М. Чирського, «Прийшов інспектор» Дж. Б. Прістлі, «Невідомий воїн» П. Рейналя; відновив вистави драматичних поем Лесі Українки, «Землю» В. Стефаника, «Чорноморців» Я. Кухаренка, «Я і моя сестра» Р. Бенацького та ін. З 1953 режисер В. *Шашаровський* поставив п'єсу з еміґраційного життя «Чай у пана прем'єра» (З. Тарнавського і Б. Нижанківського), «А ми тую червону калину» (М. Понеділка), «Вифлеємська ніч» (ораторія І. Луцика), «Інваліди», «Сестра-воротарка» і «Лицарі ночі» (Г. Лужницького, 1957) та ін. Наступником У.Т. був «Театр у П'ятницю» В. Шашаровського (1963—74).

Український театр в Америці, працював у Нью-Йорку 1954—60 з виїздами до ін. м. укр. поселення. Створився з акторів кол. Театру-Студії Й. Гірняка й О. Добровольської, що діяв у Німеччині 1946—50. У репертуарі, крім клясики, перев. п'єси з еміґраційною проблематикою («Пересаджені квіти» та «Хміль» Діми, «Тайна д-ра Горошко» І. Керницького), інсценізована комедія-казка «Князівна на Горошині» Р. Бюркнера; дві вистави Театру Слова О. Добровольської («Мойсей» І. Франка та «Людина і герой, 1950). Традиції У.Т.А. продовжували В. Лисняк («Камінний господар» Лесі Українки) та Л. Крушельницька («Склянка води» Е. Скриба).

Література: Войчук Б. Театр-Студія Йосипа Гірняка і Олімпії Добровольської. Нью-Йорк 1975.

Український Технічно-Господарський Інститут (УТГІ), постав 1932 як установа заочного навчання при *Укр. Госп. Академії* в Подєбрадах (УГА); по її ліквідації перебрав на себе також наук.-пед. працю. УТГІ організовано за зразком УГА; його основу творили 3 відділи: аґрономічно-ліс., екон.-кооп. і хем.-технологічний; крім того, існували різні курси для навчання практичних дисциплін (пасічництво, городництво, миловарення тощо), технікум с.-г. пром-сти, курси українознавства, чужих мов та журналістики. З фахових відділів найкраще працював екон.-кооп., два ін. згодом ліквідовано. Для потреб студентів було широко розвинене в-во для заочного навчання (77 підручників); видавано ж. «Вісті УТГІ». У 1932—39 було вписано 1 087 студентів, а у 1940—45 ч. студіюючих зросло до 7 020. Дир. УТГІ були: Б. *Іваницький* (1932—36), Б. *Мартос* (1936—37), Л. *Бич* (1937—39), Л. *Фролов* (1939—41), С. *Комарецький* (1941—45).

По війні керівництво УТГІ одержало 28. 6. 1945 дозвіл амер. влади продовжувати свою працю у Реґенсбурзі (Баварія), і було відновлене авдиторне навчання на 5 фак.: крім вищезгаданих трьох, короткочасно існували ще ветер.-мед. і фармацевтичний (обидва у Мюнхені). Брак фінансів був частково компенсований допомогою *УНРРА*, а згодом *ІРО*, що забезпечували персонал і студентство приміщенням і харчами. 1945—52 було іматрикульовано на всіх фак. УТГІ 1 290 студентів, з яких закінчило студії з дипломами 307 (аґрономи — 91, лісовики — 34, інж.-будівельники — 13, ветер. лікарі — 32, фармацевти — 122, хеміки — 6, економісти — 9). Пед. склад нараховував 219 осіб (у тому ч. 62 проф., 45 доц., 91 лектор і 29 асистентів). Вони походили з різних земель України, і серед них багато було висококваліфікованих фахівців. Крім авдиторного навчання, УТГІ провадив далі навчання кореспонденцій-

Відзнака заочних курсів

ним шляхом (бл. 1 500 осіб), насамперед англ. мови та фахових курсів, що їх організовано у різних місцевостях осідку укр. еміґрації у Німеччині (курси закінчило понад 2 200). 1945—51 видано або перевидано 47 підручників. Видавалися «Вісті УТГІ», «Наук. Записки» і «Наук. Бюлетень УТГІ». Ректорами УТГІ в Німеччині були: В. *Доманицький* (1945—47), Б. *Іваницький* (1947—52), П. Савицький (1952—61), Р. *Єндик* (1961—74), М. Коржан (1974—78), І. Ковальський (в. о. ректора, 1978—79), І. *Майстренко*.

Після масового виїзду укр. еміґрації на нові місця поселення УТГІ поступово перетворилося на н.-д. установу. Тепер міститься в Мюнхені, при Домі Укр. Науки, який одержує часткову допомогу від нім. урядових кіл; відновлено вид. «Наук. Записок» (вийшло 20 тт.).

Література: Укр. Техн.-Госп. Інститут. Нью-Йорк 1962; Укр. Техн.-Госп. Інститут. Нью-Йорк 1972.

П. Зелений

«Український Тиждень», інформаційний тижневик, виходив у Празі 1933—38; видавець і ред. П. *Зленко*. «У.Т.» подавав інформації з укр. життя взагалі, зокрема у Празі й Чехо-Словаччині.

«Український Фізичний Журнал», наук. щомісячний журн., орган Відділу фізики АН УРСР, заснований 1956. Виходить укр. і рос. мовами.

«Український Філателіст» (до 1961 «Філателіст», 1962 «Філателістичні Вісті»), орган *Союзу Укр. Філателістів* (з 1972) *і Нумізматиків*, виходить з 1951, спершу двомісячник, 1955—61 неперіодично, 1962 квартальник, з 1963 щорічник у ЗДА. Ред.: Є. Котик, І. Світ, Л. Попович, Ю. Слюсарчук, С. Кікта, Я. Ткачук. Вийшло (до 1980) 44 чч.

«Український Філятеліст», місячник і (з 1930) двомісячник у Відні 1925—39, спершу вид. і ред. І. Турина, у 1930-их рр. орган Союзу Філателістів України в Німеччині і тоді частково друкувався нім. мовою. «У.Ф.» спричинився до популяризації укр. справи у філателістичних колах.

«Український Фолкльор», наук.-популярний ілюстрований двомісячник, орган Ін-ту Укр. Фолкльору АН УРСР та Управління у справах мистецтв при Раднаркомі УРСР. Виходив у Києві 1937—39 (вийшло 10 чч.). З травня 1939 до 1941 виходив п. н. «*Народна творчість*».

«Український Хімічний Журнал», наук. журн. з хемії, орган Відділу хемії та хем. термінології АН УРСР. У ньому друкуються теоретичні й експериментальні праці науковців та інж. різних установ, а також хроніка, бібліографія й рецензії з ділянки хем. наук в УССР. «У.Х.Ж.» виходив 1925—38 у Харкові, з 1948 поновлений у Києві.

«Український Хлібороб», газ. в Бразілії, див. «*Хлібороб*».

Український Християнський Рух (УХР), суспільно-рел. орг-ція українців католиків у Зах. Европі, заснована з ініціятиви архиєп. І. *Бучка* на конґресі в Любені 30—31. 5, 1955. Президент — В. *Янів*, гол. Ради УХР — М. Коновалець, І. Голубович. В окремих країнах діяли крайові об'єднання з місц. осередками (Англія, Бельгія, Німеччина, Франція) та мужі довір'я також в позаевр. країнах. Як об'єднання мирян з екуменічним спрямуванням, УХР включив до співпраці кількох правос. діячів. УХР організував паломництва до Риму, Люрду, відзначення рел. ювілеїв (1 000-ліття хрищення Ольги, 15-ліття смерти митр. А. Шептицького та ін.). У 10-ліття арешту укр. кат. ієрархії і 25-ліття ліквідації УАПЦ підготовано меморіял до світової опінії і його масово розповсюджено. У 1962 УХР вів акцію за звільнення митр. Й. Сліпого, до чого приєднано ряд франц. інтелектуалістів і парляментаристів. Видатною була участь представників УХР в міжнар. кат. орг-ціях, зокрема у Світових конґресах світського апостоляту (1957, 1967); від УХР В. Янів з 1967 — чл. екзекутивного комітету «Унум омнес», міжнар. кат. орг-ції чоловіків. Для поглиблення христ. думки УХР організував студійні дні 1963 в Рокка ді Папа (Італія) на тему «Укр. мирянин в житті Церкви, народу і людства» (матеріяли видані в зб. УХР, ч. 3, Париж—Рим 1966) і співпрацював з ін. установами у підготові наук. конференції про релігію в житті укр. народу (матеріяли в ЗНТШ, т. 181 і Наук. Записках УВУ, т. 9—10). УХР видавав «Інформативний листок зв'язку» і стор. в «Христ. Голосі» (1957—58, ред. М. Заяць). Видатні діячі, крім

Вид. знак, проект Р. Лісовського

Екзекутива УХР 1963
Зліва направо: М. Заяць, О. Кульчицький, Г. Мартинець, В. Янів, О. Мельникович, Д. Пеленський

:аданих: Д. Бучинський, П. Зелений, В. Качмар, О. Кульчицький, Г. Мартинець, О. Мельникович, І. Мірчук, Д. Пеленський, Р. Руденський, О. Шах, а з правос. — Є. Ґловінський.

З поч. 1970-их рр. УХР обмежив свою діяльність, а його окремі діячі включилися в мирянський патріярхальний рух.

Література: Янів В. Завдання й діяльність ХР. Вид. УХР, випуск І. Париж—Мюнхен—Ноттінґгем—Врюссель 1959.

Український Центральний Громадський Комітет у Франції, орг-ція, заснована 1948 в Парижі для координації гром.-культ. життя та репрезентації українців перед франц. владою. Об'єднує бл. 20 орг-цій і установ, є чл. *СКВУ*. Гол. С. *Созонтів*, О. Мельникович (1970—79), Я. *Мусянович* (з 1979).

Український Центральний Комітет (УЦК), єдина суспільно-гром. установа 1939—45 для українців у Ген. Губернії (ГГ), визнана нім. владою і нею контрольована; на чолі її стояв весь час В. *Кубійович*. Тому що ін. укр. установи в ГГ нім. влада ліквідувала, в обсяг діяльности УЦК входили майже всі ділянки укр. життя в ГГ, за винятком політ. Він також репрезентував українців перед нім. владою; діяльність і структура УЦК були позначені окупаційною політикою і специфічним характером нацистського режиму.

Історія УЦК. Після упадку Польщі вже в жовтні 1939 в ГГ постали місц. укр. комітети з метою орг-ції культ.-осв. і госп. життя та репрезентації українців перед нім. владою. У листопаді на з'їзді представників комітетів у Кракові виникла думка створити укр. централю в ГГ, на що дав згоду ген. губернатор Г. Франк. Орг. і правні основи опрацював провід ОУН (провідник ОУН в ГГ Р. *Сушко*), а конференція укр. громадян в кін. листопада в Кракові створила орг-цію п. н. Укр. Нац. Об'єднання (УНО) й обрала на пропозицію Р. Сушка провідником УНО В. Кубійовича; ін. чл. проводу: О. *Бойдуник*, М. *Хроновят*, *І. Зілинський*, Я. *Рак*. Нова орг-ція була тільки толерована, але не визнана нім. владою. З централею було пов'язане постале в кін. 1939 *Укр. Видавництво*, яке мало монополію на вид. укр. книжок і преси. У лютому-березні 1940 провід централі (тимчасова назва — Укр. Станиця для ГГ в Кракові) реорганізував окружні комітети і встановив контакти з місц. нім. владою; 13—15. 4 відбувся заг. з'їзд представників усіх комітетів з ГГ, який затвердив провід централі. Тоді ж заходами В. Кубійовича Холмський собор, що його захопили 1918 поляки, повернуто правос. і оформлено Автокефальну Правос. Церкву в ГГ, очолену митр. Діонісієм (Валединський) з двома єп. — Іларіоном (Огієнко) і Палладієм (Видибіда-Руденко). У червні відбулося остаточне оформлення УЦК як централі укр. допомогових комітетів (УДК); подібні комітети мали й поляки та жиди. У липні нім. влада затвердила напрямні культ. праці при УЦК і статут *укр. осв. т-в* (УОТ). Дотеперішні укр. т-ва й орг-ції могли діяти тільки як т. зв. *Об'єднання праці при УЦК*. Провідницьку і авторитарну систему, яка була накинена владою, провід УЦК намагався злагіднити при допомозі ширших контактів з громадянством, творенням різних фахових колеґій тощо. У керівництві УЦК були такі пости: провідник (В. Кубійович), його заступник і одночасно діловий керманич (В. Глібовицький) та керівники відділів: орг. (О. Бойдуник, згодом М. *Ценко*, з 1943 А. *Фіґоль*), фін. (О. Зибенко, Р. Мицик, з 1942 О. *Тарнавський*), суспільної опіки (о. О. *Малиновський*, з кін. 1941 — о. М. *Сопуляк*), культ. праці (М. *Дужий*, М. *Кушнір*), шкільництва (Н. *Гірняк*, І. *Тесля*, П. *Ісаїв*), госп. (М. *Хронов'ят*, А. *Мілянич*, О. Котик-Степанович та ін.), молоді (Я. *Рак*, Ю. *Татомир*, С. *Левицький*, З. *Зелений*). У централі працювало у 1940—45 рр. від 80 до

Президія УЦК, Краків 1943

Зліва направо, сидять: К. Паньківський, В. Кубійович, В. Глібовицький: стоять: З. Зелений, о. М. Сопуляк, П. Ісаїв, А. Фіґоль, О. Тарнавський, Я. Мазурак, М. Кушнір

З'їзд діячів УЦК з Краків. обл. в Закопаному 1940
Зліва направо, сидять: 4 — В. Татомир, 5 — о. М. Сопуляк, 6 — В. Кубійович, 7 — В. Глібовицький, 8 — О. Котик, 9 — М. Кушнір, 10 — М. Ценко, 11 — П. Ісаїв

200 осіб. На весні 1941 УЦК підпорядковувалися 26 УДК, 33 волосні делеґатури і бл. 100 мужів довір'я. При шефах дистриктів діяли т. зв. дорадники (найбільше значення мав дорадник при люблінському губернаторі В. *Тимцюрак*, згодом Л. *Голейко)*. З весни 1941 УЦК мав свого представника в Берліні при Уповноваженому ген.-губернатора і при *Укр. Установі Довір'я* (А. Фіґоль, пізніше М. Котик-Степанович). 1944 вже під час евакуації виникли ще представництва у Відні й короткотривало в Братіславі.

Від липня 1940 до вибуху нім.-сов. війни керівництво УЦК звертало гол. увагу на нац. відродження окраїн, які зазнали болючих втрат за поль. влади. Завдяки діяльности УЦК нац. свідомість значно зросла. Майже в кожному селі з укр. населенням постала укр. школа й кооператива; 70% сіл мало своїх мужів довір'я, 80% — УОТ, 50% — курені молоді і дитячі садки. Виховну працю провадили у значній мірі втікачі з Галичини. Найактивнішими укр. скупченнями стали м. Холм, Ярослав, Перемишль, Сянік, Криниця і Краків.

Важливим етапом у праці УЦК була у квітні 1941 конференція проводу УЦК з ген. губернатором Г. Франком, на якій Франк виявив готовість піти назустріч більшости укр. домагань, але сов.-нім. війна перешкодила їх реалізації. З поч. нім.-сов. війни, через виїзд багатьох працівників на Україну (зокрема чл. ОУН), праця УЦК послабла.

Як неполіт. установа, УЦК не увійшов до створеного групою ОУН С. Бандери в кін. червня 1941 *Укр. Нац. Комітету в Кракові;* до подій у Галичині УЦК також не втручався, хоч його провідник був у контакті з укр. діячами у Львові (митр. А. Шептицький і гол. *Укр. Нац. Ради* К. Левицький).

Щоб уможливити повернення втікачів з ГГ до Галичини, УЦК заснував у Львові представництво п. н. Бюро праці для українців у ГГ і Райху, очолене А. Міляничем. Згодом таке саме бюро УЦК створив у Рівному.

По приєднанні Галичини до ГГ УЦК не погодився з нім. вимогами поширити свою діяльність на Галичину, зважаючи на політ. особливості цього краю. Німці створили у вересні 1941 для дистрикту Галичини *Укр. Крайовий Комітет* (УКК) з подібним до УЦК статутом (тільки тут, замість УДК, діяли Укр. Окружні Комітети — УОК). На чолі УКК став К. *Паньківський.*

У лютому 1942 німці ліквідували УКК і доручили поширити діяльність УЦК на Галичину. З поч. березня 1942 почав працювати у Львові діловий осередок УЦК під керівництвом К. Паньківського, який одночасно був заступником гол. УЦК. До Львова УЦК переніс відділи культ. праці і молоді. Форми УЦК для Галичини були надто вузькі, але завдяки політиці губернатора Галичини О. Вехтера, який намагався розвинути укр.-нім. співпрацю, в руках українців опинилася нижча заг. адміністрація, референти шкільництва, апарат суду, Укр. Допоміжна Поліція. Проте не бракувало надуживань з боку нім. органів влади, про які УЦК звітував губ. Вехтерові, ген.-губернаторові Франкові і шефові Ґестапо в Берліні Г. Мюллерові. Цей матеріял попав у руки альянтів і був одним з актів обвинувачення на Нюрнберзькому процесі 1945—46.

Вершком нім.-укр. співпраці було створення заходами О. Вехтера *Дивізії «Галичина»*, в орг-ції якої взяв участь, у

порозумінні з проводом УЦК, В. Кубійович. Він видав заклик до укр. громадськости вступати до дивізії. Також *Військ. Управа* (цивільна дорадча установа дивізії) співпрацювала з УЦК.

Натоді німці погоджувалися на обмежену участь українців в управлінні Галичиною, але внутр. і зовн. умови цьому имало перешкоджали. Рейд больш. партизанського з'єднання С. *Ковпака* на зах.-укр. землі, посилена активність збройного підпілля ОУН, згодом дії *Укр. Повстанської Армії*, яка перенесла свої орг. оперативні акції на Галичину, поль.-укр. порахунки, врешті, нім. репресії й терор значною мірою дестабілізували відносини в краю. Щоб рятувати населення, УЦК закликав не провокувати німців і припинити рев.-терористичні дії. У цьому ж напрямі звернулися, на прохання УЦК, до населення й укр. кат. ієрархи (послання митр. А. Шептицького 20. 8. 1943).

За цих несприятливих умов діяльність УЦК обмежувалася гол. клопотаннями перед владою і поданням матеріяльної допомоги населенню. Виникли нові проблеми: опіка над утікачами з Наддніпрянщини, справа набору юнаків до нім. протиповітряної служби, опіка над робітниками в Райху, зв'язок з Дивізією «Галичина». Разом з тим збільшилися обов'язки представництва УЦК в Берліні.

Захоплення частини Сх. Галичини на весні 1944 сов. армією спричинило часткову евакуацію УЦК і його працівників на зах. окраїни, а Централя УЦК діяла знову повністю у Кракові; у Львові залишилася тільки станиця, очолена К. Паньківським. Сов. наступ влітку і восени 1944 в Галичині і захоплення Львова спричинили нову евакуацію, яка перев. відбулася через Краків до Німеччини; бл. 10 000 осіб знайшли тимчасове пристановище на Словаччині. На поч. 1945 в Німеччині опинилося 300—400 000 українців, які потребували правної й суспільної опіки УЦК. У порозумінні з урядом ГГ створено представництво УЦК в м. Любені на Дол. Сілезії, яке очолював К. Паньківський, осередок у Кракові зменшено, натомість розбудовано представництво УЦК в Берліні; у Відні представництво очолив Ю. *Полянський;* до Відня також перенесло свій осідок Укр. В-во і ред. «Краківських Вістей».

Для опіки над укр. утікачами й робітниками у різних м. Німеччини створено бл. 20 станиць. У березні 1945 УЦК відбув у Ваймарі конференцію голів станиць. Тоді ж розпочато співпрацю з Укр. Гром. Комітетом (представленим гол. харківською групою), а по створенні у березні 1945 *Укр. Нац. Комітету* під проводом ген. П. Шандрука станиці УЦК мали діяти одночасно як його низові клітини. По окупації майже всієї Німеччини альянтами В. Кубійович ліквідував 17. 4. 1945 УЦК в Ауфкірхені (півд. Баварія), а решту майна УЦК передав гром. комітетові під головуванням В. Мудрого, що став зародком *Центр. Представництва Укр. Еміґрації в Німеччині.*

Діяльність і ділянки праці. Найголовнішою в діяльності УЦК була суспільна опіка в широкому розумінні, що в очах німців і мало бути основним призначенням УЦК. Саме в цьому секторі розгорнуто всебічну працю, часто з поширенням її поза суто статутові завдання. Крім постійної опіки над дітьми, хворими, інвалідами (харчі, гуртожитки, притулки тощо), піклування про нар. здоров'я, допомоги студентам тощо, УЦК полагоджував ряд проблем, що їх висувала війна, особливо намагався рятувати й допомагати військовополоненим та вів боротьбу з голодом. Ці справи були надзвичайно утруднені, бо нім. влада не розуміла їх і навіть чинила перешкоди.

Харч. допомогу ведено через УДК—УОК, які одержували додаткові харч. приділи для нар. кухонь, бурс і відпочинкових осель дітей і молоді, а також для працівників адміністрації та вчителів. У гірських околицях під весну, коли бракувало харчів, діяли сезонові кухні; на кін. 1943 в ГГ було відкрито 1 366 укр. кухонь, в яких харчувалося бл. 100 000 осіб. Особливо вдало УЦК провів акцію допомоги потерпілим від повені восени 1941 на Підкарпатті, яка на весні 1942 спричинила голод. Створивши у Львові Комітет для боротьби з голодом (гол. Д. Паліїв, пізніше І. Черкавський), УЦК спромігся врятувати бл. 30 000 дітей, переселивши їх з потерпілих р-нів до сел. родин на Поділлі й Покутті.

УЦК опікувався спершу укр. полоненими з нім.-поль. війни; його заходами їх незабаром звільнено (бл. 85 000), частинно вони повернулися до ГГ, а решта лишилася як вільні робітники в Райху. Значно гіршою була доля укр. полонених у нім.-сов. війні з Наддніпрянщини, які масово йшли до нім. полону. Німці звільнили лише частину з них, у тому ч. майже всіх з Галичини, що мусіли пішки повертатися додому й несли з собою пошесть тифу. Референт у справах полонених в УКК і УЦК Р. Данилевич об'їхав майже всі табори полонених на території України, але його клопотання небагато помогли. Маси полонених згинули з голоду і хвороб, ін. перевезено до таборів полонених на території Райху, й УЦК не міг їм допомогти.

УЦК сприяв влаштуванню переселенців з УССР до таборів у Райху 1939—40, яким вдалося скористатися з сов.-нім. угоди про переселення т. зв. фольксдойчів (серед них було бл. 10 000 українців). Багатьом з цих виселенців на клопотання УЦК дано працю в адміністрації та гром. установах ГГ, у тому ч. й кільком правос. свящ. з Буковини, що почали працювати над українізацією Правос. Церкви. У ГГ УЦК вдалося поселити бл. 600 родин укр. селян на Холмщині, на землях німців, що раніше були вивезені до Німеччини. Коли німці створили 1943 артилерійський полігон на Львівщині і звідти виселили кілька тис. сел. родин, УЦК, у співпраці з місц. ОУК, намагався допомогти виселенцям влаштуватися в ін. місцевостях.

1943 німці опрацювали плян виселення поляків з Замостейщини і поселення на їх місці частково німців, частково українців. Поляки чинили опір, поль. боївки оперували в лісах, а нім. поліція час від часу робила наскоки на ті поль. села, які ще не були виселені. Тоді поль. селяни втікали в ліси, а українці залишалися на місці і сотні з них розстріляла нім. поліція як уявних бунтарів. Досить рішучі протести В. Кубійовича у генерал-губернатора й у шефа Ґестапо в Берліні ген. Мюллера поклали край безглуздому нищенню укр. селян і переселенців.

Опіку над укр. робітниками в Райху УЦК здійснював у співпраці з укр. орг-ціями в Німеччині. Представництво в Берліні видавало посвідки нац. приналежности робітникам з ГГ. УЦК турбувався справою політ. в'язнів, які діставали також харитативну допомогу. У справі опіки над інвалідами УЦК домігся, щоб німці виплачували інвалідські платні українцям з доби визвольних змагань та нім.-поль. війни.

На окрему увагу заслуговує у відділі суспільної опіки сектор нар. здоров'я, яким відав лікар В. Кархут, згодом Р. Осінчук. У співпраці з Об'єднанням праці мед.-санітарних працівників раціонально розміщувано лікарів, засновано кілька амбулаторій і дезинфекторів, проведено вишкільні курси для допоміжного мед. персоналу й відкрито 4 відпочинкові оселі.

На відтинку шкільництва діяльність УЦК була обмежена, бо школи були держ.; УЦК співдіяв з нім. владою щодо творення нових шкіл і забезпечення їх пед. кадрами та опрацювання навчальних програм. Відділ шкільництва УЦК організував курси для некваліфікованих учителів чи для перекваліфікації учителів ґімназії на вчителів проф. шкіл, а також організував дошкілля (референт М. Пастернакова й ін.), для чого розроблено виховну програму й організовано через УДК-ОУК курси садівничок, та опіку над бурсами (т. зв. виховні ін-ти): у 1943—44 діяла 131 бурса з 7 000 учнів. На їх утримання ішли фонди суспільної опіки. Заступником керівника освіти був З. Зелений, пізніше І. Винар. З відділом шкільництва співпрацювало *Укр. Учительське Об'єднання праці.*

Для допомоги студентам була створена в кін. 1940 при УЦК Комісія Допомоги Укр. Студентству (*КоДУС*), яка отримувала фонди з суспільної опіки та власних збірок. У 1943 виплачено 730 стипендій (для студентів у Львові й Німеччині) у сумі 1 350 000 злотих. КоДУС субвенціонував студентську харчівню у Львові та Фонд Допомоги укр. ученим. Студентство ГГ у 1940—44 було організоване в *Об'єднання Праці Укр. Студентів* при УЦК.

Відділ культ. праці УЦК опікувався позашкільною освітою. Уже восени 1939 спонтанно відновлено читальні «Просвіти» й Общества ім. Качковського та давно ліквідовані за Польщі «Рідні Хати» на Холмщині й Підляшші. 16—17. 3. 1940 відбувся перший культ.-осв. з'їзд у Кракові. Праця покращала, коли у липні влада видала «Перші напрямні для культ. праці» і статути для *Укр. Осв. Т-в* (УОТ), які дозволили на широку культ.-осв. працю. УОТ були незалежні одне від одного, але підпорядковані відділові культ. праці в УЦК і його референтурам в УДК. Ч. УОТ зросло (березень 1941) до 808 з 46 000 чл. Відділ культ. праці опрацював для УОТ напрямні праці, матеріяли до осв. роботи, видавав місячник (циклостилем) «Досвітні Вогні», спільно з Укр. В-вом допомагав УОТ в придбанні бібліотек, організував 2 курсів для референтів культ праці при УДК. Референти культ. праці відбували з'їзди голів УОТ, інколи влаштовували для них вишкільні курси.

По звільненні Галичини від большевиків (які ліквідували орг-ції «Просвіта» і «Скала») відновлено «Просвіту» з її філіями і читальнями. У Львові діяв також Ін-т Нар. Творчости, створений за сов. влади. Після поширення компетенцій УЦК на Галичину збережено форму з сов. часів і поділено Відділ культ. праці на два ін-ти: Нар. Освіти (ІНО; керівник С. Во̀линець) та Ін-т Нар. Творчости (ІНТ; керівник о. С. Сапрун), третьою ділянкою був підвідділ для справ мистецтва, врешті жін. секція.

ІНО мав чимало кваліфікованих працівників (кол. централі «Просвіти»), його завданням був вишкіл низових співр. і забезпечення відповідними матеріялами

ІНТ (п. н. підвідділ справ мист.) поділявся на майже самостійні три частини: Концертове і Театральне бюра та са́ме ІНТ, який мав плекати нар. мистецтво. Він мав 780 хорових гуртків, організував 10 дириґентських курсів тощо. Вдалий був Фестиваль укр. пісні, пов'язаний з першим крайовим конкурсом місц. солістів, який відбувся 8. 7. 1943 у Львові за участю понад 1 200 співаків. При Відділі культ. праці діяли мист. об'єднання: Укр. Образотворчих Мистців, Укр. Письм., Укр. Журналістів, Укр. Музик, Укр. Акторів, Укр. Світливців, Укр. Наук. Працівників, які продовжували свою довоєнну працю з цілковитою автономією. Їх надбудовою був центр львівського культ. життя Літ.-Мист. Клюб.

У межах відділу культ. праці діяла автономна Гол. Жін. Секція, яка продовжувала працю *Союзу Українок* і недовготривалої Жін. Служби Україні. 2—3. 2. 1942 відбувся перший з'їзд голів жін. секцій з усієї ГГ у Львові. Найбільше зусиль вклали жінки в суспільну опіку. Працею жін. секцій керували М. Білякова і М. Заячківська.

УЦК намагався також урухомити наук. діяльність. Ужито заходів для створення в Кракові 1941 Ін-ту Українознавства, чому перешкодила нім.-сов. війна. Замість забороненого у Львові НТШ, заплянowано Ін-т ім. Шевченка, на що дав згоду ген. губернатор Франк, але заборонив Берлін. Деяка діяльність велася через Об'єднання праці наук. працівників, чл. якого одержували допомогу частково від УЦК; дехто працював в Укр. В-ві, а фахівці природничих, техн. і мед. наук як викладачі на т. зв. *Держ. фахових курсах* у Львові. УЦК давав також допомогу укр. наук. установам (УВУ) і поодиноким ученим через окремий Наук. фонд (гол. В. Сімович).

Відділ молоді організував курені молоді (к.м.), тіловиховні і спортові т-ва та клюби (керівником був А. Антонович). К.м. були поділені на вікові групи — новаків (7—14 рр.), юнаків (14—18) і молоді (18—24). У липні 1941 діяли к.м., перев. при УОТ, 52 шкільні к.м., 28 куренів юнацтва, спортові т-ва (18) і пожежної сторожі (46). Відділ молоді влаштовував для виховників вишкільні курси, інструкторські й виховні табори для різних вікових груп, а також спільні масові виступи — з'їзди (1941 свято в Холмі за участю 1 200 організованої молоді). Крім гуртків молоді, створених при УОТ, діяли у 1942—44, коли відділ молоді УЦК мав свій осідок у Львові, виховні спільноти укр. молоді *(ВСУМ)*, що вели працю на пластових засадах (діячі: Р. Олесницький, К. Паліїв). У 1944 вони нараховували понад 2 500 чл. у 60 клітинах. Відділ молоді УЦК організував два з'їзди молоді Галичини у 1943, влаштував ряд вишкільних і відпочинкових таборів. Коли нім. влада 1943 завела обов'язкову т. зв. будів. службу (Баудінст), УЦК домігся, щоб укр. молодь згуртувати в окрему *Укр. Службу Батьківщині*, освітою й вихованням якої опікувався Відділ молоді (М. Руснак). УЦК також опікувався забраними 1944 без погодження з УЦК до нім. протилітунської служби укр. юнаками (див. *Юнацтво протилітунської оборони*).

Госп. діяльність УЦК в умовах тотальної війни була незначна. За першого періоду його праці населення спонтанно відновило кооперативи й засновувало нові, але з трудом організовано для них укр. пов. надбудови і т. зв. патронат укр. кооперації, очолений Ю. *Павликовським*. Весь час кооперація була в диспозиції німців і мусіла виконувати покладені на неї обов'язки здачі континґентів. Німцям були підпорядковані «Маслосоюз» та ін. централі кооператив. Госп. відділ скликав з'їзди купців і ремісників та створив відповідні об'єднання праці. Діяла спеціяльна Комісія, яка мала на меті дбати про приплив українців до м. і забезпечення їх працею, коли до опустілих по жидах м. наплинули до них селяни з найближчих сіл.

Свою діяльність УЦК фінансував з різних фондів. Гол. джерелом були бюджетові приділи з уряду ГГ, які були призначені гол. на суспільну опіку, але покривали кошти й адміністрації. Значними надходженнями були збірки серед укр. громадянства чи то у формі одноразовій («коляда» з призначенням на різні, чи на спеціяльні цілі, напр., для КоДУСу), чи у формі т. зв. нац. податку — добровільного оподаткування громадян на цілі УЦК. Матеріяльні засоби для допомоги (харчі, одяг, ліки) прибували також з Міжнар. Червоного Хреста в Женеві, з яким УЦК утримував зв'язки. Заступником керівника фінансового відділу був у Львові В. Пушкар.

УЦК проіснував понад п'ять рр. як єдина укр. організована суспільно-гром. сила, що якоюсь мірою дбала за життєві інтереси укр. народу, спершу на зах. окраїнах, пізніше і в Галичині. Для українців його діяльність мала ще й те значення, що після поль. режиму це була нагода повернути нац. характер населенню найбільш загрожених польонізацією мішаних і окраїнних р-нів.

Література: П а н ь к і в с ь к и й К. Від держави до Комітету (літо 1941 у Львові). Торонто 1957; й о г о ж. Роки нім. окупації. Нью-Йорк—Торонто 1965; К у б і й о в и ч В. Мені

10. Париж—Мюнхен 1970; Його ж. Українці в Ген. Губернії 1939—1941 — Історія Укр. Центр. Комітету. Чікаґо 1975. *В. Кубійович*

Український Центральний Комітет у Польщі, централя еміґрантів з Наддніпрянщини, заснована 1921 у Варшаві. Крім культ.-осв. діяльности, правної опіки і допомогової акції для своїх чл., У.Ц.К. був гром. базою *Уряду Укр. Нар. Республіки* в Польщі, з яким тісно співпрацював. Гол. Управа У.Ц.К. координувала працю відділів (1929 — 68 з 15 000 чл.) та уповноважених, які діяли в осередках скупчення еміґрантів як у корінній Польщі (Варшава, Краків, Люблін, Познань, Лодзь, Торунь й ін.), так і на Зах. Укр. Землях (Львів, Станиславів, Перемишль, Рівне, Ковель, Берестя та ін.). У Каліші Комітет організував відпочинкову станицю для інвалідів та укр. гімназію; у Перемишлі — Бурсу ім. С. Петлюри для дітей еміґрантів. Комітет діяв до розпаду Польщі (1939). Незмінним гол. Комітету був М. *Ковальський;* серед діячів У.Ц.К. були: П. Шкурат, ген. О. *Загродський*, полк. О. *Вишнівський*, ген. В. *Сальський*, Є. Ґловінський, полк. О. Кузмінський. Органом У.Ц.К. був ж. *«За Незалежність»* (з 1934). У.Ц.К. співпрацював з ін. укр. еміґрантськими орг-ціями в Чехо-Словаччині, Румунії, Франції і разом з ними влаштовував конференції укр. еміґрації (перша відбулася 1929) та створив *Гол. Укр. Еміґраційну Раду.*

Український Центральний Кооперативний Комітет (Коопцентр), найвищий ідейний, наук., статистично-екон. та культ.-освітній центр кооперації, створений у квітні 1917 як тимчасова, з вересня 1918 як постійна орг-ція з правом діяльности по всій Україні. Чл. У.Ц.К.К. були союзи та об'єднання усіх видів кооперації, а також ради кооп. з'їздів. У.Ц.К.К. мав 9 відділів та 8 допоміжних комісій, працівники яких давали кооператорам фахові фінансові, правові, екон. й орг. поради, відстоювали їх інтереси в урядових інституціях, вели підготову кваліфікованих кадрів кооперації: з кооп. курсів при У.Ц.К.К. виник 1919 вищий навчальний заклад для кооперації (перший у світі) — Кооп. Ін-т ім. М. Туґана-Барановського. Органом У.Ц.К.К. був «Укр. Кооператор», а згодом (з жовтня 1918) і «Бюлетень УЦКК». Визначні діячі: М. *Туґан-Барановський*, Б. *Мартос*, М. *Левицький* та ін. Коопцентр ліквідовано 1921.

Український Червоний Хрест (УЧХ), нац. форма орг-ції з такими самими завданнями що й міжнар. ЧХ, постала у квітні 1918 з ініціятиви Всеукр. з'їзду лікарів у Києві на базі існуючих на Україні місц. т-в Рос. ЧХ. Серед організаторів і чл. Центр. Комітету УЧХ були лікарі Є. *Лукасевич* і В. *Матюшенко* (згодом гол. Закордонного бюра УЧХ) УЧХ співпрацював з Міжнар. Комітетом ЧХ в Женеві, представником до якого від УЧХ був Є. Бачинський. Представники УЧХ були також у Відні (А. Окопенко), Беоґраді (Д. Дорошенко), Італії та ін. країнах. На еміґрації УЧХ продовжував існувати з доручення екзильного уряду УНР, але не мав права належати до Міжнар. ЧХ.

1941 у Львові відновлено п. н. УЧХ орг-цію для допомоги й опіки над полоненими, хворими і потребуючими (гол. О. Курчаба, згодом Т. Воробець), з осередками у Києві (Ф. Богатирчук) та Рівному (Х. Кононенко), які співпрацювали з львівською централею. 1942 німці ліквідували УЧХ у Львові, а його діяльність перебрав на території ГГ відділ суспільної опіки при *Укр. Центр. Комітеті* (УЦК). 1943—49 п. н. УЧХ діяла підпільна «Служба здоров'я» при УПА (гол. довший час К. *Зарицька*).

Після 1945 на еміґрації в Німеччині й Австрії було кілька спроб відновити УЧХ. На з'їзді 10. 10. 1945 у Мюнхені обрано керівні органи (гол. ради Б. Андрієвський, гол. управи Т. Воробець) єдиної червонохресної орг-ції, але вже тоді, під сов. тиском, амер. окупаційна влада заборонила вживати назву УЧХ. Тоді УЧХ перетворено на орг-цію з подібними завданнями, спершу як Санітарно-Харитативну Службу (СХС), а з 1949 як *Укр. Мед.-Харитативну Службу* (УМХС) з осідком у Мюнхені. Для допомоги потребуючим, гол. політв'язням на укр. землях, окупованих Польщею й СССР, створено в Америці в 1930-их рр. червонохресну орг-цію п. н. *Укр. Золотий Хрест*.

В УССР продовжували діяти т-ва УЧХ, спершу як незалежні гуманітарні орг-ції, пізніше їх підпорядковано наркоматові здоров'я та включено до заг.-сов. системи т-в ЧХ. Тепер Т-во УЧХ в УССР має свої респ., обл. й районові органи та понад 85 000 первинних орг-цій з бл. 17 млн чл. Як і всі ін. т. зв. гром. орг-ції УССР, сов. ЧХ на Україні виконує доручення уряду й партії.

Український Чорноморський Інститут, установа на еміґрації для поширення

мання про Чорне м. і Чорноморський простір, що існувала 1940—48 у Варшаві і Зах. Німеччині; гол. І. *Шовгенів*, М. *Міллер*, секретар і гол. організатор Л. *Биковський*. Ін-т випустив 67 публікацій (63 циклостилем, наклад 100—200 прим.) як оригінальних, так і передруків.

«Українські Вісти», щоденник у Львові, орган *Фронту Нац. Єдности*, виходив 1935—39 у в-ві *«Батьківщина»*; з 1937 з тижневим «Ілюстрованим додатком» і стор. «Робітничі Вісті». Гол. ред. І. *Гладилович*, співред. — Д. *Паліїв*, М. *Шлемкевич*, С. *Волинець*, В. Дзісь; серед ін. співр. були: Я. Заремба, О. Бабій, М. Пасіка, З. Тарнавський, О. Губчак, мистець М. Левицький. Газ. була добре редаґована і всебічно інформувала про укр. життя в Польщі і поза нею. З протиполь. наставленням «У.В.» критикували політику *УНДО*, а разом з тим і практику рев. націоналізму.

«Українські Вісти», совєтофільський двотижневих, орган Союзу Укр. Громадян у Франції, виходив 1926—29 у Парижі. Совєтофільська пропаґанда «У.В.» була спрямована зокрема проти середовища УНР. Ред. І. *Борщак*.

«Українські Вісті» (до 1956 «Укр. Щоденні Вісті»), совєтофільський щоденник, з 1957 тижневик, виходить з 1920 у Нью-Йорку замість газ. *«Робітник»*. У 1920-их рр. «У.В.» були в опозиції до групи Василькова-Турянського в Ком. Партії Зах. України. Газ. друкує пропаґандивні репортажі з організованих подорожів на Україну, літ. твори сов. письм. тощо. Ред.: М. Андрійчук, М. Ткач, Д. Бориско, А. Дмитришин, М. Князевич (з 1932), Л. Толопко (з 1956).

«Українські Вісті» (до 1931 «Західні Вісти»), кат. тижневик, виходить з 1928 в Едмонтоні (Канада). Ред.: В. *Кисілевський*, І. Ісаїв, В. *Дикий* (1932—48), І. *Німчук* (1949—56), о. П. Качур, о. М. *Сопуляк*, М. *Хом'як*. В «У.В.» мало свою стор. Братство Українців Католиків (БУК, 1934—65), а з 1966 існує «Сторінка Саскачеванської епархії». З 1981 «УВ» двомовний, укр.-англ.

«Українські Вісті», тижневик (1945—60 півтижневик) політики, економіки, культури й гром. життя, орган УРДП, виходив з 1945 до травня 1978 в Новому Ульмі (Німеччина), з жовтня 1978 у Детройті (ЗДА). Ініціятор і перший ред. І. *Багряний*, з 1948 — Ю. Дивнич-Лавріненко, з 1951 А. Ромашко, з 1954 В. Бендер, далі В. Міняйло, А. Глінін, Ф. Гаєнко, з 1978 — М. Смик. При «У.В.» недовгий час виходили: ідеологічно-програмовий орган УРДП «Наші позиції», рос.-мовний двотижневик «Освобождение» (1953, ред. Г. Алексінський); різні додатки: «Сторінка Леґіонера» (орган Гол. Військ. Управи Леґіону С. Петлюри, 1965—69), «Пластунський куток» (1965—70), «Література й мистецтво» (1968—69) і реґулярно друкується стор. Об'єднання Дем. Укр. Молоді. У 1940—60-их рр. «У.В.» підтримували політику УНРади.

Українські Вулканічні Карпати, див. *Вулканічні Українські Карпати*.

Українські Карпати, термін часто вживаний в СССР на означення частини *Східніх Карпат*, яка простягається на території Укр. ССР, звичайно, разом з Передкарпаттям і Потиською низовиною — бл. 37 000 км²; без них — бл. 23 000 км².

Українські Освітні Товариства (УОТ), місц. т-ва заочної освіти і культ. мист. самодіяльности, які діяли в Ген. Губернії в 1940—44 замість заборонених нім. владою читалень т-в *«Просвіта»*, *«Рідна Хата»*, *Общества ім. Качковського*. За статутом (т. зв. Перші напрямні для відділу культ. праці) УОТ це одноступневі орґ-ції, підпорядковані окружним Укр. Допомоговим Комітетам (УДК), а через них — референтурі культ. праці в УЦК. В практиці УОТ були єдиними леґальними низовими клітинами, які могли об'єднувати всіх українців, провадити широку культ.-осв. працю, творити різні самодіяльні гуртки тощо; тільки при УОТ могли існувати жін. гуртки й курені молоді; при них творено також дитячі садки.

УОТ були майже в кожній місцевості, в якій жили українці; на поч. 1943 їх було до 4 000 з 230 000 чл. (в «Просвіті» у Львові було 360 000). Третина УОТ мала власні будинки, 2 200 бібліотеки з 360 000 кн. (ч. менші, ніж у 1939, бо частину бібліотечних фондів читалень «Просвіти» знищили большевики). При УОТ діяли гуртки: 1 770 театральних (вони дали 7 350 вистав), 870 хорових, 670 самодіяльних (стан на поч. 1943); курси для неписьменних; діяли жін. секції, курені молоді та ін. Гол. УОТ були перев. місц. молоді селяни.

УОТ допомагав Відділ культ. праці при УЦК, який видавав для них програми, матеріяли для доповідів, влаштовував вишкільні курси тощо. Посередньою ланкою між УОТ та Відділом культ. праці були його референтури при УДК (в Галичині Українські Окружні Комітети), які мали звич. кількох постійних культ.-осв. працівників та інструкторів; референти призначали голів й управи УОТ. Референтури влаштовували також вишкільні курси для УОТ, забезпечували їх належними матеріялами й контролювали їхню працю, організували спільні

виступи хорів тощо. Все це нагадувало діяльність довоєнних філій «Просвіти».

Праця УОТ була утруднена воєнними подіями; вона послабла з поч. 1943 через виїзд найактивніших чл. УОТ на примусову працю до Німеччини й до Дивізії «Галичина»; а з другої пол. 1943 через наближення фронту майже зовсім занепала. *В. К.*

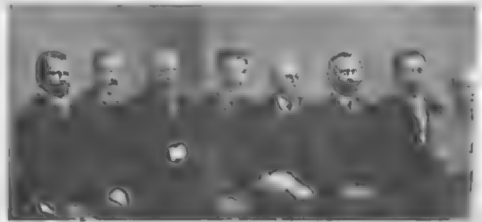
Українські полки 1812 року, тимчасові військ. формації, створені на Україні з наказу рос. уряду під час походу Наполеона на Росію. Ген.-губернатор Лівобережної України кн. Я. Лобанов-Ростовський дозволив формувати полки ополчення та реґулярні коз. полки, яким обіцяно, що по війні вони залишаться як постійне коз. військо. Впливові укр. діячі Д. Трощинський і В. Капніст відстояли перед ген.-губернатором надання цим полкам укр. характеру. Проєкт орг-ції коз. полків уклав сен. М. *Миклашевський.* До них зголошувалися козаки й селяни-кріпаки, щоб т. ч. звільнитися з тяжкого соц. стану. Більшість ополченських полків зформовано на Полтавщині й Чернігівщині; коз. — також на Київщині й Поділлі (ці частини були під командуванням графа де-Вітте). Серед організаторів коз. полків на Полтавщині був і І. Котляревський. Заг. ч. учасників усіх ополченських і коз. полків на Україні дійшло бл. 60 000. Вони утримувалися (коні, зброя, обмундирування, харчі) перев. коштом населення. Рос. командування не мало до укр. полків довір'я, тому їх не вислано на фронт проти французів у Росії; вони несли тільки допоміжну військ. службу.

У 1813—15 частина коз. полків брала участь у боротьбі проти Наполеона в Центр. і Зах. Европі й в окупації Парижу. Там вони ознайомилися з проґресивними ідеями свободи і прав людини. По війні (1816) частина цих полків була перетворена на звич. рос. військ. частини — уланські полки, а решту демобілізовано і повернено до сел. стану.

«Українські Робітничі Вісті», газ., що виходила 1919—37 у Вінніпезі, спершу проком., з 1924 орган укр. групи Ком. Партії Канади; тижневик, півтижневик, тричі на тиждень і (з 1935) щоденник; наклад бл. 10 000. Ред.: Д. *Лобай* (до 1935), М. Шатульський, М. *Попович.* 1937 «У.Р.В.» змінили назву на «Нар. Газета». 1940 заборонена кан. урядом.

Українські Січові Стрільці, т-ва для військ. вишколу, створені при *Укр. Січ. Союзі* К. Трильовським у Львові 1913. 1914 їх у Галичині було 94.

Українські Січові Стрільці (УСС), Усусуси, Леґіон УСС, єдина укр. нац. військ. формація в складі австро-угор. армії, зформована з добровольців, які відгукнулися на заклик *Гол. Укр. Ради* 6. 8. 1914 і стояли під проводом *Укр. Бойової Управи* (УБУ). Кадри УСС ви-

Головна Управа Леґіону УСС
Зліва направо: І. Боберський, С. Томашівський, Т. Кормош, В. Старосольський, В. Темницький, К. Трильовський, Д. Катамай

йшли з укр. парамілітарних орг-цій Галичини, що діяли перед першою світовою війною: т-ва Укр. Січ. Стрільців (див. *«Січ»*), створеного в березні 1913 у Львові (1914 — 94 т-в), а також «Січей», т-в *«Сокіл»* і *Пласт.* На заклик Гол. Укр. Ради відгукнулося 28 000 добровольців, але на збірку УСС у Стрию наприкін. серпня — на поч. вересня 1914 зійшлося тільки 10 000, бо деякі пов. Галичини були вже захоплені рос. армією. З того ч. австр. влада вибрала тільки 2 500 стрільців (на це вплинули й перешкоди з боку поляків), яких поділено на 10 сотень по 250 стрільців.

По короткому вишколі на Закарпатті (Горонда, Страбичове) сотні УСС вислано на фронт у Карпати. Їх зведено в два з пол. курені (команданти: сотн. М. *Волошин,* сотн. Г. *Коссак,* отаман С. *Шухевич),* з жовтня — в 3 самостійні групи. УСС підпорядковано командуванню корпусної групи ген. П. Гофмана; вони воювали в складі 129 і 130 бриґад (їх командирами були українці: ген. С. Кобилянський і ген. С. *Вітошинський-Доброволя)* і 55-ої піхотної дивізії ген. Фляйшмана.

Узимку 1914—15 сотні УСС у складі 130 бриґади боронили карп. переходи: їм припала тоді розвідча й охоронна служба. Першим командантом з ініціятиви УБУ був отаман Т. *Рожанковський,* після нього поручник М. *Галущинський.* У березні 1915 австр. Начальна Команда підпорядкувала УСС командуванню корпусу ген. Гофмана, яке скасувало пост начальника команданта УСС та поділило леґіон на два самостійні курені (команданти Г. Коссак і сотн. С. *Ґорук,* згодом В. *Дідушок)* і резервову сотню.

Першим успіхом Леґіону УСС була перемога на горі *Маківці* 29. 4. — 3. 5. 1915; далі він визначався в боях під Болеховом, Галичем, Завадовом і Семиківцями. З літа 1915 УСС окопалися над р. Стрипою; там, у Соснові і на Веселій, перебували до серпня 1916. Далі у складі 55-ої

дивізії обидва курені перетворено на полк УСС (командант отаман Г. Коссак, з листопада 1916 — підполк. А. *Варивода*), у серпні 1916 Леґіон переведено під Бережани, де він окопався на горбі *Лисоня*. У серпневих, а також вересневих боях за Лисоню полк УСС втратив з 44 старшин — 28 і бл. 1 000 рядових убитими, пораненими і полоненими і на 30. 9. 1916 нараховував ледве 9 старшин і 444 стрільців. Тоді його переформовано на курінь і командування над ним перебрав полк. Ф. Кікаль. На фронті під Кирлибабою була відокремлена Гуцульська сотня УСС під командуванням поручника О. Левицького. Удруге відчутних втрат леґіон УСС зазнав на поч. липня 1917 в бою під Конюхами, під час т. зв. офензиви Керенського, коли в полон попав майже весь Леґіон УСС. (Від полону врятувалося бл. 400 старшин і стрільців). З них, з Гуцульської сотні і доповнень з Коша УСС зформовано новий курінь УСС, який здійснив похід до р. Збруча, а в лютому 1918 вирушив у похід на Україну з австр. окупаційною владою, був розташований на Херсонщині і приділений окупаційною владою до групи архикн. Вільгельма Габсбурґа (полк. Василя *Вишиваного*). Куренем командував до Збруча Д. Кренжаловський, після нього отаман М. *Тарнавський* і сотник О. *Микитка* (до Листопадового зриву). На поч. жовтня 1918 формацію УСС переведено з Херсонщини на Буковину. Під час укр.-поль. боїв за Львів Леґіон УСС прибув до Львова щойно 3 листопада і вже не зміг змінити бойової ситуації в місті.

Далі Леґіон УСС входив до складу групи «Схід» УГА і в січні 1919 був переформований на 1 бриґаду УСС в складі одного, пізніше двох полків піхоти УСС, кінної сотні УСС, гарматного полку УСС і допомогових відділів. Командантом 1 бриґади УСС був отаман С. *Букшований*.

Про поповнення частин УСС дбала резервова сотня УСС (кіш УСС), до якої належали ще збірні станиці у Львові, Станиславові, Сиготі, Відні і Бойова Управа УСС у Відні. Кіш УСС організував три комісаріяти УСС на Волині, які керували осв.-виховною справою й організували укр. шкільництво та Пресову Кватиру УСС, що мала свої відділи в полку, Коші й Вишколі УСС.

Вишкіл УСС належав спершу до Коша УСС, з листопада 1915 став окремою формацією, якою командував М. Тарнавський, згодом полк. К. *Слюсарчук*, отаман Г. Коссак і врешті сотн. С. Краснопера. 1916 вишкіл УСС підпорядковано вишкільній групі нім. Півд. армії (командувач принц Оскар Гогенцоллерн): майже 7 000 старшин і бійців УСС отримало бойовий вишкіл від нім. інструкторів, завдяки чому в майбутньому частини УСС були найкраще вишколеними частинами УГА.

Поповнені українцями з рос. армії, УСС зформували в Києві у листопаді 1917 Гал.-Бук. курінь *Січових Стрільців* (СС), який згодом розгорнувся в полк СС, а далі в корпус і групу СС, що були однією з найкращих формацій укр. армії.

Укр. Січові Стрільці були першими укр. частинами на бойовищах Сх. Европи після Полтави 1709, вони мали велике значення для відновлення військ. традицій, для зростання укр. патріотизму, створення військ. словництва, термінології, військ. фолкльору, пісні й музики (оркестра УСС), для устійнення форми укр. однострою (мазепинка). Пам'ять про УСС і досі жива в укр. народі, як є живим символом УСС — «червона калина», пісня УСС і традиція елітарної частини укр. армії.

Література: Укр. Січ. Стрільці 1914—20. Л. 1935, 3 вид. Монтреаль 1955; Думін О. Історія Леґіону УСС 1914—18. Л. 1936; Ріпецький С. Укр. Січ. Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк 1956.

Л. Шанковський

Українські Установчі Збори, виборна законодавча установа, конституанта укр. народу, завданням якої було устійнити новий лад і затвердити конституцію укр. держави. Труднощі порозуміння Укр. Центр. Ради (УЦР) з *Тимчасовим Урядом*, який не дозволяв на повну автономію, спонукали укр. політ. формації висунути ідею У.У.З. Вже у І *Універсалі* УЦР проголошувала, що тільки Всенар. Укр. Збори (сойм) мають право ухвалювати всі закони, які повинні встановити порядок і лад на Україні. 6 Сесія УЦР працювала над виробленням порядку виборів до У.У.З. і їх скликанням. Ухвала в справі У.У.З. викликала гостру реакцію рос. централістів проти УЦР, гол. кадетів, які на знак протесту вийшли з її складу.

ЗАКОН

ПРО ВИБОРИ

до Установчих Зборів

УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛИКИ.

Ціна 1 карб.

1917

Згодом, у кін. вересня, проти скликання У.У.З. протестували рос. с.-д. (меншовики), с.-р. та жид. «Бунд», уважаючи У.У.З. за намагання відірвати Україну від Росії. У висліді неґативної настанови нац. меншостей Мала Рада ухвалила компромісову позицію, намагаючися погодити принцип самовизначення України через У.У.З. з принципом єдности федеративної

рос. респ., що мали визнати Всерос. Установчі Збори. 12. 10. 1917 УЦР ухвалила основи законопроєкту про вибори до У.У.З. і доручила Малій Раді остаточно затвердити закон та відбути вибори.

III Універсал призначав день виборів на 9. 1. 1918, а день скликання — 22. 1., зазначаючи, що до У.У.З. законодавча влада належить УЦР. До У.У.З. обирано чл. на основі заг., рівного, безпосереднього і таємного голосування, з дотриманням принципу пропорційного представництва. Активне і пасивне право виборів мали особи обох статей у віці понад 20 рр. Мало бути обрано 301 чл. (1 депутат на 100 000 населення). Виборчу комісію очолював В. Мороз.

Тільки в неокупованих р-нах України, у яких за укр. списками подано понад 70% усіх голосів, обрано 171 чл. на всіх 301. УЦР ухвалила не відкладати важливіших справ (проголошення самостійности УНР) аж до У.У.З. й у IV Універсалі зазначала, що до їх скликання сама правитиме, й наказувала закінчити вибори до У.У.З. Однак дальші події не дозволили здійснити ці настанови й У.У.З. не були скликані.

Література: Христюк П. Замітки і матеріяли до іст. укр. революції 1917—1920 рр., т. I—II. Відень 1921; Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. т. I. Доба Центр. Ради. Ужгород 1932.

А. Жуковський

Українсько-Американська Асоціяція Університетських Професорів, заснована 1961 у Клівленді (ЗДА) з метою проф. взаємодопомоги та популяризації укр. справ серед акад. кіл; об'єднувала в час заснування 45, а 1980 бл. 300 укр. проф. ун-тів і коледжів у ЗДА і Канаді. Гол. були: М. Мельник, М. Пап, П. Стерчо, Ю. Фединський, М. Степаненко, І. Каменецький. 1971 засновано при У.-А.А. У.П. Наук. фонд (гол. М. Мельник), який сприяє вид. наук. праць своїх чл. У.-А. А.У.П. є чл. Конференції центр. укр. акад. проф. т-в Америки. З 1971 видає неперіодичні «Професорські вісті» (до 1981 — 25 чч.).

Української Бесіди Театр (до 1914 Театр Руської Бесіди), перший укр. проф. театр 1864—1924, створений і утримуваний т-вом Укр. (Руської) Бесіди у Львові, до 1914 частинно субвенціонований Гал. соймом. У.Б.Т. обслуговував Галичину й Буковину, гостинно виступав у Кам'янці Подільському, Жмеринці, Житомирі та в Польщі (Новий Санч, Тарнів, Краків), гостив на своїй сцені, крім акторів львівського поль. театру, М. *Кропивницького* (1875), М. *Садовського* і М. *Заньковецьку* (1905—06), що, побіч обміну сценічним досвідом, чимало спричинилися до піднесення мист. рівня побутового репертуару на гал. сцені. Деякі актори У.Б.Т. виступали також на поль. сцені (Стечинська, Осиповичева, Моленцька, Гембицька, Гриневецький, Плошевський та ін.), а значна частина була обізнана з мандрівними трупами сх. і центр. укр. земель. У.Б.Т. спочатку очолювали О. *Бачинський* (1864—67 і 1881), А. *Моленцький* (1869—73); вони користувалися, побіч убогої гал. драматургії (Р. Моха, І. Гушалевича, І. Наумовича, В. Ільницького, С. Витвицького), гол. репертуаром центр. земель (п'єси Г. Квітки-Основ'яненка, водевілі Янковського, Велісовського, В. Дмитренка, С. і Г. Карпенків та ін.). За дир. Т. *Романович* (1874—80) У.Б.Т. визначався добрим акторським складом і поширенням репертуару, що підготувало ґрунт І. *Біберовичеві* й І. *Гриневецькому* (1882—92), період директорства яких звичайно називали «золотим віком» гал. театру. Вони впровадили на гал. сцену укр. іст. (О. Огоновського, К. Устияновича, Й. Барвінського), побутову (М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, П. Мирного, Я. Кухаренка) і міщанську (Г. Цеглинського) драму, оперу (М. Лисенка, С. Гулака-Артемовського, П. Бажанського), зах.-евр. драматургію (В. Сарду, А. Скріба, Ж. Оне, А. Коцебу, К. Ґуцков, Ф. Шіллер, Г. Кляйст, К. Ґольдоні) та оперету (Р. Плянкет, К. Лекок, К. Міллекер, Ж. Оффенбах, Й. Штравс та ін.). Після деякого занепаду по смерті І. Гриневецького рівень У.Б.Т. знову піднісся за директора Й. *Стадника* (1906—13), Р. Сірецького і С. *Чарнецького* (1913—14), гол. через поширення зах.-евр. оперного репертуару й евр. драми. Під час війни, зокрема і в 1915—20-их рр., актори У.Б.Т. виступали в різних трупах: «Тернопільські театральні вечорі» (Л. Курбас), «Стрілецький Театр», «Чернівецький Театр» і «Театр ЗО УНР» (К. Рубчакова), «Театр Начальної Команди УГА» (І. Рубчак), «Укр. Людовий Театр» (В. Коссак), «Укр. Незалежний Театр» (Т. Ничка, Й. Стадник), «Укр. Новий Львівський Театр» (А. Бучма) і, нарешті, знову в У.Б.Т. О. *Загарова* — Й. Стадника, субвенціонованому Б. Овчарським. У липні 1924 Т-во Укр. Бесіди за браком фінансової бази відмовилося від дальшої опіки над театром.

Протягом 60 рр. У.Б.Т. ставив водевілі, мелодрами, оперети, перекладні п'єси зах.-евр. драматургів й укр. побутову драму. Найбільшим успіхом користувалися нім. драматурги (крім уже названих, Г. Зудерман, Ґ. Лессінґ, Ф. Геббель, Ф. Ґрільпарцер, Ґ. Гавптман, М. Гальбе), далі скандінавські (Г. Ібсен, Б. Бєрнсон, А. Стрінберґ), франц. (Е. Ростан, П. Бомарше, Ж.-Б. Мольєр) й англ. (О. Вайлд, Б. Шов, В. Шекспір). Побіч укр. опер

М. Лисенка, М. Аркаса, Д. Січинського), укр. глядач в У.Б.Т. вперше познайомився на укр. сцені з операми: «Жидівка» (Галєві), «Мадам Баттерфляй» (Пуччіні), «Кармен» (Бізе), «Травіята» (Верді), «Фавст» (Ґуно), «Оповідання Гофмана» (Оффенбаха), «Сіцілійське парубоцтво» (Маскані), «Продана наречена» (Сметани), «Галька» (Монюшка) та ін. За той час на сцені У.Б.Т. виступали визначні актори: І. Гриневецький, К. *Плошевський*, С. *Янович*, А. *Стечинський*, В. *Юрчак*, І. *Рубчак*, Л. *Курбас*, М. *Бенцаль*, Б. *Бучма*, В. *Блавацький*, Т. *Бачинська*-Лютомська, М. і Т. *Романович*, І. *Біберовичева*, А. *Осиповичева*, С. *Стадникова*, Ф. *Лопатинська*, універсальна К. *Рубчакова* та ін. У.Б.Т. чимало спричинився до пробудження нац. свідомости гал. українців і здобув собі не тільки тривке місце в історії гал. відродження, але й великою мірою спричинився до постання модерного укр. театру на Центр. і Сх. Укр. Землях (Л. Курбас, Я. *Бортник*, Ф. і Ф. Лопатинські, М. *Крушельницький*, Й. *Гірняк*, Є. *Коханенко*, С. *Паньківський*, С. *Федорцева*, О. *Рубчаківна*-Юра, А. Бучма й багато ін.). Див. ще ЕУ 1, стор. 849—57.

Література: Чарнецький С. Нарис історії укр. театру в Галичині. Л. 1934; Лужницький Г. З історії укр. театру. ж. «Київ», ч. 2—4 і 2. Філядельфія 1953—54; Лужницький Г. Зах.-евр. репертуар в укр. театрі. Альманах «Гомону України» на 1959. Торонто 1958.

Українсько-польська війна 1648—57. Конфлікт, який почався 1648 як типове коз. повстання, невдовзі перетворився на війну всього укр. народу, а особливо козаків і селянства проти Речі Посполитої Польс. Вождем укр. війська став Богдан *Хмельницький*. В У.-п.в. можна виділити 6 фаз.

Січень — листопад 1648. Це час, коли ряд блискучих перемог зрушив все укр. суспільство, мобілізував широку підтримку для Хмельницького (далі Х.) і перетворив суто коз. повстання на заг.-укр. антиполь. рух.

21. 1. 1648 Х. на чолі невеликого загону реєстрових і запор. козаків, напав на поль. залогу на о. Базавлук (на Дніпрі) і знищив її. Це звільнило Запор. Січ від поль. контролю, притягнуло запорожців на бік Х., обраного гетьманом. Наступні кілька місяців тривала підготова ширшого повстання; розсилалися універсали, які заохочували козаків, селян і міщан стати проти шляхти. Дуже важливий був договір, який Х. уклав з Туреччиною, а також з крим. ханом Іслям-Ґіреєм, за яким Туган-бей з 40-тисячним загоном татар мав допомогти козакам.

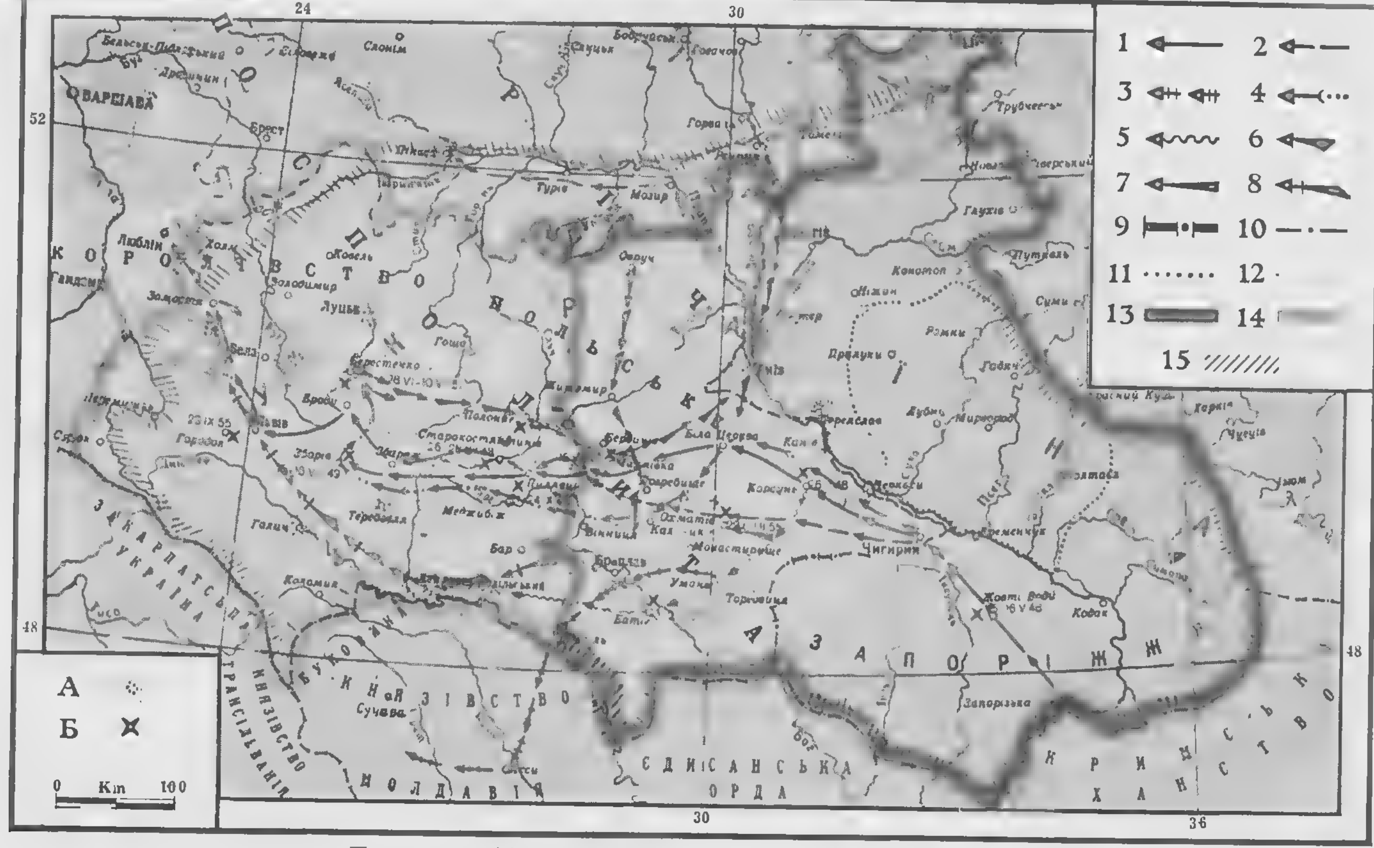
Щоб ліквідувати повстання, у квітні 1648 уряд Речі Посполитої вислав 30 000 війська проти Х. Не сподіваючись поважніших труднощів, поль. полководці — В. гетьман М. Потоцький і польний гетьман М. Калиновський — поділили свої сили. Це була велика тактична помилка. Бл. 10 000 повстанців оточили поль. 6 000 аванґард на чолі з сином гетьмана Стефаном Потоцьким під *Жовтими Водами* і 16. 5. 1648 знищили його, а 26. 5. 1648 к. Корсуня Х. з татарами розгромив гол. поль. військо, керівники якого попали в тат. полон.

Після тих перемог по всій Україні розгорілася війна між укр. коз.-сел. і поль. шляхетськими загонами. Жорстокі бої відбулися на Правобережжі влітку 1648 між загонами полк. М. *Кривоноса* і шляхетськими частинами під проводом кн. Я. *Вишневецького*. Під час цих боїв населення дуже потерпіло. Поль. військо систематично вирізувало всіх козаків і селян, включно з дітьми, жінками і старими, а повстанці так само поводилися зі шляхтою, кат. духівництвом і жидами, чимало яких допомагали поль. шляхті.

В кін. літа уряд Речі Посполитої вислав ще одне, добре виряджене, 40-тисячне військо (32 000 поляків, 8 000 найманих нім. жовнірів) проти Х. Але провід цього війська (О. Конєцпольський, М. Остророг, кн. Д. Заславський) був слабий і недосвідчений. Вишневецький, що хотів стати гол. полководцем поль. сил, не мав належного контакту з наступаючим поль. військом. Певні своєї перемоги, поль. полководці допустили Х. зайняти дуже вигідні позиції б. *Пилявців*. У бою, який відбувся 23. 9. 1648, повстанці (бл. 80 000) вщент розгромили поль. військо. Військо Х., яке мало бл. 100 000, перейшло на зах. укр. землі й на поч. листопада 1648 облягло Львів. Деякі коз. відділи дійшли до етнічно поль. і білор. земель, де також вибухли антишляхетські й антиполь. повстання. Ідучи назустріч проханням укр. міщан, Х. покинув облогу Львова і оточив Замостя, де були залишки військ Вишневецького. Але по виборі нового поль. короля 21. 11. 1648 — Яна II Казіміра, кандидатуру якого підтримував Х., укр. військо повернулося на Наддніпрянщину й урочисто вступило до Києва 2. 1. 1649.

Квітень — серпень 1649. У Х. назріла думка цілком відірвати Україну від Польщі, але хоч він здобув дальші перемоги, проте не міг остаточно розгромити ворога. Кампанія закінчилася *Зборівською угодою*, якою не були задоволені обидві сторони.

Мобілізуючи всі сили Речі Посполитої, Ян Казімір у квітні 1649 перейшов у наступ проти Х. Гол. поль. військо, під проводом самого короля, виступило з Воли-

Походи військ гетьмана Б. Хмельницького

1 — із Запорізької Січи до Замостя (1648); 2 — від Чигирина до Зборова (1649); 3 — в Молдавію (1650); 4 — від Чигирина до Берестечка (1651); 5 — до Батога (1652); 6 — Походи поль.-лит. військ (1651); 7 — похід укр.-моск. військ до Охматова (1655); 8 — похід укр.-моск. військ на Зах.-укр. землі (1655); Кордони: 9 — державні з 1667; 10 — між Поль. Королівством і Вел. Князівством Литовським; 11 — межі володінь Вишневецьких на Лівобережжі; 12 — межі воєводств; 13 — кордони України за Зборівським договором 1649; 14 — кордони України в складі Королівства Польського до 1648; 15 — територія дій коз. війська під проводом гетьм. Б. Хмельницького в період укр.-поль. війни 1648—57. А — Осередки повстань і райони формування повстанських загонів; Б — Місця і дати битв

ні, а лит. військо, яким командував гетьман Лит. і кн. Януш Радзівіл, наступало на Київ. При допомозі Іслям-Ґірея X. на поч. липня (10. 7.) оточив частину королівського війська у Збаражі. Коли Ян Казімір і його 25-тисячне військо рушило на поміч обложеним 15. 7. 1649, X. несподівано напав на короля і оточив його б. Зборова. Тим часом у червні й липні лит. військо майже дійшло до Києва, але коз.-сел. напади у запіллі примусили литовців відступити. Виглядало, що X. остаточно розгромить ворожі сили. Але у цю критичну хвилину Іслям-Ґірей, підкуплений поляками і незадоволений великим зростанням укр. сил, відтягнув свої загони і змусив X. почати переговори з поляками.

28. 8. 1649 X. уклав з поль. делеґацією під проводом Ю. Оссолінського *Зборівську угоду.*

С е р п е н ь 1650 — в е р е с е н ь 1651. Тоді міжнар. сили почали відогравати більшу ролю в укр.-поль. конфлікті. Також козаки зазнали перших військ. поразок, які змусили їх відступити з позицій, що їх вони здобули за попередніх рр.

Влітку 1650 і українці й поляки намагалися ізолювати одні одних дипломатично. Поль. дипломати перестерігали Москву перед козаками і перетягнули на свій бік В. Лупула, господаря Молдавії. X. посилив свої зв'язки з крим. татарами і Оттоманською Портою. Щоб запобігти поширенню поль. впливів у Молдавії, X. у серпні 1650 вислав велике коз.-тат. військо в Молдавію і примусив В. Лупула підписати договір та обіцяти віддати заміж доньку Розанду за свого сина Тимоша.

Тим часом, коли козаки були зайняті у Молдавії, 50-тисячне поль. військо несподівано напало 20. 2. 1651 на Брацлав. У червні відбувся гол. бій б. м. Берестечка на Волині. Поль. армія, у якій було бл. 20 000 найманого нім. війська, набраного з ветеранів 30-літньої війни, стала проти укр.-тат. війська. Але укр. військо, знову зраджене татарами, зазнало поразки і 10. 7. 1651 у тяжких умовах відступило до Білої Церкви. На поч. серпня лит. військо зайняло і спалило Київ. Не зважаючи на ці невдачі, X. зібрав 50 000 війська і 24—25. 9. вступив у тяжкий, але не вирішальний бій з ворогом б. Білої Церкви. Втомлені війною, обидві сторони почали переговори, у висліді яких була укладена дуже невигідна для X. *Білоцерківська угода* 28. 9. 1651.

Невдовзі по підписанні договору поль. військ. частини й шляхта почали повертатися на Україну і відновлювати старі порядки. Населення Правобережної України, занепокоєне появою попередніх дідичів, почало кидати свої оселі й переселятися на схід, на Лівобережжя й Слобожанщину.

В е с н а 1652 — з и м а 1653. Хоч козаки здобували далі деякі перемоги над поляками, появилися ознаки ослаблення і зневіри, і X. покладав щораз більшу надію на зовн. допомогу. 1651—52 він посилив зв'язки з крим. татарами й Оттоманською Портою. Центром його уваги була Молдавія. Одруження Тимоша і Розанди мало забезпечити союз України з Молдавією, а далі з Туреччиною і Крим. Ханатом. X. вислав Тимоша на весні 1652 з великим коз.-тат. військом до Молдавії. Під *Батогом.* 2. 6. 1652 відбувся бій з 30-тисячним поль. військом, з якого X., що прийшов синові на допомогу, вийшов з блискучою перемогою, і в серпні 1652 Тиміш побрався з Розандою. Але на весні 1653 молд. бояри, підтримані Валахією і Семигородом, повстали проти Лупула і козаків, а у вересні Тиміш загинув, обороняючи Сучаву. Смерть гетьманича 15. 9. 1653 поклала кін. молд. орієнтації X.

Тим часом на Україні знову розгорілася війна. Велике 80-тисячне поль. військо наступило на Поділля, але було оточене об'єднаними силами козаків і татар під *Жванцем* на поч. грудня 1653. Та у вирішальний момент татари знову погодилися з поляками, без згоди укр. союзника, і X. мусів замиритися (5. 12.) з поляками на основі Зборівського договору 1649. Ця нова тат. зрада примусила гетьмана до рішучої зміни орієнтації.

Майже від поч. повстання X. утримував дипломатичні зв'язки з Москвою, але цар Олексій Михайлович уникав від підтримки повстання, бо це означало б війну Москви з Річчю Посполитою. Проте поль. поразки на Україні і загроза, що X. визнає зверхність Оттоманської Порти, заохотили Москву до нових переговорів з гетьманом (1653), які закінчилися укладенням т. зв. *Переяславської угоди* (у січні—березні 1654). За цією угодою, Україна визнала протекторат моск. царя, зберігаючи свою цілковиту автономію і діставала військ.-політ. допомогу Москви проти Польщі.

Л і т о 1654 — о с і н ь 1655. На цей час з'єднані укр.-моск. сили перейшли в наступ проти Польщі і досягли чималих успіхів. Гол. бої тоді точилися на Правобережжі, Білорусі й на Зах. Україні. Улітку 1654 моск. військо і 20 000 козаків під проводом І. Золотаренка повели наступ на Білорусь і зайняли Смоленськ, а 1655, продовжуючи наступ, у липні заволоділи Вільною. Під час білор. походів виникло певне напруження щодо питання — кому мають належати за-

войовані землі: чи Військові Запор. чи Москві (за висловом В. Липинського, «війна двох Русей за Русь третю»). Тим часом поляки восени 1654 виступили на Брацлавщину, а 20. 1. 1655 облягли Умань. Х. і моск. полководець В. Шереметєв, на чолі 70 000 укр.-моск. війська, пішли назустріч ворогові, й 29. 1. 1655 відбувся тяжкий, але не вирішальний бій б. *Охматова*. На весні того р. укр.-моск. сили перейшли в наступ на зах.-укр. землях і в кін. вересня облягли Львів, але у жовтні, коли татари, що тоді стали союзниками Речі Посполитої, прийшли полякам на допомогу, відступили на схід.

Осінь 1656 — літо 1657. Розчарування Х. москвинами зростає, і він шукає ін. союзників для боротьби з Річчю Посполитою. Війна Речі Посполитої з козаками й Москвою дала швед. королеві Карлові Х Ґуставові нагоду зайняти влітку 1655 півн. частини Польщі і Литви. Стурбована поширенням швед. сили, Москва уклала з поляками Віленське перемир'я (24. 10. 1656) і разом з ними виступила війною проти Швеції.

Укр. уряд, посли якого не були допущені до переговорів, був дуже обурений Віленською угодою. Тому в жовтні 1656, іґноруючи протести Москви, Х. вступив у ширшу коаліцію з Швецією, Семигородом, Бранденбурґом, а почасти з Молдавією і Валахією, метою якої був поділ Речі Посполитої. Гетьмана у тій коаліції найбільше цікавило те, що вона давала йому можливість зайняти зах. землі й з'єднати їх з Україною.

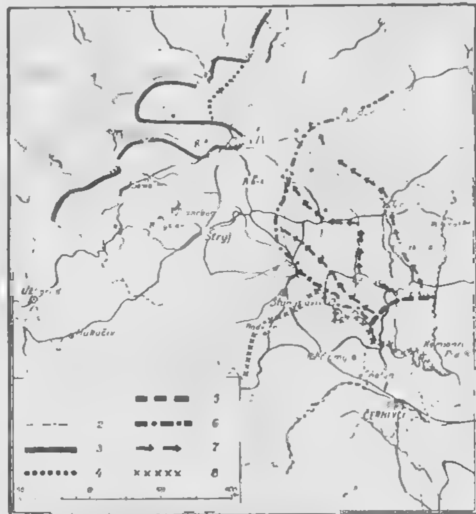
Але інтереси учасників цієї коаліції були розбіжні. До того ще Польща дістала дипломатичну й військ. підтримку з боку Австрії й Москви, а також і Криму. Не зважаючи на це, у січні 1657 50-тисячне укр.-семигородське військо (30 000 угорців і 20 000 українців), на чолі з кн. Юрієм II Ракоці й полк. А. Ждановичем, напало на Польщу й зайняло Галичину та значну частину Польщі з Краковом і Варшавою. Але утиски угор. війська над місц. людністю й інтриґи моск. аґентів у коз. війську, які значно послабили його боєздатність, спричинилися до того, що поль. військо почало наступати, і Ракоці змушений був відступити на схід. У кін. липня 1657, оточений поляками й татарами під Межибожем, Ракоці капітулював (Чорноострівська угода 22. 7. 1657). Спроба Ждановича втримати антиполь. фронт, була невдала. Ця катастрофа прискорила смерть гетьмана (6. 8. 1657) і укр.-поль. війна на цьому фактично закінчилася.

Література: Грушевський М. Історія України-Руси, тт. VIII, IX; Kubala L. Szkice historyczne, I—VI, 1881—1922; Петровський М. Визвольна війна укр. народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії 1648—54. К. 1940; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. К. 1954; Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Мюнхен 1954 (там же бібліографія); Голобуцкий Б. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К. 1962; Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu. Б. 1968.

О. Субтельний

Українсько-польська війна в Галичині 1918—19, почалася 1. 11. 1918 збройним виступом проти укр. влади у Львові об'єднаних поль. підпільних військ. орг-цій під командуванням сотн. Мончинського. Такі ж місц. характету повстання підняли поляки у Дрогобичі, Самборі, Перемишлі та ін. м., перев. користуючися прихильністю комендантів місц. австр.-угор. залог, але вони були ліквідовані на поч. листопада 1918 укр. військ. частинами. Активна військ. підтримка поль. повстання у Львові варшавським урядом спричинила поч. війни між Польщею і ЗУНР. Військ. допомогу поль. повстанню до кін. 1918 подавала гол. поль. Зах. Галичина, а від січня 1919 — вся поль. держава. Перемогу Польщі в цій війні вирішили 1919 дивізії ген. Ю. *Галлера*, зформовані у Франції для війни з большевиками.

Бої у Львові тривали зі змінним успіхом до 21. 11., доки поляки не досягли

Військові операції на Зах. Україні 1918—19

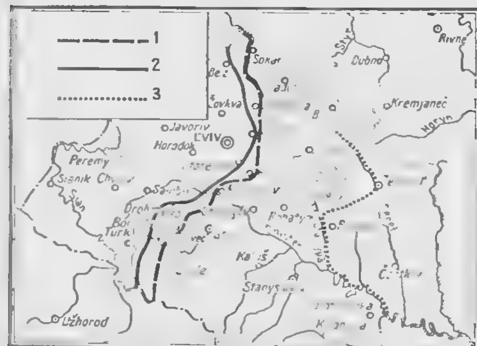
1 — Держ. кордони ЗУНР; 2 — етнограф. кордони укр. земель; 3 — поль.-укр. фронт у кін. 1918 — на поч. 1919; 4 — фронт Першого гал. корпусу — кін. березня і поч. квітня 1919; 5 — фронт на поч. червня 1919; 6 — 24—26 червня 1919; 7 — офензива Укр. Гал. Армії; 8 — границі румунської окупації

чисельної переваги завдяки допомозі, що надійшла їм через Перемишль. Щоб уникнути оточення, командувач укр.

сил полк. Г. Стефанів наказав укр. частинам у ніч проти 22. 11. 1918 залишити Львів. Поза Львовом бої з поляками затяглися на зах. кордонах ЗУНР. 4. 11 українці відбили Перемишль, але вже 11. 11 втратили його знову, що дозволило гал. полякам тримати безпосередній зв'язок з Краковом і привозити підкріплення до Львова. Перші місяці після виходу зі Львова Начальна Кватира Гал. Армії використала для орг-ції бойових груп, пізніше корпусів Гал. Армії (див. *Укр. Гал. Армія*). Уже в першій пол. грудня існував поль.-укр. фронт від Тісної до Хирова і поза Перемишль до Львова, зі Львова до Ярослава і повз Любачів і Раву Руську до Белза і далі, на півн. до Крилова на Холмщині.

З грудня 1918 У.-п.в. велася за володіння Львовом, який українці хотіли відбити, та на зах. і півн. фронтах, де поляки з поч. січня здобули м. Угнів і Белз та оволоділи зал. колією Ярослав-Рава-Руська, що їм давало базу для дальших операцій.

Після двох безуспішних наступів УГА на Львів у грудні 1918 і на поч. січня 1919 Начальна Кватира УГА вирішила знищити зал. сполучення між Львовом і Перемишлем (т. зв. Вовчухівська операція 15. 2. — 19. 3. 1919). Дальшому успіхові наступу перешкодила Військ. Місія

Демаркаційні лінії.
1 — ген. Бартельмі; 2 — ген. Л. Боти; 3 — ген. С. Дельвіґа

Антанти під проводом А. *Бертельо*, яка в прикрій для поляків ситуації зажадала перемир'я. 2. 3. 1919 почалися знову воєнні дії, і 19. 3 поляки вдруге опанували колію Львів-Перемишль. Нову пропозицію альянтів — Ради Чотирьох (демаркаційна лінія ген. Л. Боти) прийняла Начальна Кватира Гал. Армії, але відкинули її поляки і, не зважаючи на зобов'язання не вживати проти українців зформованої у Франції армії ген. А. Галлера, частину її (35 000) спрямовано на протиукр. фронт. У сер. травня 1919 поляки почали заг. наступ на укр. позиції в Галичині та на Волині й дійшли 25. 5. 1919 лінії Болехів-Ходорів-Бібрка-Бузьк; деякі з'єднання УГА (1 гірська бриґада і група «Глибока») втратили зв'язок з гол. силами і були змушені перейти на Закарпаття. Тоді рум. армія захопила півд.-сх. територію ЗУНР. Це змусило Начальну Кватиру Гал. Армії відвести частини УГА в півд.-сх. трикутник Галичини, замкнений рр. Збруч-Дністер. Після короткого відпочинку й реорг-ції укр. частин під командуванням ген. М. Грекова, що тоді очолював УГА, вона 7. 6 перейшла до наступу (т. зв. *Чортківська офензива*). Успішними боями відкинуто поль. сили на лінію Дністер — Гнила Липа — Перемишляни — Підкамінь, що викликало ентузіязм серед вояцтва й спричинило відмову Начальної Квартири Гал. Армії прийняти умови перемир'я та демаркаційну лінію, т. зв. лінію Дельвіґа.

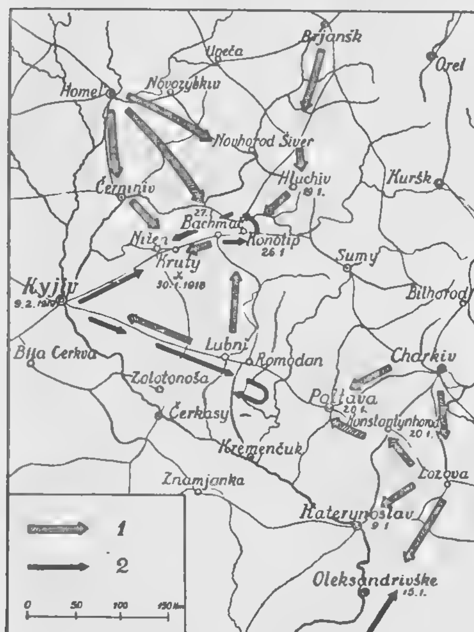
Цілковитий брак боєприпасів примусив, однак, укр. частини відступити на вихідні позиції в трикутник між Збручем і Дністром. Тому що дальша боротьба з бл. 110-тисячною поль. армією, яку Франція забезпечила всіма модерними воєнно-техн. засобами, була безнадійна, УГА 16-18. 7. 1919 відступила за Збруч на допомогу УНР в її боротьбі з большевиками.

Докладніше див. «ЕУ 1», стор. 527-540.
Література: Див. *Українська Галицька Армія.*
Р. М.

Українсько-Руська Видавнича Спілка (з 1922 — Укр. Вид. Спілка), акційне т-во, засноване 1899 у Львові з ініціятиви М. *Грушевського* (він був і гол. дир.) для видавання творів укр. письм., перекладних творів світової літератури і популярно-наук. кн. Гол. ред. були І. *Франко* та В. *Гнатюк*. З 1905 У.-Р.В.С. перебрала від НТШ видання *«Літ.-Наук. Вісника»;* 1907—14 і 1917—18 «ЛНВ» і частково друк кн. були перенесені до Києва. По перерві на час війни 1922 в-во відновлено у Львові і діяло до 1932, але його діяльність була значно обмежена. До 1917 У.-Р.В.С. видала понад 300 кн. у двох серіях — белетристики і гол. популярно-наук. літератури. В літ. серії вийшли серед ін. твори В. Винниченка, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, Л. Мартовича, В. Стефаника, М. Черемшини, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, Марка Вовчка, Б. Лепкого; переклади з В. Шекспіра, Г. Байрона, Г. Гайне, К. Гамсуна, Г. Гавптмана, Е. Золя, Ґ. де Мопасана, Г. Понтоппідано, К. Ґуцкова, В. Оркана, Л. Толстого, Ф. Достоєвського та ін.; у популярно-наук. — Е. Карєєва («Філософія культ. і соц. історії XIX ст.»), І. Тена («Філософія штуки»), Дж. Інґрема («Істо-

рія політ. економії»), Ф. Енґельса («Початки родини»), К. Кавтського («Народність і її початки») та ін.

Українсько-совєтська війна 1917—21, різними фазами тривала від кін. 1917 до кін. листопада 1921. По проголошенні УНР (20. 11. 1917) большевики почали підготовку до захоплення України при допомозі зросійщеного міськ. елементу та рос. ґарнізонів і прифронтових частин, що перебували під їх впливом. Підготоване на 11. 12. 1917 больш. повстання у Києві було придушене, а больш. частини вислано ешельонами за кордони України. Збольшевізовані відділи 2 Ґвардійського корпусу, що під проводом Є. *Бош* їхали з фронту до Києва, були розброєні укр. корпусом П. *Скоропадського* б. Жмеринки і відряджені до Росії.

Наступ большевиків на Лівобережжя в січні 1918

1 — больш. війська; 2 — укр. війська

Грудень 1917 — квітень 1918. Після відкинення укр. урядом ультиматуму Совєта Нар. Комісарів у Петрограді (17. 12. 1917), який намагався леґалізувати больш. військ. загони на Україні, почалася У.-с. в., яку большевики провадили від імени створеного 25. 12. 1917 у Харкові свого уряду. На Україні большевики мали, крім прихильних військ. загонів на Зах. фронті, запасні полки по містах, також частини червоної ґвардії, що набиралися з робітників Харківщини і Донеччини. Однак гол. їхню силу становили загони рос. червоної ґвардії що наступали з півн. Цій больш. армії протиставилося військо Укр. Центр. Ради, що складалося з малочисельних добровольчих частин і куренів *Вільного Козацтва.*

25. 12. 1917 30-тисячна рос. армія під проводом В. *Антонова-Овсєєнка* чотирма групами вирушила з Гомеля і Брянська на Україну в напрямах Чернігів-Бахмач, Глухів-Конотоп, Харків-Полтава-Лозова. Одночасно по містах Лівобережжя було підготовано повстання місц. больш. груп, при чому больш. пропаґандою розкладено деякі укр. ґарнізони. 26. 12. 1917 большевики зайняли Харків і, наступаючи звідти, захопили Лозову, Катеринослав (9. 1. 1918), Олександрівське (15. 1.), Полтаву (20. 1.). Брянська група захопила Глухів (19. 1.) і Конотоп (16. 1.).

Одночасно група М. *Муравйова,* наступаючи з Полтави, захопила Ромодан, а звідти на півн. — Бахмач (27. 1.), де зійшлися 3 рос. групи, які під командуванням Муравйова почали наступ на Київ. Укр. Центр Рада для захисту столиці вислала військ. частини, зформовані з добровольців, на Полтаву і Бахмач. Серед цих частин (разом бл. 600 бійців) був і Студентський Курінь, розбитий 4-тис. больш. загоном у бою під *Крутами* (29. 1. 1918). Для підготови окупації Києва большевики організували 29. 1. 1918 повстання, здебільша чужонац. робітників, т. зв. Київ. січневе повстання з центром на зав. *«Арсенал»* (див. *Додатки),* яке, однак, 4. 2. 1918 було ліквідоване загонами новозформованого куреня *Січових Стрільців* та Вільного Козацтва. Наступ рос. червоноґвардійців з Бахмача і Лубнів на Київ тривав, і 8. 2. укр. уряд залишив столицю; 9. 2. до Києва вступили загони Муравйова, жорстоко поводячись з укр. населенням.

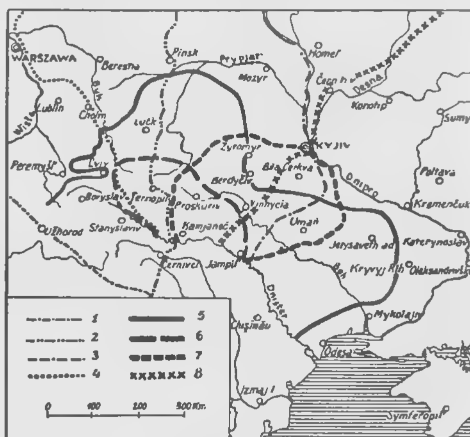
З Києва больш. військо почало похід на Правобережжя, зводячи бої з частинами Вільного Козацтва. На Волині збольшевиченій кол. рос. 7 армії вдалося захопити Проскурів, Жмеринку, Козятин, Бердичів, Рівне й Шепетівку, а загони Укр. Центр. Ради обороняли позиції на лінії Житомир-Коростень-Сарни.

Після укладення *Берестейського миру* (9. 2. 1918) і домовлення з нім. і австр. урядами про звільнення України від больш. окупації укр. частини під проводом ген. К. *Прісовського* і С. *Петлюри,* разом з нім. (з 24. 2. 1918) і австр. (з 27. 2.) повели успішні бої на Правобережжі під Житомиром, Бердичевом, Козятином, Бучею і 1. 3. 1918 звільнили Київ. Упродовж березня-квітня нім. і австр. війська звільнили Лівобережну Україну, а військ. загони отамана П. *Болбочана* і В. *Сікевича* — Крим і Донеччину. Пере-

іяканий нім. наступом, В. Ленін доручив 14. 3. 1918 своєму представникові на Україні С. Орджонікідзе удавано українізувати рос. загони В. Антонова і Муравйова, однак і цей маневр не мав успіхів. У той час бої відбувалися за зал. вузли, а просування військ. частин здійснювалося панцерниками по залізничих коліях. Тим часом сов. Росія змушена була визнати умови *Берестейського миру* і згодом, 12. 6. 1918, підписала з Укр. Державою прелімінарний мир.

Грудень 1918 — грудень 1919. Друга фаза У.-с. в. розпочалася під час протигетьманського повстання, очоленого Директорією УНР. 17. 11. 1918 у Москві створено Тимчасовий роб.-сел. уряд України, який при допомозі армії на чолі з В. Антоновим, Й. Сталіном і В. Затонським, без оголошення війни, у грудні 1918 почав з Курська наступ на Україну. Проти цієї агресії Директорія вислала сов. урядові протестні ноти (31. 12. 1918, 3, 4 і 9. 1. 1919), на які не одержала відповіді, тоді вона 16. 1. 1919 оголосила війну сов. Росії. На той час укр. військ. сили складалися з реґулярних формацій: Корпус Січ. Стрільців, Запор. корпус, як також з недисциплінованих повстанських загонів, якими командували політ. не вироблені отамани (Н. *Махно*, М. Григоріїв, Ангел, Зелений та ін.), які часто переходили на бік большевиків. Впродовж грудня 1918 — січня 1919 больш. війська, при співдії деяких отаманів, зайняли Лівобережжя, а 5. 2. 1919 підійшли до Києва, і укр. уряд знову був примушений залишити столицю. У лютому 1919 большевики повели подвійний наступ: на півн. по лінії Мозир-Коростень, Лунинець-Сарни-Рівне, намагаючися відтяти відділи Армії УНР від УГА, і на півд. з р-ну Кременчук-Катеринослав через Знам'янку на Бірзулу-Жмеринку, з метою ізолювати укр. військ. частини від десанту Антанти. На цьому відтинку Армія УНР зазнала поразки, бо в певний момент отаман М. Григоріїв, незадоволений поступливістю Директорії супроти Антанти, перейшов на больш. бік. Третя больш. група повела наступ з Києва в напрямі Бердичів-Козятин-Жмеринка, щоб не допустити до з'єднання між півн. і півд. частинами Армії УНР.

У березні 1919 військо УНР перейшло в протинаступ, завдаючи відчутних ударів большевикам у р-ні Бердичів-Козятин-Житомир і підступаючи аж під Київ. Цей стратегічний маневр Армії УНР унеможливив большевикам прорватися через Румунію на Угорщину для допомоги ком. військ. частинам Бели Куна, які захопили владу на Угорщині. У квітні 1919 большевики скористалися з відходу військ Антанти, щоб наступом на сер. відтинку на Жмеринку відтяти укр. півд. групу від решти Армії УНР; через непослух отамана О. Волоха ця група мусіла 16. 4. 1919 перейти Дністер, де румуни її роззброїли, і тільки пізніше через Галичину дістатися на Волинь. У

Бойові фронти 1914—1920

1 — найдальший фронт рос. армії 1914—15 рр.; 2 — найдальший фронт австр.-нім. армій 1915—18 рр.; 3 — найдальший фронт поль. військ, травень 1920 р.; 4 — найдальший фронт больш. військ, серпень 1920 р.; 5—7 — укр. оборонні лінії (5. 3. 1919, 6. 6. 1919, 7. 8. 1919); 8 — півн.-зах. інвазія денікінської армії

руках укр. влади залишилася значно звужена територія і смуга, завширшки 40-50 км на півд.-зах. Волині в р-ні Дубного-Бродів.

Спроба перевороту отамана В. *Оскілка* (19. 4. 1919) ослабила також півн. протибольш. фронт на Волині. Тоді ж у настроях населення наступили певні зміни. Антиукр. політика сов. уряду УССР та жорстокі реквізиції больш. війська викликали обурення серед селян, які поповнювали лави повстанців, вороже наставлених до больш. влади. За таких обставин навіть просов. незалежна УСДРП створила свій рев. комітет, який збройно виступив проти рос. большевиків. У травні 1919 большевики скористалися з наступу поляків у р-ні Луцького, (чим була ослаблена Півн. група Армії УНР), щоб наступом з півн. й півд.-сходу захопити Рівне, Шепетівку, Проскурів і навіть Кам'янець-Подільський. У таких обставинах Армія УНР, уклавши перемир'я з поляками (24. 5. 1919), реорганізувалася у складі 4 військ. груп: Січ. Стрільців, Запор., Волинську й Півд.-Сх., охоплюючи разом бл. 15 000 бійців і на поч. червня зручним наступом витиснула большевиків з півд.-зах. Поділля, звільнивши Кам'янець-Подільський, який став тимчасовим осідком укр. уря-

ду. В кін. червня — на поч. липня большевики знову здобули втрачену територію, захопивши Проскурів (5. 7. 1919) і підійшовши під Кам'янець. Однак в сер. липня, зміцнившися повстанським загоном Ю. *Тютюнника* (рештки загону Григорієва), що пробився крізь зону, контрольовану большевиками, Армія УНР відтиснула больш. за лінію Городок—Ярмолинці—Шаргород—Дунаївці—Нова Ушиця—Вапнярка.

Після переходу УГА за Збруч (16-17. 7. 1919) у серпні 1919 почався спільний похід Армій УНР і УГА проти большевиків під командуванням ген. М. *Юнакова* і В. *Курмановича*. Об'єднані армії в ч. 85 000 бійців і бл. 15 000 укр. повстанців наступали на Київ й Одесу; після завзятих боїв на Подільському відтинку вони зайняли Вінницю (12. 8), Хмельник, Янів, Калинівку, Старокостянтинів (14. 8), згодом Бердичів (19. 8), Житомир (21. 8), і 31. 8 укр. частини сер. відтинку увійшли у Київ. Однак, у той самий час до Києва увійшла і Добровольча Армія А. *Денікіна*. Щоб не допустити до конфлікту з ними укр. частини відтягнено з Києва. З суперництва між українцями і денікінцями скористалися большевики, які перекинули свою 14 армію з оточення в р-ні Катеринослав-Ольвіопіль через Сквиру до Житомира. Конфлікт з Денікіном викликав розходження між командуванням УНР і УГА, ситуацію ще ускладнила епідемія тифу. УГА підписала сепаратну угоду з Денікіном (6. 11. 1919). У цей час сов. війська почали захоплювати Правобережжя, яке перед тим здебільша було окуповане Денікіном, а на зах. поляки окупували рештки території під владою УНР. Армія й уряд УНР, опинившися в кін. листопада в оточенні большевиків, поляків і денікінців, вирішили на нараді в Чорториї (4. 12. 1919) припинити реґулярну військ. дію, натомість продовжувати боротьбу партизанським способом у запіллі большевиків і денікінців.

Грудень 1919 — листопад 1920. У *Зимовому поході* (6. 12. 1919 — 6. 5.1920) Армія УНР під проводом М. Омеляновича-Павленка оперувала в запіллі большевиків на Єлисаветщині, з лютого 1920 за Дніпром на Золотонощині, де воювала з 14 сов. армією.

Після підписання *Варшавського договору* (22. 4. 1920) почався поль.-укр. наступ на большевиків. Поруч поль. армії, дві укр. дивізії і армія, що повернулася з Зимового походу, почали наступ проти большевиків. Уже 7. 5. 1920 дивізія М. Безручка разом з поль. частинами увійшла до Києва. Однак ці початкові успіхи були перекреслені протинаступом больш. армії С. Будьонного, який за червень-серпень здобув територію по Збруч, і згодом зайняв велику частину Галичини і Волині та через Замостя прямував на Варшаву. Після розгрому большевиків під Варшавою (15. 9. 1920) почався черговий наступ поль.-укр. армій, які відтиснувши больш. загони, дійшли на Поділлі по лінії Яруга над Дністром — Шаргород-Бар-Літин. Ці операції були припинені 18. 10. 1920, коли поль. уряд підписав перемир'я з совєтами. Тоді Армія УНР в числі 23 000 бійців сама продовжувала боротьбу проти больш. військ до 21. 10. 1920, коли під тиском переважаючих військ мусила перейти Збруч на територію поль. держави, де була інтернована.

Другий Зимовий похід. Останній збройний виступ добровольців з-поміж інтернованих у Польщі вояків УНР проти большевиків, під командуванням ген. Ю. Тютюнника, відбувся в листопаді 1921. Завданням цього т. зв. Другого *Зимового походу* було рейдом у запілля большевиків скоординувати партизанські загони, дії яких мали викликати повалення сов. режиму на Україні. Організовані дві групи: подільська (400 бійців) і волинська (800 бійців), 4. 1 перейшли сов. кордон і оперували на Правобережжі. Подільська група пройшла з успішними боями Поділля і дійшла до с. Вахнівки на Київщині, звідки повернула через Волинь до поль. кордону. Волинська група захопила Коростень і дійшла до с. Леонівки на Київщині, але не з'єднавшися з подільською групою, також подалася на Зах. Оточена кіннотою Г. Котовського, волинська група була розбита у бою під Малими Міньками (17. 11), а 359 бійців, що потрапили до полону, були 23. 11. 1921 розстріляні під *Базаром*.

Т. ч. закінчилася укр.-сов. війна, ведена реґулярними військ. формаціями, поразкою України. Ще кілька років велася, гол. на Правобережжі, партизанська боротьба проти больш. влади. Повстанські загони, хоч формально не підлягали командуванню Армії УНР, що вже була в екзилі, проте ідейно були пов'язані з боротьбою УНР за незалежність України (див. *Повстанський рух на Україні 1918—22*).

Див. також: *Армія Укр. Нар. Республіки, Укр. Гал. Армія, Січові Стрільці.*

Література: Капустянський М. Похід укр. армій на Київ—Одесу в 1919 р. Короткий воєнно-іст. огляд. ч. І—ІІІ. Л. 1921—22, Мюнхен 1946; Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919—22 рр. Коломия—К. 1923; Доценко О. Літопис Укр. Революції. т. II, кн. 4—5, Л. 1923—24; Антонов-Овсеенко Б. Записки о гражданской войне. т. I—IV, М.—Л. 1924—1933; Бош Е. Год борьбы. М.—Л. 1925; Базар. Збірник. Каліш 1932; Безручко М. Січ. Стрільці в боротьбі за державність. Каліш 1932; Укр.-моск. війна 1920 р. в документах. т. І. Б. 1933;

Шандрук П. Укр. Армія в боротьбі з Московщиною (18. 10. — 21. 11. 1920). За Державність. Зб. 4, Каліш 1934; Рогозний Г. Базар. Чернівці 1934; Стефанів З. Укр. Збройні сили 1917—21 рр. т. І—ІІІ. Коломия 1934—35; Доценко О. Зимовий похід Армії УНР. Б. 1935; Омелянович-Павленко М. Зимовий похід. Прага 1940; Лихолат А. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 гг.). М. 1954; Удовиченко О. Україна у війні за державність. Вінніпеґ 1954; Мірчук П. Укр.-моск. війна 1917—1919. Торонто 1957; Шанковський Л. Укр. Армія в боротьбі за державність (1917—1920). Мюнхен 1958; Shandruk P. Arms of Valor. Нью-Йорк 1959; Гражданская война на Украине. т. I—II, К. 1967; Удовиченко О. Третя Залізна Дивізія. Нью-Йорк 1971; У 50-річчя Зимового Походу УНР. Нью-Йорк 1973; La guerre polono-soviétique de 1919—1920. Institut d'Etudes Slaves. Париж 1975; Удовиченко О. Третя Залізна Дивізія, т. II. Рік 1920. Нью-Йорк 1982.

А. Жуковський

Українці, див. *Доповнення.*

«Ukránia», інформативний місячник, виходив у Будапешті 1916 (20 чч.) угор. мовою, ред. Г. *Стрипський.* Містив матеріяли з укр. культ., політ. і госп. життя, літ. переклади; чимало уваги присвячував угор.-укр. взаєминам.

«Ukranía Libre», есп. мовою піврічник, вид. Інформаційного Ін-ту в Буенос-Айресі (Арґентіна), виходив 1951—60 (19 чч.); гол. ред. Ю. Тис-Крохмалюк. Ж. інформував про культ., рел., політ. і госп. справи на Україні та укр. життя в Арґентіні. З 1963 Ін-т (дир. В. Косюк) видавав неперіодично публікації в серії «Україна, її історія і життя».

УКРМЕТ, див. *Українська Метеорологічна Служба.*

Уланів (IV—9), с. на півн.-сх. Поділлі, Хмельницького р-ну Вінницької обл., положене над р. Сниводою, бл. 2 700 меш.; кол. торг. м-ко (1926 82% населення становили жиди).

Улашин (Ułaszyn) Генрик (1874—1956), поль. мовознавець-славіст молодограматичної школи, родом з-під Таращі на Київщині. Студіював у Київ. Ун-ті (1905—07), у Кракові, Відні й Ляйпціґу. 1917—19 викладав мовознавство у Поль. Університетській Колеґії в Києві. 1918—21 — проф. слов. філології в ун-ті у Львові, 1921—39 у Познані, з 1945 в Лодзі. Крім праць про поль., ц.-слов. і рос. мову (серед ін. «Поль. язык», К. 1916), писав чимало на укр. теми: «Kontrakty kijowskie. Szkic hist.-obyczajowy, 1798—1898» (1900), «Kumać po lembersku» («Książka» 1902; про поль. злодійське арґо у Львові), ст. в «Dziennik-у Kijowski-м»; про терміни «русин», «руський», «малоруський», «українець», «український» (1929—47) і т. д. Для зрозуміння генези назви Мала Русь (= культ. старша) важливі його праці про значення назв Małopolska і Wielkopolska (1950—54).

Улашківці (V—6), с. Чортківського р-ну Тернопільської обл., розташоване на зах. Поділлі над р. Стрипою; 2 500 меш. Колись м-ко з великими ярмарками; василіянський манастир.

Улинець Олекса (*1903), нар. коломийкар з с. Тишава на Закарпатті; перебуваючи 27 рр. на заробітках у різних країнах, створив понад 1 000 пісень на фольклорній коломийковій основі, під великим впливом поезій Т. Шевченка. Основні мотиви пісень У. — розмова з батьківщиною: «Чуєш, брате», «Линуть вісті», «На чужині вас думаю, в рідний край посію», «Тяжко мені на чужині», «Верховино, світе милий» та ін.

Уличі (угличі, улучі), сх.-слов. плем'я, що заселювало у 6—9 вв. пониззя Дніпра від р. Росі до Чорного м. У. були у добросусідських відносинах з *тиверцями,* але ворогували з *полянами* і київ. князівством. Кн. Олег 885 р. воював з У. У 10 в. під натиском печенігів У. пересунулися на зах. і оселилися над Богом і Дністром, доходячи до Дунаю і Чорного м.; їхнім гол. городом був *Пересічень.* У сер. 10 в. (за кн. Ігоря), після завоювання воєводою Свенельдом, У. увійшли до складу Київ. Руси і разом з ін. племенами, творили основу укр. народу. Після 940 літопис не згадує про У. Є припущення, що під тиском половців У. у 12 в. переселилися на півн., між гор. Случчю і Богом і були відомі п. н. *болоховців.*

Література: Рыбаков Б. Уличи. Краткие сообщения Ин-та Материальной Культуры. т. 35. М.—Л 1950; Березовец Д. Поселения уличей на Тясмине. Материалы и исследования по археологии СССР. 108. М. 1963; Брайчевський М. Літописні племена. У кн. Походження Русі. К. 1968; Bolşacov-Ghimpu A. A propos des Oulitches. Revue des études sud-est européennes. 12. 1974.

Улізко Яків (Яків Петренко) († до 1686), козак Корсунського полку (1649), військ. суддя у війську Івана Золотаренка на Білорусі (1654—55), полк. Корсунський (1659—65); разом з Юрієм Хмельницьким 1660 перейшов на поль. бік. 1665 потрапив до моск. полону; ген. суддя у П. Дорошенка (1674); перейшов до Самойловича і був стародубським полковим суддею (1676—78). Його нащадки (син Тиміш, стародубський полковий хорунжий 1686—87, помер 1720), були в лавах стародубської старшини, а зголом належали до чернігівського й полтавського дворянства.

Уліт (Tringa), рід птахів родини сивкових. Довж. 20—37 см, вага 58—200 гр. Відомо 14 видів, з них на Україні — 7, у тому ч. травник (T. totanus), поручайник (T. stagnatilis), чорниш (T. ochropus). Мисливські птахи.

Улянівка (III—15), с. м. т. Білопільського р-ну Сумської обл., положене на Слобожанщині, над р. Виром; 4 500 меш. (1970). Харч. пром-сть. У. заснована наприкін. 17 в.

Ульянівка (V—11), м. (з 1974), р.ц. Кіровоградської обл. Положена над р. Синицею (ліва притока Бога) на Придніпровській височині. 10 900 меш. (1975). Харч. пром-сть (цукроварна та ін.).

Ульянов Петро (1899—1964), скульптор-монументаліст родом з Смоленщини; закінчив Харківський Художній Ін-т (1927), викладач 1936—63 Київ. Інж.-Будів. Ін-ту. Пам'ятники М. Щорсу і В. Боженкові в Житомирі (1932), Л. Глібову в Чернігові (1934); скульптурні портрети сов. держ. діячів, письм. (Т. Шевченка, А. Міцкевіча, М. Ґорького) та ін.

Ульянова Валентина (* 1939), графік родом з Донецького; закінчила Київ. Художній Ін-т (1965). З 1967 викладач Київ. Художнього Ін-ту. Працює в книжковій ілюстрації та станковій графіці.

Уманець Василь (* 1916), композитор і педагог родом з Київщини; муз. освіту здобув у Київ. Консерваторії (1945); викладач муз. шкіл Києва і Дніпропетровського; твори для симфонічної оркестри, струнного квартету, сольоспіви на слова укр. поетів, пісні для дітей, обробки нар. пісень; праці на теми укр. хорової музики.

Уманець Федір (1841—1908), письм.-історик і гром. діяч зі старого коз.-старшинського роду Глухівщини, гол. Глухівської пов. земської управи (1887—95) і Чернігівської губ. земської управи (з 1895). Був близький до укр. нац. руху, сприяв поширенню укр. елементу в діяльності Чернігівського земства (запросив до нього як службовців Б. Грінченка, М. Коцюбинського, М. Вороного, В. Самійленка та ін.). Автор праць з історії України та Польщі й історії укр.-поль. взаємин: «Гетман Мазепа» (1897), «Вырождение Польши. Два года после Ягеллонов» (1872), «Кн. Константин-Василий Острожский» («Русский архив», IV, 1901). Низка ст. про укр.-поль. справи; публіцистична праця «Общественное воспитание в России» (1867). Особливу вагу має монографія У. про гетьмана Мазепу, в якій автор, використовуючи також архівний матеріял (зокрема зі збірок П. Дорошенка і Марковичів), уперше в новітній укр. історіографії дав спробу позитивної характеристики Мазепи як людини й держ. діяча. *О. О.*

Уманський Моріц (1907—1948), театральний і кінодекоратор; родом з Житомира. Навчався у Київ. мист. індустріяльній проф. школі і Київ. Художньому Ін-ті. Оформлював у Київ. Театрі ім. І. Франка: «Украдене щастя» І. Франка (1939), «Маруся Богуславка» М. Старицького (1945), «Дванадцята ніч» В. Шекспіра (1948) та ін.; у Київ. Театрі Рос. Драми: «Камінний господар» Лесі Українки (1946) й ін., а також фільми: «Щорс» (1937), «Олександер Пархоменко» (1941), «Подвиг розвідника» (1947) та ін. Працював у ділянках книжкової і журнальної графіки та пляката.

Уманський Олександер (2. 2. 1900, Київ — 1973), укр. учений у ділянці будів. техніки; закінчив 1925 Київ. Політехн. Ін-т. Під керівництвом Є. Патона та К. Сімінського виконав у 1925—30-их pp. ряд проєктів мостів на Україні. Від 1930 проф. Київ. Інженерно-Будів. Ін-ту, працював в Ін-ті Будів. Механіки ВУАН. 1935 призначений до Воєнно-Повітряної Академії в Москві (з 1963 її проф.). Свої численні праці 1927—35 pp. друкував укр. мовою та працював над укр. техн. термінологією ділянки будів. механіки По довгій перерві 1960 знову друкувався укр. мовою (в ж. «Прикладна механіка»). Найважливіші праці: «Наплавні мости» (1931 та 1939), «Спеціяльний курс будів. механіки» (1934), «Згин та кручення тонкостінних авіяційних конструкцій» (1939), «Курс видержливости матеріялів» (2 тт., 1952), «Курс інженерної механіки літака» (1957). *С. Ю. П.*

Уманцев Федір (* 1914), мистецтвознавець родом з Донеччини, закінчив Київ. Ун-т, дослідник укр. мистецтва 14—17 вв. Співавтор (з М. Анікіною) праці «Укр. живописний портрет» (1970), ст. у 2—4 тт. «Історії укр. мистецтва» (1967—70) і в «Нариси історії укр. мистецтва» (1966).

Уманці, коз.-старшинський рід правобережного походження, відомий з часів Хмельниччини. Пилип Іванович У. («Пилипча») був сотником глухівським (1653—68) і полк. ніженським (1669—74). Нащадки його єдиного сина Дем'яна У., протопопа глухівського, були городовими отаманами й сотниками глухівськими (1726—67) й япольськими (1772—81), а дехто потрапив і до полкової старшини: Василь Семенович У. 1736—38 був ніженським полковим хорунжим. З цього роду походив Олександер Олексійович У. († 1877), лікар і письм., дослідник чуми в Єгипті у 1842—43, автор кн. про подорож на Близький Схід (1850) і нарисів з історії Причорноморщини (1887). У. були великими землевласниками й земськими діячами на Чернігівщині в 19 в., зокрема Федір Михайлович У. (див.). *О. О.*

Умань, Гумань (V—11), м. обл. підпорядкування, положене на Придніпровській височині над р. Уманкою (сточище р. Бога); 80 000 меш. (1980). Перша згадка про У. з 1629 (м. Брацлавського воєводства); у 1648—67 у складі коз.-гетьманської держави — полкове м. і важлива фортеця; за Андрусівським перемир'ям знов увійшло до складу Речі По-

сполитої. Після зруйнування турками і татарами (1674) більшість людности переселилася на Лівобережжя; у 18 в. набуло знову значного екон. і культ. (манастир і школа Василіян) значення. У 1726—1832 належало поль. маґнатам *Потоцьким*. В околицях У. діяли загони гайдамаків, які на короткий час опанували У.: 1737, 1750 і 1768 (під проводом М. *Залізняка* і І. *Ґонти*, які винищили поль. шляхту, що сховалася в У. і духовенство — «уманська різня»). З 1793 У. увійшла до складу Рос. Імперії, з 1797 — пов. м. Київ. губ., 1837—57 — центр військ. поселення Київ. і Подільської губ. З другої пол. 19 в. населення У. значно зросло (1860 — 10, 1897 — 29, 1914 — бл. 50 000 мешк.), на що вплинуло і з'єднання У. залізницею з Києвом (1890) та Одесою (1891); екон. характер торг. (гол. збіжжям) і ремісничий; переважало жид. населення. За сов. часів м. почало розвиватися щойно з 1960-их рр.: населення в тис.: 1926 — 44,8, 1959 — 45, 1970 — 63, 1980 — 80. Різко змінився нац. склад населення (у %) 1926: українці 43,3, жиди 49,5, росіяни 4,6; 1959: 76,5, 5, 16.

Гол. галузі пром-сти: машинобудів. і приладобудування (зав.: «Мегомметр», оптико-мех., театрального устаткування), харч. (зав.: овочеконсервний, маслосиробний, вітамінний, лікеро-горілчаний, м'ясокомбінат й ін.), легка (фабрики: швейна, взуттєва, мист. пром. виробів), будів. матеріялів (зав.: толевий, цегельні тощо). Дві високі школи (с.-г і пед ін-ти), технікум механізації сіль. госп-ва, пед., мед. і муз. училища. Уманський краєзнавчий музей (заснований 1917), держ. заповідник — дендропарк «*Софіївка*».

УМО, Українське Мистецьке Об'єднання, діяло 1929—31 у Києві, об'єднувало мистців-реалістів старшого покоління, які вийшли з *АХЧУ* (Ф. Кричевський, К. Трохименко, І. Їжакевич, М. Козик, Ф. Коновалюк, В. Коровчинський, Г. Прахов, Г. Світлицький, О. Сиротенко, Т. Тимощук, І. Хворостецький, І. Шульга та ін.) й здійснювали гасло «Мистецтво в маси». УМО було критиковане чл. *АРМУ* і *АХЧУ* за назадництво й реакційність.

Унава, р. на Придніпровській височині, права притока Ірпеня (сточище Дніпра); довж. 87 км, сточище 680 км², перев. ширина річища 2—10 м. Над У. — м. *Фастів*.

Унбеґавн (Unbegaun) Борис (1898—1973), рос. мовознавець-славіст нім. походження, д. чл. УВАН у ЗДА. Студіював у Любляні й Парижі, проф. Брюссельського (1936—53), Страсбурзького (1937—53), Оксфордського (1953—65), Колюмбійського в Нью-Йорку (1938—39, 1959—60, 1965—71) і Нью-Йоркського (1964—73) ун-тів. Гол. праці з сучасної рос. мови та її історії, історії сербської й рос. літ. мов, слов. етимології, ономастики на широкому іст.-культ. тлі. Укр. проблемам присвячені його ст. про кафські (Крим) грамоти 1502 (1950), про походження назви рутенці (1949, 1950, 1953), про укр. позики в рос. мові 17 в. (1960), про геогр. назви 18 в. у півд. Україні й Криму (1936) і про типи й структуру укр. прізвищ (великий розділ у його кн. „Russian Surnames", 1972). У журн. „Revue des études slaves" провадив впливові річні огляди публікацій з укр. мовознавства (1932—68).

Унів, кол. с. Перемиського пов. в Галичині (1 300 мешк.), тепер с. Міжгір'я Золочівського р-ну Львівської обл.; у минулому важливий монаший і друкарський осередок. В У. з 14 в. діяв манастир Успення Богородиці з оборонними мурами, спершу правос., 1700—1790 — належав до Василіянського Чину, у 18 в. один з важливіших манастирів у Галичині; згодом занепав. 1919 митр. А Шептицький переніс до У. осередок *Студитів* з осідком ігуменату. Тут розвинуто було серед ін. малярську школу, палітурню, а з 1935 друковано церк.-рел. місячник «Промінчик Сонця Любови». За сов. влади Успенську Лавру перетворено на в'язницю, а манастирські будинки на будинок відпочинку для старших осіб.

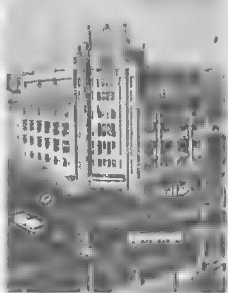
При манастирі в У. діяла відома Унівська друкарня (У.д.). 1618 ігумен К. *Ставровецький*-Транквіліон почав друкувати на пересувній друкарні «Зерцало богословія». Справжню друкарню в У. заснував львівський єп. Арсеній *Желиборський*, який перевіз сюди львівську друкарню, з 1646 у ній працював відомий друкар А. *Скульський*. В У. видано «Псалтир», «Пѣтныи Акафісты» (1660). Опіку над У.д. продовжував архимандрит Варлаам Шептицький (1670—1710), за якого друкарі Симеон і Василь *Ставницькі* видали «Выкладъ о церкви святой» (1670), а Дмитро Кульчицький «Псалтир» (1678). У 1673 в У.д. молд. митр. Дософтей (Доситей) Барила видав рум. мовою кирилицею відомий віршований «Псалтир» („Psaltirea pre versuri tocmită") за зразком Я. Кохановського, «Акафісти» (1673) і «Літургіон» (1679), перекладені з укр. видань. За єп. Афанасія Шептицького (1722—46) в У.д. видано «Собраніє припадковъ» (1732) і «Служебникъ» (1733). За весь час в У.д. видано бл. 60 кн., друк яких відзначався добрим поліграфічним виконанням. У 1770 У.д. занепала через суперництво Львівського Ставропігійського Братства.

Б. Казимира

Універмаґи, універсальні маґазини — великі підприємства роздрібної торгівлі, що мають у продажу майже всі види непродовольчих (часто і продовольчих) то-

варів; перев. розміщені в окремих спорудах або у складі загальноміськ. торг. центрів. Порівняно з ін. типами крамниць У. мають вищу рентабельність. Наявність в У. великого асортименту товарів дає змогу споживачам купити в одному приміщенні усі потрібні товари з мінімальною витратою часу.

Перші У. з'явилися на Україні в кін. 18 в. у Києві та Львові. На 1978 в УССР було 914 У., з них 767 у системі споживчої кооперації. Тільки 147 У. системи держ. торгівлі відповідають сучасним нормам маґазинів (понад 1 000 м² площі). У. є лише у кожному третьому місті УССР. Першим У. з самообслуговуванням на Україні і в СССР був ЦУМ (Центр. універсальний маґазин) у Вінниці (1969). Найбільшими У. є «Україна» та ЦУМ у Києві, «Білий лебідь» у Донецькому тощо.

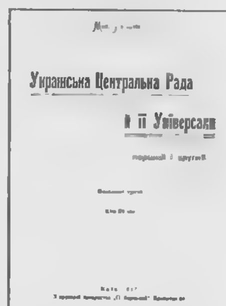

Універсальний маґазин у Києві

Універсал, акт влади, який доводить до заг. відома певну постанову, політ. рішення чи надання привілеїв. На Україні в 17—18 вв., на зразок поль. королів чи сойму, У. видавали гетьмани, особи з ген. старшини або й полк.; У. стосувалися військ. справ (оголошення походу, сторожової служби), зем. (підтвердження землеволодіння, роздача маєтностей), призначення на урядові пости, надання особистих або групових привілеїв (напр., містам), стягнення податків, зовн. політики (прийом послів, союзні взаємини тощо). Деякі У. мали характер давніх охоронних *грамот.* У. укладався в гетьманській або полковій канцелярії і містив у вступі імена тих, хто видавав і кому видано У., а в кін. дату видання і підпис. Деякі У. розповсюджувалися у копіях, які розсилалися до місц. адміністрації. Іноді У. оголошувалися прилюдно на площах чи в церквах.

Пізніше назву У. надано і деяким політ. документам: зверненням до народу представників визвольного руху: керівники Коліївщини 1768 видали У. до селян з закликом до боротьби проти поль. шляхти за визволення «з неволі і ярма панського», 1917—18 Центр. Рада назвала У. свої гол. держ.-політ. акти (див. *Універсали Укр. Центр. Ради).*

Універсали Української Центральної Ради, грамоти-проклямації, що їх видавав укр. парлямент до заг. відома, наподоблюючи У. гетьманів коз. доби. Укр. Центр. Рада (УЦР) видала 4 У., які визначили етапи укр. держави — від автономної до самостійної.

I У. (23. 6. 1917) проголосив автономію України («однині самі будемо творити наше життя»). Це була відповідь УЦР *Тимчасовому Урядові* на його неґативне ставлення до автономної України. Згідно з I У., «не одділяючись від всієї Росії... народ український має сам порядкувати своїм життям», а закони повинні бути ухвалені Всенар. Укр. Зборами. Автором I У. був В. Винниченко. По проголошенні автономії 28. 6. 1917 створено *Ген. Секретаріят.*

Українська Центральна Рада
й її Універсали

II У. (16. 7. 1917) зафіксував наслідки домовлень між УЦР і Тимчасовим Урядом; останній визнавав УЦР і Ген. Секретаріят як крайовий орган України і водночас Ген. Секретаріят ставав органом центр. уряду; з свого боку, УЦР визнавала Всерос. Установчі Збори, а до їх скликання зобов'язувалася не робити самовільних кроків до здійснення автономії України.

III У. (20. 11. 1917) проголосив Укр. Нар. Республіку (УНР), формально не пориваючи федеративних зв'язків з Росією, і дем. принципи: свободу слова, друку, віровизнання, зборів, союзів, страйків, недоторканість особи й помешкання; оголосив нац. автономію для меншостей (росіян, поляків, жидів), скасував смертну кару, як також право приватної власности на землю й визнав її власністю всього народу без викупу, установив 8-годинний робочий день, оголосив реформу місц. самоврядування, визначив 9. 1. 1918 днем виборів до *Укр. Установчих Зборів,* які мали бути скликані 22. 1. 1918.

IV У. (22. 1. 1918) проголосив УНР «самостійною, ні від кого незалежною, вільною суверенною державою укр. народу», а виконавчий орган, Ген. Секретаріят — *Радою Нар. Міністрів.* Він замінив постійну армію міліцією, доручив провести вибори нар. рад — волосних, пов. і місц., установив монополію торгівлі, контроль над банками, підтвердив закон про передачу землі селянам без викупу, прийнявши за основу скасування власности і соціялізацію землі. Доручив Раді Нар. Мін. продовжувати розпочаті переговори з центр. державами і довести до підписання миру; закликав усіх громадян УНР до боротьби з большевиками.

I У. оголошено на Всеукр. Військ. З'їзді; II У. на сесії Укр. Центр. Ради, III і IV поставлено на голосування чл. Малої

Ради, чим надано їм значення законопроєктів. Директорія УНР не зберегла практику оголошення У. Замість У. почали видавати декларації.

Література: Грушевський М. Укр. Центр. Рада й її Універсали: перший і другий. К. 1917; Грушевський М. На порозі нової України. К. 1918; Христюк П. Замітки і матеріяли до історії укр. революції 1917—20 рр. т. I—II. Відень 1921. *А. Ж.*

«Універсальний Журнал» («УЖ»), ілюстрований місячник, виходив з листопада 1928 до серпня 1929 в Харкові; гол. ред. Ю. *Смолич.* Крім белетристики й публіцистики, «УЖ» багато уваги присвячував питанням мистецтва й театру, а також оглядам культ. життя в світі. В «УЖ» співробітничали письм. О. Вишня, О. Влизько, В. Ґжицький, О. Досвітній, М. Йогансен, М. Семенко, О. Слісаренко, Ю. Яновський та ін.; мистці В. Кричевський, І. Падалка, А. Петрицький. Розрахований на широкого читача, «УЖ» являв собою зразок кваліфікованої укр. журналістики.

Університет (з латинської universitas — сукупність), автономний високий навчальний заклад, тип якого виробився в Европі за середньовіччя; в У. об'єднується низка фак. для підготови фахівців високої кваліфікації з т. зв. точних і гуманітарних наук. На відміну від зах. сов. У. автономії не мають. Відмінна й структура сов. У. від зах., зокрема відсутністю богословських й мед. фак. Останні після 1917 відокремлено від У. і перетворено на самостійні ін-ти. Про У. на Україні до 1955 див. *Високі школи.* Відтоді відкрито новий У. у Донецькому (1965) і відновлено Симферопільський (1972), наслідком чого ч. У. в УССР зросло з 7 до 9. Усі вони перейшли з респ. до заг.-союзного підпорядкування Мінву Вищої Освіти СССР. Ч. студентів на кін. 1970-их рр. — бл. 110 000. Заг. стан укр. У. у ч. видно з табл.:

країнами сов. бльоку: 1 на 5,4 млн (на 1975—76), тоді як по всьому СССР це співвідношення було — 1 на 4,4, у Румунії — на 3,5, у Польщі — на 3,4, у Болгарії — на 2,9, у Сх. Німеччині — на 2,7, в Угорщині — на 2,6, у Чехо-Словаччині — на 2,4.

На відміну від зах. У. в СССР (й УССР) практикується вечірнє й заочне навчання («без відриву від виробництва»), особливо поширене з ініціятиви М. Хрущова від 1958. Воно зросло в УССР з 44,2% від заг. ч. студентів 1958—59 до 61,3% 1965—66. Після падіння Хрущова, це ч. почало спадати і на 1977—78 знизилося знову до попередніх 44,2%.

До У. приймають осіб віком до 35 рр. на основі (як і до ін. високих шкіл) конкурсного іспиту. Перевага надається особам, що по закінченні сер. школи мають 2-річний стаж праці на виробництві (до якої прирівнюється перебування на військ. службі). Особливими привілеями користуються співр. КҐБ й міліції, яких приймають без іспитів, якщо вони мають бодай поч. вищої освіти з свого фаху, або за наявности тільки сер. — за улегшеним іспитом поза конкурсом.

Навчання, залежно від фак., триває 4-6 рр., на вечірніх і заочних відділах — 5-6, на т. зв. заг.-техн. фак. (в Ужгороді й Чернівцях) — 3 рр. До 1967 У. мали «заг.-наук.» фак. з скороченою програмою до 2-3 рр.; деякі з них були філіялами поза осідком У. (у Горлівці при Донецькому, у Рівному при Київ. У.). Після ліквідації цих фак. філіяли в Горлівці й Рівному існували ще до кін. 1960-их рр. п. н. заочних відділів. 1968 відкрито (як заочний фак., а потім відділ заг.- техн. фак.) філіял Ужгородського У. у Виноградові, ліквідований 1978.

Сов. політика в ділянці університетської освіти виявляє виразне спрямування на нац. дискримінацію й русифікацію.

Дата заснування	Місто	Кількість факультетів	Кількість викладачів	Кількість студентів
1661	Львів	13 (1978)	Понад 700 (1973)	Бл. 12 000 (1973)
1805	Харків	12 (1978)	Понад 900 (1977)	Бл. 12 000 (1977)
1834	Київ	17 (1979)	Пон. 1 500 (1979)	Бл. 18 700 (1979)
1865	Одеса	9 (1978)	2 400 (1974)	11 500 (1974)
1875	Чернівці	9 (1978)	Понад 500 (1977)	Бл. 10 000 (1977)
1918	Дніпропетровське	10 (1978)	Понад 800 (1978)	Понад 12 700 (1978)
1918	Симферопіль	8 (1978)	Понад 300 (1975)	5 700 (1975)
1945	Ужгород	11 (1978)	570 (1976)	Понад 9 400 (1979)
1965	Донецьке	10 (1978)	Бл. 700 (1978)	10 200 (1978)

Назагал ч. У. на Україні пропорційно до ч. населення значно менше, ніж на Зах., але також менше й порівняно з ін.

Поряд з існуючою відсотковою нормою, понад яку не вільно приймати на У. жидів, так само всілякими засобами обме-

жується й ч. укр. студентів, супроти яких перевага надається росіянам, навіть приїжджим з РСФСР, супроти місц. українців. Наслідком чого в У. УССР на 1965 було тільки 61% студентів-українців. А за даними «*Укр. Вісника*» (ч. 7-8, весна 1974), існує інструкція, за якою до високих шкіл зах. областей України заборонено приймати понад 25% місц. молоді. Адміністративно-викладацький персонал укр. У. також великою мірою рос., навіть в У., найменше зросійщених, напр., у Львівському на 1950 українців було менше пол., в Ужгородському на 1959 — тільки 61%.

Особливо від кін. другої світової війни У. на Україні перетворилися на вогнища посиленої русифікації. Замість обов'язкових вступних іспитів з укр. й рос. мов, від 1954 укр. поступово усунено й обов'язковою лишилася тільки рос. мова. Пляномірне усування укр. мови з викладання набуло прискорення з 1959 (на основі хрущовського закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям»), так що на 1970-і рр. укр. мова тільки частково збереглася на укр. відділах філол. фак. Через те, що вчені звання централізовано надає Всесоюзна Атестаційна Комісія (ВАК) у Москві, кандидатські й докторські дисертації укр. вчені зобов'язані писати рос. мовою, навіть з укр. літератури й мовознавства. В університетських вид. переважають, за малими винятками, російськомовні.

На еміґрації, крім *Укр. Вільного Ун-ту*, який існує з 1921 (тепер у Мюнхені), заходами Верховного Архиєп. Й. *Сліпого* створено 1963 *Укр. Кат. Ун-т* ім. св. Климента в Римі (з кількома філіялами). УВУ має право надавати наук. ступені.

Див. ще гасла про окремі ун-ти.

Б. Струмінський

Університети марксизму-ленінізму, установи в системі партійного навчання в СССР й УССР, посередня ланка між вищими партійними школами при ЦК КПСС і ЦК КПУ та різними нижчими короткореченцевими курсами політ. освіти для чл. партії і непартійних (див. *Партійна освіта в СССР*). У.м.-л. створено 1938, час навчання спершу 2, тепер 2-3 рр. без відриву від виробництва, звич. вечорами; є також відділи заочного навчання. У.м.-л. підготовляють гол. пропаґандистські кадри; діють при міськкомах КПСС, а їх філії існують при деяких великих підприємствах; складаються з фак. (заг., партійно-госп. і пропаґанди). У 1963 на Україні діяв 41 У.м.-л. з 37 000 слухачів, 1975 в СССР було 353 У.м.-л. з 335 000 слухачів, у тому ч. бл. 15% в УССР. Серед слухачів 1/3 непартійних, перев. працівників сов. держ. і госп. установ.

Унія, церк. з'єднання з рим. Церквою при єдності віри в різнорідності обрядів. Потреба У. постала після розколу Вселенської Церкви (1054) на зах. кат. і сх. правос. Перша У. була укладена на соборі в Ліоні (1274) між візант. і латинською Церквами. На Фльорентійському соборі (1439) знову укладено У., однак і вона не довела до єдности Вселенської Церкви. Було кілька спроб об'єднання укр. Церкви з рим. На Ліонському I соборі (1245) брав участь архиєп. Петро, висланий правдоподібно київ. кн. Михайлом або гал. Данилом, щоб одержати від Зах. через папу Інокентія IV допомогу проти татар. У висліді розмов Данила і Василька з папським леґатом Пляно де Карпіні дійшло до У. Данила з Римом (1253) і надання Данилові королівської корони. Ця У. тривала коротко, бо Данило не одержав допомоги і під тиском татар зірвав з Римом. 1439 укладено У. на Фльорентійському соборі. Київ. митр. Ісидор (родом грек) брав участь у ньому і підписав У. від імени київ. митрополії. Але через вороже наставлення Москви й поль. ієрархії він покинув київ. митрополію і повернувся до Риму, хоч місц. князі на Україні і Білорусі Олелько Володимирович і Юрій Лінґвенович Смоленський були прихильні митр. Ісидорові.

Умови Фльорентійської У. стали підставою при укладенні У. 23. 12. 1595 в Римі, святочно проголошеної 8. 10. 1596 в Бересті. Гол. діячами її були: І. *Потій* і К. *Терлецький*. Від У. під тиском кн. К. Острозького відступили єп. Г. *Балабан* (львівський) і М. *Копистенський* (перемиський). Вони під проводом протосинкела Никифора відбули окремий синод у Бересті. Висвячення правос. ієрархії єрусалимським патріярхом Теофаном 16. 10. 1620 створило дві митрополії, кат. і правос., і загострило боротьбу, кульмінаційним пунктом якої було вбивство архиєп. полоцького Й. *Кунцевича*. На Закарпатті т. зв. Ужгородську У. уклали 1646 спершу 63 свящ., а 1652 прийняло її все зах. Закарпаття. Мармарощина перейшла на У. 1716—21. Перемиська епархія прийняла У. 1692, а Львівська — 1700 (Львівська Ставропіґія щойно 1708).

З упадком Польщі Росія почала ліквідувати У., починаючи від Катерини II. Спочатку була ліквідована уніятська митрополія та всі епархії, за винятком полоцької, Микола I 1839 ліквідував рештки У. на Правобережжі, Волині і Білій Русі, а Олександер II — на Холмщині і Підляшші. Росія за окупації Галичини 1914 заарештувала митр. А. Шептиць-

кого й насаджувала силою православіє під проводом єп. Евлогія. Такі самі спроби були й за другої світової війни (1939—41), але без успіху. Щойно по окупації 1944 та арешті всієї ієрархії Гр.-Кат. Церкви, на т. зв. Соборі у Львові 1946, при участі 214 свящ. та кількох мирян, під наглядом поліції унедійснено Берестейську У. і Гр.-Кат. Церкву підпорядковано моск. патріярхові. Так само ліквідовано У. на Закарпатті 1949 і Пряшівщині 1950. Синод укр. кат. ієрархії в Римі 2. 12. 1980 ствердив, що акт ліквідації У. т. зв. львівським собором не дійсний, проти чого протестував у Ватикані моск. патріярх (22. 12. 1980).

В. Ленцик

«Унія» (Unio), вид. спілка на Закарпатті (з осідком в Ужгороді), заснована 1902 замість *Общества св. Василія Великого*. Займалася також культ.-осв. працею, видавала ж. «*Наука*», «Слово Боже», угорською мовою „Görök-katholikus Szemle" («Гр.-кат. огляд») та популярні книги. Діяла також в період між двома війнами.

Уніяти (від латинського unio — єдність і uniti — з'єднані), назва українців і білорусів, які в *Берестейській унії* об'єдналися з Рим. Церквою при збереженні попередніх обрядових і канонічних особливостей (див. *Унія*). Цей термін, гол. у правос.-кат. полеміці, набрав зневажливого значення. З'єднані сх. католики потім прийняли в Австро-Угорщині назву греко-католиків (див. *Укр. Кат. Церква*). Як зручний термін на відрізнення українців католиків від православних і римокатоликів деякі чужомовні автори вживають його й досі без будь-якого принизливого значення.

УНРРА (United Nations Relief and Rehabilitation Administration — Адміністрація Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови), міжнар. орг-ція, створена альянтськими державами у Вашінґтоні 1943 для допомоги потерпілим у війні країнам. 18. 12. 1945 до УНРРА приєдналася УССР. Місію УНРРА у Києві очолював Макдафі. Персонал її у виконуванні своїх функцій мав труднощі з боку сов. влади. У квітні 1946 Київ відвідав ген. дир. УНРРА Ловелл Рукс. До кін. 1946 на Україну вислано допомоги харчами, одягом, ліками та устаткуванням на суму 215 млн дол.

УНРРА опікувалася матеріяльно й адміністративно втікачами і *переміщеними особами* з Сх. Европи в Німеччині й Австрії 1945—47, організуючи репатріяцію бажаючих повертатися на батьківщину та даючи захист неповоротцям. У Мюнхені УНРРА організувала міжнар. ун-т для студентів-втікачів, у якому вчилося багато українців, також викладали укр. проф. УНРРА ліквідувалася 1947, а її функції щодо опіки над втікачами перебрала Міжнар. Орг-зація для втікачів (*IPO*).

В. М.

Упеник Микола (* 1914, слобода Платово-Іванівка Ростовської обл.), поет і публіцист; перша зб. віршів «Лірика» вийшла 1935. Автор низки книг, присвячених шахтарській праці й звеличенню сов. життя: «Поезії» (1946), «Краснодонський зошит» (1947), «Слово про вічну дружбу» (1949), «Українська поема» (1950), «Вітчизна миру» (1951), «Поезії» (1967), «Багряне листя» (1974) та ін. Пише також для дітей.

Упир (вампир), мітологічний образ у фолкльорі евр. народів: мрець, який нібито виходить з могили, щоб ссати кров живих людей. Укр. мітологічні леґенди малюють образ У. як старшого над відьмами. Образ його зустрічається і в укр. літературі, зокрема в творах І. Котляревського, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки та ін.

Уповноважений Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СССР для УССР, див. *Рада в справах культів при Раді Міністрів УССР* (додаток).

Уразовський Сергій (* 1903, Ровеньки, тепер Ворошиловградської обл. — 1961), фізико-хемік, чл.-кор. АН УРСР; проф. Харківського Політехн. Ін-ту (з 1938). Наук. праці стосуються фіз. хемії поверхових явищ.

Урал, поширена в літературі назва Уральських гір, а також геогр.-екон. краю, що охоплює півд. частину Уральських гір і прилеглі до них (з зах., сх. і півд.) передгір'я (звич. хвилясті рівнини). Укр. поселенці живуть на Півд. У., до складу якого входять Оренбурзька і Челябінська обл. та Башкирська АССР. Півд.-сх. частина — Уральська обл. входить до складу Казахської ССР (*Сер.-Азійський Степовий Край*). Площа Півд. У. — 355 500 км², населення (на 1980) 9, 5 млн, у тому ч. 64% у мстах.

Півд. У., на якому селилися українці, являє собою перев. лісостеп і степ з чорноземними ґрунтами; клімат суворо континентальний (температура січня: —14 до —18° Ц.; липня: +17 до 21° Ц.; атмосферних опадів 300—700 мм).

Укр. поселенці почали прибувати на У. тоді ж, як і на Поволжя — з 18 в., і працювали виключно як хлібороби. За переписом 1897, їх було 49 000. З кін. 19 в. еміґрація на У. збільшилася (як і за У.), і, за переписом 1926, ч. українців там зросло до 236 000. Найсуцільніше вони селилися на півн. сх. теперішньої Челябінської обл.; у багатьох с. вони переважали, були й суто укр. села з назвами: Полтава, Дворянське, Харківський хутір тощо.

У 1930-их рр., а ще більше по другій світовій війні відбулися великі зміни в стані укр. поселення. Не маючи нового припливу і позбавлені всіляких нац. прав, вони, як і в усій РСФСР, зазнавали денаціоналізації, зокрема мовної. Разом з тим, у зв'язку з зростанням індустріялізації У., вони переселялися до пром. м. Виникли великі укр. скупчення у м.: Челябінському (1957 — 29 700), Маґнітогорську (23 100), Оренбурзі та ін.

Числа українців, за переписом 1970 (у тис.): у Башкирській АССР — 76, в обл. Оренбурзькій — 113, Челябінській — 115, разом 304. У цих обл. більшість становлять росіяни (42,6%); ін. національності: башкири, мордва, білоруси. 51% українців жило у м. Про значний процес денаціоналізації свідчить у світлі урядової статистики те, що на 304 000 українців, тільки 64,2% подало укр. мову як рідну, а 18,7% нею ще вільно володіли. Довше, ніж укр. національність і мова, зберігаються деякі елементи фолкльору (зокрема пісні), одяг тощо. На денаціоналізацію чимало впливають мішані подружжя. *Р. М.*

Урало-Кавказ (V—20), с.м.т. Ворошиловградської обл., підпорядковане Краснодонській міськраді, 6 000 меш. (1970). Видобуток вугілля. У.-К. заснований 1914.

Урбан Михайло (* 1928), маляр і скульптор конструктивіст родом з Галичини. Студіював у Мист. Ін-ті й ін. високих школах Чікаґо. Виставляє з 1965 в ун-тах, музеях і ґалеріях ЗДА; кілька індивідуальних виставок, серед ін. в Укр. Ін-ті Модерного Мистецтва в Чікаґо (1973). У. творить конструктивістичні абстрактні скульптури, вільно аранжовані у просторі й декоративно поліхромовані; у малярстві культивує геометричні форми.

М. Урбан, модерна скульптура (поліхромоване дерево)

Урбар(іум), друкований у висліді реформ *Марії Терезії* у 70-их рр. 18 в. по-укр. (й ін. мовами) формуляр угоди між панами і селянами Угорщини про повинності і права селян, який мав уточнюватись у кожному селі. Це перша друкована пам'ятка укр. нар. мови Закарпаття (*Мараморощини*), на думку О. *Петрова*, який її відкрив, дослідив з іст. і мовного погляду та перевидав 1908 у «Сборнику Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук», ч. 84. Відповіді селян на 9 запитань У. записувалися дослівно кирилицею або латинською абеткою. Такі записи, що збереглися з 212 сіл і включають багато особових і геогр. імен, становлять дуже цінний іст.-діялектологічний матеріял. Їх досліджував і частково опублікував Л. Дежи (Dezsö) в „Studia Slavica Hungarica" 3, 11. „Die Welt der Slaven" 10 і „Slavica" (Дебрецен) 10, а також І. Чередниченко («Наукові Записки» Чернівецького Ун-ту, 31).

«Урядовий Вісник Правительства Карпатської України», офіц. публікація автономного уряду Карп. України, жовтень 1938 — березень 1939; вийшло 5 чч. — перше в Ужгороді, далі в Хусті. Ред. В. Ґренджа-Донський.

Уряд Української Народної Республіки (УНР) в екзилі в 1920—48 рр., держ. центр, який у наслідок больш. окупації України перебував спершу частково (кін. 1919), а з кін. 1920 весь — поза межами України, на території Польщі в Тарнові (деякі установи в Ченстохові); згодом осередками держ. установ та їх дії були: Варшава, а також Париж і Прага.

Правною основою У. УНР були «Закон про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в УНР» і «Закон про Держ. Нар. Раду», затверджені 12. 11. 1920 Директорією на Україні. Ці акти, базуючися на законах *Трудового Конґресу,* передали Держ. Нар. Раді законодавчі функції та контроль над У. УНР. Однак, до скликання цієї Ради її функції покладалися на Раду Нар. Мін., а Директорія (властиво її гол.) виконувала функції гол. держави; затверджувала закони, договори, призначення, представництво перед ін. державами. Гол. Директорії, на випадок неможливости йому виконувати обов'язки, заступала колеґія, а в разі неможливости її скликати — гол. Ради Нар. Мін.

В екзилі держ. центр існував без законодавчого органу, тільки короткотривало 1921 діяла в Тарнові *Рада Республіки,* представницький орган УНР у складі делеґатів партій, проф. і культ орг-цій. Щойно з 1948 створено *Укр. Нац. Раду,* як екзильний парлямент.

Гол. Директорії (гол. держави) до 25. 5. 1926 був С. *Петлюра,* згодом А. *Лівицький;* 1939—40 цю функцію виконував В. *Прокопович.* Виконавчим органом держ. центру була Рада Нар. Мін. УНР, яку очолювали А. Лівицький (1920—21 і 1922—26), П. *Пилипчук* (1921—22), В. Прокопович (1926—39), О. Шульгин (1939—40), по другій світовій війні К. *Паньківський*

(1945—48). Під час другої світової війни У. УНР не діяв, але А. Лівицький підписував різні звернення до нім. уряду як гол. Директорії. По закінченні війни ре-

Місія УНР у Парижі 1934
Зліва направо, сидять: М. Мілоцький, ген. О. Удовиченко, М. Ковальський (стоїть), І. Косенко, О. Шульгин, Б. Бокидько, Никитюк (стоїть)

формовано склад уряду, до якого увійшли діячі деяких партій з Зах. України й організованої громадськости з підсов. України.

У. УНР в екзилі діяв через різні мін-ва й установи. На внутр. відтинку через опозицію деяких партій до політики екзильного У. УНР йому не вдалося створити координаційного політ. осередку, а держ. центр часто трактовано як окрему партію («уенерівці»). Труднощі середовища УНР почалися з підписання *Варшавського договору* (справа Галичини), згодом дійшла орієнтація на Польщу (чл. уряду вважали це за «орієнтацію на Зах. Европу»). Критиковано також ставлення У. УНР до боротьби українців під Польщею, Румунією і Чехо-Словаччиною, бо він толерував окупацію й обмежувався вимогами задоволення «потреб укр. меншости». Внутр. ресортом керували О. *Саліковський*, О. *Лотоцький*, по другій світовій війні — М. *Вєтухів* (1945—48). Підпорою екзильного У. УНР була *Укр. Радикально-Дем. Партія* (кол. есефи), яка давала більшість чл. уряду. УСДРП до У. УНР не входила, але льояльно ставилася до нього. Натомість УПСР під проводом М. Шаповала була рішуче проти екзильного У. УНР. Те саме робили й гетьманці *(Укр. Союз Хліборобів-Державників)* та націоналісти *(ОУН)*. Постава політ. угруповань Галичини, насамперед *УНДО*, зазнала еволюції від неґування (через Варшавський договір) до своєрідного толерування і навіть співпраці в конкретних політ.-гром. акціях.

Зовн. діяльність провадили А. *Ніковський*, згодом О. Шульгин (до 1946). Спершу існували укр. дипломатичні місії УНР в поодиноких країнах: К. *Мацієвич* у Румунії, А. Лівицький у Польщі, М. *Славінський* у Чехо-Словаччині, Р. *Смаль-Стоцький* у Німеччині, М. *Василько* в Швайцарії, В. *Мурський* у Туреччині, О. Шульгин у Франції та ін. Остання проіснувала найдовше, ін. були ліквідовані на поч. 1920-их рр. О. Шульгин, як гол. місії УНР у Парижі, пізніше як мін. закордонних справ, утримував зв'язок з *Ліґою Націй*, протестуючи проти больш. окупації України і проти виступів сов. дипломатії чи проти терору та голоду на Україні. Деяку міжнар. діяльність виявляв У. УНР через *Укр. Т-во для Ліґи Націй*. Окремою ділянкою праці закордонної політики У. УНР була орг-ція співробітництва поневолених Москвою народів — *Прометейський рух*, в якому, крім українців, брали участь представники Кавказу, Дону, Кубані, Криму, Туркестану.

Спеціяльну увагу У. УНР звертав на військ. ресорт (який очолювали ген. М. *Безручко*, В. *Петрів*, В. *Сальський*, М. *Омелянович-Павленко)*, керуючи вишколом військ. кадрів та орг-цією кол. комбатантів. Деяке ч. старшин УНР працювали як контрактові офіцери в поль. армії. Для популяризації військ. справи У. УНР організував *Укр. Воєнно-Іст. Т-во*, видавав ж. *«Табор»*, *«За Державність»* та ін. літературу.

Гром.-культ. діяльність екзильний У. УНР налагоджував через співзвучні гром. формації, що існували в різних країнах: *Союз Укр. Еміґраційних Орг-цій у Франції*, *Укр. Центр. Комітет у Польщі*, *Громадсько-Допомоговий Комітет Укр. Еміґрантів у Румунії*, *Укр. Об'єднання в Чехо-Словаччині* та ін., працю яких координувала *Гол. Еміґраційна Рада* (гол. О. Шульгин). У Парижі засновано 1926 *Бібліотеку ім. С. Петлюри*, яка зберігала архівні матеріяли УНР. 1938 У. УНР заснував *Укр. Могилянсько-Мазепинську Академію Наук*. Заходами У. УНР поль. уряд заснував *Укр. Наук. Ін-т у Варшаві*. Неофіц. органом У. УНР був тижневик *«Тризуб»* у Парижі (1925—40).

По другій світовій війні гол. Директорії А. Лівицький вирішив реорганізувати У. УНР. Для цього створено 1947 *Укр. Нац. Раду* як передпарлямент держ. центру УНР в екзилі, що мав продовжувати ідейно і леґально традиції УНР з міжвоєнного часу.

Література: Яковлів А. Основи конституції УНР. ж. Тризуб, ч. 114—115, 1928; Шульгин О. Державність чи Гайдамаччина? Париж 1931: Шаповал М. Ляхоманія. ж. Наша Доба. Прага 1931; Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. Париж 1934; Сальський В. Шляхи боротьби. ж. Тризуб, чч. 174—177. 1940.

А. Жуковський

Усатівська культура, розкопи пізнього етапу *трипільської культури*, зроблені вперше 1921 археологом М. Болтенком б. с. Усатове на Одещині. Розкопи про-

вадилися й пізніше (останні в 1960-их рр.); вони виявили, що населення У.к. втратило багато рис, притаманних попереднім фазам трипільської культури. Змінився характер житлобудівництва, мальованої кераміки, з'явилися кургани як поховальні споруди.

Давнє поселення У.к. розташоване на плято над Хаджибейським лиманом б. Одеси. Тут відкрито залишки споруд з кам'яних плит місц. вапняку, вироби з кременю — ножі, проколки, скребла, вістря на стріли, а також вкладні до серпів і кам'яні зернотерки та кістки свійських тварин. З глиняних виробів — прясла для прядіння та намисто, уламки посуду, прикрашеного шнуровим орнаментом; зрідка тонкостінний посуд з добре відмуленої глини, розмальований брунатною та червоною фарбою. Цікаві глиняні культові вироби, жін. статуетки, фігурки тварин.

Основною госп. діяльністю в У.к. було скотарство (перев. вівці та велика рогата худоба, пізніше і коні). Хліборобство за У.к. не відогравало значної ролі в госп-ві. Розташування поселень У.к. на узбережжі м. сприяло рибальству. Знайдено багато кісток сома і осетра, кам'яні грузила для сіток та кістяні рибальські гачки.

Поблизу поселення У.к. розкопано 18 курганів з кромлехами і два безкурганні могильники. Прикметною рисою обряду поховань було укладання померлих в ямах в скорченому стані на лівому боці. У центр. могилах під курганним насипом поховано родових ватажків. У похованнях знайдено мідні кинджали, сокири, шила, а також глиняний посуд. Знахідки в курганах мідних речей вказують на зв'язки з країнами Півн. Кавказу та сх. Середземномор'я, на існування обміну з балканськими сусідами та з носіями егейської і малоазійської культур. Значну ролю у зміні матеріяльної і духовної культури пізньотрипільських племен У.к. відограли тісні зв'язки з чужими етнічно племенами Степ. України і сх. територій. Племена пізньоямної культури, які посувалися зі сх. на півн.-зах. Причорномор'я наприкін. III тисячоліття до Хр. остаточно асимілювали усатівські племена, які жили у 2400—2000 рр. до Хр.

Пам'ятки типу У.к. зосереджені на півн.-зах. узбережжі Чорного м., перев. в Півн. Україні і Молдавії, а також на нижньому Подністров ї та Дністрово-Дунайському межиріччі. Своєрідні риси пам'яток У.к. дають підставу деяким ученим вбачати в них самостійну археологічну культуру часів енеоліту.

Література: Болтенко М. Раскопки Усатово Большекуяльницкого поля культурных остатков. Вісник Одеської комісії краєзнавства, ч. 2—3. О. 1925; Лагодовська О. Усатівська культура та її місця в археологічному минулому України. Вісник АН УРСР, ч. 6, К. 1947; Лагодовська О. Пав'ятки Усатівського типу. Археологія, т. 8, 1953; Болк. 1947; Лагодовська О. Пам'ятки Усатова-Большого Куяльника. Материалы по археологии Северного Причерноморья. О. 1957; Патокова Е. Обряд погребений усатовских курганных могильников. Записки Одесского археологического общества. О. 1967; Збеновим В. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. К. 1974.

Н. Кордиш-Головко

Усачов Олексій (1891—1957), рос. графік, деякий час жив у Києві і (1925—30) був викладачем Київ. Художнього Ін-ту. Дереворитні портрети («Автопортрет», 1927), пейзажні мотиви («Вулиця в Києві», 1927), побутові сцени («Домашні збори»), екслібриси, афіші; учасник виставок «Сучасної укр. графіки», організованих у Львові *АНУМ*.

Усенко Іван, маляр-портретист першої пол. 19 в. родом з м. Яготина, кріпак кн. Рєпніної; малярства вчився у придворних малярів графів Розумовських у Батурині. Малював акварельні портрети родини Рєпніних та їх знайомих. 1837 на виставці у Полтаві виставляв вдалі копії з картин Рембрандта й Тіціяна.

Усенко Іван (* 1906, с. Келеберда на Чернігівщині), геолог-петрограф, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). З 1968 керівник відділу Ін-ту геохемії і фізики мінералів АН УРСР. Праці з петрографії, стратиграфії і металогенії *Укр. Кристалічного масиву*.

Усенко Павло (1902–75), поет і комсомольський діяч родом з Дніпропетровщини, чл. літ. орг-ції *«Плуг»*, пізніше організатор літ. орг-ції *«Молодняк»* (1926). Друкуватися почав 1922, перша зб. типово комсомольської поезії «КСМ» (1925), як і низка наступних: «Поезії» (1932), «Лави ідуть КаеСеМові» (1933), «Лірика бою» (1934) тощо. За війни кілька зб. бойової тематики: «За Україну!» (1941), «Клянись!» (1942), «Весна», «З вогнищ боротьби» (1943); також низка повоєнних зб. у стилі соцреалізму. «*Твори*», I—II (1963 і 1972).

Усенко Трохим (* 1881), проф. Київ. Політехн. Ін-ту, фахівець з механічної технології металів, репресований на поч. 1930-их рр.

Усик Яків (1872—1961), нар. різьбар-скульптор родом з с. Мар'янського на Миргородщині; різьбив орнаментальні рельєфи, серед ін. портрети Т. Шевченка, І. Франка, П. Мирного, О. Вересая, а також тематичні композиції.

Усиков Олександер (* 1904, с. Янківка на Сумщині), радіофізик, д. чл. АН УРСР (з 1964). Працював у Харківському Фізико-Техн. Інституті АН УРСР (1936—55); згодом в Ін-ті Радіофізики і Електроніки АН УРСР (1955—73 його дир., з 1973 заві-

дувач відділу). Гол. наук. праці присвячені створенню імпульсних магнетронних ґенераторів дециметрових і міліметрових радіохвиль і застосуванню їх у радіольокації й ін. проблемам ґенерації та поширення радіохвиль.

О. Усиков

Успенка (V—20), с.м.т. Лутугинського р-ну Ворошиловградської обл., положене в сх. частині Донбасу, над р. Вільхівкою (притока Луганки); 18 800 меш. (1966). Коксохем. зав., чимало меш. У. доїздить на працю до *Лутугиного.*

Успенська (Волоська) церква у Львові, збудована 1591—1629 за пляном П. *Римлянина,* з участю В. *Капиноса* і А. *Прихильного,* на замовлення Львівського Братства і значним коштом молд. господаря О. Лапушняну та його дружини Роксани. Церква поставлена на місці погорілої 1571, збудованої П. *Італійцем* 1547. Структура церкви витримана в стилі італ. ренесансу, але на основі традицій укр. будівництва: на вісі зах.-сх. тридільна і триверха, як основний тип укр. дерев'яних церков. Стіни розчленовані пілястрами, з арками вікон і плоскорізьбами на метопах, різьбленими одвірками півн. і півд. дверей, а на парусах угорі вирізьблені герби жертводавців; різьбарські роботи виконали львівські різьбарі Костянтин і Яків Кульчицькі. Іконостаси для церкви малювали Ф. *Сенькович,* 1630 (згорів) і М. *Петрахнович,* 1638 (тепер у церкві с. Великі Грибовичі б. Львова), який у 19 в. замінено іконостасом М. Яблонського. 1926—27 церкву оздоблено високомист. вітражами П. *Холодного* старшого. Раніше від церкви побудовано 1572—78 дзвіницю (названу ім'ям фундатора — вежею *Корнякта),* яка мала служити фортецею під час облог і сторожевим пунктом для охорони; будівничі П. *Барбона* і П. *Римлянин.* Спершу триповерхова з шатровим триступінчатим дахом і пірамідальним ліхтарем. Пошкоджена під час облоги Львова, 1695 була реконструйована Я. *Бобером,* дістала четвертий поверх з барокковим шоломом і високим ліхтарем серед чотирьох пірамід. Висота вежі 66 м. Пізніше була побудована каплиця Трьох Святителів, посвячена 1591 (названа ім'ям церковці, збуреної під час спустошення Львова 1340). Вона простої конструкції: прямокутник з трьома банями, завершеними ліхтарями. Портал, прикрашений рельєфним орнаментом з виноградної лози, належить до архітектурних шедеврів Львова. Будову каплиці приписують П. *Красовському.* Комплекс У.ц. є одним з найкращих зразків укр. архітектури, у ньому в досконалих пропорціях поєднано традиційні риси з ренесансовими. *С. Гординський*

Успенська (Волоська) церква у Львові (1598—1630); арх. П. Римлянин, А. Прихильний, В. Капинос

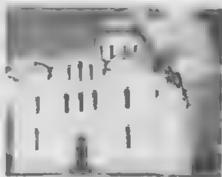
Успенський збірник, велика (304 фоліо) зб. текстів для читання кін. 12 — поч. 13 в. (перев. житія святих з травневого циклу, менше — з ін. місяців, а також казання, гол. Іоана Золотоустого); більшість текстів — перекладені з візант. оригіналів у Болгарії, деякі, можливо, в Моравії, включно з найстаршим збереженим відписом Житія св. Методія; серед текстів є також найдавніший запис оригінальних староруських творів *(«Сказаніє і страсть і похвала св. мученику Бориса і Гліба»,* Сказаніє чудес Романа й Давида, Житіє Теодосія Печерського). Відкритий О. *Бодянським* 1855 в Успенському соборі в Москві. Зберігається в Держ. Іст. Музеї в Москві (вид. за ред. С. Коткова 1971). На думку В. *Яґіча,* А. *Соболевського* і А. *Шахматова* та ін. У.з. виник у Києві (або взагалі на Україні). Мову окремих частин У.з. описували А. Попов (1879), Шахматов (1881), Соболевський (1885), А. Лук'яненко (1907), І. Попова (1913), Р. Айтцетмюллер (1970) та ін.

Успенський собор Печерського манастиря у Києві, побудований 1073—78 заходами Теодосія Печерського за ігумена Стефана, коштом кн. Святослава II (Ярославича). В основі собор був шестистовпним хрестовокупольним одноверхим храмом з трьома навами, які назовні закінчувалися гранчастими апсидами. Стовпи у прорізі мали форму хреста. Пропорції ширини до довж. храму (2 : 3) стали основними для ін. храмів княжої доби. Фасади були розмежовані пласкими пілястрами, з півкруглими вікнами між ними. У зовн. декорі орнаменти з цегли (меандрові фризи); внутр. центр. частина була оздоблена мозаїками (серед ін. Оранта), решта

Успенський собор Києво-Печерського манастиря (1073—78, реконтр. 1722—29). Тепер у руїнах

стін мали фресковий розпис. За Києво-Печерським Патериком, одним з авторів мозаїк мав бути чернець Аліпій. Після багатьох перебудов ці твори не збереглися. В кін. 11 в. собор дістав різні прибудови, серед ін. з півн. боку хрещальню (св. Івана) у формі малої церковці; у 17 в. — додаткові бані й орнаментальні оздоби в стилі коз. барокко. При відступі сов. військ з Києва 16—17. 9. 1941 собор був підмінований, і після вибуху 3. 11. лишився в руїнах, досі не відбудований.

Успенський Собор у Володимирі Волинському, збудований волинським кн. Мстиславом Мстиславовичем 1160 за виробленим типом шестистовпного хрестовокупольного одноверхого храму (як Кирилівська церква у Києві), що свідчить, що його будували київ. будівничі. Стіни храму гармонійно розчленовані арками на півколонках; мав фрескові розписи; перебудований у 18 в. Заг. вигляд маєстатично-монументальний, не зважаючи на мало вдалу реставрацію, виконану 1896—1900 архітектами А. Праховим і Г. Котовим.

Успенський собор у Володимирі Волинському (1160; реставр. 1896—1900 А. Праховим)

Успенський (Юріївський) собор у Каневі, збудований 1144 кн. Всеволодом Ольговичем, тип малого шестистовпного хрестовокупольного одноверхого храму, близького архітектурою до київ. церков — Кирилівської і Богородиці Пирогощі. Фасади храму прикрашають ряди малих ніш, колись оздоблених фресками; фресками були прикрашені й уступчасті порталі. Собор порівняно добре зберіг усі риси старої архітектури.

Успенський (Юріївський) собор у Каневі (1144), реконструйований

Устав, ранній тип письма кириличних рукописів. Кирилиця, утворена за болг. царя Симеона (893—927), є точним графічним відтворенням (з новими літерами для специфічно слов. звуків) тогочасного візант. грец. алфавиту унціяльного письма (litterae unciales, від uncia в сенсі «цаль»: 2,46 см, тобто «літери заввишки в цаль»), що вживалось для богослужбових кн. і збереглось у грец. відписах Нового Завіту від 4 в.

На Україну У. прийшов із Св. Письмом, і перші датовані рукописи були виконані на Україні в 11 в.: *«Ізборник Святослава»* (1073) та *«Ізборник Святослава»* (1076). У. написане також *Остромирове Євангеліє* (1056—57). Останнє виявляє (див. ЕУ 1, мал. 265) типові риси У.: літери розміщаються точно між двома рівнобіжними лініями, за межі яких виходять лише *д, з, р, у, х, ц, щ;* літери прямовисні, «геометричні», з правильними прямими лініями та заокругленнями; їхня сер. шир. наближається до висоти (т. ч. вони майже вписуються в квадрат); відстані між літерами великі; поділу на слова нема; окрім небагатьох титл, надрядкових знаків майже нема. За висотою літер — 6—7 мм — це ще досить великий У. (Літери грец. «унціялу» теж були фактично менші, ніж цаль). Подібним, але трохи меншим У. «сер.» величини написано «Ізборник» 1073 (див. ЕУ 1, мал. 266, де в підписі має бути 1073); відступи між літерами менші, деякі літери нахиляються вправо, і з'являються «акценти». Пізніші приклади У. — *Галицьке євангеліє* (1144) та *Пандекти Антіоха* (11—12 вв.) (див. ЕУ 1, мал. 278 і 277).

Заміна пергамену папером, збільшення попиту на книжки та потреби ділового письма призвели від 13 в. до прискорення темпу писання, що виявилося у втраті ретельної геометричности, викривленні та нахилі прямих частин літер і спрощенні деяких літер: так виник переходовий тип письма, т. зв. великий півустав, літери якого далі зменшувалися й звужувалися, і т. ч. у 15 — на поч. 16 вв. уже переважав *півустав*, а в 16—17 вв. прийшов *скоропис*. Одначе, У. ще зустрічається у богослужбових книгах, напр., у *Пересопницькому євангелії* (1556—61) (див. ЕУ 1. мал. 269), хоча надрядкові літери й акценти типові для півуставу; великий півустав *Крехівського апостола* (1563—72) (див. ЕУ 1, мал. 271) близький до У. (Див. також ЕУ 1, стор. 359).

Література: Horodyski B. Podręcznik paleografii ruskiej. Kp. 1951; Черепнин Л. Русская палеография. М. 1956 (далі див. ЕУ 1, стор 366).

В. Свобода

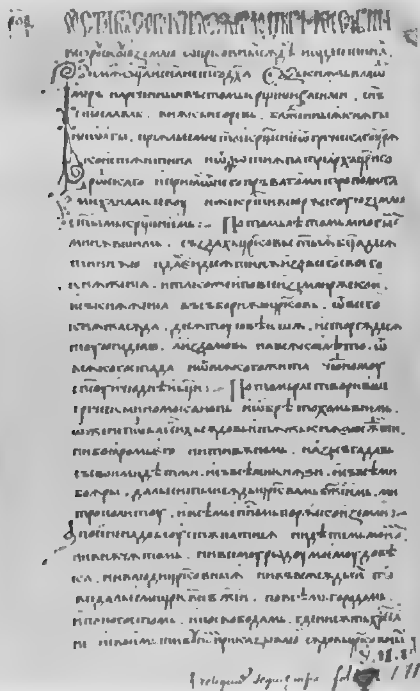
Устав, закон або зб. правил, що реґулював ту чи ту ділянку правовідносин, також важливий акт законодавства, що становив джерело права за княжої доби. Відомі *княжі* У. Володимира В., Ярослава, Володимира Мономаха. У В. Князів-

стві Лит. деякі законодавчі акти називалися У. (див. *Земські уставні грамоти*). У 1557 т. зв. «Устава на волоки» польс. короля Жигмонта II Авґуста впроваджувала *волочний перемір*. У царській Росії У. — збір законів якоїсь ділянки. Уставними грамотами називалися акти, що визначували відносини між поміщиками й селянами по сел. реформі 1861.

Тепер термін У. іноді вживається на означення статуту (конституції) якоїсь установи, напр., У. Помісної Укр. Кат. Церкви, схвалений укр. кат. єпископатом 1973.

Устав, сукупність правил богослужбових відправ, зібраних у документі, що його Латинська Церква визначає як «Ordo celebratiois»; в Укр. Церкві У. був зібраний в кн. *Типик* (див. також *Церковні обряди*).

Устав Володимира Мономаха, закони київ. кн. *Володимира Мономаха,* вміщені у розширеній ред. *«Руської Правди»*. У.В.М. був прийнятий після повстання у

Устав Володимира за Ватиканським списком (XV—XVI ст.)

Києві 1113 представниками вищих станів з поступками для міщан і нижчих станів населення. Він реґулював становище залежних селян — *закупів,* обмежуючи владу пана (заборона бити закупа), обмежував лихву, забороняв перетворювати на раба неспроможного платити боржника-купця, якщо це сталося наслідком нещасливого випадку тощо. У ньому точніше визначено становище *холопів*. У складенні уставу брали участь, крім кн. Володимира Мономаха, тисяцькі — Ратибор (київ)., Прокопій (білгородський), Станислав (переяславський) і дехто з бояр.

«Устави на Волоки», див. *Волочний перемір.*

Уставні грамоти, акти, що визначали в Росії відносини між селянами і поміщиками після скасування кріпацтва 1861. У них визначалися повинності селян і кількість їм виділеної в користування землі. Мирові посередники мали завдання наглядати за виконанням У.г. Тому що часто У.г. були несприйнятні для селян, на цьому тлі відбувалися у 1860-их рр. сел. заворушення, також і на Україні.

Устилуг (III—5), м. (з 1940) Володимир-Волинського р-ну Волинської обл., положене на правому березі Бугу при впадінні в нього р. Луги; 3 900 меш. (1970). Місц. пром-сть. Вперше згадується в літописах з 1150.

Устимовичі (Сахно-Устимовичі), коз.-старшинський рід на Хорольщині (Полтавщина), який походить від Софона (Сахна), сотника городинського († 1678) і сина його Устима Софоновича (Сохновича, Сохненка, † 1727), сотника власівського 1704, 1705), який згодом пішов у ченці з ім'ям Іларіона й був настоятелем Мотронинського манастиря. Його нащадок Прокіп Андрійович У. (бл. 1756 — бл. 1814), полковий писар, був учасником Комісії для опису кол. Гетьманщини (1780), а пізніше дир. департаменту Морського Мін-ва в Петербурзі. Син Прокопа У. — Адріян У. (бл. 1797—1851) був адьютантом і чиновником для особливих доручень при малоросійському військ. губернаторі кн. М. Рєпніні й брав участь у формуванні коз. полків 1831—32 рр., а згодом був курським цивільним губернатором. Він був одружений з дочкою Г. *Милорадовича,* що поріднило його з Полуботками й Апостолами. Син Адріяна — Микола У. (1832—91), активний діяч сел. реформи 1861 на Полтавщині, дід (по матері) Олександра *Шульгина.* До цього роду належали також: Петро Максимович У. (бл. 1786 — після 1865), декабрист (з 1821; під час служби в Грузії, був чл. Кавказького таємного т-ва, метою якого була незалежність Грузії, й приятелем О. Грибоєдова); і Микола Миколаєвич У. (1863—1918), інженер-технолог, перший гол. (отаман) Ради Мін. Укр. Держави 1918 (див.). *О. О.*

Устинівка (VI—13), с.м.т. і р.ц. Кіровоградської обл., положена над р. Березівкою (притока Інгулу); 4 600 меш. (1970). Харч. пром-сть.

Устиянович Корнило (1839, с. Вовків на Львівщині — 22. 7. 1903, с. Довге Львівська обл.), маляр представник клясицизму й академізму в Галичині, письм. і публіцист, син о. Миколи У. Мист. освіту здобув у Віденській Академії Мистецтв (1858—63). Працював у Відні, в Галичині й на Буковині. Найчисленніше виявився у церк. монументальному малярстві: ікони для понад 50 церков, 15 іконостасів, 11 стінописів, 7 декоративних картин тощо, з яких помітніші: «Христос перед Пилатом» (1880) у Відні, «Мойсей» (1887) у Преображенській церкві у Львові, «Хрищення Руси», «Володимир В.», «Св. Ольга» у церкві с. Вістова (Калущина) та ін. У. створив бл. 40 портретів; низку картин на іст. теми («Василько Теребовельський», «Шевченко на засланні», «Літописець Нестор», «Плач Ярославни», «Коз. битва», «Семен Палій . . .», «Скасування панщини» та ін.); 1882—83 редаґував й ілюстрував сатирично-гумористичний ж. «Зеркало» і «Нове Зеркало». Збереглися нечисленні пейзажі У. («Дзвіниця», «Морський пейзаж», «Чорне море», «Кавказький пейзаж», «Скит Манявський», «Пейзаж з хрестом», «Захід сонця», «Ранок»), в яких, поруч з портретами, найсильніше відчутні традиції клясицизму й академізму з нахилом до романтизму.

К. Устиянович

Під час студій у Відні У. еволюціонував від панславізму (зародки якого виніс з дому й поглибив у Відні під впливом рос. свящ. М. Раєвського) до активного укр. патріотизму (під впливом поль. митців А. Ґротґера і А. Ґротовського та письм. Б. Залеського). У. як письм. вперше виступив 1861 з поезіями, писаними язичієм; з 1872, під впливом укр. літератури, друкував нар. мовою у «Галичанині», «Слові», «Зорі, «Правді», «Ділі», «Основі» ст. про гал. мистецтво. У 1870-их рр. появилися перші його іст. поеми — «Іскоростень», «Вадим», «Святослав Хоробрий» і драми — «Ярополк», «Олег Святославич, кн. Овруцький» — обидві були виставлені в театрі «Руської Бесіди» у Львові (1878 і 1883), в якому У. працював деякий час сценографом. У. видав свої твори п. н. «Письма Корнила У.» (3 тт., 1875—77) й окремо брошуру «М. Ф. Раевскій и россиискій панславизмъ. Споминки зъ пережитого и передуманого» (1884). Мист. спадщина У. зберігається перев. у Львівському Держ. Музеї Укр. Мистецтва.

Література: Нановський Я. Корнило Миколайович Устиянович. К. 1963.

Устиянович (Устіянович) Микола (7. 12. 1811 — 3. 11. 1885), письм. і гал. гром. діяч, свящ., походив з родини посадника м. Миколаєва (Львівщина); 1838 закінчив Львівську Духовну Семінарію, був парохом у с. Славсько (Стрийщина). 1848 У. був одним з ініціяторів *«Собору Руських Учених»*, виступав за єдність Руси (Галичини і Наддніпрянщини); 1861—66 — посол до гал. сойму. Деякий час У. редаґував «Галичо-Рускій Вѣстникъ». З 1890 жив у м. Сучаві (Буковина), де й помер. 1836 написав перший вірш нар. мовою («Сльоза на гробі М. Гарасевича»), що й зблизило його з М. *Шашкевичем;* далі до 1846 майже нічого не писав, вражений кампанією проти нар. мови. Під впливом подій 1848 активізувався в літ. творчості, — писав поезії й прозові твори. У ліричних віршах У. відчутні нац. і соц. мотиви, любов до гірської природи Карпат, знання фольклору. Вірші «Верховино, світку ти наш», «Гей, браття опришки» стали нар. піснями. Етногр. матеріяли становлять основу прозових писань У.: «Старий Єфрем», «Месть верховинця»; «Страсний Четвер». Останні 20 рр. У. згасав як письм., пишучи тоді дещо штучним язичієм.

М. Устиянович

Твори: Поезії. Л. 1860; Твори М. Устияновича і А. Могильницького. Л. 1913 (досі найповніше вид.); Письменники Зах. України 30—50-их рр. XIX ст. К. 1965 (вибір кращих творів).

Устрики Долішні (Ustrzyki Dolne, IV—3), м. в сер. Бескиді над р. Стрвяжем; до 1939 м-ко в Ліському пов. 1945—51 у складі УССР, пізніше Польщі, пов. м. в Ряшівському воєводстві. До 1939 У.Д. відомі ярмрками худоби; рафінерії нафти.

Устрицький Єронім († 1748), перемиський еп. (1715—46), здійснив у своїй епархії реформу, ухвалену Замойським синодом (1720), в якому брав участь.

Устя, р. на Волині, ліва притока Горині, довж. 68 км; сточище — 762 км², пересічна ширина річища в сер. течії 8 м. Над У. — м. Рівне.

Усть-Лабинськ (VIII—20), до 1958 Усть Лабинська станиця, м. на Кубані, р. ц. Краснодарського краю РСФСР, положене на правому березі р. Кубані при впадінні р. Лаби; 36 000 меш. (1970). Харч. пром-сть (зав.: цукровий, масло-сирний, мех., реміснично-мех., цегельня; комбінати: етеромасляний, аґрарнопром.). Усть-Лабинський р-н лежить на мішаній рос.-

укр. території; за переписом 1926 українці становили в У.-Л. 28,5%, росіяни 63,7% (відповідно в р-ні: 31,6% і 66,8%).

Усть-Чорна (V—4; нім. Königsfeld), с.м.т. Тячівського р-ну Закарп. обл., положене в Ґорґанах, на гор. течії р. Тересви; 4 800 меш. (1966); лісокомбінат, туристична база. Заснована У.-Ч. в 1760-их рр. нім. колоністами; в 1944 всі німці репатрію- [illegible]

Утевський Арон (* 1904, Конотіп), біохемік, чл.-кор. АН УРСР. Закінчив Харківський Ін-т Нар. Освіти (1924). З 1925 працював в Укр. Біохем. Ін-ті, з 1930 — в Харківському Мед. Ін-ті, з 1975 — керівник лябораторії Н.-д. Ін-ту кріобіології й кріомедицини АН УРСР. Наук. праці стосуються біохемії середклітинного обміну, ферментів і гормонів. У. також автор філос. і літ. творів.

Уткін Володимир (* 1923), нар. в Пустоборі Рязанської обл., механік, д. чл. АН УРСР; праці з ділянки прикладної механіки і машинобудування.

Утлюцький лиман, затока в півн.-зах. частині Озівського м., від якого відокремлена косою Федотова та о. Бирючим. Довж. 45 км, шир. 2—20 км, площа бл. 400 км^2; найбільша глибина 3,5 м.

«Утренняя Звезда», літ. альманах, виданий 1833 у двох кн. у Харкові, ініціятором був Г. *Квітка-Основ'яненко;* видавці — І. Петров та І. Срезневський. У першій кн. вміщено рос. мовою «Отрывки из записок о старце Григорие Сковороде» І. Срезневського й укр. переклад нарису «Недобрый глаз» О. Сомова. У другій кн. — першу повість Г. Квітки-Основ'яненка укр. мовою «Салдацький патрет», його «Супліку до пана іздателя», в якій письм. доводив право укр. народу на свою нац. літературу, й уривок з повісти «Маруся»; вірші П. *Гулака-Артемовського*, байки Є. *Гребінки* й уривки з його укр. перекладу «Полтави» О. Пушкіна, уривки з «Енеїди» І. *Котляревського* і пісні на його слова з нотами.

Уходники, люди різних станів — селяни, міщани, бояри і навіть маґнати, які любили пригоди і риск та ходили у 14—16 вв. на «уходи» в степ на полювання, рибальство, збирання меду. У. походили з суміжних зі степом Черкащини, Канівщини, Київщини, Брацлавщини; йшли на весні на низ Дніпра, а на зиму поверталися до своїх осель. Інколи У. платили воєводам (місц. урядникам) десятину здобутку. Життя в степах було повне небезпек, включно з боротьбою проти татар, для чого У. об'єднувалися у ватаги. Дійшовши до певної організованости, У. відбивали у татар «ясир» і награбовану худобу. З часом залишалися назавжди в степах, гол. на Пониззі Дніпра, перетворюючися на окрему суспільну верству населення; їх почали називати *козаками.*

Учбові округи, учбово-адміністративні одиниці в Рос. Імперії, створені 1803. На поч. 20 в. було 12 У.о., у тому ч. на Україні 3: Київська (Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська і Полтавська губ.), Одеська (Херсонська, Катеринославська, Таврійська і Басарабська губ.), Харківська У.о. (Харківська, Воронезька, Курська, Пензенська, Тамбовська губ. та область Війська Донського).

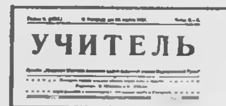
«Учитель», тижневик (1874) і двотижневик (1880), присвячений справам нар. шкіл, виходив у Львові 1869—74 (з додатком для дітей п. н. «Ластôвка») і 1880, видавець і ред. М. *Клемертович.* В «У.», крім ст. пед. змісту і літ. творів, місцено ст. на екон. і культ.-осв. теми, матеріяли з питань сіль. госп-ва тощо.

«Учитель», перший пед. тижневик на Закарпатті, виходив в Ужгороді з квітня до грудня 1887; видавець і ред. А. *Ріпай.* Вийшло 30 чч.

«Учитель», пед.-наук. двотижневик (1911 місячник), орган Укр. Пед. Т-ва (до 1911 Руського Т-ва Пед.; див. *«Рідна Школа»*), виходив у Львові з червня 1889 до червня 1914 (до 1892 друкувався етимологічним правописом). Ред.: Т. Грушкевич (1890—93), І. Копач, В. Щурат, І. Ющишин (1911—14). З 1905 «У.» поширив тематику на актуальні пед.-виховні проблеми, питання шкільного і домашнього виховання на всіх укр. землях і в ін. евр. країнах, містив наук. розвідки, хроніку з життя виховних і наук. установ, огляди й рецензії. Визначніші співр.: М. Грушевський, І. Франко, С Ковалів, Г. Шерстюк, Л. Чепіга, С. Черкасенко, М. Гехтер та ін.

«Учитель», пед. журн., вид. Шкільного Відділу крайової адміністрації Підкарп. Руси, виходив тричі на місяць в Ужгороді 1920—36; ред. І. *Панькевич,* С. Бочек, Ю. *Ревай.*

Учительні євангелія, зб. *проповідей* на весь рік на теми євангельських *притч,* перев. рукописні. Прототипом їх було ц.-слов. У.є. (преславського) єп. Костянтина (894), але популярними на Україні У.є. стали в 16—18 вв. Ц.-слов. переклад (до 1407) У.є. царгородських патріярхів Калліста (1350—54, 1355—62) і Філотея (1354—55, 1362—76) вийшов друком 3 рази (1568—69, 1595, 1606). Переклад на укр. просту мову видано в Єв'ї під Вільною 1616 (вдруге в Києві 1637). Розвиток У.є. 16—18 в. позначений був перев. впливом польс. джерел: «Postyll-i» кальвініста М.

Рея (1557), а потім також його противника, католика Я. Вуєка (1573). З понад 100 збережених рукописних У.є. 16—18 в. понад 30 виявляють впливи Рея. Укр. У.є. використовували *апокрифи* (на подобу Вуєка, але не Рея). Особливо важливі для історії укр. мови переклади розділів євангелій на живу мову в У.є. 16—18 в. (повного четвероєвангелія укр. мовою ні правос., ні гр.-кат. Церква не допустила тоді до вжитку). Відоміші У.є., крім згаданих: *Тростянецьке*, бл. 1560; свящ. *Андрія* з Ярослава, Л. 1585; зі Скотарського на Закарпатті 1588 (проти євангеликів); *Почаївської Лаври* 16 в.; Березнянське 16 в. (закарп.); Катеринославське 1592; Язловецьке кін. 16 в.; Тригірське поч. 17 в.; К. *Транквіліона-Ставровецького* (друк. 1619, 1696, 1697); о. І. Капишовського з Ортутова, 1640; *Ладомирівське* 17 в., обидва останні з Пряшівщини і зі спільного оригіналу; Я. *Флюки* сер. 17 в.; Данилівське не пізніше 1646 (проти протестантів і католиків); о. Яворського і С. Рихвальського, Рихвальт 1666; о. С. *Тимофієвича* з Решетилівки 1670; Ф. Дулишковича 1673; *Нягівське* 17 в. (з впливами протестантизму); Углянське (*«Ключ»*) кін. 17 в.; Канівське кін. 17 в.; П. Колочавського 1737; І. Прислопського з Камінної на Грибівщині 18 в. та ін. У 18 в. на підрос. Україні У.є. зникли у зв'язку з русифікацією; дещо пізніше під Польщею — у зв'язку з полонізацією і занепадом правос. церкви. Але від 1789 гр.-кат. *Василіяни* в Почаєві почали видавати зб. проповідей на весь рік (за новими поль. зразками), які своєю «простою мовою» нагадували давні У.є. Пор. ще *Святе Письмо*.

Література: Крыжановский Г. Рукописные евангелия киевских книгохранилищ. К. 1889; його ж. Рукописные евангелия Волынского епархиального древнехранилища. Волынский историко-археологический сборник I. Житомир 1896; Тиховский Ю. О малорусских и западнорусских У.е. XVII—XVIII вв. и их месте среди южнорусских переводов Св. Писания. Труды XII Археологического съезда, III, М. 1905; Житецкий П. О переводах евангелия на малорусский язык. Известия Отделения русского языка и словесности Императорской АН. X 3. П. 1905; Перетц В. К вопросу о У.е. XVI—XVII в. Сборник Отделения русского языка и словесности АН СССР, 101, 2. П. 1926; Janów J. Przyczynek do źródeł ewangeliarza popa Andrzeja z Jaroslawia. Prace Filologiczne. XV, 2. B. 1931.

Б. Струмінський

Учительское Товарищество Подкарпатской Руси, русофільська орг-ція учителів на Закарпатті, заснована 1920 в Ужгороді; спершу об'єднувала й учителів народовецького напряму, які 1930 відокремилися і заснували *Учительську Громаду Підкарпатської Руси*. У.Т.П.Р. домагалося введення рос. мови у школах Закарпаття; видавало журн. *«Народна Школа»* (1921—38). Гол. діячі: В. Шпеник (перший голова), М. Василенков, П. Федор та ін.

Учительська Громада у Львові, станове т-во укр. учителів сер. і вищих шкіл, засноване з ініціятиви Ю. Стефановича 1. 11. 1908. До 1914 У.Г. мала 11 філій: Бережани, Коломия, Тернопіль, Перемишль, Станиславів, Стрий, Сокаль, Рогатин, Городенка, Яворів, Львів; 398 чл. Гол. до першої світової війни були М. *Грушевський* (1908—12) і Ю. *Романчук* (1912—14). За цього періоду діяльність

Гол. Виділ Т-ва Учительська Громада 1924—25. Стоять зліва направо: І. Рибчин, М. Панчук, Г. Микетей, В. Кучер; сидять: І. Сітницький, І. Брик, І. Громницький, І. Раковський

У.Г. була спрямована на створення укр. держ. гімназій у більших м. Галичини, українізацію утраквістичних гімназій, зрівняння в правах реальних шкіл з гімназіями. У.Г. домагалася призначення окремого референта для укр. шкіл при мін-ві освіти, виступала проти полонізації Львівського ун-ту. Неуспіх цих заходів примусив У.Г. створити Секцію приватного шкільництва, організувати приватні сер. школи і підготовні курси для вступу до гімназій.

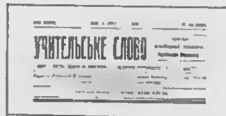
За воєнного і повоєнного часу діяльність У.Г. у Львові послабла. З 1920-их рр. У.Г. спрямувала свою діяльність на оборону офіц. назви «український», на боротьбу проти утраквізації гімназій, проти шкільних поль. підручників, на оборону шкільництва й учительства перед поль. урядом, на самодопомогу; створила фонди: «лихоліття» (допомога родинам воєнних безповоротців, безробітним, вдовам і сиротам по учителях), посмертний, власної хати, будови вакаційних осель, відпочинкових будинків для учителів (у Ямнім, Рожанці) тощо. Крім того, У.Г. створила фахові секції для складання програм навчання з укр. мови (гол. Я. *Біленький*), історії (О. *Терлецький*), географії (О. *Дашкевич*) і нац. виховання. До 1939 У.Г. мала 12 філій, 4 експозитури, бл. 490 чл. Видавала свій орган *«Наша Школа»* (1909—14), *«Світло»* (1921—22), *«Укр. Школа»* (1925—39). Крім названих вище, У.Г. пізніше очолювали: К. *Студинський* (1916—20), С. Громниць-

кий (1920—25), о. С. Кархут (1926), О. *Терлецький* (1927—30) і з 1930 В. *Радзикевич*. У.Г. співпрацювала з «Рідною Школою», «Просвітою» і з укр. парляментарною репрезентацією. Активними діячами У.Г. були: Л. Сальо, С. Недільський, Д. Джердж, Р. Ілевич, Р. Цегельський, К. Кисілевський, І. Рибчин, І. Сітницький, І. Боднар, І. Мандюк, М. Паньчук, Г. Павлюх, М. Мельник, С. Левицький та ін.

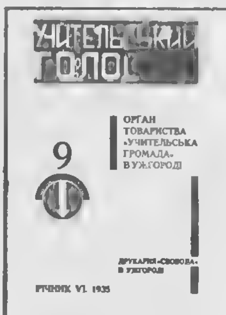
Література: Двадцятьпятьліття т-ва Учительська Громада, ювілейний наук. збірник. Л. 1935.

Учительська Громада Підкарпатської Руси, укр. проф. орг-ція учителів Закарпаття 1929—39. Виникла у висліді відходу свідомого укр. учительства від підтримуваного чехо-словацьким урядом *Учительського Товарищества Подкарпатской Руси*. У.Г.П.Р мала 1 650 чл. у 1938, виявляла велику активність у різних осв. акціях, зокрема в боротьбі за українізацію шкіл. Пресовий орган *«Учительський Голос»*. Провідні діячі: о. А. *Волошин*, Ю. *Гуснай*, Ю. *Ревай*, А. *Штефан* та ін. Щорічні з'їзди учителів були видатними подіями закарп. культ. життя.

«Учительське Слово», пед. ж., орган Т-ва *Взаємна Поміч Укр. Вчительства*, виходив у Львові 1912—39, спершу місячник, з 1913 — двотижневик (з деякими перервами у 1914—24). При «У.С.» виходили пед.-методичні ж.: 1923 «Життя і Школа», з 1927 — «Шлях навчання і виховання», який 1930 відокремився п. н. *Шлях виховання й навчання»*, з 1930 квартальник «Методика й шкільна практика». Ред. «У.С.»: І. Казанівський, Г. Коваль, І. Ліщинський, А. Зелений, А. Домбровський, І. Ющишин (1930—39).

«Учительський Голос», пед. і культ.-осв. місячник, орган *Учительської Громади Підкарп. Руси*, виходив у Мукачеві, Ужгороді й Хусті 1930—39; ред. О. Полянський; співр.: В. Свереняк, о. А. Волошин, А. Штефан, О. Маркуш та ін.

Учительські інститути, трирічні навчальні заклади в Рос. Імперії, в тому ч. й на Україні, для підготови вчителів міських і вищих початкових шкіл. Перший У.і. відкрито у Глухові 1874; 1917 їх було 11 (в усій Рос. Імперії — 47). В УССР У.і. були ліквідовані, щойно 1934 у зв'язку з запровадженням заг. семирічного навчання та потребою нових кадрів для семирічних шкіл, знову організовано дворічні У.і., що готували учителів для 5—7 кляс. В УССР було їх 14, 1945 — 34, 1955 — 33. З 1950, у зв'язку з розвитком шкіл з повною сер. освітою і підвищенням вимог до учителів, У.і. реорганізовано на *пед. ін-ти*, частково на *пед. училища*.

Учительські семінарії, заклади сер. освіти для підготови вчителів початкових шкіл. На укр. землях в Рос. Імперії з 1860-их рр. У.с. були основним (хоч не єдиним) типом шкіл для підготови вчителів початкових шкіл. Курс навчання тривав від 3 до 4 рр. Першу У.с. відкрито 1869 в Києві (1870 перенесена до Коростишева), у 1870-их рр. У.с. відкрито в Херсоні, Переяславі, Вовчанському на Харківщині, Острозі на Волині тощо; у 1870-их рр. діяла також Земська У.с. у Чернігові. 1917 на Україні було 20 У.с. (в Рос. Імперії — 171). В УССР У.с. реорганізовано на трирічні *пед. курси*, згодом *пед. технікуми*.

На З а х. У к р. З е м л я х під Австрією після шкільної реформи 1869 У.с. з 4-річним курсом навчання були єдиними закладами освіти для підготови вчителів початкових шкіл. В Галичині їх було 10 (7 чоловічих, 3 — жін.) з укр. і поль. мовами навчання. Крім того, існували 3 укр. приватні У.с.; на Буковині — 2 У.с., на Закарпатті 3 (з угор. мовою навчання). Під Польщею У.с. реорганізовано 1932 на 3-річні пед. *ліцеї*; на Закарпатті 1920—39 діяли 3 У.с. (2 з укр. і 1 з рос. мовою навчання). Під час другої світової війни на укр. землях у Ген. Губернії діяло 9 У.с.

Уша, див. *Уж*.

Ушакевич Василь, львівський гравер на дереві другої пол. 17 в. — поч. 18. Виконав ґравюри до «Требника» (1668), «Апостола» (1666), до вид. «Тріодь цвітная» (1663) і «Тріодь постная» (1664, 1682, 1717).

Ушаков Микола (1899—1973), рос. поет і письм. на Україні родом з Ростова Ярославського в Росії. Весь час друкувався в рос.-мовних вид. УССР. Крім низки зб. поезій і прозових творів в офіц. дусі, перекладав на рос. І. Франка, Лесю Українку, М. Коцюбинського й ін. укр. авторів; ред. рос. видань творів Т. Шевченка (1939, 1949—56), М. Коцюбинського (1951).

Ушинський Костянтин (2. 3. 1824, Тула — 3. 1. 1871, Одеса), визначний рос. педагог укр. походження, один з засновників пед. науки в Росії. Дитячі роки У. провів у с. Богданівці на Чернігівщині і закінчив Новгород-Сіверську гімназію,

пізніше жив і працював у Росії (1862—67 за кордоном); помер в Одесі, похований у Києві. У. обстоював принципи народности у вихованні, зокрема ознайомлення учнів з нар. творчістю, домагався того, щоб навчання велося рідною мовою. Читанка У. «Рідне Слово» (1864) була поширена в школах України. У сов. педагогіці У. в 1930-их рр. називали реакціонером, а з 1940-их «видатним вітчизняним» педагогом.

Ушиця, ліва подільська притока Дністра; довж. 122 км, сточище — 1 400 км². В сер. і дол. частині пливе глибоким, вузьким (0,3—1,3 км) яром. Річище — 10—15 м, має багато перекатів і порогів

Ф

Фабричне законодавство, закони, постанови і розпорядження щодо режиму праці на фабриках, зав. й ін. підприємствах; під цією назвою діяло в дорев. Росії, а в СССР Ф. з. є частиною *трудового права*.

Петро І встановив у Росії 1722 робочий день на фабриках 13,5 год. та запровадив посаду держ. наглядача за здійснення цього закону. Першим більш-менш повним актом Ф. з. було «положення» про взаємини між робітниками і власниками підприємств (1835). У другій пол. 19 в. царський уряд видав низку законів, якими реґулювалася праця на пром. підприємствах: 1882 — 8-годинний робочий день для малолітніх (від 12 до 15 рр.); 1886 — ряд постанов про наймання фабричних і с.-г. робітників та про їх взаємини з працедавцями; 1894 — утворення фабричної поліції; 1899 — робочий день для звич. робітників (11,5 год.); 1903 — створення посади фабричного «старости» для полагоджування конфліктів між робітниками й підприємцями; 1905 — введено право страйку (1906 це право обмежено для с.-г. робітників); 1912 — закон про страхування і лікарські каси.

1917 Тимчасовий уряд, а на Україні Центр. Рада видали низку актів Ф. з., якими запроваджено поступові закони на зразок зах. про охорону праці: заборона нічної праці для підлітків і жінок, утворення фабрично-заводських комітетів. III Універсал Укр. Центр. Ради запровадив 8-годинний день праці та встановив держ. контроль над виробництвом. Утворені на поч. революції в березні—квітні 1917 фабрично-заводські комітети мали розробляти тарифи зарплатні для укладення нових колективних договорів, дбати за поліпшення умов праці й брати участь у роб. контролі. Спершу комітети були неполіт., згодом частина їх підпала під вплив большевиків, а ін. намагалися зберегти свою незалежність від партії навіть після больш. перевороту; саме з них набиралися діячі «роб. опозиції». У січні 1918 больш. уряд ухвалив злиття їх з профспілками (див. *Робітничий контроль*).

Контрольним органом за виконанням Ф. з. в царській Росії була фабрична інспекція (з 1882), яка однак діяла лише на приватних підприємствах. На Україні були дві округи фабричної інспекції: Київ. (охоплювала 7 укр. губ.) і Харківська (2 укр. губ.) з старшим фабричним інспектором та губ. «присутствієм» у фабричних і гірничих справах як контрольними установами на чолі. Фабрична інспекція продовжувала діяти і за Центр. Ради. У березні 1919 раднарком УССР перетворив її на роб. інспекцію.

В. Маркусь

Фабрично-заводська семирічка (ФЗС), неповна сер. школа в УССР, що була створена у другій пол. 1920-их рр. на базі заг. *семирічної школи* при пром. оселях з метою пов'язання заг. навчання й одночасного ознайомлення з виробничою практикою ближчого до неї підприємства. Практичного значення ФЗС не мали і при реорганізації шкільної системи 1934 стали звич. семирічками.

Фавр Володимир (1874—1920), гігієніст родом з Харкова, з 1911 проф. Харківського Жін. Мед. Ін-ту. Праці присвячені питанням гігієни та епідеміології (малярія, туберкульоза, чума, венеричні хвороби тощо).

Фаворов Олексій (* 1900), вчений у галузі рослинництва родом з слободи Миколаївка на Харківщині, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). 1924 закінчив С.-Г. Ін-т у Харкові і по закінченні працював на Одеській крайовій с.-г. досл. станції та в Одеському С.-Г. Ін-ті; з 1956 працює в Н.-Д. Ін-ті землеробства і тваринництва зах. р-нів УССР. Праці з питань селекції та аґротехніки с.-г. культур. Спіль-

О. Фаворов

но з ін. виплекав сорт картоплі Одеської 24, сорт суданської трави Одеська 25, сорт дині Кримка одеська 48.

Фадеїчев Владислав (* 1906), архітект родом з Харкова, закінчив архітектурний фак. Харківського Художнього Ін-ту (1930). У 1950—60-их рр. працював перев. з Б. Дзбановським й ін. Визначніші праці: Клюб інж.-техн. працівників у Лисичанському, драматичний театр у Макіївці, будинки техніки у Луганському й проєктного ін-ту «Укрдніпрошахт» у Києві, співавтор проєкту забудови Нововолинського та ін. З 1971 викладач Київ. Інженерно-Будів. Ін-ту.

Файнберґ Яків (* 1918), фізик родом з Золотоноші, чл.-кор. АН УРСР (з 1964). Закінчив Харківський Ун-т 1940, з 1946 працює в Харківському Фізико-Техн. Ін-ті АН УРСР і 1949—72 — в Харківському Ун-ті (з 1963 — проф.). Праці з електродинаміки, зокрема теорії прискорювачів елементарних частинок, хвилеводів та фізичної плазми.

Файншмідт Ісак (1875—1940), терапевт і фтизіятр родом з Орла; з 1905 працював у Харкові, з 1923 — проф. Харківського Мед. Ін-ту. Праці Ф. присвячені проблемам туберкульози, пневмонії, лікуванню серцевосудинних захворювань, діябету тощо.

Фалієв (Фалєєв) Іван (1858—1924), учений у галузі рибництва родом з Києва. Праці перев. з питань прикладної іхтіології. З ініціятиви Ф. на Україні створено перші розплідники для ставкових риб і рибні заповідники.

Фальк (Falk) Кнют-Улуф (* 1906), проф. славістики в Люндському Ун-ті (Швеція, 1945—72). Гол. праці з слов. топономастики, зокрема монографія про назви Дніпрових порогів у записі *Константина Багрянородного*, 849 (Dneprforsarnas namn i Kejsar Konstantin Porfyrogenetos De administrando imperio, 1951), в якій Ф. намагався довести, що «слов.» назви порогів — укр. і вже в 9 в. виявляють такі риси укр. фонетики, як *г* з праслов. *ґ*, *у* з *о* в новозакритих складах та ін. Хибність цих поглядів довів Ю. Шевельов 1955 (передрук у його «Teasers and Appeasers», 1971).

Фальківський (справжнє прізвище Левчук) Дмитро (3. 11. 1898, с. В. Липеси на Берестейщині — 16. 12. 1934, Київ), поет. Вчився в Берестейській гімназії; за революції працював у больш. підпіллі. 1920—23 служив у Червоній армії (в органах ЧК), по демобілізації з 1924 жив у Києві. Друкуватися почав 1924 й містив поезії в ж. «Червоний Шлях», «Життя й Революція», «Всесвіт», «Глобус»; належав до літ. групи *Ланка-МАРС*. У ліриці Ф., поруч з мотивами поліської природи, гол. увага зосереджена на відображенні трагічних подій революції 1917—20 на Україні. Крім поезій, Ф. писав нариси, оп., сценарії. Попри його рев. минуле, офіц. критика ставилася недовірливо до творчости Ф., і в посиленому в зв'язку з убивством С. Кірова терорі його разом з Г. Косинкою, О. Влизьком, К. Буревієм та ін. розстріляно в групі двадцять вісьмох.

Д. Фальківський

Окремі зб. поезій: «Чабан» (1925), «Обрії» (1927), «На пожарищі» (1928), «Полісся» (1931); найновіше вид. за ред. М. Неврлі «Ранені дні» (Пряшів, 1969); там і докладна бібліографія.

Фальковський Іриней (28. 5. 1762, Білоцерківка на Пирятинщині — 29. 4. 1843, Київ), осв. і церк. діяч, письм., правос. єп. Студіював у Київ. Академії й Будапештському Ун-ті (1775—82); проф. і ректор (1783—1804) Київ. Академії. З 1799 архимандрит Гамаліївського, згодом Києво-Братського манастиря; єп. чигиринський і коадьютор київ. (1807—12), смоленський (1812—13), знову коадьютор київ. і управитель Михайлівського Золотоверхого манастиря. Ф. автор численних літ. (вірші, філос., іст., богословських та ін.) творів, зібраних у 92 тт. (у рукописі). Друком появилися: «Календарії» (1797) з іст. ст., «Сокращение церковной хронологии...» (1797), «Christianae Orthodoxae Dogmatico-polemicae theologiae... Compendium» (1802), а також проповіді, біографічні записки (1762—83), матеріяли про Київ. Академію тощо.

Література: Булашев Г. Преосвященный Ириней Фальковский, епископ Чигиринский. К. 1883.

Фальц-Файни, великі землевласники в Таврійській губ., німці. З сер. 19 в. володіли 200 000 десятин землі в Дніпровському і Мелітопільському пов.; у їх посілостях нараховувалося 200—400 000 овець. Фрідріх Ф.-Ф. (1863—1920) заснував 1883 заповідник «*Асканія Нова*». По революції Ф.-Ф. еміґрували до Німеччини, а їх маєтки націоналізовано. «Асканія Нова» оголошена держ. заповідником.

Фанаґорія (Fanagoreia), старогрец. м. на Таманському пів-о., засноване в сер. 6 ст. до Хр. вихідцями з м. Теос; важливий торг. і ремісничий центр Прикубання. З 5 ст. до Хр. входила до складу *Боспорського царства*, за винятком деякого часу в 1 ст. до Хр., коли при допомозі Риму здобула на деякий час автономію і

дістала назву Агріпія. У 4 ст. по Хр. Ф. була зруйнована гунами. На місці Ф. тепер городище поблизу селища Сінного, Темрюцького р-ну Краснодарського краю. Археологічні розкопи виявили сильні оборонні споруди міста, а також нові цінні знахідки зразків античної скульптури й фраґментів настінних розписів.

Фармаковський Борис (1870—1928), рос. археолог та історик античного мистецтва родом з Вятки, чл.-кор. Рос. АН (з 1914). Дослідник грец. колонії Ольвії (1876, 1901—15, 1924—26). Ф. усталив методику розкопів грец. колоній у Півд. Україні; провадив також розкопи в Києві (б. Десятинної церкви, 1908—09), Евпаторії та ін.

Фармакологія, наука про ліки та діяння їх на живий організм. Одна з найдавніших наук, яка виникла разом з медициною, але саме слово Ф. згадується в мед. літературі щойно з кін. 17 в. Ф. розподіляється на заг., яка вивчає механізми діяння ліків на живий організм, і приватну, що вивчає вплив окремих лікувальних препаратів на людину чи тварину.

На Україні ліки гол. чином з трав, а іноді з тканин тварин, виготовляли здавна нар. знахарі, передаючи рецепти на їх виготовлення з роду в рід. З поширенням християнства виготовлення ліків поступово перейшло до манастирів, зокрема ченці Києво-Печерської Лаври лікували хворих та забезпечували їх ліками власного виробництва. Ліки виготовлювали також кустарі; їх завозили з чужоземних країн, де їх продавали в т. зв. «зелених» крамницях, разом з горілкою та різними спеціями. Відомо, що в 16 і 17 вв. вже існували рукописні книги про ліки, що їх називали «травниками», «зелейниками» або «вертоградами». Перші аптеки на Лівобережній Україні були утворені на поч. 18 в., коли Петро І наказав відкрити по великих містах «казенні» та дозволив засновувати приватні аптеки, якими здебільша керували чужоземні аптекарі; працювали та вчилися у них також особи з місц. населення. Курс фармацевтичного навчання тривав 5—6 рр., після чого аптекарські учні складали іспити на звання «ґезель» та відряджалися до польових аптек на 2—3 рр. По відбутті служби вони мали право складати іспити на звання провізора і самостійно працювали як фармацевти. За Катерини II у 1787 був виданий перший аптекарський указ, який реґламентував всю аптекарську справу в Рос. Імперії, у тому ч. й на Україні. Приблизно тоді ж вийшов у світ перший підручник з Ф. «Врачебное веществословие или описание целительных растений» (4 тт., 1783—89), що його написав укр. лікар Н. *Максимович-Амбодик.* У 19 в. при ун-тах були відкриті фармацевтичні відділи, а на мед. та ветер. фак. почалося викладання курсів Ф. Відповідно до встановленого 1845 порядку, аптеки набирали учнів з осіб, які мали освіту не менше 6 кляс клясичної гімназії. Після трирічного навчання та іспитів вони одержували звання аптекарських помічників. Далі, після трирічної практики в аптеці та продовження дворічного провізорського курсу при ун-ті і держ. іспитів, вони здобували дипломи провізорів. Згодом вони могли там також складати іспити і обороняти дисертації на звання маґістра фармації. Завідувати аптеками дозволялося тільки провізорам або маґістрам. Лише в земських аптеках винятково могли працювати фельдшери під наглядом лікарів.

На укр. землях, які в 15—18 вв. входили до складу Речі Посполитої, аптекарі мусіли відбути відповідний вишкіл і мати апробату Краківської Академії; у Львові вони творили проф. корпорацію.

На Зах. Україні з кін. 18 в. діяли австр. закони, в 1920—30-их рр. поль. Аптекарські студії за Австрії тривали 2 рр., за Польщі — 4 рр. на фармацевтичних відділах Львівського Ун-ту, по закінченні яких студент одержував титул маґістра. У 1868—93 рр. у Галичині діяло Гал. Т-во Аптекарів (видавало 1871—1939 журн. «Czasopismo Towarzystwa Aptekarskiego»).

По революції 1917 підготову фармацевтів при аптеках скасовано. 1920 у Харкові засновано А. Розенфельдом Ін-т Експериментальної Фармації. Фармацевтична та фармакологічна освіта мінялася багато разів; 1921 були засновані фармацевтичні навчальні ін-ти з 4-річним курсом навчання (у Харкові й Одесі) та фармацевтичні технікуми з 3-річним навчанням (у Києві, Вінниці та Харкові); 1923 засновано хем.-фармацевтичні фак. при Харківському та Одеському ун-тах; 1930 укр. фармацевтичні навчальні заклади перейшли з системи наркомату освіти до наркомату охорони здоров'я, після чого Одеський Ін-т був перетворений на мед.-аналітичний, а фармацевтичні технікуми на ін-ти з п'ятирічним терміном навчання. 1940 створено фармацевтичні фак. при Львівському Мед. Ін-ті та Київ. Ін-ті для удосконалення провізорів. 1937 були введені звання кандидатів та докторів фармацевтичних наук. Після воєнного занепаду і відновлення (з деякими змінами) фармацевтичних ін-тів 1954 створено курси удосконалення і спеція-

лізації фармацевтів та заочну підготову провізорів з осіб, які мають сер. фармацевтичну освіту та стаж понад 5 рр. При Одеському Фармацевтичному Ін-ті утворено фак. заочної освіти.

Кадри фармакологів на Україні формуються в основному з лікарів, ветеринарів, хеміків та фармакологів. Розвиткові укр. Ф. значно сприяли праці О. Черкеса, П. Радіонова, Г. Петровського та ін. У розвитку фармацевтичної освіти на Україні чималу ролю відограли М. Валяшко (1874—1955), якого вважають за її засновника, та Я. *Фіялков*, який упродовж багатьох років завідував катедрою фармацевтичної хемії в Київ. Фармацевтичному Ін-ті. Укр. фармакологи з 1961 об'єднані в Наук. Фармацевтичне Т-во, яке через Всесоюзне Т-во підтримує зв'язки з Міжнар. орг-цією фармакологів, заснованою 1966. Див. також *Аптеки*.

На еміґрації 1945—51 діяв фармацевтичний фак. при Укр. Техн.-Госп. Ін-ті в Мюнхені. Укр. аптекарі ЗДА і Канади є чл. Укр. Лікарського Т-ва Півн. Америки, а його ж. «*Лікарський Вісник*» містить також дослідження з Ф.

Література: Бычков М., Рачковский С. Фармацевтическое дело, его организация и законодательство. М.—Ленінград 1927; Клист И., Маймин С. Тридцать лет советской аптеки. М. 1948; Прусак А. Из истории аптечного дела на Руси. ж. Аптечное дело, ч. 4, 1953; Зархин И. Очерки истории отечественной фармации. М. 1956; Сорок лет советского здравоохранения в СССР (1917—1957), гол. ред. Ковригина М. 1957; Schulz H. The Training of Pharmacists in Soviet Russia. Review of Eastern Med. Sciences. ч. 11—12, 1958; Rombieriński R. Historja farmacji. B. 1963.

Г. Шульц

«Фермерське Життя», совєтофільський тижневик *Т-ва Робітничо-Фермерський Дім*, виходив 1925—40 у Вінніпеґу, з 1937 зі стор. «Робітниця». Ред. Д. Присташ, М. Сав'як і С. Пура. «Ф.Ж.» перестало виходити у висліді заборони кан. уряду.

Фарфорова промисловість, див. *Порцеляново-фаянсова промисловість*.

Фасмер (Vasmer) Макс (1886—1962), нім. мовознавець-славіст родом з Петербурґу; чл. кількох нім. академій, д. чл. НТШ і чл.-кор. АН СССР. З 1917 проф. Саратовського і Петербурзького, 1919 Тартуського (Естонія), з 1921 Ляйпціґського, пізніше Берлінського ун-тів. Засновник і ред. журн. «Zeitschrift für slavische Philologie» (від 1924). Наук. праця Ф. зосереджувалася навколо двох гол. комплексних питань: етимологія і прабатьківщина слов'ян, зокрема сх. Серед етимологічних праць Ф. гол. були «Греко-славянские этюды» (1906—09), «Kritisches und Antikritisches zur neueren slavischen Etymologien» (1910—1913), синтезою чого став «Russisches etymologisches Wörterbuch» (1950—1958). Хоч у центрі уваги Ф. були рос. етимології, він широко залучав укр. матеріял (не завжди повний і достатньо перевірений), так що ці праці мають значення й для укр. етимології. Етногенетичні праці Ф. базувалися на широкому використанні водних назв, геогр. назв взагалі й іст. матеріялів. Його погляди на прабатьківщину слов'ян підсумовані в «Die Urheimat der Slaven» (1926). Протягом багатьох рр. Ф. працював над первісними межами й розпросторенням сх. слов'ян, установивши півн. засяг іранських впливів («Die Iranier in Südrussland», 1923), півд. і сх. засяг балтицьких впливів і півд. засяг фінських впливів («Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas», I—IV, 1932—36), як також межі впливів вікінґів («Wikingerspuren in Russland», 1931, та ін.). Ці праці мають основоположне значення також для проблем походження укр. мови. Побічним наслідком цих праць була публікація двох важливих довідникових видань: «Wörterbuch der russischen Gewässernamen» (1960—1973) і «Russisches geographisches Namenbuch» (1962—81), закінчені після смерти Ф., перший Айсолдом та ін., другий Г. Броєром та ін. Обидва вид. включають вичерпний (крім Закарпаття) укр. матеріял. Праці Ф. з специфічно укр. тематикою: до річкових назв (Десна — 1930—31, Псло — 1932, Дніпровські пороги — 1960), іст. проблем: підпис Анни Ярославни (1927 і пізніше); перехід je- >o-, укр. імператив (1925). З діялектології Ф. писав про болг. впливи в закарп. говірках, зредаґував і видав діялектні записи *Наконечної*. На його замовлення *Ганцов* написав ґрунтовний огляд досліджень з укр. діялектології. Бібліографія писань Ф. в «Festschrift für Max Vasmer», 1956, і «Zeitschrift für slavische Philologie» 31 і 34.

Фатальчук Володимир (* 1903), графік родом з м. Горохова на Волині; мист. освіту здобув 1929 у Київ. Художньому Ін-ті. Працює разом з Ольгою *Юнак* у книжковій графіці та плякаті. Оформлення й ілюстрації до кн.: «Укр. нар. казки» (1951), «Антологія укр. поезії» (1957), «Кобзар» Т. Шевченка (1959), «Укр. нар. пісні» (I—II, 1964—65), «Хмельницький» І. Ле (1959) та ін.

Фатьма-Коба, печера в Байдарській долині в Криму, в якій відкрито (розкопи Г. Бонч-Осмоловського 1927 і С. Бібікова 1956—58) стоянку часів мезоліту. При розкопах виявлено шари *азільської* і *тарденуазької* (скорчене поховання кроманьйонської людини) культури.

«Фауна України», монументальний, 40-томний довідник про всі групи тваринного світу на території України і суміж-

них територіях, опрацьований і виданий Ін-том Зоології АН УРСР. Виходить з 1956 з ініціятиви І. *Підоплічка* (1905—75); у складі ред. колегії: В. Касьяненко, І. Підоплічко, І. Білановський, Г. Бошко, М. Воїнственський, О. Маркович, В. Пучков, І. Сокур. Перші томи «Ф. У.» присвячені описові хребетних, наступні — безхребетних, два останні — історії фавни України, її зоогеогр. характеристиці та історії дослідження. «Ф. У.» значне досягнення укр. зоологів, яке відповідає найкращим вимогам світової систематики. Використовуючи великі музейні збірки, «Ф. У.» узагальнює багаторічні дослідження фавни України та показує, які питання фавни ще не вивчені. Для кожної родини, роду та виду подано відповідні діягнози, таблиці для їх визначення, подано синоніміку виду, його опис і поширення, екологічні особливості і т. д. До 1981 видано 20 тт. у 31 випусках. *Е. Ж.*

Фащівка (V—19), с. м. т. на Донбасі; у Перевальському р-ні Ворошиловградської обл.; видобуток кам'яного вугілля, центр. збагачувальна фабрика. Заснована 1870.

Фащівка (V—19), с. м. т. на Донбасі, у Антрацитовому р-ні Ворошиловградської обл.; видобуток кам'яного вугілля. Заснована на поч. 18 в.

Фаянс, див. *Порцеляново-фаянсова промисловість.*

Февдалізм, панівна за середньовіччя у Зах. і частково у Центр.-Сх. Европі суспільно-екон. система, досить контроверсійна щодо наявности в історії України і сх. слов'ян, тому що це питання різно інтерпретує зах., у тому ч. укр. несов., та марксистська іст. наука. Згідно з зах. істориками, основними рисами Ф. є інститути васалітету (угода між паном і васалем, що єднає їх обопільними зобов'язаннями та льояльністю) і лену або спадкового зем. володіння (одержаного васалем від пана за несення військ. й ін. повинностей). Ф. почався за післякаролінґського періоду (9—10 вв.) і поза незначними його пережитками, занепав на зламі середньовіччя і новітньої доби.

Значно ширше розуміння Ф. подає сов. історіографія, яка більше підкреслює його соц.-екон. аспект, аніж інституційно-правний. Згідно з марксизмом, людство пройшло низку суспільно-екон. формацій: від первісно-общинного через рабовласницький, февдальний і капіталістичний лад — до соціялізму, що в кінцевому висновку має призвести до повного комунізму. Ця схема розвитку мала б бути заг. дійсною для всього людства, хоч допускаються різниці в еволюції окремих народів; так само можливе, що за певних умов така чи інша форма ція не розвинулася. Напр., у германських і слов. народів перехід від первісно-общинного ладу до Ф. відбувся без витворення рабовласницької формації. Природу даного ладу визначають спосіб виробництва та заснована на ньому клясова структура. Кожна формація, за винятком первісного комунізму і кінцевого соціялізму, визначається наявністю двох основних антагоністичних кляс — первісних виробників та панівної кляси, яка, володіючи засобами виробництва, використовує працю перших. Февдальний лад характеризується натуральним (неринковим) гос-вом, гол. хліборобством. Основними клясами Ф. є напіввільні селяни, прикріплені до землі, та зем. власники (аристократія). Експлуатація селян відбувається шляхом неплатної праці (див. *Панщина*) та несення ін. служб, натуральних данин, пізніше й грошевої ренти.

Через брак істотних інститутів Ф. — васалітету й лену, — історики-немарксисти беруть під сумнів наявність Ф. у сх. слов'ян; цієї думки була більшість укр. дорев. істориків, включно з М. Грушевським. Сов. історики натомість твердять, що февдальний період на сх.-слов. землях тривав від виникнення Київ. Держави в 9—10 вв. до скасування кріпацтва 1861. Така концепція, висунена Леніном, а згодом розвинена в працях істориків Б. Грекова, С. Юшкова та ін., була догматично прийнята сов. історіографією з 1930-их рр.

Сов. історики розрізняють три етапи «руського» Ф.: рання февдальна монархія (з 9—10 до поч. 16 вв.), становопредставницька монархія (16 — друга пол. 17 в.) і абсолютна монархія (з кін. 17 в.). У стосунку до України сов. історики підкреслюють антифевдальний характер коз. повстань в 16—17 вв. Велике повстання *Хмельницького* (1648) ліквідувало на значній частині укр. земель володіння поль. февдалів і завдало значного удару Ф. Проте, февдальні відносини згодом були відновлені на Україні завдяки перетворенню коз. старшини на нову февдальну аристократію та поновному запровадженню кріпацтва. Сов. історіографія застосовує подвійні мірила в оцінці минулого Росії і України: вона прихильно оцінює «проґресивну» ролю рос. монархів і февдалів у будуванні рос. держави і культури, натомість неґативно оцінює й очорнює традиційні керівні верстви суспільства України, за винятком тих груп і осіб, що були пророс. орієнтації.

З суто емпіричних причин, всупереч твердженням марксизму, недоцільно ви-

значати ціле тисячоліття історії загальниковим ярликом Ф. і розтягати його на кожне суспільство, в якому співіснують земельна шляхта та залежне селянство. Щоправда, так само не слід звужувати це поняття, обмежуючи його лише до васалітету. Найвластивішим буде розуміння Ф. як комплексного явища, у якому об'єднуються різні взаємопов'язані соц.-екон., політ., правні й культ. елементи.

Маючи це на увазі, можна представити такий нарис розвитку та ролі Ф. в історії України. Київ. Русь, очевидно, не була феодальною державою за її початкового періоду (9—10 вв.). Її панівна верства складалася не з землевласників, а з рухливих войовників-купців, добробут і життєві умови яких визначали міжнар. торгівля, воєнна здобич та данини (полюддя). Основна маса населення складалася не з кріпаків, а з вільних селян, що жили в родах та племенах. Процес феодалізації почався на Русі-Україні у сер. 11 в. з поселеннями княжої *дружини* на землі. Одночасно Київ. Держава почала розпадатися на удільні князівства (*уділи*). Виникнення багатьох осередків держ. влади нагадувало подібний розвиток у Зах. Европі дещо раніше. Укр.-руські кн. і *бояри* 12—13 вв. керувалися лицарським етосом, що серед його вартостей на першому місці стояло шукання чести і слави, вірність володареві (зверхникові), боротьба з невірними (степовиками) тощо. Феодальні тенденції найсильніше виявлялися у зах. князівстві Галичина (згодом Гал.-Волинській Державі), де сильна і бурхлива боярська верства була під впливом сусідніх поль. і угор. аристократій. Однак, не зважаючи на певні аналогії, існували істотні структурні різниці між Руссю-Україною удільного періоду та феодальною Зах. Европою. На Русі не було формальних договірних відносин між кн. і боярином. Зем. маєтності бояр були не умовними феодальними ленами, а спадковою власністю (вотчинами). Так само не було ієрархії аристократичних титулів. Київ. В., а згодом і старші удільні кн. здійснювали зверхню владу над меншими удільними кн., але тому що всі князі належали до тієї самої династії Рюриковичів, їх взаємовідносини мали характер скоріше міжродинних, ніж феодальних зв'язків; їх розуміли як стосунки між батьком і синами чи між старшими і молодшими братами, а не між сюзереном і васалем. Назагал населення було вільне, хоч було й багато рабів (гол. полонені) та зростаюча верства напіввільних *закупів*, що ними ставали перев. через заборгованість. До тат. навали Русь-Україна мала багато міст, населення яких користувалося певними політ. правами, що здійснювалися через віча. На противагу до зах., руські міста не мали самоврядування і міщани правно не відрізнялися від сіль. населення. Церква на Русі, за візант. традицією, була менш активна у держ. справах від Рим. Церкви у Зах. Европі.

Якщо суспільно-політ. лад княжої держави дотат. періоду можна вважати феодальним лише з великим застереженням, то у Лит.-Руській Державі існував уже повнотою Ф. Т. ч. вершок феодального розвитку на Україні припадає від сер. 14 в. до 1569, коли на Зах. Ф. вже заникав. У В. Князівстві Лит. під владою В. кн. існувала ціла ієрархія кн. і княжат (що належали до Ґедиміновичів або походили з різних віток Рюриковичів), вельмож і маґнатів некняжого роду (барони, за латинськими джерелами) і зем. бояр, пізніше названих, за поль. зразком, *шляхтою*. Кн. й маґнати були майже незалежними в управлінні своїх володінь й очолювали власні військ. з'єднання під час походів та опановували високі посади в державі. Шляхетські маєтки несли чималі зобов'язання військ. служби. У нагороду за службу шляхта одержала впродовж 15 в. ряд привілеїв, що їм забезпечували права власности, звільнення від податків та ін. пільги, участь в органах земського управління. Ці права були закріплені у *земських уставах*, а пізніше скодифіковані в *Лит. Статуті*.

Своєрідним явищем В. Князівства було те, що його аристократія і шляхта поділялися на римо-кат. лит. та правос. руську (білор.-укр.) групи. Остання була в більшості, але перша була впливовіша у Вільні і центр. уряді. Конституційно *Лит.-Руська Держава* розвинулася у феодально-парляментарну систему. Важливим органом була *Пани-Рада*, з якою В. кн. ділив владу, вона його заміняла за його відсутности (коли, як поль. король, він перебував поза В. Князівством). На поч. 16 в. виникли земські сойми, які почали посилати обраних депутатів до Вільни, утворюючи т. ч. другу палату — *Сойм*. Важливі міста здобули за нім. зразком міську самоуправу на базі *Маґдебурзького права*. Але й міста були виключені з держ. управління, що було заг. явищем у Сх. Европі. Розмежування між нижчим боярством і селянами спершу було пливке, але поступово окреслювалося чіткіше. Селяни підпали під юрисдикцію зем. власників і були зведені до кріпацького стану.

Люблінську унію 1569 можна вважати закінченням феодального періоду, у властивому розумінні, в історії України. Унія створила зфедеровану Поль.-Лит.

Річ Посполиту і передала укр. землі з-під лит. влади під владу поль. корони. Система шляхетської демократії, введена на Україні, була в основному нефевдальною у її інституційно-правних і політ. аспектах; вона включала рівноправність усіх шляхтичів (тобто скасування феврдальної ієрархії) і звільняла шляхту від її службових обов'язків. Шляхта Речі Посполитої втратила свій військ. характер і стала верствою с.-г. підприємців. Великі землевласники і сер. шляхта в погоні за прибутками продукували на експорт. Цей перехід від прожиткової економіки до орієнтованої на ринок с.-г. продукції призвів до посилення *панщини* і до орг-ції плянтаційного типу фільваркового госп-ва (див. *фільварки*). Деякі історики вважають і цю «другу кріпаччину» за форму Ф. Але вживання цього терміну не повинно закривати істотної різниці між середньовічним Ф. і фільварковим госп-вом, пов'язаним з закріпаченням, характерним для ранньої нової доби Сх. Европи.

Належить зробити деякі зауваження у зв'язку з Ф. щодо суспільного розвитку на Україні в 17—18 вв. Основною причиною повстання 1648 було дуже поширене соц. невдоволення у Речі Посполитій. Проте *Хмельниччина* була не тільки антифевдальним сел. бунтом, але скорше нац.-визвольною боротьбою укр. народу, у якій брали участь усі прошарки населення за винятком маґнатів та їх службовців. Запор. Військо було ядром, навколо якого гуртувалися селяни і міщани, що до них приєдналася значна частина правос. дрібної шляхти. Гетьманська Держава, яка виникла у висліді революції Хмельницького, не була за своєю суспільною структурою ані февдальною, ані, очевидно, «буржуазно-демократичною». Її можна розглядати як відміну станового корпоративного суспільного ладу, прикметного для Европи 17 в. Самобутнім для України було пристосування коз. військ. орг-ції, яка виникла в умовах степового прикордоння, до вимог цивільного суспільного життя. Соц. прошарки Гетьманщини, або стани, складалися з *коз. старшини* (яка абсорбувала чимало шляхтичів Речі Посполитої), з рядових козаків (кляса хліборобів-войовників), міщан (до яких далі стосувалося *Маґдебурзьке право*) та посполитих селян. Суспільна диференціяція стала виразнішою після Б. Хмельницького, а на другу пол. 17 в. припадав вияв чималих клясових антагонізмів. Однак становище селянства в Гетьманщині було краще, ніж у будь-якій ін. країні Сх. Европи того часу; воно було особисто вільне і могло володіти землею. Самобутній розвиток України зазнав великих змін упродовж 18 в. у висліді натиску та інтервенцій Рос. Імперії. Це викликало між ін. й екон. руїну укр. міст та постійне погіршення становища селян. Остаточне скасування автономії України 1783 збіглося з відновленням кріпацтва.

Починаючи з кін. 18 в., суспільний лад на Україні був пристосований до панівної системи у Росії. Якщо мова про суть цієї системи, то сов. історики визначають її як «февдальну». Проте цього погляду не поділяють несов. історики. Елементи Ф., що існували на території півн.-сх. Руси, пізнішої Росії, за удільного періоду (12—14 вв.), були придушені й усунені з виникненням Московської держави.

В. Князівство, пізніше Царство Моск., в 15—17 вв. розвинулося в патримоніяльне самодержавство, що скорше нагадувало орієнтальні деспотичні держави (напр., Оттоманську Імперію), аніж евр. февдальні монархії. Особливостями моск. системи були: брак забезпечення особистих прав і права власности, відсутність автономних корпоративних з'єднань і цілковите підкорення всіх соц. груп, включно з «служилим дворянством», необмеженій владі і сваволі царя. Реформи Петра І. надали Росії фасаду тогочасних евр. абсолютних монархій, але не змінили патримоніяльної суті системи. Якщо питання про суспільно-політ. характер уладу Моск. держави та Рос. Імперії може ще бути дискусійним, то дві тези можна уважати задовільно доведеними: 1) суспільний розвиток України впродовж 400 рр., під час лит., поль. і коз. періодів, був значно відмінним від розвитку в Московії-Росії; 2) приєднання України до рос. держави мало перев. шкідливі й реґресивні наслідки для суспільних відносин укр. народу.

Література: Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства. М. 1910, 2 вид. Ґаґа 1966; Павлов-Сильванский Н. Феодализм в удельной Руси. П. 1910; Багалій Д. Нарис історії України на соц.-екон. ґрунті, т. І. Х. 1928; Греков Б. Феодальные отношения в Киевском государстве. М.—Ленінград 1936; Юшков С. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київ. Русі. К. 1939; Vernadsky G. Feudalism in Russia. Speculum. т. 14. 1939; Юшков С. Общественно-политический строй и право Киевского государства. М. 1949; Zur Periodisierung des Feudalismus und des Kapitalismus in der geschichtlichen Entwicklung der UdSSR. Берлін 1952; Греков Б. Киевская Русь. М. 1953 (англ. вид. М. 1959); Крупницький Б. Основні проблеми історії України. Мюнхен 1955; Дядиченко В. Нариси суспільно-політ. устрою Лівобережної України кін. XVII — поч. XVIII ст. К. 1959; Backus O. The Problem of Feudalism in Lithuania, 1506—1548. Slavic Review, p. 21, ч. 4. 1962; Chirovsky N. Old Ukraine: Its Socio-Economic Development Prior to 1781. Ma-

цисон, Н. Дж. 1963; Голобуцький В. Екон. історія Укр. РСР. К. 1970; Goehrke C. Zum gegenwärtigen Stand der Feudalismus. Diskussion in der Sowjetunion. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Serie. p. 22. ч 2. Мюнхен 1974; Okinshevych L. Ukrainian Society and Government 1648—1781. Мюнхен 1978; Данилова Л. Теоретические проблемы феодализма в сов. историографии. М. 1980; Sysyn F. The Problem of Nobilities in the Ukrainian Past: The Polish Period 1569—1648. Rethinking Ukrainian History. Едмонтон 1981.

І. Лисяк-Рудницький

Федак Василь (* 1910 в с. Кадубівці, Буковина), правос. церк. діяч у Канаді, куди прибув 1912, свящ. Укр. Греко-Правос. Церкви, з 1978 еп. Саскатуну. З 1981 керує справами Сх. епархії з осідком в Торонто.

Федак Степан (9. 1. 1861 — 6. 1. 1937), визначний гром. діяч, філантроп, за фахом адвокат, родом з Перемишля. З 1874 у Львові, вихованець бурси Ставропігійського Ін-ту, Акад. гімназії і Львівського Ун-ту. Студентський діяч, чл. Акад. гуртка, диріґент студентського хору і 1891 співзасновник т-ва *«Боян»*. Організатор екон. установ: чл. Управи *«Нар. Торгівлі»*, чл.-засновник Т-ва взаємних забезпечень *«Дністер»* (з 1909 його гол. дир.), *Центробанку, Ревізійного Союзу Укр. Кооператив, Зем. Банку Гіпотечного, «Карпатії»*, Укр. Щадниці в Перемишлі, віцепрез. (з 1913) Крайового Банку (згодом Банку Госп-ва Крайового), з 1906 чл. Апеляційної комісії для заробіткового податку. 1915 вивезений росіянами як закладник до Києва (звідки повернувся 1916), де організував опіку й допомогу для українців з Галичини. У листопаді 1918 держ. секретар харч. справ уряду ЗУНР. У грудні 1918 Ф. організував *Горожанський Комітет* для опіки й допомоги укр. полоненим, інтернованим і політ. в'язням. По ліквідації (вересень 1921) Комітету його секції оформилися у статутові т-ва (*Укр. Т-во Допомоги Інвалідам, Союз Укр. Адвокатів*, перший гол. Ф.) і нелеґальний, але толерований владою Комітет допомоги політ. в'язням, який Ф. очолював до кін. життя.

С. Федак

Ф. — активний чл. майже всіх укр. товариств, сеньйор Ставропігійського Ін-ту і почесний чл. «Просвіти» (з 1925), один з найбільше шанованих і популярних постатей Львова. Батько Степана Ф.-Смока, Олени Ф.-Шепарович, Ольги Ф.-Коновальцевої і Софії Ф.-Мельникової.

Федак (псевд. Смок) Степан (1901—45), рев. діяч родом зі Львова, син Степана Ф., юнаком вступив до Укр. Січ. Стрільців, вчився у Військ. Академії у Вінер-Нойштадті, воював у лавах УГА й армії УНР. Як чл. *Укр. Військ. Орг-ції* здійснив атентат на поль. през. Й. Пілсудського і воєводу О. Ґрабського 25. 11. 1921 у Львові. В кін. другої світової війни згинув без сліду у Берліні.

С. Федак-Смок

Федак-Шепарович Олена (1894—1982), жін. і гром. діячка, за фахом журналістка родом зі Львова, дочка С. Федака, дружина Лева Шепаровича; під час першої світової війни займалася харитативною діяльністю, 1919 — представниця уряду ЗУНР для справ Червоного Хреста, 1921 співзасновниця *Союзу Українок* у Львові, чл. його проводу і заступник гол.; 1928—35 чл. проводу УНДО. 1938 співзасновниця *«Дружини кн. Ольги»*. 1935—39 співред. двотижневика *«Жінка»* і *«Громадянка»*. Брала участь в міжнар. жін. конґресах. На еміґрації в Австрії і з 1949 в ЗДА; померла у Нью-Йорку.

О. Федак-Шепарович

Феддерс Юлій (1838—1909), маляр родом з Латвії; акад. петербурзької Академії Мистецтв (з 1880). З 1880-их рр. жив на Україні; помер у Ніжені. Укр. пейзажі: «Річка Донець біля Святих Гір» (1882), «Поблизу Святогорського манастиря» (1882), «Дніпровський поріг» (1892), «Вугільні ями» (1897) та ін.

Феделеш Кирило (1881—1950), пед. і просвітянський діяч, закарп. гр.-кат. свящ., засновник і гол. антиалькогольного т-ва «Тверезість», посол до карпатоукр. сойму 1939. 1945 вивезений на Сибір, де й помер.

Феденко Богдан (* 1924), політ. діяч, публіцист, історик, нар. у Празі, син Панаса Ф., з 1952 живе в Парижі; доц. УВУ (з 1980). Видавець і ред. профспілкового місячника «Вільний Робітник» у Парижі (1952—63). Чл. ЦК Укр. Соц. Партії, делеґат від неї на конґресах Соц. Інтернаціоналу; чл. міжнар. Центру вільних проф. діячів на чужині. Ф. автор іст. довідок, зокрема про М. Драгоманова, з найновішої історії: «300-ліття

Переяславського Договору і сов. пропаґанда» (1958), «Україна після смерти Сталіна» (1953), автор роману франц. мовою «Taormina» (1969).

Феденко Панас (1893—1981), політ. діяч, історик, публіцист родом з с. Веселі Терни на Катеринославщині. Чл. Укр. Центр. Ради (1917—18) і Трудового Конґресу (1919), чл. ЦК УСДРП (з 1919), співред. *«Робітничої Газети»* (1919), делеґат УСД РП в Екзекутиві Соц. Інтернаціоналу. На еміґрації з 1921 в Польщі, Празі й Мюнхені; доц. і проф. Укр. Високого Пед. Ін-ту М. Драгоманова (з 1926) і УВУ (з 1934) в Празі і Мюнхені. Провідний чл. УСДРП на еміґрації в Празі, згодом у Німеччині, представник УСДРП, а 1950—67 — Укр. Соц. Партії в Укр. Нац. Раді. Праці: «З дипломатичної діяльности Данила Грека» (1929), «Політ. пляни Я. Коменського та Україна» (1932), «Укр. гром. рух у XX ст.» (1934), «Історія соц. та політ. боротьби в Україні» (1935), «Укр. нац. відродження в XX ст.» (1936), «Nationalitätenfrage in der Sovietunion» (1937), «Ukraine, Her Struggle for Freedom» (1951), «Ісаак Мазепа» (1954), «Україна в XX ст.» (1959), «Соціялізм в минулому й сучасному» (1968). Публіцистичні ст. на іст. і політ. теми. Автор іст. повістей з коз. доби: «Гомоніла Україна» (1942), «Гетьманів кум» (1943), «Несмертельна слава» (1953, під псевд. В. Тирса), «Amor Patriae» (1962). Помер у Мюнхені.

П. Феденко

Федералізм, держ.-правна думка і система, також рух, спрямований на утворення союзних держав — федерацій (ф.), які є формою інтеґрації близьких геогр., споріднених іст. й культ. та зв'язаних ін. інтересами країн в одне ціле при збереженні самоуправління й держ. статусу складових частин. Деякі унітарні, зокрема багатонац. держави намагаються через ф. уникнути фраґментації і зберегти єдність, при чому творяться самоуправні складові держ. одиниці за нац. ознаками.

Модерні ф. датуються з часу утворення ЗДА (1787); найстаршою з існуючих ф. є Швайцарія, яка виникла за середньовіччя з окремих держав-кантонів, через кон-федеральний союз до сучасної федеральної держави. Держави-члени ф. об'єднуються на рівних правах, а прероґативи і влада надрядної (спільної) держави та її чл. визначені та ґарантовані конституцією. Функцією ф. є децентралізація політ. системи й децентрація влади. Ф. становить вищу форму *автономії* (автономізму) і є вислідом змагання до самоуправління. Самодерж. структури та імперські концепції заперечують Ф., а дем. системи, зокрема респ. та ліберально-конституційні доктрини, сприяють йому.

Ф. на Україні до 19 в. Федеральні ознаки і тенденцію до союзної держави виявляла, за істориком М. *Костомаровим*, Київ. Русь, що була союзом земель (князівств). Одначе цей процес не завершився достатньо через тат. завоювання та перевагу на півн. ін. держ. ладу: централізації влади й унітарної держави. Рос. історик П. Данилевський вбачав у Київ. Державі «самодержавно-слов. ф.». В. Ключевський визначав Київ. Русь не як політ. ф., а як генеалогічну, побудовану на спорідненні правителів. Нім. історик Ґеорґ фон Равх називає її «Fürstenfoederation». З укр. істориків права Р. Лащенко і М. Чубатий погоджуються з Костомаровим, що київ. союз князівств виявляв федеративні тенденції. У Моск. Державі федеративного принципу не було, бо навіть коли Москва приєднувала здебільша силою ін. князівства й нерос. держ. формації та залишала їм тимчасово якийсь ступінь автономії (Гетьманщина, В. Військо Донське, Грузія), це будувалося на васальній основі.

Статус укр. земель у Поль. чи Лит. державах так само не можна вважати федеративним з тієї причини, що «руський» їх компонент там ніколи не набрав рівнорядного статусу, а Річ Посполита не була надрядною державою. Могли бути зародки Ф. у концепції І. Виговського і *Гадяцькій угоді* (1658), але це не вийшло поза початкову стадію плянування.

Ф. у 19 в. Модерна федералістична думка розвивається на Україні і в Росії щойно з 19 в. Серед декабристів лише *Т-во З'єднаних Слов'ян* підносило ідею ф. для слов. народів, однак без надання федеральних прав Україні. Рос. *слов'янофіли* в принципі відкидали ф., бо їхнім ідеалом була сильна влада рос. «земсько-нар. царя-самодержця» як запорука захисту усіх слов'ян проти неслов. світу.

На противагу до рос. концепції укр. слов'янофільство, репрезентоване *Кирило-Методіївським Братством*, висунуло на чоло своєї програми ідею ф. слов. народів, рівних і вільних, з респ. і дем. ладом. Братство передбачало для України центр. місце у слов. ф. («Книги битія укр. народу»). Серед кирило-методіївців найвиразнішим представником Ф. був М. Костомаров. На свій час ці

ідеї не мали значного поширення, але згодом вони інспірували ін. політ. мислителів і діячів.

Деякі рос. ліберальні і рев. кола сер. 19 в. так само бачили у ф. розв'язку багатьох проблем царської самодерж. Росії. Зокрема проголошував ідеї Ф., включно з правом України на автономію у новій рос. ф. чи навіть на відокремлення, О. *Герцен* (статті в ж. «Колокол»). Федералістами були проф. Казанського Ун-ту А. Щапов, письм. і публіцисти М. Огарьов та М. *Чернишевський;* останній розглядав ф. як союз рівних «державплемен», базований на самоуправлінні. Анархічний Ф. відстоював серед росіян М. Бакунін.

На передового теоретика Ф. на Україні й у Росії взагалі вибився М. *Драгоманов*, що органічно продовжував гол. ідеї Кирило-Методіївського Братства. Він перегукувався з рос. лібералами-федералістами, але його концепція ф. була глибша і краще наук. обґрунтована. У політ. Ф. (на противагу до екон. ф. П. Прудона) Драгоманов бачив найкращу розв'язку нац. питання Росії й Австрії, як також найкращу форму демократії. В основу ф. Драгоманов ставив самоврядування громад і ширших обл. (земель), які об'єднуються у «вільний союз-спілку» на основі сучасних принципів конституціоналізму і представницьких органів на різних щаблях, а централізм, навіть респ. й парляментарний, на його думку, чужий справжньому Ф. Ідеал політ. ф. Драгоманова реалізується у висліді децентралізації і відбюрократизування держави «знизу вгору» при повному визнанні самоуправних одиниць. Спільним держ. органом ф. має бути двопалатна дума, що репрезентує все населення та нац. держави. Практично на сучасному йому етапі Драгоманов сприяв земському рухові і міському самоуправлінню (автономія міст), що мало привести рос. політ. життя до ф.

В основу Ф. Драгоманова покладена «вільна громада» (звідси назва — громадівство) і вільні договірні взаємини між громадами і землями. В одному зі своїх проєктів, беручи до уваги екон.-геогр. критерій, він поділив Росію на 20 складових автономних земель, у тому ч. 4 на укр. землях (поліська, київ., одеська, харківська). Драгоманов суґерував для Галичини федералістичну концепцію, яка базувалася б на коронних краях Австрії.

У женевській «Громаді» з'ясовував свої федералістичні погляди, виходячи з драгоманівської «громади», яка представляє найповнішу демократію, також С. *Подолинський*. Україна, за Подолинським, мала становити федеративну республіку вільно об'єднаних громад, яка своєю чергою може увійти до світової ф. Складові частини держави (громади) ухвалюють самі для себе у всіх справах обов'язкові норми, а спільна «рада громад» є радше арбітром у випадку конфліктів між ними. Не тільки законодавча і виконавча влада мали бути децентралізовані, а й судівництво. Спільними органами ф. мали бути федеральна поліція, військ. штаб, статистичне управління і деякі відомства спільного екон. плянування й управління.

Ф. у 20 в. Погляди Драгоманова і Подолинського поділяла політ. активніша частина діячів на Придніпрянщині в кін. 19 в., зокрема коли з поч. 20 в. почали виникати політ. партії. Тільки Рев. Укр. Партія (на поч.) та Укр. Нар. Партія були самостійницькими. Ін. (соц.-дем., радикально-дем., Т-во Укр. Поступовців) висували ще програму автономії й евентуально ф. Перев. такою була програма й ін. нерос. фракцій у *Держ. Думі* (див. *Союз Автономістів*); також на першій стадії революції 1917 *З'їзд народів Росії*, що зібрався у вересні 1917 під проводом М. Грушевського, поставив вимогу перебудови держави за федеративним принципом. З рос. партій лише соц.-революціонери були готові прийняти для респ. Росії ф. Меншовики і большевики були централістами, такими ж були й октябристи, а кадети погоджувалися на обмежену автономію для нерос. народів. Соц. партії нерос. народів, включно з жид. «Бундом», виступали за ф. Проголошена 14. 9. 1917 за А. Керенського Рос. Республіка свого політ. устрою не визначала взагалі. Більшість ін. народів, зокрема окраїнних, швидко стали на позицію самостійности. Больш. переворот прискорив серед них еволюцію від автономії до самостійности. Це ілюструють *універсали* Укр. Центр. Ради. Хоч 3 Універсал ще декляративно відстоював ф., але фактично вже не було з ким федеруватися. Бувши послідовно вірними «самовизначенню» й дем. ідеям «нар. волевиявлення», творці 4 Універсалу залишили можливість установчим зборам вирішувати питання про можливий федеративний зв'язок УНР з ін. частинами Росії. З поч. 1918 практично всі укр. партії стояли за самостійність України. Рос. партії на Україні ще теоретично наполягали на ф., хоч переконаних федералістів у рос. антибольш. русі було мало. Коли шанси Укр. Держ. у альянтській дипломатії були майже жадні, гетьман П. Скоропадський, під впливом свого рос. оточення, оголосив 14. 11. 1918 ф. України з Росією, однак і ті росіяни, які співділяли з ним, радше ва-

жали її тактичним маневром для відновлення рос. централізованої держави.

Після рев. подій 1917—20 й короткотривалого існування укр. держави вже не було поважнішої укр. групи, що підтримувала б ф. Помітний виняток становив гал. політик В. *Панейко*, який 1922 представив плян конфедерації з Росією як альтернативу до поль. панування над зах.-укр. землями.

Об'єднання УНР і ЗУНР не відбувалося на плятформі ф., скорше зарисовувалося після 21. 1. 1919 злиття двох держав при тимчасовому залишенні двох окремих політ. і військ. структур. Внутр. укр. Ф. для майбутньої України пропонували два правники в окремих проєктах конституції УНР – С. Дністрянський та О. Ейхельман.

На шляху федеративного перетворення була в 1938—39 рр. Чехо-Словацька Республіка, у складі якої мала бути Карпато-укр. Держава.

Сов. Ф. в теорії і на практиці. Рос. марксисти, йдучи слідом за К. Марксом і Ф. Енґельсом, відкидали Ф. (Г. Плеханов, В. Ленін), бо він підважував їх центр. ідею — концентрацію влади в руках роб. кляси, на ділі ж — партії, та засади марксівського соціялізму взагалі. Ленін і большевики були також проти федеральної структури Рос. Соціял-Дем. Роб. Партії (конфлікт з укр. «Спілкою» і жид. «Бундом»). В антифедералістичному наставленні большевики зустріли рос. революцію й готували свій переворот, хоч критикували Тимчасовий уряд за антинац. політику супроти окраїнних народів. Коли ці останні вже були на шляху до усамостійнення, 3 Всерос. з'їзд совєтів ухвалив 25. 1. 1918 постанову, за якою «сов. Рос. Республіка засновується на засадах вільного союзу вільних націй, як федерація сов. нац. республік». 1920 Комінтерн підтвердив ф. як переходову форму сов. державности до цілковитої єдности. Утворена 1917 *Рос. Сов. Федеративна Соціялістична Республіка* уважалася скорше ф. автономних «народів», а не «держав». Ще до того, створивши в грудні 1917 для України сов. уряд у Харкові, большевики проголосили, що Україна перебуває у федеративному зв'язку з Росією. Після вимушеного зірвання цього зв'язку (Берестейський мир між центр. державами і Росією) та оголошення сов. України «самостійною», як також у відповідь на намагання большевиків у центрі розбити єдність України творенням окремих сов. респ. (Донецько-Криворізької, Таврії, Криму й Одеської), укр. націонал-комуністи і прихильні їм ліві есдеки та есери плянували в лютому-квітні 1918 оформити УНР як «самостійну федеративну сов. республіку».

Тимчасовий роб.-сел. уряд України 25.1. 1919 знову схвалив об'єднання України з РСФСР «на засадах сов. ф.». Це підтверджено окремим договором та ін. законодавчими актами в червні 1919 й пізніше. Не зважаючи на «федеративний зв'язок» сов. республік, Рос. Ком. Партія (большевиків) залишилася централізованою з одним ЦК, а партії окремих респ. діяли на правах обл. орг-цій.

Офіц. визначалися взаємини між РСФСР й ін. респ., в тому ч. й УССР, в 1918—23 як федеративні, базовані на політ., екон., військ. і дипломатичному союзі, проте в дійсності їх можна уважати лише як квазіфедеративні. Ролю спільних федеральних органів виконували держ. органи однієї держави (несиметричні відносини між членами ф.); не було жадних ґарантій для «суверенних» прав складових республік; їх взаємини базувалися то на договірних засадах, то на де факто втручанні РСФСР у справи ін. сов. республік. Сучасні сов. правники кваліфікують взаємини між РСФСР й ін. соз. республіками як «федеративні» однак цей погляд не був загальноприйнятий у 1920-их рр. М. Рейхель, А. Малицький, Н. Палієнко, Д. Магеровський, Є. Коровін взаємини між сов. республіками в 1919—23 рр. вважали конфедеральними. Дехто з зах. авторів також поділяє цей погляд (В. Ґсовскі), у тому ч. й деякі укр. правники на еміґрації (Б. Галайчук, О. Юрченко, Р. Якемчук).

Під час творення СССР була тенденція включити досі формально «незалежні» сов. республіки до РСФСР шляхом т. зв. автономії (Й. Сталін та ін.). Представники деяких соз. республік (України та Грузії), зокрема Х. Раковський, М. Скрипник, В. Затонський, Мдівані, Цівцівадзе й ін., воліли конфедеративний зв'язок із залишенням найширших прав нац. республікам. Між двома крайностями Ленін своїм авторитетом вирішив дискусію на користь ф., яку утворено у майже клясичній формі щодо структури (див. *Союз Сов. Соціялістичних Республік*). Нову ф. створено на підставі союзного договору 30. 12. 1922, згодом конституції, за якою об'єднувалися складові держави (РСФСР й деякі ін.) та унітарні. У зв'язку з цим, деякі сов. автори розглядають два типи сов. Ф.: держ. з'єднання вищого типу (СССР) і нижчого (РСФСР та деякі ін. республіки) — тільки з автономними формаціями. До цих належала в 1924—40 й УССР, маючи у своєму складі Молд. АССР (див. політ.-держ. устрій у ст. *Укр. Сов. Соц. Республіка*).

Конституції СССР (1924, 1936) та УССР (1925, 1929 і 1937) були побудовані на принципі формальної ф., а фактично СССР став централізованою державою. Цей останній аспект сов. державности зміцнює факт, що ніде немає ґарантії республіканських прав, які поступово і без формального конституційного процесу узурпувалися центр. органами. Через постійну тенденцію до централізації влади й довільну заміну респ. органів союзними деякі зах. дослідники заперечують федеративну природу СССР (Лівінґстон, Маврах, Файнер, Аспатурян). Більшість авторів, у т. ч. й укр., погоджуються, що йдеться тут про спеціяльний тип ф. (сов. ф.) з тенденцією до де факто унітарної держави при збереженні інституційно-функційних федеральних форм. Цього заг. процесу не змінили дві спроби поширення прав союзних респ. (1944 — надання республікам зовн.-політ. компетенцій і деяких прероґатив у військ. ділянці, а 1956—59 — поширення екон. прав), бо їх фактично не здійснено. Останніми часами триває далі процес «відфедералізування» СССР, хоч номінально конституція 1977 підтвердила принцип й інституції ф. Під час обговорення проєкту нової конституції СССР дехто висловлювався за поступове відживання ф. (П. Семьонов, Д. Златопольський), що узгоджується з ідеєю «злиття націй». Разом з тим за тривалість федеративного принципу висловлювалися Куличенко, С. Якубовська, Г. Александренко та ін. На характер цієї дискусії й майбутнє сов. ф. мають вплив еволюція *нац. політики КПСС*, а також після 22 з'їзду концепція т. зв. «сов. народу».

Література: Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в древней Руси. ж. Основа, ч. 1. П. 1861; Drahomanov M. Essai d'un programme politique et social ukrainien. Женева 1884; Zasztowt-Sukiennicka H Fédéralisme en Europe orientale. Париж 1926; Рейхель М. Советский федерализм. М.—Л. 1930; Ladreit de Lacharriére G. L'idée fédérale en Russie de Riourik à Staline (862 — 1945). Париж 1944; Rudnytsky I. L. Mykhailo Drahomanov. A Symposium and Selected Writings. The Annals of Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA, vol. II, ч. 1 (3). Нью-Йорк 1952; Krupnytsky B. Federalism and Russian Empire, ibid., vol. II, ч. 2. Нью-Йорк 1952; Von Rauch G. Russland; Staatliche Einheit und nationale Vielfalt. Мюнхен 1953; Чистяков О. Взаимоотношения советских республик до образования СССР. М. 1955; Pipes R. The Formation of the Soviet Union. Кембрідж 1964; Юрченко О. Природа і функція сов. федеративних форм. Мюнхен 1956; Якубовская С. Строительство союзного советского социалистического государства 1922—25. М. 1960; McNeal R. Stalin's Conception of Soviet Federalism (1918—23); The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA, vol. IX, ч. 1—2. Нью-Йорк 1961; Bilinsky A. Die Entwicklung des sowjetischen Foederalismus. Jahrbuch für Ostrecht. vol. III, ч. 2. 1962; Сокуренко В. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX в. Л. 1966; Златопольский Д. СССР — федеративное государство. М. 1967; Kis T Le fédéralisme soviétique. Оттава 1973

В. Маркусь

Федерація Українських Соціял-Демократів у Канаді, заснована 1910 з чл. укр. філій Соціялістичної Партії Канади, які діяли вже з 1907. До Ф.У.С.-Д. увійшло 10 філій. Тому що Соц. Партія Канади була проти створення Ф.У.С.-Д., остання разом з ін. нац. філіями еміґрантів заініціювала заснування Кан. Соц.-Дем. Партії. 1914 Ф.У.С.-Д. прибрала назву *Укр. Соціял-Дем. Партія в Канаді;* її органом була газ. «*Робочий народ*».

Федецький Альфред (1857—1902), фотограф-мистець у Харкові, перший укр. оператор хронікально - документальних фільмів родом з Житомира. Фільми в 1895—96 рр.: «Джиґітування козаків», «Відхід потяга від Харківської станції», «Хресний хід з Куряжа у Харків», «Нар. гуляння на Кінній площі в Харкові» та ін. Розробляв кольорову фотографію.

А. Федецький

Федик Теодор (1873—1949), укр. кан. нар. поет; нар. в Галичині (Угринів Горішній), до Канади прибув 1905, де працював як робітник. В коломийковому стилі склав «Пісні про Канаду і Австрію» (1908). Ці вірші були широко популярні серед поселенців, зазнали 5 вид. і спільного накладу понад 50 тис. примірників.

Фединський Олександер (1914—81), правник і бібліограф, родом з Галичини, брат Юрія Ф., в'язень поль. і нім. тюрем; на еміґрації в Австрії, з 1948 р. в ЗДА; співр., а 1977—81 гол. управи *Укр. Музею-Архіву* в Клівленді. Автор «Бібліогр. показника укр. преси поза межами України» (1966—79, 6 вип.).

Фединський Юрій (1912—79), правник родом зі Львівщини, студіював у Львові, Інсбруці й Блюмінґтоні; д. чл. НТШ. Працював у правничих бібліотеках ЗДА, викладач права у Львівському й Інсбруцькому ун-тах і з 1966 проф. Ун-ту Індіяни в Блюмінґтоні (міжнар. і порівняльне право). Розвідки на правничі теми укр., нім. і англ. мовами: „Sovietization of an Occupied Area through the Medium of Courts" (1953), „Rechtstatsachen auf dem Gebiete des Erbrechts im Gerichtsbezirk Innsbruck, 1937—41" (1968), „Prominent Polish Legal Scholars of the Last 100 Years" (1970), ст. в «ЕУ» та ін.

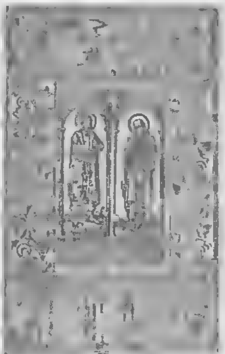
Федишин Ірина (* 1928), уроджена Петренко, маляр-модерніст і мистецтвознавець, співр. УВАН. Мист. освіту здобула в Колюмбійському Ун-ті, Гантер-Коледжі в Нью-Йорку та в амер. мистців-модерністів. Викладала історію мистецтва в Джан Джай Коледжі Н. Й., Райс-Ун-ті в Гюстон, Тексас, та в Укр. Правос. Семінарії у Бавнд Бруку. У малярстві культивує експресіонізм і конструктивізм.

Федишин Олег (* 1928), політолог, родом з Тернопільщини, студіював у Колюмбійському Ун-ті (Нью-Йорк), студентський діяч у ЗДА, проф. Міськ. Нью-Йоркського Ун-ту, наук. секретар Укр. Вільної Академії Наук у ЗДА (з 1978). Автор розвідки „Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917—1918" (1971) і низки ст. і рецензій в амер. й укр. журн. з совєтознавства, зокрема з нац. питання.

Федів Ігор (1895—1962), гром. діяч, географ, педагог, видавець, родом з Коломиї. 1914—19 вояк УСС, пізніше на еміґрації; студентський діяч у Відні (гол. Т-ва «Січ») і Празі, 1923—24 гол. ЦЕСУС-у. З 1929 у Львові; співр. «Укр. Заг. Енциклопедії», чл. дирекції *Укр. Видавничого Ін-ту* в Львові (1940—45), *Укр. В-ва* Кр.-Л. На еміґрації в Німеччині, Тунісі й (з 1951) в Монтреалі. Ст. на геогр. теми, зокрема про Чорне м., співавтор повісти «Син України».

І. Федів

Федір А. (Ф. А., Ф.), київ. дереворитник кін. 17 — поч. 18 вв., працював у Києві між 1694—1724. Оформлював й ілюстрував ґравюрами «Апостола» (1695, «Побиття Стефана»), «Євангеліє напрестольне» (1697, рамка для заголовка), «Страсне Євангеліє» (1706, «Обмивання ніг апостолам»), «Молитвослов» (1707, «Успіння»), «Богородиця» (1709). Біблійним і євангельським сценам Ф. надавав нац. рис.

Дереворитна рамка Федора А. (кін. 17 ст.)

Федор Павло (1884—194?), культ. діяч русофільського напряму на Закарпатті, педагог родом зі Словаччини; управитель шкіл у Пряшеві і діяч *Общества ім. Духновича.* Зб. поезій «Мысли» (1929), праці «А. И. Добрянский» (1927) і «Очерки карпаторусской литературы со второй половины XIX столетия» (1929) та п'єси («Верховинец», 1935 і ін.).

Федоренко Василь (* 1929), діяч укр. руху опору родом з Чернігівщини, політ. в'язень, за фахом слюсар; кілька разів суджений (1959, 1967, 1975, останньо на 15 рр. ув'язнення) за «антисов. пропаґанду» і нелеґальний перехід кордону. Ф. протестував проти в'язничних умов у Владімірській тюрмі голодовими страйками. На суді 1975 натаврував колоніяльну політику Москви супроти України, відмовився від сов. громадянства.

Федоренко Євген (*1903), філософ-марксист, родом з Житомирщини; студіював у Одеському Ун-ті; викладав у Київ. Ун-ті, Вищій партійній школі при ЦК КПУ, з 1963 в Київ. Мед. Ін-ті (завідувач катедри філософії). Праці на тему ком. етики: «Про роль нар. мас і особи в історії» (1957), «Коммунистическая нравственность» (1959), «Моральні основи радянської сім'ї» (1963) й ін.

Федоренко Іван (1827—89), астроном родом з Харкова; працював на Пулковській обсерваторії б. Петербурґу, у Київ. (з 1852) та Харківському ун-тах (з 1857, з 1862 проф.). Основні праці стосуються вивчення рухів зірок. Ф. брав участь у складанні каталога 4637 білополярних зірок, виданого Пулковською обсерваторією.

Федоренко Павло (1880—1962), історик, археограф і архівіст родом з Чернігівщини, вихованець Київ. Ун-ту, співр. Полтавської Губ. Архівної Комісії. у 1920—30-их рр. наук. співр. Іст. Секції ВУАН і керівник Чернігівського Іст. Архіву. Дослідник економ. історії Лівобережної України 17—18 вв. Головні праці: «Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской Описи» («Труды Полтавской Ученой Археологической Комиссии»), «З історії манастирського госп-ва на Лівобережжі 17—18 вв.» (1927), «Рудники Левобережной Украины 17—18 вв.» (1960). За ред. Ф. видано «Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779—1781 рр.» (ВУАН, 1931) і «Документы по истории металлургии Левобережной Украины» («Материалы по истории СССР», т. V. М. 1957). Ф. був репресований у другій пол. 1930-их рр., реабілітований у 1950-их рр.

Федорів Мирон (* 1907), хоровий диригент і композитор родом з Бережанщини (Галичина); муз. освіту здобув у Варшавській, Віденській і Зальцбурзькій консерваторіях та муз. школі в Чікаґо. Праці: «Укр. рел. пісні» у 2 частинах (1960); для мішаного хору «Воскресна Утреня» (1967), «Єрусалимська Утреня»

(1971), 2 Служби Божі, «Укр. гал. церк. співи» (Василіянські напіви, 1961); музика до слів Т. Курпіти «Сальви і мальви» (1967). Живе в ЗДА.

Федорів Роман (* 1930), письм. і журналіст родом зі Станиславівщини. 1967 закінчив фак. журналістики Львівського Ун-ту, працював у місц. пресі, з 1968 гол. ред. ж. «Жовтень». Оп., повісті, нариси; романи «Отчий світильник» (1976), «Кам'яне поле» (1978). Зібране вид. «Твори в двох томах» (1980).

Федорів Юрій (* 1907), кат. свящ., історик родом з с. Саджанки на Богородчанщині; теологію студіював у Львівській Богословській Академії, Віденському і Празькому ун-тах; з 1949 душпастир у Торонто, проф. іст. Церкви Укр. Кат. Ун-ту в Римі. Праці: «Історія Церкви в Україні» (1967), «Обряди Укр. Церкви» (1970), ст. в журн. «Богословія» й ін.

Федоров Василь (1802—55), астроном, з 1837 проф., 1843 ректор Київ. Ун-ту; організатор і перший дир. астрономічної обсерваторії у Києві. 1832—37 визначив геогр. координати ряду пунктів Зах. Сибіру.

Федоров Євген (* 1909), астроном, родом з Іркутська, д. чл. АН УРСР (з 1969), 1944—59 працював на Полтавській Гравіметричній Обсерваторії АН УРСР, з 1959 дир. Гол. Обсерваторії АН УРСР, 1955—61 през. Комісії для вивчення руху полюсів Землі Міжнар. астрономічного союзу. Досліджує обертання Землі, рух полюсів Землі.

Федоров Митрофан (1870—1942), маляр і педагог родом з Вороніжчини; 1901 закінчив Петербурзьку Академію Мистецтв (у клясі І. Рєпіна); з 1902 працював у Харкові в Міській малювальній школі, за сов. часу в технікумі, а 1927—34 в Художньому Ін-ті; 1934—37 — викладач Всерос. Академії Мистецтв у Ленінграді. Гол. твори: «Юродива» (1901), «Селянка» (1902), «Тиша» (1908), портрети (серед. ін. «Автопортрет», 1904, І. Миклашевського, 1929); пейзажі («Місячна ніч у Донбасі» — 1933, «Осінній етюд» й «У парку» — 1940) та ін. Твори Ф. зберігаються у Харківському Художньому Музеї Укр. Образотворчого Мистецтва.

М. Федоров (1867—1945)

Федоров Михайло (1867—1945), учений у галузі гірничої механіки родом з Катеринодару, д. чл. АН УРСР (з 1929); з 1905 проф. Гірничого Ін-ту в Петербурзі і Катеринославі, згодом в Ін-ті Сіль. Госп. в Кам'янці Подільському, з 1923 — проф. Гірничої Академії у Москві. Праці Ф. стосуються теоретичного обґрунтування динаміки рудникового підйомного устаткування, метод розрахунку рудникових турбомашин тощо.

Федоров Олексій (* 1901), сов. партійний і держ. діяч родом з Катеринославщини. До війни перший секретар Чернігівського обкому КП(б)У. Залишений у підпіллі, організував партизанський загін, з яким 1943 пройшов на територію Волині, де створив підпільний обком КП(б)У. Його партизанське з'єднання, що нараховувало 12 загонів з 3 500 бійців, звело ряд боїв проти УПА, а пізніше допомагало Червоній армії здобути Ковель. По війні Ф. обіймав високі партійні посади, з 1957 був мін. соц. забезпечення УССР. Автор спогадів «Подпольный обком действует» (1947).

Федорова Ніна (* 1907), керамістка родом з Житомирщини. Закінчила Київ. Ін-т Кераміки і Скла (1930), з 1946 очолює Київ. експериментальні майстерні мист. кераміки. Майоліковий декоративний посуд, кераміка для архітектурних споруд Києва: стіни в готелі «Дніпро» (1970), панно в ресторані «Метро» (1970, у співавторстві з Ганною Шарай) та ін. Співавтор праць (з П. Мусієнком) «Виробництво художньої майоліки» (1948), «О. Железняк» (1970) й ін.

Федорович Володислав (26. 5. 1845, с. Білітівка, пов. Скалат — 22. 12. 1917, Київ), гал. гром. діяч, власник зем. маєтку в с. Вікно, меценат. Син дідича-народника Івана Ф. з Вікна (Тернопільщина), вихований батьком в укр. патріотичному дусі. Закінчив гімназію в Тернополі. Під впливом дир. гімназії о. В. Ільницького зацікавився філос.-іст. науками і мистецтвом. Після закінчення гімназії продовжував за кордоном у товаристві о. Ільницького. Два роки вчився у Віденському Ун-ті і два в Сорбонні (Париж), пізніше подорожував майже по всій Европі. Успадкувавши маєток батька, швидко потроїв його і запровадив зразкове хліборобське госп-во. 1873 гол. т-ва «Просвіта» у Львові і його почесний чл. (дав т-ву на в-во шкільних книжок 12 000 ґульденів), фінансував археологічні розкопи в Галичі й археологічну виставку у Львові. Зібрав у Вікні скарби нар. мистецтва, заснував там школу і виробництво килимів. З нагоди відвідин Тернополя престолонаслідни-

В. Федорович

ком кн. Рудольфом влаштував там укр. етногр. виставку, єдину в Галичині своїми розмірами й багатством. 1879—82 — посол до австр. парляменту, згодом досмертний чл. Палати Панів. У липні 1917 його маєток підпалили солдати під час відступу рос. війська з Галичини і знищили архів, велику бібліотеку, зб. старих укр. килимів та ґалерію картин. Помер у Києві.

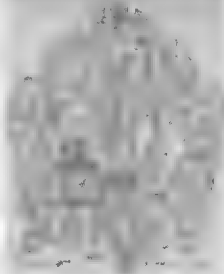
Федорович Єротей (1840—1907), церк. і гром. діяч Буковини, правос. свящ., співзасновник гром. т-ва «Народний Дім», автор підручників релігії для сер. шкіл.

Федорович Іван (1811—70), гал. дідич, власник маєтку в с. Вікно (Тернопільщина), батько Володислава Ф.; демократ-народник, посол до австр. парляменту 1848. Син видав його «Афоризми» та філос. твори (1882). Пісню Ф. «Помарніла наша доля» поклав на ноти А. Вахнянин.

Федорович Іван (бл. 1510 — 14. 12. 1583, Львів), засновник книгодруку в Росії й на Україні. Диякон церкви Миколи Гостунського в Москві, з наказу царя Івана IV керував від 1553 будовою друкарні, а 1564—65 видав разом з білорусом П. Мстиславцем кілька літургічних ц.-слов. книг. Тому що ця техн. новина створила конкуренцію моск. переписувачам книг, Ф. і Мстиславець були переслідувані й утекли на Литву.

І. Федорович

Їх прийняв В. лит. гетьман Г. Ходкевич у своєму маєтку в Заблудові (півн. Підляшшя, укр.-білор. суміжжя), де вони видали 1569—70: «Еvглїе поучителное» і «Псалтырь». У Заблудові Ф. змінив моск. ймення по батькові на -ов. У 1572 він переїхав до Львова і 1573 «друкованє занедбаное обнов/илъ» (як сповіщає напис на його могилі у Львові) у манастирі св. Онуфрія. Разом з своїм сином Гринем Івановичем із Заблудова Ф. випустив у Львові 1574 друге вид. свого моск. «Апостола» (з автобіографічною післямовою) і «Букварь». У Львові Ф. звали «друкарь москви/ти'нъ» Iwan Moschus, що вказувало не так на його національність, як на місце, звідки він прибув. 1575 Ф. перейшов на службу до кн. К. Острозького як управитель Дерманського манастиря, а далі був друкар в Острозі, де заснував Острозьку друкарню і видав Острозьку Біблію (1581) та низку ін. кн. Розійшовшись з кн. Острозьким, Ф. повернувся до Львова, але відновити друкарні йому вже не вдалося. Його друкарня перейшла у власність Львівського Успенського Братства, пізнішого Ставропігійського Ін-ту, який користувався орнаментами Ф. аж до поч. 19 в.

Друкарська марка І. Федоровича в «Апостолі», Л. 1574

Література: Першодрукар Іван Федоров і його послідовники на Україні (XVI — перша пол. XVII в.). Збірка документів. К. 1975.

Б. С.

Федорович Тарас (Трясило; дати народження і смерти невідомі), гетьман нереєстрових козаків (з 1629); того ж року провадив козаків у похід в Крим. У березні 1630 став на чолі сел.-коз. повстання проти Польщі. У боях під Корсунем і під Переяславом повстанці розбили поль. військо і в червні примусили поль. гетьмана С. Конєцпольського підписати угоду в Переяславі. Невдоволений угодою, Ф., скинений з гетьманування, робив спроби підняти нове повстання. 1635 пішов з частиною запорожців за Дін; 1636 пропонував цареві свою службу, але його пропозицію відхилено, бо Москва не хотіла загострювати відносини з Польщею.

Федорович-Малицька Іванна, див. *Віконська* Дарія.

Федоровський Дмитро (* 1906), кінорежисер і сценарист. Навчався в акторській студії в Києві (1924), в кінотехнікумі (1927) та режисерській майстерні *ВУФКУ* в Одесі (1928). З того часу працює в Київ. студії наук.-популярних фільмів; за власними сценаріями поставив фільми: «Збагачення вугілля» (1933), «Велодефектоскоп» (1940), «Полезахисні смуги» (1949), «Облицювальна кераміка» (1956). «Біотоки гол. мозку» (1965), «Електроерозійна обробка металів» (1967) та ін.

Федоровський Микола (1838—1918), ген. рос. армії, укр. осв. діяч; співорганізатор театральної групи в Єлисаветі з П. Ніщинським, Тобілевичами та М. Кропивницьким. Був гол. ініціятором заснування укр. *Благодійного Товариства видавання заг. корисних і дешевих книг у Петербурзі.*

М. Федоровський

Федоровський Олександер (1885—1939), геолог і палеонтолог родом з м. Лебеди-

на, проф. Харківського Ун-ту. Розвідки і ст. з геології й археології Харківщини, а також сточища р. Дінця.

Федоровський Олексій (* 1897), хірург родом з Білгородщини, проф. Київ. Мед. Ін-ту. Праці Ф. присвячені питанням експериментальної та клінічної хірургії, зокрема проблемі переливання крови й кровозмішувачів.

Федорончук Василь (* 1915), журналіст і політ. діяч родом з с. Соколів на Бучаччині; студіював у Парижі і з 1942 у Римі, де був представником ОУН А. Мельника. Активний у міжнар. співпраці еміґрантів з Сер.-Сх. Европи (ген. секретар *«Інтернаціоналу Свободи»*), співзасновник Італ.-Укр. Т-ва, співпрацював в італ. й укр. пресі, автор інформативних брошур про укр. питання. 1951—75 керівник укр. програми в італ. держ. радіо. У 1960—70-их рр. співпрацював з екзильним урядом УНР, керівник його зовн. ресорту, організатор і гол. одного з відламів УНДО.

Федорцева (уроджена Сабат) Софія (1900—81), драматична акторка героїко-трагедійного пляну й майстер мист. читання, родом з Станиславівщини. З 1923 працювала як естрадна артистка мист. читання у Львові, з 1927 у Харківському театрі «Березіль» і (1934—60) у Харківському Укр. Драматичному Театрі ім. Т. Шевченка. Кращі ролі: Олена («Тайфун» Лендьєва), Небаба («Диктатура» І. Микитенка), Інґіґерда («Ярослав Мудрий» І. Кочерги), Емілія («Отелло» В. Шекспіра), Маруся («Дай серцю волю . . .» М. Кропивницького), гол. ролі у п'єсах М. Горького й О. Корнійчука та ін. Виступала в радіо і на концертах з мист. читанням; визначніші ролі у фільмі: Шкандибиха («Лимерівна» за П. Мирним), баба Олена («Любов на світанні» Я. Галана) та ін.

С. Федорцева

Федорців Федь (1889—1930), визначний журналіст, публіцист, студентський і гром. діяч родом з с. Долина на Покутті; працював у Львові. Видавець і ред. *«Новітньої Бібліотеки»* (1912—23), чл. управи і ред. в-ва «Ізмарагд» (з 1923), ред. ж. *«Шляхи»* (1915—18) і *«Життя і Мистецтво»* (1920), щоденників *«Нове Слово»* (1915) і 1918—27 (з перервами) гол. ред. газ. *«Діло»*, з 1928 чл. його ред. колеґії; одночасно, з 1929, співр. ж. *«Нові Шляхи»*. Ф. ініціював і з успіхом провадив у пресі різні ударні кампанії: за створення при т-ві «Просвіта» вид. фонду «Учітеся, брати мої», за допомогу Галичини голодній Україні та ін. Ф. був співзасновником *Укр. Нар. Трудової Партії* і її секретарем (1923), пізніше чл. УНДО.

Ф. Федорців

Федорченко Іван (* 1909), вчений з ділянки порошкової металюрґії та спеціяльних сплавів родом з Таганрогу, д. чл. АН УРСР (з 1961). Працював як інж. 1935—52 — в Ін-ті Сіль.-госп. Машинобудування в Москві, з 1952 завідувач відділу Ін-ту Матеріялознавства АН УРСР. Основні праці стосуються розробки теоретичних основ порошкової металюрґії та створення нових спеціяльних матеріялів і сплавів.

І. Федорченко

Федорчук Віталій (* 1918), сов. діяч, шеф Комітету Держ. Безпеки УССР (з 1970), 1982 в ранзі ген. призначений гол. КДБ СССР у Москві, 1983 мін. внутр. справ СССР. За Ф. на Україні посилилися репресії проти укр. правозахисників та діячів укр. опору.

Федорчук Ярослав (1878—1916), публіцист і журналіст родом зі Снятина, послідовник М. Драгоманова; з 1902 в Женеві, з 1906 у Парижі, інформував франц. суспільність про укр. справи; ініціятор Укр. Громади в Парижі («Cercle des Oukrainiens à Paris»), її секретар і гол. (1908—14); ст. на укр. теми в тижневику «Le Courrier Européen» (1912—14), ред. 3—4 ч. журн. «Les Annales des Nationalités», присвяченого Україні, автор брошур «Le réveil national des Ukrainiens» (1912), «Memorandum on the Ukrainian Question in its National Aspect» (1914, разом з Ю. Рафаловичем) й ін. Помер у Швайцарії.

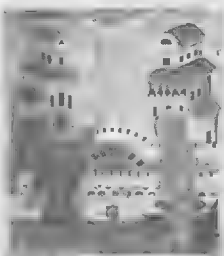

Я. Федорчук

Федотів-Чехівський Олександер (1806—92), історик і правник; проф. рим. права Харківського, згодом Київ. ун-тів;

досліджував минуле м. Володимира на Волині, автор розвідок з укр. іст. в ж. «КСт.». Гол. праця: «Акты до гражданской расправы древней России» (1860–62).

Федуско з Самбора, маляр 16 в., цеховий майстер м. Самбора (Галичина); 1579 виконав у с. Іваничах на Волині ікону «Благовіщення» на тлі міської архітектури з елементами ренесансового декору (зберігається у Харківському музеї образотворчого мистецтва).

«Благовіщення» ікона Федуска з Самбора (1579)

Федченко Василь (1907—79), скульптор родом з м. Новий Буг Миколаївської обл.; 1932 закінчив Київ. Художній Ін-т. Виконав у співпраці з В. Агібаловим і В. Мухіним ряд пам'ятників у містах Донбасу, присвячених подіям революції на Україні; скульптурні портрети сов. діячів; тематичні скульптури («У школу», «Прокляття війни») тощо.

Федченко Павло (* 1920), літературознавець родом з с. Носачів на Черкащині. Серед ін. праць: «Матеріяли з історії укр. журналістики» (1959), «Слово про Кобзаря» (1961), «Тарас Шевченко» (1963) та ін.

Федюк Микола (1885—1962), маляр-реаліст родом з с. Голубиця на Львівщині; вчився у Краківській і Мюнхенській академіях мистецтв. Портрети, пейзажі та дереворити: «Кипариси», «Каплиця в Львові» (1910), «Автопортрет» (1915) та ін.; автор ст. на мист. теми.

Федюшка Микола, див. *Євшан* Микола.

Федько Іван (1897—1939), сов. військ. діяч родом з с. Хмелів на Роменщині, командарм І-го ранґу. 1918—21 брав участь у війні на Півд. Україні (зокрема й проти Армії УНР) і Півн. Кавказі; з 1922 обіймав високі пости в сов. армії, 1937 командувач військ Київськ. військ. округи, 1938 заступник нар. комісара оборони СССР. Ліквідований поряд з багатьма ін. сов. генералами.

Федькович Осип Юрій (псевд.: Гуцул-невір, Юрій Коссован, О. Ф. та ін.; 8. 8. 1834 — 11. 1. 1888), видатний письм. романтичного напряму, предвісник укр. нац. відродження Буковини. Нар. в родині небагатого шляхтича-службовця в Сторонці-Путилові на бук. Гуцульщині. Вчився у Чернівецькій нім. реальній школі (1846—48), пізніше працював у Ясах і Нямці в Молдавії (1849—52); відбував військ. службу (1858—63) у Семигороді й 1859 став поручником; тоді ж брав участь у поході до Італії, під час якого написав перший вірш укр. мовою (перед тим писав по-нім.) «Нічліг» (1858). По звільненні з військ. служби Ф. працював у рідному селі (війтом), був шкільним інспектором Вижницького пов. (1869—72). Запрошений до Львова, Ф. 1872—73 працював як ред. вид. «Просвіти» і театру «Руська Бесіда». Останні роки провів у Чернівцях, де 1885—88 був ред. газ. *«Буковина»*. За заслуги на літ. полі обраний почесним чл. НТШ. Помер у Чернівцях, де й похований на цвинтарі Гореча.

О. Федькович

У поетичній творчості: зб. «Поезії» (1862), «Поезії» (1862—67), «Поезії» (3 тт. 1867—68), «Дикі думки» (1876) й ін. Ф. поєднував впливи зах.-евр. романтизму з бук. фолкльором. У його ліричних віршах переважає гуцульська тематика, в якій відтворено переживання жовнірів, відірваних від рідного краю, які у відчаї доходять до дезертирства чи самогубства: «Дезертир», «В арешті», «Рекрут», «Святий вечір». З цією темою тісно пов'язана туга гуцула за родиною, домом, батьківщиною та жовнірська неволя: «Нічліг», «Марш на Італію», «Під Кастенодолев», «У Вероні», «Під Мадджентов», «В церкві», «Новобранчик» й ін. Поеми Ф. присвячені героїчним подвигам опришків, месників за кривду народу: «Довбуш» (1862), «Юрій Гінда», «Лук'ян Кобилиця» (1865), «Киртчалі», «Шипітські берези» та ін. Частина поетичної творчости Ф. позначена впливом Т. Шевченка.

Надгробок О. Федьковича в Чернівцях

Більшість оп. і повістей Ф. (появлялися у гал. журн., 1876 М. Драгоманов видав окремою зб.) розкривають буйний світ гуцульського життя, нещасне кохання через брак взаємности чи ін. перешкоди: «Люба-Згуба» (1863), «Серце не навчити», «Дністрові кручі». До жовнірської теми Ф. звертається і в прозі: «Штефан Славич», «Сафат Зінич», «Жовнярка», «Побратим», «Три як рідні брати» й ін. На деяких творах Ф. позначився вплив етнографізму Г. Квітки і розмовної манери Марка Вовчка.

Крім поезії і прози, Ф. писав драми: побутова комедія «Так вам треба» (1865). іст. трагедія «Хмельницький» (у 3 ред. 1886—87), мелодрама «Керманич» (1876, 1882); переробки чужих авторів: «Як козам роги виправляють» (за В. Шекспіром – «Приборкання Непокірної»). Крім цього, Ф. перекладав драми В. Шекспіра «Гамлет», «Макбет», Р. Ґотшаля «Мазепа». Найвдалішою є його іст. драма «Довбуш» (у 3 ред. 1869, 1876 і 1918), яку ставлено на сценах в гал. і бук. театрах.

Ф. писав вірші нім. мовою «Gedichte von J. Fedkowicz» (1865), «Am Tscheremusch. Gedichte eines Uzulen» (1882); перекладав Й. В. Ґете, Ф. Шіллера, Г. Гайне, братів Ґрімм, О. Пушкіна, Х. Андерсена та ін.

Не зважаючи на певні запозичення з поезії Шевченка, а в прозі з Марка Вовчка, Ф. був талановитим, до І. Франка найбільшим письм. Зах. України. Багато його пісень, покладених на музику, набули великої популярности: «Окресни, Бояне!», «Як засяду коло чари», «Гуляли» й ін.

Твори: Писання О. Ю. Федьковича. Перше повне і критичне вид. Філол. Секції НТШ за ред. І. Франка й О. Колесси. тт. I—IV. Л. 1902—18; Твори Йосифа Юрія Федьковича («Руська Письменність»). Л. 1914—17; Твори. В двох томах. К. 1960.

Література: Kadlec K. Josef Fedkovič a jeho literární význam pro rakouské rusiny. Slovanský sborník. Прага 1887, стор. 6—8; Франко І. Молодий вік Осипа Федьковича. Газ. Правда. Л. 1888; Колесса О. Юрій Коссован. Л. 1893; Франко І. Перше повне видання творів Федьковича. Газ. Діло. Л. 1901; Матеріяли до життєписи О. Ю. Гординського-Федьковича (впорядкував О. Маковей). Л. 1910; Маковей О. Життєпись О. Ю. Гординського-Федьковича. Л. 1911; Лукіянович Д. Спірні і сумнівні питання в житті Федьковича. ЗНТШ, т. CIX. Л. 1911; Лукіянович Д. Про Осипа-Юрія Федьковича. Л. 1913; Загул Д. Життя й діяльність О. Федьковича. Передмова до творів Федьковича. Х. 1927; Ю. Федькович в розвідках і матеріялах. К. 1958; Ю. Федькович. Ст. та матеріяли. Наук. Записки Чернівецького Ун-ту. Чернівці 1959; Погребенник Ф. Юрій Федькович у слов. країнах. ж. Радянське літературознавство. ч. 3. К. 1958; Мізюн Г. Співець нар. сподівань. Чернівці 1959; Нечиталюк М. Бук. кобзар. Л. 1963; Нар. пісні Буковини в записках Ю. Федьковича. К. 1968 (передмова О. Романця).

А. Жуковський

Федьковича Юрія Музей у Чернівцях, заснований 1945 для зберігання матеріялів про життя і гром.-культ. діяльність Ю. *Федьковича.* У Музеї зберігаються документи, фотографії, особисті речі письм., перші вид. його творів, праці про життя і творчість, переклади його творів на чужі мови. У Путилові, родинному с. Федьковича, є філія Музею.

Фейгін Яків (* 1903), економіст і географ родом з с. Лісконоги на Чернігівщині, чл.-кор. АН УРСР. 1932—41 наук. співр. Ін-ту Економіки СССР, 1947—48 — дир. Ін-ту Економіки АН УРСР, з 1949 керівник відділу розміщення виробництва Ін-ту Економіки АН СССР. Праці з теоретичних питань екон. географії та розміщення продуктивних сил у сов. економіці: «Розміщення виробництва за капіталізму та соціялізму» (1958), «Закономерности и факторы развития экономических районов СССР» (1965).

Я. Фейгін

Фейлетон, жанр малої літ.-публіцистичної форми, характеристичний для періодичної преси (газ., журн.), що відзначається злободенністю тематики, сатиричною гостротою чи гумором. В укр. літературі Ф. відомий з часів ж. «*Основа*». У 19 — на поч. 20 в. визначними фейлетоністами були І. *Франко,* О. *Маковей,* В. *Самійленко* та ін. Клясиком фейлетону за сов. часу був автор багатьох циклів т. зв. «усмішок» О. *Вишня.* За 1920-их рр. популярні були також фейлетоністи А. *Гак,* В. Чечвянський та ін. У Галичині за 1920—30-их рр. визначними фейлетоністами були С. *Чарнецький,* Р. *Купчинський,* В. *Гірний* та ін. Від 1930-их рр. гол. теми сов. фейлетона — критика бюрократизму, браку дисципліни на виробництві, розкрадання держ. майна, пияцтво тощо. Окрему, досить поширену групу становлять фейлетони пасквільного характеру, спрямовані проти діячів укр. опору й еміґрації, іменованих стандартно «буржуазними націоналістами». Найвідоміші автори цього жанру: Я. Галан, Ю. Мельничук, Т. Мигаль, Ф. Маківчук, С. Олійник та ін. Один з популярніших укр. фейлетоністів на еміґрації — І. *Керницький.*

І. К.

Фельбаба Йосиф (* 1921), нар. в с. Верб'яж на Закарпатті, артист і театр. діяч на Пряшівщині; виступав з 1947 в *Укр. Нац. Театрі* (УНТ) у Пряшеві, з 1949 режисер (поставив понад 80 п'єс укр. і перекладного репертуару); був режисером-гостем у словацьких і угорських театрах та в укр. в УССР і Юґославії. З 1971 — дир. УНТ.

Фельдешій Юлій (1875—1947), закарп. діяч проугор. орієнтації, видавець. Співзасновник з І. *Куртяком* і А. *Бродієм* Автономного Земледільського Союзу, від якого був обраний до чехо-слов. сенату (1935—38). 1939 призначений до угор. пар-

ляменту та радником Реґентського комісара Закарпаття (1939—44). Заарештований сов. владою, помер у тюрмі.

Фельдман Валентин (1864—1928), архітект і маляр; закінчив Петербурзьку Академію Мистецтв (1889). Працював архітектом у Севастополі (будинок панорами «Оборона Севастополя в 1854—55»). З 1910 у Києві — викладач Політехн. і Художнього ін-тів. Численні акварелі: «Місяць сходить» (1909), «Українське село» (1916), «Зимовий пейзаж» (1925). Праці з теорії малюнка й акварельного малярства.

Фельдшер (польовий цирульник), у сучасному значенні — особа, приналежна до сер. мед. персоналу, що є помічником лікаря або іноді подає мед. допомогу самостійно на т. зв. фельдшерських пунктах. У Росії й на Україні були відомі Ф. як помічники військ. лікарів уже з 17 в.; спершу вчилися при лікарях, а з 1740 в окремих шпитальних та мед. школах. З сер. 19 в. були засновані 3-річні фельдшерські школи при великих лікарнях, особливо військ. У Києві діяла фельдшерська школа з 1842. Після земської реформи фельдшерські школи з 1864 засновували земства; діяли також приватні школи. Після 1870 існували три роди Ф.: військ. (т. зв. ротні), ветер. («коновали») і лікарські помічники (т. зв. «шкільні» Ф.). Останні працювали перев. на селах у системі *земської медицини* на фельдшерських пунктах, що підлягали наглядові земських лікарів. Ч. пунктів постійно зростало; у 7 укр. губ. (Басарабська, Катеринославська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська) їх було 1870 516, 1912 — 854, а кількість фельдшерського персоналу зросла за той час з 640 до 3 100. «Шкільних» Ф. було 68%, військ. 32%. У трьох губ. т. зв. Півд.-Зах. Краю (Київ., Волинській і Подільській) фельдшерські пункти були спершу у віданні приказів громадської опіки, тільки після 1903 їх передано земствам; тут було 1913 305 фельдшерських пунктів, отже, разом з 7 ін. губ. їх було 1 159.

В УССР сер. мед. школи (27 у 1920) були реорганізовані 1927 на мед. технікуми, здебільша з 3-річним терміном навчання після семирічки, згодом їх перетворено на технікуми вузької спеціяльности, які готували сер. мед. персонал 13 фахів; час навчання скорочено до 2—2.5 рр. 1930 ч. мед. технікумів зросло до 47, а ч. учнів до 80 000, пізніше почало зменшуватися ч. шкіл і учнів та скорочено багатопрофільність шкіл, а 1936 мед. технікуми поділено на фельдшерські, фармацевтичні і зуболікарські. 1939 утворено окремі школи санітарних Ф., 1946 відкрито школи Ф. — помічників ентомологів. 1947 сер. мед. освіта перейшла у відання мін-ва вищої освіти, а з 1954 ці установи почали називатися мед. училищами для підготови лікувальних та санітарних Ф., Ф.-ляборантів та ін. сер. мед. персоналу з терміном навчання від 2,5 до 3,5 рр. після неповної сер. школи та 2 рр. після десятирічки. Існує можливість заочного навчання Ф., як також існують курси підвищення кваліфікації та спеціялізації в різних галузях (наркозування, електрокардіографія, масаж, лікувальна фіз. культура тощо).

Кількість сер. мед. персоналу в УССР становила (в тис.): 1940 — 102 (23,9 на 10 000 населення), 1970 — 411,5 (86, 800), 1980 — 504,2 (100, 600). Див. також *Земська медицина, Медична освіта.*

Література: Ігумнов С. Нарис розвитку земської медицини на Україні, в кн. Матеріяли до іст. розвитку охорони здоров'я на Україні, за ред. К. Дупленко. К. 1957; Schulz H. Secondary Medical Training in the USSR. Review of Eastern Medical Sciences, ч. 7—8, 1957; Подгорный С. Медицинское обслуживание сельского населения. М. 1965; Müller-Dietz H. Feldschere und „Feldscherismus" in Russland, in Deutsches Ärzteblatt, ч. 24. 1978.

Г. Шульц

Фельнер (Fellner) Фердінанд (1847—1916), нім. архітект мюнхенської школи; співвласник у Відні архітектурної фірми «Фельнер-Гельмер». Ф. і Г. побудували в 1872—1915 рр. 48 театрів у Центр. і Сх. Европі, у тому ч. на Україні у стилі Ренесансу з елементами барокко, оперні театри в Одесі (1884—87) і Чернівцях (1904—05).

В. Фемеліді

Фемеліді Володимир (1905—31), композитор родом з Одеси; закінчив Одеський Муз.-Драматичний Ін-т (1928). Твори: опера «Розлом» (поставлена 1929 в Одесі), балет «Карманьйоля» (1930, Одеса), дві симфонії, фортепіяновий концерт, скрипковий концерт, сольоспіви; незакінчена опера «Цезар і Клеопатра» за Б. Шов (1930—31).

«Фенікс», неперіодичний ж. *Т-ва Укр. Студіюючої Молоді ім. Міхновського*, виходив 1951—70 (16 випусків) спершу в Мюнхені, згодом у ЗДА. Гол. ред.: В. Маркусь, М. Кравчук, К. Савчук і М. Богатюк.

Фенцик Євген (1844—1903), закарп. осв. діяч і письм. русофільського напряму, гр.-кат. свящ.; видавець і ред. (з 1885) півмісячника «*Листокъ*», що друкувався мішаною рос. і ц.-слов. мовою, проте

популярний «Додатокъ» друкувався мовою, зближеною до нар. Ф. писав поезії, (поема «Корiятович»), баляди, оп. та повісті з життя інтеліґенції й духовенства: «Нищие духом», «Учитель Неборака», іст. драма «Покорение Ужгорода»; деякі твори під псевд. Владимир. Автор шкільних підручників, публіцистичних ст. Вибрані твори «Собрание сочинений» (1932).

Фенцик Степан (1892—1945), закарп. культ. і політ. діяч русофільського і проугор. напряму, свящ. родом з Мукачівщини. Співзасновник й адміністратор *Общества ім. Духновича;* у 1930-их рр. заснував Русскую Автономную Народную Партию, від якої був обраний послом до чехо-слов. парляменту (1935—38), видавав ряд газ.: «Карпаторусский голос» (1932—34), «Наш путь» (1935—38) й ін. Діяльність Ф. фінансували закарп. орг-ції в Америці і поль. розвідка. 1938 Ф. став чл. автономного уряду Карп. України, але після розкриття його проугор. наставлення втік до Будапешту і заснував профашистську парамілітарну орг-цію, з якою виступав проти укр. влади на Закарпатті. Призначений до верхньої палати парляменту, згодом втратив впливи. Заарештований 1944 сов. владою і страчений.

Феофілактов Костянтин (1818—1901), геолог, нар. у Петербурзі; з 1845 працював у Київ. Ун-ті (з 1852 — проф., 1880—81 — його ректор). Основні праці Ф. присвячені геології Правобережжя, зокрема Київщини; він вперше склав геол. карту Київ. губ. (1 : 420 000) і Києва (1 : 16 800). 1877—78 був гол. Київ. т-ва природознавців.

Фербей Михайло (1887—1969), торговець і гром. діяч у Канаді; родом з Галичини, до Канади прибув 1906, створив в Едмонтоні Укр. Книгарню, першу в Канаді, яка діє донині. Був активним в укр. правос. русі, співзасновник Ін-ту ім. М. Грушевського в Едмонтоні.

Фердман Давид (1903—70), біохемік родом з Підляшшя; чл.-кор. АН УРСР (з 1939), 1933—41 — проф. Харківського Мед. Ін-ту, з 1944 — проф. Київ. Ун-ту. Праці Ф. присвячені вивченню біохемічних процесів у м'язах, зокрема обміну фосфорних і азотних сполук.

Ферлей Тарас (1882—1947), гром.-політ. діяч родом з Коломийщини; з 1903 у Канаді. Перший посол-українець до манітобської леґіслятури (1915—20) з округи Ґімлі, довголітній гол. і почесний чл. Укр. Нар. Дому в Вінніпеґу (1913—22, 1929 і 1934—47), управитель вид. спілки «Тризуб» (1909—13). Активний при творенні Укр. Греко-Правос. Церкви; дир. Колеґії св. Андрея.

Ферлієвич Василь (1783—1851), перший укр. письм. на Буковині. Вчився в Чернівецькій духовній школі, згодом правос. свящ. Автор зб. рел.-етичних пісень з нотами «Пісні, Псалми, Стихи», що вийшли в Чернівцях 1844 і 1849 рр., написані книжною укр. мовою.

Фесенко Михайло (* 1900), рел. і гром. діяч родом з Кубані (Кисловодськ); брав участь в кубанській коз. армії, еміґрував до Канади в кін. 1920-их рр. Став пресбітеріянським свящ. 1929 і працював серед укр. пресбітеріянських громад. Ред. *«Євангельської правди»* в Торонто, а в 1950-их рр. видавав «Кубанський край». У 1970-их рр. очолював Раду Укр. протестантських Церков у Канаді.

Фесенко Юхим (1850—1926), друкар і видавець родом з Чернігівщини; 1883 заклав в Одесі друкарню, видавав серед ін. ікони, лубкові картини в укр. стилі, листівки з текстами нар. пісень і нотами, ілюстровані мистцем А. Ждахою та книги етногр.-побутового змісту («Весілля» М. Лисенка). Відомий з соц. поступового ставлення до працівників своєї друкарні й в-ва.

Фехтування, рід спорту для чоловіків і жінок, двобій холодною зброєю (рапірами, шпагами, шаблями), поширений з кін. 17 в.; плекався давніше гол. аристократами і військ. елітою. Входить у програму олімпійських ігор. Серед сов. першунів багато українців: Т. Самусенко, В. Жданович, Я. Рильський, С. Косенко та ін. В УССР вправляються в Ф. понад 10 000 спортсменів.

Фещенко Степан (* 1903), математик-механік, викладач Київ. Авіяційного Ін-ту (1937—39) та Київ. Політехн. Ін-ту (1940—41, 1947—67), співр. Матем. Ін-ту АН УРСР. Праці з теорії руху систем трьох тіл (1934—39) з врахуванням дій пертурбації, які 25 рр. пізніше стали основою розрахунків орбіт літаючих апаратів в міжплянетних просторах; фахівець з асимптотичного розв'язання лінійних диференціяльних рівнянь зі змінними граничними умовами. Майже всі праці Ф. появилися укр. мовою.

Фещенко-Чопівський Іван (1884—1952), визначний металюрґ, гром. і політ. діяч родом з м. Чуднова на Житомирщині, асистент катедри металюрґії Київ. Політехн. Ін-ту (з 1909); діяч Укр. Партії Соц.-Федералістів, чл. Центр. Ради і Малої Ради (1917), з кін. лютого 1918 — мін. торгівлі й промислу в уряді В. Голубовича, заступник гол. і мін. нар.

І. Фещенко-Чопівський

госп-ва в уряді С. Остапенка (1919); від лютого-серпня 1921 Гол. *Ради Революції* у Тарнові. З 1922 проф. металюрґії і металографії Гірничо-Гутничої Академії у Кракові; з 1928 був наук. дорадником на зав. Бельдон (Baildon) у Катовицях, завідувач ляборароії гути «Friedenshütte». 1945 заарештований сов. владою у Катовицях і засланий до концтабору Вяртсиля в Карельській АССР, де й помер.

Ф.-Ч. провадив металографічні досліди над процесом навуглення заліза, дифузією азоту, бору, цини, сірки, титану в залізі й ін. металах, над споюванням металів тощо. Він автор бл. 130 праць, головніші з них: «Cementacja żelaza, niklu i kobaltu borem i berylem» (1927), «Blachy kotłów parowych» (1927) і монографія «Metaloznawstwo», т. 1—3 (1930—36); підручник для сер. шкіл «Економічна географія України», Відень—Л. 1927. Д. чл. Київ. Наук. Т-ва, НТШ (з 1926), поль. АН Техн. (Akademia Nauk Technicznych), англ. Iron and Steel Institute of Metals, амер. American Society of Metals.

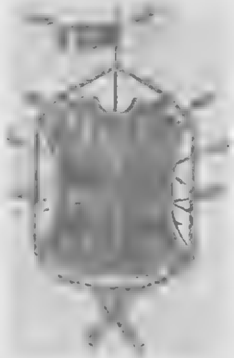
Филимонович Методій († 1689 або 1690), правос. єп., світське ім'я Максим. За промоск. наставлення висвячений у Москві (1661) на єп. мстиславського і оршанського з призначенням бути містоблюстителем київ. митрополичого престола. Перебуваючи у Києві, не визнавав митр. Йосипа *Тукальського;* 1667 перейшов в опозицію до Москви і підтримував гетьмана І. Брюховецького у його антимоск. повстанні, після чого 1668 був заточений в Уманський манастир, а потім у Новоспаський у Москві, де й помер.

Филип Доротей, світське ім'я Дмитро (* 20. 10. 1913, с. Нанкове, Закарпаття), правос. діяч у Чехо-Словаччині; 1950—55 єп. пряшівський, з 1964 празький митр. Правос. Церкви Чехо-Словаччини; активний в екуменічному русі.

Филипович Атанасій (бл. 1592—1648), св., церк. діяч, ігумен Свято-Симеонівського манастиря в Бересті (з 1640); відомий виступами перед поль. владою на оборону правос. населення (промова у соймі 1643); 1645 ув'язнений, згодом запідозрений у співчутті повстанню Б. Хмельницького і закатований. Канонізований Правос. Церквою як мученик. Деякі твори Ф. опубліковані в 19 в.: «Діяріюш, албо список дѣев правдивых...» — щоденник 1638—48 (1878) та ін.

Филипович Володимир (1859—1935), лікар-хірург, гром. діяч Буковини, дир. Центр. шпиталю в Чернівцях (1900—14), чл.-засновник т-ва «Укр. Нар. Дім у Чернівцях», почесний громадянин Чернівців (1909), співред. віденської «Medizinische Vierteljahresschrift».

Филипович Іван († бл. 1770), визначний львівський мідеритник і друкар 1740—60-их рр., майстер сюжетної ґравюри. Оздоблював (перев. технікою сухої голки) вид. Львівської Братської, Унівської, Почаївської та Бердичівської друкарень, а також друки Єзуїтської Колеґії. Відомі його 216 книжкових і естампних гравюр, у тому ч. більшість на рел. теми та герби (серед ін. Шептицьких, графа О. Розумовського, І. Сапіги), портрети (Атанасія і Лева Шептицьких, Я. Санґушка), перші на Україні екслібриси (книгозбірні Залуських). Ф. ілюстрував вид. «Іфика Ієрополитика» (1760), «Літурґікон» (1759), «Молитвослов» (1755). До кращих робіт належить латинський друк «Flos» з двома мідеритами. Видання Ф. відзначаються високим рівнем поліграфічного виконання.

Герб Розумовських з «Філософії Аристотелевої», Л. 1745 (ґравюра І. Филиповича)

Филипович Іван (1879—1943), гал. кооп. діяч родом з с. Демичі-Заболотова (Снятинського пов.), заслужений у відродженні укр. кооперації 1920-их рр.; 1922—29 дир. Ревізійного Союзу Укр. Кооператив. Згодом начальник його адміністративного відділу.

Филипович Ілля (Ілярій; 1832—97), церк. і гром. діяч Буковини, правос. свящ., ректор Духовної Семінарії в Чернівцях, співзасновник т-ва «*Руська Бесіда*», ігумен і архимандрит манастиря в Сучавиці.

Филипович Павло (1891—1937), поет і літературознавець родом з Київщини, закінчив Колеґію П. Ґалаґана в Києві й іст.-філол. фак. Київ. Ун-ту (1915); з 1920 до ув'язнення був проф. Київ. Ун-ту з історії нової укр. літератури; друкуватися почав з 1910 рос. мовою під псевд. Зорев; з 1917 писав по-укр. Як поет Ф. належав до групи неоклясиків, позиції яких захищав у «літ. дискусії» 1925. Його невеликий літ. доробок — дві зб. поезій: «Земля і вітер» (1922) і «Простір» (1925), відзначаються високою літ. культурою, глибиною думки й досконалістю форми.

П. Филипович

Ранні його вірші позначені символізмом, поетику якого Ф. засвоїв, ще пишучи рос. мовою. Філос. підвалинами його поезії є насамперед людина, її місце в природі й історії. З цього походить його виразний універсалізм, тяжіння до безмежних, майже космічних просторів («Дивись, дивись, безмежні перелоги»). Прикметне для його поетичного мислення також уміння конфронтувати сучасність з далеким минулим і майбутнім. Важливіші літературознавчі праці Ф.: «Шевченко і декабристи» (1926), «Пушкін в укр. літературі» (1927), «Укр. літературознавство за 10 років революції» (1928), «З новітнього укр. письменства» (1929, про творчість І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської). 1935 заарештований і засланий на Соловки, де загинув за невідомих обставин. Після XX з'їзду КПСС реабілітований. Найповніше вид. поетичної спадщини Ф.: «Поезії», Мюнхен 1957.

Література: Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Париж 1959; Безсмертні, зб. за ред. М. Ореста. Мюнхен 1963; Шерех Ю. Не для дітей. Нью-Йорк 1964. *М. Н.*

Филипович-Пухальський Лаврентій (Лавриш; † 1610), львівський маляр і ґравер 16 — поч. 17 в.; його вважають автором ґравюри св. Луки у Львівському «Апостолі» (1573—74). Ф.-П. брав участь в острозьких вид. У його майстерні вчився *Гринь* Іванович та ін.

Филиповський Олександер (1889—?), учений аґроном родом з Чернігова, у 1920-их рр. дир. Київ. обл. с.-г. досл. станції. На поч. 1930-их рр. заарештований у зв'язку з колективізацією; дальша доля невідома.

Филипчак Іван (1871—1945), гал. педагог і письм. родом з с. Лішня на Сяніччині, співзасновник музею «Самбірщина», організатор шовківництва; 1944 заарештований большевиками, помер на засланні. Іст. повісті («Княгиня Романова», «За Сян», «Кульчицький — герой Відня», «Дмитро Детько» та ін.), розвідки з історії шкільництва.

І. Филипчак

Фігурський (Н. Ф.) Никон, чернігівський дереворитник кін. 17 — поч. 18 в., ієродиякон; ґравюри до «Полустава» (1703), творів Іоана *Максимовича*, «Альфавіту» (1705), «Богородице Діво» (1707) та ін.

Фіґоль Атанас (* 1908), гром. і політ. діяч нар. у Коломиї, син о. Івана Ф.; доц. (з 1966) і проф. УТГІ. Студентський діяч у Львові, 1941—45 працював у системі *УЦК* (його представник у Німеччині); з 1945 на еміґрації в Мюнхені; пластовий діяч (1945—52 гол. *Союзу Укр. Пластунів* у екзилі і керівник в-ва «*Молоде Життя*», в якому виходить «ЕУ»); з 1955 екон. референт НТШ в Европі і ред. «Вістей із Сарселю»; 1966—68 — гол. Виконавчого Органу Держ. Центру УНР в екзилі, 1976—81 гол. Укр. Дем. Руху. Ст. на екон. (зокрема про кібернетику) і гром. теми.

Фіґоль Володимир (* 1911), кат. свящ. родом з Коломиї, син о. Івана Ф., студіював у Львівській Богословській Академії й Інсбруцькому Ун-ті; з 1936 викладав гомілетику і догматику в Богословській Академії. Заарештований сов. владою 1945, дальша доля невідома. Праці в ж. «Богословія» про церк. братства і «Учительное євангеліє» К. Транквіліона Ставровецького.

Фіґоль Данило (1907—67), музеєзнавець і етнограф родом з Коломиї, син о. Івана Ф., за фахом правник; 1933—39 співр. Укр. Фотографічного Т-ва у Львові і співред. його органу «*Світло й тінь*»; з 1940 ляборант Львівської філії АН УРСР, з 1947 наук. співр.; керівник відділу експозиції та культосв. роботи (1947—64) Етногр. Музею АН УРСР у Львові, з 1964 гол. охоронець музею. Ст. з питань етнографії, зокрема праця «До історії побуту робітників м. Львова в кін. XIX — поч. XX ст.» (1959).

Фіґоль Іван (1881—1933), укр.-кат. свящ., педагог і гал. церк.-гром. діяч родом з Станиславівщини; гімназійний катехит у Коломиї, Станиславові й Львові, викладач гомілетики в Гр.-Кат. Богословській Академії у Львові (з 1929). Автор недільних проповідів для шкільної молоді «Екзорти на неділі і свята шкільного року», ч 1—2 (1928—29), перевидані п. н. «Проповіді для молоді» (Рим 1981).

о. І. Фіґоль

Фіґоль Михайло (* 1927), маляр і мистецтвознавець родом з Крилоса Івано-Франківської обл.; мист. освіту здобув в Ін-ті ім. І. Репіна в Ленінграді (1961); станкове та монументально-декоративне малярство: мозаїки («На високій полонині», диптих «Ратоборці»); розпис фойє кінотеатру в Івано-Франківському «Космос»; пейзажі, тематичні килими. Монографія «Ярослав Васильович Пстрак» (1966), альбом «С. Кириченко та Н. Клейн» (1970). «Політ. сатира в укр. ми-

стецтві кін. XIX — поч. XX ст.» (1974) й ін.

Фізер Іван (* 1925), літературознавець родом з с. Мірча на Закарпатті, студіював у Мюнхені й Нью-Йорку (Колюмбійський Ун-т); проф. слов. мов і літератур в ун-ті Ратґерс в Нью-Брансвікс, Н. Дж., д. чл. УВАН. Автор праць з естетики і літ. критики, серед них про О. Потебню і Р. Інґардена. Теоретична студія «Psychologism and Psychoaesthetics» (Амстердам, 1980).

Фізика. До 18 в. слово Ф. у його первинному значенні окреслювало все знання чи уявлення про природу. Ще у 19 в. в Зах. Европі слово Ф. було синонімом заг. терміну «природознавство» (англ. natural philosophy, нім. Naturphilosophie). Сучасний поділ природознавства на біологію, хемію, Ф., астрономію і т. д. відбувся в наслідок поширення і поглиблення знання в усіх цих ділянках.

На Україні за раннього періоду історії слід мати на увазі первинне значення слова Ф., тобто заг. природознавство. Про зацікавлення природознавством (і Ф.) на Україні за давніх часів відомостей дуже мало. Одним з перших джерел є «Ізборник» Святослава (1073), в якому є кілька відомостей з медицини і натурфілософії. За середньовіччя взагалі розвиток знань з Ф. на Україні був пов'язаний з прикладною математикою, що її застосовувано у ремеслі й торгівлі. *Києво-Могилянська Академія*, що постала 1632, не поступалася рівнем філос. і натурфілос. науки тодішнім ун-там Европи. Після Переяславського договору вона стала гол. культ.-осв. центром Рос. Імперії і була ним аж до заснування Моск. Ун-ту 1755. Найвизначнішим викладачем Ф. (натурфілософії) у Києво-Могилянській Академії слід вважати Теофана *Прокоповича*. 1734 в Київ. Академії навчався видатний рос. природознавець М. Ломоносов. Від 30-их рр. 18 в. природознавство (Ф.) на вищому рівні викладали в заснованому 1727 Харківському Колеґіюмі; по об'єднанні його з Харківським Гол. Нар. Училищем (1793) Ф. викладалася вже як окремий предмет.

Одним з перших фізиків Харківського Ун-ту був Т. *Осиповський*, який досліджував природу світла та цікавився проблемами часу і простору. М. *Пильчиків*, проф. того ж ун-ту, спостерігав 1882 поляризацію світла, розсіяного атмосферою; тоді ж він експериментально спростував тогочасне уявлення, що небо є голубим через флюоресценцію повітря; він теж пробив перші на Україні дослідження радіоактивности (1900 в Одесі). У 1911—21 рр. у Харківському Ун-ті почала швидким темпом розвиватися радіофізика (Д. Рожанський). У цю галузь вчені України вносять безперебійно вагомий вклад і тепер. Першим українцем, що зробив вклад у Ф. у всесвітньому маштабі, був народжений на Полтавщині учень Т. Осиповського — М. *Остроградський*. Доведена ним теорема про перетворення кратних інтеґралів (теорема Ґавса—Остроградського) лягла в основу сучасної теоретичної механіки й електродинаміки. Він також зробив значний вклад в ін. ділянки Ф.: розв'язав задачу поширення хвиль на поверхні рідини, розвинув теорію поширення тепла у рідинах, і значно спричинився до застосування варіяційних принципів для розв'язання задач з механіки консервативних систем.

Чималу дослідну працю розвинув у 1865—91 рр. засновник першої фіз. школи на Україні, проф. Київ. Ун-ту М. *Авенаріюс*. Він виявив і кількісно оформив залежність електрорушійної сили термоелементів від температури (закон Авенаріюса), як також започаткував систематичні дослідження критичних параметрів низки рідин та виявив залежність між критичною температурою, об'ємом і дійсною температурою рідини. Авенаріюс був одним з засновників Київ. Фізико-Матем. Т-ва (1889), яке відограло значну ролю у розвитку і популяризації Ф. на Україні.

1884 створено у Київ. Ун-ті першу на Україні катедру теоретичної Ф., яку очолив М. Шіллер. Він вніс значний вклад у термодинаміку, описав пружність насиченої пари (закон Томпсона—Шіллера) та довів, що у диференціяльне рівняння другого закону термодинаміки входить інтеґруючий дільник, який мусить бути універсальною функцією температури.

Одним з перших центрів фіз. досліджень на Україні була організована 1923 О. *Ґольдманом* у Київ. Політехн. Ін-ті н.-д. катедра Ф., що розпочала перші на Україні дослідження напівпровідників. 1927 Ґольдман заснував перший на Україні фіз. журн. «Фізичні записки», який у значній мірі допоміг розвиткові укр. фіз. термінології. 1929 Київ. н.-д. катедру перетворено на Н.-Д. Ін-т Ф., який згодом переіменовано на Ін-т Ф. АН УРСР.

З ініціятиви групи проф. Київ. Ун-ту 1918 відкрито у Симферополі Таврійський (згодом Кримський) Ун-т. За недовгий час його існування (до 1929) його фізико-матем. фак. розвинув жваву діяльність. Тут працював Я. Френкель, що написав ряд ґрунтовних підручників теоретичної Ф. Ін. визначні фізики в Крим. Ун-ті: М. Крилов, А. Йоффе та

І. Тамм (нобелівська премія 1958). Цей ін-т 1923 закінчили І. Курчаков (пізніше в Москві), основоположник розвитку ядерної енергії в СССР, і К. Синельников, визначний укр. конструктор прискорювачів заряджених частин і плідний дослідник ядерної Ф. та Ф. плазми у Харківському Фізико-Техн. Ін-ті. Поряд з працею фіз. катедр ун-тів та техн. вищих шкіл, широка н.-д. діяльність розвинулася у фіз.-досл. ін-тах. Від 1925 до 1932 в Симферополі існував Крим. Н.-Д. Ін-т, в якому під керівництвом І. Тихоновського велися атмосферично-оптичні дослідження.

1926 відкрито в Одесі Н.-Д. Ін-т Ф. (1933 цей ін-т увійшов до складу Одеського Ун-ту), в якому група фізиків під керівництвом Є. Крилова здобула важливі результати у дослідженнях фотоефекту у напівпровідниках, люмінесценції фарб і кристалів та фотохем. і фотоелектричних процесів у фотографічному зображенні.

1926 засновано *Полтавську ґравіметричну обсерваторію*, в якій досліджується обертальний і ґравітаційний рух землі. Значних успіхів домоглася Полтавська обсерваторія у вивченні земних приплпвів і їхньої залежности від розривних порушень земної кори.

У відкритому 1928 в Харкові Укр. Фізико-Техн. Ін-ті (ФТІ, сучасна назва: Ордена Леніна Фізико-Техн. Ін-т АН УРСР) розвинулися широкі дослідження з теоретичної та ядерної Ф., Ф. низьких температур, Ф. твердого тіла та радіофізики. Харківський ФТІ швидко став одним з гол. фіз. центрів України, навіть всього СССР; у ньому працювали: Л. Ландау (нобелівська премія 1962, гол. за його теорію плинного гелію); Є. Ліфшиць (співавтор з Л. Ландау багатотомового посібника «Курс теоретической Ф.», який є одним з найкращих у світовій фіз. літературі); І. Ліфшиць вніс новий напрям у Ф. твердого тіла; О. *Ахієзер* і О. *Ситенко* розвинули теорію електромагнетних флюктуацій у плазмі; І. Померанчук вивів теорему про сильну ядерну взаємодію при гранично високих енерґіях, відому в світовій фіз. літературі як «теорема Померанчука»; О. *Лейпунський* (1934 у відрядженні до Англії в лябораторії Е. Разердорфа вперше експериментально підтвердив гіпотезу невтріно, значно спричинився до розвитку ядерної Ф. на Україні). Досл. праця Харківського ФТІ високо оцінюється в світі, особливо у ділянці Ф. плазми, магнетної гідродинаміки та удосконалення магнетних пасток для закріпощення плазми у керованому термоядерному злитті.

Не менш успішно розвивалася Ф. у київ. досл. ін-тах. В Ін-ті механіки (заснованому 1919) досліджують теорію пружности, теорію стійкости, хвильову динаміку деформованих тіл, нелінійну теорію просторових коливань. Ін-т Гідромеханіки (заснований 1926) дає вагомий вклад у аеродинаміку і гідродинаміку турбулентних і кавітаційних течій, у динаміку в'язких рідин. Гол. ролю у розвитку фіз. досліджень відограв і відограє Ін-т Ф., заснований у Києві 1929. На 1982 він веде працю у тринадцятьох відділах: Ф. кристалів, фотоактивности, нелінійної оптики, фіз. електроніки, оптичної квантової електроніки, резонансних та адсорпційних явищ, газової електроніки, електроніки твердого тіла, теоретичної Ф., матем. проблем Ф., приймачів випромінювання, Ф. радіяційних процесів.

На світову арену вийшли з Києва імена таких фізиків, як М. *Крилов*, який у 1930-их рр. разом з своїм учнем і співр. М. *Боголюбовим* заклав основи сучасної нелінійної механіки, що застосовується у багатьох галузях Ф. і техніки. Боголюбов всесвітньо відомий і за свій фундаментальний вклад у статистичну Ф., квантову теорію поля та теорію елементарних частинок. С. *Пекар* відомий як творець теорії поляронів, що стала самостійною ділянкою Ф. твердого тіла. У Києві О. Давидов з своїми співр. розвинув теорію екситонів та пояснив прикмети несферичних ядер. Його посібник «Квантовая механика» широко вживається в СССР і в перекладах за кордоном. Важливі результати з оптичних властивостей твердих тіл здобув А. Лубченко.

У металюрґії значних успіхів домігся заснований 1932 у Дніпропетровському Фізико-Техн. Ін-т, який став вогнищем прикладних дослідів, що були потрібні для розбудови металюрґії на Україні та у всьому СССР. Крім значних досягнень у металографії і теплофізиці, Дніпропетровський ФТІ набув визнання за розвиток Ф. і хемії повільного та вибухового горіння.

Після другої світової війни наявні н.-д. ін-ти розбудовано, створено ряд філіялів та засновано низку нових, спеціялізованих ін-тів. Відділ Ф. АН УРСР нараховує десять установ: Ін-т Ф.; Ін-т Теоретичної Ф.; Ін-т Металофізики; Ін-т Ядерних Досліджень; Ін-т Напівпровідників; Ін-т Радіофізики й Електроніки; Фіз.-Техн. Ін-т; Фіз.-Техн. Ін-т Низьких Температур; Донецький Фіз.-Техн. Ін-т; Гол. Астрономічна Обсерваторія. Ін-ти ін. відділів секції фіз.-техн. і матем. наук АН УРСР ведуть перев. прикладні дослідження, але де-

які з них, напр., Ін-т Електродинаміки, Фіз.-Мех. Ін-т, Ін-т Геофізики, Морський Гідрофіз. Ін-т, Ін-т Техн. Теплофізики, Ін-т Геохемії і Ф. Мінералів досліджують також питання, що мають заг. теоретичне значення. Серед ін-тів і філіялів, створених після другої світової війни, які розгорнули значні фіз. дослідження, можна назвати такі: Ін-т Електродинаміки (заснований 1947 у Києві, до 1963 Ін-т Електротехніки) досліджує електровимірювальні прилади, джерела електроживлення, перетворювачі частоти напруги і струму; Фіз.-Мех. Ін-т (1951, Львів, до 1964 Ін-т Машинознавства та Автоматики; ділянки досліджень: взаємодія поверхнево-активних середовищ, магнетометрія, гідроакустика); Ін-т Радіофізики й Електрики (заснований 1956, Харків; ділянки: розсіяння і поглинання радіохвиль, високочастотні властивості напівпровідників); Ін-т Металофізики (1955, Київ, електронна структура металів та стопів, Ф. міцности); Ін-т Геофізики (1955, Київ, пружні властивості земної кори, сейсмічні хвилі, динаміка сейсморозвідки); Ін-т Напівпровідників (1960, Київ, взаємодія сильних потоків електромагнетних випромінювань з напівпровідниками, лазери, поверхневі ефекти); Фіз.-Техн. Ін-т Низьких Температур (1960, Харків, квантові рідини ^{3}He, ^{4}He, квазічастинкові збудження макромолекуль); Морський Геофіз. Ін-т (1963, Київ, теплофізика, кріофізика, нові джерела енерґії); Донецький Фізико-Техн. Ін-т (1965, Донецьке, Ф. високих тисків, магнетні матеріяли); Ін-т Теоретичної Ф. (1966, Київ, квантова теорія поля, астрофізика, квантова біофізика, теорія ядра, теорія твердого тіла); Ін-т Геохемії і Ф. Матеріялів (1969, Київ, фізико-хемія геологічних процесів, Ф. мінералів); Ін-т Ядерних Досліджень (1970, Київ, квантові характеристики ядерних рівнів, механізми ядерних реакцій, взаємодія важких ядер, Ф. ядерних реакторів); Львівський відділ Ін-ту Теоретичної Ф. (статистична теорія конденсованих станів); Ужгородський відділ Ін-ту Теоретичної Ф. (теорія гадронів), Гол. Астрономічна Обсерваторія (1944, Київ, Ф. сонця, фіз. особливості атмосфер плянет, астрофізика, астрономія).

Ін-ти устатковано відповідними дослідними спорудами і приладдям, які допомогли здобути значних досягнень і міжнар. визнання. Тут можна назвати комплекс прискорювачів, токамаків і стелараторів у Харкові; півторакілометровий радіотелескоп, також у Харкові; дослідний реактор, ізохронний циклотрон та гол. астрономічну обсерваторію у Києві. Всесвітньою славою користується Крим. Астрофіз. Обсерваторія.

Фізики України вносили і вносять вагомий вклад, як у теоретичну, так і в експериментальну Ф. на світовому рівні. Сотні фізиків України цитовано у закордонній наук. літературі. М. ін. знаходимо там, крім вищеназваних, такі імена: В. Бар'яхтар (магнето-акустика), В. Гуменюк (біофізика), Е. Завадський (Ф. твердого тіла), І. Кулик (Ф. низьких температур), В. Немошкаленко (Ф. твердого тіла), В. Ольховський (ядерна Ф.), С. Пелетминський (Ф. твердого тіла), В. Семиноженко (Ф. твердого тіла), В. Струтинський (теорія ядра), І. Фіщук (Ф. твердого тіла), Я. Файнберґ (Ф. плязми), А. Хоткевич (Ф. низьких температур), В. Хоткевич (Ф. низьких температур), І. Юхновський (Ф. конденсованих станів).

Значних успіхів і міжнар. визнання досягли науковці-фізики укр. походження, які працювали або працюють поза межами України. Серед них відомі: І. *Пулюй*, винахідник низки електричних і електротехн. приладів, дослідник електричних розрядів у газах при допомозі т. зв. «трубки Пулюя», С. *Тимошенко*, всесвітньо відомий своїми наук. працями з теорії міцности, стійкости і коливань пружних тіл, Ю. *Кістяковський*, що вніс значний вклад у фізико-хемію вибухових процесів. Чимало укр. фізиків працює в СССР, поза межами УССР, і їх звич. зараховують до росіян.

Література: Палладін О. (ред.) Розвиток науки в Укр. РСР за 40 рр. К. 1957; Соловей Д. Укр. наука в колоніяльних путах. Нью-Йорк 1963; Нариси з історії природознавства і техніки, вип. 1—17. К. 1964—72; Патон Б.(ред.) Історія АН Укр. РСР, тт. I—II. К. 1967; Попов Б., Полурез В. і Дяченко Ю. Учені вузів Укр. РСР. К. 1968; Храмов Ю. Фізика. К. 1974; Тонкаль Б., Пелих В. і Стогній Б. Академія Наук УРСР, «Наук. Думка». К. 1980; Шульга М. Хронологічний довідник вітчизняної фізики. «Вища школа». К. 1980.

О. Біланюк

«Фізична Географія та Геоморфологія», наук. зб., що його з 1970 видає В-во Київ. Держ. Ун-ту. Ст. з усіх ділянок фіз. географії і геоморфології УССР. З сер. 1970-их рр. виходить рос. мовою. До 1982 вийшло 27 випусків.

Фізична культура, складова частина культури, пов'язана з системою фіз. виховання, орг-ції спорту, спеціяльних наук. дослідів, техн. засобів, потрібних для фіз. виховання і спорту, суспільної та особистої гігієни, раціональної орг-ції активного відпочинку тощо. Про фіз. культуру на Україні до 1950-их рр. див. ЕУ 1, стор. 1161—65.

По другій світовій війні посилено спортові контакти з Зах., розгорнуто масовий фізкульт. рух, підвищено рівень спортової майстерности. У зв'язку з цим по-

силився і фізкульт. рух в УССР; укр. спортсмени, включені в репрезентацію СССР, здобули чималі успіхи в міжнар. змаганнях (Б. *Гуревич,* Я. Куценко, Б. Шахлін, В. Чукарін, Л. *Латиніна,* О. *Гончаренко,* Є. *Буланчик,* В. *Куц,* Н. Откаленко, Л. *Лисенко-Шевцова,* А. Бондарчук та ін.). На основі постанови ЦК КПСС і Ради Мін. СССР від 9. 1. 1959 «Про керівництво фіз. культурою і спортом у країні» Комітет фіз. культури і спорту при Раді Мін. УРСР перетворено на Союз спортивних т-в і орг-цій УРСР, підпорядкований Всесоюзному спортивному союзові. Обл., міські, районові й місц. ради Ф.к. керують працею всіх спортивних орг-цій, які поділяються на добровільні спортові т-ва, колективи фіз. культури (на заводах і фабриках, у колгоспах і радгоспах) чи спортові клюби. В УРСР діють 4 респ. відділи всесоюзних добровільних спортових т-в профспілок, студентське «Буревісник» з бл. 400 000 чл.; «Водник» (профспілка річкового та морського транспорту) з бл. 30 000 членів; «Локомотив» (профспілка працівників зал. транспорту) з бл. 380 000 фізкультурників; «Спартак» (комсомольське т-во) з бл. 900 000 чл. Працівників мін-ва внутр. справ і безпеки охоплює «Динамо». Існують дві респ. спілки «Аванґард» (об'єднує працівників промсти і будівництва) з понад 2 млн чл. і «Колос» (колгоспники, працівники с.-г. орг-цій) з бл. 3,3 млн чл. (1981). Авіяція, парашутний спорт, плянеризм, автомобілізм, мотоциклізм, радіо, підводний, водно-моторовий, стрілецький та ін. воєнно-техн. види спорту підлягають контролеві укр. респ. відділу всесоюзного добровільного т-ва сприяння армії, авіяції та фльоті.

З метою пропаґанди Ф.к. і спорту за кордоном, гол. у міжнар. спортивних федераціях, Комітет Ф. к. і спорту при Раді Мін. СССР постановою від 26. 2. 1969 ухвалив створити 48 Всесоюзних федерацій для всіх видів спорту, що стали єдиними правними чл. міжнар. спортових федерацій. Цією постановою укр. федерації підпорядковано всесоюзним і тим позбавлено їх самостійного членства у міжнар. спортових орг-ціях, наслідком чого укр. змагуни репрезентують тільки СССР.

На поч. 1981 в УССР було бл. 45 000 фізкультурних колективів з 15 млн чл., 5 млн значківців ГПО (Готовий до Праці й Оборони), понад 4 300 спортсменів-розрядників, понад 6 500 майстрів спорту СССР, понад 300 майстрів спорту СССР міжнар. кляси, бл. 60 заслужених майстрів спорту СССР; бл. 150 000 платних фізкультурних працівників (у тому ч. бл. 65 000 з вищою освітою), 3 000 тренерів та інструкторів, 2 500 клясифікованих спортових суддів; понад 315 000 інструкторів ГПО. Спортові споруди: 160 000 спортових майданчиків, у т. ч. 20 000 футбольних полів; понад 13 600 спортових заль, бл. 300 басейнів, 600 лижвних баз, 8 000 стрілецьких тирів, 901 стадіон, плавацький центр у Харкові, веслувальний у Херсоні та ін. Популярний на Україні *туризм* диспонує понад 50 туристичними базами і понад 800 туристичними й відпочинковими таборами.

Кадри Ф.к. готують ін-ти й технікуми у Києві, Львові, Дніпропетровському, Івано-Франківському та фак. Ф.к. при пед. ін-тах. У ряді міст діють нар. ун-ти Ф.к. і спорту (1980 їх було бл. 50). По війні укр. спортсмени встановили у різних ділянках спорту понад 80 світових рекордів, багато евр. та респ. і союзних рекордів (В. Голубничий, В. Цибуленко, І. Тер-Ованес'ян, В. Брумель, Г. Кутенко, В. Борзов, Ю. Сєдих, В. Ященко, В. Крепкіна, Н. Олізаренко, Н. Ткаченко, Л. Жаботинський, С. Рахманов, Ю. Зайцев, І. Мате, С. Полторацький, А. Писаренко, Г. Прозуменщикова, Ю. Фесенко, О. Сидоренко та ін.). Багато українців виступає у збірних командах СССР на міжнар. арені. 1975 футбольна дружина «Динамо» (Київ) здобула евр. кубок кубків та суперкубок і стала чемпіоном СССР. У міжнар. змаганнях успішно виступають й ін. клюби України (але тільки під маркою СССР).

З 1952 СССР бере участь в Олімпійських ігрищах з участю укр. спортовців (1952 на 15 Олімпійських ігрищах у Гельсінкі укр. спортовці здобули 5 золотих, 7 срібних і 1 бронзову медалю; 1980 на 22 ігрищах у Москві — 38 золотих, 19 срібних, 10 бронзових медалів; встановили 3 світові та 6 одімпійських рекордів.

З 1956 влаштовуються спартакіяди з масовою участю змагунів на обл. й районовому рівні та по м. Відбуваються і спартакіяди школярів; їх фізичному вихованню, Ф.к. і спортові присвячується багато уваги вже з дошкільного віку. Основні форми фізкульт. вправ: лекції, ранкова зарядка, рухливі гри, позашкільне і позаклясне фізкульт. спортове і оздоровче виховання. У нижчих клясах вивчаються основні гімнастичні елементи, нескладні рухливі гри, згодом їх ускладнюють і вводять елементи легкої атлетики, лещетарства, плавання і т. п. Багато уваги приділяється значкові ГПО (пересічно 2 млн значківців на рік). Існують також дитячо-юнацькі спортивні школи (бл. 900 шкіл, з понад 321 000 ді-

тей і підлітків). У цих школах і спеціяльних клясах культивується 43 види спорту.

Інформації про спортове життя дають *«Спортивна газета»* (тричі на тиждень) і *«Старт»* (місячник), органи Комітету фіз. культури і спорту при Раді Мін. УССР та Укр. респ. ради профспілок.

У діяспорі з виїздом нових еміґрантів за океан почалася орг-ція спортового життя на нових поселеннях. У ЗДА й Канаді наплив нових спортовців скріпив спортове життя й поширив його на різні ділянки: футбол («сакер»), теніс, відбиванка, плавання, лещетарство та ін. Посилилася фізкульт.-виховна праця серед молоді у спортових т-вах і таборах; щорічно влаштовуються спортові грища. 1959 у Нью-Йорку відбулося свято молоді з різними спортовими змаганнями. 1980 Укр. Спортова Централя Америки і Канади спільно зі спортовцями ін. поневолених в СССР народів організувала «Вільну олімпіяду», що відбулася в Етобіко-Торонто (Канада). Укр. репрезентація здобула на ній 11 золотих, 8 срібних, 7 бронзових медалів і здобула друге місце після лотишів. Ця олімпіяда відбуватиметься раз на 4 рр.

В ін. країнах фізкульт.-спортовий рух зосереджується при орг-ціях молоді та нечисленних спортових клюбах.

Література: Самоукова С. та ін. История физической культуры. М. 1956; Фомін О. Лижний спорт. К. 1957; Чернова І. Розвиток фізичної культури і спорту в УРСР. К. 1959; Парфіонов В. Плавання. К. 1959; Усикова Н. Методика фізичного виховання в школі. К. 1960; Энциклопедический словарь по физической культуре и спорту. I—III. М. 1960; Бражник І. та ін. Гімнастика. К. 1962; Бикова Г. Методика фізичного виховання в дитячому садку. К. 1963; Купріянов М. Фізичне виховання в початкових класах. К. 1966; Подольський М. Спорт на Україні 1960—64. К. 1966; Тисовський О. Життя в Пласті. Нью-Йорк—Торонто 1969; Все о спорте. I—III. Справочник. М. 1978; Бака М. Спортивне п'ятиріччя України. К. 1980.

Е. Жарський

«Фізіолог», пам'ятка староукр. перекладної літератури з фантастичними відомостями енциклопедичного характеру, перев. про тварин, справжніх і вигаданих, а також про фантастичні камені й дерева. Ці відомості супроводжуються символічними тлумаченнями у христ. дусі. Слов. переклади грец. «Фізіолога» відомі лише в старокиїв. списках, але з мови найдавнішого зі збережених списків (15 в.) видно, що вони беруть поч. від болг. перекладів, зроблених перед 13 в.

«Фізіологічний Журнал», двомісячний орган Ін-ту Фізіології АН УРСР; заснований 1953; виходить у Києві.

Фізіологія рослин, наука, що вивчає всі процеси діяльности та функції рослинного організму, їх взаємозв'язки та зв'язки з навколишнім оточенням. На Україні в першій пол. 19 в. до розвитку Ф.р. спричинився Н. *Максимович-Амбодик*, який зокрема дослідив питання про обмін речовин. З сер. 19 в. осередками розвитку Ф. р. на Україні були катедри ботаніки при ун-тах, а також у вищих с.-г. школах і на аґрономічних н.-д. станціях. У тих установах в 19 — на поч. 20 вв. працювали такі видатні фізіологи, як Й. *Баранецький* (вивчав осмотичні властивості клітин), К. *Пурієвич* (енерґетика фотосинтези), В. *Залеський* (перетворення білкових і фосфорових речовин), Ф. Породько (проблеми хемотропізму), Є. *Вотчал*, засновник школи укр. ботаніків-фізіологів, до якої належали А. Оканенко, В. Колкуров, О. *Табенцький*, І. Толмачов, А. Кекуха, О. *Льовшин* та ін.

З заснуванням 1918 УАН у Києві фізіологічні проблеми рослин досліджували створені в її системі три катедри: біології с.-г. рослин, фіз. Ф. і хем. Ф. р., які згодом (1934) увійшли до складу Ін-ту Ботаніки АН УРСР (по війні — Ін-т Ф. р. АН УРСР), як також на багатьох катедрах високих шкіл. У центрі дослідів — проблеми живлення рослин, водного режиму і транспірації у польових умовах, яким уже раніше приділяв увагу Є. Вотчал, а згодом його учні А. Оканенко, Л. Максимчук та ін. Систему органо-мінерального живлення рослин, фізіологічної дії різних мікроелементів досліджували П. *Власюк*, О. *Душечкін*, Т. *Демиденко*, Ф. *Мацков*, З. Климовицька, А. Макарик, Е. Рудакова та ін.; обмін речовин, дихання рослин — С. Гребінський; питання зимостійкости і солестійкости рослин — Д. Проценко, Л. Поліщук, І. Білокінь, О. Білецька та ін. Методу радіоактивних ізотопів для вивчення надходження речовин у рослині застосовують Д. *Гродзинський*, Ю. Поруцький та ін.

Фізіологічну ролю світла вивчали В. *Любименко*, А. Оканенко, Я. Ромашко; фотохемію хлорофілу — В. Дайн, Й. Ділунг; питання біосинтези хлорофілу і каротину розробила Є. Судьїна. Молекулярну орг-цію фотосинтетичного апарату хлоропластів досліджують А. Островська, М. Гамаюнова, С. Кочубей; енерґетичний обмін рослин з оточенням розглядають Г. Ількун, Г. Самохвалов. Біофізичний напрям у дослідженнях фотосинтези вводять Г. Гродзинський, М. Бідзіля, Б. Гуляєв.

Проблему росту і розвитку рослин досліджував М. *Холодний*, який розробив 1926 гормональну теорію тропізмів. Вплив фітогормонів на розвиток плодів вивчав

О. Серейський; стадійний розвиток рослин — Т. *Лисенко*, А. *Сапєгин*, Н. Брагинець та ін.; веґетативне розмноження рослин — М. Любинський; корелятні зв'язки між надземними і підземними органами рослин залежно від умов оточення — А. Закордонець, К. Ситник й ін.; біосинтезу обміну нуклеїнових кислот у вищих рослин у зв'язку з ростом — Г. Семененко. Новітній біохем. напрям у вивченні росту узагальнено 1966 в монографії «Фізіолого-біохемічні основи росту рослин» (О. Бойчук, Я. Дудинський, Л. Мусатенко, Р. Процко); проблему полярности в обміні речовин і розвитку рослин розробляє Г. Молотковський. Ролю алелопатичної взаємодії у природних і штучних ценозах на фонах ін. форм взаємодії висвітлює А. Гродзинський («Основи хемічної взаємодії рослин», 1973). Вплив пром. забруднення на метаболізм вивчають фізіологи Донецького ботанічного саду та н.-д. ін-ти у великих пром. осередках. Над вивченням особливостей пересування й відкладання речовин у запас та біохемії тканин провідних пучків і паренхіми працювали І. Вивалько, В. Лемпицька та ін.

З 1977 під керівництвом К. *Ситника* розпочато роботи в напрямі кріофітофізіології з метою розробки метод збереження життєздатности рослинних організмів при низьких температурах, кріоконсервації цих об'єктів та ін.

Література: Любинський М., Оканенко А. Розвиток фізіології та біохімії рослин на Україні за 40 рр. 1917—1957. Укр. ботанічний журнал, ч. 3. К. 1957; Проценко Д. Розвиток фізіології рослин в Київ. Ун-ті за 40 рр. радянської влади. Наук. Записки Київ. Ун-ту, вип. 20. К. 1957; История Академии Наук Укр. ССР. К. 1979.

Е. Жарський

Фізіологія тварин і людини, наука про процеси, що відбуваються в клітинах, тканинах, органах і системах органів тварин і людини. На Україні Ф. т. і л. почала розвиватися у першій пол. 19 в.; природничі й мед. фак. ун-тів у Харкові, Львові, Києві й Одесі були першими осередками фізіологічної науки. У другій пол. 19 в., поряд з ними, створено катедри Ф. при ветер. і с.-г. ін-тах. Катедрами в той час керували такі видатні вчені, як В. *Данилевський* (поклав основи електроенцефалографії; 1889 за праці з Ф. гол. мозку одержав премію Паризької АН), І. Сеченов (рефлекси гол. мозку), Б. *Вериго* (неврофізіологія), В. *Чаговець* (електрофізіологія), І. *Щелков*. Крім них: В. *Томса*, П. Спіро, С. Чир'єв, М. *Білецький* (дихання тварин), М. Рогович, І. Чуєвський та ін.

По першій світовій війні збільшилося ч. катедр Ф. при с.-г., ветер., зоотехн., пед. й ін. ін-тах, зокрема при УАН. Фізіологічні дослідження ведуться в багатьох напрямах, особливо в галузі Ф. нервової системи, електрофізіології, біофізики: О. *Леонтович* (Ф. веґетативної нервової системи), П. Костик (застосував методу мікроелектродного відведення потенціялів для вивчення мембран невронів спинного мозку), Г. Фольборт (умовні рефлекси), О. *Макаренко* (взаємовідносини між корою великих півкуль і підкоровими утворами), В. Василевський (нервова, особливо коркова реґуляція м'язової діяльности вищих тварин і людини), П. Серков, А. *Ємченко* (діяльність кори великих півкуль, Ф. серцевої діяльности, травлення), П. Богач (роля різних структур гол. мозку в реґуляції його діяльности), В. Скок (Ф. периферичної веґетативної нервової системи), Д. Воронцов, П. Каплан та ін.

Визначним фізіологом і представником патологічної Ф. був О. *Богомолець*, який створив вчення про фізіологічну систему сполучної тканини і на основі цього запропонував методу патогенетичної терапії ряду захворювань при допомозі антиретикулярної цитотоксичної сироватки. Він також організатор Ін-ту експериментальної біології і патології Наркомздоров'я УССР та Ін-ту клінічної Ф. АН УРСР. У цих установах працювали видатні учені: М. *Стражеско*, В. *Воробйов*, Ф. *Філатов*, Р. *Кавецький*, О. Леонтович, М. *Сиротинін*, М. *Горев*, В. *Протопопов*, Н. *Медведєва* та ін., праці яких спричинилися до розвитку нормальної і патологічної Ф.

Порівняльно-фізіологічні і онтофізіологічні дослідження розвинули М. Бєлоусов і О. *Нагорний*. Створюється окрема галузь — Ф. старіння, гол. ч. завдяки працям ряду укр. фізіологів у Києві (Ін-т Ф. ім. О. Богомольця) і Харкові, що стали важливими центрами її розвитку в СССР (О. Богомолець, Ю. Спасокукоцький, О. Середенко, Р. Голубицька, З. Броновицька, Є. Окунєвська, Є. Сергієнко, В. Фролькіс та ін.).

Проблеми Ф. праці, спрямовані на знайдення засобів для підвищення теплостійкости і працездатности організму, досліджують В. Васильківський, О. Борщевський, Е. Каган, П. Каплан, М. Вітте, О. Фельдман та ін.; Ф. спорту — М. Горкін.

Дослідження в галузі травлення й обміну речовин провадять Г. *Фольборт*, А. Воробйов, А. Стражеско, Я. *Скляров*, Т. Гурєєв, А. Ємченко, М. Спаський, Т. Свистун, П. Богач; Ф. травлення с.-г. тварин — О. *Квасницький*, М. Поніровський, В. *Нікітин*. Ф. розмноження с.-г. тварин досліджує О. Квасницький з співробітниками, Ф. й біохемію ляктації

— В. Нікітин, умовнорефлекторну діяльність коней — Х. Арський, Ф. печінки — П. Никифоровський, розпади речовин — С. Ґжицький.

Ендокринологічні дослідження, розпочаті раніше В. Данилевським і М. Роговичем, продовжують в Укр. Ін-ті експериментальної ендокринології в Харкові (Є. *Приходькова,* М. Каплан, Б. Альошин) та в ін. установах. Взаємозв'язок між нервовою системою й ендокринними залозами вивчають С. Генес, В. *Комісаренко* та ін. Багато уваги присвячується Ф. кровообігу, дихання, процесам виділення (С. Ярослав, Є. Синельников, М. Горєв, М. Фролькіс, В. Березовський, Д. Кочерга, Н. Преображенський). У ряді ляборaторій розвивається гістофізіологія і методика тваринних культур (Б. Альошин, А. Кротовський, О. *Тимофеєвський).*

1929 створено Укр. Т-во фізіологів, біохеміків і фармакологів, що є частиною Всесоюзного Т-ва, яке відбуває свої з'їзди з актуальною наук. тематикою (перший з'їзд відбувся у Харкові).

Праці з Ф. друкуються у «Фізіологічному Журналі» (орган Ін-ту Ф., з 1955 виходив укр. мовою, з сер. 1970-их рр. — рос.). Ін-т видає також ж. АН УРСР і АН СССР «Нейрофизиология».

Література: Макаренко О. Творчий розвиток фізіологічної науки. Вісник АН УРСР, ч. 8. К. 1957; Воронцов Д., Нікітин В., Серков Л. Нариси з історії Ф. на Україні. К. 1959.

Е. Жарський

«Фізкультура і спорт», популярний ілюстрований місячник, орган Ради Союзу спортивних т-в і орг-цій УССР, виходив у Києві 1957—65. Попередниками «Ф. і с.» були «Вестник физической культуры» (з 1922 у Харкові). Кілька разів змінював назву на «Вісник Фізкультури» (1929—30), «Фізкультурник України» (1931—35) і «Спорт» (1936—41). З липня 1965, замість «Ф. і с.», виходить «*Старт*».

Філалет Христофор (друга пол. 16 — поч. 17 в.) письм.-полеміст, автор гостро полемічної відповіді оборонцям *Берестейської унії* 1596 п. н. «*Апокрисис*», надрукованої поль. (1597) й укр. (1598) мовами в Острозі. Вважають, що під псевд. Ф. писав поль. хроніст Мартин Бронєвський.

Філарет (у світі Дмитро) Гумілевський (1805—66), рос. богослов, історик церкви родом з Шацького пов. Тамбовської губ., ректор Моск. Духовної Академії, архиєп. харківський (1847—59), чернігівський від 1859. Заснував епархіяльний орган «Черниговские Епархиальные Известия». Автор наук. праць рос. мовою (укр. відоме його «Слово против враждебников, хтивих до доносів»), між ними «История русской церкви» (1847), «Историко-статистическое описание Харьковской епархии» (1854—59), «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» (1873), «Обзор русской духовной литературы» (1884). З-поміж богословських: «Православное догматическое богословие» (1864); опублікував матеріяли до історії Слобожанщини.

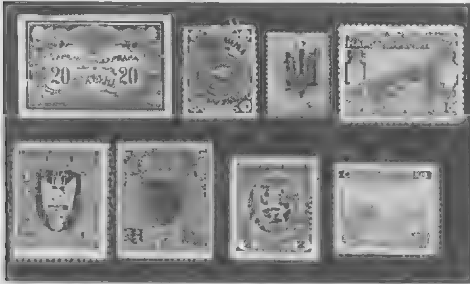
Філарет (світське ім'я Михайло) Денисенко (* 1929), церковний діяч родом з с. Благодатне (Донецька обл.), митр. київ. і гал., патріярший екзарх України Рос. Правос. Церкви. Закінчив Одеську Духовну Семінарію і Моск. Духовну Академію в Загорську, згодом її доцент (з 1953), 1958—60 ректор Київ. Духовної Семінарії в сані архимандрита. З 1960 настоятель катедрального храму св. Володимира у Києві; екзарх для Сер. Европи і віденський єп. (1962—64), вікарій Моск. Патріярхії і ректор Моск. Духовної Академії (1964), з 1965 екзарх України, архиєп. київ. (1965) і митр. (з 1968); постійний чл. Синоду Рос. Правос. Церкви. Часто репрезентує Моск. Патріярхію на міжнар. рел. конференціях, гол. для підготови Всеправос. Собору, в Христ. Мирній Конференції та екуменічних зв'язках Рос. Правос. Церкви. Користується довір'ям сов. влади.

Філаретов Філарет (1824—82), рос. церк. діяч, проповідник, єп.; навчався в Київ. Духовній Академії, 1859 ректор Київ. Семінарії і настоятель Пустинно-Миколаївського манастиря, 1860—77 — ректор Київ. Духовної Академії й настоятель Києво-Братського манастиря; 1874—77 єп. уманський і другий вікарій Київ. епархії, згодом ризький (Рига). Ред. духовних вид.: «Руководство для сельских пастырей» (з 1859 при Київ. семінарії), «*Труды Киевской Духовной Академии*».

Філармонія, з 17 в. назва товариств любителів музики. З 19 в. гол. метою філармонічних т-в стало плекання симфонічної музики. На Україні Ф. — держ. установи, діють з 1926, поширені в усіх обл. центрах; 10 Ф. мають симфонічні оркестри: Одеська, Харківська, Донецька, Ворошиловградська, Кіровоградська, Миколаївська, Львівська, Дніпропетровська, Запорізька і Київ. У складі Ф. постійні виконавці-солісти, муз. колективи (симфонічні й камерні оркестри, хори тощо), камерні ансамблі. Ф. називаються також будинки, в яких відбуваються концерти

Філателія (з грец. філео — люблю, і ателея — звільнення від оплати), замилування до поштових марок (п. м.) та ін. знаків поштових оплат, їх колекціонування і вивчення. Назву вперше вжив 1864 француз М. Герпен (доти вживалася з франц. — темброманія). Першу у світі п. м. видав уряд Великобрітанії 1840,

а на укр. землях — Австрія 1850, Росія 1857. 1864 в Росії утворено пов. земські управи з правом ведення місц. пошти. За час існування земських пошт у 1865—1917 всі земства видали 2 427 марок, у тому ч. на Україні 827 купюр у 43 пов. і 15 повністок у 4 пов. Земства у Верхньодніпровському на Катеринославщині й у Дніпровському (Таврія) перші на Україні випустили п. м. на поч. 1866.

Зразки укр. поштових марок
1 і 4 — УНР і Укр. Держави з 1918 і 1919; 2 — Земської пошти в Дніпровському пов з 1871; 3 — Провізорія округи Київ. III з 1918; 5 — З віденської серії з 1920 р.; 6 — Провізорія ЗУНР: Станиславів III з 1919; 7 — ЗО УНР з кін. 1919; 8 — Карп. Україна з 15. 3. 1939

1918—23 на Центр. і Сх. Землях. Першу серію марок держ пошти УНР (5 купюр з номіналом 10—50 шагів) віддано в обіг у сер. липня 1918, а 4. 1. 1919 додано марку вартістю 20 гривень із зміненою назвою «Українська Держава». У червні 1918 в Києві видано 6 гербових марок з номіналом 40 шагів — 10 карб Рисунки для них виконали Ю. Нарбут (8), А. Середа (3) і Л. Обозненко (1). На основі закону 18. 4. 1918 частину першої серії, названої «шагівковою», друкували на картонику і з написом на звороті «Ходять нарівні з дзвінкою монетою». Їх вживано замість монет, які зникли з обігу.

Щоб зупинити наплив з Росії давніх п. м. і запобігти втраті держ. скарбу, 20 8. 1918 гетьманське Мін-во Пошти ухвалило передрукувати всі наявні запаси рос. марок укр. держ. гербом. Вперше такі п. м. з наддруком тризуба появилися в обігу 13. 8. 1918, а листівки вже 16. 7. 1918. Наддруки робилися місц. засобами у 6 поштових округах: Київ., Полтавській, Харківській, Катеринославській. Одеській і Подільській. Тризуб відтискали всілякими способами, нерідко ручним, тому виникло багато відмін його форми, величини й кольору. Досліди виявили 52 основні типи тризубів, 68 варіянтів і 13 хибодруків, разом 133 гол. відміни. Українізації підлягли різні п. м. царської Росії, а в Жмеринці 8. 8. 1919 додано тризуб і на п. м., виданих урядом О. Керенського 1917. Всі укр. п. м. були на Україні в обігу ще деякий час після залишення її Директорією УНР. Найпізніша стверджена дата — 5. 7. 1921 (Катеринослав).

Прибувши до Тарнова в Польщі, уряд УНР ухвалив 26. 8. 1920 вилучити з обігу всі попередні власні випуски і замінити їх новим виданням з 14 купюр, що були саме в друку. Це т. зв. віденська серія з номіналами 1 — 200 гривень, для якої рисунки на 6 купюр виконав М. Івасюк. Друк марок закінчено 31. 5. 1921, але вже в листопаді 1920 уряд перебрав частину накладу купюр 10, 20 і 40 гривень з наміром вживати нові п. м. на звільненій від большевиків території. Для цієї ж мети вже 1. 8. 1920 виготовано в Тарнові серію з наддруком на «шагівкових» п. м. УНР «Кур'єрсько-польова Пошта» і новими номіналами у гривнях. Також 2. 5. 1922 з доручення екзильного уряду УНР наддруковано на трьох марках віденської серії «УПП» (11 купюр). Ці видання в обігу не з'явилися.

Укр. тимчасові п. м. почали фальшувати вже в кін. 1918 на Півд. Україні, а пізніше фальсифікати продукували спекулянти за кордоном. Вони підробляли наддруки і поштові штемплі та творили навіть неіснуючі вартості, т. зв. «фантастичні». Союз філателістів України у Німеччині успішно виявляв ці фальсифікати.

Перші окупаційні п. м. для України випустила Добровольча Армія ген. А. Денікіна в травні 1919 в Маріюполі, наддрукувавши новий номінал «35 к.» на п. м. 10 шагів та «70 к.» на 50-шагівці. Восени 1919 ця армія видала 11 п. м. для Півд. України й Криму («Единая Россія»), а наступного року на 4-шагівках поставила «Югъ Россіи». Тоді ж (1920) у Харкові большевики наддрукували «РУБ» на 13 укр. провізоріях і на рос. п. м., а 1922 в Києві нові номінали на рос. держ. ощадних марках. У серпні 1919 поляки в Ковелі взяли п. м. УНР для наддруку «Poczta Polska» і номіналів 30 та 50 пфеніґів. Наддруки держ. орла з номіналом 2, 5 і 10 грошів є пізнішою підборкою. Армія ген. П. Вранґеля після остаточної поразки під Каховкою в Таврії в листопаді 1920 наддрукувала на укр. провізоріях «Русская почта» і номінали 10 000 і 20 000 рублів та вживала їх у таборах інтернованих у Туреччині до 30 5. 1921.

У червні 1923 больш. влада видрукувала в берлінській друкарні 4 п. м. єдині укр. мовою і з написом «Пошта УСРР» з доплатою в карб. на «Допомога

голодуючим». Ця серія була в продажу лише у 6 містах від 25. 6. до 15. 7. 1923.

П. м. Зах. України. Т. зв. «львівське» вид., наддрук з 4 купюр «Західно-Укр. Народна Республіка» на австр. п. м., було випущене у Львові 20. 11. 1918, «коломийське» вид. («Укр. Н. Р.» і новий номінал у шагах на 4 купюрах та незубкована наліпка для рекомендованих посилок за 30 сотиків) появилося 12. 12. 1918, а 4. 1. 1919 така ж наліпка з номіналом 50 сотиків. Другий наклад цих самих наддруків віддано у продаж у Станиславові 7. 5. 1919, а третій наддрукували самовільно рум. старшини влітку 1919. Чергове «станиславівське» вид. мало 4 випуски наддруків на 85 австр. п. м.: 18. 3. 1919 «Пошта Укр. Н. Реп.» на 20, в кін. квітня — на 37, 7. 5. на 19 (тризуб і в кутах «З.У.Н.Р.») і 15. 5. — на 9 (друк у Відні). Разом на Зах. Україні курсували 93 тимчасові п. м. і 2 поштові наліпки. Замовлену у віденській держ. друкарні серію з 5 п. м. уряд ЗО УНР одержав уже на еміґрації в кін. 1919. Це три незубковані п. м. за 10, 20 і 50 сотиків та дві зубковані за 1 і 10 корон з комбінацією трьох гербів та назвою «Українська Народня Республіка З.О.». Щойно 1954 відкрито ще одну, останню серію п. м. ЗО УНР 1920 з 12 купюр, 9 повністок та три поштові формуляри. На 4 марках зображений св. Михаїл, на другій чвірці — тризуб, а на останніх — гал. лев; номінал від 5 сотиків до 3 корон. 24. 5. 1919 рум. військо окупувало Коломийщину і від 14. 6. до 21. 8. вживало свої провізорії з власними наддруками на австр. п. м. і листівках (С.М.Т.).

Повітряна пошта на укр. землях діяла вперше на лінії (Відень—Краків) — Львів — Київ від 1. 4. 1918 до кін. жовтня. Друга лінія (Будапешт—Відень) — Краків—Львів була чинна 4—24. 7. 1918. Для обох цих літунських шляхів випущено спеціяльні наддрукові п. м. «Flugpost» на 3 австр. і «Repülő Posta» на 2 угор. п. м. Укр. п. м. повітряної пошти не було.

Доба самостійности України залишила нам бл. 130 держ. повністок, українізованих тризубом, та 5 випусків власних листівок, 1 листову карту і 1 грошовий переказ.

Держави, до яких належали укр. землі, іноді видавали держ. п. м. з укр. тематикою. За міжвоєнного періоду на деяких марках Польщі, Румунії і Чехо-Словаччини зображено пам'ятники архітектури цих земель (замок у Підгорцях, Львівська Політехніка, замок у Хотині, бук. нар. типи на тлі церковці, дерев'яна церква в Ясіні, замок у Мукачеві тощо). Укр. тематика є і на п. м. СССР після 1923 (міста, пром-сть, письм. діячі культури, мистецтва тощо); зокрема цінною є шевченківська серія 1939.

Карп. Україна. В день відкриття Сойму й проголошення незалежности Карпато-Укр. Держави 15. 3. 1939 в Хусті курсувала єдина укр. п. м. за 3 корони з зображенням церкви в Ясіні, видана чехо-словацькою поштою з наддруком «Карпатська Україна». За часів сов. влади Нар. Рада Закарп. України в Ужгороді 10. 2. і 20. 3. 1945 наддрукувала на 100 п. м. Угорщини «Пошта Закарпатська Україна», а в квітні і серпні видала власні 11 п. м. з таким самим написом. На всіх тих п. м. номінали подані без назви валюти. Ці марки були в обігу доти, поки цей край остаточно і формально не був включений в УССР як Закарп. обл. (22. 1. 1946).

За другої світової війни на 18 п. м. Німеччини з портретом А. Гітлера, вартістю 1—80 пфеніґів, німці наддрукували 14. 11. 1941 «Ukraine», а в 1943 зробили це ще на двох п. м. Крім того, вони допустили ще кілька (8) тимчасових місц. пошт і видань або передруків (59 купюр), перев. з написом «Deutsche Hilfspost». Між ними були п. м. і пошти: в Сарнах 1. 10. — 4. 12. 1941, в Олександрії 15. 12. 1941 — 16. 5. 1942, у Вознесенському від квітня до 30. 6. 1942 та в 5 пов. у 1944. По відступі сов. військ з Коломиї там місц. укр. влада українізувала 1 сов. листівку (3. 7. 1941).

Недерж. випуски, тобто не допущені до оплати поштових послуг, звані еріннофілією, збирають також укр. філателісти. Такі випуски марок видавали різні укр. орг-ції в 20 в.; вони служили для збирання фондів на різні цілі, а також для укр. пропаґанди. Іноді ці марки касували окремими штемплями. Досі скаталогізовано бл. 2 000 купюр різних недерж. укр. марок, наліпок, бльоків, стяжок і повністок.

Екзильний уряд УНР у Мюнхені продовжував випускати марки в кін. 1940-их — на поч. 1950-их рр. (у 1930-их рр. вийшло кілька випусків у Варшаві) і закликав укр. еміґрантів додатково оплачувати внутр.-укр. кореспонденцію марками УНР. Керівником поштового відділу і відповідальним за вид. марок був Ю. *Максимчук*.

Підпільна Пошта України (ППУ) має пропаґандивну мету, видаючи марки, що служать як наліпки на листах поряд з держ. марками. Її веде Закордонний Поштовий Відділ Підпільної Пошти України Закордонних Частин ОУН з 1949 (з перервами); керівник Л.

Рихтицький. Видано кількасот серій і бльоків, а деякі наддруковано чи поштемпльовано спеціяльними печатками.

Таборові пошти обслуговували мешк. укр. *таборів ДП* (переміщених осіб) у Німеччині у 1947—50 і в таборі полонених вояків 1 Укр. Дивізії Укр. Нац. Армії в *Ріміні* (Італія) 1946—47. Ці табори видавали власні марки й повністки та касували їх своїми штемплями, ведучи в своєму обсязі поштову службу. Цими таборами були: 1) Реґенсбурґ (оселя Ґанґгофер), 36 випусків від 30. 6. 1947; 2) Байройт (казарми Леопольда), 12 випусків 12. 12. 1948; 3) Новий Ульм (казарми Людендорфа), 22 наддрукові випуски 7. 9. 1949; 4) Ульм над Дунаєм (казарми Седан), 4 наддруковані випуски 1. 5. 1950; 5) Ріміні, 28 купюр марок і бльок, 12 лістівок, з номіналом у шагах, гривнях або лірах та два штемплі з 19. 8. 1946 до червня 1947.

Виставки п. м. України окремо відбуваються рідко. На укр. землях відбулася тільки одна (Київ, 1928), організована Київ. відділом філателістичного т-ва «Україна», яке існувало у 1920-их рр. Поза Україною першу виставку укр. п. м. влаштував Пласт в Едмонтоні (Канада) 1951. Союз Укр. Філателістів виставляв обидві ділянки укр. Ф. (держ. і недерж.) 1951 і 1952 в Нью-Йорку, Нюарку, й у Філядельфії. Крім цих великих виставок, укр. п. м. експонувалися на кількадесятьох виставках у світі разом з п. м. ін. держав. Першим експонентом був А. Яковлів (1922, Бельгія), крім нього, виставляли Є Вировий, С. Шрамченко, Ф. Букайло, О. Кочан, К. Лисюк, Є. Котик, Я. Петеш і ін. та ряд чужинців (Арнольд, К. Свенсон, Енґельс, О. Петерс, П. Мавроґордато, Люхт, Г. Кюлер, Штоман, Маєрганс, Вільсон, Р. *Зайхтер*, Найман, В. Тойбер, Дудзінський, В. Попов та ін.). Укр. філателісти влаштовують на Україні чимало виставох, але без п. м. УНР. Кожні три роки в Києві відбуваються міжнар. виставки «Братіслава—Київ—Краків». На Україні нема окремого філателістичного т-ва; українці є чл. Всесоюзного Т-ва Філателістів, що має відділи і клюби в УССР та видає місячник «Филателия».

Філателістичні т-ва. Укр. філателісти поза УССР об'єднувалися в кількох фахових т-вах: *Союз Філателістів України* в Німеччині, що видає ж. «Der Ukraine-Philatelist»; Укр. Вимінне Т-во при ж. «Укр. Філателіст» у Відні (1925—39), гол. І. Турин; Укр. Філателістичний Клюб у Львові (1927) і там таки Укр. Філателістичне Т-во (1928—29); Укр. Філателістичне Т-во у Харбіні; *Союз Укр. Філателістів і Нумізматиків* у Нью-Йорку; Союз Укр. Філателістів Австрії у Відні (заснований 1967, гол. Ю. Костюк, пізніше Б. Ямінський) з визначною діяльністю міжнар. обсягу; Т-во Укр. Філателістів і Нумізматиків у Монтреалі (з 1972) й ін.

Література: Baillie I. L. G., Roberts C. W. Ukraine 1920 Fieldpost Issue; Чучин Ф. Каталог почтовых вещей. Украина. М. 1927; Чернявський І. Історія коломийських поштових марок. Коломия 1928; Schmidt C. Sammlung Russischer Landschaftsmarken im Reichspostmuseum. Берлін 1934; Schultz H. Deutsche Dienstpost 1939—1945. Hefte Nr. 18 u. 29; Longueval A. Les Timbres du Camp de Prisonniers Ukrainiens de Rimini (1945—1947); Чигринець А. Поштові марки України. Брюссель 1948; Максимчук Ю. Каталог укр. недерж. марок, 5 тт. 1950—75; Greaves A. W., Roberts C. W. The Trident Issues of the Ukraine, Part I, II; Roberts C. W. The Trident Issues of the Ukraine, Parts III—V. 1953—56; Michel. Briefmarken Katalog 1954, 1976; Schröder A. Schach den Fälschungen, II; Seichter R. Sonder-Katalog Ukraine (1918—1920). Зольтау 1956; Максимчук Ю. Бібліографічний показник укр. філателії, гербових марок і банкнотів, 3 тт. 1958—79; Максимчук Ю. Каталог чужинних марок з укр. тематикою, 3 тт. 1962—79; Richert R. Les diverses emissions et oblitérations de la Russie Subcarpathique et de la Sloviquie de Sud (1860—1965); Taborsky F. Zakarpatská Ukrajina. Брно 1968; Catalog of Displaced Persons, Prisoners of War, Concentrations Camp and Ghetto Stamps during and after World II in Germany. 1970; Massari S. Ukrainskyj Filatelist. Ріміні 1973; Bulat J. Illustrated Postage Stamp History of Western Ukrainian Republic 1918—1919. 1973; The Gregory Pos Catalogue of Ukrainian Postage Stamps 1918—1920. 1982.

С. Кікта

Філатов Володимир (1875—1956), видатний офталмолог родом з Пензенщини, д. чл. АН УРСР (з 1939) та Академії Мед. Наук СССР (з 1944). Закінчив мед. фак. Моск. Ун-ту; 1903—11 співр. Одеської університетської очної клініки; з 1921 проф. Одеського Мед. Ін-ту і з 1936 дир. заснованого ним Укр. н.-д. ін-ту очних хвороб і тканинної терапії в Одесі. Опублікував понад 430 праць, у тому ч.: «Учение о клеточных ядах в офтальмологии» (1908), «Оптична пересадка рогівки і тканинна терапія» (1945, 1948), «Тканевая терапия» (1948), «Мои пути в науке» (1955), «Операции на роговой оболочке и склере» (1960), «Избранные труды» (тт. 1—4, 1961). Ф. заснував велику офталмологічну школу; запропонував хірургічну методу пластики на круглому стеблі (1917); розробив й увів у практику хірургічної офталмології методи пересаджування рогівки очей тру-

В. Філатов

пів; запропонував власні методи лікування глакоми, трахоми, травматизму в офталмології тощо; винайшов багато оригінальних офталмологічних інструментів; створив вчення про біогенні стимулятори та розробив методу тканинної терапії (1933), яка широко застосовується в медицині й ветеринарії; заснував і редаґував в Одесі «Офтальмологический журнал»; довгий час очолював наук. Т-во офталмологів України.

Г. Ш.

Філевич Іван (1856—1913), рос. історик, проф. Варшавського Ун-ту; праці з історії старої України, зокрема Галичини й Закарпаття, серед ін.: «Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-владимирское наследие» (1899), «Очерк Карпатской территории и населения» та ін.

Філевич Михайло († 1804), скульптор, до 1777 працював у Львові, згодом у Холмі. Скульптурне оздоблення (у співпраці з С. Стажевським) катедри св. Юра у Львові (дерев'яні статуї Аарона і Мелхиседека в гол. вівтарі), 6 дерев'яних статуй святих у церкві манастиря Василіян у Бучачі, група «Архиєрей» у гол. вівтарі Успенської церкви у Львові та ін. Працював у стилі рококо з рисами клясицизму.

Філімонов Микола (1884—1943), оперовий співак-баритон і визначний педагог вокалу. З 1916 в Київ. опері (з перервами); проф. Муз.-драматичного Ін-ту ім. М. Лисенка (1925—32) в Києві. 1933—37 на засланні. Помер у Києві.

Філін Федот (Филин, * 1908), рос. мовознавець-славіст в СССР, послідовник марризму, а по забороні його — чільна постать серед ортодоксальних «марксистів», противник структуралізму, генеративізму і взагалі зах. мовознавства нового часу. Від 1971 ред. офіц. журн. «Вопросы языковедения», дир. Ін-ту Рос. Мови АН СССР, активний промотор політики русифікації народів СССР. Серед праць дотичних до укр. мови можна назвати «Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи» (1949), «Образование языка восточных славян» (1962), «Происхождение русского, украинского и белорусского языков» (1972) та зб. за ред. Ф. — «Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков» (1974) і «Актуальные проблемы исторической лексикологии восточнославянских языков» (Дніпропетровське, 1975). У своїх іст. працях боронить теорію давньої сх.-слов. єдности, але підкреслює льокальні відмінності як діялектні.

Філіпенко Аркадій (* 1912), композитор родом з Києва, закінчив Київ. Консерваторію (кляса Л. Ревуцького). Твори: «Героїчна поема» і «Концертний вальс» для оркестри, три струнні квартети, сольоспіви, численні дитячі пісні й дитяча опера «У зеленому саду» (1967); муз. комедії «Голий президент» (1967) і «Сто перша дружина султана» (1971); музика до театральних і кіно-спектаклів, радіо і телебачення.

А. Філіпенко

Філіпов Анатолій (1899—1978), вчений у галузі прикладної математики і механіки родом з Вінничини, д. чл. АН УРСР (з 1967). З 1054 — дир. лябораторії гідравлічних машин філії Ін-ту Механіки АН УРСР (також 1948—61 проф. Харківського Політехн. Ін-ту), з 1972 — керівник відділу Ін-ту Проблем Машинобудування АН УРСР. Праці з питань прикладної математики й механіки, зокрема коливань мех. систем.

А. Філіпов

Філіпов Олексій (1902—55), пед. діяч родом з Кіровоградщини; закінчив Одеський Ін-т Нар. Госп-ва; працював у шкільній адміністрації, дир. Київ. Пед. Ін-ту, заступник наркома освіти, згодом мін. освіти УССР (1944—55), ред. ж. «*Радянська Школа*» (1947—51). Праця «Розвиток радянської школи в Укр. РСР у період першої післявоєнної п'ятирічки, 1946—1950» (1957).

Філологія (словесність), сукупність (єдність) наук про мову, літературу й усну нар. творчість якогось народу (напр., укр. Ф. як предмет університетських студій в УССР і Польщі). Поняття Ф. характеризує насамперед культуру доби Ренесансу й гуманізму; спершу воно прикладалося до комплексного вивчання клясичних (гр., рим.) текстів. У зв'язку з дедалі вужчою спеціялізацією науковців і з розвитком нових метод і течій у мовознавстві 20 в. (альґебраїзація, техніцизація, деісторизація і т. д.) помічається тенденція до його відриву від Ф., в якій залишається традиційне (порівняльно-іст., гуманітарне, культ.) мовознавство. На Україні довше, ніж на Зах., тривала гуманістична єдність Ф. та її зв'язок з історією. Ті самі люди часто

працювали в різних ділянках Ф. та історії (напр., О. *Потебня*, О. *Огоновський*, П. *Житецький*, В. *Перетц*, М. *Грушевський*, А. *Кримський*, І. *Свєнціцький*, М. *Возняк*). Цю традицію продовжували на еміґрації Д. *Чижевський*, Ю. *Шевельов*, О. *Пріцак*, І. *Шевченко* та ін. Близькість укр. Ф. до історії маніфестувалася в інституційному зв'язку між ними (пор. назви Іст.-Філол. Відділ *УАН*, *Іст.-Філол. Ін-т* у Ніжені). *Б. С.*

Філомафітський Євграф (1790—1831), вчений і письм. рос. роду з с. Малахова, тепер Ярославської обл., син свящ. Закінчив Харківський Ун-т і з 1826 був його проф. з заг. історії, географії й статистики. Ф. був одним з ред. першого на Україні ж. «*Украинскій Вѣстникъ*» (1816—19); відомий також як пропаґатор театральної справи на Україні.

Філософії Інститут АН УРСР (І.Ф.), заснований у листопаді 1946 при АН УРСР. Спочатку ін-т мав 4 відділи: діялектичного матеріялізму, іст. матеріялізму, історії філос. та суспільної думки на Україні і філософії природознавства; 1958 додано відділ наук. атеїзму, а 1960 — етики й естетики. 1963 І.Ф. реорганізовано, введено тематичні відділи філос. проблем. На поч. 1980-их рр. ін-т мав такі відділи: логіки наук. пізнання, діялектичного матеріялізму, іст. матеріялізму, наук. комунізму, філос. проблем соц. психології, конкретних соціологічних досліджень, естетики, філос. питань природознавства, наук. атеїзму, історії філос. та соціологічної думки на Україні, сучасної зарубіжної філософії, соціологічних досліджень соц.-проф. орієнтацій, та проблем нац. відносин і пролетарського інтернаціоналізму. У 1950—61 рр. І.Ф. опублікував 7 тт. «Наукових Записок», ряд монографій, опрацьованих співр. тематичних відділів, пропаґандивних брошур і ст. 1969 почав виходити орган І.Ф. «*Філос. Думка*». Дир. І. Ф. були: М. *Омеляновський* (1946—52), Д. *Острянин* (1952—62), М. *Копнін* (1962—68), В. *Шинкарук* (з 1968). І.Ф. є гол. установою, що плянує й координує філос. дослідження в УССР. (Див. докладніше *Філософія*).
Є. Л.

Філософія (грец. φιλοσοφία — любов до мудрости), ділянка знання, яка виробляє заг. інтеґрований погляд на всесвіт, Бога, людину, природу, досліджує взаємовідносини між мисленням і буттям, з'ясовує суть пізнання, вивчає закони логічного думання та розглядає моральні й естетичні вартості. Ф. ділиться на ряд дисциплін, що збірно називаються філос. науками, з яких гол.: метафізика, теорія пізнання, логіка, *етика*, естетика.

Як систематичне знання, Ф. виникла на Україні щойно з розвитком інституційної вищої освіти в 16—17 вв., і то під впливом зах. філос. ідей. Проте філос. мислення і шукання відповідей на основні життєві питання були притаманні укр. народові здавна, вони пов'язувалися з його світоглядом і релігією ще за дохрист. часів. Християнство визначило новий шлях і дало поважний стимул для філос. думання, вносячи в нього елементи юдейсько-грецькі, а згодом і римської духовної культури. Все ж слов.-укр. основа і підхід думання, менш спекулятивний, радше контемплятивний, визначили характер філос. думки на Україні та її поширення. Серед українців назагал знаходимо мало «чистих» філософів, зате філос. мислення прикметне для багатьох письменників, мистців, істориків, суспільних теоретиків. Тому історія укр. Ф. включає, поряд з філософами типу Г. Сковороди, П. Лодія, С. Гогоцького, також М. Гоголя, П. Куліша, Т. Шевченка, В. Липинського й ін. Ці укр. мислителі висловлюють свої погляди менш теоретично й абстрактно, а передають їх більш наглядно, у контексті з життям, призначенням і життєвими ситуаціями людини. Вони представляють радше свої світоглядові думки і життєві настанови, аніж абстрактні схеми і теоретичні арґументи. У світосприйманні, а тим самим у Ф. українців переважають емотивні елементи над раціональними. Прагнення до синтези і гармонії також прикметне для укр. світогляду, у висліді чого майже не заступлені серед українців крайні і чіткі філос. системи. Більшість мислителів і філос. течій, поширених на Україні, представляють синкретичні думки і пізнання. Так само властивою для укр. способу думання є рел. настанова, «шукання Бога» і вартостей віри як такої, а не обов'язково пов'язання їх з конкретними рел. доктринами. Ці риси укр. збірної ментальности знайшли свій вираз у філос. дослідах і шуканнях.

Розвиток Ф. на Україні до кін. 18 в. З християнством, письменством і освітою прийшли на Україну фраґментарні філос. відомості, насамперед через твори Отців Церкви і перекладну літературу. У тій таки літературі подибуємо вказівки на античних грец. філософів. Вже в «Ізборнику Святослава» 1073 є вияснення деяких філос. категорій за Максимом Ісповідником і Теодором Райським, а в «Ізборнику» 1076 — низка етичних норм.

Відомі були на Русі й «Діялектика» І. Дамаскина, «Діоптра» П. Пустельника, «Шестоднев» у перекладі болг. І. Екзарха, антології «Пчоли», середньовічні хро-

ніки, а далі твори Кирила філософа болг., які містили чимало філос. відомостей. Під їх впливом були висловлені думки в ориґінальних творах староукр. письменства, гол. в «Слові о законі і благодаті» Іларіона, «Поученнях» Луки Жидяти і Володимира Мономаха, у «Слові» Данила Заточника, в літописах, житіях і проповідях. Уже за Ярослава Мудрого діяли в Києві учені («книжні люди»), серед них Теодосій Печерський, Нестор-літописець та ін., що залишили глибокі своїм змістом твори. Зокрема писання Клима Смолятича доводять його ознайомлення з античною Ф., а літописець називає Клима «філософом, якого в руській землі не бувало». Кирило Турівський у поетично складених творах і проповідях намагався погодити віру з розумом. Але це мислення далеке від сучасної йому у Зах. Европі спекулятивної схоластики, яка до кін. 15 в. була майже невідомою на Україні. Слід ще згадати впливи юдаїзму й арабських рел. мислителів, що виявилися в єресі *«зжидоватілих»*, яка, хоч виникла в Києві, набрала більшого поширення в Новгороді.

Глибше філос. зацікавлення пробивається в укр. літературі періоду рел. боротьби, коли Укр. Землі опинилися в межах Лит. Князівства і Польщі. Цей період зв'язаний з поширенням освіти (братські школи, Острозький наук. гурток і академія) та з впливами зах. течій: схоластики, ренесансу, гуманізму і рел. реформацій. З кін. 15 в. українці вже здобувають освіту у зах. ун-тах (Болонья, Падуя, Париж, Прага, Краків). Насамперед зах. ідеї діставалися на Україну через поль. рел. й осв. установи й у зв'язку з намаганнями поширити католицизм на укр. землі *(Берестейська Унія)*. *Полемічна література* з боку православних і католиків та уніятів користувалася, крім теологічних, також філос арґументами (виняток становить антинаук., з аскетичним наставленням правос. полеміст І. *Вишенський*). Багато філос. думок висловлено в полемічному творі *«Апокрисис»* Христофора Філалета кін. 16—поч. 17 в. Обидві сторони вдаються в полеміці до метафіз. спекуляцій, покликуючися на авторитет Платона, Арістотеля, св. Авґустина і Томи Аквінського. Вони були також ознайомлені з творами Лютера, Меланхтона і Цвінґлі. Кат. і протестантські школи на укр. землях у 16—17 вв. сприяли поширенню цих філос. теорій і серед укр. молоді.

Дальший розвиток філос. навчання і письменства зв'язаний з *Києво-Могилянською Академією*, дехто з викладачів якої вчився у Замостській Академії (К. Сакович, І. Трофимович-Козловський, С. Косов) та зах.-евр. ун-тах (І. Ґізель, Т. Прокопович, С. Яворський та ін.). Ф. викладалася вже в Київ. Лаврській школі з 1631. Її викладали у Києві лат. мовою та залишили свої твори-курси викладів такі вчені: І. *Ґізель* („Opus totius philosophiae", „Axiomae philosophicae", він же автор трактату укр. мовою «Миръ съ Богомъ человѣку»); Й. Кононович-Горбацький („Orator Mohileanus", в якому поміщені його диспути про діялектичні настанови; він же автор курсу арістотелівської логіки „Subsidium logicae"); С. *Яворський* („Agonium philosophicum", а також курси психології і логіки, фізики та трактат «Камень вѣры); М. *Козачинський* („Philosophia Aristotelica"); Ю. *Кониський* (курси «фізики» і етики в дусі Арістотеля); Йоасаф Кроковський (заг. курс Ф., диспути з логіки). У останнього вже помітне відхилення від схоластики й Арістотеля та критика томізму, хоч ці системи переважали у філос. поглядах ін. учених Києво-Могилянської Академії. З Академією пов'язана наук. та письм. діяльність енциклопедиста Т. *Прокоповича*, що викладав поетику, реторику, логіку, фізику, математику й теологію. В його творах помітні впливи гуманізму і просвітництва, популяризація ідей Х. Вольфа і Ф. Ляйбніца (укр. мовою «Філос. твори», 3 тт. К. 1979). Прокопович поклав основи теорії зверхности світської влади над церк. й обґрунтував самодержавство у творах: «Правда воли монаршей», «Слово о власти и чести царской», «Духовный регламент». Він і багато випускників Академії згодом працювали як викладачі Ф. чи церк. діячі у Москві й ін. містах Росії.

Два філос. твори, що появилися в другій пол. 17 в., не зв'язані з Академією. Це «Зерцало богословія» К. *Ставровецького*-Транквіліона і «Трактатъ о душѣ» (1625) К. *Саковича*; останній писав філос. праці також поль. мовою. Елементи Ф. є в трактатах П. *Могили* („Confessio Orthodoxa") та А. *Зернікава* (Чернігівського) про походження св. Духа („De processione Spiritus Sancti"). Курси Ф. читалися у 18 в. у лівобережних колеґіях (Чернігівській, Харківській, Переяславській) та в уніятських манастирських школах Василіян (гол. Лаврівська і Львівська школи).

Перехідною постаттю між «золотим віком» Академії та розповсюдженням філос. освіти по ін. містах України та Сх. Европи і його завершенням з'являється блискучий і перший справжній укр. філософ Г. *Сковорода*, вихованець Академії, сучасник Канта. Сковорода, назва-

ний «укр. Сократом», видатне явище в укр. і слов. Ф. взагалі, людина, що своїм життям і філос. проповіддю засвідчувала автентичність своїх поглядів і теорій. Студії над Сковородою за останніх сто р., зокрема від часу видання його творів Д. Багалієм (1894), виявили, що його Ф. є не лише вираженим у літ. символах етичним світоглядом чи еклектично дібраними філос. елементами з перевагою богословської думки, а й суцільною оригінальною системою пізнання, метафізики й етики. Важливим етапом цих студій були праця «Ф. Г. С. Сковороди» Д. Чижевського (Варшава 1934) та ст. І. Мірчука в нім. славістичних журн. 1930-их рр. Особливо інтенсивні досліди над Сковородою проведено на поч. 1970-их рр. на Україні і за кордоном у зв'язку з 250-літтям його народження. Тоді ж видано повне вид. «Творів» у 2 тт. (К. 1973).

Серед сучасників Сковороди і філософів наступної ґенерації були: І. *Хмельницький* (студіював у Кеніґсберґу, мабуть, у Канта); Г. *Полетика*, що перекладав твори грец. філософів; містик і масонський діяч С. Гамалія (1743—1822, переклав твори нім. містика Я. Беме) і рел. мислитель-аскет П. Величковський, що свої богословські й філос. писання базував на патристиці. Типовим світським представником Ф. просвічення був Я. *Козельський*, також вихованець Києво-Могилянської Академії, що, бувши добре ознайомлений з сучасною зах. філос. думкою, виявив себе прихильником теорії природного права і суспільного договору Ж.-Ж. Руссо. Його твори «Философические предложения» (1768) і «Рассуждение о человеческом познании» (1780) мали проґресивний вплив на суспільно-політ. думку в Росії. Під впливом Х. Вольфа написав свою логіку І. *Рижський* («Умословие или умственная Ф.», 1790), згодом перший ректор Харківського Ун-ту.

19 в. — 1920 р. Виразним послідовником І. Канта серед українців був свящ. В. *Довгович* на Закарпатті, який написав латинською й угор. мовами кілька трактатів про нім. раціоналіста: „Critica purae rationis Cantiana in Compendio" (1808) і „Critica practicae rationis ex operibus I. Canti..." (1809); ін. укр. філософи знайомилися з Кантом посередньо через послідовників Ф. Геґеля і Ф. Шеллінґа на Україні (див. *Кантіянство*). Критика Канта є в творах П. *Лодія*, спочатку проф. Львівського Ун-ту, а згодом декана філос. фак. в Петербурзькому Ун-ті (праця «Логические наставления», 1815), математика і філософа Харківського Ун-ту Т. *Осиповського* («О пространстве и времени», 1807) та ін. Проф. Харківського Ун-ту А. Стойкович (сербського походження) у вивченні фіз. світу намагався створити синтезу ідеалізму й матеріялізму.

Нім. ідеалізм був популярний на Україні, зокрема твори Й.-Ґ. Фіхте, якого запросили на катедру Ф. новозаснованого Харківського Ун-ту. Він відхилив запрошення і рекомендував свого учня Й. Б. *Шада*. Шад понад 10 рр. був діяльний у Харкові, написав низку праць та виховав плеяду адептів Ф. Його наступником на харківській катедрі (1818—30) був А. *Дудрович* з Закарпаття, який схилявся до Шеллінґа і, на відміну від Шада, відстоював рел.-містичні погляди. Ф. права за нім. ідеалістами викладав М. *Білоус* у Ніженському ліцеї. Видатними шеллінґіянцями були натурфілософи — Д. Кавунник-*Велланський* та М. *Максимович*, перший ректор Київ. Ун-ту. Ін. проф. Харк. Ун-ту: П. Любовський (логік і психолог), німець Л. Якоб (сенсуаліст у Ф. і популяризатор природного права). Послідовниками Геґеля і Шеллінґа були також проф. Київ. Духовної Академії О. *Михневич* (логік), проф. Київ. Ун-ту С. *Гогоцький* (склав «Филос. лексикон» у 4 тт., 1857—73, автор праці «Критический взгляд на Ф. Канта», 1847, у якій критикував геґельянські погляди на релігію) та О. *Новицький* (підручники з логіки і психології). Поважний вплив залишив Геґель у Ф. права 19 в. (див. *Геґельянство на Україні*).

У Галичині адептами Ф. Геґеля були О. *Чайковський* (опублікував 1853 у Відні „Versuch der Vereinigung der Wissenschaften") і К. *Ганкевич*, що дав перший огляд слов. Ф. („Die Grundzüge der slawischen Philosophie").

Прихильниками нім. ідеалізму були укр. романтики в літературі, а згодом і дехто з чл. Кирило-Методіївського Братства (М. *Костомаров*, П. *Куліш* і Т. Шевченко), що виявилося гол. в укр. месіянізмі («Книги битія укр. народу») та у «Ф. культури» Куліша, яка є синтезою людської екзистенції, природи і духа. Лінію своєрідної укр.-слов. Ф. після Сковороди продовжив рел. письм.-мислитель М. *Гоголь*, на Ф. якого складаються зглиблення внутр. світу людини, етичний плюралізм і вартості христ. культури. Сов. дослідження Ф. на Україні концентрують значну увагу на суспільно-політ. поглядах провідних письм. і публіцистів другої пол. 19 — поч. 20 в., визначаючи їх як «рев. демократів» (Т. Шевченко, М. Павлик, С. Подолинський, О. Терлецький, М. Коцюбинський, П. Грабовський, Л. Українка й ін.). М. *Драгоманов*, най-

більш яскравий представник укр. суспільно-політ. думки, зазнає від 1930-их рр. неґативної оцінки як «буржуазний націоналіст». Проте його з ін. сучасниками єднає філос. позитивізм, політ. лібералізм і дем. соціялізм.

Найвидатнішим чистим філософом 19 в. був П. *Юркевич*, проф. Київ. Духовної Академії, учитель рос. філософа В. Соловйова. Юркевич відкидав не лише механічний матеріялізм, але й критично ставився до Канта; розробив власну систему, базовану на Ф. Платона і деяких типових укр. традиціях, т. зв. «Ф. серця», яке мало б бути основою пізнання і джерелом етики, пройнятої рел. вартостями. Помітним представником ідеалізму й одним з адептів персоналізму був проф. Київ. Ун-ту О. Козлов, що видавав перший на Україні філос. журнал «Филос. трехмесячник» (1885—87); його філос. погляди близькі до іманентної Ф., а рел. окреслюються як панпсихізм. Наступником Козлова на катедрі Ф. Київ. Ун-ту був О. *Гіляров*, знавець грец. Ф., що у своїй своєрідній ідеалістичній системі заперечував наук. характер Ф., а радше ставив її на рівні релігії і мистецтва. На Україні діяв ще М. Грот (1852—99), проф. Ін-ту Безбородька в Ніжені, який намагався погодити релігію з Ф. Представником позитивізму у його емпіріокритичному варіянті був В. *Лесевич*, зібрані твори якого появилися в 1915—17 («Собранные сочинения», 3 тт.). Вийшовши від критики О. Конта, Лесевич повернувся до Канта і розробив за Р. Авенаріюсом теорію пізнання для позитивізму, назвавши свою систему «критичним реалізмом». Ідеї Ф. Бекона розвивав проф. Харківського Ун-ту Ф. *Зеленогорський*; він був також дослідником Г. Сковороди.

Філософськи підбудовували свої праці філологи: О. *Потебня* («Мысль и язык», 1862; «Язык и народность», 1895) і Д. *Овсянико-Куликовський*; вони поклали початок окремої психологічної школи в мовознавстві і літературознавстві (т. зв. *потебніянство*). Соціолог-філософ М. *Ковалевський*, економіст М. *Туган-Барановський* і правник-неокантіянець Б. *Кістяковський* були провідними критиками Ф. К. Маркса в дорев. Росії.

У Зах. Україні і на еміґрації. За міжвоєнного часу в Зах. Україні й на еміґрації Ф. мала обмежені можливості розвитку. Українець В. *Зіньківський* досліджував історію Ф. на Україні в рамках рел. Ф. в Росії, сам він представляв рел.-філос. думку в Рос. Правос. Церкві. На тлі слов. Ф. і культури вивчав історію укр. Ф. автор «Логіки і етики» Д. *Чижевський* («Нарис з історії Ф. на Україні, 1931; «Гегель в Росии», 1939). В УВУ, як і Чижевський, почав свою діяльність І. *Мірчук* (знавець І. Канта й історик укр. культури). У Празі при Укр. Високому Пед. Ін-ті ім. Драгоманова діяло філос. Т-во ім. Сковороди. У Галичині працювало кілька адептів Ф. в Гр.-Кат. Богословській Академії: М. *Конрад* (історія Ф. і соціології), Й. *Сліпий* (неотоміст) і містик Г. *Костельник* («Шляхи віри модерної людини», 1936). В Укр. Таємному Ун-ті викладав логіку С. *Балей*, згодом проф. Варшавського Ун-ту. На філос. теми писав М. *Шлемкевич*-Іванейко, автор праці «Філософія» (1934, перевидана з вступом О. Кульчицького п. н. «Сутність Ф.» 1982), та низки есеїв на суспільно-світоглядові теми. Філософічно намагалися обґрунтовувати свої політ. доктрини В. *Липинський* (консерватизм), Д. *Донцов* і Ю. *Вассиян* (інтеґральний націоналізм). Ревізіоністичний марксизм представляв В. *Левинський*; став відомий у міжнар. науці як критичний марксист і марксознавець Р. *Роздольський* („Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen-Kapital", 2 тт. 1968—69; англ. вид. 1977). Власну етичну систему, базовану на щасті, розвинув письм. В. *Винниченко* у творах «Щастя» (листи до юнака) і «Конкордизм — система будування щастя».

По другій світовій війні діяла катедра Ф. при УВУ в Мюнхені (керівники: І. Мірчук, О. Кульчицький). Модерні філос. теорії вивчали о. В. *Маланчук* (нім. і франц. реалізм), В. Рудко (учень Н. Гартмана) і К. Митрович (екзистенціялізм і дослідження Г. Сковороди). Визначним інтерпретатором С. Кіркеґора був Г. Маланчук (див. додаток), що жив у Данії; більшість його праць появилася по-данськи й англ. (м. ін. „Kierkegaard's Thought", 1974; „The Controversial Kierkegaard", 1980). У Філядельфії (Ля Саль Коледж) Ф. викладає Є. Лащик, знавець Ф. Т. Куна, А. Айнштайна та В. Винниченка. *І. Мірчук, В. Маркусь*

Ф. в УССР. З усіх наук Ф. посідає спеціяльне місце в держ., політ., наук. і навчальних установах УССР. Її розглядають як інтеґральну частину офіційної ідеології марксизму-ленінізму (див. *Марксизм*). Марксизм-ленінізм включає в себе два гол. складники: діялектичний матеріялізм (діямат) й іст. матеріялізм. У ділянці діямату включені основні тези про буття, сутність природи і людини та закономірності розвитку, називані діялектичними законами. Іст. матеріялізм є ділянкою, що пристосовує категорії діямату до розвитку суспільства й історії і виходить із засади, що підставою людської свідомости й історії є екон. проце-

си. Марксисти-ленінці твердять, що Ф. має соц. спрямований клясовий характер, тому що вона обґрунтовує прагнення людей та обороняє інтереси певних соц. груп. В СССР і УССР Ф. тісно пов'язана з ідеологією КПСС.

Марксисти-ленінці усіх філософів поділяють на матеріялістів й ідеалістів, з тим, що перших уважають наук. об'єктивними і проґресивними, а неґативні прикмети приписують ідеалістам. Такі традиційні ділянки Ф., як метафізика, онтологія, гносеологія, Ф. природознавчих наук та логіка, вважаються частиною діямату, а етика, естетика, Ф. історії та історія Ф. включаються до іст. матеріялізму. Найбільше розвинені ділянки Ф. в УССР пов'язані з наук. методологією або з філос. питаннями природознавства.

Першою філос. установою в УССР була н.-д. Катедра марксизму і марксознавства, заснована в Харкові 1921 р. Її співробітники були: С. *Семковський*, В. Рожицин, О. Машкіна, З. Лузіна. Катедра була перетворена 1922 на Укр. Ін-т марксизму (з 1924 — Укр. Ін-т марксизму-ленінізму), що складався з трьох відділів: екон., іст. та філос.-соціологічного. Дир. став М. *Скрипник*, керівником філос.-соціологічного відділу С. Семковський, а В. *Юринець* та Р. Левин — його заступниками. Ін-т марксизму-ленінізму видавав у 1927—30 рр. журн. «Прапор Марксизму», з 1932 «*Прапор Марксизму-Ленінізму*». Завданням ін-ту було виховання кадрів викладачів марксистського переконання. На базі цього ін-ту 1931 постала *Всеукр. Асоціяція Марксо-Ленінських Ін-тів* (ВУАМЛІН). У високих школах УССР працювали марксисти: А. Бервицький, Я. Білик, Н. Білярчик, В. Бойко, Г. Єфименко, Т. Степовий та ін. 1931—32 появлявся журн. «За марксистсько-ленінське природознавство» (ред. Я. Блудов).

Від 1926 існувала в Києві при ВУАН катедра марксизму-ленінізму, одною з комісій якої була філос.-соціологічна. Її очолював С. Семковський, а чл. і співр. були: В. Асмус, Р. Левик, Я. Розанов, Н. Перлін, О. Загорулько, М. Нирчук, Л. Левинський, І. Врона, Л. Штрум.

Розвиток Ф. в УССР за 1920-их рр. відзначається назагал тим, що в дослідах і публікаціях існувала відносна толеранція поглядів щодо ін. філософ. течій і їх наук. критика. Співжили і взаємно себе критикували крайні механісти, «деборінці» (група А. Деборіна, ред. «Под знаменем марксизма» в Москві, що недооцінювала вклад Леніна в марксизм і 1931 була засуджена) та філософи «рел. орієнтації». Механісти заперечували потребу існування Ф., як і релігії. Такі крайні погляди відстоював О. Мінін, проф. Ін-ту Червоної Професури в Москві, а також В. Рожицин у Києві. А. Деборін, а на Україні В. Юринець твердили, що Ф. потрібна і що наук. досліди мусять керуватися діялектичною методою Геґеля і Маркса. Проте партія закинула цій групі «меншовиствуючий ідеалізм» і постановою ЦК КП(б)У 23. 6. 1931 розв'язала Укр. ін-т марксизму-ленінізму. З кін. 1920-их рр. діяло в УССР Укр. Т-во войовничих матеріялістів-діялектиків (гол. Ф. Бєляєв). Цінними за цього періоду були дослідження над історією укр. Ф., зокрема праці Д. Багалія, М. Сумцова, В. Петрова, А. Ковалівського і С. Єфремова.

Цей перший період розвитку Ф. в УССР кінчається 1931. Багато дослідників і викладачів Ф. на Україні були арештовані в 1930-их рр. (В. Юринець, П. *Демчук*, С. Семковський та ін.). Відтоді розпочався період застою вже самої марксистської Ф., що тривав до кін. 1940-их рр. У 1939—56 діяв у Києві *Ін-т Маркса-Енґельса-Леніна*, праця якого зводилася до перекладів і вид. творів «клясиків» марксизму (включно з Й. Сталіном) та до їх популяризації.

Після другої світової війни партія була зацікавлена в піднесенні рівня дослідів і публікацій з ділянки офіц. Ф. 24. 6. 1947 чл. політбюра ЦК ВКП(б) А. *Жданов* виступив з гострою критикою «схоластичного» характеру та ізольованости Ф. в СССР. Виступ цей спричинився до деякого пожвавлення філос. студій та наук. опрацювання проблем Ф., щоправда, з догматичних позицій. 1945 організовано Ін-т філософії АН УРСР (див. *Ф. Ін-т*).

Пожвавлені філос. дослідження ведуться з 1950-их рр. в тематичних відділах ін-ту: філос. питань природознавства, логіки наук. пізнання та історії філос. і суспільної думки на Україні. Перший відділ досліджує філос. проблеми, які виникають у висліді рев. змін у природознавчих науках, напр., заміна механіки Ньютона теорією відносности Айнштайна. Ставиться питання об'єктивности знання, якщо в наук. теоріях такі явища, як маса, простір, час та ін., радикально міняються. У цьому ж відділі розглядаються філос. питання біології, хемії, квантової механіки, космології та ін.

У 1960—70-их рр. на Україні відбулася низка республіканських і всесоюзних нарад, конференцій і симпозіюмів, присвячених цим питанням. Видатним пред-

ставником Ф. природознавства був М. *Омеляновський* (гол. відділу філос. питань природознавства Ін-ту Ф. АН ССР), що запропонував власну інтерпретацію квантової теорії («Філос. питання квантової механіки», 1956). Ін. філософи з ділянки природознавчих наук в УССР: А. Рубашевський, І. Підгрушний, Д. Острянин, М. Вільницький, О. Шугайлін (філос. питання фізики), П. Дишлевий, О. Жмудський, В. Колодяжний (питання біології), М. Депенчук. Над питаннями перехідних періодів у науці та вибором між різними запропонованими теоріями працюють С. Кримський, С. Остапенко та Є. Мамчур.

У ділянці гносеології і логіки наук. пізнання працюють акад. П. Копнін (1922—71, праця «Теорія пізнання та кібернетика», 1964), М. Попович (питання семантики, сучасна формальна логіка), В. Костюк (перевірка гіпотез у наук. дослідженні), А. Уйомов (системний підхід і метода моделювання), Є. Лєдніков (проблема конструктів в аналізі досліджень). Естетичні питання розробляють І. Іваньо («Очерк развития эстетической мысли Украины», 1961), М. Гончаренко, Б. Кубланов, В. Кудін (підручник «Естетика», 1967), В. Передерій (укр. естетична думка), В. Мазепа. Тісно пов'язана з філос. питаннями також нова наука — *кібернетика* (див. Додатки), над розвитком якої працює в системі АН УРСР окремий ін-т. Ці питання порушують у своїх працях акад. В. Глушков, Б. Гнєденко, М. Амосов, В. Королюк; К. Ющенко, О. Івахненко — чл.-кор. АН УРСР та Ю. Соколовський, С. Жмудський, І. Буланкін.

За останні тридцять років (1950—80) появилося чимало праць до історії укр. Ф. З джерельних матеріялів видано твори Г. Сковороди, вперше видано більшість письменницької спадщини Т. Прокоповича у перекладі з латинської мови (3 тт., 1979). Джерельні матеріяли друкуються також у журн. «*Філософська Думка*»; якийсь час журнал навіть мав розділ «Ф. в Києво-Могилянській Академії», в якому друкувалися переклади творів та архівні матеріяли Т. Прокоповича, І. Ґізеля, С. Яворського, Ю. Кононовича-Горбацького, Г. Сковороди та ін.

Появився ряд ст. і монографій з історії укр. Ф. у зб.: «З історії суспільно-політ. та філос. думки на Україні» (1956), «З історії філос. думки на Україні» (1963), «Нарис історії Ф. на Україні», ред. Д. Острянин (1966), «З історії Ф. на Україні» (1967), «Розвиток Ф. в Укр. РСР», ред. В. Євдокименко (1968), «Від Вишенського до Сковороди», ред. В. Нічик (1972).

У ділянці іст. укр. Ф. працюють ще: Т. Білич, І. Іваньо, Л. Махновець, Д. Кирик, М. Рогович, М. Кашуба, Я. Ісаєвич, П. Манзенко, В. Горський, Я. Стратій, І. Табачніков, М. Денисенко, В. Дмитриченко, І. Назаренко, А. Брагінець, П. Коваль, Є. Пронюк.

В УССР до філос. наук належать також питання релігії, які досліджуються з погляду атеїзму. Серед авторів праць з атеїзму відомі В. Танчер, А. Аветисян. Є. Дулуман, О. Онищенко.

На поч. 1970-их рр. умови праці в Ін-ті Ф. АН УРСР погіршилися, двох молодших співр. В. Лісового (логік) і Є. Пронюка (дослідник історії Ф. і суспільної думки на Україні) заарештовано 1972. Тоді ж обмежено дослідження укр. Ф., зокрема публікації філос. праць укр. мовою. З другої пол. 1970-их рр. багато більше монографій і поважніших досліджень з Ф. друкуються рос. мовою, а укр. популярні і пропаґандивні брошури. Крім журн. «Філос. Думка», появляються ще різні серійні вид., зб., записки. У 1951—61 рр. Ін-т Ф. АН УРСР випустив 6 тт. «Наук. записок», а Київ. Ун-т — «Зб. філос. факультету»; появилися «Питання Ф.» в серії праць катедр суспільних наук Львівського Ун-ту. У 1960-их рр. вид-во Київ. Ун-ту почало видавати такі міжвідомчі зб.: «Проблеми Ф.» (з 1966, ред. Д. Острянин), «Етика і естетика» (ред. В. Передерій, В. Кудін), «Питання наук. комунізму» (ред. Й. Ремезовський, В. Антоненко), «Питання атеїзму» (з 1965, ред. В. Танчер), «Філос. питання сучасного природознавства» (з 1965, ред. О. Шугайлін, Г. Вдовиченко, Н. Костюк). Всі ці міжвідомчі вид. 1977—78 перейшли на рос. мову. Харківський Ун-т продовжує видавати зб. ст. «Філософія» і «Наук. комунізм» (укр. і рос. мовами). Ст. на філос. теми містяться також у зб. Київ. Ун-ту «Вопросы общественных наук», як також у «Віснику Київ. Ун-ту» (філос. серія і серія «Етика і естетика»). 1973 вид-во Укр. Рад. Енциклопедія АН УРСР видало за ред. В. Шинкарука «Філос. словник» (перший укр. мовою «Короткий філос. словник» за ред. М. Розенталя і П. Юдіна вийшов 1940). У 1976—81 рр. в УССР випущено понад 500 праць з Ф. і споріднених ділянок, у тому ч. і «наук. комунізму». З того ч. 84 назви з ділянки історії Ф. і критики т. зв. буржуазної ідеології, 65 з етики й естетики, 48 з методології і Ф. природознавчих наук.

Як навчальна дисципліна Ф. викладається у високих школах України; у всіх ун-тах та при більших вузах є катедри Ф. (в 1965 було 58). Крім Ін-ту Ф. АН УРСР, досліди з Ф. велися у відділі Ф. Ін-ту суспільних наук у Львові.

Дослідники і викладачі Ф. на Україні належать до Філос. Т-ва УРСР, що є відділом всесоюзного філос. т-ва, заснованого 1971. Це т-во діє під керівництвом АН СССР, а до його президії входить як один з заст. гол. В. Шинкарук (дир. Ін-ту Ф. АН УРСР), він же гол. Укр. відділу. 1982 Укр. відділ Філос. Т-ва мав 1960 індивідуальних чл. та 41 колективного чл. (обл. і місц.). *Є. Лащик*

Література: Щурат В. Укр. джерела до історії Ф. Іст.-філос. начерк. Л. 1908; Сумцов М. Історія укр. філос. думки. «Вюлетень Слобідської України», 2—3. X. 1926—27; Савич А. Нариси з історії культ. рухів на Україні та Білорусії в XVI—XVIII вв. К. 1929; Чижевський Д. Нарис з історії Ф. на Україні. Прага 1931; Мірчук І. Die slawische Philosophie in ihren Grundzügen u. Hauptprobleme. „Kyrios", 1936; Зеньковский В. История русской Ф. 2 тт. Париж 1950; Ін-ти Ф. АН СССР і УРСР. Избранные общественно-полит. и филос. произведения укр. рев. демократов XIX в. М. 1955; Ін-т Ф. АН УРСР. З іст. суспільно-політ. та філос. думки на Україні. К. 1956; той самий ін-т. З іст. вітчизняної філос. та суспільно-політ. думки. К. 1959; Ломонос І., Ровна Г. З іст. Ф. в Києво-Могилянській Колегії. «Наук. Записки Ін-ту Ф.», т. VII. К. 1962; Ін-т Ф. АН УРСР. З іст. філос. думки на Україні. К. 1963; той самий ін-т. Боротьба між матеріялізмом та ідеалізмом на Україні в 19 ст. К. 1964; той самий ін-т. З іст. філос. думки на Україні. К. 1965; той самий ін-т. Нарис іст. Ф. на Україні. К. 1966; той самий ін-т. З іст. Ф. на Україні. К. 1967; той самий ін-т. Розвиток Ф. в Укр. РСР. К. 1968; Олексюк М. Боротьба філос. течій на Зах.-Укр. Землях у 20—30-их рр. XX ст. Л. 1970; Острянин Д. Розвиток матеріялістичної Ф. на Україні. К. 1971; Ін-т Ф. АН УРСР. Від Вишенського до Сковороди. К. 1972; Євдокименко В. Філос. думка на Україні. К. 1972; Ничик В. Из истории отечественной Ф. кон XVII — нач. XVIII в. К. 1978; Ін-т суспільних наук АН УРСР. Розвиток прогресивної філос. думки рос., укр. та білорус. народів у XVII—XVIII ст. К. 1978; Ін-т Ф АН УРСР. Ф. на Україні періоду будівництва соціялізму. К. 1980; Замалеев А., Зоц В. Мыслители Киевской Руси. К. 1981.

«Філософська Думка», двомісячник Ін-ту Філософії АН УРСР, присвячений у найширшому сов. сенсі філос. питанням (крім традиційних філос. дисциплін, суспільствознавчі проблеми, соціологія, філос. і методологічні питання науки, зокрема природознавства, ідеологія тощо); виходить з 1969 у Києві. Попередниками «Ф.Д.» уважають «Прапор Марксизму» (1927—30), *«Прапор Марксизму-Ленінізму»* (1931—33) і «Під Марксо-Ленінським прапором» (1934—36). «Ф.Д.» редаґує колеґія; гол. ред. В. *Шинкарук* (1969—71 і з 1979), В. Куценко (1972—79). «Ф.Д.» коментує і популяризує ідеологічно-політ. напрямні КПСС, пропаґує офіц. інтерпретацію наук. комунізму, критикує зах. філос. течії. Відносно мало місця призначено заг. історії філософії. «Ф.Д.» спочатку публікувала матеріяли з іст. філос. думки на Україні, гол. викладачів Києво-Могилянської Академії, подаючи укр. переклади їх латинських творів. Постійні відділи: критика «буржуазної ідеології», наук. життя, рецензії й ін. На поч. 1970-их рр. «Комуніст України» скритикував «Ф.Д.» і працю Ін-ту Філософії АН УРСР, після чого журн. став більше ортодоксальним і пов'язує ще більше свій зміст з політ. практикою. Тираж постійно знижується (з 3 900 — 1973 до 1 300 — 1982).

Філядельфійська митрополія, укр. кат. церк. провінція, створена 1958 папою Пієм XII, до якої увійшли Філядельфійська архиепархія, *Стемфордська* та *Чікаґська епархії*. Ф. м. веде початок від першого гр.-кат. єп. С. *Ортинського*, призначеного Ватиканом 1907 для гр.-кат. вірних в ЗДА з Австро-Угорщини. Єп. Ортинський не мав повної юрисдикції над своїми вірними до 1913, коли йому надано квазіепархіяльну владу. 1913 філядельфійське єпископство мало 152 церкви, 43 місії і 154 свящ., що обслуговували бл. 500 000 вірних. По смерті єп. Ортинського (1916) Ватикан призначив двох адміністраторів: одного для українців з Галичини і Буковини, а другого для закарпатців й ін. уніятів-католиків з Угорщини. Цей поділ затверджено 1924 утворенням двох екзархатів: Філядельфійського для галичан (єп. К. *Богачевський*) і Пітсбурзького — для закарпатців (єп. В. *Такач*; див. *Пітсбурзька епархія*). Філядельфійський екзархат тоді нараховував 144 церкви, 102 свящ. і 237 500 вірних. 1956 з екзархату виділено новий екзархат з осідком у Стемфорді; у філядельфійському залишилося 193 свящ., що обслуговували 122 парафії (без місій і каплиць) та 220 000 вірних. 1958 обидва екзархати піднесено до ступеня повних епархій і з них утворено укр. кат. провінцію — Ф. м.; їх екзархи стали правлячими єп. Першим митр. Ф. м. був К. Богачевський. По його смерті (1961) митр. призначено стемфордського єп. А. *Сенишина*. Одночасно створено нову Чікаґську епархію з відокремленням від філядельфійської архиепархії сер.-зах. і зах. стейтів. 1961 Філядельфійська архиепархія мала 97 парафій (не враховуючи 22 каплиць і 3 місій), 141 свящ. та 161 000 вірних. 1971 іменовано єп.-помічників В. Лостена й І. Стаха. 1977 по смерті А. Сенишина стемфордський єп. Й. Шмондюк став філядельфійським митр. (помер 1978); 1979 митр. став М. *Любачівський* (див. Додатки); у висліді його обрання на архиєп.-помічника львівського Верховного архиєп. синод укр. єпископів висунув кандидатом на філядельфійського митр. С. *Сулика* (див. Додатки), якого папа Іван Павло II затвердив 22. 12. 1980. Єп. помічником став Р. Москаль (1982). Стан філядельфійської архиепархії на 1982: 111 парафій, 128 свящ., 167 500 вірних.

На її території працюють монаші спільноти: Отців Василіян, Редемптористів і Францисканів, Сестер Василіянок, Служебниць, Місіонарок і Пресв. Серця; працює 16 цілоденних початкових шкіл, сер. школа і коледж (дівочий), духовна семінарія у Вашінґтоні. Виходить тижневик «Шлях» — «The Way». Великий катедральний собор споруджено у Філядельфії 1966.

Література: о. Бердар К. (ред.) Укр. Кат. Митрополія в З.Д.А. (зокрема праця о. І. Сохоцького, стор. 199—248 і там таки англ. мовою, стор. 249—286). Ф. 1959; 70-ліття посвячення укр. кат. катедри, 1910—1980. Ф. 1980; Procko B. Ukrainian Catholics in America: A History. Вашінґтон 1982. *Б. Процько*

Катедральний собор Непорочного Зачаття (1966, арх. Ю. Ястремський)

Будинок Т-ва св. Софії й приміщення Філії Укр. Кат. Ун-ту

Філядельфія (Philadelphia), м. на сх. побережжі у стейті Пенсільванія, визначний політ., госп., культ. й іст. осередок; у Ф. проголошено 1776 незалежність амер. колоній від Брітанської корони. 1 690 000 меш. (1980), з передмістями 4,7 млн, у тому ч. 35—40 000 українців. Ф. — великий осередок укр. життя в Америці.

Українці почали поселюватися у Ф. з 1880-их рр., спершу з Лемківщини, Закарпаття, а згодом і з ін. зах.-укр. земель, але довгий час не творили власного організованого життя. Першими, що почали творити рел. громаду, були закарпатці, до яких приїжджав свящ. з Газельтону; вони створили 1891 парафію св. Духа, яка існує й досі. 1905 еміґранти з Галичини, невдоволені угор. впливами в цій парафії, організували окрему парафію св. Михаїла. Після приїзду єп. С. *Ортинського* 1907 закуплено стару прот. церкву і в ній відкрито 1908 катедральний храм Непорочного Зачаття. Одночасно поставали з 1903 відділи Укр. (Руського) Нар. Союзу, читальні «Просвіти» (1905) тощо. Поступово почали приїжджати до Ф. українці з ін. міст, як також прибували нові еміґранти. Укр. поселенці працювали на паротягобудів. зав., сталеварнях, цукрових рафінарнях, на залізниці, в порту, а жінки як домашня обслуга.

Завдяки орг. зусиллям єп. Ортинського швидко розбудовано у Ф. центр укр. рел. і осв. життя. 1905 і 1909 відбулися у Ф. заг.-амер. просвітні з'їзди, після яких почато закладати читальні «Просвіти» та мережу шкіл українознавства. 1909 створено Т-во Русько-Амер. Горожан, яке придбало власний нар. дім. 1911 створено під проводом Сестер Василіянок сиротинець. З старших хлопців сиротинця утворено 1917 Малу Семінарію св. Павла. 1914 до Ф. перенесено осідок нової кат. братської орг-ції *«Провидіння»*. З ініціятиви єп. Ортинського 1915 створено «Руський Банк». Після остаточного поділу гр.-католиків на дві юрисдикційні одиниці (галичан і закарпатців) 1924, Ф. стала осідком укр. кат. екзархату (єп. К. *Богачевський*), що 1958 став *Філядельфійською митрополією*.

1925 з Чікаґо до Ф. перейшов правос. архиєп. *Іоан* Теодорович, керуючи звідси парафіями *Укр. Правос. Церкви у ЗДА*. За міжвоєнного часу укр. суспільне і культ. життя Ф. зазнало значного розвитку. 26—27. 10. 1922 тут відбувся орг. з'їзд *Об'єднання Укр. Орг-цій в Америці* і до 1930 діяла його централя. 17—19. 7. 1936 *Ліґа Укр. Кат. Молоді* відбула тут Укр.-Амер. Олімпіяду і свій IV з'їзд. Українці Ф. брали активну участь в акціях допомоги визвольній боротьбі України, зокрема 1918 відбувся «Укр. день» зі збіркою, 1922 антибольш. віче, 1930 протест проти поль. пацифікації в Галичині (20 000 учасників походу). На 1936 був такий стан організованого життя: 2 укр. кат. церкви, 1 правос., 1 гр.-кат. закарп., 6 нар. домів, 1 цілоденна парафіяльна школа, 1 сер. дівоча (обидві під проводом сестер Василіянок), 6 вечірніх шкіл українознавства, 4 бібліотеки-читальні, 3 друкарні, кільканадцять жін., молодіжних, братських орг-цій, спортових клюбів, хорів тощо. Виходила газ. *«Америка»*, спершу як тижневик, згодом (1918—50) тричі на тиждень; тижневик закарп. еміґрантів *«Русин»* (1910—11), правос. ж. *«Дніпро»* (1927—50) і кат. місячник «Місіонар» (з 1917). Тут появлялася також русофільська газ. *«Правда»*.

1944 у Ф. відбувся другий Конґрес Українців Америки, який поклав основи для діяльности *Укр. Конґресового Комітету Америки* (УККА). Цей же конґрес покликав до життя *Злучений Укр.-Амер. Допомоговий Комітет* з осідком у Ф. 1948 р. у Ф. відбувся світовий з'їзд укр. жіноцтва, у висліді якого створено *Світову Федерацію Укр. Жін. Орг-цій*, яка тут мала свій осідок. Нова еміґрація з таборів переміщених осіб у Зах. Европі значно збільшила ч. українців (бл. 5–6 тис. новоприбулих). Ч. укр. кат. церков зросло 1981 до 10, є також 3 правос., 2 євангельсько-баптистські та 2 п'ятидесятників. Постала низка нових орг-цій, серед яких активні суспільно-політ., жін., ветеран-

ські, проф., молодечі (зокрема Пласт і СУМ), спортові (т-во «Тризуб», кількакратний чемпіон Амер. футбольної ліґи), культ.-осв. («Молода Просвіта» з 1953); діють 3 фінансові установи: кредитова каса «Самопоміч», Укр. Щаднично-Позичкова Спілка й щаднича каса «Тризуб». Більшість орг-цій об'єднані у відділі УККА (довголітні гол. Б. Гнатюк, І. Скальчук, П. Стерчо). Деякі крайові централі утворили свої осідки в Ф.: *Союз Українок Америки* (1943—74), *Об'єднання бувших Вояків Українців Америки* (з 1949), Укр. Муз. Ін-т в Америці (1952—59, дир. Р. *Савицький*), Укр. Патріярхальне Т-во (1970—79), Укр. Рел. Т-во «Свята Софія» (з 1977). З установ діють у Ф.: дворічний дівочий коледж «Менор», що ним керують Сестри Василіянки (заснований 1947), *Укр. Мист. Студія* (керівник П. *Мегик*, заснована 1952), *Сх.-Евр. Дослідний Ін-т ім. В. Липинського* (з 1963, дир. Є. *Зиблікевич*), Філія Укр. Кат. Ун-ту в Римі (створена 1977, дир. Л. Рудницький); 1980 заходами корпорації Укр. Освітньо-Культ. Центр (гол. О. Черник) придбано репрезентативний будинок, у якому мають приміщення Школа Українознавства Т-ва Опіки над Укр. Молоддю «Рідна Школа» у Пенсільванії, Пласт та ряд ін. установ і т-в; у Ф. діють 3 суботні школи українознавства. 1982 до Ф. переніс свій осідок екзильний уряд УНР з офіціозом «Мета».

1949—57 в Ф. діяв *Укр. Театр* під керівництвом В. *Блавацького*, у кін. 1950-их — на поч. 60-их рр. «Театр у п'ятницю» (керівник В. Шашаровський). З 1953 працював хор «Кобзар» (дир. А. Рудницький), а з 1970-их рр. хор «Прометей» (дириґент М. Длябога); є укр. радіопересилання.

Після 1945 виходили у Ф. пресові органи: «Америка» (з 1950 як щоденник), «Місіонар», літ. ж. «*Київ*» (1950—64), квартальник «*Укр. Книга*» (з 1971), жін. місячник «*Наше Життя*» (1944—74), кат. тижневик «*Шлях — The Way*» (з 1940), «Нотатки з Мистецтва» (неперіодичне вид., ред. П. Мегик і П. Андрусів); діють також книжкові в-ва «Провидіння», Сестер Василіянок, Сх.-Евр. Дослідного Ін-ту, «Київ» та ін.

Розміщення українців у Ф. значно змінилося з тенденцією пересетлення до кращих дільниць і передмість. У давніх осередках і б. старих церков залишилися невеликі скупчення, напр., у дільниці Франкліна, крім новозбудованої у неовізант. стилі катедри (архітект Ю. Ястремський), рел.-гром. установи і оселя для літніх осіб «Вознесіння». Так само змінилися праця, проф. структура і життєвий рівень укр. меш., серед яких є кілька сот професіоналістів, багато працює в торгівлі, адміністрації та як фахові робітники. Значне ч. українців мають власні торг. і пром. підприємства.

Література: Мишуга Л. Пропам'ятна книга Укр. Нар. Союзу, 1894—1934. Джерсі-Сіті 1937; Пропам'ятна книга укр. кат. катедри. Ф. 1942; Т-во Укр.-Амер. Горожан. Золотий ювілей 1909—1959. Ф. 1959; Золотий ювілей укр. громади у Філядельфії. Ф. 1967; Lushnycky A. (ред.). Ukrainians in Pennsylvania. Ф. 1976.

Б. Процько, В. Маркусь, М. Лабунька

Філянський Микола (1873—1938, за ін. відомостями 1945), поет, знавець будів. справи й музейний діяч з с. Попівки на Миргородщині, син свящ. Закінчив геол. відділ фізико-матем. фак. Моск. Ун-ту (1898), одночасно студіював мистецтво й архітектуру. 1906—17 працював на Уралі як геолог. Поезії почав друкувати з 1906 в ж. «Рідний Край», «ЛНВ», «Сяйво», «Промінь» та ін. До революції видав у Москві дві зб. перев. містично-рел. поезій: «Лірика» (1906) і „Calendarium" (1911). По революції працював на Україні, гол. в музеях, зокрема в Соц. Музеї ім. Артема в Харкові (з 1925), з 1930 був організатором і до арешту 1937 дир. Музею дніпрового будівництва в Запоріжжі. 1936—37 брав участь в оформленні експозицій Центр. іст. музею в Києві. У 1920-их рр. друкував поезії в ж. «Червоний Шлях» і видав окрему зб. «Цілую землю» (1928). Ф. автор кн. подорожніх нарисів археологічно-іст. та екон. характеру «Від порогів до моря» (1928). Крім того, переклади лібретта опери «Пікова дама», поезій Г. Сковороди на сучасну мову тощо. 11. 10. 1937 заарештований, загинув за невідомих обставин.

М. Філянський

Філяс Платонід Петро (1864—1930), церк. діяч, василіянин родом з Сокальщини в Галичині. Співзасновник і ред. ж. «*Місіонар*» (1897—98 і 1921—26), уложив (у співпраці з о. Є. Ломницьким), молитовник «Гостинець» (1892); 1902—04 очолював першу василіянську місію в Канаді, 1904—17 перший гол. настоятель (протоігумен) відновленого Василіянського Чину, 1914—16 — апостольський

о. П. Філяс

адміністратор Укр. Кат. Церкви в Австрії, 1918—19 чл. Укр. Нац. Ради ЗУНР.

Фільварок, хутір, посілість, велике шляхетське госп-во, іноді й на королівських і церк. землях; за панщини у Ф. застосовувалася дарова праця, пізніше — наймана. Ф. існували у Польщі й В. Князівстві Лит. Продукували перев. збіжжя для ширшого збуту, в тому ч. і на експорт, як також ін. с.-г., гол. техн. культури. Подекуди мали тваринницький характер (плекання волів на укр. землях). Деякі Ф. поширили свою діяльність на с.-г. промисли (поташ, бортництво, гуральництво). У 19 в. Ф. через неприбутковість, брак модернізації с.-г. техніки і кошти робочої сили почали занепадати. На Правобережжі і в Галичині Ф. називалися панські (шляхетські) госп-ва й угіддя аж до революції 1917 чи ще між двома світовими війнами в Польщі.

Фільц Богдана (* 1932), композитор і музикознавець родом з Яворова на Львівщині; закінчила Львівську Консерваторію (1958; кляса С. *Людкевича*), з 1963 співр. Ін-ту Мистецтвознавства, Фолкльору та Етнографії АН УРСР. Твори: «Верховинська рапсодія» для оркестри, концерт для фортепіяна й оркестри, фортепіянові твори, хори, сольоспіви на слова Т. Шевченка, Лесі Українки, В. Сосюри, А. Міцкевіча, дитячі пісні, обробки укр. нар. пісень. Праці: «Фортепіянна творчість В. С. Косенка» (1965), «Хорові обробки укр. нар. пісень» (1965), «Укр. радянський романс» (1970).

Фільчаков Павло (1916—78), математик, нар. у Петербурзі, чл.-кор. АН УРСР (з 1964); працював в Ін-ті Математики АН УРСР (з 1960 керівник відділу). Основні праці стосуються теорії наближення конформних відображень, теорії фільтрації і метод обчислення.

Фінанси, див. Додатки.

Фінаровський Григорій (* 1906), композитор родом з м. Шполи; закінчив Харківський Муз.-Драматичний Ін-т (кляса С. *Богатирьова*); твори: Варіяції для фортепіяна і оркестри на тему укр. нар. пісні, муз. комедії — «Пальмовий острів», «Весна іде по місту» та ін., хорові твори, твори для фортепіяна і віольончелі, сольоспіви, серед ін. на слова Т. Шевченка, дитячі пісні.

Фінкель Олександер (* 1899), мовознавець-русист в УССР, родом з Бахмута. Закінчив Харківський Ін-т Нар. Освіти 1924. Працював в Ін-ті Мовознавства УАН. Харківському Ін-ті Нар. Освіти, Ін-ті Журналістики, Ін-ті Іноземних Мов і Вчительському Ін-ті в Чимкенті (Казахстан). Від 1944 завідувач катедри рос. мови Харківського Ун-ту, доц. 1934 брав участь у кампанії проти «націоналізму» в укр. мовознавстві («Термінологічне шкідництво і його теоретичне коріння», «Мовознавство»). Автор понад 130 праць, гол. з рос. мови та заг. мовознавства, серед них «Теорія й практика перекладу» (1929) та ін. праці про переклад, підручник для шкіл УССР «Русский литературный язык» (з М. Баженовим, 1941 і багато пізніших переробок).

Фінляндія (Suomi), респ. в півн. Европі; площа 337 000 км², 4,75 млн меш. (1978), столиця — Гельсінкі. Ф. існувала в рамках Рос. Імперії як автономне В. князівство (1809—1917). Деякі зв'язки між укр. і фінськими діячами утримувалися в Петербурзі. Одним з популяризаторів укр. питання у Фінляндії був історик Г. *Ґуммерус*, посол Ф. при укр. уряді в Києві 1918. Укр. посольство в Ф. очолювали 1918—20 К. Лоський і М. Залізняк. У Ф. між двома світовими війнами існувала нечисленна укр. громада. 1942—44 діяв Комітет допомоги укр. полоненим та Укр. Інформаційне Бюро під проводом Б. Кентржинського. Тепер у м. Гельсінкі і Турку живе кількадесят родин неорганізованих українців. Визначний фінський епос п. н. «Калевала» переклав Є. Тимченко; перекладено також на укр. мову письм. реалістів К. Лейно і М. Лассіла. 1961 у Києві влаштовано виставку фінського мистецтва м. Тампере; подекуди відбувається обмін мист. ансамблями між Ф. й УРСР. У бібліотеках Гельсінкі є цінні колекції укр. дорев. видань.

Фінн Володимир (1878—1957), ботанік родом з Києва. 1901 закінчив Київ. Ун-т і 1903—41 працював у ньому (з 1927 — проф.); 1944—51 — у Житомирському С.-Г. Ін-ті. Праці з питань ембріології і систематики рослин.

Фіоль (Fiol) Швайпольт (бл. 1460— після 1525), слов. першодрукар, уродженець м. Нойштадт у Франконії (Німеччина); 1479 прибув до Кракова і на засоби багатого міщанина Яна Тужона заснував друкарню на кириличних шрифтах, виготовлених Рудольфом Борсдорфом з Бравншвайґу. Ф. перший надрукував слов. книги: «Осьмогласник» (1491) з деоеворитом «Розп'яття», «Часословець» (1491), «Тріодь постную» (не датована) і «Тріодь цвітную» (1491). 1492 в наслідок конфлікту з місц. кліром покинув Краків і жив у Левочі на Сх. Словаччині. За свідченням З. Копистенського, книги Ф. були поширені на Україні ще в 20-их роках 17 в. Збереглося 79 примірників видань Ф.

Фірак Михайло (* 1897), церк. і культ.-осв. діяч у Бачці й Хорватії родом з Галичини; кат. свящ., ред. тижневика *«Руски Новини»* у Руському Керестурі, ред.-видавець газ. *«Рідне Слово»*, ка-

лендарів і кн. для українців у Боснії і Славонії. Перекладач з хорв. на укр. мову і навпаки.

Фірцак Юлій (1836—1912), церк. діяч на Закарпатті, свящ. з 1861, проф. богословія і ректор епархіяльної семінарії в Ужгороді (1876—87), мукачівський єп. (1891—1914). Посол до угор. парляменту (1887—90). Заснував учительську семінарію для дівчат (1902) в Ужгороді, був ініціятором соц. допомоги бідним («Верховинська Акція»); боровся проти мадяризації Мукачівської епархії.

Фіцнерівна-Морозова Марія (1873—1920), драматична акторка і співачка (сопрано) родом зі Львова. 1892—1902 в театрі т-ва «Руська Бесіда»; 1897—99 ґастролювала на Центр. і Сх. Укр. Землях, у Москві і в Сибіру. Ролі: Феся («Рябина» І. Франка), Одарка («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Сантуцца («Сільська честь» П. Масканьї) та ін.

Фішер (Fischer) Адам (1889—1943), поль. етнограф родом з Перемишля, проф. Львівського Ун-ту (1924—39). Праці з ділянки фолкльору і нар. мистецтва в Польщі, автор популярних монографій про слов. народи, серед ін. „Rusini" (1929).

Фіщенко Олексій (* 1920), графік родом з Умані; 1953 закінчив Київ. Художній Ін-т; працює в галузі станкової графіки, перев. в техніці кольорової ліноґравюри. Пейзажні серії: «Канів» (1957—59), «Тарасова земля», «Моя Батьківщина» (1961), «Карпати» (1961—70); ліноґравюри: «Звук ланів» (1967), «Сторожка тиша» (1969) та ін. 1969 видано альбом його праць.

Фіяла Юрій (* 1922), композитор, піяніст і дириґент родом з Києва; муз. освіту здобув у Київ. Консерваторії, закінчив Берлінську Муз. Академію і Брюссельську Консерваторію. 1946—49 у Бельгії, де виступав як ґастролер-дириґент Бельгійської Нац. Симфонічної Оркестри; з 1949 в Канаді (Монтреаль); плідний композитор, у його творчості відчутний сильний вплив новітніх течій сучасної музики. Твори: три симфонії, симфонієта, три фортепіянові концерти з оркестрою, капричо для фортепіяна й оркестри, концерт для скрипки й оркестри, два струнні квартети, тріо, численні фортепіянові твори, хорові твори, сольоспіви; багато фортепіянових творів для молодих виконавців появилося друком у кан. в-вах.

Ю. Фіяла

Фіялков Яків (1895—1958), хемік родом з Києва, чл.-кор. АН УРСР (з 1945), проф. Фармацевтичного Ін-ту в Києві (1929—35) і Київ. Ун-ту (1935—57). Одночасно працював в Ін-ті заг. і неорганічної хемії АН УРСР (з 1938). Основні праці присвячені хемії комплексних сполук, зокрема сполукам йоду з органічними речовинами, а також комплексним сполукам деяких рідкісних та кольорових металів.

Флис Іван (* 1922), адвокат, гром. діяч у ЗДА родом з Галичини. Закінчив Правничу Школу Нью-Йоркського Ун-ту; чл. багатьох укр. орг-цій, заступник през. (з 1974) і през. (з 1978) *Укр. Нар. Союзу*. Чл. дирекції Hudson County Chamber of Commerce та Board of Trustees of Medical Center Foundation в Джерсі Сіті.

«Флора УРСР», монументальне зведення систематичних, геогр., практичних відомостей і знань про всіх представників фльори на терені України, опрацьоване й видане Ін-том Ботаніки АН УРСР у 12 тт. 1938—65. Ініціятором цього вид. й автором першого т. був О. *Фомін* (у цьому т. вміщена серед ін. напрямна для наступних ботаніко-геогр. дослідів праця Є. *Лавренка*: «Характеристика ботаніко-геогр. р-нів УРСР»). Гол. ред. очолював спершу Є. *Бордзіловський*, згодом ред. колеґія у складі: Д. *Зеров*, М. *Котов*, М. *Клоков*, О. *Вісюліна*, Л. Барбарич. «Флора УРСР» відповідає найвищим вимогам світової систематики; використовуючи величезні зб. гербаріїв України, подає систематичний інвентар і точний опис усіх диких, натуралізованих і адвентивних рослин з визначенням їх геогр. поширення, корисних техн. властивостей, харч. якостей тощо. «Флора УРСР» багато ілюстрована рисунками як габітуальними, так і аналітичними. *Е. Ж.*

Флоринський Тимофій (1854—1919), славіст і візантолог рос. походження, доц. катедри Слов. Філології *Київ. Ун-ту* (з 1882), викладач історії слов. літератур на *Вищих Жін. Курсах* у Києві (з 1884), проф. Київ. Ун-ту (з 1888), декан іст.-філос. фак., заступник гол. київ. неослов'янофільського і українофобського *Слов. Добродійного Т-ва*, яке спеціялізувалося у допомозі гал. *москвофілам* й аґітації за участь Росії у першій світовій війні, ред. його органу «Славянский Ежегодник» (1884 і наступні рр.), чл. *Іст. Т-ва ім. Нестора Літописця* при Київ. Ун-ті, чл.-кор. Імператорської АН (1898), почесний чл. *Гал.-Рос. Т-ва*, заснованого 1902 в Росії для допомоги гал. москвофілам, шеф Комітету у справах друку (цензури) в Києві на поч. першої світової війни, який спричинився до лі-

квідації укр. преси. 1899 оприлюднив в українофобському «*Киевлянине*» памфлет проти прав укр. мови «Малорусский язык и ,українсько-руський' сепаратизм» (також окремо 1900). Гол. наук. праці: візантологічні і славістичні розвідки в «Сборнике статей по славяноведению» учнів В. Ламанського (1883), «Лекции по славянскому языкознанию», 1—2 (1893—97, без сх.-слов. мов); його «Этнографическая карта Западного Славянства и Западной Руси» (1911) ідеологічно мотивувала рос. участь у першій світовій війні.

Фльорентійська унія, укладена на соборі в Фльоренції 1439 між сх. і зах. (Рим.) церквами. Візант. імператор Йоан VIII Палеолог був зацікавлений в унії з політ. причин (загроза турків), хоч були між грец. ієрархами такі, що хотіли унії з рел. мотивів (патріярх Йосиф II, архиєп. Віссаріон й ін.). Сподівана військ. допомога Зах. проти Турків не була дана, і тому Ф. у. у Візантії не мала успіхів.

Визначним діячем Ф. у. був київ. митр. *Ісидор*, який на Ферраро-Фльорентійському соборі представляв Церкву Руси. Повернувшися до Москви (тодішній осідок київ. митрополії), Ісидор наразився на опір моск. В. кн. і духовенства; його заходи не дістали підтримки також серед поль. ієрархії. Проте київ. кн. Олександер Олелько Володимирович ставився прихильно до Ф. у. Ісидор, не маючи ширшої підтримки, залишив Русь і жив у Римі. Важливим наслідком Ф. у. був поділ *Київ. митрополії* на моск. і укр.-білор.; В останній впливи Ф. у. частково тривали до 1501. Умови Ф. у. стали підставою для *Берестейської унії* 1596.

В. Л.

Фльорентійський псалтир (слідуваний, себто з молитвами з часослова), рукопис на 211 фоліо, писаний 1384 попом Іваном у Луцькому укр. ц.-слов. мовою з рисами півн.-укр. говірки. Ф. п. зберігається в бібліотеці Medicea Laurenziana у Фльоренції. Рукопис і почасти його мову описав К. Вердіяні в „Ricerche Slavistiche" (1954).

Фльоріда (Florida), стейт в півд.-сх. частині ЗДА, положений на піво. тієї ж назви; 151.700 км², 9 740 000 меш., (1980), у тому ч. бл. 5—8 тис. українців, які почали поселюватися, поза одиницями, щойно по другій світовій війні з ін. стейтів ЗДА і Канади. Укр. поселенці перев. пенсіонери. Укр. осередки в Маямі, Сент Пітерсбурґу, Апопка й ін.; укр. кат. парафій 2, правос. — 1, закарп. — 5. В Норт Порті збудовано укр. рел.-культ. осередок св. Андрея.

Фоґель Роберт (1859—1920), астроном родом зі Ржищева на Київщині, проф. Київ. Ун-ту (з 1899), дир. Київ. астрономічної обсерваторії (з 1901). Основні праці стосуються небесної астрономії, зокрема визначення орбіт плянет і комет.

Фоґорашій Іван (1786—1834), закарп. діяч і філолог. гр.-кат. свящ., з 1818 парох церкви св. *Варвари* у Відні. Праці (під псевд. Іван Бережанин): перша розвідка про закарп. говори — «Вообще о различіи славянскихъ нарѣчій, собственно же о мало- и карпато- или угрорусскихъ» (1827), «Историческо-топографическое карпато- или угро-россіянъ описание», «Молїтвеннїк» (1831), «Грамматика» (1833) й ін.

Фокін Микола (* 1912), оперовий співак, ліричний тенор, родом з Києва; закінчив Київ. Консерваторію (1946). Соліст Львівського (з 1948) і Київ. (з 1954) оперових театрів. Партії: Герцоґ («Ріґолетто» Дж. Верді), Фавст («Фавст» Ш. Ґуно), Петро («Наталка-Полтавка» М. Лисенка) та ін. У програмах концертів Ф. — сольоспіви укр. композиторів та укр. нар. пісні.

Фолис Йосип (1862—1917), гал. гром.-політ. діяч, гр.-кат. свящ., парох с. Скнилова б. Львова, організатор Львівщини, посол (від 1907) до австр. парляменту, чл. Нар. Комітету; меценат, записав свій маєток на укр. нац. цілі.

Фольборт Георгій (1885—1960), фізіолог родом з Петербурґу, д. чл. АН УРСР (з 1951). Закінчив Петербурзьку Військ. Мед. Академію (1909); з 1926 працював на Україні: завідувач катедри фізіології Харківського Мед. Ін-ту (з 1940 проф.), з 1946 — проф. Київ. Мед. Ін-ту і співр. Ін-ту фізіології ім. О. Богомольця АН УРСР. Гол. праці присвячені проблемам травлення, кровообігу, вищої нервової системи.

Г. Фольборт

Фольварочний Василь (* 1941), поет, прозаїк і драматург родом з Тернопільщини. Закінчив Львівський Ун-т (1963), з 1976 — відповідальний секретар Чернівецької орг-ції Спілки Письм. України. Зб. поезій: «Тривога» (1966), «Ростуть сини» (1967), «Досвіток» (1968), «Уроки вірности» (1975); документальні повісті: «Сонце в зернині» (1972), «Цілющі джерела», «Під знаком братерства» (1975); п'єси: «Складна гама» (1963), «Друге цвітіння» (1969), «Жива вода» (1974), «Не

проспати роси» (1976), «Зорі отчого краю» (1978), «Весняна музика» (1979).

Фольксдойчі (Volksdeutsche), за нацистською термінологією особи нім. походження, що жили поза територією Німеччини. На підставі сов.-нім. угод 18. 9. 1939 і 5. 9. 1940, нім. уряд одержав право на переселення Ф. до Райху з новоприєднаних зах. укр. територій до УССР. Прибл. 256 000 німців виїхало з України. Разом з ними виїхало деяке ч. українців (за прибл. даними бл. 10 тис.), що їм вдалося довести своє мішане походження чи під ін. претекстом їх прийняли за Ф. нім. переселенчі комісії.

Виїхавши з УССР, ці українці були приміщені в тимчасових таборах у Німеччині, дехто прийняв нім. громадянство (т. зв. Райхсдойче), але більшість подавала себе за українців і включилася в укр. життя в Ген. Губернії. Деякі поляки також подавалися за Ф. і пізніше були використані в нім. адміністрації на укр. землях, при чому виявляли антиукр. наставлення. Справжні нім. Ф. згодом брали участь у нім. окупаційній адміністрації на території України.

Фоменко Микола (1894—1961), композитор, піяніст, муз. критик і педагог родом з Ростова над Доном; закінчив Харківську Консерваторію (учень С. Богатирьова, 1929), в якій і викладав. Концертував разом з К. *Богуславським.* З 1951 у Нью-Йорку, проф. Укр. Муз. Інту. Гол. твори: опери «Маруся Богуславка», «Ганна» (незакінчена) і опера-казка «Івасик-Телесик»; для симфонічної оркестри: дві симфонії, поема, три сюїти; фортепіяновий концерт; твори для фортепіяна, скрипки та віольончелі, сольоспіви на слова Шевченка, Франка, Тичини, Славутича; дитячі пісні, хорові твори.

М. Фоменко

Фомін Євген (1910—42), поет родом з Кахівки. Навчався в Харківському Пед. Ін-ті, з 1935 жив у Києві. За другої світової війни був фронтовим кореспондентом газет. Улітку 1942 попав у нім. полон і був закатований ґестапівцями. Вірші почав писати з сер. 1920-их рр., належав до літ. орг-ції «Молодняк». Зб. «Поезії» (1927), «Засідання героїв» (1932), «Лірика» (1938), «Кров за кров» (1942); поема «Трипільська трагедія» (1929), казка для дітей (спільно з А. Шияном) «Івасик-Телесик» (1941) тощо. Посмертні вид. «Вибране» (1956, 1958, 1963).

Фомін Іван (1872—1936), рос. архітект родом з Орла, академік петербурзької Академії Мистецтв (1915); проєктував забудови в Петербурзі, в Криму і на Поділлі, зокрема садиби в Хмільнику (1911—15), в яких помітне навернення до рос. клясицизму. Брав участь у конкурсах на забудову Урядової площі і Контрактового будинку в Києві (1936) та будинку Земського банку в Одесі, проєктував (спільно з архітектом П. Абросімовим) будинок для НКВД, тепер Ради міністрів УССР (1934—37).

Фомін Олександер (1869—1935), видатний укр. ботанік родом з Саратовщини, д. чл. АН УРСР (з 1921). По закінченні Моск. Ун-ту працював у Юрієві (Дорпаті) і Тифлісі, де заклав ботан сад; з 1914 на Україні. 1914—27 проф. Київ. Ун-ту, з 1921 завідувач ботан. кабінету і гербарію АН УРСР, з 1922 керівник н.-д. катедри ботаніки при Ботан. Саді (з 1927 при Наркоматі Освіти УССР); з 1931 дир. Ін-ту Ботаніки АН УРСР; 1924 заснував журн. «Вісник Київ. Ботан. саду». Праці Ф. присвячені питанням морфології, систематики і фльори Кавказу, Криму, Сибіру, Дал. Сходу й України. Ф. розробив вперше ботан. районування України і систематичне вивчення спорових рослин УССР, вивчав сфагнові мохи околиць Києва і Харківщини, папоротеві тощо. За видатною участю Ф. розпочато монументальне вид. «*Флора УРСР*», частину першого тому якого написав він сам (1926).

О. Фомін

Фомін Олександер (1879—1947), маляр і педагог родом з Казані; закінчив петербурзьку Академію Мистецтв (1906, учень І. *Рєпіна*); портрети (М. Заньковецької, автопортрет), пейзажі (серія малюнків «Рання весна» та ін.). З 1936 викладав у Київ. Художньому Ін-ті.

Фондові (фундушеві) **маєтності** (з польс. fundusz — фонд), у В. Лит. Князівстві і Польщі землі, подаровані державою або шляхтою Кат. Церкві; на Гетьманщині у другій пол. 17 й у 18 в. землі, подаровані гетьманом або рос. царем правос. манастирям. Секуляризацію Ф. м. на Лівобережжі проведено 1786; на Правобережжі царський уряд конфіскував їх 1841—44, перетворивши на держ. т. зв. подуховні маєтності, прибутки з яких йшли на утримання духівництва.

Форґач (Forgách) Йоганн (1870—?), австро-угор. дипломат угор. походження; посол у Беоґраді, з березня 1918 на Україні, спочатку як гол. австр. торг. делеґації, згодом посол при Укр. Центр. Раді і Гетьманському Уряді. Ф. намагався контролювати дії укр. уряду, спричинився до анулювання таємної угоди про Галичину і Буковину та до недопущення укр. адміністрації на Холмщину. Неприхильно для українців інформував австр. уряд.

Фореґґер (справжнє прізвище Ґрейфентурн) Микола (1892—1939), оперовий режисер і балетмайстер родом з Самари. 1929—34 гол. режисер Харківської опери: ставив «Половецькі танки» з «Князя Ігоря» О. Бородіна; балети: «Ференджі» Б. Яновського і «Футболіст» В. Оранського; опери: «Весілля Фіґаро» В. Моцарта, «Машиніст Гопкінс» М. Брандеса. 1934—36 у Київ. опері поставив «Ґуґеноти» Д. Меєрбера, «Золотий обруч» Б. Лятошинського та ін. Ф. критикували за формалізм. 1938—39 гол. режисер і мист. керівник опери в Куйбишеві; там і помер.

Форманти, див. *Афікси.*

Форос (IX—14), с. м. т. Кримської обл., підпорядковане Ялтинській міськраді, положене на півд. березі Криму. Санаторія.

Форостенко Яків (1911—72), пілот-рекордсмен родом з Таганрогу. Інструктор Полтавської школи пілотів та Полтавського аеродрому, встановив у 1950-их рр. три всесоюзні та світові рекорди на пропелерних малих літаках, не перевершені упродовж наступних 20 рр. Пізніше працював у Москві.

Форостецький Василь (* 1913), графік і скульптор родом з м. Скадовського на Херсонщині; закінчив Київ. Художній Ін-т (1940). 1945—55 викладач Львівського Поліграфічного Ін-ту. Акварелі: «Дзвіниця Вірменської катедри у Львові», «Осінь» (1943), «Бориславські нафтопромисли» (1947), серія ліноґравюр до альбома «Першодрукар Іван Федоров» (1949), «Тарасове дитинство» (1963); оформлення кн. У галузі скульптури — меморіяльний ансамбль у Львові «Горб слави» (1945, спільно з М. Лисенком).

Форостина Євген (1883—1951), муз. діяч, диригент і композитор-автодидакт родом з Галичини, за фахом педагог. Диригент хору і довголітній дир. Муз. Інту ім. М. Лисенка в Стрию. Твори: муз. картина «Над Дніпром» (О. Олеся), музика до п'єси «Казка старого млина» (С. Черкасенка), 2 оперети: «Дівча з лілеєю» і «Ганджа Андибер». Фортепіянове тріо та струнний квартет; хори, сольоспіви. Ф. збирав укр. фолкльор (зокрема весільні пісні).

Форт Віліям (Fort William), див. *Порт Артур.*

Форт Шевченка — м. обл. підпорядкування Мангишлакської обл. Казахської РСР, положене на піво. Мангишлак. Порт на Каспійському м.; база рибного промислу; 22 400 меш. (1963). Засноване 1846 як Новопетровська кріпость, 1857 перейменоване на Форт Олександрівський. 1939 назване на вшанування Т. Шевченка, який тут відбував заслання (1850—57), Ф. Ш. Меморіяльний музей ім. Т. Шевченка і закладений ним парк.

Фортунатов Філіпп (1848—1914), видатний рос. мовознавець родом з Вологди. проф. Моск. Ун-ту (1876—1902), чл. Рос. Академії Наук (з 1902). Праці з індоевр., балто-слов. і заг. мовознавства в дусі суворого молодограматизму. Ф. був одним з піонерів слов. іст.-порівняльної акцентології, зокрема пояснив розподіл наголосів у сх.-слов. повноголоссі і рух наголосу типу *руќа — ру́ку*, що характеризує також укр. мову. Ф. був активним чл. комісії Рос. Академії Наук, що опрацювала «Доповідну записку про скасування обмежень укр. друкованого слова» (1905).

«Forum» квартальник англ. мовою, вид. *Укр. Братського Союзу* в Скрентоні (ЗДА), призначений гол. для молодшої ґенерації, виходить з 1967. Ред. А. Григорович, техн. ред. Я. Пронько. «Ф.» популяризує українознавство, подає хроніку культ. життя сучасної України і діяспори та огляди україніки у світі; багато ілюстрований.

Фостун Святомир (* 1924), письм. і журналіст, гром. діяч родом з Галичини. На еміґрації в Італії, Канаді й Англії; секретар *Союзу Українців у Великобрітанії* та (1971—73) Світового Союзу Вільних Українців. Автор кількох повістей, ст. у пресі, ред. комбатантського ж. *«Сурмач»* і тижневика *«Укр. Думка»*.

Фосфорити, осадова гірська порода морського походження, зформована гол. з фосфату кальцію (P_2O_5). Розрізняють багаті Ф., які мають понад 24% фосфорової кислоти P_2O_5, сер. (18—24%) та бідні (нижче 18%). Ф. використовуються гол. як фосфоритне добриво. На Україні поклади Ф. пов'язані перев. з крейдовими і палеогеновими відкладами. За пром. значенням розрізняють перспективні і малоперспективні родовища. У минулому (1870—1934) велике значення мали родовища на Подністров'ї (в Галичині в Незвиськах, гол. у 1930-их рр.).

Тепер до перспективних родовищ належать Синичино-Яремівське в Харківській обл. (пром. запаси 2 387 тис. т, пересічний зміст P_2O_5 — 18%). Ф. цих родовищ придатні для виробництва фосфоритного борошна. Малоперспективними є Малокомишуватське й Кременецьке в Харківській обл., Андріївське, Тернівське, Краматорське, Черкасько-Знам'янське в Донецькій обл., Стецьківське в Сумській обл. Родовища на Поділлі вже майже вичерпані.

Фотинський Орест (1863—1919), історик, співр. «Общества Исследователей Волыни» і завідувач церк. музею в Житомирі. Праці з історії та археології Волині в «КСт.» та ін. вид.; монографія «Из семейной хроники дворян Загоровских во второй половине XVI в.».

Фотій (бл. 820—890 рр.), патріярх, богослов, учений, церк. і політ. діяч Візантії. Цікавився слов. країнами і поширенням у них християнства, прихильно поставився до опрацювання перших перекладів церк. книг на слов. мову. Його дві проповіді, пов'язані з нападом Руси на Візантію 860, належать до найдавніших свідчень про цю подію. За Ф. позначився розкол між Сх. і Зах. Церквами.

Фотій († 1431), митр. київ. (1408—31), грек родом з Пелопоннесу; призначений царгородським патріярхом, жив у Москві і не був визнаний В. кн. лит. Витовтом, під впливом якого київ.-лит. митр. був поставлений *Григорій* Цамблак (1415—20). Щойно по смерті Цамблака вся київ. митрополія опинилася під керівництвом Ф., який сприяв посиленню впливів моск. політ. центру і зміцненню влади моск. царя.

Фотографія, спосіб отримання тривалих зображень на поверхні світлочутливих матеріялів, а також саме зображення зафіксоване на поверхні. На Україну Ф. принесли в 1840-их рр. чужинецькі фотографи (ф-фи), учасники щорічних міжнар. київ. ярмарків — «Контрактів», які часто залишалися на Україні; першими ф-фами-поселенцями були французи «Жак» і Шарль-Поль Гербст; останній відкрив у Києві даґеротипну студію; у 1852—58 англієць Джон Борн знімав кольодіоновим способом ланцюговий міст через Дніпро у Києві; у 1850-их рр. уже були в Києві й місцеві ф-фи: І. Чехович, І. Гудовський, Ф. Левдик, К. Воюцький (фотографував труну Т. Шевченка), М. Ґрос, Янк та ін. З 1864 мали фотостудії М. Бенземан, Франсуа де Мезер, автор краєвидів Києва 1860—80-их рр., Й. Кордиш (1868), М. Пастернак (1869) та ін.

У 1860—90-их рр. відкрилися фотостудії професіоналів в Одесі, Харкові, Полтаві та ін. більших м. Найвідомішими ф-фами-мистцями того часу в Одесі були Ф. Гавз, Мічрі, Федоровець, Хлопонін і К. Мигурський. У 1880—90 популярні були Антонопуло, Дімо, Чеховський та механік-винахідник Й. *Тимченко*, що збудував приладдя для здіймання й проєкції руху об'єктів. У Харкові з 1870-их рр. відомі О. Іваницький, Є. Трофимов, Р. Биковський. З 1884 там працював А. *Федецький*, зачинатель кіномистецтва на Україні і трикольорової Ф., відзначуваний на закордонних виставках за мист. портрети і краєвиди. З 1880—90-их рр. відомі О. Сучкова, Г. Серебрин, В. Тимошенко, Р. Тукен та ін. У Полтаві з поч. 1880-их рр. працював Й. Хмілевський, автор альбому Ф. з місць, пов'язаних з життям М. Гоголя, Ф. з свята відкриття пам'ятника І. Котляревському (1903) і великої серії Ф. будинку Полтавського Земства (1908—09).

До 1914 в Києві було чимало ф-фів-мистців і професіоналістів-науковців: Аршеневський, М. Бобир, І. Гаас, А. Губчевський, І. Єзерський, К. Парчевський, М. Шукін і зокрема викладач Ф. в Київ. Політехніці, згодом у Київ. Художньому Ін-ті та Кіноін-ті — М. *Петров* і дослідник мікрофотографії В. Фаворський. У кін. 19 в. постали фотоорг-ції як відділи при філіях Імператорського Рос. Техн. Т-ва в Харкові (1891), Одесі (1897) та Києві (1899), а також т-ва «Аматорів Ф. мист. і наук. характеру в Одесі, Харкові (1891), Симферополі (1896), Єлисаветграді (1901) та найдіяльніше т-во «Даґер» всеукр. характеру у Києві (1901—17; співзасновник і гол. 1906—12 М. Петров). Воно влаштовувало доповіді, екскурсії, конкурси, 1908 організувало Всеукр. з'їзд діячів Ф. і міжнар. виставку мист. Ф. в Києві, там само 1911 влаштувало міжнар. сальон мист. Ф.

Побіч мист. поширилася комерційна Ф., особливо по винаході (1871) англійцем Р. Меддоксом броможелятинових платівок. До 1914 в самому Києві працювало бл. 70 комерційних ф-фів (в Одесі бл. 40, в пов. м. по бл. 10, у містечках по 2—3). У Києві було 6 крамниць з фотоприладдями (у тому ч. «Укр. фотомаґазин» І. Коносевича); існували курси практичної Ф. Бернадського; робітники фотостудій Києва мали свої проф. т-ва.

Піонерами Ф. на Зах. Укр. Землях були в 2 пол. 19 в. А. Карпюк, В. *Шухевич* (у Львові), С. *Дмоховський*, Є. Любович (з 1911) у Перемишлі, Ф. Величко в Станиславові. Орг-цію фотоаматорів створено щойно при Пресовій Квартирі УСС наприкінці 1914 у Карпатах. Перші Ф.

«в полі» робили І. *Іванець*, Ю. *Буцманюк*, Б. *Гнатевич*, В. Клим, Т. Мойсеович, М. *Угрин-Безгрішний*, Т. Яцура та ін. (Виставка 1916 у Відні, повторена 1934 у Львові). Гуртки Ф.-аматорів діяли також у таборах інтернованих у Чехо-Словаччині в Ліберці (1920), Йозефові (гол. О. Балицький, виставка 1923).

У 1920-их рр. постали у Львові: Секція фотографічна при Соколі Батьку (гол. Ю. Вінцковський, Ю. Бонковський, А. Цибульський, В. Савицький та В. Голіян; 1926 виставка укр. краєвиду в Станиславові), Субреферат світлин при Екон. рефераті Верховної Пластової Ради (гол. В. Голіян, Ю. Дорош, який 1929 опрацював перший кінофільм з пластового табору) і Секція Ф. при Т-ві студентів-техніків «Основа». 1930 постало Укр. Фотографічне Т-во УФОТО у Львові (ініціятор і гол. С. Дмоховський) з філіями в Станиславові і Тернополі. Т-во мало 216 чл. (1936), свою домівку, робітню й бібліотеку; 1933—39 видавало ж. «*Світло й Тінь*» (гол. ред. О. Мох, С. Щурат). УФОТО влаштовувало щомісячні внутр. виставки і щорічні репрезентативні. Чл. т-ва брали участь у виставках у Чікаґо (1933), Всеслов'янській мист. фотовиставці у Заґребі (1935) та у фото-конкурсах Альфа, Перуц, Кодак, Філіпс й Еро. Разом з туристично-краєзнавчим т-вом «Плай» влаштувало 1935 виставку «Наша Батьківщина у світлині» з 68 учасниками. Визначніші чл. т-ва: О. Балицький, Ю. Дорош (автор «Підручника фотографа» і «Побільшення»), О. Пежанський, Я. Савка, В. Савицький, Д. *Фіґоль*. Комерційно Ф. займалися у Львові Л. Янушевич, Я. Шалабавка.

По революції, в 1920—30-их рр. і по другій світовій війні, на Україні поширилися фотоаматорські гуртки в установах, гром. орг-ціях, на фабриках. Вони періодично влаштовують в усіх обл. центрах виставки Ф. і пересувні виставки також поза Україною та конкурси з грошовими преміями. З учасників тих виставок рекрутуються фоторепортери для преси. Відомі з 1930-их рр. фото-журналісти К. Лішко, Білоцерківський, Г. Угринович; по війні популярні Б. Градов, Ф. Федоров, М. Козловський, Ю. Шевцов, Е. Анціс (тепер у ЗДА), В. Примаченко, І. Кропивницький, О. Стародуб (натюрморт і портрет), С. Александрович, В. Сметанич, В. Чупринин, А. Куцан, І. Хижняк, Я. Дацюк, І. Охріменко, Ю. Самеляк, Р. Якименко та багато молодших. Короткий час у Харкові появлялися ж. «Фото-Кіно» (1924), «Фото для всіх» (1928—30) і «Фото соцбудівництву» (1932—34).

«Спрацьовані руки», фото О. Пежанського, нагороджене на конкурсі 1970 в Нью-Йорку

У 1920—30-их рр. фототехніків-лаборантів і ф-фів готували мист. пром. школи; мист. Ф. викладали також у Київ. Художньому Ін-ті та Київ. Ін-ті Кінематографії. Найвідоміші мистці-ф-фи того часу, учні М. Петрова Д. *Демуцький* та П. Новицький, працювали кінооператорами в мист. фільмах, І. Єзерський, Озеров, О. Дмитрієв як портретисти. По війні Ф. викладають на кінооператорському фак-ті Київ. Театрального Ін-ту ім. Карпенка-Карого; техніку Ф. — також у Львівському Поліграфічному Ін-ті. Для потреб побуту влаштовуються періодично в більших м. курси Ф., які випускають ф-фів-техніків. При Мін-ві культури у Києві існує експериментальна фотостудія. Виробництво фотоматеріялів — кінофільми і великоформатні фотофільми виробляються в м. Шостці Сумської обл., фотограф. папір на фотофабриках в Києві і в Переяславі-Хмельницькому. Фотоапаратура виробляється в Києві (камера для 35 мм. фільму «Киев-4») і біля Харкова («ФЭД-2» і «Зоркий»). У Києві виробляють ще дзеркальну однолінзову камеру «Салют» (6 x 6 см) і камеру «Киев-Вега 2» (для малоформатних Ф.). Фотопобільшувачі виробляються у Дніпропетровському, освітлювальна апаратура у Києві (фабрика «КИНАП») та в Одесі, де також виробляють кіноапаратуру.

На еміґрації в ЗДА кол. чл. УФОТО відновили 1950 т-во з тією ж назвою як Секцію Літ.-Мист. Клюбу в Нью-Йорку; 1954—56 в щоденнику «Свобода» вони мали «Сторінку фото-кіноаматора» (ред. С. Федів), поза тим влаштовують виставки, фото-архіви (М. Пежанський) тощо. Т-во очолювали м. ін. С. Федів, Р. Загайкевич, Б. Полянський. В більших укр. скупченнях у ЗДА і Канаді укр. проф. ф-фи мають фото-студії, напр. «Дарк» (О. Даркович) у Чікаґо, «Мева» (О. Соловій) у Філядельфії, Й. Старостяк, В. Гришин, С. Тур, Л. Майстренко в Нью-Йорку та ін. Також укр. преса має своїх фоторепортерів: Р. Сохан-Гадзевич («Свобода»), М. Ганусей («Америка»), В. Ке («Новий Шлях») та ін.

В. Павловський, Р. Миколаєвич
М. Пежанський

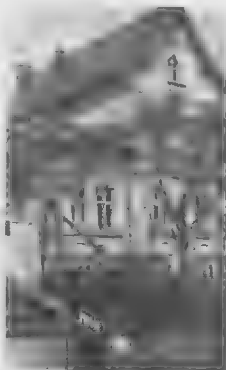
Фрадкін Мойсей (* 1904), графік родом з Чернігівщини; учився в Харківському Художньому Ін-ті, в якому викладав

1931—71. Станкова та книжкова графіка перев. в техніці дереворит й ліноритy: «Похорон у містечку» (1927), «Рибалки» (1930), «Весна» (1956), «Йшла синичка по водичку» (1961); ілюстрації до зб. жид. нар. пісень і вибраних творів Шолом-Алейхема (1937—40), до казок І. Франка (1947) та ін. У 1930-их рр. Ф. був критикований за формалізм і «бойчукізм».

Фраєрман Теофіль (1883—1957), маляр-імпресіоніст; родом з Бердичева; мист. освіту здобув в академіях мистецтв у Мюнхені (1903) і Парижі (1905); з 1920 — викладач, з 1935 проф. Одеського Художнього Училища. Портрети, пейзажі, натюрморти.

Франк (Frank) Ганс (1900—46), нім. правник і націонал-соц. діяч; 1934 — мін. юстиції. 1939—45 ген.-губернатор окупованої частини Польщі і Галичини (див. *Генерал-Губернаторство*) з осідком у Кракові. Застосовував дискримінаційну й екстермінаційну політику супроти поль., жид. й укр. населення. Толерував в обмежених рамках діяльність *Укр. Центр. Комітету* (допомогова і культ. праця), намагався підтримувати напруження між поляками й українцями. Сприяв плянам майбутньої германізації Галичини. На Нюрнберзькому процесі гол. воєнних злочинців засуджений на смертну кару і страчений.

Франка Івана літературно-меморіяльні музеї, створені у місцевостях і будинках, у яких жив Ф. Гол. музей у Львові, де жив Ф. 1902—15, заснований 10. 10. 1940, з філіями з 1945 у рідному селі Івана Франка (кол. Нагуєвичі) і в с. Криворівні, у якому Франко перебував щороку влітку 1901—14. Крім хатнього устаткування, зокрема у Львові (робочий кабінет Ф. й особисті речі), у музеях зберігаються майже всі перші вид. творів, журнальний архів Ф. і відгуки на його писання, архівні документи, фотографії, рукописи, матеріяли, що стосуються його літ.-наук., політ. і гром. діяльности, ювілейних святкувань і похорону. У Львівському музеї хронологічно зображено життєвий і творчий шлях Ф. Тут зібрано бл. 4 000 експонатів. У селі Івана Франка і б. музею-садиби в Криворівні поставлено пам'ятники Ф.

Будинок Літ.-меморіяльного музею І. Франка у Львові

Франко (псевд. Джеджалик, Живий, Кремінь, Мирон та ін.) Іван (27. 8. 1856 — 28. 5. 1916), письм., поруч Шевченка один з найвизначніших духових провідників України, вчений, гром.-політ. діяч, публіцист. Ф. нар. у с. Нагуєвичах (тепер с. Івана Франка) Дрогобицького пов., в родині селянина-коваля. 1875 закінчив у Дрогобичі гімназію і розпочав студії (клясична філологія й укр. мова та література) у Львів. Ун-ті. Перші літ. твори Ф. — вірші (1874) і повість «Петрії і Довбущуки» (1875) були друковані в студентському ж. «*Друг*», чл. редакції якого він став з 1875. Активна гром.-політ. і вид. діяльність та листування з М. *Драгомановим* привернули увагу поліції, і 1877 Ф., разом з М. *Павликом*, О. *Терлецьким* й ін., був заарештований за соц. пропаґанду. Після 8-місячного ув'язнення Ф. ще активніше включається в гром.-політ. роботу, допомагає в орг-ції гуртків у Львові, дописує до поль. газ. „Praca“, знайомиться з працями К. Маркса й Ф. Енґельса, та разом з Павликом засновує 1878 ж. «*Громадський Друг*», який після конфіскації виходив п. н. «*Дзвін*» і «*Молот*». 1880 Ф. вдруге заарештовують, обвинувачуючи в підбурюванні селян проти влади. Після 3-місячного ув'язнення Ф. перебував під наглядом поліції і був змушений припинити студії в ун-ті. Перший період Ф. визначають його політ. поезії, своєрідні нар. гімни: «Каменярі» (1878), «Вічний революціонер» (1880), «Не пора . . .» (1880) та ін., як також повісті „Boa constrictor“ (1881), «Борислав сміється» (1881), «Захар Беркут» (1882) та низка літературознавчих і публіцистичних ст. 1881 Ф. став співвидавцем ж. «Світ», після закриття (1882) якого працював в ред. ж. «*Зоря*» і газ. «*Діло*» (1883—85). Розійшовшися з народовцями, які побоювалися його радикально-соц. і рев. ідей, Ф. пробував заснувати незалежний орган і для здобуття підтримки двічі їздив до Києва — 1885 і 1886; там познайомився з київ. культ. діячами, серед ін. з М. Лисенком і М. Старицьким, і в травні 1886 одружився з О. Хоружинською. Після невдачі з укр. журн. Ф. став співр. поль. газ. „Kurier Lwowski“. Період десятилітньої (1887—97) праці в поль. (також „Przyjaciel Ludu“) і нім. („Die Zeit“) пресі Ф. назвав «в наймах у сусідів».

І. Франко

1888 Ф. деякий час співробітничав у ж. «Правда». Зв'язки з наддніпрянцями спричинили третій арешт (1889). 1890 за

підтримкою М. Драгоманова Ф. стає співзасновником Русько-Укр.-Радикальної Партії, підготувавши для неї програму, та разом з М. Павликом видає півмісячник «*Народ*» (1890—1895). 1895, 1897 і 1898 Радикальна Партія висувала Ф. на посла віденського парляменту і гал. сойму, але, через виборчі маніпуляції адміністрації і провокації ідеологічних і політ. противників, без успіху. 1899 в Радикальній Партії зайшла криза, і Ф. спільно з народовцями заснував Нац.-Дем. Партію, з якою співпрацював до 1904, і відтоді покинув активну участь у політ. житті. На гром.-політ. відтинку Ф. довгі роки співпрацював з М. Драгомановим, цінуючи у ньому «евр. політика». Згодом Ф. розійшовся з Драгомановим у поглядах на соціялізм і в питанні нац. самостійности, закидаючи йому пов'язання долі України з Росією («Суспільно-політ. погляди М. Драгоманова», 1906). Поряд активної гром. і літ. діяльности, Ф. продовжував свої студії, спочатку в Чернівецькому Ун-ті (1891), готуючи дисертацію про І. Вишенського, згодом у Віденському; там 1. 7. 1893 захистив докторську дисертацію у відомого славіста В. Яґіча про духовний роман «Варлаам і Йоасаф». 1894 Ф. габілітувався у Львів. Ун-ті з історії укр. літератури, але професури не здобув через опір намісника Бадені і гал. реакційних кіл. 1894—97 Ф. разом з дружиною Ольгою видавав ж. «*Житє і Слово*», в якому серед ін. появилася його ст. «Соціялізм і соціял-демократизм» (1897) з гострою критикою укр. соціял-демократії й соціялізму Маркса й Енґельса. Критику марксизму, як «релігії, основаної на догмах ненависти і клясової боротьби», Ф. продовжив у передмові до зб. «Мій Ізмарагд» (1897).

З 1894, з приїздом М. Грушевського до Львова, Ф. тісно співпрацював з НТШ (1899 став його д. чл., 1904 — почесним), публікуючи у «ЗНТШ» більшість своїх наук. праць, іст.-літ. нотаток, рецензій; Ф. працював також в Етногр. Комісії, очолював Філол. Секцію НТШ (1898—1908). Саме завдяки Ф. і Грушевському НТШ стало фактичною академією наук напередодні війни 1914. 1898 укр. громада урочисто відзначила 25-літній ювілей літ. діяльности Ф. Покинувши 1897 журналістику, до чого спричинилася його ст. у віденській газ. „Die Zeit", в якій він назвав Міцкевіча поетом зради (Der Dichter des Verrates), Ф. повністю віддається спільно з Грушевським і В. Гнатюком редаґуванню «*Літ.-Наук. Вісника*»; фактично вся ред. була в руках Ф.

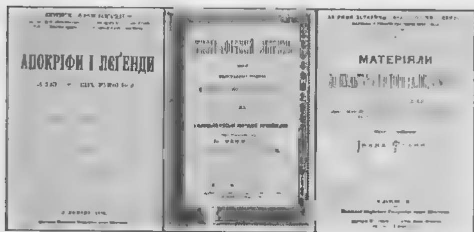
З 1908 стан здоров'я Ф. значно погіршився, однак він продовжував працювати до кін. свого життя. За останній період він написав «Нарис історії укр.-руської літератури» (1910), «Студії над укр. нар. піснями» (1913), здійснив велику кількість перекладів з античних поетів. 1913 вся Україна святкувала 40-ий ювілей літ. праці Ф. Помер Ф. у Львові, похований на Личаківському цвинтарі.

Надгробок І. Франка на Личаківському цвинтарі у Львові (скульптор С. Литвиненко)

Всебічно обдарований, енциклопедично освічений і надзвичайно працьовитий, Ф. виявив себе на багатьох ділянках укр. культури. Він був поетом, прозаїком, драматургом, критиком й істориком літератури, перекладачем і видавцем. Сюжети для своїх творів Ф. черпав з життя і боротьби рідного народу, але також з першоджерел людської культури — зі Сходу, античної доби й Ренесансу. Він був «золотим мостом» між укр. і світовими літературами.

Стильово Ф. належить до перших реалістів в укр. літературі. Він найвизначніший поет пошевченківської доби. Новаторською була вже його друга зб. «З вершин і низин» (1887, поширена 1893), охоплювала гол. твори його суспільної лірики («Товаришам з тюрми», «Вічний Революціонер», «Каменярі», «Земле моя», «Тюремні сонети» та ін.). Вона революціонізувала молоде покоління, через що в Росії була заборонена. Вершиною інтимної лірики Ф. є його «Зів'яле листя» (1896). У зб. «Мій Ізмарагд» (1897) переважають філос. мотиви: рефлексії поета про добро й зло, красу і вірність, обов'язок і зміст людського життя. Але й у ній знаходимо зразок суспільної лірики, в якій Ф. увіковічнив страждання рідного народу («По селах», «До Бразілії» та ін.). Драму власного життя Ф. відобразив у зб. «Із днів журби» (1900). Програмова зб. „Semper tiro" (1906) є мист. кредо поета-борця. Велику майстерність виявив Ф. і в широких епічних поемах «Панські жарти» (1887), «Сурка» (1890), «Смерть Каїна» (1889), «Іван Вишенський» (1900) й ін. Багато автобіографічного вклав Ф. у свою найвизначнішу поему «Мойсей» (1905), в якій на матеріялі біблійного сюжету показано конфлікт вождя з народом, засуджується зрада нац. інтересів та проголошується ідея служіння рідному народові.

Проза Ф. охоплює понад 100 оп., новель та десять повістей і романів. Вона починається з т. зв. «бориславського циклу» (від 1877), в якому Ф. подає жахливий образ і глибоку аналізу соц. зла в тогочасній Галичині. Зубожіння й про-

Монтаж з обкладинок наук. праць І. Франка

летаризація гал. села лягли в основу його зб. «В поті чола» (1890) і «Галицькі образки» (1897), до яких належать автобіографічні оп.: «Малий Мирон», «Грицева шкільна наука», «Олівець», „Schönschreiben" та ін. Вершиною прози Ф. є повість „Boa constrictor" (1878) і соц. роман «Борислав сміється» (1882). У них уперше відображені початкові форми рев. боротьби робітництва та стихійне пробудження його клясової свідомости. На основі старих укр. літописів Ф. написав іст. повість «Захар Беркут» (1882), в якій відобразив героїчну боротьбу укр. верховинців проти монголів 1241. До іст. творів ще належить «Герой поневолі» (1904) про революцію 1848 у Львові та «Великий шум» (1907) про скасування панщини. Моральному розкладові «верхів» тогочасного суспільства в Галичині Ф. присвятив романи «Для домашнього вогнища» (1892), «Основи суспільности» (1895) і «Перехресні стежки» (1899—1900). Повість «Лель і Полель» (1887) має дидактичний характер. Проза Ф. відзначається жанровим багатством і реалістичним зображенням життя всіх прошарків суспільства.
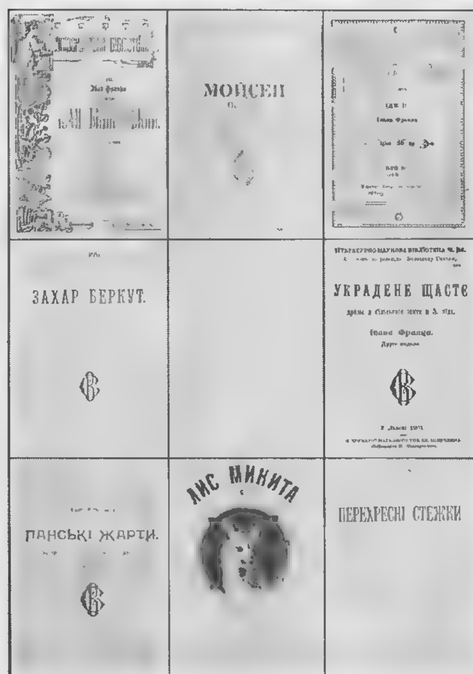
У драматургії Ф. виявив себе майстром соц.-психологічної та іст. драми й комедії. Перші його спроби на цьому полі походять ще з гімназії: «Юґурта» (1873), «Три князі на один престол» (1874) та ін. Найбільше п'єс Ф. написав у 90-их рр. Визначніші з них соц.-психологічна драма «Украдене щастя» (1893) й віршована іст. драма «Сон князя Святослава» (1895). З більших п'єс відомі ще комедії «Рябина» (1886) й «Учитель» (1896), з одноактівок «Останній крейцар» (1879), «Будка ч. 27» (1893), «Кам'яна душа» (1895), «Майстер Черняк» (1896) і «Суд св. Миколая» (вперше вийшла 1920). У жанрі дитячої літератури Ф. збагатив укр. літературу кн. «Коли ще звірі говорили» (1899), «Лис Микита» (1890), «Пригоди Дон-Кіхота» (1891), «Коваль Бассім», «Абу-Каземові капці» (1895) тощо. Особливо треба відзначити перекладницьку діяльність Ф., яку він не припиняв усе своє життя. Ф. перекладав з 14 мов, серед ін. Гомера, Данте, Шекспіра, Ґете, Золя, Б'єрнсона. З слов. клясиків Ф. перекладав Пушкіна, Лермонтова, Чернишевського, Герцена, Некрасова, Міцкевіча, Ґомуліцького, Асника, Гавлічка-Боровського, Яна Неруду, Махара, Халупку та ін.

Праці Ф. з теорії й історії літератури та літ. критики, починаючи з докторської дисертації «Варлаам і Йоасаф...» (1895) та габілітаційної — «Розбір ,Наймички' Шевченка» (1895), є цінним вкладом в укр. літературознавство. Найбільшою наук. працею Ф. є 5-томове вид. «Апокрифів і леґенд з укр. рукописів» (1896—1910) — монументальна зб. текстів рукописного матеріялу з наук. аналізою. До студій Ф. з старої і сер. доби належать: «Св. Климент у Корсуні» (1902—04), «Карпато-руське письменство XVII—XVIII вв.» (1900), причинки до історії укр. старовинної драми, зокрема вертепної («До історії укр. вертепа XVIII в.», 1906). З нової літератури Ф. присвятив увагу творчості І. Котляревського, М. Шашкевича, Т. Шевченка, О. Федьковича, О. Кониського, Лесі Українки, С. Самійленка, В. Винниченка та ін. Низку розвідок Ф. присвятив слов. літературам, особливо рос. і поль., як також зах.-евр. Підсумком літературознавчих студій і монографій була ст. «Южнорусская литература» (1904) у словнику Брокгавза і Ефрона та заг. курс «Нарис історії укр.-руської літератури до 1890 р.» (1910). Теоретичні погляди про завдання літератури Ф. зформулював у студіях «З секретів поетичної творчости» (1898) і «Теорія і розвій історії літератури» (1899), в яких підкреслював суспільний підклад літ. твору, однак за вихідну точку при його оцінці Ф. вважає артистичний хист автора та літ.-естетичні цінності твору. При студії літ. пам'яток Ф. користувався порівняльною й іст.-культ. методами.

На відтинку мовознавства Ф. присвятив увагу питанню літ. мови: «Етимологія і фонетика в южноруській літературі», «Літ. мова і діялекти» (1907), «Причинки до укр. ономастики» (1906) й ін. Ф. відстоював думку про єдину укр. літ. мову, вироблену на наддніпрянських діялектах і збагачену зах.-укр. говірками. За праці на відтинку філології Харківський Ун-т 1906 нагородив Ф. почесним докторатом, крім того, він був чл.

багатьох слов. наук. т-в. Пропозиція О. Шахматова і Ф. Корша про обрання Ф. чл. Рос. АН, не була здійснена через заборону царського уряду.

У ділянці фолкльору й етнографії Ф. зібрав багато джерельного матеріялу, написав низку студій і ст. про одяг, хар-

Монтаж з обкладинок літ. творів І. Франка: Іван Вишенський, Мойсей, З вершин і низин, Захар Беркут, Зівяле листе, Украдене щастє, Панські жарти, Лис Микита, Перехресні стежки

чування, нар. мистецтво, вірування населення Галичини, які публікував у ж. «Світ», «Друг», «Житє і Слово», «Зоря», «Киевская Старина», «ЗНТШ» та ін. З 1898 Ф. керував Етногр. Комісією НТШ (до 1913) і разом з В. Гнатюком редаґував «Етногр. Збірник». До важливіших студій Ф. з ділянки фолкльору належать: «Дещо про Борислав» (1882), «Жін. неволя в руських піснях народних» (1883), „Jak powstają pieśni ludowe?“ (1887), «Вояцька пісня» (1888), «Наші коляди» (1889), «Із уст народу» (1894—95), „Eine ethnologische Expedition in das Bojkenland“ (1905), «Огляд праць над етнографією Галичини в XIX ст.» (1928). Капітальною фолкльористичною працею є «Студії над укр. нар. піснями (3 т. у «ЗНТШ»; окреме вид. 1913), в яких Ф. застосував іст.-порівняльну методу.

Філос.-соціологічні й суспільно-політ. концепції Ф. трактував у студіях „Nauka i jej stanowisko wobec klas pracujących“ (1878), «Мислі о еволюції в історії людськости» (1881—82), «Найновіші напрямки в народознавстві» (1895); студію «Соціялізм і соціял-демократизм» (1897) Ф. присвятив критиці «наук. соціялізму» і матеріялістичної концепції історії, «Що таке поступ?» (1903) — оглядові суспільно-культ. розвитку з критикою ком. концепції держави.

Екон. праці Ф., трактовані в іст. пляні, присвячені станові робітництва: «Промислові робітники в сх. Галичині й їх плата р. 1870» (1881), «Про працю» (1881), а також селянства в Галичині: «Зем. власність у Галичині» (1887 і 1914), «Еміґрація гал. селян» (1892), «Селянський рух у Галичині» (1895), «Гримайлівський ключ в 1800 р.» (1900), «Селянський страйк в Східній Галичині» (1902), «Громадські шпихлірі і шпихлірський фонд у Галичині 1784—1840» (1907).

Тісно пов'язані з соціологічними, суспільно-політ. і екон. іст. розвідки Ф., бл. 100 друкованих праць, більшість з них присвячені сел. рухові і революції 1848 в Галичині та поль.-укр. взаєминам. До першої групи належать: «Поль. повстання в Галичині 1846 р.» (1884), «Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині» (1898 і 1913), «Лук'ян Кобилиця. Епізод з історії Гуцульщини в першій пол. XIX ст.», «Причинки до історії 1848 р.». До другої — «Дещо про стосунки поль.-руські» (1895), «Поляки й русини» (1897, нім. і укр. мовами), «Нові причинки до історії поль. суспільности на Україні в XIX ст.» (1902), «Русько-поль. згода і укр.-поль. братання» (1906). Ін. іст. праці Ф.: причинки до іст. Церкви (2 розвідки про єп. Йосифа Шумлянського, 1891 і 1898), «Хмельнищина 1648—49 рр. у сучасних віршах» (1898), «Тен як історик франц. революції» (1908), «Стара Русь» (1906), «Причинки до історії України-Руси» (1912), ст. з старої історії України та багато ін.

Характеристична для еволюції світогляду Ф. його публіцистика, якій не бракувало й наук. підходу, тому часто в його творчості втрачаються грані між наук і публіцистичними есеями. Ф. бачив Україну як суверенну одиницю «у народів вольних колі». При цьому він багато уваги приділяв здобуттю заг.-людських прав. Почавши свою гром. діяльність з москвофільського гуртка, він незабаром покинув його для народовецького табору. За студентських часів Ф. захоплювався соціялізмом, студіював Маркса й Енґельса, а коли побачив облудність «нової релігії», її завзято поборював. Назагал у Ф. помітна еволюція від крайньо-

го радикалізму до поступового націоналдемократизму.

На світогляд Ф. мали вплив позитивізм філософії Конта і Спенсера, еволюціонізм у природознавчих дослідах Дарвіна і Геккеля, теорії франц., нім., рос. соціологів, літ. критики від Буальо і Лессінґа до Тена, Леметра, Ґійо, Брюнетьєра, Брандеса та ін. Проте, Ф. залишився собою, мав власний світогляд й увійшов у свідомість наступних поколінь, як невтомний будівничий людських душ укр. народу.

Тепер на Україні використовується культ Ф. для політ. цілей, а сов. франкознавство однобічно і тенденційно насвітлює його творчість, представляючи Ф. як активного поборника ідей «укр.-рос. єднання», переконаного соціяліста, войовничого атеїста. На Україні низка його творів вилучена з ужитку: «Не пора...», «Великі роковини», «Розвивайся ти, високий дубе...», ін. зфальшовані чи тенденційно скорочені (передмова до зб. «Мій Ізмарагд», «Що таке поступ», «Соціялізм і соціял-демократизм», «Народники і марксисти», «Соц. акція, соц. питання і соціялізм», рецензія на кн. Ю. Бачинського „Ukraina irredenta", «Михайло Павлик, замість ювілейної сильветки» й ін.). З другого боку, наголошується вплив рос. рев. демократів на Ф., а одночасно штучно підкреслюється ворожі взаємини між Ф. і Грушевським, укр. консервативним табором тощо.

Твори: Найповніші вид.: Зб. творів т. 1—3, вид. Вік, К. 1903—05. Твори. У 30 тт. Х. 1924—29; Твори в 20 тт. К. 1950—56; Твори в двадцяти тт. В-во Книгоспілка, Нью-Йорк 1956—62; Зібрання творів у п'ятидесяти тт., розпочате в Києві з 1976; Вибрані суспільно-політ. і філос. твори. К. 1956; Про театр і драматургію. К. 1957; Пед. ст. і висловлювання. К. 1960; Літ. спадщина. т. 1—4. К. 1956—67; „Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine". Берлін 1963.

Література: Кримський А. Іван Франко. Л. 1900; Возняк М. Житє і значінє Івана Франка. Л. 1913; Колесса О. Наук. діяльність Івана Франка. ЛНВ 1913, кн. 9; Євшан М. Іван Франко. Нарис його літ. діяльности. ЛНВ, кн. 9. 1913; Єфремов С. Співець боротьби і контрастів. К. 1913; Смаль-Стоцький С. Характеристика літ. діяльности Івана Франка. Л. 1913; Лозинський М. Іван Франко. Життя і діяльність. Значіння. Вид. СВУ. Відень 1917: Коцюбинський М. Іван Франко. К. 1917; Дорошенко В. Спис творів Івана Франка з додатком спогадів про нього і рецензій на його писання. Матеріяли до укр. бібліографії, т. IV, вид. НТШ. Л. 1918; Грушевський М. Апостолові праці. ж. Україна, кн. 6. К. 1926; Багалій Д. Іван Франко як наук. діяч. ж. Україна, кн. 6. К. 1926; Возняк М. Іван Франко в добі радикалізму. ж. Україна, кн. 6. К. 1926; Іван Франко. Збірник. За заг. ред. І. Лакизи, П. Филиповича, П. Кияниці. Книгоспілка. Х. 1926; Возняк М. Матеріяли до життєпису Івана Франка. За сто літ, кн. І. К. 1927; Музичка А. Шляхи поетичної творчости Івана Франка. Х. 1927; Свєнціцький І. Суспільне тло творчости Івана Франка. ЗНТШ, т. XCIX. Л. 1930; Гординський Я. Сучасне франкознавство (1916—1932), ЗНТШ, т. CLIII. Л. 1935; Manning C. Ivan Franko. Нью-Йорк 1938; Зеров М. Франко — поет. В кн. До джерел. Кр.—Л. 1943; Іван Франко. Ст. і матеріяли. Зб. I—XII. Л. 1948—65; Nevrlý M. Ivan Franko, ukrajinský basník-revolucionář. Прага 1952; Возняк М. З життя і творчості Івана Франка. К. 1955; Дей О. Іван Франко і нар. творчість. К. 1955; Білецький О., Басс І., Кисельов О. Іван Франко. Життя і творчість. К. 1956; Кирилюк Є. Іван Франко. Біографічний нарис. К. 1956; Шаховський С. Майстерність Івана Франка. К. 1956; Білоштан Я. Драматургія Івана Франка. К. 1956; Слово про Великого Каменяра. I—II. К. 1956; Іван Франко у спогадах сучасників. Л. 1956; Кобилецький Ю. Творчість Івана Франка. К. 1956; Сидоренко Г. Літ.-критична діяльність Івана Франка. К. 1956; Брагінець А. Філос. і суспільно-політ. погляди Івана Франка. Л. 1956; Вірник Д., Голубовська Є. Економічні погляди Івана Франка. К. 1956; Іван Франко як історик. Зб. статтей. К. 1956; Дорошенко В. Великий Каменяр. Життя й заслуги Івана Франка. Вінніпеґ 1956; Його ж. Страдницький шлях Івана Франка. ЗНТШ, т. CLXVI. Нью-Йорк 1957; Ломова М. Етнографічна діяльність Івана Франка. К. 1957; Колесник П. Син народу. К. 1957; Вервес Г Іван Франко і питання укр.-поль. літ.-гром. взаємин 70—90-их рр. XIX ст. К. 1957; Jakóbiec M. Iwan Franko. Варшава 1958; Возняк М. Велетень думки і праці. К. 1958; Лисенко О. Соціологічні погляди Івана Франка. К. 1958; Журавська І. Іван Франко і зарубіжні літератури. К. 1961; Білецький О. Художня проза; Поезія; Світове значення Івана Франка. В кн. Зібрання праць, у 5 тт., т. 2. К. 1965; Каспрук А. Філософські поеми Івана Франка. К. 1965; Мороз М. Іван Франко. Бібліографія творів 1874—1964. К. 1966; Кирилюк Є. Вічний революціонер. К. 1966; Дорошенко І. Іван Франко — літ. критик. Л. 1966; Іван Франко. Документи і матеріяли 1856—1965. К. 1966; Кравців Б. Суспільно-політ. погляди Івана Франка й радянське франкознавство. В кн. Іван Франко про соціялізм і марксизм. Нью-Йорк 1966; Стецюк Б. Іван Франко як клясичний філолог. ЗНТШ, т. CLXXXII. Нью-Йорк 1967; Сверстюк Є. Іван Франко. В кн. Широке море України. Документи самвидаву з України. Париж 1972; Рудницький Л. Іван Франко і нім. література. Мюнхен 1974; Wacyk N. Ivan Franko: His Thoughts and Struggles. Нью-Йорк 1975; Actes de la journée Ivan Franko. Sorbonne, le 12 Novembre 1977. Париж—Мюнхен 1977; Микитась В. Ідеологічна боротьба навколо спадщини Івана Франка. К. 1978; Hlynsky B. Ivan Franko et Emile Zola. Гамбурґ 1979; Дей О. Іван Франко. К. 1981; Іван Франко — майстер слова і дослідник літератури. К. 1981: Войтюк А. Літературознавчі концепції Івана Франка. К. 1981; Шляхами І. Франка. Л. 1982.

А. Жуковсъкий

Франко (Хоружинська) Ольга (1864—1941), гром. діячка і видавець, дружина Івана Ф., родом з с. Бірки на Сумщині, дочка дрібного поміщика. Авторка розвідки «Карп. бойки і їх родинне життя» (альманах «Перший вінок», 1887). Разом з І. Франком видавала ж. «*Житє і Слово*» (1894—97).

Франко Петро (1890—1941), педагог і письм., син Івана Ф., нар. в с. Нагуєви-

чах б. Дрогобича; закінчив Львівську Політехніку; співорганізатор Пласту, з 1914 в Леґіоні УСС, командував сотнею, в УГА 1919 організував авіяційний полк. У 1920-их рр. був учителем у Коломиї, 1927–36 в УССР, працював інж., з 1939 викладав у Львівському Торг.-Екон. Ін-ті, 1940 обраний депутатом Верховної Ради СССР. Автор підручника шведської руханки, історії і теорії руханки; іст. оп. «Махнівська попівна», «В пралісах Бразилії»; спогадів «І. Франко зблизька»(1937), кіносценарія за повістю «Борислав сміється» й ін. З поч. сов.-нім. війни вивезений сов. владою з Галичини. Загинув за невідомих обставин.

П. Франко

Франко Тарас (1889—1971), письм., син Івана Ф. нар. у Львові; вивчав клясичні мови у Львівському й Віденському ун-тах; 1919—22 перебував в УССР на викладацькій і вид. праці, пізніше вчителював у Галичині; з 1945 викладав клясичну філологію у Львівському Ун-ті; кандидатська праця: «Іван Франко і Борислав» (1953), 1950—63 співр. Ін-ту Літератури АН УРСР. Як франкознавець брав участь у підготові 20 тт. творів Івана Ф.; кн. «Про батька. Статті, спогади, оповідання» (1956). Автор ориґінальних віршів і переспівів, гол. з рим. і грец. поетів; підручник «Нариси історії рим. літератури» (1921); зб. гуморесок «Вздовж і впоперек» (1965).

Франц Йосиф I (18. 8. 1830 — 21. 11. 1916), цісар Австрії (з 1848), король Угорщини (з 1867). Перші роки цісарства Ф. Й. I ставився прихильно до українців, бо вони (на відміну від поляків й угорців) були льояльні до Габсбурґів. У кін. 1848 видав декрет про створення катедри укр. мови й літератури у Львівському Ун-ті; 4. 3. 1849 зробив Буковину коронним краєм. 4. 9. 1849 видав нову конституцію, що зміцнювала абсолютизм, і 7. 3. 1849 ліквідував держ. парлямент; намісником Галичини призначив поль. аристократа Аґенора *Ґолуховського*, який довів *Головну Руську Раду* до самоліквідації. 29. 9. 1850 надав Крайовий статут «Королівству Галичини і Володимирії», що утруднювало створення руського коронного краю зі Сх. Галичини. Хоч гал. українці кілька разів (1854. 1863, 1866) мали згоду віденського уряду на адміністративний поділ Галичини на укр. і поль. частини, цісар кожного разу схилявся до поль. більшости Гал. сойму, яка була проти поділу. 31. 12. 1851 Ф. Й. I скасував конституцію, і наслідком того почалися 10 років реакції, які сповільнили нац. і політ. життя зах. українців. 10. 10. 1860 видав нову конституцію, що спиралася на становий принцип; 26. 2 1861 ухвалив виборчу ординацію до крайових соймів за куріяльною системою, яка звела до меншости представництво гал. українців у соймі. 1866, по програній війні з Італією та Прусією, Ф. Й. I уклав угоду з поль. шляхтою Галичини; за її льояльність віддав їй панування у Галичині (крайова адміністрація, судове самоврядування, керівництво шкільництвом перейшло до поль. рук, поль. мова стала урядовою, польонізовано Львівський Ун-т). На поч. 20 в., з уваги на можливість війни з Росією, цісар волів замирення поляків з українцями в Галичині, у висліді чого 24. 1. 1914 підписано угоду між двома посольськими представництвами. Однак початок війни не дозволив на її реалізацію.

Францев Володимир (1867—1942), рос. історик літератури і культ. відносин; проф. Варшавського і Ростовського ун-тів, з 1922 Празького Ун-ту. Праці з слов'янознавства, зокрема з іст. письменства на Закарпатті та про мовні і рел. відносини на Холмщині і Підляшші.

Францевич Іван (* 1905), фізико-хемік і матеріялознавець родом з Полтави, д. чл. АН УРСР (з 1961). 1945—57 — проф. Київ. Ун-ту, 1955–62 — дир. Ін-ту Металокераміки і Спецстопів, 1962–73 Ін-ту Проблем Матеріялознавства АН УРСР, з 1974 — завідувач відділу цього ін-ту. Наук. праці Ф. присвячені створенню матеріялів, що відзначаються високою вогнетривкістю електроерозійною стійкістю, міцністю та зносостійкістю, і призначених для праці в особливо складних умовах.

І. Францевич

Франція й Україна. Франція (France, République Française), зах.-евр. держава: площа 551 800 км², 54,3 млн населення (1982), столиця Париж (разом з околицями 9,9 млн меш.). Зі всіх зах.-евр. країн Україна найжвавіше утримувала контакти з Францією, а праці французів про Україну часто були джерелом інформації для всієї Европи (*Боплян, Шевальє, Вольтер, Шерер, Тіссеран*).

11—18 вв. Перші укр.-франц. зв'язки датуються 11 в., коли король Генріх I 19. 5. 1051 взяв шлюб з дочкою київ. кн. Ярослава Мудрого Анною. По його смерті (1060) королева Анна була реґенткою за правління свого малолітнього сина Філіппа. Згодом вона стала контесою де Валюа-Крепі. Анна заснувала манастир і церкву св. Вінкентія в Санлісі (б. Парижу).

З занепадом Київ. держави її зв'язки з Зах. послабли. Після тат. навали 1240 Русь-Україна зверталася до Зах. за допомогою; 1245 митр. Петро з України взяв участь у Ліонському соборі і просив допомоги проти татар, а папа Інокентій IV вислав 1246 з Ліону до В. хана свого леґата Карпіні, який подорожував Україною.

З другої пол. 14 в. українці студіювали в Сорбонні; їх зазначувано у списках «з Рутенії» (1353, 1369), «рутенської нації з Києва» (1463, 1469) чи „Natione Ruthenia de Ucraina" (1567). У Сорбонні 1643—45 студіював І. *Ужевич*, який уклав рукописну «Граматыку словенскую» латинською мовою, першу граматику «руської» книжної мови, ориґінали якої зберігаються у відділі рукописів Паризької Нац. Бібліотеки (1643) і в міській бібліотеці м. Аррас (1645). У Парижі далі студіювали українці й у 18—19 вв. (А. Лосенко, 1760—64 у мист. школі). З 17 в. укр. студенти навчалися також у Страсбурзькому Ун-ті.

У Франції зберігаються цінні писемні пам'ятки: з 1574 *Реймське Євангеліє*, що його вважають сх.-слов. копією 11—12 вв., а в Паризькій Нац. Бібліотеці рукопис «Православногоісповідання віри» митр. П. Могили (Orthodoxa Confessio Fidei, т. зв. Codex Parisinus, 1265).

16 в. датуються франц. описи укр. земель: секретар мін-ва закордонних справ й історик Блез де Віжнер (La description du royaume de Pologne et pays adiacens ... 1573) подав іст.-геогр. відомості про Галичину, Волинь і Поділля. Від самого поч. франц. урядові і дипломатичні кола та поодинокі дослідники зацікавилися коз. рухом та походами козаків проти Туреччини, Криму й Польщі. Перші відомості про козаків появилися у Ф. 1531. Періодично про боротьбу козаків інформувала франц. преса: „Mercure français" (1605), „Gazette de France" (з 1631), „Mercure anglais" (про битви під Жовтими Водами і Корсунем, 1648); особливо „Gazette de France", офіц. орган франц. уряду, постійно містила інформації про Хмельниччину і події на Україні аж до 1715.

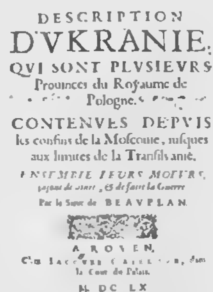
Про справи козаків інформували франц. уряд його посли в Константинополі й у Варшаві, подорожники по Сх. Европі, а також спеціяльні інформатори. Успішні походи козаків проти Оттоманської Імперії на поч. 17 в. зацікавили створену у Ф. «Ліґу Христ. Міліції» під проводом кн. де Невер, яка пробувала організувати коаліцію проти Туреччини.

Барельєф битви під Берестечком у церкві Сен-Жермен-де-Пре в Парижі (з ґравюри першої пол 19 в.)

За посередництвом свого аґента де Марконне Ліґа нав'язала 1617—18 контакт з гетьманом П. *Сагайдачним*, який став її чл. Першу спеціяльну працю про Україну і козаків „Description de l' Ukranie" (1650) написав франц. інж. і військ. картограф Ґ. Левассер Боплян, який, працюючи на поль. службі, перебував 1631—47 на Україні.

1645 франц. уряд за посередництвом королівського радника П. Шевальє закликав загін з бл. 2 400 укр. козаків, які за війни з Еспанією взяли участь в облозі фортеці Дюнкерк під командуванням кн. де Конде. Переговори з франц. послом у Варшаві Конт де Брежі і кн. де Конде у Фонтенбльо вів Б. Хмельницький. Шевальє був автором кн. „Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne" (1663), яка доповнювала відомості Бопляна про Україну. За цього часу офіц. франц. політика, як також заг. опінія стосовно укр. справи була під поль. впливом, і тому ці праці не позбавлені насвітлень з погляду поль. інтересів.

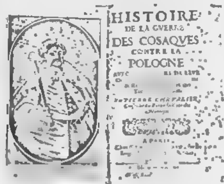

DESCRIPTION
D'VKRANIE,
QVI SONT PLVSIEVRS
Prouinces du Royaume de
Pologne.
CONTENVES DEPVIS
les confins de la Moscouie, iusques
aux limites de la Transilvanie.
M. DC. LX

Титульна стор. другого вид. праці Бопляна (1660)

Війна Б. Хмельницького 1648—57 і створена ним коз. держава зацікавили Ф., про що гол. уряду кардинала Мазарена постійно інформували його дипломати у Варшаві та секретарі амбасади П. Шевальє і Лінаж де Восієн; останній

написав історію повстання Б. Хмельницького „L'origine véritable du soulèvement des Cosaques contre la Pologne" (1674) з сенсаційними, але не завжди правдивими інформаціями. Французи були за згоду між козаками і Польщею, проти зближення України з Московщиною. Мазарен висилав до Хмельницького свого аґента Сельєрьє, щоб відвернути укр. гетьмана від зближення з царем. Ф. підтримала *Гадяцький мир* між Україною і Польщею, франц. посол у Варшаві Люмбр, що керував поль.-швед. конференцією в м. Оліва б. Ґданську 1660, домагався допущення до цих переговорів і коз. представників. Після *Андрусівського договору* (1667), коли почала активізуватися аґресія Росії супроти України, Ф. була проти зміцнення Москви. За гетьмана П. Дорошенка франц. посол у Варшаві Бетюн їздив до Чигирина, щоб домовитися з гетьманом про коз. корпус, що мав воювати по франц. боці проти нім. цісаря. У 1670—80 рр. франц. посол у Константинополі Ш.Ф.О. де Нуантель був знайомий з гетьманом Ю. Хмельницьким, а секретар Нуантеля Ф. Петі де ля Круа у «Memoires» (1684) описав останній період життя Ю. Хмельницького.

Титульна стор. праці П. Шевальє, 1663 р.

У кін. 17— на поч. 18 в. в Европі встановився новий уклад сил: Польща занепала, а проти рос.-пруського союзу створився франц.-швед.; до останнього тяжіла й Оттоманська Імперія. Ф. сприяла скріпленню самостійницьких прагнень Гетьманщини. Франц. дипломатія прихильно ставилася до акції гетьмана І. Мазепи, допомагала укласти укр.-швед. союз. По полтавській поразці (1709) франц. дипломати впливали на Порту, щоб та не видавала цареві Мазепу і мазепинців. Про акцію Мазепи докладно інформували Людовіка XIV і його мін. закордонних справ де Торсі, прихильно наставлені до укр. справи франц. посли при Карлі XII М. Безенваль і де Кампредон, М. Боннак і його секретар Ж. Балюз у Варшаві, де Феріоль і граф Дезайер у Константинополі. Франц. преса широко інформувала про події на Україні, засуджуючи зруйнування Батурина.

Політику зближення України з Зах. продовжував гетьман П. *Орлик*, а франц. дипломатична служба 1711—14 робила заходи, щоб Туреччина підписала договір з Росією лише за умови евакуації України, яка мала перейти під протекцію союзників Ф. Франц. дипломатія підтримувала акцію сина П. Орлика — Григорія. Г. *Орлик* став на франц. військ (згодом він був ген. франц. армії) та дипломатичну службу і як представник Людовіка XV їздив до крим. хана, щоб його намовити на війну з Московщиною. П. і Г. Орлики були в добрих стосунках з франц. політ. і культ. діячами. Вони доставили документацію Вольтерові для написання «Histoire de Charles XII», інформуючи його про самостійницькі прагнення українців.

Франц. дипломатія цікавилася гетьманом К. Розумовським за посередництвом свого агента Н. Ґ. Леклерка, що був лікарем гетьмана. Франц. представники в Петербурзі (Беранже і де Бассе) інформували Ф. про скасування гетьманату (1764) і про незадоволення населення. 1765 К. Розумовський відвідав Ф. і був прийнятий на королівському дворі.

Прихильну політику до укр. питання продовжувала франц. дипломатія і за Людовіка XVI, а мін. закордонних справ Конт де Вержен у зв'язку з руйнуванням Січі склав меморіял про запорожців й Україну („Observations sur les Cosaques Zaporogues". 1776), в якому пропонував «увійти у зносини з козаками, щоб влаштувати диверсію проти цариці». Інформативне значення для Ф. мала двотомова праця Ж.-Б. *Шерера* „Annales de la Petite-Russie, ou histoire des Cosaques Saporogues et de Cosaques de l' Ukraine ou de la Petite-Russie" (1788), що охоплює нарис історії України до 1734.

За франц. революції на офіц. держ. форумах порушувалося укр. питання. Агент Конвенту Дерош отримав 1793 у Константинополі інструкцію увійти у зв'язки з задунайськими козаками, щоб при їх допомозі підготувати повстання на Україні.

1800—1917 рр. За *Наполеона* появилася велика література про укр. питання; особливе значення мала кн. Ш. Лесюра „Histoire des Kosaques" (1813), написана з доручення Наполеона напередодні походу проти Росії. З меморіялу графа де Отрів, дир. політ. відділу мін-ва зовн. справ, відомо про пляни Наполеона щодо України; після розчленування Рос. Імперії з Лівобережної (Правобережну передбачувано віддати під опіку Польщі) України проєктовано створити окрему державу, названу «Наполеонідою», яка мала стати заборолом проти аґресії Росії і перешкодою доступу її до Чорного м. Більшість укр. діячів (прихильний до Наполеона В. *Лукашевич*) не захоплювалася плянами Наполеона, але створені полки на Україні (коз. і ополчення) рос. уряд, не маючи

до них довір'я, не висилав на фронт проти французів. Згодом (1813—15) частина коз. полків взяла участь у боротьбі проти Наполеона в Центр. і Зах. Европі. Тут укр. старшини ознайомилися з новими ідеями і, повернувшися на Україну, захоплювалися вільнодумством, у висліді чого пожвавився рух масонів, згодом декабристів.

Почавши з 1847, появляються у Ф. згадки, а пізніше і студії про Т. Шевченка і Кирило-Методіївське Братство: Е.-А. Дюрана, А. д'Авріля, А. Леруа-Больє та ін.

Знайомство О. *Бальзака* з Е. Ганською зумовило його відвідини України (1847—50) і перебування у Верхівні на Житомирщині; Бальзак написав нотатки про подорож на Україні: „Lettre sur Kiew".

За Крим. війни (1853—56), крім акції А. *Чарторийського* і М. *Чайковського*, що перебували у Ф., для мобілізації задунайських козаків для боротьби проти Росії, франц. публіцисти й історики писали про укр. питання (П. Дуер, Барро-Рулльон). Франц. письм. П. *Меріме* написав розвідки „Les Cosaques de l'Ukraine et leurs derniers atamans" (1854), а згодом про Б. Хмельницького, що появилася в кн. „Les Cosaques d'autrefois" (1865).

У другій пол. 19 в. посилюються укр.-франц. культ. зв'язки. 1860—67 у Ф. жила Марко *Вовчок* і була у близьких зв'язках з франц. письм. Ж. Верном, Ґ. Фльобером, Жорж Занд, П. Меріме, з видавцем П. Ж. Гетзелем-Сталем, співавтором «Марусі» (1878), яка появилася понад 30 разів, здобула велику популярність у Ф. і дістала нагороду Франц. Академії. З 1877 жила і студіювала у Парижі малярка М. *Башкірцева*, яка залишила бл. 150 картин, тут вийшов її „Lettres" (1887) і „Journal d'une Jeune Fille" (1902). З 1870-их рр. М. *Драгоманов* інформував франц. культ. і політ. діячів про Україну. На міжнар. літ. конґресі, що відбувався 1878 у Парижі під головуванням В. Гюґо, М. Драгоманов підніс протест проти Емського указу і розповсюджував брошуру „La littérature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe". Він ознайомив з укр. справою Л. Леже, засновника славістичних студій у Ф., який у Колеж де Франс викладав 1906 про Шевченка й укр. літературу; історика і етнографа А. Рамбо, географа Е. Реклю, соц. діяча Б. Мальона, який в „Histoire du socialisme" (1884) писав і про укр. справи. Леже і Рамбо взяли участь у Археологічному з'їзді в Києві (1874).

1887—1900 у Парижі жив, студіював і пізніше працював у Школі антропології визначний укр. вчений Ф. *Вовк*. Частину своїх праць він опублікував франц. мовою. 1903 перебував у Парижі М. *Грушевський* і викладав у «Рос. вищій школі суспільних наук».

На політ. відтинку франц. політ. діяч і сенатор К. *Делямар* вніс 1869 до франц. сенату петицію в справі реформи навчання історії Сх. Европи п. н. „Un peuple européen de quinze millions oublié devant l' histoire", що появилася окремою брошурою. Однак пропозиції Делямара, поза зміною назви катедри в Колеж де Франс з слов. (тобто рос.) на слов'янські, не мали наслідків, бо Ф. з уваги на загрозу війни з Німеччиною проєктувала встановити франц.-рос. союз. Після укладення цього союзу (1891) зацікавлення Україною у Ф. зменшується. Проти гучного прийняття в Парижі 1896 царя Миколи II діячами франц. культури Леся Українка запротестувала своїм памфлетом «Голос однієї рос. ув'язненої». Франц. фінансова позичка рос. урядові (1888—1914, бл. 11,5 мільярдів франків) вплинула на витворення у Ф. русофільського наставлення. Ф. мала великі капітали в промислі, гол. в металюрґії, вугільній пром-сті на Україні, приблизно пол. чужинецьких капіталів (бл. 20 млн карб.).

У зв'язку з пророс. курсом політики Ф. на поч. 20 в. про укр. справи інформували франц. опінію перев. тільки укр. еміґранти (серед ін. Я. *Федорчук*). Єдиним винятком була діяльність Офісу союзу національностей, створеного 1912, який захищав поневолені народи; його секретарем був Ж. Пелісьє. Одне ч. органу Офісу „Annales des nationalités" (1913) зі вступною статтею Ш. Сеньобоса було присвячене Україні. За першої світової війни, щоб не ослаблювати свого союзника Росію, Ф. виминала укр. питання, з 1916 франц. уряд заборонив поширення у Ф. журн. „La revue ukrainienne", що виходив у Льозанні, як орган СВУ.

1917—20 рр. З вибухом революції (березень 1917) франц. уряд з увагою приглядався до праці Центр. Ради. Улітку 1917 франц. посол у Петрограді Ж. Нуленс вислав Ж. Пелісьє з інформативною місією до Києва. Пелісьє нав'язав зв'язки з укр. політ. діячами і намагався за допомогою масонської льожі «Молода Україна» витворити на Україні прихильне наставлення до Ф. Тим часом в укр. справи втрутилася франц. місія в Ясах під керівництвом ген. А. *Бертельо*, яка призначила ген. Ж. *Табуї* своїм представником при укр. уряді. 18. 12. 1917 ген. Табуї звернувся до гол. Ген. Секретаріяту В. Винниченка, пропонуючи фінансову і техн. допомогу. Ф. домагалася,

щоб Україна не укладала миру з Центр. державами. 27. 12. 1917 мін. закордонних справ Ф. Е. Пішон склав у франц. парляменті прихильну до України заяву, а 3. 1. 1918 франц. уряд призначив ген. Табуї комісаром Франц. Республіки при уряді УНР. 4. 1. ген. Табуї був офіц. прийнятий гол. Ген. Секретаріяту В. Винниченком і О. Шульгином, що було своєрідним визнанням УНР. Однак розпочаті мирові переговори в Бересті й війна з большевиками перервали приязні франко-укр. взаємини. Ф. зареаґувала дуже гостро проти Берестейського миру і зацікавлена була у протинім. повстанні на Україні; мін. Е. Пішон прийняв 20. 7. 1918 представників проантантської Укр. Нац. Ради у Ф. (Ф. *Савченко*, Я. *Екземплярський*). Франц. представники Е. Енно, Де-Сент Олерон, що в інтересах Антанти вирішували справи Сх. Европи, намовляли делеґацію гетьмана П. Скоропадського на союз з Росією. Назагал Антанта, в якій керівну ролю відогравала Ф., орієнтувалася на Денікіна, Вранґеля, Колчака, намагаючися відновити «єдину неділиму Росію», а Директорію УНР розглядала як «больш.». Намагаючися не допустити большевиків до Чорного м., при кін. грудня 1918 Ф. спільно з державами Антанти висадила десант на півдні України, окупуючи Одесу. На чолі франц. десанту був ген. Боріюс, з січня 1919 ген. Д'Ансельм, з яким вів переговори уряд УНР (прем'єр С. Остапенко) у справі спільної акції проти больш. аґресії, але безуспішно, бо французи не визнавали укр. державу і вимагали включення укр. армії в заг. рос. фронт. На поч. квітня 1919 під тиском повстанців отамана М. *Григорієва* франц. десант покинув Україну.

Укр. делеґація УНР і ЗУНР на мирову конференцію у Версалі натрапляла на труднощі з боку Ф., яка була під польс. і рос. впливом і не сприяла укр. самостійницьким прагненням. Місія ген. Ж. *Бертелемі* у справі перемир'я з поляками і визначена ним лінія поділу Галичини (28. 2. 1919), як некорисна для українців, була відкинена. У серпні 1919 Ж. Клемансо разом з В. Черчілем намагалися помирити ген. Денікіна з урядом УНР, але також безуспішно. 1919—20 були й прихильні до України заяви з боку франц. політиків: Франклен-Буйон інтерпелював у франц. парляменті в справі десанту в Одесі (24. 3. 1919), а депутат Ґаяр-Бансель вимагав 27. 3. 1920 від франц. уряду визнання незалежности України. По закінченні мирової конференції 1921 укр. делеґацію перетворено на надзвичайну дипломатичну місію в Ф., яку очолював О. *Шульгин*.

З 1917 появилася багата франкомовна література про Україну, в якій франц. політ. й наук. діячі прихильно висловлювалися в справі укр. державности. Серед ін. П. Шал помістив у ж. „Le Monde Slave" 1917 студію „La question ukrainienne et le principe des nationalités", дир. Франц. Ін-ту в Петрограді Л. Рео опублікував доповідь на зборах Т-ва Ф.-Росія „La République indépendante de l'Ukraine", визначний франц. славіст Л. Леже опублікував у „Revue hebdomadaire" 26. 10. 1918 прихильну до України ст. п. н. „L'Ukraine, son passé, son avenir". Кол. лектор франц. мови у Києві Ш. Дюбрей написав спогади „Deux années en Ukraine. 1917–19". Гурток студій франко-укр. у Парижі видав брошуру Ф. Савченка „L'Ukraine et la question ukrainienne" (1918). За підтримкою прихильників слов'ян Е. Дені й А. Тома засновано в Парижі політ. представництво, Укр. Нац. Раду під проводом Ф. Савченка та Я. Екземплярського.

Укр. делеґація на мирову конференцію видала багату франкомовну літературу: „Notes présentées par la délégation de la République ukrainienne à la Conférence de la Paix à Paris" (I—II, 1919); заг.-інформативні праці про Україну „Memoire sur l'indépendance de l'Ukraine, présenté à la Conférence de la Paix" (1919), „L'Ukraine, l'Europe orientale et la Conférence de la Paix" (1919) і багато ін.

По 1920 р. Між двома світовими війнами Ф. виступила проти іреденти в Сх. Европі і підтримувала статус кво, утримуючися від підтримки безпосередньо чи на форумі Ліґи Націй домагань українців під Польщею, Румунією чи Чехо-Словаччиною. 1924 Ф. (уряд Е. Ерріо) встановила дипломатичні відносини з СССР. 1922 вона уклала договір про ненапад і невтручання, також не допускала орг-цій, ворожих другій стороні, а 1935 — договір про взаємодопомогу. Таке наставлення Ф. не дозволяло на прихильність офіц. франц. кіл до укр. визвольної акції. 1927 Ф. відвідав нарком. освіти М. *Скрипник*, мав зустріч з франц. славістами, інформуючи їх про «українізацію» в УССР. 1933 Е. Ерріо відвідав Україну і по поверненні заперечував вістки про голод на Україні.

Серед франц. славістів, які зацікавилися укр. проблематикою, був А. *Мартель*. Він відбув наук. подорож на Україну і встановив контакти з Укр. Академією Наук. Багато українознавчого матеріялу містили славістичні журн.: „Le Monde Slave" і з 1921 „Revue des Etudes Slaves". На відтинку літератури, особливо шевченкознавства, виявили себе Р. Лябрі, А. Майє, П. Буайє, а серед перекладачів

Шевченка: Ф. Мазад, Ш. Стебер, Ж. Бурдон та ін. Популярну історію України написав Р. Тіссеран: „La vie d'un peuple: L'Ukraine" (1933), а іст. розвідки Р. Мартель („La question d'Ukraine" і ін.) і Ж. Бенуа-Мешен („L'Ukraine dès origines à Staline", 1941). Постійно інформували французів про Україну І. *Борщак* і О. Шульгин. З 1939 в Держ. Школі (згодом Ін-ті) Сх. Мов і Цивілізацій у Парижі введено навчання укр. мови, спочатку як «вільний виклад», а з 1952 спеціяльна катедра; викладачі укр. мови й культури: І. Борщак, М. *Шеррер*, Е. Круба, А. *Жуковський*. З 1973 у Паризькому Ун-ті введено укр. мову як вільний виклад.

Напередодні другої світової війни франц. політ. діяч М. Шуман у кн. (під псевд. А. Сідобре) „Les problèmes ukrainiens et la paix européenne" (1939) остерігав українців перед нім. небезпекою. З поч. нім.-сов. війни симпатії французів були по стороні совєтів, тому вони не виявляли зацікавлення укр. справами. Серед учасників руху опору в Ф. були і кол. сов. військовополонені, серед яких відомий українець В. *Порик*.

По закінченні другої світової війни представник УССР Д. Мануїльський брав участь у підписанні Паризьких мирових договорів 1947 з кол. союзниками Німеччини, там був визначений і сов.-рум. кордон щодо Буковини і Басарабії. У Парижі є осідок Орг-ції Об'єднаних Націй в питаннях освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), до якої 1954 увійшла УССР. Спроби франц. уряду в 1950-их рр. відкрити свої консуляти в УССР наразилися на відмову сов. уряду.

За повоєнний час на відтинку україністики працювали: М. Шеррер („Les Dumy ukrainiennes", 1947, ст. про Т. Шевченка); Ж. Люсіяні („Le livre de la genèse du peuple ukrainien", 1956; історія укр. літератури, 1961, та ін.); автор короткої історії України („Russes et Ukrainiens". 1970) Р. Порталь; А. Дерош про С. Петлюру; про Шевченка писали Л. Араґон і Е. Ґійєвік, останній також перекладав твори Шевченка на франц. мову.

У 1958 УССР брала участь на міжнар. пром. ярмарку в Марселі. Тричі приїжджав до Ф. Держ. Ансамбль танцю УРСР під керівництвом П. Вірського, і один раз укр. Ансамбль хору і танцю ім. Верьовки під проводом А. Авдієвського. Поза деякими виставками укр. делеґації в ЮНЕСКО (Шевченка, Сковороди, голограм музеїв України), культ.-наук. обмін між Ф. і Україною є мінімальний. Цілком формально існує укр. відділ Т-ва СССР—Ф. Також без конкретних наслідків є проголошення «побратимства» міст України і Ф.: Тулюза — Київ, Марсель — Одеса, Ліль — Харків, Бельфор - Запоріжжя, Ніцца — Ялта та ін.

Українці у Ф. Початком укр. еміґрації було поселення прихильників гетьмана І. Мазепи, що їх очолював Г. *Орлик* (1702—59), який як франц. ген. спровадив до Ф. відділ запор. козаків, що творили в франц. армії окрему чоту Втративши зв'язок з Україною, вони пізніше асимілювалися. Деякий час у Ф перебували укр. студенти і культ. діячі (Марко Вовчок, М. Драгоманов, Ф. Вовк. М. Грушевський та ін.).

Друга — нечисленна укр. іміґраційна хвиля до Ф. відбулася на поч. 20 в. у зв'язку з революцією в Рос. Імперії 1905 (також дехто з Галичини). Вони заснували першу укр. орг-цію „Cercle des Oukrainiens à Paris" (1908—14), яка нараховувала 1910 бл. 120 чл., перев. наддніпрянців. Вони мали свій хор, організували курси укр. мови, інформацію про Україну франц. мовою. Серед діячів цього гуртка були: Я. *Федорчук*, М. *Паращук*, В. *Винниченко*, С. Мазуренко, М. *Рудницький*, Є. *Бачинський*, С. Макаренко.

Третя хвиля укр. еміґрації почалася після першої світової війни. Вона складалася з українців експедиційного рос. корпусу, що воював на франц. фронті. службовців укр. дипломатичних і екон. місій УНР і ЗУНР, залишенців *Укр. Респ. Капелі* О. Кошиця (О. Чехівський, К. Миколайчук та ін.), визначних діячів УНР (С. *Петлюра*, В. *Прокопович*, О. Шульгин й ін.), кол. вояків і старшин Армії УНР, що після 1924 приїжджали з таборів інтернованих в Польщі й Румунії (серед них М. *Капустянський*, М. й О. *Удовиченки*, Микола *Шаповал* і ін.). На поч. 1920-их рр. у Ф. перебувало бл. 5 000 українців. Однак найбільша група іміґрантів складалася з заробітчан, що, почавши з 1923, прибували на працю гол. з Галичини. У 1930-их рр. наплив українців до Ф. зменшився. Перев. частина українців була затруднена на фізичних працях: на шахтах, у текстильній індустрії і метал. зав. Півн. і Сх. Ф. та в сіль. госп-ві по всій країні.

За другої світової війни тисячі українців, полонених сов. армії, були привезені німцями до Ф. на примусову роботу. Дехто з українців, що були в нім. військ. частинах перейшли до франц. резистансу, створивши бойові військ. формації: Укр. курінь ім. І. Богуна (820 вояків), Курінь ім. Т. Шевченка (546), Укр. Партизанський Відділ під проводом О. Круковського. Хоч вони боролися проти німців, на вимогу сов. посольства, французи їх демобілізували, частина з них записалася до чужинецького Леґіону.

Остання хвиля еміґрації прийшла по другій світовій війні, коли бл. 4 000 українців прибули до Ф. з таборів переміщених осіб у Німеччині й Австрії. Через побутові труднощі і брак праці багато з них у 1950-их рр. виїхало до ЗДА і Канади.

Число і розміщення українців. Трудно визначити докладніше ч. українців у Ф.: у 1930-их рр. осіб укр. походження було бл. 40 000; приблизно це саме число у 1946—55 (враховуючи природний приріст і міґраційні процеси). Тепер приблизне ч. їх 25—30 000; серед них більшість уже народжена у Ф. і зазнала асиміляції. Більшість українців у Ф. є натуралізованими франц. громадянами; зареєстрованих як українці у франц. Офісі Охорони Біженців і Бездержавних Осіб (OFPRA) було 1964 — 4 849 і 1981 — 3 035. Багато українців зареєстровано як поль., рос. чи сов. громадяни.

До другої світової війни більшість українців працювала як некваліфіковані робітники чи рільники. Після 1945 прибули фахівці різних професій. У 1970-их рр. бл. 20% українців у Ф. робітники у пром-сті, 5% у копальнях, 15% у сіль. госп-ві, 10% становлять ремісники, 15% вільні професії, 10% студенти й учні; решта 25% без професії (жінки на госп-ві, діти). Крім 15% українців, які працюють у рільництві, решта живе по містах чи в околицях міст.

Українці у Франції

1 — Кордони держав; 2 — Місцевості, де живуть українці

Важливіші скупчення українців у Ф.: 1) Париж і центр. Ф., з осередками — Буа-д'Арсі, Сен-Жермен-ан Ле, *Сарсель*, Мелен, Маньї, Везін-Шалет, Орлеан, Суассон, Реймс, Бове — приблизно 6 000 українців; 2) Півн. Ф.: Ліль, Рубе, Лянс, Лябурс, Ліберкур, Ле Като, Ам'єн — 3 800 українців; 3) Півн.-Зах. Ф.: Руан, Еври, Кан, Мондевіль — 1 500 українців; 4) Сх. Ф.: Тіонвіль, Альґранж, Вілерю, Нільванж, Верден, Нансі, Страсбурґ, Маквіллер, Сошо, Кольмар, Мілюза — 6 500 українців; 5) Півд.-Сх. Ф.: Ліон, Сен-Етіен, Клермон-Ферран, Вільфранш, Ле Крезо, Ґренобль, Діжон — 5 800 українців; 6) Півд.-Зах. Ф.: Бордо, Анґулем, Лімож, Essay Кармо, Тулюза, Люрд — 2 200 українців. Найменше українців у Зах. і Півд. Ф. — бл. 1 000.

Церк.-рел. життя. Бл. 2/3 українців у Ф. належать до Укр. Кат. Церкви, решта до Укр. Правос. Церкви, незначне ч. є протестантів і римо-католиків.

Укр. Правос. Церква. До 1925 українці православні не мали своєї Церкви у Ф. 1925 відбувся у Кнютанжі перший з'їзд українців правос., який запросив о. П. Гречишкина (1925—32) з Закарпаття до Ф.; він належав до юрисдикції архиєп. Іоана *Теодоровича* у ЗДА. Згодом свящ. були оо. І. *Бриндзан* (1932—46), архиєп. Мстислав (1947), В. *Вишневський* (1948—61). З 1960-их рр., крім паризької, створено ще парафії в Везін-Шалеті, Нільванжі (Сх. Ф.), Ліоні й Ґренофлі (останні 2 згодом перестали існувати) з 4 свящ. По другій світовій війні православні у Ф. належать до *Укр. Автокефальної Правос. Церкви*, очоленої

Іконостас Укр. правос. церкви св. Симона в Парижі (мистець А. Сологуб)

митр. *Мстиславом Скрипником*, адміністратором якої є у Ф. протоієрей Б. Хайневський. У 1951—53 у Ф. перебував митр. *Полікарп* Сікорський (помер і похований у Парижі). В Парижі діє Братство св. Симона, гол. якого є П. *Плевако*; гол. паризької парафії — М. Маслов.

Укр. Кат. Церква. До 1937 українці у Ф. не мали постійної духовної опіки. 1938 засновано в Парижі гр.-кат. місію на чолі о. Я. *Перрідоном* (1938—52), який належав до юрисдикції львівського митр., з 1946 — під опікою архиєп. І. *Бучка* з Риму, ген. вікарієм якого 1953—61 був о. М. Ван де Мале. З 1942 українці мають церкву св. Володимира в центрі Парижу. По другій світовій війні ч. укр. кат. свящ. збільшилося до 9 (1950). З 1961 створено у Ф. укр. екзархат під проводом єп. В. *Маланчука* з осідком у Парижі. З лютого 1983 став екзархом о. М. Гринчишин з Канади. Нині Укр. Кат. Церква у Ф. має 2 парафії (Париж, Ліон) і 8 душпастирств з 13 свящ. Ген. вікарієм є о. М. Василик, а парохом у Парижі о. М. Левенець. У 1952—56 в Люрі діяла Мала Семінарія, яку згодом перенесено до Риму. У Парижі і Маквілері існують доми Сестер Служебниць. У Ліль о. З. Нарожняк зорганізував культ. центр Св. Володимира. 1982 збудовано укр. паломничу церкву Успення Пресв. Богородиці в Люрді. У Ф. живе бл. 20 000 українців католиків.

Укр.-кат. паломнича церква Успення Богородиці в Люрді, 1983 (арх. М. Німців)

Шкільництво укр. мовою у Ф. слабо розвинене. Ним опікувалися з 1930-их рр. гром.-культ. установи та молодіжні орг-ції. Періодичне навчання відбувається в т. зв. «четвергових школах» (тепер у середу), які існують у Парижі з 1946, Ліоні і деякий час у Везін-Шалеті. Щороку під час вакацій орг-ції молоді ОУМуФ і СУМ організують тритижневі курси українознавства, подібні курси відбуваються в Укр. оселі в Маквілері з ініціятиви о. П. Когута. У Паризькому Ун-ті навчання україністики ведеться в Держ. Ін-ті Сх. Мов і Цивілізацій при новій Сорбонні (Institut National des Langues et Civilisations orientales), де студенти впродовж 3 рр. здобувають дипломи з укр. мови і культури.

Культ.-гром. життя. Між двома світовими війнами у Ф. діяв ряд укр. орг-цій, які обслуговували певну категорію еміґрантів. Першою гром.-культ. орг.-цією була *Укр. Громада* у Ф., заснована 1924, до якої належали українці різних політ. поглядів (перший гол. М. Капустянський), але вже 1925 відійшли з Громади совєтофіли і прихильники середовища УНР, а згодом націоналісти, що заснували свої орг-ції. У Громаді залишилися прихильники ген. М. *Шаповала* («Громада Шаповала»), гуртуючи перев. еміґрацію заробітчан з Галичини (у 1930-их рр. до 1 200 чл. з 22 філіями). Діячі Громади: М. і Антоніна Шаповали, І. Бондар, П. Туркевич. Громада видавала «Вісник» й «Укр. Волю» (1939—40). Припинила свою діяльність 1976.

З ініціятиви кол. вояків Армії УНР створено 1926 *Союз Укр. Еміґрантських Орг-цій у Ф.*, який об'єднував до 1940 політ. еміґрацію з Центр. і Сх. Укр. Земель і був пов'язаний до 1940 з екзильним урядом УНР. У 1930-их рр. він координував працю 56 громад і 7 гуртків. Лідери Союзу: М. *Шумицький*, І. *Косенко*, М. *Ковальський*. З Союзом співпрацювало комбатантське Т-во б. вояків Армії УНР у Ф., засноване 1927, яке об'єднувало 22 філії (1939), на 1982 — 4; гол. діячі: ген. О. *Удовиченко*, М. Ковальський, П. Вержбицький, М. Панасюк, Я. *Мусянович*. Бл. до середовища Т-ва б. Вояків Армії УНР був тижневик «*Тризуб*» і *Бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі* з книжковим фондом, а також архівом і музейними матеріялами (з 1966 у власному приміщенні). Діячі Бібліотеки: В. Прокопович, І. Косенко, О. Удовиченко, П. Шумовський, І. Рудичів, О. Довженко, П. Йосипишин. 1932 засновано соборницьку орг-цію з націоналістичним світоглядом — *Укр. Нар. Союз у Ф.* (УНС), що об'єднував еміґрантів з усіх укр. земель (1939 бл. 5 000). Лідери Союзу: ген. М. Капустянський, М. Заворницький, О. Бойків, М. Небелюк, І. Стасів, Л. Гузар. З ініціятиви УНС видавано тижневик «*Укр. Слово*» в Парижі; 1938 засновано Першу Укр. Друкарню у Ф.

Окремо від цих орг-цій, які стояли на самостійницьких засадах, діяв 1925—32 совєтофільський Союз Укр. Громадян у Ф. (СУГУФ), який гуртував перев. еміґрантів з Галичини, видавав «Укр. Вісті» й об'єднував (1927) бл. 800 чл. Керівні діячі: І. Борщак, О. *Севрюк*, А. *Галіп*,

За другої світової війни діяла єдина дозволена Установа Довір'я Укр. Еміґрантів у Ф. (Office des Emigrés Ukrainiens en France, 1942—44), яка опікувалася соц. і культ. потребами еміґрантів і втікачів — її очолював І. *Стасів*.

По другій світовій війні постав ряд нових орг-цій. 1945 засновано культ.-проф. *Об'єднання Укр. Робітників у Ф.* (ОУРФ), що видавало тижневик «Українець у Ф.», 1950 мало бл. 4 000 чл. і співпрацювало з франц. христ. профспілками; ОУРФ стояло під впливом ЗЧ ОУН; керівники: І. Попович, Ю. Заблоцький, В. Нестерчук. Паралельно до ОУРФ 1949 за-

сновано гром.-культ. орг.-цію: *Об'єднання Українців Ф.* (ОУФ); у 1965 воно мало бл. 300 чл. і 250 прихильників. З 1962 ОУФ видає місячник „L' Est Européen"; діячі: В. Нестерчук, О. Мельникович, В. Косик. 1949, замість Укр. Нар. Союзу, засновано гром.-культ. орг-цію *Укр. Нац. Єдність* (УНЄ), яка має 300 чл. і 350 прихильників. УНЄ ідеологічно споріднене з ОУН А. Мельника і співпрацює з тижневиком «Укр. Слово». Діячі: Я. Мусянович, В. Лазовінський, В. Мулик, Ю. Коваленко, А. Жуковський, В. Малинович, О. Корчак.

1946 наддніпрянська еміґрація заснувала в Парижі *Укр. Гром. Опіку у Ф.*, яка гуртувала до 1960-их рр. прихильників середовища екзильного уряду УНР, мала 10 філій і співпрацювала з Т-вом б. вояків Армії УНР. Діячі: С. Созонтів, С. Качура, І. Косенко. Гром. опіка видавала ж. «Громада» (1948—49) і франкомовний „L'Ukraine Libre" (1953—54). У Ф. має свій осідок централя Укр. Христ. Руху (гол. В. Янів), а з 1954 діяло його Крайове Об'єднання (до 1980 гол. О. Мельникович).

Інтелектуальним життям Парижу опікується *Укр. Акад. Т-во*, засноване 1946 і очолене О. Шульгином та А. Вирстою. У наук. осередку в Сарселі має з 1951 свій осідок Наук. Т-во ім. Шевченка в Европі (гол. В. *Кубійович*, секретар В. Янів, з 1969 А. Жуковський) і редакція «Енциклопедії Українознавства» (гол. редактор В. Кубійович, секретар — С. Янів). Тут приміщені *Комісія Допомоги Укр. Студентству* (гол. О. Кульчицький, секретар Т. Волошин) і Делеґатура УВУ у Ф. Укр. науковці були активними в *Міжнар. Вільній Академії*, заснованій у Парижі 1951 з ініціятиви О. Шульгина. Деяку діяльність на зовн. відтинку ведуть з 1950-их рр. УХР на церк. відтинку, Делеґатура УВУ на наук. відтинку, з 1961 *Укр. Рух для об'єднання Европи* (гол. Я. Мусянович), ОУФ і УНЄ.

З 1945 діє Союз Українок Ф. з осідком в Парижі (гол. з 1974 М. Митрович). Справами молоді у Ф. опікуються орг-ції: *Спілка Укр. Молоді*, заснована 1949, має філії при осередках Об'єднання Українців у Ф. (гол. Л. Друар-Вітошинська), й *Орг-ція Укр. Молоді у Ф.*, заснована 1956; має філії по осередках, де є філії Укр. Нац. Єдности; гол. В. Ґеник. Укр. студенти з 1924 гуртувалися в Укр. Студентській Громаді. З 1948 діяльність усіх укр. орг-цій і установ у Ф. (бл. 20) координує і репрезентує українців перед франц. владою *Укр. Центр. Гром. Комітет у Ф.*, який є членом СКВУ; його гол.: С. Созонтів (1948—59), О. Мельникович (1970—79), Я. Мусянович (з 1979). 1966 заснована в Парижі укр. масонська льожа („Vox Ukrainae"), зв'язана з Великою Франц. Нац. Льожею.

П р е с а, в и д а в н и ц т в а. У 1920—30-их рр. у Ф. виходило 8 періодичних вид., з яких тільки «Тризуб» та «Укр. Слово» проіснували довше. З франкомовних солідну інформацію подавав „La Revue Prométhée", що його видавав (1938—40) О. Шульгин. Після 1945 появлялося 18 періодиків укр. мовою, серед них «Укр. Слово» (з 1948), орган ОУН А. Мельника, ред. О. Штуль, В. Маруняк, *М. Стиранка; «Українець»* (1945—60, ред. Д Штикало, Д. Чайковський, Б. Вітошинський). Франкомовні „L'Est Européen" (з 1962). споріднений з АБН; ред. В. Косик; „Echos d'Ukraine" (1962—69), орган Фран-

Прийняття представників укр. орг-цій і установ у паризькій Міській Раді (Отель де Віль) 19. 6. 1964 з нагоди 150-річчя нар. Т. Шевченка. Стоять зліва направо: П. Плевако, О. Романчук, Я. Мусянович, В. Кубійович, В. Янів, О. Штуль, еп. В. Маланчук, за ним А. Жуковський о. М. Єреміїв, Рене Дюбост (віце-президент Міськ. Ради Парижу), М. Ковальський, А. Вирста, В. Косик, франц. представник, К. Митрович, франц. представник, С. Созонтів. М. Скаля-Старицький, В. Вітошинський, М. Шеррер, О. Вітошинська

ко-Укр. Т-ва „Cercle d'Etudes Franco-Ukrainiennes“, ред. М. Татаруля і К. Митрович; „Bulletin Franco-Ukrainien“ (1959—70), ред. К. Лазовінська; „Echanges“ (з 1971), ред. К. Угрин. І. Борщак видавав ж. «Україна» (1949—53). З 1949 о. Ю. Прокопів видає рел. квартальник *«Слідами Малої Святої»*.

Націоналістичне в-во в Европі і Перша укр. друкарня у Ф. видає тижневик «Укр. Слово», кн. укр. і франц. мовами, має книгарню. НТШ у Сарселі видає «Енциклопедію Українознавства», неперіодично «Вісті зі Сарселю», ЗНТШ та «Вісті НТШ у Европі».

Ф о л к л ь о р, м и с т е ц т в о, л і т е р а т у р а. У Парижі й ін. осередках Ф. діяла низка ансамблів різної мист. вартости. Від 1978 у Парижі діє Комітет Укр. Нар. Мистецтва, який пропаґує укр. мистецтво і фолкльор серед французів (гол. І. Чумак). Дириґенти укр. хорів: О. Чехівський, К. Миколайчук, О. Гораїн-Шумовська, О. Савчин, Т. і В. Дратвінські, О. Вишневська. У Парижі студіювали і творили визначні укр. малярі і скульптори: М. *Башкірцева*, М. *Паращук*, М. *Бойчук*, О. *Архипенко*, С. *Левицька*, О. *Грищенко*, М. *Глущенко*, П. *Омельченко*, М. *Нечитайло-Андрієнко*, М. *Кричевський*, В. *Хмелюк*, С. *Гординський*, С. *Зарицька*, І. *Винників*, О. *Савченко-Більський*, Л. *Гуцалюк*, Ю. *Кульчицький*, А. *Сологуб*, Т. Вирста, О. Мазурик, В. Макаренко, А. Соломуха та ін. Театральні вистави у Ф. влаштовували: Н. Пилипенко, Б. Дніпровий, Є. Чайка, Т. Маяцький.

Укр. композитори, музики, виконавці у Ф.: І. Вовк, В. *Грудин*, Ю. *Пономаренко*, Ф. *Якименко*, З. *Дольницький*, А. *Вирста*, Є. *Зарицька*, М. *Скаля-Старицький*, У. Чайківська, Д. Мазурик. Письменники: С. *Яблонська-Уден*, В. *Янів*, М. *Калитовська*, деякий час *Діма*, Л. *Полтава*, Л. Госейко; публіцисти: О. *Штуль*-Жданович, М. *Ковальський*, Л. Плющ, К. Штуль, Софія Наумович.

Осередками укр. наук. праці у Ф. є згадані вже заг. славістичні ін-ти і їх багаті на україністику бібліотеки в Парижі. Суто укр. наук. установою у Ф. є НТШ у Европі, при якому діє також Іст.-Філос. Секція НТШ й Ін-т Енциклопедії Українознавства, всі під керівництвом географа В. *Кубійовича*. НТШ у Европі має багату спеціялізовану бібліотеку українознавства (Д. Сіяк-Кубійович, С. Волошина). У зв'язку з НТШ працювали його чл.: етнограф З. *Кузеля*, психолог О. *Кульчицький*, історики О. Шульгин, І. Борщак, А. Жуковський, літературознавець М. Глобенко, соціолог і психолог В. Янів, біолог-ветеринар П. Шумовський, економіст Д. Піснячевський, музиколог А. Вирста. У співпраці з франц. науковцями з 1970-их рр. виявила себе Делеґатура УВУ у Ф.; цінні бібліографічні фонди має бібліотека ім. С. Петлюри.

Серед іст. пам'ятників у Ф. пов'язані з Україною: церква св. Вінкентія у Санлісі, побудована Анною Ярославною (там і її пам'ятник-статуя); у церкві Сен-Жермен-де-Пре б. домовини Яна Казіміра барельєф, що зображує битву козаків з поляками під Берестечком (1651); сквер Т. Шевченка і його пам'ятник у Парижі (б. Укр. Кат. Церкви); пам'ятник Шевченкові в Тулюзі (і вулиця) і Везін-Шалеті; могили С. Петлюри з родиною на цвинтарі Монпарнас, митр. Полікарпа Сікорського й ген. М. Омеляновича-Павленка на цвинтарі Пер-Ляшез; пам'ятник поляглим українцям (22 000), жертвам війни 1939—45 у Буле (Льотрінґія); пам'ятник поляглим воякам укр. куреня у Версалі (департамент Дуб), та В. Порикові в м. Енен-Льєтар (департамент Па-де-Кале). Див. також *Париж*.

Пам'ятник Т. Шевченкові в Тулюзі

Література: D e S a i n t - A y m o u r Caix. Anne de Russie. Reine de France et comtesse de Valois au XI-e s. Париж 1896; B o r s c h a k E. Napoléon et l'Ukraine. „Revue des études napoléoniennes“, VIII—IX, Париж 1922; Б о р щ а к І. Україна і франц. дипломатія XVIII в., ж. Нова Україна, III, 1923; Його ж. Вольтер і Україна. ж. Україна, кн. 1. К. 1926; Його ж. Шведчина і франц. дипломатія. Наук. зб. за 1928 р., УАН. К. 1929; T a b o u i s G. Comment je devins Commissaire de la République Française en Ukraine. Укр. Наук. Ін-т. В. 1932; B o r s c h a k E. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale. „Monde Slave“. Париж 1933—35; М. К. (К о в а л ь с ь к и й). Укр. шкільництво у Франції. ж. Рідна Школа, ч. 13—14. Л. 1936; Б о р щ а к І. Україна в Парижі — мандрування й пам'ятки. ж. Україна, ч. 2—10. Париж 1949—53; Н е б е л ю к М. Під чужими прапорами. Париж—Ліон 1951; B o r s c h a k E. La politique française en Ukraine de 1617 à 1921. Analecta OSBM, t. 1, facs. 4. Рим 1952; Б о р щ а к І. Драгоманов у Франції. Мюнхен 1957; K o u l t c h y t s k y j A. L'étude psycho-sociale de l'émigration ukrainienne en France. Париж 1957; К о ч у р Г. Етапи розвитку. Франц. література в укр. перекладах. ж. Всесвіт, ч. 11. К. 1962; К р и л а т и й Ю. Від Анни Ярославни до Василя Порика. Дещо на тему відносин Україна—Франція. ж. Наша Культура, ч. 100. В. 1966; Н а л и в а й к о Д. Україна у франц. літературі XVII ст. ж. Радянське Літературознавство, ч. 4. К. 1969; J o u k o v s k y A. Square Taras Chevtchenko à Paris. Париж 1969; H a l l u R. Anne de Kiev. Reine de France. Рим 1973; К о с и к В. Українці у Франції. кн. Укр. поселення. Довідник. Нью-Йорк 1980; V e r h u n J. Les Cosaques d'Ukraine ont-ils prit part au siège de

Dunkerque en 1646. Дюнкерк 1980; Kosyk W. La politique de la France à l'égard de l'Ukraine Mars 1917 — Février 1918. Париж 1981; Narożniak Z., Prévost A. De Kiev à Senlis. Fidélité et perspectives d' amitié franco-ukrainienne. Ліль 1982; Joukovsky A. Mazepa et la France de Louis XIV. „Echanges" nr. 48. Париж 1982; Annuaire Russe, Ukrainien, Biélorusse de France 1982. Медон 1982. *А. Жуковський*

Францоз (Franzos), Карл-Еміль (1848—1904), австр. письм. і літературознавець родом з Чорткова (Галичина); з 1858 жив у Чернівцях, студіював у Відні й Ґраці, з 1877 у Відні, редаґував „Neue Illustrierte Zeitung", ж. „Deutsche Dichtung", з 1886 у Берліні. Поезії, оп. й повісті перев. з життя укр. селян. Роман Ф. „Ein Kampf um Recht" (1882) присвячений важкому життю гуцулів сер. 19 в. і боротьбі проти соц. утисків. У розвідці „Die Kleinrussen und ihr Sänger" (1877) й ін., згодом вміщених у кн. „Vom Don zur Donau" (1878), Ф. дав високу оцінку поезії Шевченка, вперше висловив думку про універсальність його таланту. Ф. дав заг. огляд укр. літератури „Die Literatur der Kleinrussen" (друге вид. «Від Дону до Дунаю», 1889) від 11 в. до 1880-их рр.

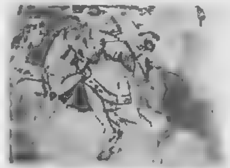
Фреска (Fresco), техніка настінного малярства на мокрому тиньку з піску і вапна фарбами, відпорними на лужний вплив вапна. Малюванню Ф. перев. передує рисунок (графія) на заправі гол. контурів композиції. Ф. називають також твір виконаний у цій техніці.

На Україні Ф. відома з 4 в. до Хр. в будовах Півн. Причорномор'я, у грец. колоніях й у скитів. Ф. прикрашувано житлові будинки, гром. споруди і гробниці. Найцікавіші Ф. з 1 в. до Хр. знайдено при розкопах гробниці Деметри в Керчі (сцени міту про викрадення Кори — дочки Деметри — Плутоном). З того часу з Керчі походить також Ф. на кам'яному саркофазі з зображенням робітні маляра (тепер у ленінградському Ермітажі).

Невідомий святий. Фреска Софійського собору в Києві (11 ст.)

У Київ. державі основним видом внутр. мист. оформлення храмів була Ф. Тільки в 11 — на поч. 12 в. храми мали побіч Ф. мозаїку, якою прикрашували центр. частину, а фресковий розпис покривав усі бокові апсиди, склепіння, стовпи та стіни бокових нав, а часом стовпи арки, ґалереї, ніші, портали назовні. Поєднання мозаїки і Ф. — особливість київ. церк. мистецтва, у Візантії воно не практикувалося. Гармонію між Ф. і мозаїками досягано однаковими домінуючими кольорами. Найвизначнішими зразками цієї системи оздоблення є собор св. Софії в Києві (1037) і Михайлівський-Золотоверхий (поч. 12 в.; знищений большевиками); другу мист. школу творили майстрі Успенського собору Києво-Печерського манастиря (11 в., знищений під час другої світової війни). У Софійському соборі домінують синій, білий, пурпуровий і частково зелений кольори. У гол. апсиді, бл. мозаїкової Оранти, розписані епізоди з життя Богоматері та її батьків. У центр. наві зображені найважливіші події з життя Ісуса Христа, друга частина Ф., пов'язана з христологічним циклом, розписана на 2 поверсі. Особливо цікаві Ф. світського характеру у центр. наві: кн. Ярослав Мудрий і його родина та сцени з кн. побуту і побуту країни; гіподром, полювання, музиканти, скоморохи на стінах вежі. Найпоширеніший орнамент — переплетені звитки стебла вписані у геометричні форми, які ніби сполучали мозаїку з Ф., повторяється у фрескових розписах Києва, Чернігова і Новгорода 11—12 вв. На збережених Ф. Михайлівського Золотоверхого манастиря можна провести паралелю розписів обидвох соборів, зокрема кольориту (в Михайлівському Ф. мальовничі, яскраві) і типажу (м. ін. мозаїчні апостоли в Евхаристії без німбу святих). Подібно зображені фрескові апостоли в Остерській Юрієвій божниці (11—12 в.), але їх кольорит у теплій гамі з перевагою червоного і вохристого і спосіб письма відмінний від київ. Ф. Фраґменти Ф. чернігівських соборів: Спаського (св. Текля, поч. 11 в.), Борисо-Глібського, Успенського Єлецького манастиря (Оранта й ін.), П'ятницької церкви та сліди переяславських Ф. з розкопок Михайлівського собору (1089), Спаської церкви на Посаді та ін. не дають підстав судити про особливості окремих мист. шкіл.

Полювання на звірів Деталь фрески в півн вежі Софійського собору в Києві (11 ст.)

Від сер. 12 в. Ф. майже цілковито витиснула мозаїку. Найповніший комплекс Ф. того часу зберігся в Кирилівській церкві в Києві. На них помітно вплив мистецтва Балканів. На відміну від інтелектуально витончених Ф. св. Софії, Кирилівські Ф. передають риси місц. типажу. Кольорит Ф. яскравий, переважають теплі тони вохри та бронзово-червоної фарби. Склепіння і стіни, покриті численними сценами, дають новий

тип декорації, характеристичний для київ. мист. школи 12 в. З нечисленних пам'яток відомо, що на той час свої місц. мист. школи вже мали й Чернігівське, Переяславське, Галицьке й Волинське князівства. Про монументальні ансамблі Ф. церков Львова, Луцького, Володимира, Холма, Хотина та ін. відомо тільки з Гал.-Вол. Літопису.

На підставі збережених фраґментів Ф. 14 в. можна ствердити, що їх техніка була майже тотожна з технікою Ф. Київ. держави. З 14—15 вв. порівняно добре збереглися Ф. в костьолах Польщі, на Сандомирській, Серадській та Краківській землях, які розмальовували укр. майстрі з Галичини й Волині. З великого ч. цих робіт збереглися Ф. в замковій каплиці св. Трійці в Любліні (1418), виконані групою малярів, очоленою майстром Андрієм, в катедрі Сандомиру (1430-і pp.), в колеґіяльному костьолі у Вислиці (14 в.; майстер Гайль) та у Кракові в каплиці св. Хреста на Вавелі (1470). В усіх цих костьолах Ф. уміло вкомпоновані в ґотичні інтер'єри; укр. майстри зуміли поєднати малярство базоване на візант. традиціях з ґотичною архітектурою.

Деталь сцени Евхаристії. Фреска в каплиці св. Трійці в Любліні (1418, маляр Андрій)

До пам'яток 15 в. належать частково збережені Ф. манастирської церкви св. Онуфрія в Лаврові, виконані в традиціях мистецтва 12—13 вв. Лаврівські майстрі в багатофігурних композиціях досягали кольористичних ефектів, зіставляючи гармонійні або протиставляючи контрастні кольори. Лавровським Ф. властива декоративність, широке застосування орнаменту. Стилістично близькі до Ф. у Вислиці і Сандомирі Ф. Успенської церкви (1453—58) в с. Лужанах (Чернівецька обл.).

Христос перед Каяфою. Фреска в каплиці св. Хреста в катедрі на Вавелі в Кракові (1470)

Поширення дерев'яного будівництва церков і вживання олійної малярської техніки у настінних декораціях будов світського характеру загальмували розвиток Ф. Щойно на поч. 20 в. роблено спроби відтворити Ф. Техніку фрескових розписів вивчали в Київ. Художньому Ін-ті в студії М. *Бойчука:* Т. Бойчук, К. Гвоздик, А. Іванова, О. Мизін, О. Павленко, І. Падалка, М. Рокицький, В. Седляр, М. Шехтман. Вони брали участь у багатьох розписах у Києві, застосовуючи стародавню техніку й наслідуючи композиції нар. картин та ікон 17—18 вв. Їх роботи, м. ін., цикл розписів Селянської санаторії в Одесі (1928), де створено ґалерію портретів фреск. технікою (Б. Кисиленко, О. Юнак). Великі тематичні пано з орнаментальним оформленням зображають працю селян. Ф. виконувалися також у Межигірському технікумі (В. Седляр, О. Павленко). Під керівництвом Л. Крамаренка розписували клюб та їдальню Дитячого містечка в Києві Д. Шавикін та І. Жданко (1924). 1929—32 чимало розписів виконали одеські мистці в Одесі і на Одещині; на них слідний вплив школи Бойчука, зокрема Ф. Селянської санаторії. Серед їх праць — розпис клюбів у с. Каторжиному (1929; під кермою М. Гронця) та в Красноставі (1930; М. Лавренчук), в Одесі розписи Будинку преси (1929—30; М. Павлюк, Г. Довженко, І. Гурвич, І. Пастернак, Я. Тимофеєв), клюбу Держ. політ. управління (1930—31; П. Пархет, І. Пастернак, І. Гурвич, Я. Тимофеєв) і Сх. торгової палати (1927; Г. Комар та Г. Довженко). Під керівництвом Л. Крамаренка 1930 І. Жданко та Ю. Садиленко Ф. розписали конференц-залю в будинку Академії Наук у Києві (гол. тема — будівництво сов. індустрії). Останні Ф., які виконали М. Бойчук у співпраці з В. Седляром та І. Падалкою були Ф. Червонозаводського театру в Харкові (1933—35). Всі три мистці, звинувачені у формалізмі, загинули на засланні. Загинули й їхні твори. З того часу датується занепад Ф. й повернення до нар. розписів. (Див. ще *Стінопис*).

М. Бойчук. «Свято жнив» (фреска 1934)

Література: Лобановський Б. Мозаїка, фреска. К. 1966; Мамолат Є. Монументальний живопис (т. 1); Логвин Г. Монументальний живопис XIV — першої пол. XVII ст. (т. 2); Врона І., Лобановський Б. Монументальний живопис; Бєлічко Ю. Монументальний живопис (т. 5) в Історії укр. мистецтва в 6 тт. К. 1966—67.

С. Гординський

Фрідман Юліус (* 1904), скульптор-монументаліст родом з Кишинева; закінчив Одеський Художній Ін-т (1929). У співавторстві з Ю. Білостоцьким і Г. Пивоваровим виконав композиції «Торгівля» і «Сільське господарство» для павільйону УРСР на Всесоюзній Сільсько-госп. виставці в Москві (1937), у співавторстві з Ю. Білостоцьким ряд пам'ятників у Донецькому, Умані, Кривому Розі; портретні погруддя: А. Бучми, Ю. Шумського (1947), В. Касіяна, І. Паторжинського (1961), Л. Булаховського (1962) та ін.

Фріч (Frič) Йосиф (1829—91), чес. політ. діяч і публіцист; за участь у празькому повстанні 1848 репресований, довгий час жив на еміґрації. Знайомий з Марком Вовчком, листувався з А. Вахнянином; прихильник укр. культ.-політ. прагнень в Австрії і Росії. Перекладач «Тараса Бульби» М. Гоголя, автор драми «Іван Мазепа» і ст. з укр. питання («Асиміляція малоруського народу», «Хай живе Україна» й ін.).

Фролов Маркіян (1892—1944), композитор, піяніст і педагог родом з Бобруйська; муз. освіту здобув у Київ. і Петербурзькій консерваторіях (1913—24). До 1937 концертував і викладав (з 1924) у Муз. Ін-ті ім. М. Лисенка в Києві; співосновник, проф. і дир. Свердловської консерваторії (1934—37 і 1943—44). Твори: Концерт для фортепіяна з оркестрою (1924), соната, сюїта, симфонічна картина «Седой Урал» (1936), перша бурято-монгольська опера «Энхе-Булат Батор» (1940); три укр. пісні для вокального тріо.

Фролов Олександер (1870—1964), спеціяліст у галузі будівельної техніки і гідравліки; д. чл. АН УРСР (з 1939). Працював викладачем у Ленінграді; праці з будівництва залізниць і гідротехн. споруд.

Фролова Клавдія (* 1923), літературознавець і критик родом з с. Сенькового Орловської обл.; проф., завідувач катедри укр. літератури Дніпропетровського Ун-ту. Монографії й розвідки офіц. спрямування: «Андрій Головко» (у співавторстві, 1967), «Розвиток образної свідомости в укр. радянській ліриці» (1970), «Аналіз художнього твору» (1975), «Естетичні категорії в укр. радянській ліриці» (1976).

Фроляк Святослав (Frolick Stanley) (1920), правник, укр. кан. діяч, нар. в Гилкрест, Альберта. Як військ. службовець кан. армії в Англії в 1945 заснував у Лондоні Центр. Укр. Допомогове Бюро, був його секретарем і дир. У 1943—44 був гол. *Молодих Укр. Націоналістів* у Канаді, у кін. 1940-их — на поч. 1950-их рр. діяч *Ліґи Визволення України*, співзасновник, згодом гол. Т-ва укр.-кан. професіоналістів і підприємців Канади (1971—73) та Кан. фундації укр. студій (1975—76).

С. Фроляк

Фронт національної Єдности (ФНЄ), леґальна націоналістична орг-ція, що постала 1933 на тлі важкої політ. ситуації на укр. землях під Польщею. Вона боролася проти політики «нормалізації», що її провадило УНДО, і проти тактики терору ОУН. Зародком ФНЄ була ідеологічна група «*Нового Часу*», що постала 1933 з ініціятиви Д. *Палієва*, згодом оформився організаційний комітет у складі: С. *Герасимович* (гол.), Д. Паліїв (секретар), о. М. Блозовський, В. *Кохан*, Л. Савойка; крім них, чл. кооперативного видавництва «*Батьківщина*» (І. Рудницький, М. *Коновалець*).

1933 почав виходити орган партії — двотижневик «*Перемога*» (1935 перетворений на ідеологічний квартальник) ФНЄ мав у програмі організувати провідну верству з усіх станів і шарів укр. нації (згодом виникла назва «творчого націоналізму»). В наслідок жвавої освідомчої й орг. роботи ініціяторів діяльність ФНЄ набрала значного розвитку. У листопаді 1934 почав виходити тижневик «Батьківщина», а видавництво «Батьківщина» розгорнуло чималу видавничу діяльність; з листопада 1935 почав виходити щоденник «*Укр. Вісті*».

20. 9. 1936 у Львові відбувся І Конґрес ФНЄ, в якому взяли участь 150 делеґатів (у тому ч. 80% становили селяни). Організаційними клітинами ФНЄ були т. зв. дружини (сель., роб. та ін.). Вони були об'єднані в області, що їх очолювали т. зв. обласні. ФНЄ був першою на Зах. Укр. Землях не соц. орг-цією, що спромоглася притягнути до себе робітників, серед ін. і тих, що під час українізації в УССР зазнали ком. впливів. До ФНЄ горнулися розчаровані політикою своїх орг-цій: ундівці, оунівці, гетьманці, а також непартійні.

Керівним органом ФНЄ була обрана на конґресі політична колеґія, до якої увійшли: С. Герасимович (гол.), Д. Паліїв (провідник ФНЄ), В. Кохан, Л. Савойка, М. *Шлемкевич*, С. *Волинець* (секретар), Ю. Крохмалюк, М. Дзьоба, І. *Гладилович*; ін. діячі ФНЄ: В. Дзісь, Д. Кузів, М. *Кушнір*, Т. Руденський. Дру-

гим керівним органом ФНЄ була Крайова Рада, до складу якої входило 30 чл.

Поль. влада переслідувала ФНЄ, часто конфіскувала його вид. і заарештовувала його активних діячів (на поч. 1939 був заарештований весь секретаріят); восени 1935 були заборонені «Перемога» і «Батьківщина», органом ФНЄ став *«Хліборобський шлях»*.

Після вибуху поль.-нім. війни частина провідних членів ФНЄ виїхала на Зах. Тому що в умовах нім. окупації на території Ген. Губернії не можна було вести незалежної укр. політики, Д. Паліїв припинив діяльність ФНЄ, а на весні 1941 ФНЄ перестав існувати. Чл. ФНЄ доручено було включитися в працю громадської організації УЦК і його низових клітин. С. *Волинець і Р. М.*

Фрумкін Яків (* 1902), психіятр родом з Смоленську; з 1933 проф. Київ. Мед. Ін-ту. Праці присвячені питанням клініки та лікування психічних захворювань.

Фрунзе (V—19), с. м. т. на Донбасі, у Слов'яносербському р-ні Ворошиловградської обл., розташоване над р. Луганню; підприємства зал. транспорту.

Фрунзе Михайло (1885—1925), сов. військ. і партійний діяч; з 1904 чл. больш. партії. З вересня 1920 командувач Півд. фронту для боротьби проти ген. Врангеля; у грудні 1920 став уповноваженим Рев. військ. ради Республіки на Україні і в Криму, а в лютому 1922—березні 1924 заступником гол. Раднаркому УССР і заступником гол. Укр. Екон. Ради. З листопада 1921 до січня 1922 Ф. очолював надзвичайну дипломатичну місію у Туреччині, яка уклала 2. 1. 1922 в Анкарі договір між УССР і Туреччиною про дружбу і братерство. Ф. був чл. Політбюра ЦК КП(б)У (1921—24) і чл. ЦК (з 1924 — кандидат у чл. Політбюра) ВКП(б). З березня 1924 у Москві, а з січня 1925 Нар. комісар військ. і морських справ СССР.

Фрунзенське (X—15; до 1944 — Партеніт), с.м.т. Крим. обл., підпорядковане Алуштинській міськраді, положене на півд. березі Криму; 5 000 меш. (1970). Н.-д. госп-во держ. ботан. Нікітського саду «Приморське»; санаторії.

Фрунзівка (VI—10; до 1926 — Захарівка), с.м.т. і районовий центр Одеської обл.; 6 300 меш. (1970). Цегельня, харч. пром-сть.

Фуженко Анатолій (* 1936), скульптор родом з Черкащини; закінчив Київ. Художній Ін-т (1962). Пам'ятники Т. Шевченкові в Москві (1964, у співавторстві з М. Грицюком і Ю. Синькевичем); М. Мокрякові в Новоукраїнці (1971), О. Довженкові в Сосниці; станкова скульптура: Тарас Шевченко» (1963, 1964), «Нестор-літописець» (1971); тематична скульптура — «Хліб» (1963) та ін.

Фундуклей Іван (1804—80), рос. адміністратор, гром. діяч і археолог; 1839—52 — київ. губернатор. Допоміг видати матеріяли про Київ і Київщину, серед ін. «Обозрение Киева и Киевской губернии по отношению к древностям» (К. 1847), «Статистическое описание Киевской губернии» (3 тт., П. 1852) та ін.

Футбол (копаний м'яч), розповсюджена спортова гра м'ячем. що прийшла на Україну у 1880—90-их рр. через службовців англ. підприємств в Одесі, чужинців, що працювали на зав. (Донбас, Київ), війська (з України). За їх прикладом Ф. поширився серед студентства, шкільної молоді, робітництва; у 1900-их рр. виникли перші футбольні клюби (Київ: 1904 — «Південь», 1906 — «Політехніка»; Миколаїв: 1906 — «Техніка»; Львів: 1906 — «УСК», 1911 — «Україна» та ін.; Перемишль: 1907 — «Сянова Чайка»; Харків: 1908; Юзівка, Краматорське й ін.). До першої світової війни Ф. поширився майже на всі міста України. Клюби відбували міжміські матчі, футбольні турніри, об'єднувалися у футбольні ліґи (1911 — в Києві, 1912 — у Харкові, 1913 — на Донбасі), організувалися футбольні суддівські колеґії, виходили футбольні вид.: І. Боберський «Копаний м'яч» (1906), «Футбольні правила гри» (1908); І. Можарський «Футбол» (1909).

П о п е р ш і й с в і т о в і й в і й н і. В УССР організовано робіт. клюби, діяльністю яких керувало Гол. управління заг. військ. навчання (з 1969 федерація футболя УРСР). 1921 відбулися змагання за першість збірних команд України (першун — Харків), 1924 Харків здобув першість СССР. З 1933 на Україні організовано дитячі команди, 1935 — вищу школу футбольних тренерів. З 1936 за чемпіонат країни змагалися не збірні команди міст, а колективи спортових т-в, створені на профспілкових основах. З 1937 відбувалися змагання за Кубок України. 1961 Київ зломив довголітню гегемонію Москви у Ф. і кілька разів здобував кубок СССР, 1975 — Кубок кубків і Суперкубок Европи — найвизначніші трофеї евр. Ф. 1979 в УССР було 954 000 футболістів у 27 000 колективах фізкультури; працювало 1 115 штатних (з них 700 у Дитячо-юнацьких спортових школах і 120 у командах майстрів) і 82 000 гром. тренерів, для яких створено методичні центри при Київ. й Львівському ін-тах фізкультури. До диспозиції футболістів є бл. 900 стадіонів і 20 000 футбольних полів (70% у сіль. місцевостях).

На Зах. Україні, окупованій по першій світовій війні Польщею, укр. клюби організували у Львові 1921 «Союз копаного м'яча» при «Змаговому Союзі Сокола-Батька», згодом *Український Спортовий Союз.* З 1928 клюби змагалися у держ. ф. ліґах. Успішно Ф. розвивався на Закарпатті й на Буковині. Не зважаючи на кордони, клюби відбували між собою футбольні зустрічі (Львів—Чернівці—Ужгород). З больш. окупацією Зах. Укр. Земель ліквідовано всі клюби й ліґи та організовано нові на профспілковій базі і включено в заг.-союзну систему.

На еміґрації в 1945—49 рр. Ф. плекався по ДП таборах у Німеччині, Австрії, згодом в ЗДА, Канаді, Англії, Австралії. З заснуванням *Укр. Спортової Централі Америки й Канади* (УСЦАК) та її делеґатур відбуваються змагання на першість. Деякі клюби влаштовують виховно-вишкільні літні футбольні табори для всієї молоді ЗДА.

Література: Альманах РФК. Мюнхен 1951; Балакін М., Михайлов М. Футбол України. К. 1968; Все о спорте. М. 1978; 70-річчя заснування С.Т. «Україна». Філядельфія—Торонто 1981.

Е. Жарський

Футорянський Савелій (1900—26), композитор і муз. критик; дириґент драматичного театру в Києві; хори на слова П. Тичини («Великодній дощ», «Ми дзвіночки»), фортепіянові твори, сольоспіви.

Футуризм, аванґардний напрям у літературі й мистецтві, що розвинувся на поч. 20 в. гол. в Італії й Росії. Творцем його уважають італ. письм. Ф. Марінетті, який 1909 опублікував у франц. газ. «Ле Фіґаро» «Маніфест футуризму». Гол. завдання нового напряму Марінетті бачив у нищенні панівних у 19 в. мист. форм, особливо реалізму і клясики, та в безконтрольному індивідуалізмі, який у малярстві виявився фантастичними формами й кольорами, а в літературі, особливо в поезії, т. зв. «заумною мовою» — творенням нових звуків-слів, часто без жадного глузду. Характеристичною прикметою Ф. була тематика урбанізму й індустріялізації, що мала віддати ідеї й дух майбутнього космополітичного суспільства, протиставлені усталеним естетичним смакам, часто з метою «епатувати буржуа», провокувати його всілякими вигадками й деформаціями.

М. Жук: портрет П Тичини (1919)

До першої світової війни Ф. на індустріяльно відсталій Україні не мав сприятливого ґрунту. Але вже 1913 лідер укр. Ф. М. *Семенко* видав зб. поезій „Prélude", а 1914 — «Дерзання» і «Кверофутуризм»; за рр. революції він видав ще 8 зб. Активний організатор, він був засновником низки укр. футуристичних угруповань і журн.: «Флямінґо» (1919—21), *«Аспанфут»* (1921—24) у Києві, а після переїзду до Харкова ж. *«Нова Ґенерація»* (1928—30). Під тиском панівної ком. ідеології журнал змушений був стати бойовою трибуною «пролет. мистецтва» і від деструкції перейти до пропаґанди конструктивізму й супрематизму (низку ст. надрукував у «Новій Ґенерації» К. Малевич), а потім був зовсім заборонений. До «Нової Ґенерації» належали, крім М. Семенка, поети Г. Шкурупій, О. Влизько, М. Скуба та ін., теоретик О. Полторацький. Деякий час під впливом Ф. був М. *Бажан.* Близько до Ф. стояв В. *Поліщук,* що на футуристичній основі намагався створити власний напрям «динамічного спіралізму». Футуристи не мали такої видатної позиції в укр. літературі своєї доби, як символісти чи неоклясики, проте вони активізували поезію новими темами й формами, а передусім експериментаторством. «Нова Ґенерація» пропаґувала модерні зах.-евр. напрями (дадаїзм, сюрреалізм), що суперечило настановам офіц. критики, і журн. перестав існувати ще до заг. ліквідації літ. орг-цій 1932.

П. Ковжун: «Місто» (1921)

Крім згаданих, існували ще й менші льокальні гуртки футуристів: у Харкові «Ком-Космос» (1921), в Одесі «Юголіф» (з участю місц. рос. футуристів), у Москві «СіМ» («Село і місто», 1925), що об'єднувало укр. письм. в РСФСР. Органами Ф. у 1920-их рр. були ще «Семафор у майбутнє», «Катафалк искусства» (рос. мовою) і «Гольфштром».

У мистецтві, крім О. Архипенка, що від 1906 перебував поза Україною і був ближчий до конструктивізму, ніж до Ф., до цього останнього належали О. Екстер, О. Богомазов, почасти А. Петрицький, брат М. Семенка Василь, В. Єрмилов, К. Малевич, Є. Прибильська, Є. Сагайдачний, О. Сорохтей, графік П. Ковжун, чл. укр. футурист. гуртка в Києві і група мистців з кола «Нової Ґенерації».

Література: Лейтес А. Яшек М. Десять років укр. літератури, т. І, Х. 1928; Гординський Я. Літ. критика підсовєтської України. Л.—В. 1939; Luckyj G. Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917—34. Нью-Йорк 1956; Маркаде В. Укр. внесок до аванґардного мистецтва поч. 20 століття. Сучасність, ч. 7—8. Мюнхен 1980.

С. Гординський

Х

Хабарництво, приймання службовою особою, а також давання їй хабара з метою одержання певних вигід протизаконним порядком. Бюрократичні системи особливо податливі на хабарі. Кримінальний кодекс УССР визнає приймання чи давання хабара та посередничання в ньому як злочин (ст. 168) і визначає за Х. кару від 3 до 15 рр. позбавлення волі. Вища кара застосовується за вимагання хабара. Не зважаючи на високі кари, явище хабарів дуже поширене в СССР. Частина службовців і впливових осіб, попри риск бути покараним, вдається до хабарів як засобу швидкого й легкого збагачення. Сов. преса, гол. гумористична, гостро натавровує практику хабарів.

Хабаровськ, центр Хабаровського краю РСФСР і гол. м. *Далекого Сходу й Зеленого Клину,* 545 000 меш. (1980). У 1917—22 рр. один з осередків укр. життя на Дал. Сх. Положений над Амуром б. впадіння в нього Усурі, транспортний вузол і важливий пром. центр (провідні галузі пром-сти: машинобудів. і металообробна, легка, харч.). Заснований 1858 як воєнний пост Хабаровка, сучасна назва з 1892. З 1880 населення м. швидко зростає (у тис.): 1897 — 15, 1926 — 50, 1939 — 207, 1959 — 323, 1970 — 436, 1981 — 553.

Х. розташований на етнічно мішаній частині Зеленого Клину; за переписом 1926 нараховував 3 800 українців (7,6% всього населення), 1970 — бл. 30 000, або бл. 7%. Побіч Владивостока Х. був найважливішим осередком укр. життя на Зеленому Клині. Вже 1907 діяв тут Укр. клюб (перший на Зеленому Клині), згодом Укр. громада. Буйно розвинулося укр. життя за революції 1917—22: тут відбулися 2 і 3 *Далеко-Східні Укр. З'їзди,* виходили укр. газ. («Ранок» й ін.). Жваве політ. життя завмерло після сов. окупації (1922), але воно далі виявлялося в укр. культ. житті, звичайно, керованому большевиками. З сер. 1930-их рр. влада посилила русифікацію, хоч ч. українців тут значно зросло. *В. К.*

Хабаровський край, адміністративно-територіяльна одиниця у межах РСФСР, положена в півд. частині Дал. Сходу (*Зеленого Клину*); 824 600 км²; 1 610 000 меш. (1981), у тому ч. 1 285 000 міськ. (80,0% всього) і 325 000 сіль. Нац. склад населення за переписом 1970: росіян — 85,4%, українців — 5,7% (76 200). Фактично ч. українців було значно більше; за переписом 1926 вони становили бл. 23%.

Хабурський Степан (1898—1972), свящ. родом з Рогатинщини; душпастир у Галичині, Австрії, Франції, з 1950 в Канаді; автор ст. на катехитичні і душпастирські теми у *«Ниві»,* богословської праці «Епіклеза» (1968) й упорядник молитовника «Благодарім Господа». Помер у Торонто.

Хаджибейський лиман, лиман на півн.-зах. узбережжі Чорного м., положений на півн.-зах. від Одеси. Від м. відділяється піщаним пересипом завширшки бл. 5 км. Довж. 31 км, шир. 0,5—2,5 км, площа 70 км², глибина до 2,5 м. Дно Х. л. місцями вкрите шаром чорного мулу, що має лікувальні властивості; на цій базі розвинувся болотяний і кліматичний Х. курорт. У Х. л. впадає р. Малий Куяльник. З фавни в Х. л. поширені краби, рачки, мідії тощо.

Хазановський Ізраїль (* 1901), архітект, родом з Орла, закінчив Харківський Художній Ін-т, і 1931—60 викладав у ньому. Працює в пром. архітектурі. Гол. споруди на Запорізькому і Макіївському металюрґ. зав., гол. контора Харківського тракторного зав., критий басейн на харківському стадіоні «Піонер» (1968) та ін.

Халабудний Яків (1897—1949), нар. різьбар на дереві і майстер скульптури малих форм, родом з с. Жуки на Полтавщині. Декоративні тарілки, мисники, скриньки і казкові композиції.

Халанський Іван (1749—1825), культ.-осв. діяч родом з с. Халані на Слобожанщині, один з чл. *Новгородсіверського патріотичного гуртка.* Спершу канцелярист у Петербурзі (з 1774), з 1778 на військ. службі (полковий квартирмайстер Укр. гусарського полку, з 1782 — капітан); з 1784 прокурор Новгородсіверського Земського Суду. З 1789 віддався справі нар. освіти у Новгород-Сіверському, Стародубі, Глухові й Чернігові. 1805 засновник і перший дир. Новгородсіверської гімназії, навколо якої гуртувалося культ. середовище, в колі якого була знайдена «Історія Русів».

Халанський Михайло (1857—1909), історик літератури і дослідник усної словесности, проф. Харківського Ун-ту з 1891; вивчав билини, півд.-слов. епос, думи і давньоруські літ. пам'ятки. Гол. праці: «Великорусские былины киевского цикла» (1886), «Южно-славянские сказания о Кралевиче Марке в связи с произведениями русского былевого эпоса» (1893—96), «Экскурсия в область древних рукописей и старопечатных изданий» (1900—02) й ін.

Халупники, категорія залежних селян у Польщі і В. Лит. Князівстві, які у висліді *волочного переміру* 1557 втратили землю і залишилися з власною хатою (халупою) та невеликими зем. наділами (до 3 морґів). Х. відбували панщину (25 піших днів на рік), наймалися на працю у *фільварках* або ставали ремісниками. Згодом у Рос. Імперії під час обезземелення селян у кін. 18 — на поч. 19 вв. кількість халупників почала зростати: на Правобережжі 1848 їх було 7,5%, а на Лівобережжі (1859) — 24% сел. госп-в. Після скасування панщини назагал Х. не одержували землі, залишаючися с.-г. робітниками чи відходили до міст.

Хамула Михайло (1885—1969), гал. промисловець родом з Золочівщини; власник фабрики килимів і ткацьких виробів у Глинянах (450 ткацьких верстатів, 500 робітників), мав торг. представництва в м. Европи і в ЗДА. Вироби фабрики Х. за зразками укр. мистців (С. Борачка, М. Бутовича, В. Дядинюка, П. Холодного та ін.) здобували на виставках золоті й срібні медалі, 1939 фабрику націоналізувала сов. влада, а Х. еміґрував на Захід, з 1950 в ЗДА де й помер. Видав кн. спогадів «Глиняни, місто моїх килимів» (1969).

М. Хамула

Хан Микола (* 1924), маляр родом з Ворошилова Приморського краю; мист. освіту здобув у Київ. Художньому Ін-ті (1952, кляса О. *Шовкуненка*). Гол. твори: «Ладнають парус» (1957), «Розлив» (1960); діорама «Північне море» (Музей АН УРСР), панорама «Первісне суспільство і сучасність» (1969, в павільйоні «Наука» С.-Г. виставки УРСР) та ін.

Хандоґа Матвій (1883—1948), письм.-самоук, гром. діяч, родом з Бібрки, Галичина; прибув до ЗДА на поч. 1900-их рр. Автор віршів, оп., нарисів з життя заробітчан в Америці. З 1920 до смерти ред. тижн. Укр. Нар. Помочі «*Нар. слово*» в Пітсбурґу. Зредаґував серію календарів п. з. «Любов» (1924—34).

Хандриков Митрофан (1837—1915) астроном і геодезист, родом з Москви, проф. Київ. Ун-ту (з 1869) і дир. Київ. Астрономічної Обсерваторії. Праці Х. присвячені теоретичній і спостережній астрономії та геодезії. Розробив теорію визначення орбіт плянет і комет та теорію передобчислення затемнень.

Ханенки, коз. старшинський рід діячів Гетьманщини, згодом культ. діячів 19—20 вв., походить від Степана Х., який н поч. 17 в. жив на Запоріжжі. За Хмельниччини син Степана, Михайло Х. (див.) став уманським полк., а згодом гетьмано Правобережної України (1669—74), су перником П. Дорошенка; 1674 він поселився на Лівобережжі. Внуки родоначальника Степана: Федір — київ. полковий обозний († 1744), і Данило — наказний лубенський полк., який разом з рос. військом брав участь у походах проти татар на пониззя Дніпра і 1695 загинув при облозі Кизи-Кермену. Данило Х. був одружений з дочкою ген. обозного І. *Ломиковського*. Син Данила Микола Х. (1693—1760; див.), двоюрідний внук гетьмана Михайла Х., був визначним держ. діячем і дипломатом Гетьманщини; залишив свій Діяріуш. З його синів визначився Василь Х. (бл. 1730 — кін. 18 або поч. 19 в.), який навчався в Глухові, Петербурзі і Кільському Ун-ті, у 1752—62 був капітаном гольштайнського корпусу в Петербурзі і фліґель-адьютантом Петра III. З 1762 залишив військ. службу й оселився в с. Лотаки Стародубського полку, яке надав йому у володіння К. Розумовський; був одним з найбагатших землевласників Гетьманщини. Молодший брат Василя Іван Х. (1743 — бл. 1797) навчався в Петербурзі, з 1767 був бунчуковим товаришем, брав участь у рос.-тур. війні (1769—74), пізніше — фліґель-адьютант графа П. Румянцева. Покинувши військ. службу, з 1783 був погарським пов. маршалком дворянства і великим землевласником, якому належали села в Погарському й Стародубському пов. Під кін. свого життя він повернувся до військ. служби у чині полк. Глухівського карабінерського полку; був одружений з Софією Горленко, правнучкою Данила *Апостола*. Старший син Івана, Олександер Х. (бл. 1776—1830) здобув добру освіту, володів франц., англ. і нім. мовами. З 1799 працював надвірним радником у Колеґії Закордонних Справ під протекторатом канцлера кн. О. *Безбородька* і належав до укр. автономістського гуртка 1780—90. З 1800 був секретарем рос. посольства в Лондоні, згодом поселився у своїх маєтках у Суразькому пов. і був пов. маршалком. Перебуваючи у Лотаках, Олександер Х. упорядкував родинний архів Х., в якому були іст. документи, родинні папери, листування ген. хорунжого Миколи Х. Внук Івана Миколайовича Х., Михайло Х. (1818—52), новгородсіверський пов. маршалок у 1840-их рр., любитель укр. старовини. був автором екон. ст. про півн. Чернігівщину. Завдяки йому в «Черниговских Губернских Ведомостях» у 1850-их рр. опублі-

ковано частину документів родинного архіву Х. Він постачав О. Бодянському матеріяли до іст. України (надруковані у моск. «Чтениях»). Брат Михайла Олександер Х. (1865—95; див.) залишив низку іст. розвідок. Третій брат Іван Х. (1817—91) публікував матеріяли про Суразький пов. тощо. Син Івана Івановича Х., Богдан Х. (1849—1917) — відомий колекціонер мистецтва, археолог. меценат (див.). Архів Х. до 1918 зберігався в Городищі, Стародубського пов., 1926 був перевезений до Гомельського обл. архіву. Тепер знаходиться в Києві.

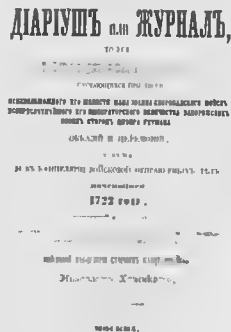
Література: Бодянский О. Историческое сведение о генеральном хорунжем Николае Даниловиче Ханенке. (Чтения в Обществе Истории и Древностей Российских, 1858, кн. 1); Лазаревский О. Предисловие к Дневнику Николая Ханенко. КСт. 1884: Титов А. Дневник Николая Ханенко, КСт. 1896. кн. 7—8: Модзалевский В. Малороссийский Родословник. т. 1—4. К. 1908—14. т. 5 — рукопис (Рукописний відділ Держ. Публічної Бібліотеки УРСР): Оглоблин О. Ханенки. Сторінка з історії укр. автономізму 18 ст. Кіль 1949.

А. Жуковський

Ханенко Богдан (1849—1917), колекціонер укр. старовини і творів мистецтва. археолог, меценат. Нар. в родовому маєтку Ханенків на Чернігівщині, пра-правнук Миколи Д. і син Івана Івановича Х. Зб. археологічних знахідок й мист. творів передав до Музею Мистецтв у Києві, на основі якого згодом засновано Музей Мистецтв ВУАН, тепер Київ. Музей Зах. і Схід. Мистецтва. Х. провадив на власні кошти археологічні розкопи перев. на території Київщини. Видав зб. «Древности Поднепровья» (1—6, 1899—1907). Був чл. Археологічної Комісії, Іст. Т-ва Нестора Літописця і ін. наук. т-в. Чл. Держ. Ради.

Ханенко Микола (6. 12. 1693 — 27. 1. 1760, Глухів), визначний політик і держ. діяч Гетьманщини, ген. хорунжий, дипломат, мемуарист, двоюрідний внук гетьмана Михайла Х. і син полк. Данила Х. Навчався в Київ. Академії, потім у Львові. З 1710 на військ. службі, з 1717 військ., 1721 — старший військ. канцелярист (помічник ген. писаря), довірена особа гетьманів І. Скоропадського і П. Полуботка. У травні 1723 П. *Полуботок* вислав Х. в складі депутації («от всего малорусского народа») до Петербурґу домагатися дозволу на обрання гетьмана; тут Х. разом з Полуботком був ув'язнений у Петропавловській фортеці. 1726 Х. повернувся на Україну і був призначений суддею Стародубського полку (1727—38), згодом стародубським полковим обозним. 1735—39 брав участь у рос.-тур. війні в Криму як наказний стародубський полк. За військ. заслуги 1738 призначений ген. бунчужним, 1740 чл. Ген. Суду, а з 1741 ген. хорунжим і був ним до кін. життя. Х. працював у «Комиссии перевода и свода правных книг малороссийских» — кодифікаційній комісії для складання кодексу «Права, по которымъ судится малороссійскій народъ» (1728—43). 1745—48 Х. знову їздив до Петербурґу з доманганням відновити гетьманську владу на Україні. За Гетьмана К. *Розумовського* Х. був одним з керівників Ген. Військ. Канцелярії. Х. був високоосвіченою людиною; залишив листування зі своїм сином Василем (частина опублікована в «Черниговских Губернских Ведомостях», 1852), відомі «Дневники», що охоплюють події 1719—54, цінне джерело до історії України («Дневник» за 1727—52 рр. надрукований у КСт. 1883—84 й окремо, К. 1884; «Дневник» за 1719—21 рр. і «Партикулярний журнал» за 1754 теж опублікований у КСт. 1896; «Дневник» за 1732—33 — у «Черниговских Епархиальных Известиях», 1865; «Діаріуш или журнал» за 1722 видав О. Бодянський у «Чтениях», 1858, І). Х. залишив багатий архів з цінними іст. матеріялами: укр.-моск. договори (т. зв. «гетьманські ст.»), конституції поль. соймів. укази царського уряду 17—18 вв., службові й родинні папери, рукопис «Краткое описание Малороссийского края . . . , Бендерська конституція 1710 р.

А. Жуковський

ДІАРІУШЪ или ЖУРНАЛЪ,

1722 году.

Ханенко Михайло (бл. 1620—80), коз. військ. діяч, згодом гетьман Правобережної України (1669—74), син запор. козака Степана, родоначальник роду *Ханенків*. З 1656 полк. уманський, прихильник прополь. орієнтації, підтримував Ю. Хмельницького і П. Тетерю. За підтримкою Запоріжжя і крим. хана Х. намагався 1668 усунути гетьмана П. *Дорошенка* і на його місце поставити П. *Суховія*. У липні 1669 у боротьбі проти Дорошенка Суховій зазнав поразки, а його козаки трьох правобережних полків на раді в Умані проголосили гетьманом Х. Х. продовжував боротьбу проти П. Дорошенка, зазнавши поразки у битві під Стеблевом (29. 10. 1669). У своїй політиці він спирався на Польщу і 2. 9. 1670 ук-

М. Ханенко

лав з поль. делеґатами договір в Острозі, на основі якого Польща визнала Х. гетьманом Правобережжя, а він погоджувався на підданство поль. королеві на умовах автономії лише для коз. верстви. У війні з П. Дорошенком Х. зазнав кілька поразок і 1674, коли війська гетьмана І. Самойловича перейшли Дніпро і більшість правобережних полків перейшли на бік лівобережного гетьмана, Х. склав булаву, за що був наділений маєтностями на Лівобережній Україні. Але Х. не припинив політ. діяльности. 1677—78 був обвинувачений у зносинах з Польщею, й Самойлович, на наказ Москви, тримав його ув'язненим у Батурині. Але Х., мабуть, пощастило довести свою невинність, а незабаром він помер.

Літ. див. *Ханенки*.

Ханенко Олександер (1816—95), гром. і культ. діяч, історик, збирач укр. старовини, правнук Миколи Даниловича і син Івана Х. У 1840-их рр. маршалок дворянства Суразького пов., Чернігівської губ.; з 1858 чл. Чернігівського губ. комітету для поліпшення становища селян і згодом діяч реформи 1861; з 1860 чл. межової палати в Чернігові. Досліджував справу межування, написав «Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии» (1870); Х. автор низки іст. дослідів, зокрема «Город Погар, исторический очерк» (в «Черниговских Губернских Ведомостях», 1871); «Святитель Феодосий Углицкий», «Историческое описание некоторых местностей Черниговской Губернии» (1887), «Фамильные документы из рода Ханенков» (1889). Х. зібрав велике ч. старих іст. книг київ. і чернігівського вид. 17—18 вв.

Харакс, рим. укріплений військ. табір на мисі Ай-Тодор у Криму (руїни за 8,5 км від Ялти). Заснований у 70-их рр. по Хр. на місці ранішого поселення таврів. Населення Х. складалося з хліборобів і ремісників (ковалі, ганчарі, міделиварники тощо). З кін. 1 до сер. 3 віку в Х. містилася рим. залога; пізніше фортеця була місцем переховування для навколишнього населення. Археологічні дослідження Х. розпочато в сер. 19 в. Розкопано фундаменти будинків, водний басейн, оздоблений мозаїкою, водогін з череп'яних труб; поза мурами фортеці виявлено святилище 2 в. і некрополь 4 в.

Харамбашіч (Harambašić) Авґуст (1861—1911), хорв. письм. і поет-романтик, політ. діяч. Відомий також як перекладач; 1887 видав кн. перекладів «T. Ševčenko. Pjesničke pripoviesti» («Тарас Шевченко, Поеми») і розвідку про Шевченка; ін. переклади в журн. і газ. 1899 вийшла в його перекладі зб. оп. Марка Вовчка.

Харбін, м. в Півн.-Сх. Китаї (Манджурія) над р. Сунгарі, адміністративний центр провінції Хейлунцзян. Великий пром. і транспортний центр, бл. 2 млн населення; до 1945 в Х. існувала численна укр. колонія (20—30 000). Х. засновано 1898 у зв'язку з будовою китайської (манджурської) залізниці, прокладеної Росією на території Манджурії, що належала Китаєві. Населення Х. становили перев. росіяни, в основному службовці сх.-китайської залізниці, а також ін., серед них українці, які підтримували тісні зв'язки з Україною й українцями на Зеленому Клині. Укр. життя виявлялося в діяльності аматорських (звич. при клюбах залізничників) і проф. гуртків; по революції 1905 в Х. постав укр. клюб (1907). Значне пожвавлення укр. життя принесла революція 1917. Тоді засновано ряд установ, які брали активну участь в укр. політ. житті Дал. Сх., та підтримували тісний зв'язок з Києвом; у кін. 1917 вислано з Х. укр. військ. частину на Україну під командуванням П. Твердовського, який восени 1918 повернувся до Х. як укр. консул; організовано укр. школу й гімназію, укр. правос. парафію та низку укр. установ, які були об'єднані в будинку укр. клюбу.

У 1922—31 укр. життя у Х. загальмувалося з причини припинення зв'язків з Зеленим Клином, а також через труднощі, які чинила китайська адміністрація, опанована рос. впливами. Тоді значну ролю відогравало т-во «Просвіта», діяв тижневик «Укр. Життя». Умови для життя покращали від часу, коли японці 1931 організували буферну державу — Манджу-Го, і знову скупчилося в Укр. Нар. Домі в Х. 1935 постала Укр. Нац. Колонія як централя для всіх українців у Манджурії. У 1932—37 рр. виходив «Манджурський Вісник» (ред. І. *Світ*), з 1934 українці мали свої радіопересилання. Після окупації Манджурії 1945 сов. військом більшість українців була заарештована й вивезена, а укр. установи ліквідовані. Ч. українців у 1930—40-их рр. можна визначити на бл. 15 000.

Див. також *Зелений Клин* і *Китай*.

В. Кубійович

Харик Йосиф (* 1920), інж.-аеронавт, адміністратор; нар. в Канаді (Кенмор, Альберта); з 1948 в ЗДА; студіював у Каліфорнійському Технологічному Ін-ті; викладач у Прінстоні; дир. Лябораторії Корпорації Локгід та гол. керівник ракетної лябораторії в корпорації Форда; відповідальний за дослідну програму повітряних сил ЗДА (1959) і заступник мін. повітряних сил (1960—63); дир. Корпорації Комунікаційних Сателітів, співред.

„High Speed Aerodynamics and Jet Propulsion“ (12 тт., 1958—64).

Харина Мирослав (* 1909), церк. і гром. діяч, укр. кат. свящ., родом з Галичини; з 1949 в ЗДА, декан у Філядельфії, гол. Союзу Укр. Католиків «*Провидіння*», віцепрез. Укр. Конґресового Комітету Америки. Ред. офіц. вид. Філядельфійської митрополії.

Харитоненко Іван (1820—91), землевласник і цукрозаводчик, відомий філантроп; син селянина-чумака, нар. в с. Нижня Сироватка на Сумщині. Належав до найбагатших власників цукрових зав. на Україні, гол. в Сумському пов. 1890 — один з гол. чл. синдикату рафінадних цукрозаводчиків. Збудував і утримував дитячий притулок, будинок мед. факультету і студентський гуртожиток Харківського Ун-ту, церкву в Нижній Сироватці тощо.

Харіюс, див. *Пирій.*

Харкевич Едвард (23. 2. 1855 — 24. 9. 1913), гал. педагог, родом з Станиславова, заслужений дир. *Акад. гімназії у Львові* (1892—1911) і засновник її філії; гол. Укр. Пед. Т-ва (1896—1902); домігся заснування першої приватної укр. виділової школи для дівчат ім. Т. Шевченка у Львові (1898); дбав про допомогу незаможній молоді.

Харкевич Олександер (1904—65), учений фізик-кібернетик нар. у Петербурзі; чл.-кор. АН УРСР (з 1948), д. чл. АН СССР (з 1964). 1944—48 викладав у Львівському Політехн. Ін-ті, 1948—53 — працював в Ін-ті Фізики АН УРСР, згодом у Москві.

Харків, р. на Сер. височині, ліва притока р. Лопані (сточище Дінця), в яку впадає в м. Харкові. Довж. 71 км, сточище 1 160 км², пересічна шир. долини 2 км, річища 2—6 м.

Харків, м. на сх. України, великий пром. і культ. центр, важливий транспортний вузол, іст. гол. м. *Слобідської України*, адміністративний центр Харківської обл., 1920—34 — столиця УССР; за ч. населення друге м. України (на 1982 1 503 000 меш.). Важливе госп. значення Х. пов'язане з його геогр. положенням недалеко від пром. і багатого на вугілля *Донбасу* та на роздоріжжі між Росією (РСФСР) і Чорним м. та Кримом, як також між центр. Україною та Передкавказзям і Кавказом.

Положення і природа. Х. розташований на вододільному підвищенні і в долині річок (Харків, Лопань, Уда); на території сучасного Х. ці невеликі річки сходяться і вливаються (через Уду) до Дінця. Найвищий пункт н. р. м. 120 м (Лісопарк), найнижчий — 94 (Новоселівка). З погляду рельєфу Х. ділиться на чотири низовинні і чотири підвищені р-ни. Стік річок творить улоговину, висунену з півн. зах. на півд. сх. між Сер. височиною і Донецькою низовиною. Первісно долини річок на території нинішнього Х. були заболочені, улітку деякі висихали до малих потоків (Нетеча, Немишль). Височини Х., перев. піщані, донедавна були вкриті сосновими і березовими лісами (Холодна гора, височина на півн. від Лопані).

Клімат Х. помірковано-континентальний: зима холодна і сніжна, але мінлива, літо — гаряче. Сер. температура року — + 6,9 Ц. (у січні — 6,9, у липні + 20,3). Сер. кількість опадів за рік 513 мм, найбільша в червні й липні. В самому м. і в підміськ. околицях клімат м'якший, ніж на прилеглій півн. території, і тому придатний для городництва і садівництва, включно з виноградарством.

Територія сучасного Х. покриває 300 км² й адміністративно ділиться на 8 р-нів: Дзержинський, Жовтневий, Київ., Комінтернівський, Ленінський, Моск., Орджонікідзевський і Червонозаводський. Проте, донедавна зберігалися старі назви «сторін», поселень і слобідок, що були поступово включені до Х.: Поділ, Залопань, Захарків, Клочківська Слобідка, Павлівка, Кінний базар, пустиня Аравія, Основа, Панасівка, Довголівка, Заїківка, Велика і Мала Гончарівки, Журавлівка, Верещанівка, Іванівка, Петінка, Москалівка, Нова Сербія, Нова Баварія й ін. Перед 1914 територія Х. мала приблизно 10 000 га.

Історія. Назва м. походить найправдоподібніше від р. Харків, хоч рос. історик М. Аристов пов'язує Х. з давнім половецьким поселенням Шарукань в околиці сучасного Х. Слід відкинути, як продукт нар. етимології, й переказ, за яким назва Х. походить від одного з перших поселенців — козака Харка. Археологічні розкопи на території Х. доводять, що тут було поселення вже за бронзової доби у 2 тисячолітті до Хр.; є також знахідки зі скитського (6—3 вв. до Хр.) та сарматського (2—1 вв. до Хр.) періодів; в околицях Х. знайдено ранньо-слов. сліди Черняхівської культури (2—6 вв.) та слов. городище Донецьке з княжої доби. Проте, в 12—17 вв. теперішня територія Х. належала до Дикого Поля, що його опановували половці, а згодом татари.

17 — 18 вв. Формально Харківщина належала з поч. 17 в. до Моск. держави, але тут не було жадної влади й осілого населення. Моск. царі розсилали сторожу й розвідувальні групи з служилих людей, будували укріплення й оборонні лінії проти крим. татар та но-

гайців: «білгородська», «ізюмська» та «українська» лінії. Поставали перші поселення — слободи з рос. поселенців, а ще численніші укр. поселення втікачів з Гетьманщини й Правобережжя. У сер. 17 в. вони заснували ряд укр. поселень на Харківщині (див. *Слобідська Україна*). 1655 ватага укр. козаків під проводом «осадчого» І. Каркача оселилася поблизу харківського укріплення. 1654–55 рр. вважають датою заснування Х. (Д. Багалій). Козаки збудували оселю довкола фортеці, що вже існувала раніше на височині між р. Харковом і Лопанню, оточеній лісами і болотами. Моск. воєвода Селіфантов поширив на них свою владу, але у внутр. справи коз. поселенців не втручався, і вони рядили свої справи за «черкаським звичаєм». Укр. поселенці допомогли збудувати нове укріплення та несли оборонну військ. службу. 1655 в Х. жило бл. 600 служилих людей, а всього населення бл. 2 000. Назагал Х. у 17 в. був військ.-оборонним форпостом та хліборобським м. Частина меш. займалася ремеслом і торгівлею і жила на території укріплення, але більшість оселювалася в слободах навколо укріплення й займалася хліборобством. Селяни мали право користуватися землею, займалися ремеслом і зберігали коз. вольності. 1660—62 добудовано нове приміське укріплення, а в старій фортеці постали нові військ. (башти, брами, порохівня) й адміністративні («государев» двір й ін.) споруди та церкви. У 1670-их рр. фортеця занепала і почала називатися Старим м., а острогом звалося нове укріплення, побудоване за воєводи Сухотіна. Х. збільшувався навколо фортеці, а його міська територія на поч. 18 в. поширювалася за рр. Лопань і Харків. За рос.-швед. війни, у зв'язку з виступом І. Мазепи й заворушенням донських козаків, Петро І доручив розбудувати харківське укріплення. 1724 Х. уже нараховував 61 вулицю і 1 300 дворів. Царський уряд почав також накладати додаткові грошові й службові обов'язки на населення, зокрема на козаків-підпомічників, поступово обмежено вибір коз. старшини. У висліді призначення царського бриґадира при коз. полку та втручання військ начальства полкова старшина зазнала обмежень. Повинності козаків на користь царської армії ставали щораз важчими. 1732 була спроба замінити слобідські коз. полки на армійські. Заснований 1659—60, Харківський полк як адміністративно-військ. одиниця належав до найбільших у Слобідській Україні. 1732 він нараховував 135 осель, у яких жило 75 000 меш., у тому ч. 5 870 коз. У складі полку було 18 сотень. Через малу кількість некоз. (рос.) населення на території полку 1706 тимчасово ліквідовано воєводське управління, а влада полкової старшини поширилася на все населення. Бувши полковим м., Х. став адміністративним осередком; тут діяли полкова канцелярія і суд. Старшину обирали на коз. радах, але її затверджував царський уряд. До видатних полковників належали І. Сірко, І. Шидловський та ін. Х. був осідком полку майже ціле століття (до 1765).

Герб Харкова, схвалений 1781

Харківська фортеця у 17 ст. (малюнок М. Самокиша)

Життя в давньому Х. відзначалося його оборонно-піонерським характером і положенням на степ. пограниччі. Це поступово змінювалося в міру того, як кордон рос. держави посувався на півд. Але татари ще іноді нападали на Х. і підміські поселення, грабуючи їх меш. Харків'яни брали участь у рос. походах на Крим, Озівське м. та у Півн. війні, як і в рос.-поль. конфліктах. Участь у цих війнах поважно підірвала силу Харківського полку і матеріяльно ослабила харків'ян. Населення також потерпіло від пожежі 1733 та від чуми (1733 і 1741). У подібному стані були й ін. полкові осередки Слобожанщини. Але Х. почав серед них вибиватися на передове місце не так своїм адміністративним і військ. значенням, як завдяки вигідному екон. і торг. положенню. Водночас м. почало відогравати провідну культ. ролю у цьому прикордонному р-ні. У 18 в. розрослися харківські ярмарки (чотири рази на рік). Сюди привозили товари з балтицьких портів і центр. р-нів Росії, з Криму, Херсону, Києва, Польщі, Сілезії, Молдавії та нім. м. 1726 білгородський єп. Є. Тихорський перетворив манастирську школу

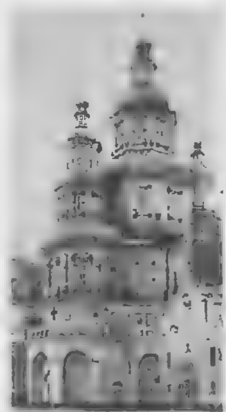
в Х. на колеґію (див. *Харківська Колеґія*), яка до заснування Харківського Ун-ту була найвідомішим навчальним закладом Слобожанщини; одночасно поставали початкові і сер. школи.

Плян Харкова кін. 18 ст.

1765 царський уряд скасував полкову самоуправу Х., коз. населення перетворилося у своїй масі на військ. поселенців, і на нього накладено різні податки й ін. повинності. З 5 слобідських полків утворено адміністративно-територіяльну одиницю — губ. з осідком у Х. 1780—96 замінено губ. на Харківське намісництво, потім знов на Слобідсько-укр., а з 1836 на Харківську губ. Якийсь час, крім губернатора, резидували в Х. і ген.-губернатори, які очолювали кілька губ.: Харківську, Полтавську і Чернігівську. 1885 тимчасове ген.-губернаторство скасовано. Населення Х. далі диференціювалося. Частина коз. старшини перейшла в стан рос. дворянства, а рядове козацтво було закріпачене; у м. далі зростала верства ремісників і торгівців, поставали цехи.

Під наглядом губернатора і намісника Х. поступово розбудовувався; за шаблонами рос. міськ. будівництва, визначуваними з Петербурґу, зведено ряд урядових та приватних міщанських і торг. будинків. На території укріпленого м. збудовано Покровський манастирський собор (1689, зберігся досі), губернаторський будинок (1766—77), кам'яний корпус «присутствених місць» (будівництво розпочато 1785), Успенський катедральний собор (1783) з дзвіницею і забудуваннями. На кін. 18 в. в Х. було 10 церков, у тому ч. 4 дерев'яні. Значний вклад у розбудову Х. вніс архітект П. Ярославський.

Покровський собор (1689)

19 — поч. 20 в. 1799 постала окрема *Харківська епархія*. Після суд. реформи 1867 Х. став осідком суд. округи з окремою суд. палатою. З суспільно-культ. погляду переломовою подією в іст. Х. було заснування 1805 заходами В. *Каразина* й укр. дворянства Харківського Ун-ту, що змінив провінційне м. півд. Росії на важливий сх.-укр. осв. центр. При ун-ті застосувалися наук. установи, поставали нові вид., активізувалося культ. життя. У 19 в. засновано у Х. 4 хлоп'ячі гімназії та кілька дівочих сер. шкіл. 1873 відкрито ветер. ін-т, що розвинувся з сер. ветер. школи, а 1885 — Технологічний Ін-т. На другу пол. 19 в. припадає відкриття ряду фахових шкіл: торг., техн., залізничої, муз., рисувальної, земської акушерської тощо.

Х. мав міськ. самоврядування. До 1870 чл. міськ. думи обирали за становим порядком, а пізніше за майновим цензом. Розбудова м. тривала далі; зведено бу-

Павловська площа, праворуч Миколаївський собор, розібраний у 1930-их рр

динки: дворянського зібрання (1815—20, архітект Є. Васильєв), кадетського корпусу (1825—28), дзвіницю Успенського собору (архітект А. Тон), міський театр (1840—43), ряд торг. і приватних будинків. У стилі будівництва далі переважа-

ла приписана т. зв. «губернська архітектура». У другій пол. 19 в. споруджено корпус технологічного ін-ту (1879—85), будинок міської думи (1885).

У 1890-их рр. низку будинків збудував архітект О. Бекетов. З'явився стиль модерн. (теперішній мед. ін-т, купецький банк, житлові будинки). Архітект К. Жуков збудував в укр. стилі будинок школи живопису і малювання (1913). Проте впорядкування м. було занедбане. До 1830 вулиці не були забруковані і в дощову погоду робилися непроїжджими. X. мав славу «брудного м.». Потім вулиці почали мостити бруківкою; під кін. 19 в. майже всі вони були забруковані. Вода з річок X. не була придатна до пиття, а водогін закінчено щойно 1881. 1912—13 поширено водогін і побудовано водонапірну башту для центр. вулиць; другорядні вулиці й окраїни м. користувалися колодязями. Щойно 1912 почали будувати каналізацію. Газове освітлення застосовано в 1880-их рр., а з 1898, почавши від окраїн м., — електричне. 1882 відкрито кінну залізницю, т. зв. конку, власником якої було з 1886 бельгійське акційне т-во; 1906 прокладено першу трамвайну лінію. Першу залізницю доведено до X. 1869, відтак прокладено через X. лінії: X. — Ростов і X. — Київ (1873), X. — Лозова і X. — Полтава (1875), X. — Балашов і X. — Вовчанське (1899).

Вид на р. Лопань, ліворуч Благовіщенська церква

Невпинно зростало ч. населення X., з 1800 до 1917 воно збільшилося в 30 разів: 1801 бл. 10 тис., 1837 — 23, 1861 — 50, 1881 — 128, 1901 — 198, 1917 — 297. Зростання ч. меш. відбувалося не так у висліді природного приросту, як завдяки приєднанню до X. підміськ. осель та допливу нових меш., зокрема робітників. Крім ремесла і домашнього промислу, зростала пром-сть. Уже 1810 почали діяти міделиварні та металообробні майстерні; 1820 відкрито фабрику сірників, а 1835 чавунно-міделиварний зав. В 1855 діяли в X. такі підприємства: 2 міделиварні, 2 чавунноливарні, 3 шкіряні, 4 вовномийні, 2 миловарні, 5 свічкових, 10 каретних, 3 цегельні, 5 тютюнових, 2 воскобійні, 3 ватні, одна кахельня, виробня шроту, олійня. На всіх підприємствах працювало разом понад 2 000 робітників. За 1871—1900 рр. ч. фабрик і зав. зросло з 79 до 259, серед яких переважали машинобудів. і металообробні (бл. 60). Ч. робітників 1900 доходило до 12 000. З великих пром. закладів постав зав. с.-г. машинобудування (теперішній *Харківський зав. транспортного машинобудування* ім. В. Малишева); у 1900-их рр. були збудовані чавуноливарний та машинобудів. (теперішній «Світло шахтаря»); за першої світової війни перенесено з Риги до X. Рос. балтицький електромех. зав. (сучасний Харківський електромех. ім. 50-річчя Жовтневої революції). 1904 в X. було понад 1 200 пром. підприємств з бл. 17 000 робітників, 13 чавуноливарних і машинобудів., 8 цегельно-черепичних і кахлевих, 12 миловарних, 4 свічкових, 5 кондиторських, 5 тютюнових, 3 броварні, 4 деревообробні, 4 вовномийні, 2 млини, 26 друкарень, 3 олійних фарб і лаків та ін. Крім того, були сотні кустарних підприємств. Ч. усіх робітників доходило 40—45 000, у тому ч. 28 000 ремісників.

Лікувальних установ у X. було обмаль: 1878 — 4 лікарні, 1904 — 8, усіх лікарів у м. 390. Кредитно-фінансових установ (банків) 1901 було 13, з 1867 постійно діяла в X. біржа. Завдяки розбудові транспорту й торг. використанню Чорного й Озівського м. X. став важливим центром півдня Рос. Імперії.

Збільшення пром. робітництва відбувалося за рахунок приїжджих, гол. з неукр. губ. Рос. пролетаріят переважав над укр., як також торг. й ремісничий стан та кляса урядовців і різночинців були в більшості неукр.

Укр. життя X. розвивалося перев. в осв., земських і кооп. установах. У 1820-их рр. X. був поважним осередком укр культ. відродження (*Харківська школа романтиків*); тут появилися перші вид. з мовознавства, етнографії, історії, літ. твори нар. мовою. 1812 почав виходити перший пресовий орган на Україні під Росією, «*Харьковскій Еженедѣльникъ*», а 1816 — сатиричний журн. «*Харьковскій Демокритъ*», в якому деякі твори друкувалися укр. мовою; тоді ж почав появлятися «*Украинскій Вѣстникъ*», 1817—18 виходили «Украинскія извѣстія» А. Вербицького та «*Украинскій Домоводъ*» Ф. Пильгера; 1824—25 видавався при Харківському Ун-ті «*Украинскій Жур-*

CHARKIV

0 km 2

A
B
C
D
E
F
G

Pavlove Pole
Lopan
Saltivskyj
Nemyšlja
Novoselivka
OSNOVA
Udy
LYPOVYJ HAJ

Пояснення до пляну Харкова

1. Український театр ім. Шевченка
2. Театр опери й балету ім. Лисенка
3. Філармонія
4. Телестудія
5. Консерваторія
6. Історично-краєзнавчий музей
7. Картинна ґалерія
8. Центральна бібліотека ім. Короленка
9. Інститут культури (б. Бібліотечний ін-т)
10 Планетарій (Астрономічна обсерваторія)
11. Університет
12. Медичний інститут
13. Політехнічний інститут
14. Інженерно-будівний інститут
15. Інститут залізничного транспорту
16. Гірничий інститут
17. Інститут автоматики й кібернетики
18. Військова Академія
19. Авіяційний завод
20. Тракторний завод
21. Завод транспортного машинобудування
22. Електромеханічний завод
23. Турбінний завод
24. («Серп і молот») — Завод сільсько-госп. машинобудування
25. («Світло шахтаря») — Завод світляного устаткування для копалень
26. («Південкабель») — Кабельний завод
27. Канатний завод
28. Плитовий завод
29. Кондиціонерський завод
30. Велосипедний завод
31. Верстатобудівельний завод
32. Театральний інститут
33. Юридичний інститут
34. Сільсько-господарський інститут
35. Аеропорт
36. Аеропорт авіяц. з-ду і спец. призначення
37. «Південна» залізнича станція
38. «Левада» залізнича станція
39. «Балашівська» залізнича станція
40. «Основа» залізнича станція
41. Собор Благовіщення
42. Холмогірська церква
43. Міський сад ім. Шевченка
44. Площа Дзержинського
45. Площа Радянської України
46. Вул. Шевченка
47. Окружне шосе
48. Журавлівський гідропарк
49. Основ'янський лугопарк
50. Ботанічний сад університету
51. Білгородське шосе
52. Авіяційний інститут

Легенда:

A — Залізниці
B — Дитяча залізниця
C — Канатна дорога
D — Залізничі станції
E — Парки й заліснені площі
F — Цвинтарі
G — Метро та станції

Рисував Г. Колодій

налъ». У Х. працювали культ. діячі і письм. укр. відродження: Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемовський, Л. Боровиковський, М. Петренко, О. Корсун, А. Метлинський, історик М. Костомаров та ін.; появилися неперіодичні зб. «Украинскій Альманахъ (1831), «Украинскій Сборникъ (1838), «Утренняя Звѣзда» (1839) і *«Молодикъ»* (3 кн., 1843—44). З періодичної преси почали появлятися в Х. рос. газ., які приділяли увагу й укр. справам: «Харьковскія губерниальныя вѣдомости» (з 1838), «Епархиальныя вѣдомости» (1866), «Харьковъ» (1877—80), З 1880 А. Йозефович видавав впливову газ. у відносно ліберальному дусі «Южный край»; з 1898 виходив «Харьковскій листокъ». Разом періодичних вид. у Х. на поч. 20 в. було 19.

Поч. театрального життя в Х. датується кін. 18 в., але щойно 1842 збудовано окремий будинок для театру, заснованого 1790. У 1816—21 у Х. виступав М. Щепкин(також і в укр. п'єсах І. Котляревського), з 1832 І. Дрейсіґ, а згодом К. Соленик. 1870 почалися оперні вистави. У 1880—90-их рр. у Х. виступали зі своїми трупами діячі укр. театру М. Кропивницький, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Заньковецька та ін. На поч. 20 в. Г. Хоткевич організував роб. театр. На переломі 19 і 20 в. у Х. роблено перші спроби в ділянці кіна; хронікальні фільми робив А. Федецький, а художні О. Олексієнко. Тут працювали укр. мистці: Д. Безперчий, С. Васильківський, М. Ткаченко, М. Раєвська-Іванова, П. Любченко, М. Беркос, М. Самокиша та ін.

Заг.-рос. опозиційні рухи знаходили відгомін і в Х. У 1850-их рр. тут діяла група активної антирежимно наставленої інтеліґенції, що оформилася у т. зв. *Харківсько-Київське таємне товариство*, пізніше діяли народники, гуртки «Земля і воля», «Нар. воля». Були відкриті (з ініціятиви Х. Алчевської) недільні школи. У ділянках осв., госп. і суспільній працювали земства і кооперація; зокрема 1878 відбувся таємний земський з'їзд. З 1890-их рр. активізувалися марксистські соц. гуртки, а згодом РСДРП; особливо популярними серед робітництва на поч. 20 в. та за революції 1905 були меншовики, вони організували страйки, сутички з поліцією, демонстрації. Укр. нац. інтеліґенція гуртувалася навколо харківської громади (П. Лобко, О. Потебня, В. Мова, Ф. Павловський та ін.). У 1906—16 рр. у Х. діяв Клюб ім. Г. Квітки-Основ'яненка, згодом перетворений на «Просвіту». При «Союзбанку» існувало кооп. в-во, що видавало книжки укр. мовою. Багато спричинилися до розбудови м. укр. роди з коз. традицією: — Донець-Захаржевські, Шидловські, Алчевські та ін. У Х. працював адвокат М. Міхновський, який 1900 на таємних зборах студентської громади оголосив свою програму «Самостійна Україна». Там таки закладено початки Рев. Укр. Партії (РУП). 1906 у Х. виходив часопис укр. мовою «Поради». У кін. 19 — на поч. 20 в. в Х. працювали визначні вчені, культ.-гром. діячі і письм.: Д. Багалій (ректор ун-ту і гол. міської ради), М. Сумцов, І. Білоконський, І. Манжура, П. Грабовський. Б. Грінченко й ін.

1917—1944 рр. Влада у Х.. під час революції була в руках Тимчасового уряду та демократичних установ — губ. комісара, міськ. думи, земств. Окремо творилися роб. совєти, в яких переважали неукр. елементи, що намагалися перебрати владу в свої руки рев. шляхом, особливо після листопада 1917. Українці Х., репрезентовані в Укр. Центр. Раді, гуртувалися в гром. і культ. т-вах, гол. з метою впливати на міські справи й укр. населення провінції. У Х. засновано Укр. губ. раду (гол. Рубас), скликано з'їзди сел. та представників «Просвіти» Слобожанщини й створено т-во «Рідна Школа». У Х. появлялися 1917—18 тижневик «Рідне Слово», соц.-дем. газ. «Робітник» (тричі на тиждень) та щоденник соц. напряму «Нова Громада». У двох перших універсалах Укр. Центр. Ради не говорилося ясно, чи її автономна влада поширюється й на Х., 3 універсал поширив її формально і на Харківщину без визначення кордонів. У Х. перебували й українізовані полки. Але близькість Росії, у якій владу перебрали большевики, і Донбасу, де фактично вони захопили владу також, та слабість поміркованих укр. і рос. сил вирішили долю Х. Вже з кін. листопада 1917 до Х. прибули червоноґвардійці з Росії та збольшевизовані матроси з Прибалтики. Вони у спілці з місц. большевиками роззброїли 13. 12. війська Центр. Ради та рос. антиболш. сили; 24—25. 12 відбувся у Х. з'їзд рад, який проголосив себе всеукр. та обрав сов. уряд України, т. зв. *Нар. секретаріят* на чолі з Є. Медведєвим. Після Берестейського миру нім. армія й укр. війська (серед ін. запор. полк під проводом П. Болбочана) 19. 4. 1918 звільнили Х. від большевиків. За гетьманської влади губерніяльним старостою в Х. був П. Заліський. Серед ін. тоді створено гімназію ім. Б. Грінченка, дир. якої був М. Плевако, українізовано кілька ін. шкіл. Уряд закрив опозиційну газ. «Нар. діло». В листопаді 1918 короткочасно владу в Х. захопили війська Директорії УНР, але 3. 1. 1919 м. знов опанували

большевики, і тут діяв сов. уряд України до 25. 6, коли місто зайняли рос. білі війська ген. А. Денікіна, які перебували тут до 11. 12. 1919. Після перемоги червоних над Денікіном до Х. повернувся третій укр. сов. уряд, і Х. став столицею УССР.

У Х. знайшли свій осідок Всеукр. Центр. Виконавчий Комітет і Рада нар. комісарів, центр. органи КП(б)У. профспілок, сов. респ. орг-цій. Працювали центр. кооп. установи: Українбанк, «Сіль. Господар», «Добробут», Українкустарспілка та ін. З кін. 1920-их рр. їх обмежено в діяльності і на поч. 1930-их рр. закрито. На поч. 1920-их рр. були відкриті деякі чужоземні дипломатичні місії та консульства. УАПЦ очолював архиєп. О. Ярещенко (1923—26). В Х. з 1921 появлялися «Вісті ВУЦВК», українізовано високі школи (Ін-т Нар. Освіти, Ін-т Нар. Госп-ва, Ком. Ун-т ім Артема й ін.). У зв'язку з частою реорг-цією високого шкільництва змінювалося ч. вищих шкіл: на поч. 1920-их рр. їх було бл. 10, у 1930 — 23 ін-ти, 1940 — 36 (понад 30 тис. студентів). 1926 реорганізовано давній технологічний ін-т і на базі його факультетів створено окремі самостійні ін-ти: машинобудів., хеміко-технологічний, електро-техн. та ін. Лише після другої світової війни ці ін-ти об'єднано і створено *Харківський Політехн. Ін-т*. 1932 відновлено ун-т. З 1920 діяла в Х. укр. Школа Червоних Старшин, яку закрито з розгромом українізації на поч. 1930-их рр.

Вид Харкова на поч. 1930-их рр.

З наук. установ працювали в Х.: Наук. Комітет України, *Сіль.-Госп. Наук. Комітет України*, Іст. Архів, Центр. Статистичне Управління України, Центр. Архівне Управління УССР, Всеукр. Аґрономічне Т-во, Всеукр. Наук. Асоціяція Сходознавства, Укр. Асоціяція Марксо-Ленінських Ін-тів та ін. Цінну українознавчу працю провадили Укр. Наук.-Досл. Ін-т Географії та Картографії. Н.-Д. катедра Історії України, Ін-т Літератури ім. Т. Шевченка тощо. З 1920 діяли музеї: Харківський Всеукр. Іст. Музей, Музей Слобідської України ім. Г. Сковороди, *Харк. Художній Музей*. Працювали в-ва: Держ. В-во України, «Пролетарій», «Радянський селянин», кооп. в-ва «*Книгоспілка*» і «*Рух*» (згодом ліквідовані). Широку діяльність розвинула Укр. Книжкова Палата. Тут постали літ. і мист. об'єднання «Плуг», «Гарт», «*Вапліте*», ВУСПП, Пролітфронт та ін. Після ліквідації літ. орг-цій (1932) у Х. створено 1934 єдину Спілку радянських письм. України. 1930 тут відбулася міжнар. конференція рев. письм. Існувала низка мист. об'єднань. З театрів діяли: *Харківський Театр Юного Глядача* (заснований 1920), Укр. Драматичний Театр ім. І. Франка (1923—26, згодом переведений до Києва), *Харківський Держ. Укр. Акад. Театр Опери та Балету* (українізований 1925), перенесений з Києва «*Березіль*» (1926—33), *Харківський Червонозаводський Держ. Укр. Драм. Театр* (1927—33), рос. Драматичний театр (1933); на противагу «Березолеві» засновано колами Всеукр. Спілки Пролет. Письм. *Харківський Держ. Театр Революції* під керівництвом М. Терещенка, що протривав у 1931—37 рр. У 1940 в Х. було 14 театрів, у тому ч. кілька аматорських.

За сов. часів столичний Х. далі розбудовувався інтенсивніше від ін. м. Новим центром Х. стала площа Дзержинського з комплексом будівель Держпрому (1925—29; архітекти С. Серафімов, С. Кравець і М. Фельчер). На площі Повстання 1933–38 постав палац культури електро-мех. зав. (будинок Червонозаводського театру з фресками М. Бойчука, В. Седляра й І. Падалки, пізніше знищеними); 1930–34 збудовано кол. будинок проєктів (нині університетський) та кол. будинок кооперації. Тоді ж збудовано нові та реконструйовано ряд старих зав.; закладено житлові комплекси «Новий побут», «Червоний промінь» і студентське м-ко. Тоді ж таки продовжено трамвайні лінії, впроваджено автобуси і тролейбуси. Після відбудови зруйнованої не так за війни, як за революції пром-сти почалася прискорена індустріялізація Х. 1931 дав першу продукцію *Харківський тракторний зав.*, згодом верстатобудів. (1933), турбінний (1934) та ін. Збільшили продукцію довоєнні: електромех., металообробний, траспортного машинобудування та ін. зав. 1930 почала діяти Хар-

Будинок Держпрому на площі Дзержинського

ківська районна електростанція, що давала електроенерґію підприємствам м. Одночасно з новими забудовами Х. зруйновано також іст.-культ. споруди. У 1930-их рр. зруйновано Миколаївський собор (УАПЦ), церкви — Мироносицьку, Дмитріївську та Різдва Христового (церква-фортеця з коз. часів) та ін.

Факт, що Х. був столицею України, помітно позначився на українізації м. Щойно розгром укр. культури в 1930-их рр., голод, чистки і перенесення столиці до Києва (1934) змінили становище Х., і він значно втратив з свого укр. характеру кін. 20-их — поч. 30-их рр.

Під час другої світової війни Х. був значно зруйнований. Сов. влада перед наступом нім. війська частину зав. й установ евакуювала, ін. зруйнувала. Нім. армійська група ген. К. Р. Рундштедта вступила до Х. 25. 10. 1941. Бувши в прифронтовій зоні, Х. лишився під безпосереднім військ. управлінням. У м. діяла Міська управа (гол. ректор Політехн. Інту О. Крамаренко, якого пізніше німці розстріляли; гол. м. став О. Семененко), почали творитися госп. установи (міський банк, обл. споживча спілка та ін.), «Просвіта» (гол. В. Дубровський), діяло націоналістичне підпілля, як також Гром. Комітет (гол. В. Доленко), виходила газ. «*Нова Україна*», та ж. «Літ. Засів». До відновленої УАПЦ 1942—44 приєднався митр. Т. Будловський.

Упродовж 22-місячної окупації Х. німцями цивільне життя не унормувалося, населення терпіло від голоду і холоду; ч. меш. Х. зменшилося до 160 000. Німці розстрілювали і вішали запідозрених у співпраці з сов. партизанами та націоналістичних діячів. Перший сов. наступ на Х. відбувся у лютому 1943, і м. було короткий час у сов. руках. Остаточно війська ген. І. Конєва здобули Х. 23. 8. 1943.

П і с л я 1 9 4 4. Відбудова знищеного Х. почалася ще за війни і тривала за наступних рр. одночасно з реконструкцією й розростанням м. Відбудовано ряд зав., стали до ладу нові. Відновлено і поширено житловий фонд побудовою нових кварталів (Салтівка, Павлове Поле, Рогань, Олексіївка, Холодна Гора, Червона Баварія). За повоєнного часу покращав благоустрій м.: розпочато газифікацію приватних помешкань (проведено газ з Шебелинки), прокладено новий водогін з Краснопавлівки, збільшено трамвайні (тепер 33) маршрути, тролейбусні (36) і автобусні лінії (понад 50); річки змеліоровані. 1975 відкрито метрополітен (1978 розпочато другу лінію) довж. 18 км з 13 станціями (заплянованo 3 лінії, разом 43 станції). Поширено торг. мережу, осв. заклади та установи охорони здоров'я: відкрито кілька санаторій, будинків відпочинку в околицях Х. 1976 у Х. діяло 70 лікарень з бл. 60 000 ліжок; лікарів — бл. 7 000.

1980 Х. мав понад 2 500 вулиць і провулків та 26 площ; серед них площі Дзержинського, Радянської України, Р. Люксембурґ, М. Тевелева, Повстання, Театральна, Залізнодорожна; є кілька впорядкованих набережних. Х. тепер добре озеленене м., має 110 парків і скверів; найбільші — Центр. парк ім. М. Ґорького, сад ім. Шевченка, парк Артема, Лісопарк, Ботанічний сад.

Зросла роля Х. як транспортного центру, з нього розходяться залізниці у 8 напрямах; найбільша станція «Південна». Х. сполучений авіялініями з рядом м. респ. і всього СССР. Сучасний аеропорт збудовано 1954. Приміська і міжміська автобусна мережа має 290 маршрутів.

Н а с е л е н н я. По революції 1917—20 ч. меш. Х. постійно зростало. За переписом 1926, м. мало 417 000 осіб (третє після Києва й Одеси) й українці стали в ньому відносною більшістю (38,3%), росіян натоді було 38%, жидів 19,5% (відсотки на 1897 р.: 29,2, 60,0, 6,1). Тенденція до зростання ч. меш. виразно помітна і за 1930-их рр., гол. через приплив з сіл; 1939 Х. мав 833 000 меш. За нім. окупації ч. меш. впало через мобілізацію до армії, масове вивезення на сх. та шукання притулку на провінції, і на 1942—43 їх лишилося в Х. 160—180 000. Після 1944 населення м. почало швидко зростати. Перепис 1959 подає у Х. 953 000 осіб. Значне ч. його — пром. робітники, службовці, працівники на будівництві, транспорті, в торгівлі, освіті й установах нар. здоров'я. Поділ за національністю: українців 48%, росіян — 40%, жидів — 9%.

Н а р. г о с п - в о. Х. один з найбільших пром. центрів УССР й СССР, третій після Москви і Ленінграду центр машинобудування. Тут є великі машинобудів. і металообробні зав., як також підприємства енерґетичного машинобудування та електротехн. пром-сти (45% всієї продукції м.): *Харківський тракторний зав.*, *Харківський зав. транспортного машинобудування* (випускає маґістральні тепловози), *Харківський електротехн. зав.* (ґенератори для парових і гідравличних турбін), *Харківський металобудів. зав. «Серп і Молот»* (двигуни до зернових комбайнів), «*Харківський верстатобудів.*, турбінний, авіяційний, вельосипедний, «Електроважмаш», електротехн. пром-сти «Південкабель», будування кондиціонерів тощо. Працюють підприємства хем. пром-сти (пластичних мас, мед. пластмас,

хем. реактивів, лакофарбові, фармацевтичні й ін.), деревообробної, будів. матеріялів, меблів; розвинута поліграфічна пром-сть, харч. (кондиторська фабрика «Жовтень», броварні, жировий комбінат, м'ясокомбінат тощо), парфумерно-косметична фабрика. З легкої пром-сти найбільше розвинена швейна, трикотажна, шкіряно-взуттєва (Х. має найбільшу фабрику в УССР), канатний зав. Кількість пром. робітників на 1961 перевищувала 350 000, у 1980 доходить до півмлн.

Освіта, наука, культура. Х. є другим після Києва культ. центром України. Низка установ веде свій поч. з дорев. часів, ін. з часу, коли Х. був столицею УССР, а деякі засновані, реорганізовані чи відновлені по другій світовій війні. Після різних реформ Х. мав (1979) 21 вуз з понад 130 000 студентів. Серед високих шкіл важливіші: *Харківський Держ. Ун-т, Харківський Політехн. Ін-т, Харківський С.-Г. Ін-т, Харківський Держ. Мед. Ін-т, Харківський Юридичний Ін-т, Харківський Держ. Ін-т Культури*, художньо-пром. та пед. ін-ти; діє ряд інженерно-екон. вузів: інж. зал. транспорту, ін-т гірничого машинобудування, автоматики й обчислювальної техніки (кол. Гірничий Ін-т), інженерно-екон., інженерно-будів., автомобільно-дорожний, авіяційний, фармацевтичний, зоовет., комунального будівництва; 1923—63 працювала держ. консерваторія. У Х. є 38 сер. спеціялізованих осв. закладів і 40 проф.-техн. шкіл; понад 50 н.-д. ін-тів при високих школах або у відомстві мін-в, 6 н.-д. ін-тів АН УРСР (Харківський Наук. Центр АН). З поч. 30-их рр., а особливо після війни посилена русифікація усіх ступенів освіти у Х., як також ін. культ.-осв. установ.

З наук. установ діють *Харківська астрономічна обсерваторія, Харківське матем. т-во*, ряд бібліотек і музеїв. До найбільших бібліотек належать: *Харківська публічна бібліотека ім. Короленка*, Наук. бібліотека Харк. Ун-ту, *Харківська держ. наук. мед. бібліотека*, обл. держ. архів; з музеїв найбільші: *Харківський Іст. Музей*, художній і природничий музеї. Працює 6 проф. театрів, з яких мають звання акад.: Харк. театр опери і балету ім. Лисенка, *Харківський держ. укр. драматичний театр ім. Шевченка*, рос. драматичний театр ім. Пушкіна; діють ще Театр юного глядача, *Харківський укр. театр муз. комедії* і театр ляльок; працює обл. філармонія, 21 кінотеатр. 1963 відкрито велику кіноконцертову залю «Україна», а 1974 новий цирк. У Х. діють Палац спорту, палац водних спортів «Спартак», 32 стадіони (серед них «Металіст», комплекс «Динамо» та ін.), дитяча залізниця «Мала південна».

У 1920—30-их рр. появлялася низка респ. газ. і журн. Тепер виходять: «*Соціялістична Харківщина*» (з 1934), «Ленінська зміна» (1938), «Красное знамя» (1958), «Вечірній Х.» (з 1963 укр. мовою, з 1983 укр. і рос.), літ. місячник «*Прапор*», діє в-во тієї ж назви; працює *Книжкова Палата УРСР* та поліграфічний комбінат «Соц. Харківщина» і книжкова фабрика ім. Фрунзе. Передаються дві програми телебачення — союзна і респ. та обл. (на останній матеріяли передаються укр. та рос. мовами); 1979 збудовано нову телевізійну станцію.

Пам'ятник Шевченкові (скульптор М. Манізер)

У Х. є ряд пам'ятників: крім звич. сов., Т. Шевченкові (1935, скульптура М. *Манізера*, архітектура І. Лангбарда), М. Коцюбинському (проєкт Н Рябініна, 1957), з давніших В. Каразину (1906), М. Гоголеві (1909) та ін. З старих будів. пам'яток збереглися Покровський (1689) та Успенський (пошкоджений всередині 1930-их рр.) собори та деякі ін. будівлі 19 в.

Література: Карпов В. Харьковская старина. Х. 1900; Гусев А. Харьков, его прошлое и настоящее. Х. 1902; Багалей Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет существования (с 1655 р.), тт. I—II, Х. 1905, 1912; Альбовский Е. Харьковские казаки. П. 1914; Іволгін І. Старий Харків. 1920; Таранушенко С. Старі хати Харкова. Х. 1922; Галкин К. Холодногорский централ. 1937; Окладочной Р. Социалистический Харьков. Х. 1951; Глобенко М. Харкову минуло 300 років. ж. Вісник, ч. 3, 1955; Михайлик О. Харкову — 300 років. Х. 1956; Касьянов О. Харків. Історико-архітектурний нарис. К. 1956; Дяченко М., Росін С., Рябко В. Харків. Х. 1957; АН УРСР Історія сіл і міст УРСР. Харківська обл. К. 1967; Данилов В. Харків. К. 1963; Дяченко И. Улицы и площади Харькова. Х 1974; Харковский Метрополитен. Х. 1975; Семененко О. Харків, Харків... Нью-Йорк 1976; Андреева Г., Олейник В. Знакомьтесь — Харьков. Х. 1979; Сокіл В. Дещо про повоєнний літ.-мист. Харків. ж. Сучасність. чч. 7—8, 1983.

В. Маркусь

«Харків», літ. зб. харківської обл. орг-ції Спілки письм. України; появлявся в 1952—55 рр., вийшло 8 книжок. За своїм характером «Х.» наближався до жанру альманахів; крім літ. творів, містив літературознавчо-критичні і публіцистичні ст., літ.-мист. хроніку тощо; мав окремий відділ «Голоси молодих». Визначніші співр.: І. Муратов, І. Вирган, Ю. Шовкопляс, В. Кочевський й ін. Замість «Х.» з поч. 1956 виходить журнал «*Прапор*».

Харків Олександер (1897—1939), маляр-монументаліст і графік родом з Кременчука; мист. освіту здобув у Краківській Академії Мистецтв (1921—25). Співорганізатор музею «Яворівщина» і кустос музею «Верховина» в Стрию. Відновлював поліхромії замкових кімнат на Вавелі й реставрував фрески в Ягайлонській бібліотеці в Кракові (1925—26). Розписи церков й іконостаси у візант. традиції; пейзажі, портрети (графині Дембіцької, укр. гетьманів), екслібриси. Учасник світової виставки в Чікаґо (1933). Розстріляний 14. 9. 1939 поль. боївкою на передмісті Стрия. Зі спадщини Х. зберігаються бл. 30 картин у збірці сина (в ЗДА).

О. Харків

Харківська Астрономічна Обсерваторія, існує при Харківському Ун-ті, спочатку як астрономічний кабінет (з 1808), а з 1888, гол. завдяки заходам Г. Левицького, відповідно обладнана обсерваторія в окремому будинку. На Х. А. О. велися досліди хромосфери і фотосфери сонця, фіз. умов поверхні місяця та плянет. Х. А. О. за сов. часу видавала «Публікації Х. А. О.», пізніше «Труды Астрономической Обсерватории» (див. також *Астрономія)*.

Харківська Державна Консерваторія, вища муз. школа, постала 1917 на базі Муз. школи, що існувала з 1883. 1924 Консерваторію перетворено на Муз.-Драматичний Ін-т, з якого 1934 виділено муз. фак. і на його основі знову створено консерваторію. Х. Д. К. діяла до 1963, мала 8 фак.: фортепіяно, оркестрові і нар. інструменти, спів, хорова дириґентура, музикознавство, композиція, муз. дослідження. Існували вечірній і заочний відділи. Серед викладачів Х. Д. К. був С. *Богатирьов*, який виховав ціле покоління композиторів. Його учнями були: Д. *Клебанов*, М. *Коляда*, Ю. *Мейтус*, В. *Нахабін*, М. *Тіц*, М. *Фоменко*, А. *Штогаренко* та ін. 1963 Х. Д. К. вдруге перетворено на окремі муз. фак. у складі новоствореного *Харківського Держ. Ін-ту Мистецтв ім. І. П. Котляревського*.

Харківська Державна Наукова Медична Бібліотека, заснована 1861 при Харківському Мед. Т-ві, нині у віданні Мін-ва охорони здоров'я УССР; теперішню назву має з 1948. За другої світової війни частково була знищена, згодом книжковий фонд поновлено, і 1980 він сягав 1 млн назв, у тому числі бл. 40% закордонної літератури. Бібліотека обслуговує мед. працівників також з-поза Харкова.

Харківська епархія, правос. епархія, заснована 1799, єп. якої до 1836 називалися «слобідськоукр. і харківськими» згодом «харківськими й охтирськими», тепер у Рос. Правос. Церкві титулуються «харківськими і богодухівськими». З 1866 вікарні єп. Х. е. мають титул «сумських». Публікації: «Харьковские Епархиальные Ведомости» (1867—83), «Листокъ Харьковской Епархии» (1884—1917). У церк. ж. «Вера и разум» вміщувано матеріяли з історії укр. Церкви. У 1920-их рр. у Х. друкувався ж. УАПЦ «Церква і Життя» і там перебувало представництво Київ. ВПЦРади. Видатні архиєреї: архиєп. *Інокентій* Борисов, *Філарет* Гумілевський, *Макарій* Булгаков.

Харківська жіноча недільна школа, школа для навчання грамоти й заг. освіти дорослих, заснована 1862 Х. *Алчевською*. Проіснувала понад 50 рр. (до поч. війни 1914) і була зразком орг-ції освіти дорослих не лише на Україні, а й у Росії та дістала схвальну оцінку на Зах. 1879 Х. Алчевська влаштувала таку ж школу в с. Олексіївці на Катеринославщині. Досвідом Х. ж. н. ш. користувалися й недільні школи по ін. м. України (Київ, Чернігів, Ніжен тощо). Попри офіц. заборони, Алчевська пропаґувала в своїй школі укр. мову, нар. пісні, творчість Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка, В. Стефаника, М. Коцюбинського й ін. клясиків укр. літератури. У діяльності Х. ж. н. ш. брали участь визначні вчені й педагоги: Д. Багалій, М. Сумцов, М. Корф та ін.

Харківська Колеґія, навчальний заклад, заснований на базі духовної семінарії в Білгороді (з 1721), яку 1726 перенесено до Харкова п. н. Слов'яно-греко-латинської школи, а 1734 перетворено на Х. К. для дітей усіх соц. станів за зразком *Києво-Могилянської Колеґії*. Основоположники Х. К. — білгородський єп. Є. *Тихорський* та кн. М. Ґоліцин. У Х. К. викладали піїтику, риторику, філософію, богословіє, грецьку, латинську і рос. мови. 1765 відкрито додаткові кляси з викладами франц. й нім. мов, музики, математики, геометрії, рисування, інженерної справи, артилерії, геодезії, малювання і будівництва, 1795 введено в програму фізику і природознавство, а на поч. 19 в. ще сіль. господарство і медицину. Серед викладачів Х. К. були: А. Острогорський, М. Шванський, С. Флоринський, С. Базилевич, Я. Назаревський, Л. Кордет, Г. Сковорода, Ф. Татарський, О. Кастелі (франц. мова, історія й географія), А. Фонвікант (архі-

тектура, фортифікація, геометрія), І. *Саблучок*, А. *Ведель* та ін. Вихованцями Х. К. були київ. митр. — Арсеній *Могилянський* та ін.; губернатори: М. Ковалевський, З. Корнієв, А. Руновський, Д. Скибинський; діячі науки і культури: Є. *Базилевич*, Є. *Мухін*, Т. *Смілівський*, М. *Каченовський*, М. *Гнєдич*, П. *Ярославський*, мистці С. Маяцький, В. Неминущий та ін. Ч. учнів у Х. К. коливалося від 400 до 600. З заснуванням Харківського Ун-ту, першими слухачами якого були учні Х. К., Х. К. втратила своє значення і 1817 була перетворена на Харківську Духовну Семінарію.

Харківська Малювальна Школа, спочатку приватна мист. школа М. *Раєвської-Іванової*, заснована 1869 у Харкові, 1896 перетворена на Міську Школу Малювання; 1912 реорганізована на сер. Художню Школу з правом по її закінченні вдосконалюватися в Академії мистецтв. В Х. М. Ш. викладали й її підтримували П. *Левченко*, С. *Васильківський*, І. *Рєпін*, М. *Федоров* та ін. 1921 на базі Художньої Школи створено вищий мист. заклад — Харківський Художній Технікум образотворчого мистецтва, переіменований 1927—28 на *Харківський Художній Ін-т* з художньою проф. школою при ньому.

Харківська область, обл. на Слобідській Україні у межах Придніпровської низовини і Сер. височини; 31 400 км², 3 085 000 меш. (1981). Нац. склад за переписом 1970: українців 66,2%, росіян — 29,3%, жидів — 2,7%, білорусів — 0,6%, ін. — 0,2%; 16 м., 62 с. м. т.; 25 р-нів, 237 сіль. рад.

Харківська школа романтиків, гурт укр. молодих поетів — проф. і студентів Харківського Ун-ту 30—40-их рр. 19 в. Термін «школа» запропонував дослідник і видавець їх творів А. *Шамрай*. Гол. представники Х. ш. р.: І. *Срезневський*, А. *Метлинський*, М. *Костомаров*, Л. *Боровиковський*, М. *Петренко*, О. *Шпигоцький*. Діяльність цього гурту поетів, як і в ін. народів доби романтизму, пов'язана з пробудженням нац. свідомости, наслідком чого виникло зацікавлення нар. творчістю. Збираючи, видаючи та й самі наслідуючи її, харківські романтики розробляли тематику власної творчости на основі нар. пісень, переказів, леґенд, вдавалися до іст. мотивів. У висліді цього зацікавлення вони зуміли побачити народ інакше, ніж їх попередники (І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко): дивлячися на нього не згори, як на наївних дітей природи, а як на джерело духовного відродження й сили та поетичного надхнення. Цей новий погляд поділяли навіть ті з них, що, як А. Метлинський, переляканий розправою з кирило-методіївцями, не вірили у можливість нац. відродження укр. народу. Засуджуючи культивований попередньою ґенерацією письм. бурлеск (хоч не завжди самі перемагаючи традиційний нахил до просторікування), харківські романтики нагадували, за словами П. Куліша, укр. освіченій верстві, що «в неї є рідна мова не на те тільки, щоб виляяти неретельного мужика». Виявом цього нового ставлення до народу були «Книги битія українського народу», написані пізніше, після переходу М. Костомарова до Києва, в яких уперше проголошено ідею укр. месіянізму, хоч сам автор їх був досить хиткий у своїх нац.-політ. поглядах.

Література: Зб. Харківська школа романтиків, I—III, упорядкування і розвідки про укр. романтиків А. Шамрая. Х. 1930.

П. Петренко

Харківське Історично-Філологічне Товариство, засноване при Харк. Держ. Ун-ті 1876 з викладачів ун-ту та ін. шкіл і місц. інтеліґенції, зацікавленої краєзнавством. Його чл. вивчали археологію, побут, іст. Лівобережжя, укр. мову і культуру та вели культ.-осв. працю На поч. 1900-их рр. мало 130 чл., серед них Д. Багалій, В. Бузескул, О. і П. Єфименки, О. Русов, Д. Яворницький, Б. Ляпунов, Д. Овсянико-Куликовський, М. Халанський, М. Грунський, В. Рєзанов, Я. Новицький, В. Барвінський, О. Ветухів, О. Білецький та ін.

Т-во заснувало архів, етногр. музей, 2 бібліотеки. Праці появлялися в серійних вид.: «Сборники» (21 тт., 1886—1914), «Труды» (7 тт., 1893—1902) і «Вестник» (5 вип., 1911—14). В них опубліковано багато документів з іст. Лівобережної України, дослідження Д. Багалія, В. Савви, М. Сумцова, В. Городцова, В. Срезневського та ін. Х. І.-Ф. Т. припинило діяльність за сов. влади. Гол. Т-ва були: В. Надлер (1877—78), О. *Потебня* (1878—90), М. *Дрінов* (1890—97) і М. *Сумцов* (1897—1918). Ґрунтовна ст. про Х.І.-Ф.Т. — В. Фрадкин, Харьковское Историко-Филологическое Общество (1877—1919 гг.) у кн. «История и Историки. 1979». (М. 1982).

Харківське Математичне Товариство, наук. т-во, засноване 1879 при Харківському Ун-ті заходами В. *Імшенецького;* до т-ва належали викладачі харківських високих і сер. шкіл. Видатніші члени: О. *Ляпунов*, Д. *Ґраве*, Д. *Синцов* (гол. 1906—46) й ін. З 1947 Х. М. Т. складається з двох секцій: н.-д. і пед.; остання працює над проблемами навчання матем. дисциплін у високих і сер. школах. Х. М. Т видавало з 1879 наук. жур-

нал «Записки», який 1957 прибрав назву «Записки Матем. відділення фіз.-матем. фак. і Х. М. Т.» і є частиною «Учених записок» Харківського Ун-ту.

Харківське Наукове Товариство, засноване 1924, об'єднувало дослідників різних ділянок і викладачів харківських високих шкіл. Мало 6 секцій: соц.-екон., природознавчу, мед., сіль.-госп., пед. і мовознавчо-літ. Серійні вид.: «Бюлетень», «Наук.-Техн. Вісник», «Укр. Мед. Архів», «Вісник природознавства» й ін. У сер. 1930-их рр. Х. Н. Т. припинило свою діяльність.

Харківське Товариство Грамотности (Харьковское общество грамотности), засноване 1869 для поширення освіти серед народу. Гол. ініціятор М. *Бекетов*. Т-во відкрило у Харкові кілька нар., жін., ремісничу, декоративно-малювальну і 4 недільні школи, утримувало бібліотеки, читальні та 1903 заснувало нар. будинок. Х. Т. Г. поширювало свою працю також на різні пов. Харківської губ. Серед ін. діячів Т-ва були Д. *Багалій*, В. *Данилевський*, М. *Сумцов*. Перестало існувати за сов. часу.

Харківське Товариство Дослідників Природи, створене 1869 п. н. «Общество испытателей природы при Харьковском Университете». Об'єднувало від 40 (1869) до 212 (1927) чл. Т-во виконало велику роботу у вивченні фльори і фавни Харківщини і прилеглих до неї територій, а також Півд. України. досліджувало геол. будову України, зокрема Донецького кряжа; 1914 організувало Донецьку гідробіол. станцію. Т-во видавало «Труды общества испытателей природы при Харьковском Университете» (1869—1925) і «Труди Х. Т. Д. П.». (1927—30). Перестало існувати 1930.

Харківський Авіяційний Інститут, заснований 1930 на базі авіявідділу *Харк. Політехн. Ін-ту*; готує фахівців з різних ділянок авіяційної техніки. Фак.: літакобудування, авіядвигунобудування, цивільної повітряної фльоти, авіяційної радіотехніки. При Ін-ті є аспірантура.

Харківський Автомобільно-Дорожний Інститут, заснований 1930, коли до нього також приєднано фак. шляхів Київ. Політехн. Ін-ту. Фак-ти: автомобільний, дорожньо-будів., механічний, заг.-техн., вечірній та заочний. Бл. 5 тис. студентів. Х. А.-Д. І. має учбово-наук. полігон, бл. 50 лябораторій і кабінетів; діє аспірантура.

Харківський верстатобудівний завод ім. С. Косіора, одне з найбільших підприємств *верстатобудів. пром-сти* України, споруджений 1933. Зруйнований 1941—45, реконструкція закінчена на поч. 1950-их рр. Х. в. з. нараховує 14 цехів основного та допоміжного виробництва: ливарний, модельний, ковальський, складальні та ін. Основна продукція: верстати-автомати та напівавтомати, з програмним керуванням, автоматичні лінії, великі, важкі, сер. та унікальні кругошліфувальні верстати. Продукція заводу експортується за межі України до СССР та сх.-евр. країн.

Харківський (Державний Академічний) Український Драматичний Театр ім. Т. Шевченка, постав 1934 на базі розгромленого *«Березоля»*, як заперечення останнього. Перехід на соцреалістичні позиції, зміна репертуару на користь рос. сов. драматургії, копіювання театру ім. І. Франка, висунення О. *Корнійчука* на чоло укр. драматургів, обмеження зах.-евр. репертуару до клясики 19 в. характеризують провідну лінію новоствореного театру. Наказом Нар. комісаріяту освіти в жовтні 1933 театр (ще тоді «Березіль») очолив М. *Крушельницький* (1933—52), згодом вихованець Моск. Художнього Акад. Театру Б. *Норд* (1952—

Харківський Держ. Акад. Укр. Драматичний Театр ім. Т. Шевченка (1841, архітект А Тон; реконструйований 1964—65)

57), далі О. *Сердюк* (1957—62), якого змінив В. Крайниченко. По смерті останнього (1964) театр поступово зійшов на репертуар сучасної соцреалістичної драматургії, побутової клясики та на щодалі частіші ґастролі. рос. режисерів школи К. Станіславського. З повоєнних випускників Харківського Ін-ту Мистецтв працював режисером Г. Кононенко (1965—69), з моск. школи В. Оглоблин (1967—71), згодом Б. Мешкіс (1971—74), А. Літко та ін. З помітніших вистав повоєнного часу були: «Не називаючи прізвищ» В. Минка, «Примари» Г. Ібсена, «Гамлет» В. Шекспіра, «Плянета Сперанта» О. Коломійця, «Перекоп» І. Кавалерідзе, «Патетична соната» М. Куліша (1972). Декораторами Х. Д. Т. працювали: В. Меллер, В. Греченко, Д. Власюк, Г. Батій, О. Костюченко, В. Кравець, Т. Медвідь та ін. До акторського складу, крім старих «березільців» (А. Бучма, Д. Антонович, І. Мар'яненко, Л. Дубовик, Є. Бондаренко, Н. Ужвій, С. Федорцева, В.

Чистякова), належали: Л. Криницька, В. Герасимова, Н. Лихо; випускники Харківського Ін-ту Мистецтв і студії: Р. Колосова, С. Чибісова, Л. Попова, А. Свистунова, Л. Биков, А. Літко, В. Шестопалов, В. Маляр, А. Дзвонарчук, В. Івченко, Л. Тарабаринов і ін.

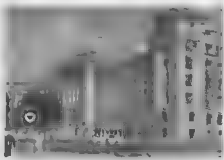
В. Ревуцький

Харківський Державний Бібліотечний Інститут, див. *Харк. Держ. Ін-т Культури.*

Харківський Державний Інститут Культури, вища школа, що готує бібліотечних і культ.-осв. працівників. Заснований 1929 як Ін-т політ. освіти (1930—35 називався Ін-том ком. освіти, 1935—41 діяв як Харк. Держ. Бібліотечний Ін-т). 1947 відновив діяльність на базі бібліотечного фак. Харк. Держ. Пед. Ін-ту ім. Г. Сковороди; під теперішньою назвою з 1966. В Х. Д. І. К. є 2 фак.: бібліотечний і культ.-осв. роботи. В 1970—71 вчилося понад 3,5 тис. студентів. Видає міжвідомчі наук. зб.: «Бібліотекарство і бібліографія» та «Культ.-осв. робота».

Харківський Державний Інститут Мистецтв ім. І. Котляревського, вища школа з 5-річним терміном навчання; створений 1963 на базі *Харківського Держ. Театрального Ін-ту* та *Харківської Держ. Консерваторії;* готує муз. і театральних педагогів та виконавців. Ін-т має 8 фак.: фортепіяновий, оркестровий, нар. інструментів, вокальний, дириґентсько-хоровий, музикознавчий, акторський (з 4-річним терміном навчання) і режисерський. Має 6-річний вечірній вокальний і 5-річний заочний відділи (фортепіяно, оркестрові і нар. інструменти, хорова дириґентура, музикознавство). Має також дворічний підготовний відділ співу і композиції. Всіх студентів бл. 1000.

Харківський Державний Медичний Інститут, заснований 1921 на базі мед. фак. Харківського Ун-ту та Жін. Мед. Ін-ту (заснованого 1910). Ін-т має фак.: лікувальний, педіятричний і санітарно-гігієнічний. 1971 було бл. 5 000 студентів. При Ін-ті є аспірантура; бібліотека має бл. 0,5 млн назв. Серед професорів видатні вчені: І. *Лазаревич*, В. *Крилов*, О. і В. *Данилевські*, Л. *Гіршман*, В. *Воробйов*, О. *Кричевський*, М. *Бокаріюс*, М. *Трінклер*, М. *Ситенко*, Г. *Фольборт*, О. *Марзєєв*, Є. *Попов*, В. *Протопопов*, О. *Палладін*. Періодичні публікації: «Укр. Мед. Архів», «Одонтологія».

Харківський Держ. Медичний Ін-т

Харківський Державний Педагогічний Інститут ім. Г. Сковороди, вища школа для підготови учителів сер. шкіл; заснований 1933 з Ін-ту Нар. Освіти (1931—32 Ін-т соц. виховання). У 1960-их рр. понад 3 тис. студентів; 4 факультети (фіз.-мат., філол., природничий і фіз. виховання), вечірній та заочний відділи; аспірантура.

Харківський Державний Театральний Інститут, вища школа для підготови працівників театру (1939—63); утворений 1939 на базі театральної школи, яка своєю чергою постала з Муз.-Драматичного Ін-ту, що існував з 1923. За війни Х. Д. Т. І. працював у Саратові як укр. відділ московського ГИТИС («Государственный Институт Театрального Искусства»). Повернений до Харкова 1943, спершу діяв як філія Київ. Ін-ту Театрального Мистецтва, а з 1945 усамостійнився. До 1934 Ін-т працював за системою Л. *Курбаса*, який там викладав разом зі своїми учнями (В. Василько, Г. Ігнатович. Б. Тягно, М. Верхацький, Л. *Гаккебуш* та ін.). Найдовше з Ін-том у всіх його перетвореннях працював І. Мар'яненко (1925—34; 1934—41 і 1944—61), згодом М. Крушельницький (1944—61). 1963 Х. Д. Т. І. вдруге ліквідовано як самостійну установу і створено на його базі 2 фак. (акторський і режисерський у новоорганізованому *Харківському Держ. Ін-ті Мистецтв ім. І. Котляревського.*

Харківський Державний Театр Революції, діяв 1931—37, як експозитура Всеукр. Спілки Пролет. Письм. України, спрямована проти «Березоля»; створений з акторів Одеського Театру Революції, харківських театрів і Київ. Театру ім. І. Франка, під мист. керівництвом М. Терещенка (літ. керівник — І. *Микитенко;* декоратори — А. *Петрицький* і Б. *Косарєв*; композитори — М. *Вериківський* і Б. Яновський; балетмайстер — П. *Вірський* та ін.). Визначні актори: Ю. *Шумський*, В. *Варецька*, М. Дикова, П. Столяренко-Муратів, В. *Сокирко*, В. *Маслюченко*, П. *Міхневич* та ін. У репертуарі театру були п'єси І. Микитенка («Маруся Шурай», «Соло на флейті», «Дівчата нашої країни»), І. Кочерги («Майстрі часу»), О. Афіногенова («Страх») та ін. рос. і світових драматургів. 1937, після ліквідації «Березоля», Х.Д.Т.Р. об'єднано з Харківським Театром Роб. Молоді п. н. Харківський Театр ім. Ленінського комсомолу. 1940 його переведено на Буковину під новою назвою *Чернівецький Укр. Муз.-Драматичний Театр ім. О. Кобилянської.*

Харківський Державний Український Академічний Театр Опери та Балету ім. М. Лисенка, перший укр. стаціонарний оперний театр, постав 1925 як Укр. Держ. Столична Опера, на базі постійної в Харкові оперної антрепризи (з 1880), за існу-

вання якої 1883 і 1885 вперше на Україні поставлено укр. опери «Різдвяна ніч» і «Утоплена» М. Лисенка; з 1918 Нар. Опера, з 1920 Рос. Держ. Опера. До 1934 в театрі поставлено 32 опери й 11 балетів, у тому ч.: «Золотий обруч» Б. Лятошинського, «Кармелюк» В. Костенка, «Купало» А. Вахнянина, «Тарас Бульба» М. Лисенка, «Яблуневий полон» О. Чишка, а з «українізованих» — «Русалку» О. Даргомижського та «Князя Ігоря» О. Бородіна; з балетів — «Ференджі» Б. Яновського та «Пан Каньовський» М. Вериківського, в якому балетмайстер В. Литвиненко вперше поєднав елементи клясичного з елементами укр. нар. танку. Були поставлені численні опери світового і рос. репертуару, м. ін. «Намисто Мадонни» Е. Вольф-Ферарі та «Принцеса Турандот» Дж. Пуччіні. За 1934—41 рр. відновлено вистави «Запорожця за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського та «Наталки Полтавки» М. Лисенка; кращою виставою з світової клясики були «Ґуґеноти» Д. Меєрбера. 1941—45 театр працював у Читі, згодом у Іркутську разом з Київ. Оперою. Після 1945 в репертуарі театру: опери М. Вериківського «Наймичка», К. Данькевича «Богдан Хмельницький» і «Назар Стодоля» та М. Кармінського «Буковинці»; з балетів «Данко», «Таврія», «Міщанин з Тоскани», «Весняна казка» В. Нахабіна, «Лілея» К. Данькевича та численна клясика. У 1970-их рр. кількість укр. опер і балетів в репертуарі мінімальна: нова вистава «Тараса Бульби» (режисер В. Скляренко, оформлення за А. Петрицьким), з балетів — «Лісова пісня» М. Скорульського (1970, 1980), «Камінний Господар» В. Губаренка (1972 і 1974). Режисерами в Харківській Опері працювали: М. Боголюбов, С. Каргальський, Д. Смолич, М. Фореґґер, М. Стефанович, В. Скляренко; декораторами: А. Петрицький, О. Хвостенко-Хвостов, І. Назаров, Д. Овчаренко, Л. Братченко; дириґентами: О. Брон, Л. Штейнберґ, А. Пазовський, В. Тольба, Є. Дущенко, І. Зак, І. Штейман, А. Рудницький та ін.; балетмайстрами: К. Голейзовський, П. Вірський, М. Мойсеєв, П. Йордин, В. Литвиненко, І. Ковтунов. Визначніші солісти: В. Будневич, М. Гришко, Б. Гмиря, І. Паторжинський, М. Рейзен, О. Кипоренко-Доманський, П. Білинник, М. Донець, П. Цесевич, М. Микиша, М. Донець-Тессейр, М. Литвиненко-Вольгемут, Є. Виноградова, І. Воликовська, О. Ропська, Т. Бурцева, А. Левицька, М. Суховольська, В. Арканова, Л. Морозова-Тарасова, Ф. Манойло, Є. Червонюк, О. Оголівець та ін. Солісти балету: В. Дуленко, А. Яригіна, О. Байкова, Н. Васильєва, Н. Виноградова, О. Ширай-Литвиненко, С. Коливанова, А. Соболь, Є. Бараник, П. Павлов-Кивко, Т. Попеску та ін. *В. Ревуцький*

Харківський Держ. Укр. Акад. Театр Опери та Балету ім. М. Лисенка

Харківський Державний Університет ім. О. Ґорького, перший ун-т на укр. землях під Росією, заснований 1805 з ініціятиви місц. громадянства, гол. заходами В. *Каразина*, ідею якого підтримали й зібрали потрібні фонди дворянство та міська управа. Куратором ун-ту був призначений граф С. Потоцький, а першим ректором був філолог І. *Рижський*. Серед проф. за перших десятиліть існування ун-ту переважали чужинці, гол. німці; найвизначніші з них — філософ Й. Б. Шад та історик Д. Х. Роммель. Ч. студентів у 19 в. постійно зростало: 1805 — 57, 1810 — 118, за 1860-их рр. — пересічно 425, 1887 — 1 520.

Харківський Держ. Університет

У 19 — на поч. 20 вв. Х.Д.У. мав 4 фак.: фіз.-матем., іст.-філол., мед. і юридичний; 1839 створено при ньому ветер. школу, що стала згодом самостійним ін-том (1851). Ун-т мав ляборатоpії, клініки, астрономічну обсерваторію, ботан. сад, бібліотеку. 1811 при ньому було засноване Філотехн. Т-во, а в другій пол. 19 в. — *Харк. Матем. Т-во, Харк. Іст.-Філол. Т-во*, т-ва дослідників природи, фіз.-хем., юридичне, та ін. З ініціятиви діячів Х.Д.У. постали перші періодичні вид. на Слобожанщині: «*Харьковскій Еженедѣльникъ*» (1812), «*Украинскій Вѣстникъ*» (1816—19), «*Украинскій Журналъ*» (1824—25) й ін. Х.Д.У. за першого періоду свого існування (1805—35) мав вплив на орг-цію шкільництва на Слобожанщині.

Видатними проф. Х.Д.У. до 1917 були: філологи — І. Срезневський, М. і П. Лавровські, О. Потебня, С. Кульбакін; етнографи — А. Метлинський, М. Сумцов; історики — П. Гулак-Артемовський, Д. Багалій, В. Бузескул; правники і соціологи — І. Тимковський, Д. Каченовський, М. Ковалевський; економіст — В. Левитський; статистик — О. Рославський-Петровський; математики — В. Імшенецький, О. Ляпунов, Т. Осиповський; фізики — М. Пильчиків, Д. Рожанський; фізико-хемік — М. Бекетов; хеміки — В. Тимофеєв, В. Данилевський; ботаніки — В. Арнольді, В. Палладін, А. Краснов; геологи — Н. Борисяк, І. Леваковський.

На мед. фак. викладали — Є. Гордієнко, Т. Ванцетті; крім них, хірурги — М. Трінклер, В. Ґрубе; офталмолог — Л. Гіршман; анатом — В. Воробйов; патологоанатоми — В. Крилов, М. Мельников-Разведенков й ін.

Серед видатних випускників Х.Д.У. були: математик — М. *Остроградський*, біолог — І. *Мечников*, статистик — П. *Кеппен*, філолог — О. *Потебня*, історик — М. *Костомаров* та ін.

Х.Д.У. якийсь час користувався університетською автономією з виборним ректором, але в 1820—50-их рр. його взято під суворий контроль (ректора призначав мін. освіти) з цензурою наук. видань і навіть викладання. 1863 Х.Д.У. у новому статуті здобув часткову автономію. Ун-т майже ціле століття перебував у первісних старих приміщеннях; будинок мед. фак. і гуртожиток збудував на власні кошти цукрозаводчик І. Харитоненко в кін. 19 в. Нові корпуси ун-ту збудовано за ректорства Д. Багалія на поч. 20 в.

Х.Д.У. відограв помітну ролю в укр. нац. відродженні, гол. на поч., а також під кін. 19 — на поч. 20 в. Ще поки Київ став осередком укр. нац. життя на Наддніпрянщині, в сер. 19 в. тут велися дослідження нар. побуту, історії і мови, починалася літ. діяльність і театр укр. мовою (див. *Харків*), до чого багато спричинився ун-т. У другій пол. 19 в. Харківське Іст.-Філол. Т-во широко розвинуло дослідження іст. і побуту Слобідської України та Гетьманщини. Студенти об'єднувалися в укр. громади, з участю Потебні, Мови-Лиманського та ін., висуваючи також політ. вимоги укр. руху. З ініціятиви проф. Х.Д.У. (Сумцова, Багалія, А. Зайкевича) рада проф. ун-ту висловилася проти цензури укр. вид. («Записка по вопросу о цензуре книг на маморусском языке»). 1906 надано почесні докторати Х.Д.У. М. Грушевському й І. Франкові, а 1910 — О. Єфименковій. 1907 Сумцов, Багалій і М. Халанський почали викладати лекції з нар. словесности, іст. України й мовознавства укр. мовою.

За революції 1917—20 в Х.Д.У. велася боротьба між прихильниками рос. орієнтації й укр. курсу. Частина найзапекліших русифікаторів вибула з України, а більшість укр. проф. лишилася в Харкові. Вони продовжували працювати в реорганізованих сов. владою на базі ун-ту установах: в Академії теоретичних знань (1920—21), Харківському Ін-ті Нар. Освіти (ХІНО, 1921—30). Харківському Ін-ті Нар. Госп-ва та фіз.-хем. і юридичному ін-тах. 1932—33 на їх базі відновлено Х.Д.У. з 7 фак.: фіз.-матем., хем., біол., геол.-геогр., літ.-лінґвістичним, іст. (з філос. відділом), екон. з (відділом екон. географії). 1936 Х.Д.У. надано ім'я рос. письм. О. Ґорького (хоч він не мав ніякого відношення до Харківського Ун-ту). За війни ун-т евакуйовано до м. Кзил-Орди в Казахстані. У 1943—44 Х.Д.У. повернувся до Харкова. В його складі діють тепер фак. і відділи (1977): механіко-матем., фіз., геол.-геогр., екон., іст., філол., чужих мов, загальнонаук., заочний та вечірній. Наук.-навчальна праця ведеться на 85 катедрах, в н.-д. ін-тах хемії, біології, у ляборaторіях, астрономічній обсерваторії, ботан. саду і музеях: археологічному, геол.-мінералогічному та природознавчому. Бібліотека ун-ту нараховує понад 3 млн кн.; є аспірантура. Вчилося в Х.Д.У. 1977 бл. 12 000 студентів (1963 — 10 700), у тому ч. 300 несов. громадян, гол. з країн третього світу. Працює 900 осіб викладацького персоналу.

За сов. влади в Х.Д.У. продовжували працювати відомі вчені дорев. періоду. Крім них, відомі математики — С. Бернштейн, Н. Ахієзер, В. Марченко, Д. Синцов, А. Сушкевич, О. Погорєлов; фізики — О. Ахієзер, А. Вальтер, Є. Ліфшиць, А. Желіховський, астроном — М. Барабанов, фізіологи — О. Нагорний, В. Нікітін, біохемік — В. Залеський, геолог — Д. Соболєв, економіст — О. Ліберман, клясичний філолог — А. Коцевалов, мовознавці і літературознавці — О. Білецький, Л. Булаховський. Викладачі Х.Д.У. А. Коцевалов, О. Парадиський, В. Державин, М. Оглоблин-Глобенко і Ю. Шевельов після 1943 пішли на еміґрацію. Довголітнім не виборним ректором Х.Д.У. після війни був біолог І. Буланкин. З 1874 Х.Д.У. видає «Учені записки».

Література: Б а г а л е й Д. Опыт истории Харьковского ун-та, тт. 1—2, Х. 1893—1904; Б а г а л е й Д., С у м ц о в М., Б у з е с к у л В. Краткий очерк истории Харьковского Университета за первые сто лет его существования. Х. 1905; Короткі нариси з іст. Х.Д.У. 1805—1904, ч. І. Х. 1940; Харьковский Государственный Ун-т им. А. Горького за 150 лет, Х 1955; О г л о б л и н — Г л о б е н к о М. Харківському Ун-ту 150 років, ЗНТШ, т. CLXVII. Нью-Йорк—Париж—Мюнхен 1958.

В. Маркусь

Харківський Державний Фармацевтичний Інститут, заснований 1921 на базі фармацевтичного відділу мед. фак. Харк. Ун-ту. Має 16 катедр, стаціонарний і заочний фак., аспірантуру. У 1960-их рр. навчалося понад 1 000 студентів.

Харківський електромеханічний завод (ХЕМЗ), одне з найстаріших підприємств електротехн. пром-сти України; заснований 1888 у Ризі як Рос.-Балтійський електротехн. завод. 1915 переведений Рос. акціонерним т-вом «Всеобщая компания электричества» до Харкова. У роки ін-

дустріялізації завод повністю реконструйовано; випускав електроустаткування для машинобуд., вугільної та метал. пром-сти. 1941—43 ХЕМЗ був евакуйований за Урал, а споруди зруйновано; після повернення до Харкова досягнув 1950 довоєнного рівня виробництва. Основна продукція: комплектні електропроводи для різних галузей пром-сти, потужні електричні машини, вибухобезпечні електродвигуни, автоматичні вимикачі та ін. низьковольтна електроапаратура. Частина продукції ХЕМЗ експортується за межі УССР.

Харківський завод пластичних мас, підприємство *хем. пром-сти,* засноване 1931. У 1941—44 устаткування заводу евакуйовано на Сибір, а споруди зруйновано. Реконструкцію закінчено на початку 1950-их рр. Х.з.п.м. нараховує цехи: пресовий, литва, інструментальний та допоміжного виробництва. Основна продукція: деталі машин, верстатів, електротехн. устаткування та вироби культ. побутового призначення з термореактивних та термопластичних матеріялів.

Харківський завод транспортного машинобудування ім. В. Малишева, підприємство енерґетичного машинобудування України; заснований 1895 рос. паровозобудів. і механічним т-вом. За другої світової війни евакуйований на Урал. Виробляв паротяги, потім дизельні двигуни, рудникові електровози, зокрема з 1960-их рр. нові тепловози потужністю від 2 до 6 000 кін. сил, серед них 2ТЕ-40 «Україна»; спеціялізується на виробництві дизель-ґенераторів.

Харківський Зооветеринарний Інститут, вища школа у віданні Мін-ва сільгосп-ва УССР; заснована 1960 з об'єднання Харк. ветер. (з 1851) і зоотехн. (з 1922) ін-тів. Має зоотехн. і ветер. факультети та відділ заочного навчання; 23 катедри, 2 учбово-дослідні госп-ва, аспірантуру. У 1960-их рр. понад 3 000 студентів. Міститься в Лозовеньці бл. Харкова.

Харківський Інженерно-будівельний Інститут, вища школа, заснована 1930 для підготови інженерів-будівельників різних фахів. Ін-т має фак.: будів., санітарно-техн. і заг.-техн., вечірній і заочний відділи; при ін-ті є аспірантура. У 1960-их рр. понад 4 000 студентів.

Харківський Інженерно-економічний Інститут, вища школа, заснована 1930 на базі пром. фак. кол. Харківського Ін-ту Нар. Госп-ва. Ін-т має фак.: машинобудів., гірничий, металюрґічний, хем.; вечірній і заочний відділи і низку лябораторій. У сер. 1960-их рр. в ін-ті навчалося бл. 3 000 студентів. Є аспірантура.

Харківський Інститут Гірничого Машинобудування, Автоматики й Обчислювальної Техніки, вища школа, заснована 1944 на базі Харківського Інж.-будів. Ін-ту при Наркоматі вугільної промсти СССР. Початкова назва — Гірничо-індустріяльний Ін-тут, з 1947 — Харківський Гірничо-індустріяльний Ін-т; теперішня назва з 1962. Ін-т має фак.: радіотехн., обчислювальної техніки, автоматизації виробничих процесів та гірничого машинобудування; заг.-техн., вечірній і заочний відділи, аспірантуру. Відділи в Конотопі і Білгороді (РСФСР). У 1960-их рр. понад 6 000 студентів.

Харківський Інститут Інженерів Залізничого Транспорту ім. С. Кірова, вища школа в системі Мін-ва шляхів СССР для підготови інженерів зал. транспорту, заснований 1930 з кол. Харківського зал. технікуму і вищих техн. курсів. Має фак.: автоматики, телемеханіки і зв'язку, механічний, будів., експлуатаційний і заг. техн.; вечірній і заочний відділи; аспірантуру. На кін. 1960-их рр. бл. 6 000 студентів.

Харківський Інститут Народної Освіти (ХІНО) ім. О. Потебні, вища школа, створена 1921 на базі ліквідованого *Харківського Держ. Ун-ту.* ХІНО мав фак.: професійної освіти, соц. виховання (4 рр. навчання) і роб. фак. (3 рр.). Довголітній ректор М. Гаврилів; ч. студентів 1930 понад 9 000. 1932—33 на базі ХІНО, Ін-ту Нар. Госп-ва та фах. ін. ін-тів відновлено Харківський Держ. Ун-т.

Харківський Історичний Музей, кол. Музей Слобідської України ім. Г. Сковороди (М.С.У.), що постав у Харкові 1920 з ініціятиви і під управою М *Сумцова.* До М.С.У. увійшли зб. з кол. харківських музеїв: Міськ. Художнього (з 1886, заснованого з ініціятиви Г. Данилевського з експонатів Далекосхідньої і Етногр. виставки VII Археологічного з'їзду 1902, вилучених зі зб. Харківського Ун-ту), Іст.-Філол. Т-ва, Музейного фонду, поповнені націоналізованими приватними колекціями та новими фондами з експедицій музейних працівників. Музей діяв до розгрому укр. науки в сер. 1930-их рр. Найцінніші експонати М.С.У. були: сковородинські, шевченківські, харківських театрів, друку, цехів. Під час війни музей був ушкоджений; відновлений п. н. Харківського Держ. Іст. музею, згодом поповнений експедиціями з р-нів обл. та місц. етногр. матеріялом. Сучасний Х.І.М. має 4 відділи: первісного суспільства, февдалізму, капіталіз-

Харківський Історичний Музей

му і сов. доби. Крім археологічних пам'яток (матеріяли з розкопів поселень бронзового віку, зокрема О. Городцева з Ізюмського р-ну, пам'ятки Салтівського катакомбного могильника VIII—X в., комплект речей з Донецького городища XI—XII в. тощо), експонати з історії постання Харкова, нумізматики, етногр. зб., колекції зброї, прапорів, мист. творів; сов. період представлений пропаґандивним матеріялом, зброєю та особистими речами больш. діячів.

Харківський моторобудівельний завод «Серп і Молот», одне з найстаріших підприємств *сільськ.-госп. машинобудування* України, з 1975 — гол. підприємство Харк. моторобудівного виробничого об'єднання «Серп і молот»; заснований 1881 фірмою Гельферіх, виробляв с.-г. машини. За довоєнних п'ятирічок Х.м.з. повністю модернізовано; випускав тракторні молотарки, буряковикопувачі, зерноочищувальні та ін. машини і тракторний інвентар. 1941—43 устаткування зав. евакуйовано, а споруди зруйновано. У 1950 після закінчення реконструкції Х.м.з основною продукцією стали бензинов двигуни для комбайнів, а з 1958 дизельні двигуни з турбопіддувом, двигуни для тракторів, комбайнів та ін. машин. Х.м.з нараховує 6 механообробних, 3 механоскладальні, 4 заготівельні, термічний та 12 цехів допоміжного виробництва.

Харківський Політехнічний Інститут ім. Леніна, одна з найбільших високих шкіл України, заснований 1885 як Харківський Технологічний Ін-т; 1929—30 прибрав теперішню назву, а 1930 був реорганізований на 5 галузевих ін-тів. 1949 відновлено Х.П.І. на базі 4 харківських ін-тів. В його складі діють 12 фак. (1977): механіко-метал., машинобудів., енерґомашинобудів., транспортного машинобудування, електромашинобудування, фізико-техн., інженерно-фіз., електроенерґетичний, автоматики і приладобудування, технології неорганічних речовин, технології органічних речовин, хем. машинобудування; 72 катедри та бл. 100 лябораторій; бібліотека нараховує понад 1 млн назв; бл. 23 000 студентів і понад 1 300 викладачів. Філії Х.П.І. у Ворошиловграді (з 1961 самостійний машинобудів. ін-т) і Кіровограді (з 1968 ін-т с.-г. машинобудування). Видає «Вестник» (з 1952), раніше «Ученые записки», і зб. наук.-техн. праць. Серед видатних учених-професорів були: М. *Бекетов*, П. *Будников*, О. *Ляпунов*, А. *Вальтер*, Є. *Орлов*, Ю. *Проскура*, С. *Уразовський* й ін.

Харківський Політехнічний Ін-т

Харківський Сільсько-Господарський Інститут ім. В. Докучаєва, заснований 1914 на базі евакуйованого за війни Ін-ту сіль. госп-ва і лісівництва в Пулавах (Польща); 1921 перейменований на Х.С.-Г.І., з 1973 названо іменем ґрунтознавця В. *Докучаєва*. Має 8 фак. (1977): аґрономічний (з відділом селекції і насінництва), захисту рослин, ґрунтово-аґрохем.. екон. (з бухгальтерським відділом), землевпорядкування, архітектури та с.-г. будівництва, а також підвищення кваліфікації фахівців с.-г. і заочний відділ. Діє 32 катедри, бл. 100 кабінетів і лябораторій, 2 учбово-дослідні госп-ва. Вчилося в ньому 1976—77 понад 5,5 тис. студентів; 310 викладачів. Є аспірантура. Бібліотека нараховує 450 тис. кн.

Харківський Театр Музичної Комедії, найстарший укр. театр оперети, створений 1929. Його відкриття, поруч з українізацією Одеської опери, урочисто відзначилося як велика перемога українізаційного курсу в держ. маштабі. Почавши з клясики, під впливом школи Л. *Курбаса* в експериментальному стилі («Орфей у пеклі» Ж. Оффенбаха, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Циганський барон» Й. Штравса), від 1936 театр став лябораторією нової укр. оперети. Серед кращих вистав: «Весілля на Малинівці» О. Рябова, «Амурський гість» Д. Клебанова та В. Нахабіна, «Паливода» С. Жданова, «Зоряні ночі» К. Бенца, «Пальмовий острів» Г. Фінаровського, «На світанку» О. Сандлера та інші. Режисерами працювали М. Авах, Я. Бортник, Б. *Балабан*; диригенти: Б. *Крижанівський*, Б. Чебоксаров, балетмайстер: В. *Верховинець*, солісти: В. *Новинська*, Д. *Пономаренко*, Л. Івашутич та ін. Як ґастролери в 20-их рр. виступали Я. та С. Стадники. За другої світової війни театр працював в Узбекістані, 1945 повернувся до Харкова. У репертуарі повоєнного часу найбільшим успіхом користуються клясичні віденські оперети. *В. Р.*

Харківський Театр Юного Глядача (ХТЮГ), один з перших цього типу театрів на Україні, заснований у Харкові 1920 з ініціятиви Вищої театральної школи. Кількакратно реорганізований (Театр Казки, Перший Держ. Театр для дітей, з 1933 ТЮГ ім. М. Ґорького), спочатку рос., з 1925 рос.-укр. З часом з учбово-показового ХТЮГ став проф. театром. У його репертуарі, поруч з укр., світовою і рос. клясикою, п'єси сучасних сов. драматургів, часто на політ. акту-

альні теми. В ХТЮГ працювали режисери В. *Скляренко*, М. Верхацький, В. *Вільнер*, Л. *Кліщеєв*, декоратор Б. *Косарів*. 1944 ХТЮГ переведено до Львова, а в Харкові, по 15-річній перерві, створено на базі обл. муз. драматичного театру новий ТЮГ.

Харківський тракторний завод (ХТЗ) ім. С. Орджонікідзе, найбільший завод *тракторобудування УССР*. Будівництво ХТЗ розпочато 1930, пущено в експлуатацію 1931. Випускав колісні, з 1937 гусеничні трактори. За війни 1941—45 устаткування ХТЗ вивезено на сх., і на його базі в Рубцовську (Алтайський край РСФСР) постав тракторний зав. У 1944 — 49 рр. тривала реконструкція ХТЗ. З 1949 розпочато виробництво дизельних гусеничних тракторів ДТ-54 та малогабаритних колісних тракторів ХТЗ-7, моделі якого змінювалися 1955, 1958, 1971. Основна продукція ХТЗ: швидкісні гусеничні трактори на 3 т. тяги Т-74, Т-150, його колісна модифікація — Т-150К, малогабаритний садово-городний трактор Т-25, паливні вузли, запасні частини та ін. устаткування. Нараховує 50 цехів. Продукція ХТЗ експортується до ін. республік СССР та сх.-евр. країн.

Харківський турбінний завод ім. С. Кірова, підприємство *енерґетичного машинобудування* України; споруджений 1934. 1941—43 устаткування зав. вивезено на сх., а споруди зруйновано. 1946 виробництво на Х.т.з. відновлено, у 50—70 рр. зав. зазнав кілька реконструкцій. Нараховує цехи: паротурбінний, гідротурбінний, реґулювання, зварних реконструкцій, ливарний та ін. Основна продукція: парові турбіни потужністю 100, 160, 220, 300, 500 тис. квт в одному електробльоці для теплових та атомових електростанцій (зокрема для останніх з 1975 на 760 тис. та 1 млн квт в одному електробльоці) і ґідравлічних (з 1954) електростанцій. Продукція Х.т.з. вивозиться до ін. республік СССР та за кордон.

Харківський Художній Інститут, вища мист. школа, заснована 1927—28 з мист.-пром. школою при ній, як наступник Харківського Художнього Технікуму образотворчого мистецтва (з 1921), створеного на базі Художньої школи та її попередника Харківської Малювальної Школи. 1934 знову деґрадований до художнього технікуму. Під час війни 1942 — 44 працював у Самарканді; щойно 1945 повернено йому назву і статус вищої мист. школи. Х.Х.І. мав 3 фак.: малярський, графіки і скульптурний, готував малярів, графіків, скульпторів і (до 1934) архітектів. З ін-том були пов'язані малярі М. *Бурачек*, М. Козік, Б. Косарів, М. Самокиша, С. Прохоров, О. *Симонов*, М. *Федоров*, О. *Хвостенко-Хвостов*; графіки — *Й. Дайц*, В. *Єрмілов*, В. *Касіян*, І. *Падалка*, О. *Маренков*; скульптори — Е. *Блох* і Б. *Кратко*; архітект О. *Бекетов*; мистецтвознавець С. *Таранушенко* та ін. 1963 Х.Х.І. ліквідовано вдруге і на його базі створено *Харківський Художньо-Пром. Ін-т*.

Харківський Художній Ін-т

Харківський Художній Музей, один з великих музеїв України, створений 1920, існував під різними назвами: спочатку Церк.-Іст. Музей, основою якого були колекції Харківського і Волинського епархіяльних сховищ старожитностей та Харківського Ун-ту. Музей поповнено церк. цінностями, зібраними по церквах і манастирях Харкова й околиць під час реєстрації іст. пам'яток. З 1922 Музей діяв під назвою Музею Укр. Мистецтва. Тоді мав 3 відділи: малярський, (стінопис кн. доби, зб. ікон 16—19 вв., портрети, нар. картини, малярство з 19 в. до сучасности); відділ скульптури; архітектурний. 1931 з музею вилучено твори образотворчого мистецтва й створено Нац. укр. картинну ґалерію; у 1930-их рр. Музей не був відкритий для публіки. 1944 почав діяти як Музей Укр. Мистецтва, 1949—65 під назвою Держ. Музей Образотворчого Мистецтва, згодом Х.Х.М. Експозиція Х.Х.М. займає 25 заль, складена з відділів дорев. укр. і рос., сов., закордонного (дуже вбогий) і декоративно-прикладного мистецтва. Твори визнач-

Харківський Художній Музей

них укр. майстрів: В. *Боровиковського*, Д. *Левицького*, А. *Лосенка*, І. *Айвазовського*, М. Ярошенка та ін. експонуються у відділі рос. мистецтва. В укр. відділі значне місце займає зб. творів С. *Васильківського*, картини П. Мартиновича, П. Левченка, М. Беркоса, Д. Безперчого, М. Ткаченка, Т. Шевченка (автопортрет). Окрему кімнату приділено І. Рєпіну (варіянт картини «Запорожці пишуть листа . . .»). У відділі сов. мистецтва експонуються всуміш укр. і рос. мистці; з укр. помітніші твори М. Самокиша, М. Бурачека, О. Сластіона, Ф. Кричевського, О. Мурашка, М. Дерегуса, І. Їжакевича, Ю. Нарбута, М. Пимоненка, Т. Яблонської та ін. Під час війни музей був частково пошкоджений. У 1980-их рр. у фондах мав бл. 20 000 творів мистців. Х.Х.М. влаштовує індивідуальні, тематичні та пересувні виставки. Будинок Музею споруджено за проєктом архітекта О. *Бекетова*.

Харківський Художньо-Промисловий Інститут, вища 5-річна мист.-пром. школа в Харкові, заснована 1963 замість зліквідованого Харківського Художнього Ін-ту (1927—63). Ін-т має 2 фак.: пром. мистецтва (готує мистців-конструкторів і мистців-графіків, зокрема політ. пляката) й інтер'єру та обладнання (готує мистців декоративного мистецтва).

Харківський Червонозаводський Державний Український Драматичний Театр, діяв 1927—33 у Червонозав. роб. р-ні Харкова. Трупа складалася перев. з акторів *Держ. Драматичного Театру*. 1927—28 мист. керівник О. *Загаров*, з 1928 В. *Василько*, режисер Л. *Кліщеєв*, декоратори Б. *Косарів*, Ю. *Маґнер* та ін. В репертуарі зразки клясики з перевагою драматургії з сов. тематикою (І. Микитенка, Я. Мамонтова, М. Ірчана, Л. Первомайського, І. Кочерги); ставив також «Розбійник Кармелюк» Л. Старицької-Черняхівської і «Гріх» В. Винниченка та амер. авторів: Є. О'Нейля «Любов під в'язами» і Дж. Лондона «Вовча зграя». У складі акторів були: Є. *Зарницька*, М. *Петліщенко*, Л. *Гаккебуш*, В. *Маслюченко*, Й. *Маяк*, М. *Тагаїв*, І. *Твердохліб*, А. Крамаренко та ін. З 1928 В. Василько, за прикладом Л. Курбаса, заклав при театрі лябораторію акторської майстерности та режисури. 1933 Х.Ч.Д.У.Д.Т. розформовано (був критикований за конструктивізм) і основний склад переведено до м. Сталіного (нині Донецьке), де на його базі створено Сталінський Держ. Укр. Драм. Театр ім. Артема.

Харківський Юридичний Інститут, заснований 1920 на базі юридичного фак. Харківського Ун-ту, який за сов. влади спершу діяв як фак. при Ін-ті Нар. Господарства, а з 1930 його виділено в окремий Ін-т радянського будівництва і права; 1935 цей ін-т перетворено на Х.Ю.І. Він готує працівників адвокатури, суду, прокуратури та органів управління. Ч. студентів у 1970-их рр. понад 4 000, у тому ч. більшість на заочному відділі. При Х.Ю.І. діє 17 катедр й аспірантура. В ін-ті працювали відомі вчені: М. *Палієнко*, В. *Гордон*, М. Гордон, В. *Корецький*, М. *Максимейко*, П. *Недбайло*, С. Вільнянський та ін.

Харківсько-Київське Таємне Товариство, підпільне т-во, що мало за мету боротися з царським самодержавством, засноване студентами Харківського Ун-ту 1856. Серед його чл. були Я. Бекман, М. Муравський, П. Єфименко, П. Завадський, усіх бл. 40. Т-во розповсюджувало антирежимні листівки і рукописні журн. Чл. його закладали недільні школи серед робітників й утримували зв'язок з ін. підпільними гуртками. 1858 з ініціятиви т-ва відбулися студентські заворушення у Харкові, у висліді яких частину чл. його виключено з ун-ту і вони переїхали до Києва, де заснували подібний гурток. 1859 Т-во мало понад 100 чл. 1860 відбулися нові арешти, і 1863 Х.-К.Т.Т. перестало існувати; деякі чл. увійшли до організації *«Земля і Воля»*.

Харківщина, популярна назва для м. Харкова й тих адміністративно-територіяльних одиниць, центром яких він був: Харківського полку (1660—1765), Харківського намісництва (1780—96), Харківської губернії (1796—1925) й *Харківської обл.* (з 1932). Х. належала до істор.-геогр. краю *Слобідської України*, суспільно-культ. й екон. життя якої зосереджувалося в *Харкові*.

Харламов Павло (* 1924), вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1965), родом з Курщини. Закінчив ун-т у Москві; на Україні працював в Індустріяльному Ін-ті, Ун-ті та Політехн. Ін-ті м. Донецького (з 1966 проф.); рівночасно керівник відділу прикладної математики і механіки АН УРСР. Дослідження Х. стосуються аналітичної динаміки твердого тіла.

Харлампович Костянтин (1870—1932), історик церкви й освіти на Україні, родом з с. Рогачі на Берестейщині, проф. Духовної Академії й Ун-ту в Казані, з 1917 у Києві, з 1920 — чл. ВУАН. У 1920-их рр. був на засланні в Московщині, 1929 позбавлений звання д. чл. ВУАН. Проте Х. продовжував наук. працю в ВУАН, зокрема в іст. секції М. Грушевського і в ж. «Україна», та в Комісії Соц.-Екон. Історії Д. Багалія. Праці з історії укр. Церкви та духовного шкіль-

ництва 16—17 вв., зокрема «Западно-русские православные школы 17 века» (1898), «Западно-русские церковные братства и их просветительная деятельность в конце 16 и 17 в.» (1899), велика джерельно-досл. праця «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» (I т. 1914), «Polski wpływ na szkolnictwo ruskie w 16 i 17 st.» (1924), «Нарис з історії грец. колонії 17—18 ст. в Ніжині» (ЗІФВ ВУАН, XXIV, 1929) та ін. Співр. ж. «КСт.» («Борьба школьных влияний в допетровской Руси», 1902; «Острожская православная школа, 1897), ж. «Волынские Епархиальные Ведомости», ж. «Україна».

К. Харлампович

Література: Біднов В. К. В. Харлампович. В. 1933; Синіцький М. Забутий дослідник України, Календар Укр. Правос. Церкви в США на 1980.

Хармандарьян Гурген (1893—1938), лікар-рентґенолог, інж.-електрик та діяч охорони здоров'я на Україні вірменського походження. Закінчив мед. фак. Харківського Ун-ту (1917) та Харківський Електротехн. Ін-т (1932). З 1923 керівник Укр. рентґено-радіологічного ін-ту в Харкові. Одночасно завідувач відділу транспортної медицини. З 1928 завідувач катедри рентґенології Харківського Мед. Ін-ту. З поч. 30-их рр. заступник Наркома Охорони Здоров'я УССР та гол. держ. санітарний інспектор УССР. Заснував на Україні низку онкологічних диспансерів та багато рентґенологічних кабінетів. Один з гол. засновників журн. «Вопросы онкологии» та організатор I Всесоюзного з'їзду онкологів (Харків, 1931); Автор 46 наук. праць, присвячених гол. ч. рентґено-діягностиці та орг-ції рентґенологічної допомоги населенню, у т. ч. 2 монографії. 1937 заарештований, 1938 розстріляний органами НКВД. По смерті Сталіна реабілітований.

Г. Ш.

Харов'юк Данило (1883–1916), письм. родом з с. Підзахаричів на Буковині, учитель. Автор реалістичних оп. з сел. життя: «Палагна» (1907), «Послідне верем'я» (1908), «Ліцитація» (1911), «Смерть Сороканюкового Юри» (1913). Твори Х. передруковані у кн. «Письменники Буковини» (К. 1958).

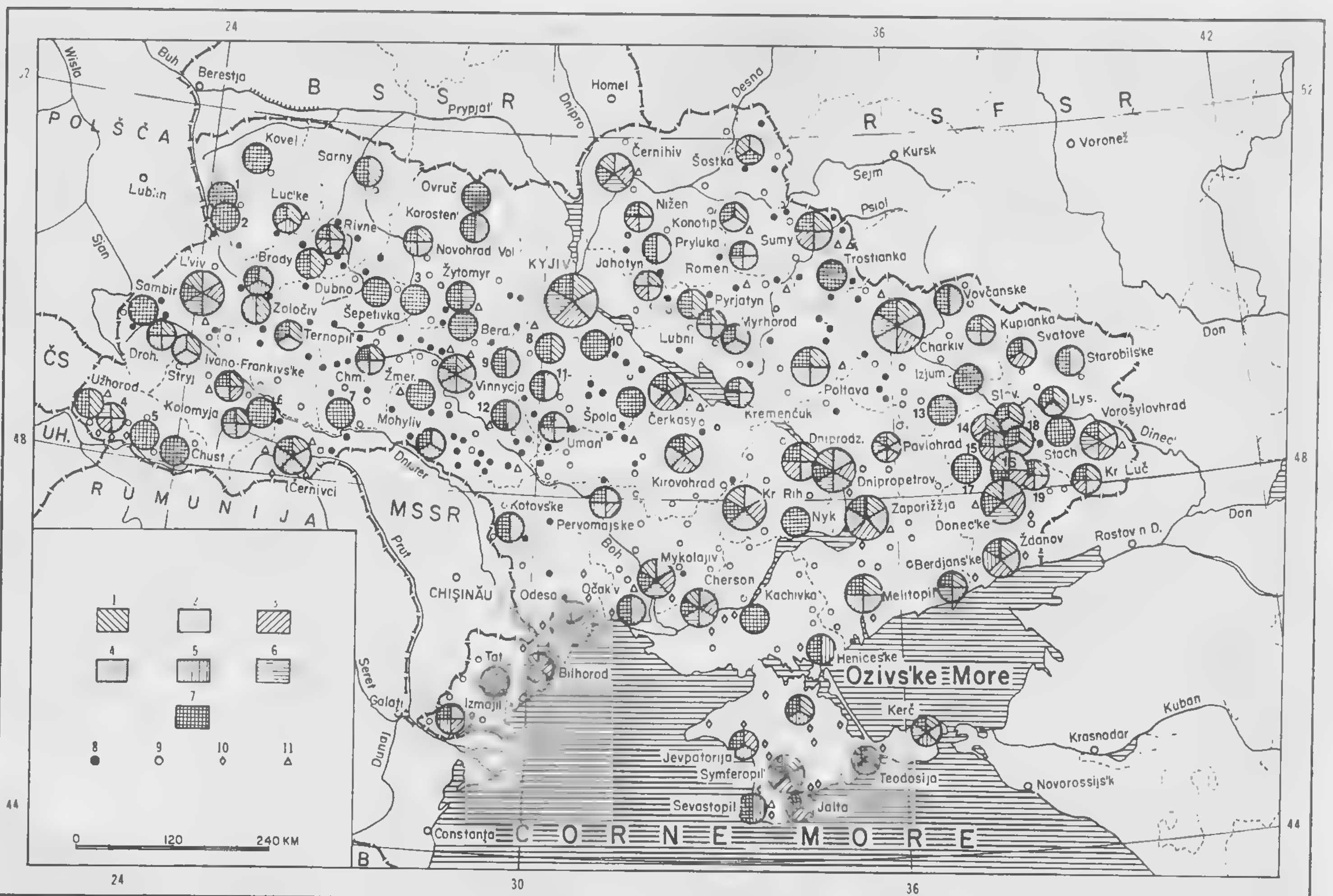
Харцизьке (V—19), м. (з 1958) обл. підпорядкування Донецької обл.; 63 000 меш. (1981, 1959 — 34 000, 1926 — 5 100). Засноване 1869. Зав.: трубний, сталедротово-канатний, машино-будів., ливарний, металевих виробів, харч. концентратів. Метал. технікум.

Харцієв Василь (1865—1937), мовознавець і теоретик літератури, родом з Катеринослава; закінчив Харківський ун-т (1890) і викладав у сер. школах Харкова, Катеринослава й Єлисаветграду (Кіровограду), з 1929 у Єлисаветському Пед. Ін-ті. Публікував ст. з мовознавства, теорії літератури й методики викладання мов; гол. його заслугою була публікація з не цілком упорядкованих рукописів праць О. Потебні (учнем якого був Х.), не виданих за його життя, зокрема третього т. «Из записок по русской грамматике» і популяризація поглядів Потебні. Огляд життя і праці Х. подає В. Чернецький («Мовознавство», 1968, ч. 3.).

Харченко Василь (1910—71), режисер і педагог родом з м. Кам'янки на Черкащині; по закінченні Київ. Муз.-Драматичного Ін-ту ім. М. Лисенка (1933) актор і режисер Укр. Драматичного Театру ім. М. Заньковецької в Запоріжжі і (з 1944) у Львові; мист. керівник Львівського Театру Юного Глядача (1947—52), гол. режисер Львівського Театру Опери та Балету (1952—56) і (з 1957) Київ. Театру Муз. Комедії. Одночасно проф. і проректор Київ. Держ. Ін-ту Театрального Мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Вистави Х.: «Отелло» (В. Шекспіра), «Свіччине весілля» (І. Кочерги), «Мужицький посол» (Л. Смілянського), «Уріель-Акоста» (К. Гуцкова); опери — «Катерина» (М. Аркаса), «Тихий Дон» (І. Дзержинського) та ін.

Харчова промисловість на Україні включає в себе понад 40 різноманітних галузів виробництва: *борошномельно-круп'яну, цукрову, спиртову, пивоварну, хлібопекарську, кондиторську, молочну, рибну, крохмально-мелясну, лікеро-горілчану, макаронну, м'ясну, олійно-жирову, виноробну, консервну, соляну, овочеву* тощо. Крім харчосмакової продукції, Х.п. випускає добрива, комбікорми, тютюнові, косметичні вироби, мило тощо.

Х. п. до 1913. До поч. 19 в. виробництво харч. продуктів існувало на Україні у вигляді кустарних промислів: млинарства, винокуріння, олійництва, видобутку солі, тютюнництва тощо. Як галузь фабричного виробництва Х.п. почала розвиватися у другій пол. 19 в.; лише цукрова пром-сть зародилася раніше, коли 1824 в с. Макошиному на Чернігівщині та в с. Троцині на Київщині побудовано перші цукрові зав. Зростання міськ. населення, зокрема великих центрів споживання та будівництво залізниць сприяли розвиткові пром.

POLŠČA
BSSR
RSFSR
ČS
UH.
RUMUNIJA
MSSR
Lublin
Berestja
Kovel
Sarny
Ovruč
Korosten'
Novohrad Vol
Žytomyr
Homel
Černihiv
Šostka
Nižen
Konotip
Pryluka
Sumy
Romen
Jahotyn
KYJIV
Kursk
Voronež
Trostianka
Luc'ke
Rivne
Brody
Dubno
L'viv
Sambir
Zoločiv
Šepetivka
Ternopil'
Droh.
Stryj
Ivano-Frankivs'ke
Užhorod
Kolomyja
Chust
Černivci
Chm.
Žmer.
Mohyliv
Vinnycja
Bera.
Uman'
Špola
Čerkasy
Pyrjatyn
Myrhorod
Lubni
Kremenčuk
Poltava
Charkiv
Vovčanske
Kupianka
Svatove
Starobils'ke
Izjum
Lys.
Vorošylovhrad
Pavlohrad
Stach
Kr Luč
Dniprodz.
Dnipropetrov.
Kirovohrad
Kr Rih
Nyk
Zaporižžja
Donec'ke
Ždanov
Rostov n D.
Berdjans'ke
Melitopil'
Kotovs'ke
Pervomajske
Mykolajiv
Cherson
Kachivka
CHIŞINĂU
Odesa
Očak'v
Bilhorod
Tat
Izmajil
Galaţi
Constanţa
Heničes'ke
Ozivs'ke More
Kerč
Krasnodar
Novorossijs'k
Jevpatorija
Symferopil'
Sevastopil
Jalta
Teodosija
ČORNE MORE
Wisla
Buh
Sjan
Prypjat'
Dnipro
Desna
Sejm
Psiol
Don
Dinec'
Boh
Prut
Dnister
Seret
Dunaj
Kuban
24
30
36
42
48
44
52
0
120
240 KM
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19

виробництва у млинарстві, олійництві, спирто-пивоварінні. 1913 Х.п. вже була однією з найрозвинутіших галузів промсти на Україні, що за кількістю великих (цензових) підприємств (51,7%) посідала перше, а за обсягом валової продукції (927 млн карб. у цінах 1926-27, або 36,2%) та кількістю робітників (169 000, або 45,7%) друге місце. У Х.п. переважало невелике напівкустарне виробництво; з 150 000 харч. підприємств лише 1 635 належало до категорії великих (понад 100 робітників). У галузевій структурі Х.п. панівне місце належало цукровій пром-сті; на 203 цукроварнях України (84% заг.-рос. ч.) працювало 130 000 робітників (75% усіх зайнятих у Х.п.) і вироблялося 56,1% валової продукції Х.п.; у цукровій пром-сті виникла перша монополія на Україні та взагалі в Рос. Імперії — синдикат цукрозаводчиків. Друге місце належало борошномельно-круп'яній (18,7% валової продукції Х.п.). Менше розвинені були спиртова та горілчана, олійна, кондиторська, соляна й тютюнова галузі. Ін. або перебували в зародковому стані у вигляді кустарних промислів (хлібопекарська, м'ясо-молочна), або взагалі не існували (марґаринова, харчоконцентратна, розлив мінеральних вод тощо). 1913 в асортименті Х.п. України нараховувалося понад 100 назв продуктів; вироблено 1 105 тис. т цукру-піску (81,3% заг.-рос. продукції), 15,9 млн дал спирту (28,8%), 1,1 млн т солі (53,6%), 30,3 млн бляшанок (умовних) консервів (26,4%), що йшло на потреби не лише укр. ринку, але й ін. р-нів Рос. Імперії; частина продукції експортувалася за кордон.

Галузі Х.п. розміщувалися нерівномірно, за винятком борошномельної промсти, що була поширена у всіх р-нах України. Підприємства цукрової та спиртової пром-сти зосереджувалися перев. на Правобережжі, консервної — на півдні, пром. виробництва вина — на Одещині, в Криму та на Закарпатті; шахтне видобування солі — на Донбасі (Артемівське, Слов'янське), Передкарпатті і Закарпатті (Солотвина). Пивоварні, кондиторські та тютюнові фабрики розміщувалися гол. в Києві, Львові, Харкові, Одесі, Миколаєві. Слабо розвинута була Х.п. у пром. осередках Донбасу та Придніпров'я.

1913–1941. Після занепаду за першої світової війни й революції (у 1920 ледве 17% порівняно з 1913) Х.п. відновилася за НЕП-у. 1926 випущено продукції на 1 млрд карб. (927 млн у 1913). За доби індустріялізації 1928—37 на реконструкцію старих та будівництво нових підприємств Х.п. було витрачено понад 1 млрд карб. капіталовкладень. Разом з цим не тільки модернізовано наявні галузі Х.п., але і створено нові (маслоробну, хлібопекарську, марґаринову та ін.) і сконцентровано виробництво: кількість підприємств зменшено до 69 100, в яких працювало 287 000 робітників (1940). На 1940 валова продукція Х.п. УССР зросла порівняно з 1913 майже в 6 разів, проте частка в заг. обсязі пром. продукції зменшилася з 51,2% (1913) до 17,6% і зійшла на друге місце після машинобудування та металообробної пром-сти. Питома вага цукрової пром-сти знизилася 1940 до 14,2% всієї Х.п. (1913 — 56,1%), спиртової — до 2,1% (6,4%) при одночасному зростанні борошномельно-круп'яної до 23,6% (18,7%), хлібопекарської — 17,5% (1913 не було), м'ясної — до 11,4% (1913 не було) кондиторської — до 8% (2,9%) та консервної — до 3% (0,6%).

Харчова промисловість

(Пояснення до карти на стор. 3568)

Легенда:

1 — М'ясна промисловість
2 — Борошномельна і пекарська
3 — Молочна
4 — Товщево-олійна
5 — Консервна
6 — Кондиторська і макаронна
7 — Різні галузі
8 — Цукрові заводи
9 — Виробництво масла й сиру
10 — Виноробні заводи
11 — Спиртові заводи

Назви:

1. Володимир Вол.
2. Нововолинське
3. Полонне
4. Мукачів
5. Виноградів
6. Городенка
7. Кам'янець Под.
8. Біла Церква
9. Погребище
10. Миронівка
11. Жашків
12. Гайсин
13. Барвінкове
14. Краматорське
15. Костянтинівка
16. Горлівка
17. Красноармійське
18. Артемівське
19. Єнакієве

Скорочення:

Lys. — Лисичанське
Slov. — Слов'янське
Chm. — Хмельницький
Žmer. — Жмеринка
Droh. — Дрогобич
Stach. — Стаханов

Виробництво основних видів харчової промисловості УССР

	1940		1960		1970		1979	
	УССР	у % до всього СССР	УССР	у % до всього СССР	УССР	у % до всього СССР	УССР	у % до всього СССР
Цукор-пісок — тис. т	1580	73,0	3877	60,9	5973	58,4	5935	55,7
М'ясо (включ. з субпродуктами 1 категорії) тис. т	299	19,9	911	20,7	1565	23,3	2223	23,2
Ковбасні та вуджені вироби — тис. т	66,8	16.5	234,4	18,0	436,4	19,1	672,2	23,3
Вилов риби, морського звіра, китів — тис. т	139,1	9,9	543,8	15,1	847	10,8	935	9,9
Масло тваринне — тис. т	33,3	13,2	190	25,5	245,2	25,5	348,4	26,3
Продукція з незбираного молока — тис. т	235,8	25,0	1467	17,7	3936	20,0	4740	19,0
Сир жирний (включно з бринзою) — тис. т	4,9	9,2	86,5	18,7	92,2	19,3	150,5	21,5
Олія — тис. т	159	19,8	449.2	28,3	1071	36,5	962	34,1
Марґарина та компавна-жири — тис. т	15,2	12,6	82,2	19,1	151,4	19,9	268,8	21,1
Консерви — млн умовних бляшанок	339	30,8	1160	23,8	2642	24,7	3995	24,8
Борошно — тис. т	6887	23,7	7278	20,1	7526	17,9	7503	17.4
Макаронні вироби — тис. т	79,4	24,4	185,2	18,4	219,5	18,5	299,3	20,0
Кондиторські вироби — тис. т	191,8	24,1	357,0	20.5	601,2	20,8	794,8	21,1
Спирт сирець етиловий — млн дал	26,5	29,7	38,7	36,7	56,4	35,6	66,1	34,5
Вино виноградне — млн дал	5,1	25,9	20,2	26,0	65,0	24,2	56,6	19,2
Пиво — млн дал	27,2	21,9	52,2	20,9	90,0	21,5	138,8	21,0
Сіль (видобуток) — тис. т	1987	45,2	3089	46,1	5093	41,1	5848	40,9

З 1941. Зазнавши руїни за другої світової війни, Х.п. в УССР була відбудована щойно 1952. Наприкін. 50-их рр. постали нові галузі Х.п. молочних концентратів та виробництво безалькогольних напоїв. За останніх десятиліть Х.п. розвивалася гол. в напрямі концентрації та модернізації виробництва на діючих та новозбудованих підприємствах. Лише за 1966—75 рр. введено в дію понад 140 і реконструйовано майже 730 зав., організовано виробництво продуктів дитячого та дієтичного харчування, утворено харчокислотну, ферментну та комбікормову пром-сть. Швидке зростання галузів, що переробляють продукцію тваринництва, спричинило зміну галузевої структури Х.п.; 1975 частка м'ясної пром-сти в заг. випуску харч. продукції зросла до 23,5% (11,4% в 1940, 17% в 1963), молочної — до 12,8% (відповідно 3%, 10,6%), рибної — 4,2% (0,9, 2,7%); разом — 40,2 (15,3, 30,3). Одночасно знизилася роля цукрової, борошномельної, хлібопекарської та спиртової пром-сти. 1976 Х.п. виробляла майже чверть валової пром. продукції в УССР. (Докладніше див. табл. виробництва харчових продуктів в УССР). 1976 в УССР діяло майже 2 540 держ. підприємств, з них найбільші: цукрові комбінати у Лохвиці (найбільший в СССР з потужністю 7,600 т виробництва на добу та Первомайський, цукрорафінадні зав. в Сумах і Одесі; м'ясокомбінати у Києві, Дніпропетровському, Харкові, Донецькому, молочні комбінати в Слов'янському, Запоріжжі, спиртові комбінати в Лохвиці й Андрушеві, консервні комбінати у Херсоні та Симферополі, кондиторська фабрика «Світоч» у Львові та ім. К. Маркса у Києві й ін. Підприємства Х.п. УССР підпорядковуються союзно-респ. мін-вам харч., м'ясної та молочної пром-сти, рибного госп-ва, у складі яких утворені аґрарно-пром. та виробничі об'єднання. Україна експортує цукор, кондиторські, ковбасні, горілчані вироби, сіль, вино тощо.

Х.п. розвинута в усіх р-нах УССР, хоч і не рівномірно (див. карту). Цукрова пром-сть зосереджена у бурякосійних обл., перев. у Вінницькій, Черкаській, Хмельницькій, Київ. та Полтавській (48% виробництва цукру на Україні 1977); олійна — в Дніпропетровській, Одеській, Запор., Харківській та Ворошиловградській (65%). Підприємства ін. галузів Х.п. розташовані перев. в місцях споживання. Здавна розвинута Х.п., гол. борошномельно-круп'яна та олійно-жирова. На Кубані та сх. Передкавказзі найважливішими центрами є Краснодар, Армавір, Кропоткін, Невинномиськ, Ставропіль, П'ятигорськ; на узбережжі Озівського та Чорного м. розвинута рибна пром-сть.

Проблеми розвитку Х.п. в УССР досліджують н.-д. ін-ти: цукрової, м'ясної та молочної, спиртової та лікеро-горілчаної пром-сти; проєктування підприємств харч. та м'ясо-молочної пром-сти, (усі в Києві); автоматизації процесів виробництва консервної та овочесушильної пром-сти, виноградарства та виноробства (усі в Одесі); харч. та олійно-жирової пром-сти (у Харкові) й ін. Інженерів для Х.п. готують ін-ти: технологічний Х.п. в Києві, харч. та холодильної пром-сти і технологічний (обидва в Одесі).

Література: Кульмановский Л., Рапапорт И. От промысла к индустрии. Пищевая промышленность УССР за 16 лет. Х. 1934; Жеребкін Г., Миколаєва І. Розвиток харч. пром-сти, в кн. Пром-сть Радянської України за 40 років (1917—1957). К. 1957; Гак Д. Харчова промисловість України. К. 1960; Пищевая промышленность СССР. М. 1967; Размещение пищевой промышленности СССР. М. 1969; Рибачук В., Куржнір В. Планування та екон. стимулювання в харчовій пром-сті. К. 1970; Сінгаєвський І. Харчова індустрія республіки, ж. Економіка Радянської України, ч. 1, 1978; Ухвалевський Ю., Герасименко В., Захарченко О. Відтворення основних фондів харчової промисловости Укр. РСР та їх використання, ж. Економіка Радянської України, ч. 11, 1979.

В. Кубійович, Ю. Савчук

Харчук Борис (* 1931), письм. родом з с. Лози на Тернопільщині. Закінчив Полтавський Пед. Ін-т (1954) та Вищі літ. курси при Літ. Ін-ті ім. М. Горького. Працював журналістом. Кн. повістей та оп.: «Йосип з гроша здачі» (1957), «З роздоріжжя» (1958), «Станція „Настуся"» (1965), «Закам'янілий вогонь» (1966), «Неслава» (1968), «Школа» (1979), «Зазимки й весни» (1967), «Горохове чудо» (1969), «Помста» (1970), «Материнська любов» (1972); романи «Волинь» (4 тт., 1959—65), «Майдан» (1970), «Хліб насущний» (1976), «Довга гора» (1979).

«Харьковскій Еженедѣльникъ», тижневик, перша газ. на Наддніпрянській Україні, виходила в травні-липні 1812. В газ. містилися матеріяли з госп. життя, іноді іст. й етногр., ред. К. Нельдехен. Видавець — університетський книгар Ланґнер. Серед співр. був В. *Маслович*. Вийшло 12 чч.

«Харьковскія Извѣстія», тижневик, виходив 1817—23 у Харкові, спершу видавець і ред. А. Вербицький, з 1819 — Рада Харківського Ун-ту, з доручення якої ред. були П. Гулак-Артемовський, Є. Філомафитський, О. Склабовський та О. Куницький. Газ. подавала матеріяли з життя Харкова: про театр, нові книги, статистичні дані, побутові зарисовки;

укр. мовою друкувалися вірші Г. *Квітки-Основ'яненка.*

«Харьковскій Демокритъ», сатирично-гумористичний місячник, виходив 1816 у Харкові рос. мовою з намаганнями ввести укр. мову. Видавець і ред. В. *Маслович.* Ін. співр.: І. *Срезневський,* С. *Сомов,* О. Склабовський, Р. *Гонорський,* Ф.

ХАРЬКОВСКІЙ ДЕМОКРИТЪ.

ТЫСЯЧА ПЕРВЫЙ ЖУРНАЛЪ!

Издаваемый Васильемъ Масловичемъ.

Зеленський, Д. Ярославський. У «Х.Д.» співробітничав також Г. *Квітка-Основ'яненко,* який у «Х.Д.» дебютував як поет і фейлетоніст-сатирик. Журн. критикував суспільні відносини в Росії. Вийшло 6 чч.

«Харьковъ», літ.-політ. щоденник, виходив у 1877—80 рр. Газета приділяла увагу також справам земства. Між співр. були О. Бодянський, Т. Камшенський, Д. Каченовський, М. Сумцов та ін.

Хасевич Ніл (1905—52), графік-екслібрист, родом з с. Дюксин на Волині; мист. освіту здобув у Варшавській Академії Мистецтв (1925—37); чл. мист. гуртка «*Спокій*» (1927—37); учасник багатьох виставок, зокрема виставок укр. графіки в Берліні і Празі, Міжнар. виставки дереворитів у Варшаві (1934), пізніше в Чікаґо і Льос-Анджелесі. Х. працював гол. у ділянці екслібрису технікою дереворита. Загинув у лавах УПА. Друком вийшли «Екслібрис Ніла Хасевича» (1939) і «Графіка в бункрах УПА» (1952).

Н. Хасевич

Хасидизм (назва від єврейського «гасидім» — побожний, благочестивий), рел. секта серед жидів, містична відміна юдаїзму, що виникла на Україні у 18 в. як опозиція до догматично-обрядового формалізму і рабінської ортодоксії. Засновником Х. був Ізраїль Бешт (1700—60), що діяв як «свята людина» і «чудодій» на Поділлі; він мав великий вплив на жид. маси, зокрема через ін. «праведних» людей, т. зв. цадиків. Рух Х. охопив і Галичину, зокрема Покуття і Гуцульщину. У сер. 19 в. половина жид. громад на Україні визнавала Х. Це викликало боротьбу проти хасидів з боку оборонців інституційної жид. релігії, а також поль., згодом рос. урядів. У другій пол. 19 в. Х. занепав, проте спроби його відродження з посиланням на первісні духовні вартості утримують цю секту живою. Х. поширився з України до сусідніх Литви, Білорусі, Польщі, Угорщини й Румунії. Частина визнавців Х. еміґрувала до Палестини, а рештки тих, що пережили другу світову війну, опинилися в Америці, де вони стали досить радикальною групою серед ортодоксальних жидів. *В. М.*

«Хата», літ. альманах у двох випусках: 25. 2. і 11. 5. 1860, виданий у Петербурзі за ред. П. Куліша. Серед ін. у «Х.» були надруковані поезії Т. Шевченка п. н. «Кобзарський гостинець», байки Є. Гребінки; у розділі «Первоцвіт» — поезії Я. Щоголева, П. Кузьменка. Крім того, без підпису вірші О. Псьол, присвячені покараним Кирило-методіївцям, зокрема Т. Шевченкові: «Ой, коли б я голос соловейка мала», «Віс вітер над Києвом», «Три сльози дівочі», «Заплакана Україна». З прози — оп. М. Вовчка «Чари»; оп. «Сіра кобила» і драма «Колії» П. Куліша, оп. «Лихо не без добра» і «Восени літо» Г. Барвінок, «Дід Мина і баба Миниха» М. Номиса. «Х.» відограла ролю збудника літ. процесу і дала перші спроби проф. укр. критики.

ХАТА

1860

ВИДАВЪ П. А. КУЛІШЪ

«Хата», ілюстрований місячник літератури, політики й гром. життя, перший журн. у Канаді, виходив у Вінніпеґу 1911—12; ред. Я. Крет; співр.: П. Крат-Терненко, В. Цебрівський, А. Новак, М. Стечишин, О. Жеребко, О. Боян, П. Казан, В. Кудрик та ін. Крім літ. спроб кан. письм., у «Х.» друковано твори Г. Хоткевича, Б. Грінченка, О. Коваленка, переклади з Дж. Лондона та ін.; ст. про шкільництво, кооперацію, матеріяли до історії українців у Канаді тощо.

Хатаєвич Мендель (1893—1939), партійний діяч в УССР родом з Гомеля. З 1917 на відповідальній больш. роботі в Білорусії й Росії, 1923 секретар Одеського обкому КП(б)У, далі знову в РСФСР, а з 1932 секретар ЦК і Дніпропетровського обкому КП(б)У, з 1937 наступник П. Постишева на посту другого секретаря ЦК КП(б)У. За єжовщини (див. Єжов) заарештований і розстріляний.

Хата-читальня, сіль. культ.-осв. установа, заснована за перших рр. сов. влади на Україні, після ліквідації «*Просвіт*»; осередок діяльности сіль. бібліотек, гурт-

ків самодіяльности, влаштування аґітаційно-пропаґандних лекцій і заг.-осв. доповідей. Звичайно Х.-ч. була також центром партійно-комсомольських орг-цій села. По другій світовій війні Х.-ч. почали перетворюватися на колгоспні клюби та будинки й палаци культури і залишаються ще тільки в малих сіль. місцевостях.

Хаустов Павло (1882—1944), архітект родом з Росії. Закінчив Моск. (1915) і Київ. (1933) інж.-буд. ін-ти; очолював групу плянування м. Великого Запоріжжя, Києва, Ясинуватої, Ворошиловграда, Білої Церкви та ін. Автор праць з питань містобудівництва «Велике Запоріжжя» (1930), «Будівництво 1938 р. і плянування Києва» у ж. «Архітектура Рад. України» (ч. 4—5, 1938) та ін.

Хаютін Давид (1896—1957), лікар-патологоанатом родом з Одеси; проф. (1934—44) Одеського Мед. Ін-ту; чл. низки наук. т-в. Автор понад 50 наук. праць, присвячених заг. патології, онкології, гельмінтозам тощо.

Хвастів, Фастів (III—10), м. обл. підпорядкування Київ. обл., положене на Придніпровській височині над р. Унавою (притока Ірпеня); великий зал. вузол, 52 000 меш. (1980). Уперше згадується під 1390, з кін. 13 в. Х. — м-ко. У 1601 дістав маґдебурзьке право. З сер. 1680-их рр. до поч. 18 в. полкове м. 1702 Х. був центром антиполь. повстання С. *Палія*. 1793 увійшов до складу Рос. Імперії, 1797 — м-ко Васильківського пов. Київ. губ. 24. 8. 1919 бої військ УГА з большевиками. З 1923 — р. ц., з 1938 — м. У Х. є зав.: хем. машинобудів., електротермічного обладнання, залізних виробів; рефрижераторне і моторовагонне депо, мебльовий комбінат, кравецька фабрика, харч. пром-сть. Музей історії м., архітектурний пам'ятник, дерев'яна Покровська церква (1779—81).

Хведорович Олександер (1855—1933), псевд. О. *Волошина*.

Хвиля Андрій (1898–1937), партійний і держ. діяч УССР 1920—30-их рр. з кол. боротьбістів, публіцист; довголітній завідувач відділу аґітації і пропаґанди ЦК КП(б)У, з 1933 заступник нар. комісара освіти УССР. Особливо відзначався в боротьбі проти укр. націоналізму і спричинився до ліквідації багатьох діячів укр. культури за часів П. *Постишева*. Темі боротьби проти націоналізму й присвячені його публіцистичні й літ.-критичні праці: «Национальный вопрос на Украине» (рос. мовою, 1926), «Ясною дорогою. Рік на літ. фронті» (1927), «Під академічним забралом», «Від ухилу в прірву» (1928), «Трубадури укр. фашизму» (1930) та ін. Після падіння М. *Скрипника* Х. був автором першої переробки укр. правопису в напрямі зближення укр. мови з рос. Страчений за єжовщини (див. *Єжов* М.).

Хвиля Олександер (1905—77), актор родом з с. Олександро-Шуветіно на Донеччині. Сценічну діяльність розпочав у самодіяльній студії, згодом у Муз.-Драматичному Театрі ім. М. Заньковецької (1924—26), у «Березолі» (1926—34) і Харківському Драматичному Театрі ім. Т. Шевченка (до 1941). Гол. ролі: Гусак («Диктатура» І. Микитенка), Балтієць («Загибіль ескадри» О. Корнійчука), Кудряш («Гроза» О. Островського) та ін. 1932 Х. дебютував у фільмі «Іван» (О. Довженка) у ролі Оратора, згодом — Кармелюк і О. Пархоменко (в однойменних фільмах), Чуб («Вечори на хуторі біля Диканьки»), Голова («Майська ніч»), Кобзар («Богдан Хмельницький»), Чирва («Кінець Чирви Козиря»), Суходолов («Секретар обкому») та ін.

«Хвиля за хвилею», літ. альманах, виданий 1900 за ред. Б. *Грінченка* в Чернігові. У ньому були опубліковані поезії Б. Грінченка, поезії й оп. «Лесишина челядь» І. Франка, оп. М Коцюбинського «Для загального добра», О. Маковея «Вуйко Дорко», Т. Бордуляка «Перший раз», «Буревісник» і «Мара» Дніпрової Чайки. Крім того, твори А. Кримського, В. Самійленка, Т. Зіньківського.

ХВЫЛЯ ЗА ХВЫЛЕЮ.

Хвильовий (справжнє прізвище Фітільов) Микола (14. 12. 1893, с. Тростянець на Харківщині — 13. 5. 1933, Харків), визначний письм. і публіцист, теоретик і речник укр. відродження 1920-их рр., нар. у родині сіль. учителів. За свідченням сучасників, Х. 1916 екстерном закінчив Богодухівську гімназію і того ж р. був закликаний (чи пішов добровільно) до війська; за перших рр. революції був активним гром. і культ.-осв. діячем на Богодухівщині, 1919 вступив до КП(б)У, 1921 Х. переїхав до Харкова й короткочасно працював слюсарем на одному з харківських зав., але невдовзі, пристав-

М. Хвильовий

ши до гурту письм. навколо газ. «Вісті», очоленого В. *Блакитним*, перейшов на літ. працю. Писати Х. почав ще за гімназійних часів, а опинившися в Харкові, відразу став у аванґарді літ. відродження тих рр. 1921 спільно з В. *Сосюрою* та М. *Йогансеном* підписав літ. маніфест «Наш універсал до робітництва і пролет. мистців українських» (зб. «Жовтень») і того ж р. видав поему «В електричний вік» та зб. поезій «Молодість»; по другій зб. поезій «Досвітні симфонії» (1922) перейшов на прозу і до поезії більше не повертався. Перше оп. Х. «Життя» було надруковане в журн. «Шляхи мистецтва» (1922), а зб. «Сині етюди» (1923) та «Осінь» (1924) відразу здобули йому визнання критиків різних напрямів: від С. *Єфремова*, О. *Білецького* та офіц. визнаного тоді критика В. *Коряка* до Є. *Маланюка* та Д. *Донцова* за кордоном. Орнаментально-імпресіоністичний стиль цих і пізніших лірико-романтичних етюдів Х., позначений впливами експресіонізму (з властивим цьому останньому впаданням у натуралізм), став визначальним для більшости перев. молодих тоді письм., що входили в сов. укр. літературу. Крім того, новим у прозі Х., що надавало їй особливої сили впливу, був сміливий експеримент: уведення в розповідь щоденників, розмов з читачем, інтриґування його міркуваннями над дальшим розвитком сюжету, філософування про природу мистецтва тощо. У короткочасній, ледве 5-річній творчості Х. знайшла відображення революція 1917 на Україні та перші ознаки переродження її в напрямі відновлення Рос. Імперії; усе це відтворене через сприймання подій великою ґалерією типів, перев. інтеліґентів, спочатку захоплених революцією, але розчарованих пізнішим розгортанням її, коли, замість сподіваного відродження України, висунулася в новій іпостасі «харя непереможеного хама» («Редактор Карк», «На глухім шляху», «Синій листопад» та ін.). Звідси нещадна сатира Х. на тупе міщанство, переродження кол. революціонерів на бюрократів і паразитів. З 1924 у творчості Х. помітне поглиблення психологічно-трагедійного зображення життя (новеля «Я», «Повість про санаторійну зону» та ін.).

Одночасно Х. стояв у центрі орг.-літ. життя: був одним з засновників літ. угруповання «*Гарт*» (1923) і тоді ж таки, невдоволений офіц. лінією цієї орг-ції, об'єднав невеликий гурт письм. під назвою «Урбіно»; пізніше виступив проти «Плугу» й «Гарту», які настановою на масовість знижували заг. мист. рівень літератури, і став ініціятором та ідейним надхненником заснованої в листопаді 1925 Вільної академії пролет. літератури (*Вапліте*), яка згуртувала найталановитіших письм., що вийшли переважно з «Плугу» й «Гарту». На добу короткочасного існування Вапліте, припадає новий період творчости Х.: спроба переходу до великих прозових форм. Бл. 1925 він розпочав працю над романом «Іраїда», єдиний уривок з якого відомий під етюдом «Зав'язка». У ньому помітна зміна стильових засобів Х.: замість лірично-орнаментальної фраґментарности, розповідь тут зрівноваженіша, з наближенням до реалізму. Це саме стосується роману «Вальдшнепи», перша частина якого була надрукована в ж. «Вапліте» (ч. 5, 1927). Повністю роман не побачив світу. бо наступне ч. ж., в якому була надрукована друга його частина, було знищене в друкарні. Поминаючи розбіжності в оцінках чисто літ. вартостей роману, — послідовники Х. бачили в ньому вершинне досягнення письм., а ін. вважали «явною невдачею» (Є. Маланюк), — «Вальдшнепи» являли собою політ. анґажований роман, який у мист. формі висловлював програму суверенного відродження України, яку, програму, Х. на той самий час формулював і в полемічних памфлетах, що ними розпочав відому літ. дискусію 1925—28 рр. У першій серії памфлетів, що була друкована в додатку до газ. «Вісті» — «Культура і побут» (квітень—червень 1925) і того ж р. вийшла окремо під заг. назвою «Камо грядеши», Х. поставив руба питання: «Европа чи „просвіта"?». Розуміючи під „просвітою" провінційну відсталість України під рос. гнітом, Х. відповідав на поставлене питання: «Для мистецтва — тільки — Европа». У серії «Думки проти течії» («Культура і побут», листопад—грудень 1925 і окремо 1926) Х. розвинув далі арґументацію боротьби проти «культ. епігонізму», щоб через орієнтацію на «психологічну Европу», тип людини якої він бачив «в перманентній інтелектуальній, вольовій і т. д. динаміці», — вийти на свій власний шлях розвитку: «Оскільки укр. нація кілька століть шукала свого визволення, остільки ми розцінюємо це як непереможне її бажання виявити й вичерпати своє національне (не націоналістичне) оформлення». У цій таки серії Х. знову ставить питання про конечність позбутися психологічної залежности від Москви: «Від Котляревського, Гулака, Метлинського через „братчиків" до нашого часу включно укр. інтеліґенція, за винятком кількох бунтарів страждала і страждає на культ. позадництво. Без рос. диріґента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки повторювати зади, мавпувати. Він ніяк не може втямити.

що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку». Третій цикл памфлетів Х. «Апологети писаризму» був теж надрукований у ж. «Культура і побут» (лютий—березень 1926), але окремо вже не вийшов. У ньому далі розвинено ідею виходу укр. літератури «на цілком самостійний шлях» з орієнтацією її «у всякому разі не на російську». Тут таки й остаточно зформульована ідея самостійного розвитку України: «Росія самостійна держава? Самостійна! Ну, так і ми самостійна». Написана в цьому самому пляні трохи пізніше праця Х. «Україна чи Малоросія?» світу вже не побачила і відома тільки з цитат, наведених у полемічних брошурах А. *Хвилі* «Від ухилу - у прірву» та Е. Гірчака «На два фронта в борьбе с национализмом».

Уся творчість Х., зокрема роман «Вальдшнепи», який А. Хвиля у згаданій брошурі оцінив як антипартійний, контррев. та навіть фашистський, і полемічні памфлети, поставили його центр. постаттю літ. дискусії, яка фактично стала дискусією про шляхи розвитку й майбутню долю України. По його боці стала нац.-ком. опозиція в КП(б)У (О. *Шумський*), неоклясики, зокрема М. *Зеров*, і більше чи менше одверто вся поступова свідома укр. інтеліґенція; проти нього не тільки літ. опоненти (С. *Пилипенко*, С. *Щупак*, В. *Коряк* та ін.), а й уся верхівка КП(б)У: крім А. Хвилі, Л. *Каганович*, В. *Чубар*, Г. *Петровський* та ін. чл. політбюра. На допомогу їм озвалися з Москви великодержавники В. Ваганян, Ю. Ларін та ін. й сам Й. *Сталін*, який у листі до Кагановича особливо застерігав ЦК КП(б)У перед зах. орієнтацією Х.: «У той час, як зах.-евр. пролетарські кляси та їхні ком. партії повні симпатії до „Москви", (. . .) укр. комуніст Х. не має нічого сказати на користь „Москви", як тільки закликати укр. діячів тікати якомога швидше геть від Москви». Відтоді почалися безнастанні переслідування Х., і він був приневолений поступово переходити від наступальної до оборонної тактики. Щоб урятувати від розгрому елітарну літ. орг-цію Вапліте, він змушений був у грудні 1926 визнати свої «помилки», а в січні 1927 — погодитися на виключення його й М. *Ялового* та О. *Досвітнього* з цієї орг-ції. Від грудня 1927 до березня 1928 Х. перебував за кордоном, у Берліні й Відні (за деякими відомостями, також у Парижі). Довідавшися про ліквідацію Вапліте, він у січні 1928, щоб рятувати від переслідувань її чл., написав з Відня відкритого листа до газ. «Комуніст», в якому відмовився від гасла «геть від Москви» й орієнтації на Европу, але разом з тим і не складав зброї. З його ініціятиви постав міжгруповий журн. *«Літературний Ярмарок»*, який фактично продовжував лінію Вапліте. У ньому Х. ще мав змогу надрукувати сатиричні новелі «Іван Іванович» і «Ревізор». Крім того, там були друковані твори В. *Ґжицького*, В. *Сосюри*, І. *Сенченка*, О. *Вишні* та багатьох ін., визнані пізніше «націоналістичними». Останнім орг-ційним зусиллям Х. по ліквідації «Літ. Ярмарку» було літ. об'єднання *«Пролітфронт»* з журн. тієї ж назви, в якому сам Х. не надрукував жадного оп., лише в полемічних ст. відбивав аґресивні напади *«Нової Ґенерації»* й ВУСПП-у. Після ліквідації «Пролітфронту» і примусового переходу всіх його чл. до ВУСПП-у Х. не мав органу, в якому міг би висловлювати свої погляди, а його спроби перебудуватися в літ. творчості на угодну партії тематику (оп. «Майбутні шахтарі», «Останній день», «Щасливий секретар» тощо) зазнали повної невдачі. Так на поч. 1930-их рр. докраю вичерпалися для Х. можливості життя в творчості й боротьбі. і він, не мавши ін. способу висловити вголос протест проти постишевського терору, що запанував на Україні від січня 1933, поповнив самогубство. Воно стало символом найвищої жертви життям за долю свого народу.

Відразу по смерті Х. була покладена заборона на його твори і навіть на згадку його імени. Ця заборона лишилася в повній силі й після доби т. зв. реабілітацій 1950—60-их рр.

Провідна постать укр. гром. думки першої третини 20 в., Х. у своїй літ. і публіцистичній творчості висловив власну концепцію про шляхи відродження України, викликаного революцією 1917. Вийти з провінційної відсталости й «наздогнати ін. народи» можна було, на його думку, тільки на шляху беззастережного здійснення ляпідарно зформульованих ним гасел: «Геть від Москви!» — «Дайош Европу!». Геть від Москви тому, що вона (як мова про літературу) «тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчив нашу психіку до рабського наслідування». Х. висунув ідею «азіятського ренесансу», тобто пробудження Азії й ін. відсталих народів, яке може початися з України, положеної між Заходом і Сходом, і «перекинутись у всі частини світу й відограти там не домашню ролю, а заг.-людську». Орієнтацію на «психологічну Европу» Х., у згоді з М. Зеровим, вважав конечною передумовою здійснення ідеї азіятського ренесансу, бо: «Азіятський ренесанс це епоха евр. відродження плюс незрівняне, бадьоре й радісне гр.-рим. мистецтво». Сам романтик у творчості, Х. вважав,

що й стилем першої доби азіятського ренесансу має бути «романтика вітаїзму». Романтична й сама концепція азіятського ренесансу, яку Х. не мав часу й змоги належно опрацювати; тим вона багато в чому неясна і дискусійна. Але незаперечне в ній здорове зерно істини за півстоліття по смерті Х. не втратило своєї актуальности: укр. нація «найде їй одній властивий шлях розвитку» тільки за умови, що позбудеться опіки «рос. дириґента» і піде на зближення з Европою. Як романтично висловився Х.: «В Европу ми поїдемо вчитися, але з затаєною думкою — за кілька років горіти надзвичайним світлом».

Історіософічна візія Х. увійшла в історію під назвою хвильовизму. Його послідовники, названі хвильовістами, були ліквідовані або під тиском терору «перебудувалися» на соцреалістів. Кілька з них по другій світовій війні вийшли на еміґрацію (Ю. *Бойко*, П. *Голубенко*, Г. *Костюк*, Ю. *Лавріненко*, А. *Любченко*, П. *Петренко*); Вони виконали значну роботу над популяризацією та вивченням творчости Х. Тут таки з 1978 виходить і перше повне видання його творів за ред. Г. Костюка: «Твори в п'ятьох томах» (з солідним наук. апаратом і докладними відомостями про вид. творів Х. в УССР).

Література: Лейтес А. і Яшек М. Десять років укр. літератури, I—II. Х. 1927—28; Хвиля А. Від ухилу — у прірву. Х. 1928; Шляхи розвитку укр. пролет. літератури. (Літ. дискусія 1925—28), зб. Х. 1928; Гирчак Е. На два фронта в борьбе с национализмом. М. 1930; Донцов Д. Микола Хвильовий. Вісник, т. III. Л. 1933; Рудницький М. Від Мирного до Хвильового. Л. 1936; Гординський Я. Літ. критика підсов. України. Л. 1939; Голубенко П. Микола Хвильовий і сучасність. 1947; Ган О. Трагедія Миколи Хвильового. Німеччина, м. і р. вид. не позначено; Luckyj G. Literary Politics in the Soviet Ukraine 1917—1934. Нью-Йорк 1956; Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Париж 1959; Маланюк Є. Книга спостережень. Торонто 1962; Шерех Ю. Не для дітей. Нью-Йорк 1964; Любченко А. Його таємниця. Париж 1966; Смолич Ю. Розповідь про неспокій. К. 1968; Лавріненко Ю. Зруб і парости. Мюнхен 1971; Ваплітянський збірник, ред. Ю. Луцький. Едмонтон 1977; Костюк Г. Микола Хвильовий, вступна розвідка до: М. Хвильовий. Твори в п'ятьох томах, т. I—IV. Нью-Йорк—Балтімор—Торонто 1978—83.

І. Кошелівець

Хвіст Василь (1879—1912), укр. гром.-політ. діяч родом з с. В. Кошелівки на Чернігівщині; есер, депутат І Держ. Думи і чл. укр. громади в ній. Після того, як царський уряд розігнав II Держ. Думу, заарештований (1907) і засланий; помер на засланні в Сибіру.

Хвойка Вікентій (1850 с. Семині, Чехія — 20. 10. 1914 Київ), визначний укр. археолог чес. походження. Закінчив комерційну школу в Чехо-Словаччині, з 1876 жив у Києві, де працював учителем. З 1890-их рр. почав займатися археологією, здійснивши низку розкопів у Києві й на Наддніпрянщині; співпрацював з культ. діячами Києва, що гуртувалися в Тов. Прихильників старовини та мистецтва. З 1904 кустос археологічного відділу Київ. міського музею.

У 1893 Х. відкрив і дослідив пізньопалеолітичну *Кирилівську стоянку*, що існувала бл. 20 000 рр. тому на Подолі в Києві, де виявлено скупчення вел. кісток тварин (мамонта). Розкопи палеолітичних стоянок, крім Кирилівської, в урочищі Протасів Яр у Києві, у с. Селище на Черкащині та ін. тривали 10 р. У цих розкопах узяв участь і В. *Антонович*. В 1896 Х. відкрив пам'ятки *трипільської культури* в с. Трипілля, Жуківці, Стайки на Київщині, як також на березі Дніпра в Києві. Він визначив місце цієї культури, зробив клясифікацію пам'яток і встановив час її виникнення (4—3 тисячоліття до Хр.).

В. Хвойка

Х. досліджував пам'ятки *бронзового віку*, городища й кургани скитів, зокрема *Пастирське* (1898) і Матронинське городища на Черкащині. У 1898—1900 Х. відкрив і провів розкопи на Середньому Придніпров'ї могильників з трупоспаленнями в урнах, т. зв. *поля поховань*, які належать до Зарубинецької (2 в. до Хр. — 2 в. по Хр.) і Черняхівської (2—5 в.) культур. Він досліджував пам'ятки сх. слов'ян, зокрема поселення 7—8 вв. у Пастирському городищі та могильниках сіверян у с. Броварки на Гадяччині, доводячи автохтонність слов. населення Середнього Придніпров'я. Значну увагу присвятив Х. дослідженню Київ. Руси, особливо Києву, де здійснив розкопи на горі Киселівці (1894), Старокиїв. горі (1907—08), де були виявлені житла і майстерні ремісників та вироби з кістки, заліза, срібла, скла. Йому належать розкопи давньоруських міст — городищ з оборонними спорудами і руїнами храмів Білгорода на Ірпіні, Витачева на Дніпрі, Шарки на Київщині, с. Кончча на Черкащині. 1903 Х. вивчав пам'ятки укр. середньовіччя, вів розкопи на замковій горі в Чигирині, де знайдено рештки споруд з 15—16 вв.

Х. брав участь у роботі XI—XIV Всерос. археологічних з'їздів, його знахідки високо оцінено на XI археологічному з'їзді в Києві (1899). Х. був автором по-

над 20 праць і статтей: «Каменный век Приднепровья» (1901), «Раскопки в области трипольской культуры» (1901), «Поля погребений в Среднем Приднепровье» (1901), «Киево-Кирилловская палеолитическая стоянка и культура эпохи мадлен» (1903), «Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность» (1905), «Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена» (1913).

А. Жуковський

Хворостецький Іван (1888—1958), маляр, майстер ліричного пейзажу і педагог родом з с. Юридики на Тернопільщині. Мист. освіту здобув у Київ. Художньому Ін-ті (1928); чл. *АРМУ*, згодом Укр. Мист. Об'єднання й учасник їхніх виставок. Викладач Будівельного та Художнього ін-тів. Виставляв з 1915; його картини «Комсомолка на селі», «Косарі», «Пралі» відзначені на міжнар. виставці в Венеції (1928); жанрові картини, пейзажі: «Озеро в Тернополі» (1955), «Зима в Крем'янці» (1957), «Почаївський мотив» (1958), «Хвилі» та ін. Персональні виставки у Крем'янці і Львові (1955). Твори Х. зберігаються в музеях Києва, Тернополя, Крем'янця, Миколаєва. Помер у Почаєві.

Хвостенко Тетяна (* 1924), графік родом з Харкова; закінчила Київ. Художній Ін-т; станкова графіка, серія літографій «Нова Каховка» (1956—57); кіноплякати тощо.

Хвостенко-Хвостов Олександер (1895—1968), театральний декоратор, один з основоположників укр. сценографії, родом з с. Борисівки на Курщині. Мист. освіту здобув у Моск. училищі живопису, скульптури й архітектури. З 1919 працював на Україні у книжковій і газетній графіці, з поч. 1920-их рр. у театрі. З 1925 гол. декоратор Харківського Театру Опери та Балету; оформлення опер: «Фавст» Ш. Ґуно (1924), «Севільський цирульник» Д. Россіні (1926), «Кармен» Ж. Бізе, «Льоенґрін» Р. Ваґнера, «Наталка Полтавка» І. Котляревського (всі 1934); у Київ. Театрі Опери та Балету: «Червоний мак» Р. Ґлієра (1928), «Джоні грає» Є. Кшенека (1929), «Золотий обруч» Б. Лятошинського (1930), «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського (1935), «Продана наречена» Б. Сметани (1937), «Щорс» Б. Лятошинського (1938), «Наймичка» М. Вериківського (1943), «Лісова пісня» М. Скорульського (1946), «Галька» С. Монюшка (1949), «Утоплена» М. Лисенка (1950) та ін. Роботи Х.-Х. визначаються багатством барв і відчуттям стилю муз. твору.

О. Хвостенко-Хвостов

Література: Драк А. О. В. Хвостенко-Хвостов. К. 1962.

Хелмонський (Chełmoński) Юзеф (1849—1914), поль. маляр-пейзажист; студіював у Варшаві й Мюнхені; 1876—87 жив і працював у Парижі. У 1869—1908 рр. Х. часто відвідував Україну. Твори на укр. теми: «Субота на фільварку» (1869), «Журавлі» (1870), «Лелеки», «Повернення з балю» (1873), «Укр. дівчата», «Під дощем», «Бабине літо», «В степу», «Четверник серед заметів» і «Укр. бричка» (1873—74), «Справа у війта», «Нічний сторож» (1875), «Відлига», «Четверник» (1873 і 1881), «Дністер уночі» (1906), «Могила» (1912). Поважну частину творів Х. становила його «Україніяна».

Хемії побутової промисловість, галузь *хем. пром.*, що виробляє синтетичні засоби для миття і догляду за одягом, посудом, меблями, розфасовує лаки, фарби, фотографічні матеріяли, добрива та засоби боротьби з шкідниками тощо. Товари побутової хемії в обмеженому асортименті до 1930-их рр. виробляли кустарі, згодом підприємства пром. кооперації (до її ліквідації 1956) та місц. пром-сти. Як самостійна галузь Х. п. п. оформилася в кін. 60-их рр. з організацією об'єднання «Союзпобутхім» (1965), до якого входять спеціялізовані підприємства Х. п. п. Відтоді реконструйовано діючі підприємства в Одесі, Симферополі, Ужгороді, та побудовано нові — у Києві, Донецькому, Дніпропетровському. На 1969 Х. п. п. УССР становила понад 26% всесоюзного виробництва цієї галузі. 1980 в УССР в системі Мін-ва Хем. Пром-сти діяло 69 спеціялізованих підприємств і цехів Х. п. п. Найбільші з них: у Києві («Укрпобутхем») та Донецький, Дніпропетровський і Симферопільський зав. Х. п. п. Частину товарів Х. п. п. імпортують на Україну з ін. р-нів СССР та сателітних країн.

Хемічна промисловість, галузь важкої пром-сти, до якої належить продукція мінеральних добрив, пластмас і хем. композитів, штучного і синтетичного волокна й текстилю, органічних і неорганічних хемікатів, гербіцидів, хемікатів для презервування продуктів харчової пром-сти, фото- і кіноплівки та реактивів для упакування, штучної гуми, засобів до миття та дезинфектантів, отрутохемікатів воєнного призначення, а також деяких експозитів. Основними галузями Х. п. є петрохем. (або нафтохем.) пром-сть, карбохемічна (або коксохем.)

пром-сть, заводи, що переробляють іншу хем. сировину (сірка, йод, бром) тощо. Деякі ділянки хем. виробництва, за сов. клясифікацією, не належать до хем., а становлять окремі галузі пром-сти; до них належить власне нафтохем. і целюльозна та паперова (т. зв. лісохем.), коксохем., фармацевтична і найновіша — мікробіологічна пром-сть. Вироби Х. п. знаходять застосування у всіх без винятку ділянках нар. госп-ва і в побуті. Особливо швидке зростання вживання продуктів Х. п. припадає на другу пол. 20 в., коли у зв'язку з недостачею традиційних видів сировини (вовна, шкіра, деревина, хутра, навіть метали) та великим приростом населення постала потреба в замінниках цих матеріялів. Дякуючи високому ступеневі розвитку хем. науки та можливостям застосовувати в хем. виробництві автоматизацію процесів, хем. пром-сть відзначається малою трудомісткістю, але високими коштами устаткування.

Д о 1 9 1 7. Початки Х. п. були покладені на Україні у 18 в., коли розвинулося виробництво стрільного пороху. Правда, 1764 Московський сенат, боячися повстання козаків, наказав розмонтували всі порохові зав. на Україні, але 1777 їх відновили, і вже в 1790—95 рр. один лише зав. у Шостці покривав пол. попиту на порох всієї Рос. Імперії. Продукція пороху у невеликих кількостях була наладнана в ін. місцевостях України, у тому ч. й у Львові. Відома була на Україні також продукція салітри (амонієвої), але в 19 в. вона зовсім занепала. До ранніх підприємств Х. п. на Україні належить фабрика мідяного купоросу в Путивлі (1743).

Однією з старовинних галузей Х. п. на Україні є виробництво лаків і барвників. Фарби й емалі виготовляли на Україні ще за Київ. Русі (11—12 вв.); спочатку виробництво базувалося на переробці сирих матеріялів та рослин, пізніше (з 14 в.) почали вживати природні смоли і бітуми. Першими продуцентами фарб були на Україні ганчарі, а також манастирі (Михайлівський у Києві), у 14—18 вв. кустарі. Першими великими фірмами *лакофарбової пром-сти* був зав. в Одесі (з 1856), далі зав. у Харкові (1857), Києві (1860), Полтаві (зав. олов'яних білил, 1870); при кінці 19 в. збудовано лакофарбові зав. у Львові й Харкові. 1910—14 лакофарбова пром-сть була винятково добре розвиненою галуззю Х. п. на Україні.

Як і в ін. галузях нар. госп-ва царської Росії, на поч. розвитку Х. п. на Україні велику ролю відогравав закордонний капітал. Так, одним з перших пром. закладів хем. пром-сти був зав. Шульце в с. Іванівка на Харківщині (з 1843), що почав виробляти сірчану кислоту. Менші зав. були в Києві й на Чернігівщині.

До дуже давніх галузів Х. п. України належить *соляна пром-сть*. Лише в 1913—16 рр. почалася переробка солі калію в Калуші (Галичина). Цю переробку поширено після першої світової війни на Стебник, який у 1922—32-их рр. постачав для сіль. госп-ва зах. земель каїніт. Продукція соди почалася на Україні під кін. 19 в. (див. *Содова пром-сть*). У 1870-их рр. розвинулася *коксохемічна пром-сть*.

Центром виробництва сірників з 1850-их рр. був Львів, згодом і Чернігівщина

На початку 20 в. почалася на Україні продукція кавчукових виробів; перший зав. з уваги на потреби війни збудовано в Києві. 1915 наладнано випуск деяких хем. речовин на зав. «Коксобензоль» у Донбасі, а 1916—17 побудовано зав. синтетичної азотової кислоти в Юзівці (тепер Донецьке) та на содовому зав. в Слов'янському. Хем. фабрики побудовано також в Одесі (суперфосфатна, лакофарбова), Костянтинівці, Маріюполі (ультрамариновий зав.). Тоді ж вступив у дію зав. анілінових барвників у Рубіжній. Всі ці зав., значно поширені й розбудовані, працюють донині, а деякі з них (Рубіжанський, Донецький) належать до найбільших хем. заводів на Україні.

Вартість всієї Х. п. України на 1913 перевищувала 20 млн. крб. золотом, що становило 10% вартости Х. п. Рос. Імперії. За видами хемікатів продукція України 1913 становила (в млн т):

А. Первинні хемікати:

а) кам'яновугільна смола	38,6
б) 25%-ова амоніячна вода	16,1

Б. Вторинні продукти:

а) сірчанокислий амоній	13,5
б) важкі мастила	10,9
в) пек	12,6

1 9 1 7 — 4 1. Воєнні дії першої світової війни та революція 1917 поважно пошкодили підприємства Х. п. на Україні. 1921—27-і рр. були добою реорг-ції. У листопаді 1921 створено на Україні трест «Хемвугілля», який перейменовано 1922 на «Південхемтрест» (кілька хем. фабрик України ув'йшли до всесоюзного тресту «Фосфатотук»). 1927—28 Україна давала 15,4% всієї продукції Х. п. СССР, вартістю на 56,5 млн золотих крб. 1928 створено Комітет хемізації при Раді нар. комісарів УССР; того ж р. продукція Х. п. досягла рівня 1914. За першої п'ятирічки пляновано вкласти в хем. пром-сть УССР 320—340 млн крб. Наголос кладено

на збільшення випуску мінеральних добрив для сіль. госп-ва і наладнання продукції хемікатів воєнного значення. Для цього побудовано ряд нових заводів: суперфосфатний у Костянтинівці, кіно-фотоплівки в Шостці, зав. «Харпластмас» у Харкові та зав. пластиків у Прилуці. З давніших значно поширено зав. в Донецькому, Одесі, Вінниці.

З посиленням централізації і ліквідацією системи Вищої Ради Нар. Госп-ва (1932) укр. Х. п. підпала під управу новоствореного всесоюзного Наркомату важкої пром-сти в Москві. До нових підприємств того часу належить Горлівський комбінат (синтетичний аміяк з коксового газу), Дніпропетровський галалітовий зав., лако-барвникові фабрики в Дніпропетровському і Гуляй-Полі, фабрика етеру в Києві, суриковий зав. у Кривому Розі (залізні пігменти) і перший на Україні зав. штучного віскозного шовку — «Київського».

З проєктів 3 п'ятирічки (1938—42) здійснено лише деякі новобудови: азотнотуковий зав. у Дніпродзержинському, Слов'янський новосодовий зав. та перші цехи Лисичанського хемкомбінату. 1940 Х. п. давала (в тис. т): мінеральних добрив — 1 012, сірчаної кислоти — 407, кальцинованої соди — 434, кавстичної соди — 64, калійних добрив — 82, лаків — 45, фарб і барвників — 8, синтетичного волокна — 1,6; у продукції суперфосфатів УССР здобула 1941 майже монопольне становище в СССР. 1939 з Всесоюзного Наркомату важкої пром-сти виділено окремий наркомат Х. п., і йому передано найважливіші укр. підприємства т. зв. первинної хемії. Швидке зростання Х. п. видно зі збільшення її основних фондів (у млн крб.): 1928 — 154, 1932 — 464, 1937 — 1270.

З 1944. Війна 1941—45 знову зруйнувала Х. п. Її відбудова тривала довше, ніж ін. галузів пром-сти, бо рівночасно з відбудовою доцільно було модернізувати технологію виробництва, зокрема у видобутку сірчаної кислоти, кавстичної соди та калійних добрив. Довоєнний рівень у цих галузях досягнено щойно в 1952—56-их рр. Великий крок вперед зробила Х. п. України щойно в 1955—70-их рр., коли плянувальні органи республіки мали змогу дещо більше керувати її розбудовою. За ці рр. побудовано нові хем. підприємства: хем. реактивів у Шостці та Черкасах, бромовий зав. в Красноперекопському на Криму, хем. комбінат у Сумах, зав. у Львові, сірчаний хем.-гірничий комбінат у Роздолі, зав. фарб у Донецькому, зав. штучного волокна в Черкасах, Чернігові й Сокалі, шинний зав. у Дніпропетровському, хем.-металюргійний комбінат у Калуші, калійний комбінат у Стебнику, сірковий комбінат у Яворові. Рівночасно на існуючих хем. комбінатах Донбасу побудовано нові цехи, які опановували нові види продукції, передусім пластмас та композитів. Разом з тим частка України в Х. п. всього СССР зросла з 10% у 1913 до 21% в 1940 і 23% у 1970; у тому ч. продукція мінеральних добрив до 29% СССР, сірки — 64%, сірчаної кислоти — до 18%, синтетичних барвників — до 32%, соди кальциновинної — до 25%, соди кавстичної — до 12%, пластмас — до 25%, отрутохемікатів — до 12%, побутової хемії — до 33%.

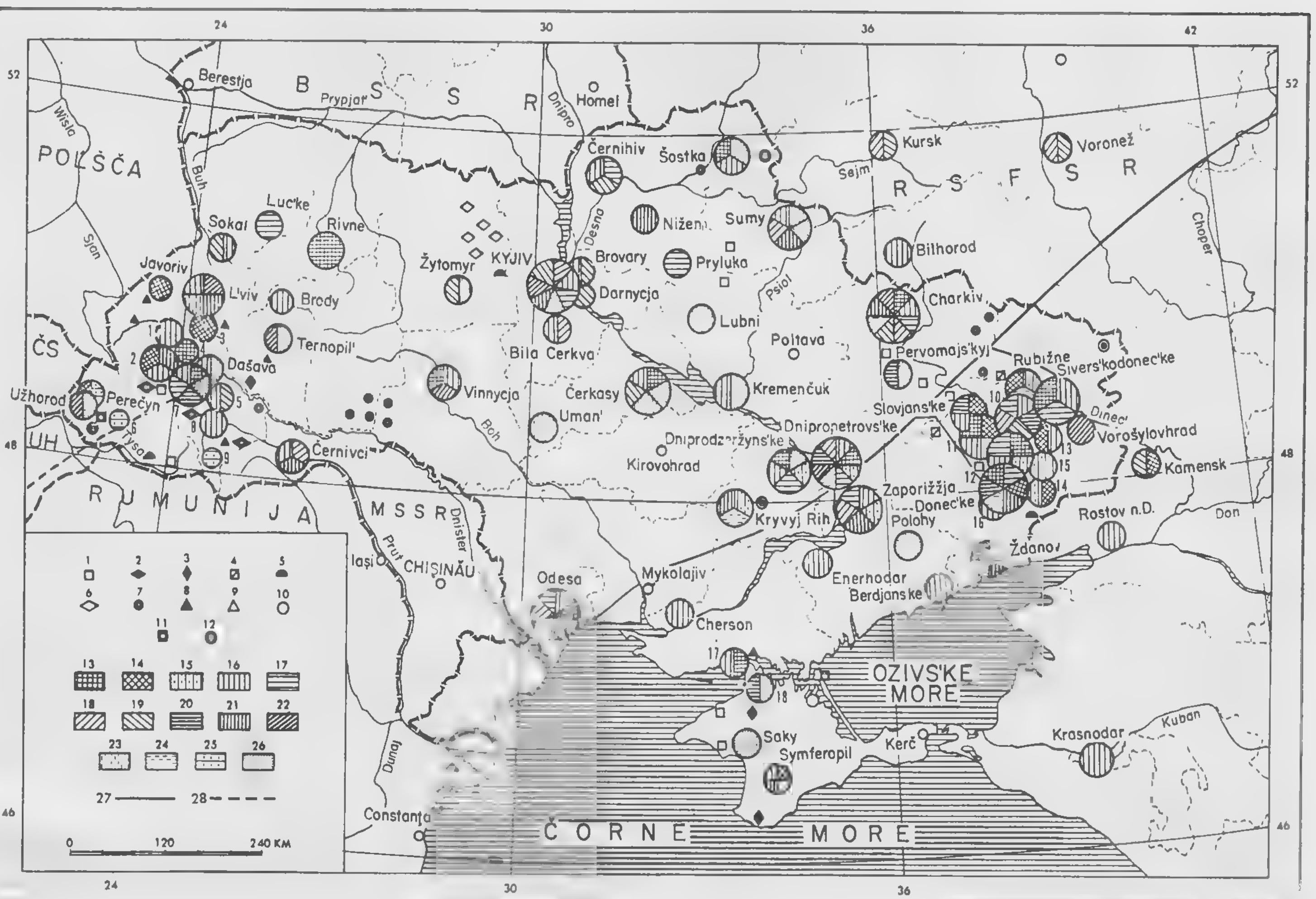
Значення Х. п. зросло ще більше в 1970—80-их рр., коли побудовано нові зав. синтетичного волокна в Житомирі, топкої органічної синтези в Івано-Франківському, новий шинний комбінат у Білій Церкві, зав. азотних добрив у Рівному, зав. двоокису титану в Криму, фабрику капролактаму на Сєвєродонецькому комбінаті й ін.

Випуск синтетичних волокон на Україні (в тис. т):

	1950	1965	1970	1981
хемічні волокна	2,9	43,9	65,3	164,3
у тому ч.:				
штучні волокна і нитки	2,9	20,3	23,3	61,1
синтетичні волокна і нитки	—	23,6	41,9	103,2
штапельне волокно	—	2,2	7,0	15,9

Випуск штучного волокна в УССР становив 1975 19% продукції СССР, віскозних ниток — 37%. Виріб штапельного волокна і цельофану розпочато в 1974—80-их рр. Продукція пластмас, синтетичних смол та склопластиків наладнана на Україні відносно задовільно; тут працює бл. 30 великих фабрик, побудованих перев. після 1950. Випуск карбомідних смол становив 1970 — 47 000 т, алькідних смол — 14 400 т, кремнієвих органічних сполук — 3 660 т.

У зв'язку зі збільшенням видобутку сірки в зах. обл. України змінилася структура вихідної сировини для виробу сірчаної кислоти (на 1975 у % до всієї сировини; в дужках — 1960): колчедан — 48,9 (66,9), елементарна сірка — 37,1 (16,8), похідні гази — 14,0 (16,3). Також у структурі вихідної сировини для виробу азотових хемікатів відбулися великі зміни: збільшення природного газу коштом коксового: 1965 коксовий газ становив 50,7% вихідної сировини, природний газ — 49,3%; відповідні числа на 1975: 23,9% і 76,1%.

POLŠČA
B S S R
R S F S R
ČS
UH
RUMUNIJA
MSSR
OZIVS'KE MORE
ČORNE MORE
Berestja
Prypjat'
Homel'
Dnipro
Desna
Černihiv
Šostka
Kursk
Voronež
Sejm
Choper
Sumy
Bilhorod
Nižen
Pryluka
Lubni
Poltava
Psiol
Charkiv
Pervomajs'kyj
Rubižne
Sivers'kodonec'ke
Slovjans'ke
Dinec'
Vorošylovhrad
Kamensk
Don
Rostov n.D.
Ždanov
Donec'ke
Zaporižžja
Polohy
Enerhodar
Berdjans'ke
Dnipropetrovs'ke
Dniprodzeržyns'ke
Kirovohrad
Kremenčuk
Čerkasy
Uman'
Kryvyj Rih
Mykolajiv
Cherson
Odesa
Saky
Symferopil
Kerč
Krasnodar
Kuban
Wisla
Sjan
Buh
Luc'ke
Rivne
Sokal
Javoriv
L'viv
Brody
Ternopil'
Dašava
Užhorod
Perečyn
Tysa
Černivci
Žytomyr
KYJIV
Brovary
Darnycja
Bila Cerkva
Vinnycja
Boh
Dnister
Prut
Iaşi
CHIŞINĂU
Dunaj
Constanţa
27
28
0
120
240 KM

Однією з найголовніших ділянок Х. п. на Україні є мінеральні добрива. Продукцію (в тис. т) видно з таблиці:

	1965	1970	1975	1981
Всі добрива	7 312	11 541	18 265	21 146
у тому ч.:				
фосфатні	2 777	3 761	6 302	7 844
азотні	3 905	6 810	10 840	12 513
калійні	630	959	1 096	759

Наладнано також випуск метилового спирту, ацетальдегіду, винної (оцтової) кислоти, вініль-ацетатів, нітрону та різних емульсій, потрібних для виробу субститутів для одягу (штучна шкіра, штучні хутра, покриття для сидінь в автомобілях тощо). У секторі лаків і фарб введено в дію цехи, які почали продукувати прозорі лаки для покриття дерев'яних меблів, цехи, що продукують похідні алкідних смол; збільшено виробництво мумій та залізного сурика, ультрамаринових сполук. Бл. пол. продукції укр. лакофарбникової продукції вивозиться за межі УССР, у тому ч. до багатьох ін. країн. У ділянці гербицидів укр. Х. п. перейшла в 1970-их рр. на випуск безпечніших з екологічного та гігієнічного погляду й ефективніших продуктів (етеросульфонат, дихоральмочовина, трихлорацетат натрію, кельтан та ін.). Але продукція препаратів ДДТ та ДНОК все ще становить поважну частину гербицидів.

Частка укр. Х. п. в продукції всього СССР на 1965—70 становила (у %): всі мінеральні добрива — 21, сірчана кислота — 18, сода кальцинована — 64, отрутохемікати — 12, вироби побутової хемії (пластмаси, волокна й ін.) — 33. Зміна відбулася ще в тому, що в 1960-их рр. переважала в укр. Х. п. первинна (велика) хемія, а в 70-их рр. різко підвищилася частка виробів вторинної хемії. Особливо гальмує зростання Х. п. на Україні потреба скорочувати випуск тих хемікатів і синтетичних матеріялів, що виробляються на базі переробки нафти, а також вугілля.

Х. п. належить до малотрудомістких ділянок важкої промисловости. Вона потребує коштовного устаткування, значної кількости джерел енергії, великої кількости хем. первинної і допоміжної сировини, але порівняно невеликого ч. робітників, зате з великим відсотком фахівців високої кваліфікації. На кінець 1973 укр. Х. п. затруднювала 19 170 спеціялістів з вищою та 36 000 з середньою спеціяльною освітою, тобто 6,4% і 4,5% всіх затруднених у пром-сті України. Питома вага Х. п. в продукції всієї пром-сти УССР становить на 1975—80-і рр. незмінно 6,3% (за вартістю продукції в оптових цінах 1975); частка виробів Х. п. в структурі предметів споживання — 2,4% всіх пром. товарів широкого вжитку.

Хемічна промисловість

(Пояснення до карти на стор. 3580)

Легенда:

1. Кухонна сіль
2. Калійна сіль
3. Вапняки
4. Крейда
5. Доломіти
6. Апатити
7. Фосфорити
8. Сірка
9. Бром
10. Йод
11. Барит
12. Мінеральні барвники
13. Добривна промисловість
14. Гірничо-хемічна промисловість
15. Коксохемічна промисловість
16. Нафтохемічна промисловість
17. Пластичні смоли й маси
18. Синтетичний кавчук і ґумове виробництво
19. Виробництво хем. волокна
20. Содова промисловість
21. Лаки й фарби
22. Побутові хемічні продукти
23. Хем.-фармац. продукти
24. Синтетичні барвники
25. Деревно-хем. продукція
26. Інші галузі
27. Трубопровід аміяку з Тольятті, Сіверсько-донецького й Горлівки до «Південного (Южного) порту» к. Одеси
28. Трубопровід ацетилену з Ленінвароша (Угорщина) до Калуша

Числа:

1. Дрогобич
2. Борислав
3. Новий Розділ
4. Стебник
5. Івано-Франківське
6. Свалява
7. Калуш
8. Долина
9. Надвірна
10. Лисичанське
11. Костянтинівка
12. Горлівка
13. Стаханов
14. Макіївка
15. Єнакієве
16. Мар'їнка
17. Вірменське
18. Кр[illegible]

Продукція хем. промисловости України

Види продукції (в тис. т)	1913	1928	1940	1945	1950	1960	1970	1980
Мінеральні добрива	36	57	1 012	136	1 536	3 853	11 541	19 739
Сірчана кислота	45	72	407	72	395	1 311	2 223	4 507
Сода кальційована	113	167	413	122	531	773	871	1 077
Сода кавстична	36	39	78	8	41	104	218	396,4
Лаки та фарби	10	—	55	—	93	205	400	1 100
Хемічне волокно	—	—	1,6	—	2,9	14,2	65,3	161,2
Отрутохемікати для сіль. г-ва	—	—	—	—	—	7,0	34,6	84,4

Література: Ададуров І. Виробництво нітратової кислоти. Х. 1930; Турченко Я. Основные пути развития общей, неорганической и физической химии на Украине (XIX в. и первая половина XX в.). К. 1957; Хем. пром-сть України, гол. ред. А. Рукавишников. К. 1960; Химическая промышленность Украины за 50 лет советской власти, ред. Г. Вилесов, А. Рукавишников. К. 1967; Хем. пром-сть УССР перед 1968 р. (ст. Т. Дубовенка, Н. Анишиної, І. Козієва) в зб. Вопросы развития народного хозяйства УССР. К. 1967; Развитие химической технологии на Украине, т. I. ред. І. Щека, т. II. ред. А. Клименко. К. 1976. *С. Процюк*

Хемічне машинобудування, галузь машинобудування, що виробляє апарати, машини, комплексні технологічні лінії та устаткування для *хем. пром-сти.* Х. м. постало з кін. 19 в. і значно зросло за останніх десятиліть у зв'язку з розвитком хем. (зокрема нафтової і газової) пром-сти. На Україні поч. Х. м. можна уважати невеликі напівкустарні зав., які виробляли машини для цукрової пром-сти (поч. 20 в.). Фактично Х. м. розвинулося в 1920-их рр., а самостійною галуззю стало у 1930-их рр. на основі докорінно реконструйованих і поширених машинобудів. зав. У Сумах (ім. Фрунзе), Києві («Більшовик»), Хвастові («Червоний Жовтень»), Бердичеві («Проґрес»); крім цього, постало кілька спеціялізованих підприємств Х. м.

Після занепаду 1941—44 Х. м. відбудовано, і при кін. 1950-их рр. воно перевищило обсяг довоєнної продукції, а пізніше його значно розбудовано. Постали нові зав. Х. м. в Коростені, Павлограді, Сніжному. На Україні діє бл. 30 спеціялізованих зав. Х. м. і в понад 30 ін. галузях машинобудування виробляється хем. устаткування.

Україна дає понад 33% загальносоюзного випуску хем. устаткування. Обсяг її продукції не публікується. Відоме лише виробництво хем. устаткування і запасних частин до нього в оптових цінах підприємств в млн карб. (на 1 січня): 1975 — 170,1, 1980 — 204.8, 1981 — 26,3.

Хемічних волокон промисловість, галузь *хем. пром-сти,* що виробляє штучне і синтетичне волокно, цельофанову плівку тощо. Сировиною є деревна та бавовняна целюльоза, полімерні матеріяли — продукти переробки вугілля, нафти та природного газу. Х. в. п. постала на Україні напередодні другої світової війни з введенням у дію 1937 фабрики віскозного шовку в Києві (нині виробниче об'єднання «Хімволокно»). Швидкий розвиток Х. в. п. припадає на 1960—78 рр.; за цей період заг. обсяг виробництва Х. в. п. зріс у 12 разів і становить 168 900 т хем. волокон; утворено виробництво синтетичних волокон, на які припадає більше пол. продукції Х. в. п. УССР. Питома вага галузі у структурі хем. пром-сти респ. зросла за цей період з 5,7 до 8.2%. У виробництві Х. в. п. найбільшу питому вагу має шовк для корду та техн. виробів (43,5%), штучне та синтетичне штапельне волокно (33,2%) і синтетичний та штучний шовк (23,2%). Майже ²/₃ продукції Х. в. п. використовується у виробництві товарів широкого вжитку. З їх застосуванням було вироблено (1975) 4% бавовняних, 87% вовняних, 99% шовкових, 4,6% лляних, 86,5% панчішно-шкарпеткових виробів. Частину хем. волокон УССР імпортує з РСФСР. У 1978 на Україні діяло 5 підприємств Х. в. п. (з них 4 введені в дію за останні 2 десятиріччя): виробничі об'єднання «Хімволокно» у Києві та Чернігові (з 1959—61). зав. ім. XXII з'їзду КПРС у Черкасах (з 1961), Сокалі (Львівська обл., з 1969). Житомирі (з 1974).

Виробництво хем. волокон в УССР (у тис. т, в дужках у відсотках до всього СССР)

Назва продукції	1940	1950	1960	1970	1980
Хемічні волокна	1,6 (14,5)	2,9 (12,1)	14,2 (6,7)	65,3 (10,5)	161,2 (13,2)
У тому ч.:					
Штучні волокна	1,6 (14,5)	2,9 (12,6)	8,2 (4,2)	23,3 (5,1)	60,9 (10,1)
Синтетичні волокна	— —	— —	6,0 (39,8)	42,0 (25,1)	100,3 (17,6)

Хемічно-фармацевтична промисловість на Україні розвинулася досить давно, чому сприяла наявність місцевої сировини (мінеральні солі, спирт, бром, лік. води тощо). Піонерами її були споч. чужинці: ляборатоії — І. Зінґера (заснована 1874). П. Леґрана (1875) і К. Левітона (1884) — всі три в Одесі, пізніше постали ін. фармацевтичні ляборатоії: Ф. Деля в Лубнях, С. Снапіра в Кременчуці, К. Дебу біля Слов'янського, К. Шмідта й А. Марцінчика в Києві. 1914 найбільшими підприємствами Х.-ф. п. були ляборатоії зав. «Санітас», «Стелля», «Лябор», «Фарм-ґален». Аж до другої світової війни велику ролю відогравали *аптеки*, в яких за рецептами лікарів виготовляли ліки зі складових (найчастіше імпортованих) матеріялів. Однією з перших аптек на Україні була аптека у Львові (1392—1400); щойно з поч. 18 в. постали аптеки в Глухові (1707) і Лубнях. 1896 у Києві було всього 7 аптек; перша з них була аптека Бунґе (1728).

В УССР після першої світової війни усі незруйновані підприємства зосереджено в т. зв. «Укрмедторзі» й з об'єднаних менших підприємств створено більші фармацевтичні зав. (ім. Свердлова, «Здоров'я трудящим», «Червона зоря»). Розпочато заходи для виготовлення з лікарських рослин мед. препаратів у Лубнях і Житомирі. Безпосередньо перед другою світовою війною побудовано нові фармацевтичні зав. в Одесі і Львові. Але виробництво складніших ліків та препаратів (чи вітамінів) перебувало ще в експериментальній стадії, покищо лише в ляборатоіях н.-д. ін-тів (головні з них: Укр. Ін-т Експериментальної Фармації та Всеукр. Н.-Д. Ін-т Ендокринології й Органотерапії, обидва в Харкові). Потреба населення в медикаментах покривалася лише на 50—60%, важливіші ліки одержували лише великі лікарні та поліклініки. До 1930—35 рр. більші фармацевтичні підприємства УССР перебували у віданні нар. комісаріяту здоров'я УССР, але в 1935—37 рр. великі зав. підпорядковано Москві, і з цього часу Х.-Ф. п. працює за плянами і програмами, визначеними «главками» моск. мін-ств.

Стан Х.-Ф. п. покращав помітно аж у 1950-их рр. Тоді наладнано продукцію антибіотиків, у першу чергу типу пеніциліни та стрептоміцини (зав. ім. Свердлова); неоцид та ґлюкозокадази почали випускати в 1963—65 рр.; імацину та левіміцентину пізніше. На Україні побудовано нові зав. вітамінів та рослинних антибіотиків (в Умані, Борщагівці та Дарниці). 1957 почали масово продукувати протитифозні вакцини, а також біогенні стимулятори (в Лубнях та Одесі). Розбудовано випуск зуболікарських препаратів у Харкові, медичного гіпсу в Щирці, гігроскопічної вати в Чернівцях. 1964 на Дарницькому зав. наладнано виробництво іньєкційних розчинів у ампулях. У 1950—60-их рр. почали виробляти фітохемічні препарати для лікування і контролю серцево-судинної системи (строфантина, гетоксина, давкарина, корглікон, резерпіна); їх випуск концентрований на зав. «Здоров'я трудящим» (Харків) та на Львівському хем.-фармацевтичному зав.

1980 на Україні працювали 24 великі фармацевтичні зав. та 30 допоміжного профілю. Асортимент продуктів Х.-Ф. п. охоплював на поч. 1970-их рр. бл. 900 назв, у тому ч. низка вітамінних препаратів. Частина готових, масово випродукованих ліків у рецептурі аптек України становила 1974 бл. 65% (в США 95%); 35% ліків виготовляють аптеки. Деякі препарати виготовляють окремі цехи зав. ін. галузей пром-сти, напр., ґлюкозу продукує Верхньодніпровський крохмальний зав., органотерапевтичні препарати з тваринної сировини — цехи-ляборатоії м'ясокомбінатів у Полтаві, Вінниці, Донецькому, Ворошиловграді. Водночас велику кількість найновіших, експериментальних ліків комплексної структури випускають ляборатоії н.-д. ін-тів, не лише фармацевтичного профілю, але й Ін-т Колоїдної Хемії та Хемії Води АН УРСР, ін-ти сектора ендокринології та токсикології (в Харкові і Києві), Ін-т Органічної Хемії АН УРСР й ін. Ріст продукції Х.-Ф. п. за повоєнні рр. видно з таблиці:

Продукція деяких хем.-фармацевтичних виробів в УССР у 1950—1975 рр.

Продукти	1950	1965	1970	1975
Готові ліки, млн пакетів чи фляконів	114	642	927	1 302
Готові вакцини в млн ампуль	59	439	572	700
Вітаміни у формі таблеток чи драже (т)	381	1 779	2 293	3 637
Синтетичні вітаміни (т)	0,19	39,7	147	304
Сировина (і півфабрикати) з лікарських рослин (т)	217	1 444	2 653	3 952
Зуболікарські апарати	821	1 092	1 781	2 067

У 1970-их pp. Х.-ф. п. покривала бл. 80% потреби в ліках установ та пацієнтів. Не вистачає деяких сульфоамідних препаратів, анальгезуючих засобів антикоагулянтів, галенових препаратів та ін. Досить примітивне було упакування готових ліків; щойно побудова двох нових спеціяльних зав. (у Мар'янівці і Баківці на Житомирщині та в с. Кодра на Київщині) 1975 дещо поліпшила ситуацію. Пізно наладнано виробництво розпилювачів для хвороб носа, горла (на Білгород-Дністровському зав., повної потужности він досяг лише під кінець 1970-их pp.), а також рентґенологічних і автоматично рекордуючих фільмових плівок для модерної апаратури, пов'язаної з технікою комп'ютерної діягностики. На поч. 1980-их pp. мед.-лікувальна автоматика та комп'ютери застосувались уже в кількох спеціялізованих лікарнях УССР, зокрема в секторі онкології та ендокринології.

Н.-д. ін-ти видають два журнали: «Фармацевтичний журнал» (6 разів на рік), та «Украинский биохимический журнал» (6 разів на рік), а також періодичний збірник «Фармакология и токсикология».

Література: Борисюк Ю. Аптечное дело в УССР. К. 1958; Натрадзе А. Очерки развития химико-фармацевтической промышленности СССР. М. 1967; Ена М. Развитие химико-фармацевтической промышленности в Укр. ССР. Л. 1967; Туркевич М. Фармацевтична хемія. К. 1973. *С. Процюк*

Хемія, наук. дисципліна, яка досліджує фізичні та хем. властивості речовин, їх реакції, як також практичне використання цих реакцій (див. *Хем. промисловість*). Практичне застосування хем. знань відоме на Україні здавна, воно було пов'язане з виготовленням і використанням металів, їхніх сплавів, емалю, пороху тощо (підприємства для виготовлення пороху існували з 16 в.). Значну ролю в розвитку хем. наук за нових часів на Україні мали наук. т-ва природознавців, які існували в Харкові, Києві та Одесі. Матем.-Природописно-Лікарська Секція НТШ у Львові з 1897 видавала зб., в яких були друковані ст. з хемії та укр. хем. термінології.

Перші наук. дослідження з Х. провадилися на поч. 19 в. в Харківському Ун-ті (В. Каразин, Ф. Гізе). Там таки у 1864—87 М. Бекетов вивчав термохемію та теорію розчинів, а пізніше його учні та співр. досліджували кінетику реакцій, адсорбцію, топохем. та молекулярний поліморфізм. Важливі також праці М. Ізмайлова з теорії кислот/основ і електролітів. Визначними вченими у Харківському Ун-ті були О. *Данилевський* (фізіологічна Х.) та В. *Палладін* (біохемія), а досліди з органічної Х. провадили О. Ельтеков і К. Красуський. Перший підручник фізіологічної Х. О. Ходнєва з Харківського Ун-ту вийшов 1847. У Київ. Ун-ті важливі досліди над дисоціяцією молекул провадив у 1879—84 pp. М. Каяндер, також Я. Михайленко (термодинаміка розчинів) та О. Сперанський (теорія розчинів, 1905—19) Праці з кольоїдної Х. провадив І. Борщов від 1869. Широко розвинув цю галузь Х. А. *Думанський*, який 1912 почав викладати в Київ. Ун-ті кольоїдну Х. та видав тоді монументальну монографію про кольоїдні розчини. В ділянці органічної Х. в Київ. Ун-ті працювали П. Алексєєв і М. Бунґе та світової слави С. *Реформатський*, який відкрив реакцію творення ß-оксикислот при допомозі цинк-органічних сполук. У 1867—89 pp. В. *Кістяковський* працював у ділянці біохемії над обміном вуглеводів, зокрема глікогену.

У 50—60-их pp. 19 в. у Львівському Ун-ті досліди з органічної та аналітичної Х. провадив Л. Пебаль. У 1872—1910 В. Радзішевський досліджував різні питання заг. та фармацевтичної Х.; важливі також праці з фіз. Х. С. Толлочка в 1905—35 pp., а з органічної Х. — В. Кемули і Е. Ліннемана. В Одеському Ун-ті в кін. 19 — на поч 20 в. праці з органічної Х. провадили М. Мелікішвілі, пізніше М. Зелінський, з кольоїдної Х. Ф. Шведов, з фіз. Х. — О. Саханов (електрохемія неводних розчинів), А. Рабинович (аномалія провідности), О. Фрумкін (електрокапілярні явища) і Л. *Писаржевський* (перекиси та надкислоти). Цей останній, працюючи в 1913—34 pp. у Дніпропетровському, заснував там Ін-т Фіз. Х. і створив основи електронної Х. і каталізи. Визначним укр. біохеміком у Віденському Ун-ті в кін. 19 в. був І. *Горбачевський*, який 1882 синтезував сечову кислоту з сечовини та ґліцини.

По революції рівень і розвиток хем. наук був не однаковий. Більшість наук. праць велася далі в ун-тах та політехн. ін-тах, хоч пізніше ролю основних дослідів з Х. перебрали новозасновані ін-ти АН УРСР, які нині й репрезентують найвищий рівень хем. науки на Україні. Вони диспонують більшими засобами для наук. праці і співпрацюють з ун-тами, політехн. ін-тами та ін. дослідними осередками, подекуди координуючи їх працю у визначених завданнях.

Ін-ти Х. АН УРСР репрезентують галузі Х., на які ця наука є тепер поділена, хоч не всі галузі Х. мають свої ін-ти. Напр., аналітична Х. вивчається в Ін-ті Фіз. Х. та в Ін-ті Неорганічної Х.;

катедри аналітичної Х. існують в усіх ун-тах, чотирьох політехн. ін-тах та деяких технологічних ін-тах.

Відділ Х. та хем. технології АН УРСР складається з наступних н.-д. установ: Ін-т Заг. та Неорганічної Х., Ін-т Х. високомолекулярних сполук з Сектором нафтохемії, Ін-т Фіз. Х. ім. Л. Писаржевського з Відділом фізико-органічної Х. у Донецькому, Ін-т Кольоїдної Х. й Х. води, Ін-т Органічної Х., Ін-т газу та лябораторії Ін-ту Заг. й Неорганічної Х. в Одесі. Ін-т Фіз. Х. ім. Л. Писаржевського заснований 1927 в Дніпропетровському, від 1944 — у Києві. Він складається (1967) з відділів: гетерогенна каталіза (В. Ройтер, І. Корнійчук); каталітичне гідрування, каталізатори різних пром. процесів, електронна теорія каталізи (М. Русов, В. Власенко); окислювальна каталіза — каталізатори і механізм окислення олефінів, теорія хроматографічної аналізи газів (М. Рубаник); рідкофазна каталіза (Я. Гороховатський); синтеза сорбентів на базі силікатній, алюмінатній тощо (І. Неймарк); адсорбція і йонний обмін, дослідження кольоїдів (Д. Стражеско); хем. будова та реактивність (О. Бродський, І. Грагеров, В. Геллер); фотохемія (Б. Даїн); радіяційна Х. (А. Кабакчі). В Ін-ті Фіз. Х. працювали визначні вчені в галузі спектроскопії (І. Обреїмов, А. Приходько, М. Вукс), фізико-хемії твердого та рідкого тіла (С. *Уразовський*, О. Голик), електрохемії (А. Машовець, О. Афанасьєв), теорії електролітів (В. Фінкельштейн), фізико-хемії силікатів (П. Будников). Від 1966 до Ін-ту належить Донецький відділ фізико-органічної Х., де вивчаються механізм та кінетика органічних реакцій (Л. Литвиненко, Р. Кучер, С. Баранов). Ін-т заг. та неорганічної Х. створено 1921 у Києві. Дир. ін-ту були — В. *Плотников*, В. Яворський, А. Кіпріянов, А. Думанський, 1960 — Ю. *Делімарський*. 1965 Ін-т складався з 6 секторів, які об'єднували 25 відділів: Х. комплексних сполук (2 відділи, дослідники: Я. *Фіялков*, А. Бабко, К. Яцимирський); електрохемія (5 відділів, Ю. Делімарський, М. Граціянський, Б. Марков); кольоїдна Х. (3 відділи, — дослідники: А. Думанський, Ф. *Овчаренко*, О. Куриленко, Е. Натансон); фізико-Х. металюрґійних процесів (4 відділи, дослідники: І. Шека, М. Фортунатов, В. Сажин, Я. Горощенко); Х. та технологія рідкісних металів (7 відділів, дослідники: М. Полуєктов, В. Назаренко); Х. і технологія води (4 відділи у Вишгороді, один з дослідників Л. Кульський). Ін-т органічної Х. створений 1939 на базі Ін-ту Хем. Технології АН УРСР, нині в Києві. Дир. ін-ту були — В. Яворський, А. *Кіпріянов*, від 1960 — О. Кірсанов. Основними відділами ін-ту є Х. фосфороорганічних сполук (О. Кірсанов), елементоорганічних ізоціянатів (Г. Деркач), Х. фосфороорганічних комплексоутворювачів (Н. Фещенко), фосфороорганічних присадок і негорючих рідин (Я. Іващенко), Х. гербіцидів (В. Черкасов), Х. півпродуктів (С. Солодушенков), проміжних продуктів і барвників, які містять флюор (Л. Ягупольський), кольору і будови органічних сполук (А. Кіпріянов), механізмів органічних реакцій (Є. Шилов), синтетичних фізіологічно активних речовин (П. Пелькіс), природних фізіологічно активних речовин (О. Свищук), фотосинтези (О. Ясников), моделювання технологічних процесів органічної синтези (Р. Мельников).

Ін-т Х. високомолекулярних сполук існує від 1958 у Києві. Першим дир. був К. Корнєв, з 1965 — Ю. Ліпатов. Основні відділи ін-ту: синтези полімерів (К. Корнєв), фізико-хемії полімерів (Ю. Ліпатов), фізики полімерів (Ю. Єгоров), кінетики та механізму полімеризації (Т. Ліпатова), елястомерів (Т. Грищенко), тримірних полімерів (С. Омельченко), олігомерних сполук (Ю. Спірін), модифікації полімерів (О. Качан) та технології мономерів і полімерів (А. Шевляков). На поч. 60-их рр. основними напрямними роботи ін-ту були: синтеза термостійких полімерів; хем., фотохем. і радіяційно-хем. модифікація полімерів; синтеза селективних йонообмінників та розвиток технології синтези мономерів і полімерів. З 1965 ін-т досліджує з'ясування причин особливих фіз. та хем. властивостей поліуретанів та вивчає їх зв'язок з хем. будовою і структурними особливостями; досліджує синтези нових ди- і триізоціянатів та олігомерних сполук; вивчає механізм та кінетику міґраційної полімеризації та реакційної здатности співучасних сполук; виявляє основні закономірності перетворення поліуретанів на цінні полімерні матеріяли: елястомери, синтетичні волокна тощо. Сектор нафто-хемії (В. Гутиря) працює над Х. вуглеводнів та їх хем. перетворень. Ін-т Біохемії існує від 1932 у Києві. Він був організований 1925 на базі катедри біохемії при Харківському Мед. Ін-ті, якою керував О. Палладін. Спершу в ін-ті було 4 відділи: біохемії м'язевої і нервової діяльности, порівняльної біохемії, біохемії харчування і зоотехн. біохемії. Від 1945 в ін-ті працюють відділи: біохемії нервової системи (О. Палладін), біохемії м'язів (Д. *Фердман*), структури та функції білка (В. Беліцер), біосинтези та біологічних властивостей

білків (М. *Гулий*) і біохемії вітамінів (Р. *Чаговець*), а 1963 створено ще 5 відділів: біохемії нуклеїнових кислот, біохемії ферментів, фотобіохемії (В. Вендт), біохемії росту (В. Короткоручко) і біохем. фармакології (С. Балуєв). При Ін-ті діє Укр. Біохемічне Т-во, яке нараховує понад 800 чл. Ін-т Газу АН УРСР створено 1949 під керівництвом М. Доброхотова, пізніше його очолив В. *Копитов*. Основним завданням ін-ту є дослідження хем. переробки вуглеводних газів, використання горючих газів у промисловості, автоматизація хем. переробки та спалювання газів. Ін-т Кольоїдної Х. та Х. води АН УРСР створено 1967 на базі сектора кольоїдної Х. і Сектора Х. й технології води Ін-ту Заг. та Неорганічної Х. АН УРСР під керівництвом Ф. *Овчаренка*, пізніше О. Куриленка. Ін-т розробляє теоретичні та експериментальні дослідження в галузі кольоїдної Х., фізико-хемії природних сорбентів, кольоїдних металів та Х. очистки вод.

Деякі ділянки Х. вивчаються в нехем. ін-тах АН УРСР. Так, напр., досліди над синтезою та будовою боридів, карбідів, силіцидів, нітридів та сульфідів деяких рідкісних та рідкісноземельних елементів ведуться в Ін-ті Проблем Матеріялознавства АН УРСР. Фіз. властивості полімерів досліджуються в Ін-ті Механіки АН УРСР. Питання геохемії, основоположником якої був В. *Вернадський*, який з 1919 вивчав склад різних мінералів та закономірності їх поширення в земній корі, тепер досліджують в Ін-ті Геол. Наук АН УРСР, зокрема геохемію інертних газів, скандію та германію.

Журн. з різних ділянок Х.: місячник «*Украинский Химический Журнал*» (1948—), від 1969 також в укр. мові, раніше «*Укр. Хімічний Журнал*» (Х. 1925—38); двомісячник «Укр. Біохімічний Журнал» (1946—), раніше «Біохімічний Журнал» (1937—41), передтим «Укр. Біохем. Журнал» (1934—37) на базі «Наук. Записок Укр. Біохем. Ін-ту» (1926—33); двомісячник «Теоретическая и Экспериментальная Химия» (з 1965); двомісячник «Фармацевтичний Журнал» (1930—41, потім з 1959), його попередник «Фармацевтический Журнал» (1928—29); матеріяли з Х. друкувалися також у журн.: «Вісті Укр. АН» (1928—34), згодом «Вісті Всеукр. АН» (1935—36), далі «Вісник АН УРСР» (з 1947). У 1934—48 виходили «Записки Ін-ту Хімії АН УРСР», 1926—36 — «Наук.-Техн. Вісник» у Харкові, 1936—47 — «Вісті Ін-ту Фіз. Хемії».

Праці з Х. друкувалися також, хоч не завжди систематично, в «Наук. Записках» та «Вісниках» ун-тів Київ., Харківського, Дніпропетровського та з 1948 Львівського, Чернівецького й Ужгородського, як також політехн. ін-тів Київ., Одеського, Харківського та Львівського.

Література: Турченко Я. Основные пути развития общей неорганической и физической химии на Украине. К. 1957; Розвиток науки в Українській РСР за 40 рр. К. 1957; Історія Київського Університету. В-во Київ. Ун-ту. К. 1959; Історія Академії Наук УРСР. К. 1967; Академія Наук УРСР. К. 1969.

С. Трофименко

Хенцинський Чеслав (1851—1916), пато-лого-анатом родом з Варшави; лікар в Одесі (1877—92). Праці в галузі заг. патології, мікробіології та епідеміології, зокрема чуми й малярії.

Херескул (Herescu) Доситей (1709—89), єп. у Радівцях (з 1750), з 1782 — єп. Буковини з осідком у Чернівцях. Завдяки інтервенції Х. 1783 австр. уряд дозволив перенести мощі св. Івана, патрона Буковини, з Жовкви до Сучави. За його єпископства 1782 створено з кол. манастирських маєтків фонд (понад 200 000 га землі), призначений для фінансування потреб бук. епархії. Х. (румун з походження) прихильно ставився до культ.-рел. потреб укр. населення Буковини.

Херсон (VII—13), обл. м. в Півд. Україні, положене на правому високому березі Дніпра, за 15 км від Дніпровського лиману, великі морський і річковий порти; аеропорт; 329 000 меш. (1981). Заснований 1778 як м. з фортецею і суднобудівною верф'ю (адміралтейством) для створення Чорноморської фльоти на місці рос. укріплення Олександер-Шанець, яке існувало з 1737. Названо на честь античного *Херсонесу Таврійського*. Будову реалізовано за недовгий час силами тис. зігнаних солдатів і кріпаків-селян; будівництвом спершу керував ген. У. Ганнібал. 1783 в Х. відбувся спуск на воду першого військ. судна рос. Чорноморської фльоти. 1783 Х. став пов. м., з 1803 — центром Херсонської губ. Однак верф за 8 років стала непридатною, і її перенесено до Миколаєва. Гол. значення в Х. мала торгівля і транспорт, зокрема з кін. 19 в. після поглиблення річища Дніпра і Дніпрового лиману та будови Дніпровського каналу. Х. став великим портом (зокрема вивіз пшениці і вовни). Натомість пром-сть (харч., мех. і чавуноливарний та ін. зав.) мала другорядне значення. Населення Х. збільшилося до 59 000, на 1913 до 81 000.

За сов. влади Х. став великим пром. м. (попри занепад у роки війни 1941—44). Провідні галузі пром-сти м.: металообробна і машинобудів., зокрема суднобудування і с.-г. машинобудування, харч. і текстильна. Найважливіші підприємства машино-будів. і металообробно

пром-сти: Херсонський комбайновий зав. ім Г. Петровського, суднобудів. і судноремонтний зав. ім. Комінтерну, судноремонтний зав. ім. В. Куйбишева, електромашинобудів. зав., зав. карданних валів. З підприємств харч. пром-сти найбільшими є Херсонський консервний комбінат, хлібний, м'ясний, рибний комбінати, млинокомбінат, молочний, винаробний зав., макаронна фабрика. Легка пром-сть представлена одним з найбільших в СССР *Херсонським бавовняним комбінатом*, шкіряно-взуттєвим комбінатом, взуттєвою і швейною фабриками. Працюють нафтоперегінний зав. (нафту перевозять водним шляхом з Кавказу), великий склотарний зав., зав. залізобетонних виробів тощо. Пром. підприємства виробляють морські вантажні судна, танкери, сейнери, теплоходи, тракторні причепи тощо. Херсонський морський порт провадить великі експортно-імпортні операції з багатьма країнами світу.

Населення Х. швидко зростає (у тис.): 1926 — 58, 1939 — 97, 1959 — 158, 1981 — 329. Нац. склад населення у 1926 і 1959 рр. (приблизно) у % був такий: українці — 36 і 63, росіяни — 36 і 29, жиди — 25 і 6, ін. 3 і 2.

Х. значний наук. й культ. центр: пед. та с.-г. ін-ти, 12 сер. спеціяльних училищ і технікумів (м. ін. судномех., машинобуд., гідро-метеорологічний, мед., 2 мореxідні); 2 театри — обл. муз.-драматичний і ляльковий, філармонія; Херсонський Краєзнавчий Музей; Укр. наук.-досл. ін-т зрошуваного хліборобства. Пам'ятки архітектури: залишки валів і воріт фортеці (18 в.), Чорноморський госпіталь (1803—10, архітект А. Захаров), адміралтійський арсенал (кін. 18 в.), Спаський собор (1781) та ін.

Література: Барабашов Ю. Херсон. К. 1964; Херсон за 50 рр. радянської влади. 1917—1967. Одеса 1967; Сергеева Г., Архипов Е. Херсон. К. 1968; Херсон. Путеводитель. Симферополь 1977.

В. К.

Херсонес Таврійський (грец., за середньовіччя Херсон, у слов'янських джерелах Корсунь). Старогрец. м.-держава в півд.-зах. частині Криму (бл. теперішнього Севастополя). Х. Т. був заснований 422—21 до Хр. грец. вихідцями з Гераклії як грец. м. на півд. узбережжі Чорного м. і за античної доби став важливим торг., ремісничим і політ. центром півд.-зах. побережжя Криму. Екон. і політ. розквіт Х. Т. припадав на 4—2 вв. до Хр. Він був демократичною державою, мав власні гроші; основою його економіки було виноградарство, рибний промисел, ремесла і торгівля (збіжжям, а також худобою та рибою) з ін. грец. м., скитами й таврами. У 1 в. до Хр. Х. Т. прийняв зверхність боспорського царя Мітрідата VI, а згодом Риму; з кін. 4 в. по Хр. увійшов до складу Візантійської Імперії. З 5 по 11 в. Х. Т. був най-

Херсонес Таврійський

більшим м. на півн. березі Чорного м. і важливим центром візант. культури. Наприкін. 10 в. на короткий час Х. Т. оволодів київ. кн. Володимир В. З того часу (частково вже раніше) культ. впливи Візантії на Київ. Русь йшли переважно через Х. Т. (Корсунь). З поч. 13 в. (від захоплення Константинополя хрестоносцями) Х. Т. опинився в залежності від Трапезундської Імперії. У другій пол. 13 в., коли торгівлю на Чорному м. монополізували ґенуезці, Х. Т. швидко занепав і був знищений татарами (1299 нападом Ногая, а в кін. 14 в. — Едіґея).

Дослідження руїн кол. Х. Т. розпочато з 1827, а систематичні розкопи з 1876 (Р. Ленер, К. Гриневич, Г. Бєлов, П. Якобсон та ін.). При розкопах виявлено залишки грец., рим. і візант. оборонних мурів, житлових кварталів, домів з басейнами на дощову воду, лазничками й ін. устаткуваннями, госп. і ремісничих споруд; понад 50 христ. церков, термів, театру (на 3 000 осіб) тощо. За мурами м. розкопано чимало поховань з багатим інвентарем. На території Х. міститься *Херсонеський Історико-Археологічний Музей-Заповідник.*

Література: Шестаков С. Очерки по истории Херсонеса в VI—X веках по Р. Х. М. 1908; Белов Г. Херсонес Таврический. П. 1948; Якобсон А. Средневековый Херсонес XII—XIV вв. П. 1950; Пятишева Н. Ювелирные изделия Херсонеса. М. 1956; Кадеев В. Очерки истории экономики Херсонеса Таврического в I—IV вв. нашей эры. Х. 1970.

М. Лабунька

Херсонеський Історико-Археологічний Музей-Заповідник у Севастополі, відкритий 1892 на базі археологічних знахідок з розкопів старогрец. м. *Херсонесу Таврійського*, приміщений у кол. манастирі на території розкопів, спершу мав назву «склад місц. старожитностей», з 1980 під сучасною назвою. У фондах музею бл. 200 000 експонатів з 5 в. до Хр. до 15 в. (понад 5 000 в експозиції): археологічні, епіграфічні (серед них присяги херсонесців з 3 в. до Хр., декрети на честь Діофанта, 2 в. до Хр. тощо),

нумізматичні колекції, поліхромні розписні стелі (4—3 вв. до Хр.), мозаїки, керамічний посуд. Дві експозиції відображають античну і середньовічну історію м. Херсонесу з залишками оборонних споруд, вулиць, площ, будинків, термів, міськ. водосховища, монетного двору тощо. Музей видавав «Херсонесский сборник» (1926—59), з 1960 «Сообщения Херсонесского музея».

Херсонська епархія (Х. і Одеська, спочатку Х. і Таврическа) існує з 1837, з катедрою в Одесі. У Х. е. діє один чоловічий манастир (перед 1 світовою війною були 2 чоловічі і 3 жін.) і єдина на укр. землях духовна семінарія.

Херсонська область, обл. у півд. частині УССР, у межах Причорноморської низовини, 28 500 км², 1 179 000 меш., у т. ч. 698 000 міськ. 481 000 сіль. (1981). Нац. склад за переписом 1970: українців — 78,4%, росіян — 18,3%, білорусів — 1,0%, жидів — 1,0%, ін. — 1,3%. 8 м., 30 с. м. т., 18 районів, 216 сіль. рад.

Херсонський бавовняний комбінат, одне з найбільших текстильних підприємств СССР. Будівництво розпочато 1952. Першу чергу комбінату введено в експлуатацію 1961, другу — 1964. У складі комбінату 3 прядильно-ткацькі й обробна фабрики. Випускає мебльово-декоративні, костюмно-платтяні, сорочечні, білизняні, хусткові, ворсові тканини і вироби з махрової тканини. За сировину править бавовна і штучне віскозно-штапельне волокно. Комбінат виробляє 388 000 т прядива і 194.3 млн погонних м тканини на рік (1976). Об'єм реалізованої продукції — 387 млн крб. (1976). Тканини комбінату експортуються до багатьох країн.

Херсонський Краєзнавчий Музей, постав 1963 на базі Херсонського Археологічного Музею Старожитностей (з 1907 Херсонський Міськ. Музей Старожитностей і Мистецтва, з 1911 Херсонський губ. іст. музей), основаного 1860 В. Гошкевичом з його власних знахідок при розкопах на Херсонщині, доповнених знахідками Р. *Скадовського* (з о. Березані), І. *Стемпковського* (з Подніпров'я) та ін., і з прилученого до нього 1963 Херсонського Природознавчого Музею, створеного Ю. *Пачоським* (1899). У фондах Музею понад 70 000 експонатів (в експозиції 10 000). Музей має 3 відділи: природи, дорев. минулого (археологічні знахідки бронзової доби, скитські пам'ятки, матеріали з Ольвії, слов'янських поселень 9—11 ст.) і сов. історії. Х. К. М. має філії в Каховці, Генічеську, в Новій Каховці і в Цюрупинську. Музей видавав «Летопись Музея» (9 ч., 1909—1929).

Хижинський Леонид (* 1896) графік, послідовник Ю. Нарбута, родом з с. М'ястківки на Вінниччині; мист. освіту здобув у Київ. Художній школі (1918), у Ю. Нарбута (1920) та в Вищому Держ. Художньо-техн. Ін-ті в Ленінграді (1927). Працював перев. в книжковій графіці: оформлення кн. М. Рильського («Де сходяться дороги», 1929), М. Бажана («Поезії, 1930); ілюстрації до творів Г. Келлера, К. Ґольдоні, П. Меріме та ін.; обкладинки, фронтиспіси, заставки, фірмові знаки; зокрема багато нового Х. вніс у мистецтво екслібрису. Твори Х. експонувалися на виставках АНУМ у Львові (1932 і 1933—34). З 1930-их рр. Х. працював у Ленінграді.

Хижняк Антон (* 1907), письм. родом з с. Зачепилівки на Харківщині. Закінчив Харківський Пед. Ін-т; працював журналістом, 1950—60 — ред. «Літ. Газети». Автор зб. оп. «Львівські оповідання» (1948), «Килимок» (1961), «Краса життя» (1962); п'єси «На Велику землю» (1949); повістей «Тамара» (1959), «Невгамовна» (1961), «Онуки спитають» (1963), «Нільська леґенда» (1965), «Київська прелюдія» (1977); роману «Данило Галицький» (1951). Крім того, нариси, публіцистика тощо.

Хижняк Володимир (* 1925), прозаїк і перекладач з м. Черкас. Закінчив Київ. Ун-т (1949), працює викладачем англ. мови. Автор зб. повістей та оп. «Любар (1972), «Дивовижне перо» (1974); переклади з Джона Болла, Аґати Крісті.

Хиляк Володимир (1843—93), письм., фейлетоніст і збирач етногр. матеріялів, гр. кат. свящ. родом з с. Верхомля В. на Лемківщині; друкувався в газ. «Слово (1870—87), «Русский Сіонъ», «Страхопудъ» «Новый Проломъ», «Бесѣда» та ін. (псевд Ієронім Анонім, Лемко-Семко, Я-сам, Нелях та ін.). Х. автор розвідки «Свадебные звычаи у лемковъ» у «Литературномъ Сборнике» (1872), реалістично-побутових повістей та оп. і гуморесок, писаних язичієм. Твори Х. вийшли зібраним вид. 3 тт. (1882) п. н. «Повѣсти и розсказы Іеронима Анонима»; 4 т. з нарисом біографії Х. (І. Левицького) вийшов 1887. Найпопулярніший твір Х. — повість «Шибеничний верх», двічі перевиданий укр. літ. мовою.

Хилько Раїса (* 1950), балерина родом з Дніпропетровського; закінчила Київ. хореографічне училище (1968), солістка Київ. опери. Партії: Раймонда (одноіменний балет О. Глазунова), Аврора й Оділія-Одетта («Спляча красуня» та «Лебедине озеро» П. Чайковського), Еґіна («Спартак» А. Хачатуряна) та ін. Виступала в Японії, Португалії та в сателіт-

них країнах; лавреат Міжнар. конкурсу артистів балету в Варні (1978).

Химич Юрій (* 1928), архітект і маляр-аквареліст родом з Кам'янця-Подільського; закінчив Київ. Інженерно-Будівельний Ін-т (1954) й аспірантуру Академії Архітектури УРСР (1958). Цикл акварельних етюдів з архітектурних пам'яток України (1954—72), зокрема старих м. — Києва, Львова, Чернігова та ін.

Химій Єронім Ісидор (* 1919), єп., укр. кат. діяч-василіянин, родом з Канади (Редвей, Альберта), студіював у Римі; чл. протоігуменату ради провінції Чину Василіян (1958—1960), секретар і чл. ген. курії Чину в Римі (1961—74); ректор Папської Колеґії св. Йосафата (1966—74); дорадник Сх. Конґреґації у Ватикані; 1974 призначений єп. новоутвореної укр. кат. епархії з осідком у Вестмінстері, Брітійська Колюмбія, Канада.

Хирів (IV—3), м. на Передкарпатті над р. Стрвяжем, р. ц. Львівської обл.; зал. вузол, 3 500 меш. (1970). До 1939 у Х. діяла єзуїтська школа. Укр.-поль. бої взимку 1918—19.

Хирівка, с. Кіровоградської обл.; городище кіммерійського часу на березі р. Чорноліски, обведене 3 паралельними рядами валів і ровів, з 250 пізнішими могилами між другим і третім рядом. Існувало далі й за скитської доби.

Хитрик Свирид (* 1895), вчений в галузі металюрґії, проф. Дніпропетровського металюрґійного ін-ту. Праці стосуються металюрґії сталі й феросплавів.

Хитриков Василь (* 1922), маляр родом з Катеринослава; мист. освіту здобув у Київ. Художньому Ін-ті; тематичні картини, серія портретів «Наш сучасник» (1968—69) тощо.

Хитько Володимир (* 1914), різьбар на дереві родом з Миргорода на Полтавщині; вчився в студії образотворчого мистецтва при Моск. Спілці Художників (1930—32) і у підготовних клясах малярського фак. Всерос. АН у Ленінграді (1934—36); барельєф «Богдан Хмельницький» (1954), панно «Слава Донеччині» (1960), декоративні тарілки й ін.

Хінкулов Леонид (* 1912), літературознавець і критик родом з Києва. По закінченні Київ. Ун-ту (1933) працював журналістом і викладачем літератури й мови, проф. Автор розвідок з іст. літератури сов. періоду: «Словник укр. літератури. Письм. Радянської України» (1948), «Шляхи боротьби за радянську літературу на Україні» (1948); низка праць з шевченкознавства: «Тарас Шевченко» (1960), «Тарас Шевченко і його сучасники» (1962); з іст. рос. літератури: «Максим Ґорький» (1947), «Олександер Сергійович Пушкін» (1937); рос. мовою: «Тарас Григорьевич Шевченко» (1957), «Горький и Украина» (1961), «Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников» (1969), «Літературные маршруты. Экскурсии по Киеву» (1969) та ін.

Хіра Олександер (1897—1983), церк.-культ. діяч, свящ. на Закарпатті; проф. і ректор духовної семінарії в Ужгороді (1934—39); в нац.-культ. праці бл. співр. о. А. Волошина. З 1947 керував Мукачівською епархією як таємно висвячений 1945 єп. Арештований 1949, двічі суджений, не міг вернутися на Закарпаття. З 1962 жив у Казахстані, де 1978 сов. органи зареєстрували його як кат. свящ., що обслуговував німців, литовців і поляків та неофіц. українців. Помер на засланні в Караґанді.

єп. О. Хіра

Хлисти, секта, початково пов'язана з рухом рос. *старообрядців* (сер. 17 в.). Зазнавши суворих переслідувань у Росії, Х. рятувалися на укр. землях, де їхні громади («кораблі») перетривали на Київщині, Поділлі, Полтавщині, Харківщині, Кубані й ін. землях до другої світової війни. На Україні Х. називали шалапутами; самі ж вони називали себе «Божими людьми». Гол. пункти вчення Х. охоплені 12 «заповідями», в яких зокрема стверджується, що божество може втілюватись у людині, яка на це заслуговує побожним життям; одночасно може бути кілька «христів» і «богородиць», євангельська наука не обов'язкова, бо наступні покоління після Христа мали своїх христів; життєві проступки ведуть до вічної згуби душі. Треба поборювати забаганки тіла, не належить шанувати природних батьків і не треба мати дітей. Одначе позашлюбні зносини допускалися, як вияв духа, особливо на зібраннях («радениях»). Популярности на Україні Х. не здобули. З укр. авторів уперше згадує про них Димитрій Туптало у «Розыску». Див. також *Секти.*

Хлібопекарна промисловість, одна з найбільших галузей *харчової промисловости,* підприємства якої виробляють різні види хлібопекарних виробів з продовольчого борошна (хліб та булки різних сортів, пиріжки, борошнисті кондиторські печива тощо). До поч. 1920-их рр. на Україні Х. п. властиво не існувала. Потреби маси населення у хлібопекарних виробах задовольнялося перев. до-

машнім виготовленням їх. Пекарні, що діяли гол. чином у великих та сер. м були дрібні, основані на ручній праці кустарні підприємства. Потужна високомеханізована Х. п. постала за перших п'ятирічок. Перший великий хлібозав. збудовано в Одесі 1930. Пізніше введено в дію хлібозав. в Києві, Харкові, майже в усіх містах Донбасу та ін. пром. центрах УССР. 1940 на Україні пром. випікання хлібопекарних виробів на душу населення становило понад 100 кг (1913 — 2 кг). Х. п. була другою щодо значення галуззю харч. пром-сти і становила 1940 17,5% її продукції; згодом її частка зменшилася, хоч виробництво збільшилося. Всього на Україні 1970 налічувалося 1 701 підприємство Х. п., у т. ч. в системі М-ва харч. пром-сти УССР — 534, Укоопспілки — 1 067, ін. орг-цій і відомств — 100. На Україні 1970 було виготовлено 6 691 тис. т. хліба і хлібопекарних виробів (1940 — 4 099). Рівень механізації в Х. п. становить бл. 80%.

«Хлібороб», популярний двотижневик, орган *Радикальної Партії,* виходив з квітня 1891 до вересня 1895 у Львові й Коломиї; ред. І. Франко (1891), М. Павлик і С. Данилович. «Х.» порушував гром.-політ. й екон. проблеми села, містив публіцистичні ст. (М. Драгоманова, І. Герасимовича, В. Стефаника, Л. Мартовича й ін.); також літ. твори І. Франка, Л. Мартовича, В. Короленка тощо.

«Хлібороб», популярний госп. двотижневик, орган Ради культури краєвої для воєводства Буковини, виходив у Чернівцях 1904—13; ред. С. *Смаль-Стоцький.*

«Хлібороб», сел. тижневик, перша на підрос. Україні газ. укр. мовою; виходила «явочним порядком» (без офіц. дозволу) в Лубнях у листопаді—грудні 1905 коштом і заходами Лубенської Укр. Громади; ред. В. *Шемет.* Наклад — 5 000. Після появи 5 ч. заборонена владою.

«Хлібороб», місячник, присвячений справам кооперації і сільс. госп-ва, виходив у Харкові 1907—18, укр. і рос. мовами; вид. Харківського сільс.-госп. т-ва.

«Хлібороб», газ. націоналістичного напряму в Бразілії, виходив як тижневик у Курітібі в 1938—73 (з перервою 1941—47), з 1974 — як місячний бюлетень.

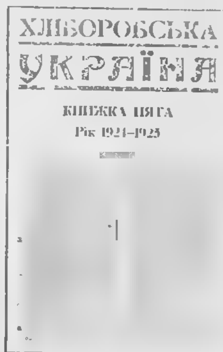

«Х.» є продовженням тижневика «Укр. Хлібороб», заснованого 1924 П. *Карманським* у м. Порто Уніоні і 1935 перенесеного до Курітіби. 1931 «У.Х.» мав португальськомовний додаток «Укр. Життя» («Vida Ukraina»), у 1938—40 — гумористичний місячник «Батіжок». «У.Х.» і «Х.» були органами Укр. Союзу, перетвореного 1938 на *Хліборобсько-Освітній Союз;* найбільший наклад сягав 1 200 примірників. Визначніші ред. до 1940: П. *Карманський,* В. *Куц,* І. Палятинський та І. Горачук; з 1948: М. *Гец,* С. Плахтин і О. Ващенко.

«Хліборобська Молодь», навчально-виховний місячник, орган гол. секції *хліборобського вишколу молоді,* т-ва *«Сільський Господар».* Виходив 1934—39 у Львові; ред. Є. *Храпливий.*

«Хліборобська Правда» (1923 «Хлібороб»), політ. тижневик, появлявся (нерегулярно) 1924—38 у Чернівцях. До 1930 орган Нац. Хліборобської (рум.) Партії, згодом Укр. Хліборобської Партії; стояла на послугах рум. політики, поборювала *Укр. Нац. Партію.* Видавець і ред. К. *Кракалія;* співр.: Г. Андріящук, С. Никорович-Гнідий (ред. «Літ.-наук. додатку» і стор. «Жіночі справи» 1935), О. Ковальський, І. Бордейний.

«Хліборобська Україна», ідеологічний орган Укр. Союзу Хліборобів Державників, неперіодичний зб., 8 ч. якого появилося у Відні 1920—25, ред. В. *Липинський.* У «Х.У.» друкувався основний політ. трактат В. Липинського «Листи до братів хліборобів» та його полемічні ст. «Покликання варягів», «Організація Хліборобів» та ін. Спробу аналізи подій 1918 на Україні, зокрема закордонної політики Укр. Держави, опублікував Д. Дорошенко, теоретичні ст. («Історія і політика», «Влада і культура») містив С. Томашівський; про екон. перспективи України і ролю жидів у її госп. писав М. Тимофіїв. Питанням історії присвячені ст. І. Борщака («Орликіяна»), Д. Олянчина, О. Скорописа-Йолтуховського; історії Укр. Дем.-Хліб. Партії та діяльності гетьманської орг-ції на еміграції — ст. С. Шемета. Крім того, уривки споминів П. Скоропадського. По самоліквідації Укр. Союзу Хліборобів поява «Х.У.» припинилася. Її поновлено вже як зб. Братства Укр. Клясократів-Монархістів Гетьманців у Празі (вийшли два зб. 1931 і 1933).

«Хліборобська Україна», популярний наук.-виробничий місячник, орган Мін-ва сільс. госп-ва УРСР, виходить з 1963 у Києві; присвячений питанням, що стосуються культури хліборобства, містить практичні поради і консультації на виробничі теми.

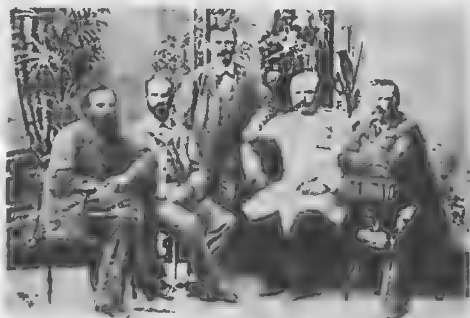
Хліборобський Вишкіл Молоді (ХВМ), орг-ція хліборобської молоді при т-ві

Сільський Господар», яка діяла з метою творити при кружках «Сіль. Господаря» окремі гуртки ХВМ, що мали заміняти госп. школи по с. Галичини. Ініціятором ХВМ був Є. *Храпливий*, який з допомогою ін. аґрономів-суспільників опрацював програму праці ХВМ, яка повністю відповідала потребам розвитку укр. хліборобства в Галичині. Ця програма була видрукувана кн.-підручником п. н. «Як працювати в Хліборобському Вишколі Молоді» (3 вид.). У праці над ХВМ допомагали Храпливому: В. Томашівський, Г. Еліяшевський, В. Дмитренко, Р. Голод, П. Зелений і ін. Для здійснення теоретичного і практичного навчання молодь організувалася у гуртки, окремі для хлопців і дівчат або мішані, віком 12—18. Наука тривала 4 рр. — восени-взимку теоретичне навчання, а на весні-влітку практичне (т. зв. конкурси або змагання). Гол. завданням ХВМ було виховати зразкових хліборобів, свідомих своїх гром. і нац. обов'язків. Органом ХВМ був місячник «Хліборобська Молодь». У 1938 діяло 1 180 гуртків у 550 с., об'єднуючи 13 080 хлопців і 840 дівчат. Працею ХВМ в окремих с. керували інструктори ХВМ, а в повітах пов. аґрономи. За першої сов. окупації ХВМ не міг працювати, за німців (1941—44) відновив свою діяльність; 1944 він припинив остаточно існування.

«Хліборобський Шлях», місячник і двотижневик (з 1933), орган «хліборобів-державників» (гетьманців) виходив у Львові 1932—35, опісля об'єднався з газ. *«Батьківщина»;* вид. і ред. І. *Гладилович.*

Хліборобсько-Освітній Союз (ХОС) у Бразілії, з осідком у м. Курітібі, діє з 1938 як продовження Укр. Союзу (заснованого з ініціятиви П. *Карманського* 1922), що мав бути заг.-гром., культ.-осв. і госп. орг-цією українців у Бразілії. У висліді розходжень між Карманським і оо. Василіянами останні відійшли від Укр. Союзу (з ними і більшість організованих поселень), залишилися при ньому ліберальні елементи, скріплені у 1930-их рр. прихильниками УАПЦ і націоналістами. Укр. Союз організував серед ін. вид. газ. «Укр. Хлібороб» (1924), сер. школу-колеґію ім. П. Могили (1925—29), кілька кооператив. На поч. націоналізації в Бразілії (1938) Укр. Союз змінив свій статут і назву на ХОС, обмежуючи діяльність госп. допомогою й освітою укр. поселенців. За другої світової війни припинив і цю діяльність, відновивши її 1948. У 1970-их рр. ХОС охоплював бл. 15 укр. поселень і міськ. осередків у Парані (на всіх бл. 60 у Бразілії); пресовий орган «*Хлібороб*». При ХОС існує в Курітібі на окремому статуті Укр.-Браз. Клюб, який веде культ.-осв. й інформативну працю. Видатніші діячі Укр. Союзу і ХОС: П. Карманський (до 1928), П. Мазуришин, В. Куц, С. Кобилянський, І. Горачук, С. Плахтин.

Хлопоманство, народницько-культ. течія укр. інтеліґенції на Правобережній Україні 50—60 рр. 19 в., яка прагнула зближення з народом. Хлопомани (х.) — поль. термін на означення прихильників селянства; згодом цю презирливу назву перебрали самі адепти «любови до простого укр. народу». Цей рух під впливом соц.-рев. ідей Зах. народився спочатку серед студентів Київ. Ун-ту, які походили зі спольщених шляхетських родин. Усвідомивши собі, що належить

Укр. хлопомани.
Сидять зліва: Т. Рильський, В. Беренштам, Ф. Панченко, Б. Познанський; стоїть В. Антонович

служити «тому народові, серед якого живеш», вони покинули поль. студентські орг-ції і заснували укр. громаду. Х. знайшло також відгук серед молоді Лівобережжя, зокрема в Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі й ін. м. Серед основоположників Х. були: В. *Антонович*, Т. *Рильський*, Б. *Познанський*, К. *Михальчук*, П. *Житецький*, П. *Чубинський.* Ідеологом Х. був В. Антонович, який накреслив і програмові його засади. Відповідаючи на закиди з поль. боку в зраді і ренеґатстві, В. Антонович відкидав «шляхетський порядок і єзуїтизм, противний духові нашого народу й шкідливий для його життя...» («Моя исповедь»), закликав полюбити народ, серед якого живеш, жити його інтересами, повернутися до народности, колись покинутої предками і активно працювати для народу, щоб спокутувати гріхи своїх батьків перед цим народом. Обороняючися перед закидами, що українці співпрацюють з рос. революціонерами («Молодая Россия»), Х. опублікували за підписом 21 особи «Отзыв из Киева» (у моск. «Современной летописи», XI, 1862). У цій заяві автори відкидали рев. засоби боротьби, вважаючи за єдину свою мету турботи за нар. освіту, спростову-

вали також закид у сепаратизмі, бо Х. не підносили питання про відокремлення України від Росії, вважаючи, що для непідготованого і в більшості неграмотного народу проблема сепаратизму не була реальною. Підкреслення аполітичности випливало з переконання, що насамперед слід піднести освіту й культуру мас, але також з обережности перед владою. Тому Х. діяли леґально, щоб не наразитися на закиди у рев. діяльності.

З 1859 Х. працювали у Київ. *Громаді;* допомагали закладати недільні школи, співпрацювали з ред. *«Основи»*. Під час літніх вакацій Х. організували мандрівки по Україні («ходження в народ»), щоб пізнати край і його людність.

Культ.-осв. діяльність Х. викликала обвинувачення з боку рос. публіцистів у політ. зв'язках з поль. повстанням 1863, хоч Х. вважали його чужою справою. У висліді репресій рос. влади («Валуєвський циркуляр») Х. припинили свою діяльність, але брали участь у діяльності Київ. Громади та в ін. гром. заходах, але без орг. оформлення.

Література: Антонович В. Моя исповедь. Основа, кн. І. 1862; Драгоманов М. До історії укр. хлопоманів у 1860 pp. Житє і слово, кн. III. 1895; Антонович В. Автобіографічні записки. ЛНВ, кн. VII—IX. Л. 1908; Познанський Б. Воспоминания. Укр. Жизнь, ч. 8—10. 1914; Мицюк О. Укр. хлопомани. Чернівці 1933; Żachowski R. Do ideologji chłopomanów ukraińskich. Biuletyń Polsko-Ukraiński, Nr. 100. B. 1935; Суспільно-політ. рух на Україні в 1863—1864 pp. Матеріяли і документи. К. 1964.

А. Жуковський

«Хлопська Правда», популярний двотижневик для народу у Коломиї і Львові 1903 і 1909; видавці і ред. К. *Трильовський* та І. *Макух*.

Хмара, укр. отаман-повстанець. 1920 діяв проти сов. влади у Гайсинському й Уманському пов., маючи у своєму загоні 300 кінноти і 300 піхоти; 1921 разом з Н. *Махном* перейшов до Румунії, відтак до Польщі. Згодом повернувся на Україну і продовжував повстанську діяльність. 1926 Х. схопили большевики і розстріляли.

Хмара Леонид (* 1915), актор мист. слова; освіту здобув у Харківському Муз.-Драматичному Ін-ті (1936); працював актором; з 1941 диктор Центр. Студії Документальних фільмів. Документальні фільми: «Берлін» (1945), «Суд народів» (1946), «Покорителі моря» (1959), «Люди голубого вогню» і «Перший рейс до зірок» (1961), «Дороги п'ятого континенту» (1964); мист. фільми: «Нормандія — Німан» (1960) та ін.

Хмелівський Володимир (1900—59), акушер-гінеколог родом з Київщини. Закінчив Київ. мед. ін-т 1925, з 1931 — співр. Київ. Ін-ту Удосконалення Лікарів (з 1947 — проф.). Праці Х. присвячені гематомам і травмам жін. статевих органів під час вагітности і пологів.

Хмелюк Василь (* 1903), маляр-постімпресіоніст і поет, родом з с. Чернятина на Волині; мист. освіту здобув у Краківській Академії Мистецтв і в Укр. Студії Пластичного Мистецтва в Празі. З 1928 в Парижі. Творчістю Х. зацікавилися визначні колекціонери: А. Волляр, С. Шукін та ін., що вможливило йому виставляти твори у відомих паризьких ґалеріях: 1933—36 у Вольмана, А. Пуає; крім того, в Англії, Італії й Швайцарії; 1942 Х. мав велику виставку в залях Ін-ту Тіссен, а з 1943 постійно виставляв у ґалерії Дюран-Рюеля, яка організувала йому виставки в Парижі, Нью-Йорку й ін. м. Твори Х.: квіти, натюрморти, краєвиди, портрети в яскравих контрастних кольорах. Твори Х. зберігаються в музеях Лондону, Стокгольму, Львова, Люцерни, в ґалерії Оксфордського ун-ту і в приватних колекціонерів. Х. видав три зб. поезій: «Гін» (1926), «Осіннє сонце» і «Поезії 1923—26 і 1928» (1928), всі в Празі.

В. Хмелюк

Хмелярство, галузь рослинництва, яка вирощує хміль (H. Humulus) для одержання шишок, що є сировиною для *пивоварної пром-сти* (у минулому хміль був також потрібний для хлібопечення, поки його не замінили дріжджі). Хміль почали плекати на Україні в 1870-их pp., гол. на Волині й Київщині (під впливом чес. колоністів). За площею під хмелем Україна стоїть на першому місці в СССР; 1913 і 1940 бл. 6 000 га, 1970 — 6 800 га.

На Україні поширений вид хмелю звичайний (H. Humulus), Укр. сортосуміш, Клюн 18, Житомирський 8.

Хмелько Михайло (* 1919), маляр родом з Києва; закінчив Одеський Художній Технікум (1940) і Київ. Художній Ін-т (1946), в якому викладав з 1948, з 1962 проф. Х. автор багатофігурних композицій пропаґандивного характеру: «Навіки з Москвою», «Шахтарське весілля», «На вірність партії» тощо. Його твори зберігаються в київ., львівському, моск. та ін. музеях.

Хмельник, див. *Хмільник*.

Хмельницька область (до 1954 – Кам'янець-Подільська), обл. на Правобережній Україні в межах сх. Поділля; 20 600 км², 1 551 000 меш. (1981). Нац. склад за

переписом 1970: українців — 90,8%, росіян — 4,3%, поляків — 3,3%, жидів — 0,6%, білорусів — 0,2%, ін. — 0,4%; 11 м. і 26 с. м. т.; 20 р-нів, 465 сільрад.

Хмельницький (до 1954 — Проскурів; IV-7), м. на сх. Поділлі, положене над гор. Богом, центр Хмельницької обл.; 198 000 меш. (1897 — 22 900, 1936 — 32 000, 1959 — 84 800). Відомий з кін. 15 в. як оборонний пункт (п. н. Проскирів). Населення брало участь у коз.-поль. війнах і гайдамацькому русі. 1780 перейменоване на Проскурів. З 1793 увійшло до складу Рос. Імперії і було пов. м. (з 1797 — Подільської губ.). Екон. характер: торг.-кустарно-адміністративний. Більшість населення становили жиди, далі — українці, поляки, росіяни. 1918—20 П. належав перев. до УНР, згодом до УССР; з 1920 гол. м. Проскурівської округи, з 1941 — Кам'янець-Подільської, з 1954 Хмельницької обл. У зв'язку з воєнними подіями відбулися зміни нац. складу населення (у % 1926 і 1959): українці — 39 і 53, росіяни — 7 і 21, жиди — 42 і 10, поляки — 10 і 7.

До 1920 у Проскурові була напівкустарна пром-сть (харч.), нині Х. є пром. центром. Провідні галузі пром-сти: машино-будів., металообробна (зав. трансформаторних підстанцій, теплопластавтоматів, тракторних аґреґатів, ковальсько-пресового обладнання та ін.), харч. (масло-сироробна, цукрова, м'ясна), легка (взуттєва, швейна, трикотажна, шкіро-ґалантерійна й ін. фабрики), хем.; виробництво будів. матеріялів (зав. санітарно-техн., цементних, цегляних і залізобетонових виробів). Технологічний ін-т побутового обслуговування; технікуми: автоелектромех., сов. торгівлі, коопн.; муз., пед., мед. училища. Краєзнавчий музей. Обл. укр. муз.-драматичний театр ім. Г. Петровського, обл. театр ляльок, філармонія.

Хмельницький Богдан (Федір) Зіновій Михайлович (бл. 1595—1657), гетьман Війська Запор. (1648—57), вождь Укр. Нац.-визвольної революції 17 в. й засновник Коз.-Гетьманської Держави 17—18 в. (1648—1782). Походив з укр. дрібношляхетського роду (гербу «Масальський», а потім «Абданк»). Спроби деяких дослідників (І. Каманін, М. Возняк) приписати Х. міщанське походження (з Києва, де був тоді міщанський рід Хмелів) не були прийняті наукою, бо суперечили всім документальним даним, свідченням сучасників (укр., поль. і чужоземних та й самого Х.), які одностайно вважали Х. за шляхтича. Батько Х. — Михайло *Хмельницький* був на службі у коронного гетьмана Станислава Жолкевського, а потім у його зятя Яна Даниловича. 1620 він брав участь у поході Жолкевського на Молдавію й загинув у битві з татарами під Цецорою. Його дружина, мати Богдана (за деякими відомостями козачка), згодом одружилася зі шляхтичем і «королівським жовніром» В. Ставицьким, який пережив її й під час Хмельниччини служив у поль. війську на Білорусі; син його Григорій, брат (по матері) Х., був коз. полк. на Лівобережжі й писався Хмельницьким.

Місце народження Х. докладно не відоме. Є сучасна звістка (П. Оленського), що він нар. в Черкасах, але вона непевна. В наук. літературі висловлювано різні думки про місце нар. Х.; називали м.

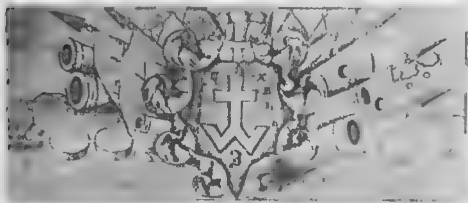

Б. Хмельницький (з ґравюри Ґондіюса, 1651)

Жовкву (С. Тароня, Н. Полонська-Василенко та ін.), Суботів або Чигирин (І. Крип'якевич), Переяслав (М. Петровський), з яким життя Х. особливо тісно пов'язане, тощо. Про освіту Х. знаємо мало. Спочатку батько віддав його до укр. школи («в наученіє руское»). Далі Х. студіював в Єзуїтській Колеґії, можливо, в Ярославі, а певніше у Львові, де був учнем Ґонцеля Мокрського, доктора теології, відомого письм. і проповідника. Х. був [illegible] ною і

торією, в колеґії він дістав добре знання латинської мови, досконало володів поль. мовою, а згодом навчився ще тур. і тат. мов і знав франц. Шкільна наука X. закінчилася перед 1620 р. Того ж року він дістав перше «бойове хрищення»: у битві під Цецорою 1620, де загинув його батько, X. попав у тур. полон і був два роки в Царгороді. Викуплений з неволі своєю маткою (Пасторій), повернувся на Україну.

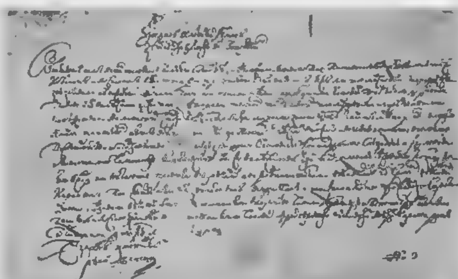
Від 1622 до 1637 немає певних відомостей про життя і діяльність X. Всі пізніші оп. про його великі подвиги у війнах з татарами, турками, Москвою (під час Смоленської війни 1632—34) не мають документального підтвердження. Безперечне лише те, що вже в 1620-их рр. X. зв'язався з Козаччиною, де він служив, мабуть, у Чигиринському полку й брав участь у військ. походах козаків проти татар і поляків. Десь бл. 1625—27 рр. X. одружився з Ганною Сомківною (козачкою з Переяслава) й заклав свою родину. Тоді ж він оселився на успадкованому по батькові хуторі Суботові, б. Чигирина. 1637 бачимо X. серед вищої коз. старшини. Він брав участь у повстанні проти Польщі і як військовий писар — підписав капітуляцію під Боровицею 24. 12. 1637. Восени 1638 X. був чл. коз. посольства до короля Володислава IV. Є підстави думати, що він належав тоді до тієї старшини, яка вважала за можливе порозуміння Війська Запор. з Польщею. Однак, дальший хід подій довів йому повну неможливість згоди. Поль. ординація 1638 скасувала автономію Війська Запор. й поставила Козаччину в безпосередню залежність від поль. військ. влади на Україні. X. втратив військ. писарство (цей уряд був скасований) і став одним з сотн. Чигиринського полку.

Герб Б. Хмельницького «Абданк»
(з Літопису С. Величка)

Наступні роки X. присвятив гол. своєму госп-ву на Чигиринщині (Суботів, слобода Новоселище й суміжні землі). Але самого госп-ва було замало для нього. 1645 він, разом з коз. загоном на 2 чи $2^1/_2$ тис. був на службі франц. уряду й, мабуть, брав участь в облозі Дюнкерка. Вже тоді був таким відомим коз. ватажком, що Володислав IV, готуючи військ. коаліцію проти Туреччини (в складі Польщі, Венеції та ін. держав), вдався до нього по допомогу Війська Запор. X. був одним з коз. делеґатів, з якими Володислав обговорював у Варшаві, в квітні 1646, пляни майбутньої війни. Усе це піднесло його авторитет на Україні та в Польщі і за кордоном і створило йому широкі військ. й політ. знайомства та зв'язки. Можна думати, що десь у другій пол. 1640-их рр. він нав'язав ближчий контакт з автономістичними колами укр. шляхти й вищого правос. духовенства.

Вже віддавна поль. можновладці на Україні, політ. противники короля Володислава, дивилися на X. кривим оком. Особливо вороже ставилися до нього нові (з 1633) власники Чигиринщини — Конецпольські, коронний гетьман Станислав і його син, коронний хорунжий Олександер. За допомогою свого чигиринського підстарости Чаплинського, який мав особисті порахунки з X., вони вирішили позбавити його маєтку в Суботові. Чаплинський вчинив ґвалтовий «заїзд» на Суботів (хоч X. мав на нього королівський привілей з 1646), зруйнував економію й пограбував майно X., а

Універсал Б. Хмельницького Київ. Золотоверхому Михайлівському манастиреві, 22 5. 1654

слуги Чаплинського одночасно на Чигиринському ринку важко побили малого сина X. Серед цих турбот і тривог 1647 померла дружина X., а в кін. того ж року О. Конєцпольський наказав ув'язнити й стратити X., якого врятувала лише допомога й порука його друзів, серед чигиринської старшини, зокрема полк. С. М. Кричевського, кума й однодумця X. В кін. грудня 1647 X. з невеличким (300 чи 500) загоном козаків подався на Запоріжжя, там його було обрано за гетьмана, звідти на низ Дніпра. Це був поч. нового коз. повстання, яке незабаром перетворилося на велику нац.-визвольну революцію, очолену X. (див. *Хмельниччина*).

Конфлікт з Конєцпольським і напади його аґентури на майно і родину X. бу-

и тільки приводом для повстання його проти Польщі. Новіші досліди доводять, що причини розриву з Польщею були значно глибші, й що виступ і боротьба проти неї готувалися віддавна й не були жодною несподіванкою ні для укр. кіл, ні для поль. уряду та його адміністрації на Україні. Дуже важливе, що, починаючи війну з Польщею, Х. заручився союзом з Туреччиною й Кримом, які дали йому політ. і військ. допомогу. Саме тому перемоги Х. 1648 під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями запалили всенар. повстання укр. людности проти поль. адміністрації й поль. шляхти та її аґентури на Україні. Учасник подій — Самовидець (Р. Ракушка) так описує цю хвилю революції, яка почалася в 1648 й дійшла до свого вершка наступного року:

«Так усе, що живо, поднялося в козацтво, аж заледво знайшол в яком селі такого человіка, жеби не міг албо сам, албо син до войска йти; а єжели сам нездужал, то слугу паробка посилал, а иніе килко их было, всі йшли з двора, тилко одного зоставали, же трудно было о наймыта . . ., навет где в городах были й права майдебурскіе — и присягліе бурмистрове й райцы свої уряды покидали, и бороди голили, до того войска ишли».

Тріюмфальний в'їзд Х. в Київ і зустріч його на Різдво 1648 як «пресвітлого володаря й князя Руси» свідчили, що поч. нової коз.-гетьманської держави, власне держави Х. був зроблений. Але цю державу треба було боронити, розбудовувати й забезпечити їй визнання й належне місце в системі евр. держав. Усе дальше життя Х. було присвячене досягненню цієї мети. Як фундатор і будівничий, оборонець і господар нової укр. держави, Х. виявив себе великим полководцем, талановитим дипломатом і першорядним держ. діячем.

Як полководець Х. був блискучий стратеґ і тактик, знаменитий військ. організатор, мужній і хоробрий вояк. Він створив понад 300-тисячне укр. військо, яке було першорядною збройною силою в тогочасній Европі й основою, на якій будувалася нова українська держава. Але для утримання й розбудови держави, яка виникла рев. шляхом, потрібне було ще міжнар. визнання й військ. допомога сусідніх держав. Досвід боротьби з Польщею в умовах поль.-шляхетського ладу й маґнатської сваволі на кресах Речі Посполитої переконав Х. та його однодумців, що повний й сталий успіх коз., а тим паче нац. укр. змагань без цих передумов і відповідної міжнар.-політичної коньюнктури неможливий. І тут виявився надзвичайний дипломатичний хист Х. У своїй тривалій і не завжди переможній боротьбі проти Речі Посполитої Х. створив, одну за однією, три могутні коаліції. Першою — була укр.-крим.-тур. коаліція, утворена в 1647—48 рр. Вона паралізувала небезпеку з боку поль.-моск. союзу А. Киселя 1647 й допомогла Україні здобути великі мілітарні успіхи, завершені *Зборівською угодою* (1649). Але, в наслідок трикратної зради крим. хана (Зборів 1649, Берестечко 1651, Жванець 1653) й пасивности Туреччини, Х. не вдалося повністю використати успіхи й здобути остаточну перемогу над Польщею. Друга коаліція укр.-моск., укладена в Переяславі 1654 (див. *Переяславська угода 1654*) й скерована також проти Польщі, не з вини Хмельницького не принесла Україні всіх тих воєнних і політ. успіхів, задля яких її було створено. Якщо перші дві коаліції мали на меті завдати Польщі військ.-політ. поразки й забезпечити та ґарантувати цілість і незалежність коз. держави, то третя антиполь. коаліція (1656—1657) — союз між Україною, Швецією, Семигородом та ін. державами (Бранденбурґ, Молдавія, Валахія), — за пляном Х., мала не лише створити велику й незалежну Руську державу (в межах цілої етногр. території України та Білорусі) під владою гетьмана й Війська Запор., але й цілковито ліквідувати поль. державу («снести б Коруна вся, будто Коруна Польская и не бывала»), що дуже збентежило моск. уряд, який доклав і своїх зусиль, щоб перешкодити успіхові цієї коаліції (Віленська угода 1656 Москви з Польщею без участи України, й війна Москви зі Швецією, союзником України). Вона зазнала невдачі не з вини Х. й прискорила його смерть.

Найбільшим досягненням Х. у процесі нац.-визвольної революції було утворення й формування Коз.-Гетьманської Держави — Війська Запор. (1648—1782, див. *Хмельниччина*). У всіх галузях держ. будівництва — у війську, адміністрації, судівництві, фінансах, у царині економіки й культури, Хмельницький виступає, як держ. діяч великого формату. Це виявилося в орг-ції верховної влади нової укр. держави, яка під зверхністю й титулом Війська Запор. й під владою його гетьмана об'єднала всі стани укр. людности. Х. створив не тільки держ. апарат і виховав цілий гурт бойових військ. і цивільних керівників як з коз. старшини, так і з укр. шляхти (І Виговський, П. Тетеря, Д. й І. Нечаї, І. Богун, Г. Гуляницький, С. Мрозовицький-Морозенко та ін.), але й цілу провідну верству Козацько-Гетьманської Держа-

Держава Б. Хмельницького 1649

ви, яка, попри всі трудноші і поразки, зуміла свої завоювання зберегти і вдержати, супроти навали Москви і польс.-тур. зазіхань, майже до кін. 18 в.

Богдан Хмельницький був одружений тричі. Перша дружина його Ганна Сомківна — мати всіх його дітей, померла передчасно. Другий шлюб (на поч. 1649) зв'язав його з кол. жінкою його ворога Чаплинського — Мотроною, яка брала участь у змові проти гетьмана, і вчинила подружню зраду, за що син Х. — Тиміш у відсутності батька, який був у поході — наказав її стратити (1651). Влітку того ж року Х. одружився з Ганною Золотаренківною, козачкою з Корсуня, вдовою полк. Пилипа (Пилипця). Вірна подруга й дорадниця Х., вона надовго пережила його, і в 1671 стала черницею (з ім'ям Анастасії) Києво-Печерського жін. манастиря.

Х. мав двох синів і чотирьох дочок. Старший син Тимофій (Тиміш), нар. 1632, був одружений (1652) з донькою молдавського господаря В. Лупула — Розандою (Роксандою). Його Х. вважав своїм спадкоємцем, але Тиміш загинув 15. 9. 1653, смертельно поранений під час облоги молд. фортеці Сучави, яку він боронив зі своїм коз. військом. Він залишив двоє дітей (здається. близнят), доля яких невідома.

Молодший син Х. — Юрій (Юрась) нар. бл. 1641, вчився в Києво-Могилянській Колеґії, і 1657, ще за життя батька, був обраний гетьманом-наступником, при реґенті І. Виговському, який ще того ж року перебрав булаву. Згодом Юрась ще двічі був гетьманом (див. Х. Юрій).

Донька Х. — Катерина (Олена) була одружена з Д. Виговським, і після його

смерти в моск. полоні стала дружиною (другою) гетьмана П. Тетері. Друга донька — Степанія була дружиною І. Нечая, який загинув на моск. засланні, а вона стала черницею Києво-Михайлівського жін. манастиря. Імена двох ін. доньок гетьмана — одна з них була за корсунським сотн. Глизьком (чи Улезком?), який загинув у війні з Польщею 1655, а друга вийшла за новгород-сіверського козака Л. Мовчана (1654), — лишилися невідомими.

Гетьманський рід Х. згас у кін. [illegible] Пізніші Хмельницькі, яких чимало було на Лівобережній Україні і в Росії у 18—19 вв., були ін. походження.

Б. Хмельницький був людиною міцного здоров'я, але останні роки часто хворів. Він упокоївся 27. 7. (6. 8. за н. ст.) 1657 в Чигирині і 25. 8. похований в Суботові, в Іллінській церкві, яку сам збудував.

Література: див. ***Хмельниччина.***

О. Оглоблин

СПИСОК СТАТТЕЙ

стор.

СПИСОК КАРТ